Б1002249

Вільям Нолл

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 1920–30 РОКІВ

Грушівська Софія Тимофіївна

— [В 20-ті роки] в сім'ї батько гроші тримав, казав, що на ярмарок поїдем?
С.Т.: Возив і мав і гроші, і сливи продавав, і яблука продавав. В нас сад великий був, то були і яблука, сливи, вишні були, все в нас було. То возили вони, і в Шполу возили.

Чуб Федора Оксентіївна

— Фруктовий садок був у вас в 30-ті роки?
Ф.О.: Був, а як стали налоги великі накладать на деревину, то повирубували всьо. Скільки деревин запишуть, то плати і плати.

Вовкогон Григорій Кирилович

— Люди самі пішли в колгосп?
Г.К.: Який дурак сам би пішов у колгосп? Виганяли.

Масло Михайло Павлович

Весь актив у голодовку був обеспечений. Жінка його вареники ліпить, і тільки хто заходить — під газету. Потом вони пили, як скажені. Реквізірують сало, ще що і п'янку утворюють. Вони нужди не мали ніякої.

Кийко Євдокія Іванівна

На роботу ходили у колгосп. У кого такі, шо зажитніші, шо пішли у колгосп ізразу, то як жили, то і остались. А ті, шо не хотіли, то ті ж пропали.

Семеняка Наталія Григорівна

Я знаю, що у нас був один [одноосібник], в його багато дітей було, але він в колгосп не йшов, то й діти вимерли. Уже ж у колгоспі то щось же получало.

Смола Євгенія Дмитрівна

Співать заставляли: „Кому надо эти ясли? Всем рабочим-друзьям, всем рабочим", — заставляють співать, шоб заробить супу. І співаєш, а воно ж і рот не розкривається, як їсти хочеш. Ідемо додому, пузо велике, а їсти хочеться, то збираєш кісточки по дорозі.

Ничипоренко Марія Сергіївна

— Що платили вам [у колгоспі в 1930-ті роки]?
М.С.: Платили? Ми тоді задаром робили — паличку писали. Кажуть: „Сидить баба на рядні та щитає трудодні, нащитала десять день, коли вийшов трудодень". Ото ми так заробляли.

Шпак-Смолінська Анастасія Варфоломіївна

— Платили щось у колгоспі?
А.В.: А, дурнодні, ще й ті не дуже писали — економили.

Панич Іван Васильович

І.В.:... а тей, хто крав, то лучше жив.

Кривоніс Костянтин Григорович

— Яку роль грав піп [до колективізації]?
К.Г.: Попи були в почоті. Щитався самою грамотною людиною. Міг все пояснить, розказать, і самою главною людиною щитався.... Що сказав піп, те й буде. Влада належала їм.

Нехай Марія Максимівна

— А колядки співали у вашій церкві?
М.М.: Калісь спєвалі. А як уже сталі калхози ціє, так ніхто нігде не спєвав. І церкву закрили.

Северин Євдокія Петрівна

Є.П.: А ікони то розтягли хто тіки. А потом ті ікони, як ото пішло таке, побили, і в кажного нема. Де вони подівали? Ну, сказали, шоб не будо в хатах, стало таке.
— А хто сказав, щоб не було в хатах?
Є.П.: Оті партійці.

Полудень Олександра Василівна

— Коли припинилися [досвітки]?
О.В.: Як началась колективізація. Так воно одпало...

Оклей Андрій Платонович

А.П.: Тоді була колєктівізація, гонєнія були за те, шо не давали, шоб вечорниці були, шоб ніяких банд не заводилось.
— А хто не давав?
А.П.: Голова сільсовєта, і коло голови сільсовєта там були тоже актівісти такі.

Безродня Галина Захарівна

— Чи обов'язковим було на Жовтневі свята співати пісню про Леніна чи про Сталіна?
Г.З.: Співали.
— Чи перевіряли репертуар, що ви співали?
Г.З.: Перевіряли обов'язково. Складають репертуар, а без провірки не можна було.

Калашник Анастасія Трохимівна

— Чи бас був після колективізації?
А.Т.: Після колективізації. Та де воно? Не було нічого.
—І скрипки не було також?
А.Т.: Не було, і весілля не грали, гармонія все, а тоді вже не було. Ті люди померли, які грали, в голодовку.

Куцевол Маркіян Григорович

Найкращі весілля були до 30-го году, саме тоді розжились люди.

Пономаренко Олена Климентіївна

— Чи справляли в колективізацію весілля?
О.К.: Тоді і весілля не такі були.

Шевченко Ірина Яківна

— Коли краще гуляли: до колгоспів чи після?
І.Я.: Да калхозав лучче гулялі. І вважалі адно аднаго лучче, а то як став калгосп — так як сабакі адно на аднаго: „Той нє йдє на работу, той ідє на работу", — і кричать.

Масло М. П. [співає]:

Дожилися якось ми: ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні.

Поліщук Віра

В.: Тоді вже старців ліквідірували, вже тоді їх не було, то вони ходили попід дворами.
— А чому ліквідували?
В.: А їх же ж порозганяли. Це ж вроді власті стидно, шо просять, їх же як-то, ну, я вам не скажу.

Марченко О.Ф.

Єлатенко М.С.

Овчаренко М.Я.

Грушівська С.Т.

Бондаренко С.П. і Марченко О.Ф.

Андрієнко П.Є. і Рабуха А.І.

Сестри С.П.

Старікова М.М.

Сокирко М.П.

Гончаренко Г.П.

Олійник В.Т.

Іванченко М.Г.

Пособілова О.І.

Перепелиця О.С.

Поліщук В.Т.

Зайченко Н.Г.

Оклей А.П. з дружиною Оклей М.І.

Салієнко Т.П.

Співакіна Н.М. з дочкою.

Зоря К.К.

Ігнатюк І.М. і Воропай С.І.

Удовиченко І.К.

Колгоспниця з с.Шевченкове.

Потапенко М.Т.

Філатов А.Ф.

Вільям Нолл

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 1920–30 РОКІВ

Центр досліджень усної історії та культури
РОДОВІД
Київ, 1999

3(4УКР)62
Н80
1002249

Main entry under title:
Transformation of Civil Society.
An Oral History of Ukrainian Peasant Culture of the 1920-1930s.
(in Ukrainian)
Bibliography: p.
1. Oral history — social history — cultural history. 2. Ethnology. 3. Peasants.
4. Ukraine. I. Noll, William – 1950

ISBN 966-95114-5-3

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Імені Тараса Шевченка
1002249

©Вільям Нолл, 1999
Всі права застережені.
Передрук тільки за згодою автора.

© Copyright 1999 by William Noll
All rights reserved. No part of this book may be reproduced without permission in writing from the author.

Дизайн та верстка: Ірина Пасічник
Редактори: Леся Власюк, Алла Кроха, Антоніна Палагнюк
Друк: поліграфічна фірма ОРАНТА

ЗМІСТ

SUMMARY 10

ПЕРЕДМОВА 14

Розділ I ВСТУП: селянське світобачення

Усна історія селянського світобачення 17
Громадянське суспільство 23
Етнологія 26
Польові дослідження 29

ЧАСТИНА ПЕРША: ЕКОНОМІКА І МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

Розділ II ДО КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Земля і комерційні інституції громадянського суспільства 37
Домашні виробництва 41
Вибрані інтерв'ю до теми 49
Наймана праця до 1917–го і в 1920–их роках 84
Вибрані інтерв'ю до теми 86
Політичні інституції громадянського суспільства 92
Вибрані інтерв'ю до теми 94
Структура, авторитет і праця в сім'ї 96
Вибрані інтерв'ю до теми 100
Соціальна структура і шлюб 107
Вибрані інтерв'ю до теми 110

Розділ III КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

Репресії: визначення і типи 115
Примусовий вступ до колгоспу 119
Конфіскація приватної власності, домашньої худоби і знарядь праці 120
Виселення, заслання і арешт 123
Альтернативна точка зору: колективізація була необхідною або корисною 126
Вибрані інтерв'ю до теми 128
Вибрані інтерв'ю до теми 150
Втеча з колгоспу 155
Дві сімейні історії 157
Вибрані інтерв'ю до теми 158
Хто проводив колективізацію 170
Вибрані інтерв'ю до теми 174
Голод 181
Вибрані інтерв'ю до теми 185

Розділ IV КОЛГОСП: економічне життя колгоспників

Заробіток у колгоспі ... 195
Заробіток поза колгоспом ... 198
Домашні виробництва ... 202
Облігації ... 209
Вибрані інтерв'ю до теми ... 211
Крадіжки в колгоспі ... 234
Вибрані інтерв'ю до теми ... 237
Структура сільської влади після колективізації ... 242
Вибрані інтерв'ю до теми ... 245
Сімейна структура після колективізації ... 251
Вибрані інтерв'ю до теми ... 254

ЧАСТИНА ДРУГА: РЕЛІГІЯ ТА ЕКСПРЕСИВНА КУЛЬТУРА

Розділ V РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РЕЛІГІЙНА КУЛЬТУРА ДО І ПІСЛЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Церква, священики та церковна структура до колективізації ... 261
Вибрані інтерв'ю до теми ... 265
Релігія після колективізації ... 269
Знищення нерухомості та власності, що належали релігійним організаціям ... 271
Репресії церковного персоналу ... 276
Заборона релігійних ритуалів – таїнств ... 278
Інші ритуали (Храмове свято, Хресний хід, Великдень) ... 281
Вибрані інтерв'ю до теми ... 282
Похорон ... 296
Вибрані інтерв'ю до теми ... 300
Колядки ... 305
Вибрані інтерв'ю до теми ... 309
Богомази та виготовлення ікон до колективізації ... 319
Переслідування богомазів після колективізації ... 321
Вибрані інтерв'ю до теми ... 322

Розділ VI РОЗВАГИ ТА РИТУАЛИ ДО І ПІСЛЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Теми розділу ... 333
Куток ... 335
Вибрані інтерв'ю до теми ... 336
Досвітки ... 340
Вибрані інтерв'ю до теми ... 346
Клуби ... 353
Особиста історія музичного керівника сільського клубу ... 363
Вибрані інтерв'ю до теми ... 366
Музиканти ... 381
Вплив голоду на інструментальне музичне виконавство ... 385
Зменшення контекстів музичного виконання ... 387
Вибрані інтерв'ю до теми ... 389

Весілля ... 399
Вибрані інтерв'ю до теми ... 403
Сезонні ритуали та пісні ... 411
Вибрані інтерв'ю до теми ... 415
Кобзарі, лірники, старці і старчихи до колективізації ... 427
Старці у 1920—1940-ві роки ... 433
З усної історії дружини старця ... 435
Вибрані інтерв'ю до теми ... 437

ЧАСТИНА ТРЕТЯ: ВИСНОВКИ І ДОДАТКИ

Розділ VII ЗАНЕПАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПІДСУМКИ

Приватні господарства в 1990–ті роки ... 463
Вибрані інтерв'ю до теми ... 466
Занепад громадянського суспільства села ... 470
Вибрані інтерв'ю до теми ... 473

ПІСЛЯМОВА ... 476

ДОДАТКИ:

1 Джерела ... 479
2 Таблиці I, II, III ... 484
3 Ткацтво ... 492
4 Список фотокарток ... 495
5 Список опитуваних ... 498
6 Питальник ... 512
7 Інтерв'ю (повністю)
Ігнатенко Михайло Євдокимович і
його дочка Гаращенко Ольга Михайлівна ... 523
Грушівська Софія Тимофіївна ... 528
Мушинський Іван Сергійович ... 535
Оклей Андрій Платонович
і його дружина Оклей Марфа Іллівна ... 544
Надежа Микита Миколайович
і його дружина Надежа Текля Іванівна ... 550

SUMMARY

TRANSFORMATON OF CIVIL SOCIETY
An Oral History of Ukrainian Peasant Culture of the 1920–1930s

Collectivization was intended to transform not only the agricultural system of peasantry, but to alter or destroy many parts of peasant culture. This effort was part of the Marxist program from the start, with roots in the writings and policies of Marx, Lenin, and others. Viewed from a peasant perspective, it was not simply a Stalinist deviation. Millions died as a result of this effort, and many millions more saw their cultural norms derided and controlled, and in many cases destroyed.

There were major differences between Ukrainian and Russian peasant cultures before collectivization, including agricultural practices. For example, the *obshchyna* of the Russian *mir* did not exist in its Russian form in most Ukrainian regions. Rather the Ukrainian *skhodka* was a gathering of the village *hromada* that elected officials for terms of one, two or three years. These elected officials decided a wide range of problems (including relief for widows and for some categories of the poor), but they did not characteristically take land from one household and assign it to another, a common practice of the *obshchyna*. The *hromada* was not concerned with a leveling of wealth within the community. On the contrary, characteristic of Ukrainian peasants was a drive to create wealth, largely through an increase in the family's land holdings, through the sale of surplus agricultural product, and through various home industries and services.

"Civil society" as defined here includes those institutions and activities which lie outside the pale of government control. The civil society is historic (long-standing), a congregation of people on an equal basis, and voluntary (coercion is antithetical to it) (for a list of sources from political philosophy using this term see Chapter Two, footnote no. 11). Institutions of peasant civil society in Ukraine before collectivization included: ritual institutions, political institutions, and commercial institutions.

"Peasantry" as defined here is not related to a scheme with stages of economic development. It refers to a system of family-based agricultural production in which the peasant's holdings are both an economic unit and a home. The peasant is subject to the demands of power-holders outside his social sphere. Both the peasantry and the power-holding elite co-exist within the context of a state. Peasant society is distinct from a national society.

This study is based on fieldwork undertaken in 1993-95 by ten researchers, including the author. They devised then used a questionnaire while taping interviews with more than 450 elderly villagers in central and eastern Ukraine. These interviews form the basis of an "oral history" of the 1920s and 1930s, particularly of the collectivization process. Institutions of civil society (political and especially ritual and commercial institutions) of the 1920s are compared to political, ritual and commercial practices of the 1930s. There is a demonstrable link between cultural and economic norms of the times: a vibrant ritual life and a normal functioning of peasant society went hand in hand in the mid-1920s, just as did the repression of peasant culture and the destruction of peasant economic norms in the 1930s.

Commercial institutions in the 1920s included the sale of agricultural surplus on the bazaar, an activity nearly all peasant households took part in. In addition, most households were engaged in either a home industry (potters, smiths, coopers, tailors) or a service (miller, instrumental musician, icon maker). In this sense, nearly all peasants were tied to activities of the market. Buying and selling products and delivering services were regarded by them as normal activities. The sale could be either direct or through middlemen, the latter of which were numerous.

Collectivization (1928-1933) was intended to bring a purely socialist economic system into being. The state's ideologically based hostility toward private commerce did not stop that commerce from existing, however. Private commerce continued in the 1930s, although there was a marked decline in both the quality and quantity of product. Because peasant land and livestock were confiscated by the kolhosp, and because they were allowed to privately farm only a fraction of the land they had earlier, they had far less product to bring to the bazaar. Because of the confiscation of livestock and tools, peasants no longer had the horses and wagons to haul products to the bazaar, rather they carried them to the bazzaar in buckets or in baskets on their backs (small scale commerce); or they rented a rig from the kolhosp, which was a sure way to call the tax inspector. Taxes were the main means to stifle private home industries. Many craftsmen ceased their activities because of hostile and violent tax collection procedures. All peasants were made to pay the "oblihaciia," an administrative fee that village activists could level on anyone in any amount. Kolhospnyky worked for many years without receiving more than a pittance for their efforts, because nearly everything they earned was paid back to the kolhosp in taxes and in oblihaciia. In practice they actually received only food in payment for work on the kolhosp, about 200-300 grams of grain per day. But they were "paid" only once a year, usually in December. Those who did not join the kolhosp (*odnoosibnyky*) were taxed the heaviest. Failure to pay these taxes could result in a prison sentence. By the end of the 1930s nearly everyone had been absorbed into the socialist system. There was a special tax on women without children, which if not paid, would result in confiscation of property and/or prison.

Before collectivization although there were differences in wealth among peasants, there was no class structure in peasant society. Upward and downward mobility of household wealth was everpresent. Among themselves, peasants made few social distinctions based on wealth, describing a family as either "poor" or as "khazaïn" - the latter a respectable and hard working person. The division of poor, middle, and rich peasants was an invention of urban analysts and had no relation to peasant society. The repression of peasants during collectivization was inflicted on both poorer and wealthier peasants. Few people joined the kolhosp willingly, rather they were forced. Various means were used, including evicting or exiling a certain number of villagers in order to scare the others into joining. In night raids, village activists would force entry to a peasant home and berate the inhabitants for hours, often returning again and again until the family signed their property over to the kolhosp. A similar legalistic technique was used later to exact more and more oblihaciia from them.

One of the most far reaching results of collectivization was the famine of 1932-33, an event with incalculable consequences for village life. Several interviewees believed that the famine was engineered in order to force all villagers into the kolhosp/radhosp system, and to destroy once and for all any pretense of returning to the economic patterns of peasant culture before collectivization. Those working within the system were fed a small meal once a day. Those who remained outside the system received no assistance. Most of these died. The famine not only led to massive death and the impoverishment of the village, it led to the decline of some rituals as well as home industries and services in the village. In many villages, when the local fiddle player died, there was no one to continue the practice and the fiddle as an integral element in village music declined, replaced usually by *harmonia* or the Russian *baian.*

One of the main aims of collectivization was to break the civil society of peasant culture of long-standing and to replace it with a newer Soviet culture. Because religion played such a primary role in peasant culture, its suppression can be seen as one of the foremost goals of the Soviet state of the time.

Priests and other church personnel were repressed, while church property was either destroyed or confiscated. The most important sacraments of Christianity were banned: church wedding ceremonies and baptism. The former disappeared nearly entirely, while the latter was conducted only in secrecy. "Non-institutional" elements of religious culture in peasant society were also suppressed, including: Christmas caroling (singing the *koliadky*), the peasant icon painters (*bohomazy*) who painted largely for village consumption, and the non-canonical funerary practices that sprang up in locales where there was no priest (after his being repressed) to officiate at funerary services. Christmas caroling was banned in most (but not all) locales, while icon painters were forbidden to continue their craft. The non-canonical funerary practices were conducted by, usually, village women who read the psaltery and sang funerary hymns on their own. This was allowed by the state only in the deceased's home, never on the street or in the cemetery.

Many of the ritual institutions of civil society declined or disappeared altogether with collectivization. One of the most important of these, dosvitky, had been the gathering of unmarried girls for work - mostly sewing, hemming, embroidering, and making the garments that were part of their dowry. Dosvitky occurred nearly every night from about November to the beginning of Lent. Often, unmarried boys would attend later in the evening and the event would transform itself into an occasion for singing and dancing. Dosvitky were perhaps the most important social occasions in the lives of young villagers before collectivization. After collectivization dosvitky were forbidden in most locales. Kolhosp officials demanded that young people work more on the kolhosp and spend less time on pursuits away from the fields. In many locales, the dosvitky as an institution of social intercourse was replaced by the village club. The former had been a part of peasant civil society. The latter was a controlled environment intended to suppress peasant culture, and in which new Soviet forms of entertainment and ritual were introduced to the village.

Another important ritual institution of civil society, the wedding sequence, was truncated as a result of collectivization. In part this was due to the general impoverishment of the village. Before collectivization weddings were expensive and consumed a large part of the wealth of a given peasant family. This was partially a result of the division of land and livestock that took place when a son or daughter was married, and partly a result of the large expense in feeding and entertaining dozens of people for four-to-seven days. After collectivization, there was no longer a division of wealth as land and livestock had been confiscated by the kolhosp. Also, the general decline in wealth meant that most weddings were only one or two days long. As a result, many rituals of the wedding sequence ceased to exist, while many (but not all) others were shortened. In the 1930s, a large percentage of the population had no wedding at all, simply signing their names to the register in the village council.

Many other rituals were suppressed outright after collectivization. Those associated with the Annunciation (March 25 old style, April 7 new style) as well as those associated with Easter are cases in point. Even the peasant based (non-religious) rituals and songs of these days were suppressed in many locales. The spring songs (*vesnianky*) which had formerly been sung on Easter day and the days after were suppressed by activists who specifically demanded that villagers work in the fields on Easter day.

An entire group of itinerant performers, the *startsi,* were forbidden to continue to practice their music after collectivization. Most of them were blind and included both men and women. Before collectivization they performed in bazaars, next to churches, and next to village houses. The *startsi* had homes and even farms which their spouses and children took care of. They traveled about half the time, the rest spent at home. Their repertory included primarily Christian prayers and hymns. In most regions they had ceased to exist as a performing group by the end of the 1930s. Some ceased to perform on their own, others were threatened by police, still others were beaten, while some disappeared and were evidently killed by the police or NKVD.

ПРИСВЯТА

Я пишу ці рядки влітку 1999 року, і, наскільки мені відомо, в Україні немає пам'ятника жертвам колективізації. Число жертв сягає мільйонів, і вони ще офіційно не вшановані ні урядом, ні більшістю людей, що живуть в Україні. Взагалі пам'ятники жертвам соціалізму — рідкість у всіх країнах колишнього СРСР. Навіть голод 1932—1933 років, що забрав як мінімум шість мільйонів українських життів, має мало Монументів Пам'яті. Що означає ця апатія і недбалість навіть за умов політичного тиску, що продовжують чинити апологети соціалізму, ще досить впливові в Україні?

Рік 2000 знаменуватиме сімдесяту річницю суцільної колективізації у більшості регіонів України. Немає сумніву, в рік початку третього тисячоліття від Різдва Христового річницю колективізації мало хто згадає. Є чимало інших подій, які будуть згадані того року, і жахіття масових убивств, мабуть, не знайдуть свого місця серед тих подій. Однак мені здається, що все–таки варто щось зробити в пам'ять про багатьох українських селян, чиї родини були викорінені, чия культура була зруйнована і чиє життя було знищене в ім'я спроби „побудови соціалізму" на селі.

ПЕРЕДМОВА

Я намагався представити в книзі те, що називаю „селянською точкою зору". Я розумію, що моя спроба викличе певну недовіру деяких науковців в Україні, особливо етнографів, тому що я не селянин і не українець, а також тому, що моя методологія відмінна від тієї, яку використовує більшість в Україні. Головне джерело, яке я використовую в цій роботі, — це розповіді старших селян, і тому текст книги настільки близький до селянської точки зору, наскільки я міг це подати — із тими застереженнями, які необхідно було враховувати, інтерпретуючи їхні слова.

Процес інтерпретації (усних) історичних матеріалів, які представлені тут, відрізняється тільки до певного ступеню від того, на який, зазвичай, спираються науковці, коли пишуть історію, базовану на письмових джерелах та інших матеріалах, в яких зафіксоване минуле. Їхні помилки, інколи серйозні й тяжкі, я відзначаю як мої також.

Проект даного дослідження був підтриманий двома інституціями. Першим і основним джерелом підтримки польових досліджень, проведених Центром досліджень усної історії та культури, був IREX (International Research and Exchanges Board), грант на спеціальні проекти. Другим джерелом був Democracy Grant, наданий Посольством США у Києві у 1998 році, який уможливив публікацію проекту; проте цього виявилося замало, бо кошти на папір і поліграфічні послуги в Києві зросли на 100 %. Кожен крок проекту — від польових досліджень до опрацювання матеріалів і написання тексту — здійснювався значно довше, ніж це передбачалося спочатку. В зв'язку з цим я хотів би подякувати адміністрації інституцій підтримки за розуміння і попросити в них вибачення за довший термін виконання проекту.

Також я хотів би подякувати штату Центру досліджень усної історії та культури, колишньому і нинішньому, хто допомагав з комп'ютерним набором і редагував фрагменти тексту: Ірині Пасічник, Лесі Власюк, Аллі Кросі, Ользі Грідіній, Людмилі Киящко і Тетяні Кушнір. І, нарешті, слід подякувати Олені Гурській, Надії Гончаренко, Євгенії Кононенко за допомогу в перекладі моїх есе з англійської на українську мову.

Найглибше й щиро дякую своїм колегам по проекту, хто проводив польові дослідження, на яких базується ця книга. Починаючи від 1993 року вони допомагали скласти питальник, яким потім користувалися всі учасники досліджень. Тої зими ми двічі зустрічалися в Центрі досліджень усної історії та культури, кілька разів контактували з ними по телефону, щоб розібратися з нюансами переліку запитань.

Десять осіб брали участь у польових дослідженнях у 1993–1995 роках. Деякі з них взяли більше інтерв'ю, деякі менше. Ось учасники (за алфавітом):

1. Борисенко Валентина — професор етнографії, Національний університет ім. Т. Г. Шевченка, м. Київ.
2. Зайченко Віра — провідний науковий співробітник Чернігівського історичного музею.
3. Корнієнко Галина — науковий співробітник Черкаського обласного краєзнавчого музею.
4. Корнієнко Микола — завідувач відділу етнографії Черкаського обласного краєзнавчого музею.
5. Кривенко Сергій — науковий працівник Державного архіву Черкаської області.
6. Лихач Лідія — редактор журналу РОДОВІД, м. Київ.
7. Новикова Лариса — доцент кафедри історії української культури Інституту мистецтв, м. Харків.
8. Нолл Вільям — директор Центру досліджень усної історії та культури, м. Київ.
9. Палагнюк Антоніна — тележурналіст, м. Київ.
10. Паскаленко Владислав — науковий співробітник НАН України, м. Київ.

Архівісти Ірина Ільченко з Харкова та Сергій Кривенко з Черкас знайшли в архівах документи, що стосуються предмету проекту й того періоду. Багато матеріалу не подається тут і буде використано в подальших публікаціях Центру. І, нарешті, на початку проекту Марина Гримич (тоді співробітник НАН України, нині Національного університету ім. Т. Г. Шевченка, м. Київ) та Ігор Осташ (тоді співробітник НАН України, нині депутат Верховної Ради України) відіграли вирішальну роль у розробці питальника.

Більшість етнографів і фольклористів, зайнятих в україністиці, не обговорюють періоду, що вивчається тут. Вони вважають, що цей період занадто політично заангажований, щоб серйозно вивчати. Багато істориків і в Україні, і в Північній Америці не вважають усну історію вартим уваги історичним джерелом, думають, що свідки є упередженими. Вони віддають перевагу тільки документам радянської держави, хоча та документація часто є неправдивою, а в багатьох випадках зовсім ненадійною.

Чи досліджувати трансформацію селянської культури 1920—30-х років просто як „політично мотивовану" — як я це занадто часто чув від українських етнографів і фольклористів — і вважати оцінки тих, хто пережив той час, недоречними і хибними? Чи вважати дослідження того часу методами усної історії частиною нормальних вимог історії, які існують у багатьох частинах світу наприкінці XX ст.? Я припускаю, що багато етнографів і фольклористів, а також і істориків в Україні не схвалять цієї книги переважно тому, що для них відхід від завдань і методів кінця XIX — початку XX ст., включно з марксизмом-ленінізмом, є неканонічним, а, отже, й небажаним. І щодо їхніх побоювань я хотів би поставити наступне запитання: скільки разів історики, етнографи, фольклористи й соціологи висловлювали жаль з приводу того, що в XIX ст. так багато матеріалу не було зібрано в сфері селянської культури? Гадаю, аналогічна ситуація існує й сьогодні, і за двадцять-тридцять років історики та етнографи будуть шкодувати, що так мало досліджень проводилось наприкінці XX ст. в середовищі поколінь, які жили в 1920—30-ті роки й могли б розповісти не лише про фізичні жахи колективізації, а й про примусові трансформації їхнього культурного й суспільного життя.

Ніколи не рухаються течії музики без переламу найважливіших політичних правил, як сказав Дамон, і як я переконаний.

Республіка Платона, книга IV, 424

РОЗДІЛ І

ВСТУП: СЕЛЯНСЬКЕ СВІТОБАЧЕННЯ

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ЕТНОЛОГІЯ, ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Усна історія селянського світобачення

Дане дослідження має подвійну мету. Перша — описати катастрофічний процес колективізації в Україні, як він виглядав очима самих учасників — селян. Друга — показати зв'язок між колективізацією селянських господарств і нищенням державою селянської культури, яка існувала до колективізації. Головними джерелами цього дослідження є усні оповіді тих, хто брав участь у процесі колективізації: понад 400 сільських мешканців з України, які переживали цей цілковитий розгром, будучи дітьми старшого віку або повнолітніми. Опитували їх упродовж 1993—1995 років. Я не ставив за мету робити скрупульозний історичний огляд періоду 1920—30-их років, радше я хотів би представити погляди селян на нищення їхнього світу.

Колективізація була не лише значною подією з погляду політичної економії із життєво небезпечними наслідками, а й культурною катастрофою справді величезних розмірів. Вона змінила обличчя сільської культури на всіх територіях, де відбувалася, включаючи Східну Азію та Латинську Америку, а в Європі вирішальним чином — на територіях колишнього Радянського Союзу. В Українській РСР вона здійснювалася за допомогою масових репресій за участю багатьох тисяч активістів. Щодо селян ця кампанія включала: насильство, голод, вигнання з власних домівок, конфіскацію майна, вбивства, тривале ув'язнення та майже неймовірні страждання величезної кількості людей. Мільйони загинули безпосередньо внаслідок впровадження ідеї колективізації селянських господарств. Лише в Україні шість мільйонів загинули від голоду, тоді як мільйони інших померли через тяжкі природні умови після вигнання з власних будинків або на засланні, або від знущань, хвороб, епідемій, що були прямими наслідками колективізації. Багато мільйонів були вигнані з рідних місць під час цього процесу. Майже всі селяни втратили більшість майна, яким володіли. Вони збідніли до такої міри, що важко в це повірити чи описати. Немає жодних сумнівів, що колективізацію в УРСР можна класифікувати як один із найбільших злочинів проти людства у XX столітті.

Однак колективізація була не лише матеріально руйнівною та брутальною, не лише принесла незліченні людські жертви. Вона також деформувала або знищила численні

культурні норми, так само як і інституції громадянського суспільства серед селян, непоправно змінюючи давню культурну та соціальну структуру з великою кількістю складових частин, перетворюючи її на неоковирну копію міських норм життя, яку задумали і контролювали нечисленні організації активістів.

Переконання, що необхідно змінювати як сільськогосподарську економіку, так і селянську культуру було частиною марксистської програми від самого початку. Отже, колективізацію, мабуть, не слід розглядати лише як „сталінське збочення". Серед інших численних прикладів можна подати відомий вислів Маркса про „ідіотизм сільського життя" і його ідею, що бажано було б створити „сільський пролетаріат". Жодна з цих ідей, м'яко кажучи, не брала до уваги поглядів селян. На додачу, Ленін особисто запровадив конфіскаційну політику наприкінці 10–х — початку 20–х років, що безпосередньо призвела до масового голоду й селянських заворушень у більшій частині СРСР. Тому віднесення винятково на сталінський карб несамовитої ідеї про міленаристські зміни в житті народів, на моє переконання, є великим спрощенням. Радянські марксисти 20–х років вірили у велику кількість споріднених ідей. Тож якщо навіть між ними були певні внутрішні незгоди щодо деяких проблем, усе ж вони вірили, що їхня ідеологія неодмінно дасть основні, бажані *їм* наслідки. Серед більшості з них існувало широке переконання в необхідності так змінити сільський світ, аби надати йому форми, народженої *їхньою* уявою. Більшість цих теоретиків жодною мірою не брали до уваги бажань самих селян, адже селян вони розглядали, по суті, як сировину для створення нового механізму (як „картоплю в мішку") — справа, яка неодмінно завершиться повним успіхом у майбутньому; тому місія комуністів полягала, зокрема, у використанні селянського матеріалу у своїх омріяних цілях.

Усі радянські дослідники розглядають НЕП фактично як стратегічний крок, задуманий Леніним та його однодумцями на довший період, аніж він тривав насправді. Ленін та соратники зображаються раціональними мислителями, які розмірковували, як найкраще впорядкувати світ. До їхніх заслуг приписують економічне пожвавлення у сільському господарстві в середині 20–х років, яке, мовляв, стало наслідком НЕПу. Проте з погляду селян, пожвавлення відбувалося завдяки селянському господарюванню та селянській праці. Зміни в сільськогосподарській політиці держави (слід пам'ятати, що на НЕП влада завжди дивилася як на тимчасовий захід) включали зменшення тягаря податків, стабілізацію права на приватні ділянки землі й дозвіл селянським родинним господарствам вільно торгувати в ринкових умовах. Словом, їм дали можливість робити те, що вони непогано робили й раніше, коли не було обмежень, які радянська влада встановлювала до НЕПу і які ще мали повернутися незабаром.

Прийнято вважати, що Ленін хотів, щоб колективізація запроваджувалася більш поступово, ніж відбулося насправді, і на добровільній основі. Приписування цьому факту великого значення ігнорує погляди селян. Селяни не мали намірів добровільно вступати до соціалістичної системи сільського господарювання. Не існує жодних свідчень у статистичних даних чи в опитуваннях того часу, що серед селян був поширений інтерес до саморуйнування їхнього суспільства та культури. Навпаки, майже всі селяни, за винятком небагатьох, стояли осторонь колективів упродовж 20–х років. Так було, зокрема, в Україні. Добровільна колективізація — це або ленінська фантазія, або вигадка городянина про те, що буде краще для селян, або як можна швидко і ефективно збільшити аграрну продукцію. Навіть якби зміни відбувалися поступово, селяни не могли вважати колективізацію

прийнятною для сільського господарювання, економіки, культури. На їхній погляд, вона не була розумною. Вона ігнорувала не тільки їхні економічні норми, а й культурні.

Словом, партійна верхівка 20–х років, незважаючи на внутрішні незгоди щодо конкретних способів проведення колективізації, була майже одностайною в переконанні, що їхня міленарна мрія дає їм право цілком змінити — рано чи пізно — давні селянські суспільні інституції. Незабаром це переконання послужило виправданням державної політики конфіскації більшості селянського майна, знищення величезної кількості власності та перетворення селян на невільників держави[1].

Окрім цього, влада отримала право (гадаю, вона вважала це своїм обов'язком) руйнувати давню селянську культуру. Якщо розглядати колективізацію в контексті сучасної концепції „культурної екології", то вона виглядає як процес нищення культури, навмисне задуманий із прямими руйнівними намірами. Обгрунтування такого процесу було зроблене задовго до приходу Сталіна до влади, переважно Марксом та Енгельсом, а також Леніним та іншими провідними діячами більшовизму. До цієї ж групи належали економісти–аграрії (Кітман та інші), незважаючи на те, що їх пізніше було репресовано.

Окрім формування соціалістичної системи сільського господарства, колективізація в СРСР мала, принаймні, ще дві цілі: знищити різноманітні системи сільського господарювання (на території СРСР існували різні устрої господарювання) та знищити культуру селян (різну, залежно від національності селян і від регіону), а також культуру напівкочового населення Середньої Азії. Для впровадження планової системи сільського господарювання здійснення цих обох цілей було необхідним. Хоча обидві руйнівні цілі могли не бути прямо сформульовані у партійних документах кінця 20–х років, зокрема як частина єдиної програми, та вони вже з того часу застосовувалися на практиці як частина однієї програми. Варто зазначити: на думку селян, нинішнє обговорення політиками планів на майбутнє або розмови про те, „що могло б бути", не мають особливого сенсу. Для соціальних істориків ці питання також є другорядними. І для селян, і для істориків важливішим видавалося обговорення механізмів систематичних масових репресій, які тоді були створені і, що важливіше, — їхній вплив на селянську культуру і суспільне життя різних народів СРСР, які існували до колективізації.

У 20–ті роки українське селянство суттєво відрізнялося від російського селянства. Хоча між ними було багато подібного у селянських культурних нормах, однак існувало також багато культурних елементів, що були унікальними для кожної із згаданих суспільних груп. До таких специфічних елементів належали й аспекти їхньої економічної та соціальної структури. Цей факт є суттєвим, навіть якщо не брати до уваги багато регіональних відмінностей всередині російської та української селянських культур. На обох територіях існували десятки мікрорегіонів (так само, як і в більшості країн Центральної та Східної Європи), культурні норми яких дуже відрізнялися.

Наприклад, „община", поширена серед російських селян, фактично не існувала на більшості української території у 20–ті роки. Звичайно, в українських селян було місцеве самоврядування — „сходка", були й громадські землі. Однак різновид „зрівнялівки", який здавна практикували російські селяни, — брати землю в однієї родини й передавати іншій, — по суті, не існував у більшості українських регіонів. На мою думку, про Україну

[1] На думку селян, державний нагляд був подібний до феодалізму.

20–х років слід говорити, застосовуючи поняття сільських політичних інституцій громадянського суспільства або поняття сільського самоврядування.

Якщо взяти до уваги відмінності між російським та українським селянством, постає цілий ряд проблем у радянській історичній літературі про аграрну економіку селян у СРСР. Я маю на увазі економістів–аграріїв 20–х років (Кітмана і навіть Чаянова), а також істориків пізнішого часу[2]. Головні запитання викликають відомі положення в їхньому аналізі деяких умоглядних концепцій: 1) так званих „куркулів", які, здається, не існували в Україні у 20–ті роки (якщо взагалі колись існували); 2) ідеї „класової боротьби" всередині селянського суспільства у 20–ті роки; 3) їхній абсолютно недоречний (на моє переконання) наголос на „общину" як соціально–економічну одиницю у 20–ті роки, що нібито уможливило перехід від „общини" до колгоспу. Проаналізувавши етнографічні записи, я пропоную вважати всі три згадані концепції фіктивними, якщо їх застосовувати до України, а, можливо, і щодо інших земель[3]. Детальніший розгляд цього питання можна знайти в розділі 2.

Існує ще одне міркування щодо цієї літератури, яке хоч і добре знане серед україністів, та заслуговує на повторення тут. Більшість російських інтелектуалів кінця XIX — початку XX ст., як і переважна більшість більшовицької еліти 20–х років, були не просто нетямущими в селянських справах, а навіть і ворожими до селянської культури взагалі. Схоже на те, що чимало серед них зневажало селян, вважаючи їх не набагато кращими за брудних варварів[4]. Микита Хрущов в автобіографії зауважив, що Сталін дивився на селян як на покидьків. Стислий огляд марксистських поглядів на селянство на початку XX ст. подає Конквест (Conquest 1986:20). Детальний опис усієї марксистської зневаги міститься у Мітрани (Mitrany 1951) — джерело, що донині є одним із найкращих досліджень селянського світобачення на початку XX ст. Українські інтелектуали наприкінці XIX та на початку XX ст. мали суперечливі погляди щодо селян. З одного боку, селян уявляли „хранителями (вмістилещем) нації", а з іншого боку, — темними та відсталими. Більшість українських більшовиків, однак, стали активними прихильниками та учасниками нищення українського селянства шляхом „розкулачення" в кінці 1920–х років.

Ритуальні інституції селянського громадянського суспільства аналізуються впродовж всього дослідження, зокрема в розділах 5 і 6, які містять аналіз надзвичайно

[2] Існують сумнівні моменти у деяких висновках Чаянова і його групи, хоча не можна розвивати тут цю тему детально. Думка Чаянова, що селянин працює лише, щоб задовольнити певні потреби, і не більше, а потім перестає працювати — мабуть, стосувалося деяких регіонів Росії (хоч я сумніваюся). Але, очевидно, це не стосувалося більшої частини України. Становище родинного господарства постійно змінювалося. Батько, глава родини, завжди намагався розширювати своє господарство так, щоб мати досить землі, аби передати своїм синам: кожний отримував наділ землі на своє одруження. Зазвичай, батько розділяв усю землю, за винятком достатнього шматка для себе і наймолодшого сина (якщо не було сина, тоді дочці та її чоловікові). Остання ділянка землі переходила до наймолодшої дитини, коли батьки помирали. В будь–якому випадку потреба в землі практично ніколи не вгамовувалася. Постійне видозмінення термінів щодо домашніх промислів також піддає сумніву ідеї Чаянова.

[3] Див. також Радзейовскій (Radziejowski 1980). Класичну критику радянської науки з питання „класової боротьби" див.: Левін (Lewin 1968). Я вважаю, що критика має бути гострішою, як показано тут, особливо коли йдеться про селян в Україні.

[4] Девід Рензел (David Ransel) у вступі до книги Семьонової (1993) (етнографічні дослідження в російському селі впродовж 1898–1902) зауважує, що етнограф ставиться до селян як до грубих і лицемірних, „несправжніх" християн. Проте вона не розглядає їх як дітей, про яких має дбати патерналістська держава. Таких поглядів дотримувалися офіційні кола, а також велика частина міської громадськості (особливо с. xxi–xxvii).

складних селянських ритуалів, наприклад, пов'язаних з весіллям. У цьому ритуалі містяться елементи, які мають економічне та культурне значення. Ці два значення переплелися і їх нелегко розплутати. Весілля в Україні було однією з найважливіших соціальних подій села; водночас шлюб був основним способом розподілу землі та майна серед членів родини. Крім того, складовою частиною весільних обрядів були одні з найдавніших жанрів вокальної музики в Європі. Значення для селянського громадянського суспільства інституції „досвіток" маловивчене істориками. Вона, знову–таки, має економічні та культурні риси. Саме завдяки існуванню цієї інституції вироблялася більшість весільного посагу дівчат, отже, продукувалися матеріальні цінності. На досвітках також під час бурхливих вечорів з музикою і танцями багато дівчат і хлопців знаходили своїх наречених. Історики рідко розглядають значення соціальних ролей і функцій, які виконували в селі музиканти, старці та богомази. Вони заробляли велику частку свого доходу саме завдяки своїй діяльності, що водночас забезпечувало існування деяких найважливіших усних і візуальних символів, так само, як і світогляд селянського суспільства. Економічні та культурні норми переплелися. Деформація однієї могла докорінно змінити інші. Всі ці ритуали, інституції та люди стали мішенями активістів, що прагнули переінакшити селянське суспільство у 30–ті роки. Більшість із них зникла ще до початку Другої світової війни.

Наприкінці 20–х — початку 30–х років процес колективізації мав прихильників як серед міської еліти (лідерів партійної еліти), так і серед кількісно малої, але впливової, сільської еліти, якій дали можливість і повноваження активно діяти. Активістами ставали бідніші селяни. Вони були державними слугами й попихачами, і водночас представниками держави на селі[5]. На відміну від активістів, більшість селян упродовж 20–х років не хотіла приєднуватися до колективних господарств (так званих СОЗів — від „спільний обробіток землі"). Пасивний опір був дуже поширений, аж доки починаючи з 1928 року прихильники колективізації почали виганяти людей з їхніх хат. Залежно від регіону це продовжувалося протягом десятиліття. В історичній літературі перші два чи три роки цього процесу, зазвичай, називають „розкуркуленням". Так радянська держава назвала вбивства та вигнання мільйонів людей по всьому СРСР. На думку активістів, які займалися репресіями на селі, селяни, в яких не було економічних причин приєднуватися до колгоспу, ніколи б цього не зробили самі. І в такий спосіб вони, нібито, перешкоджали зусиллям активістів переконувати всіх інших селян. Як виявилося, це була лише ілюзія, до того ж особливо небезпечна, адже більшість селян, багатших чи бідніших, не хотіли мати нічого спільного з колективізацією. Ці настрої залишалися незмінними навіть після масових виселень і знущань наприкінці 20–х років. Масштаб руйнувань був жахливим. Причиною цих руйнувань було те, що, окрім землі, лише частина селянського майна, а саме домашня худоба і знаряддя праці, мали безпосереднє відношення до утворення колгоспу. Для будівництва соціалізму на селі не мали особливого значення смерть багатьох людей, нищення їхніх будинків, одягу, харчів, будь–якого домашнього затишку.

[5] Ті сотні тисяч городян, які вірили в ідеологію колективізації і з–поміж яких тисячі вирушили на село, наче ударні війська, щоб змусити селян запроваджувати соціалістичне господарювання, майже не розглядаються у цьому дослідженні. Більшість оповідачів не згадувала про них взагалі, а ті, що згадували — лише коротко. Вочевидь, вони не справили враження на більшість селян. Побіжно я розглядаю їх у розділі 3, де містяться негативні відгуки селян про них.

В Україні енергійний хазяїн та його родина могли виробляти надзвичайно різноманітну сільськогосподарську продукцію, а також займатися домашніми виробництвами. Особливо різноманітним і цікавим їхнє життя було в період НЕПу, а система, в якій вони жили і працювали, винагороджувала їх за важку працю. Переважна більшість селян в Україні (й більшості інших частин СРСР) не приєднувалися охоче до соціалістичної сільськогосподарської системи, бо вона не мала нічого спільного з селянським суспільством. Вона не могла запропонувати їм нічого позитивного. Коли ще в історії існували мільйони людей, які раптово вирішили зруйнувати власну культуру та замінити її на іншу? Я маю на увазі не політичну систему, а увесь широкий спектр діяльностей та інституцій, що утворюють культуру[6]. У цьому випадку їх примушували змінити своє життя згідно з чужою концепцією, сформованою городянами, що мали дуже приблизні уявлення про справжнє селянське господарювання, не кажучи вже про норми селянського суспільства[7]. Сила, яку застосовували для забезпечення цих трансформацій, була надзвичайного ступеню. Хіба могло бути інакше? Селяни не здатні були самознищитися, більше того, їх мали знищити саме як селян, перетворити на щось інше. В документах існує величезна кількість даних, що свідчать про насильницький характер колективізації. На додачу до усних розповідей, що розглядаються в цій праці, існує ряд досліджень, які аналізують ступінь і види примусу, що застосовувався, та деякі наслідки цього застосування[8].

Здебільшого я не використовую у своєму аналізі термінів на зразок „кулак", „розкулачення", „класова боротьба", „заможні—незаможні", ані будь-яких інших дезорієнтуючих, невідповідних термінів, які фігурують не лише в радянській літературі, що описує цей період, а й у багатьох дослідженнях північноамериканських і західноєвропейських науковців. Я переконаний, що подібні терміни є недоречними взагалі, за винятком хіба що специфічних контекстів зображення кампанії, що проводилася державою в той час. Ці терміни не відображають справжньої соціальної структури того часу. Їх вигадали аналітики, які виросли в місті. Отже, бажаним є розгляд справжньої соціальної структури і стосунків за допомогою іншої термінології. Бездумне використання цих термінів допомогло увічненню того потоку всеохоплюючої брехні, яку підсунули світові радянські дослідники та їхні прибічники у 20—30-ті роки (й пізніше). Використовувати ці терміни слід обережно. Очевидно, що при розгляді політики партії чи праць науковців-аграріїв 20-х років вживання цих термінів є доречним і необхідним (наприклад, Solomon 1984). Проте, якщо ми розглядаємо реальні події на селі, краще не вживати їх без значних застережень. Тут є також етична проблема, яку ми не можемо легко оминути. Я вважаю, що значно логічніше, так само як і влучніше (якщо не брати до уваги етичних міркувань), застосовувати, наскільки це можливо, словник села 20-х років при обговоренні існуючих у ті часи соціальних стосунків.

Наприклад, успішного селянина називали в Україні „хазяїном". Поміж собою селяни, зазвичай, не вживали слова „куркуль". Хазяїн викликав захоплення, а не ненависть. За

[6] Звичайно, мільйони селян втікали з колгоспів, шукаючи роботу на заводах у малих і великих містах, але вони не збиралися нищити свою культуру. Вони були змушені (на їхній погляд) її забути (залишити в минулому).

[7] Я не стверджую, що селянська суспільна система намагалася захистити себе й вижити, адже вона не була, так би мовити, живим організмом. Я, натомість, зауважую, що, не маючи змоги боротися за існування, вона з тих самих причин не могла й нищити сама себе.

[8] Праці про колективізацію (серед багатьох інших) включають: Lewin (1968), Conquest (1986), Кульчицький (1992), Fitzpatrick (1994), Graziosi (1996), Зубанич (1998).

жодних обставин ніде в українських селах „хазяїнів" не розглядали як „клас", відокремлений від решти селян[9]. Хазяїни складали більшість дорослого чоловічого населення, і якщо деякі з них були багатшими за інших, це соціально не відокремлювало їх від інших селян. Термін „куркуль" і його рідкісне використання в українських селах розглядається у розділі 3. Там, де це доречно, я використовую селянську лексику, щоб описувати соціальну структуру і стосунки[10]. Вживана термінологія містить сама в собі опис основних складників селянської соціальної структури. Наскільки це можливо, я уникав елітистського та неадекватного словника марксизму-ленінізму. Для розширеного (етічного, в загальних рисах) опису і аналізу сільських суспільних інституцій та культури я використовував термінологію, яка походить з етнології (переважно з американської „anthropology") та із деяких праць західної політичної філософії.

Громадянське суспільство

Термін „громадянське суспільство" (civil society), який часто зустрічається в цій книжці, може становити певну проблему для читачів[11]. Тут це поняття вживатиметься на означення великого комплексу соціальних інституцій, що існують упродовж тривалого періоду, успадковуються та використовуються місцевим населенням і перебувають поза безпосереднім контролем держави[12]. Такі інституції є наслідком певної угоди між людьми, а не просто частиною природи, що існує *a priori*. Оукшот (Oakeshott 1975:109) відзначав, що ці інституції є „складними, неоднозначними, історичними об'єднаннями людей". Він характеризував громадянське суспільство, перефразуючи Арістотеля (с. 110): це стосунки між людськими істотами, як рівними, це — конституйовані умови та самодостатні відносини.

Для цього дослідження особливо важливими компонентами громадянського суспільства є: історичність (тривалість); об'єднання людей на основі рівності (хоч би яка існувала ієрархія, вона твориться самими учасниками з певною метою і на тимчасовій основі); добровільність (примус є цілковитою протилежністю громадянського суспільства). Усі посилання на інституції чи діяльність громадянського суспільства мають на увазі, що ці інституції чи практики мають саме такі риси.

[9] Це не означає, що люди не заздрили одне одному. Українські селяни могли бути надзвичайно заздрісними щодо успіху інших. Такі риси притаманні й людям з інших сфер, в інших країнах — наприклад, університетським професорам. Порівняйте: Фітцпетрік (Fitzpatrick 1994), яка відзначила, що російські селяни виявляли усі соціальні риси невпорядкованого суспільства, включно із погрозами на адресу влади та сварливістю.

[10] Нинішня дискусія в північноамериканській антропології з приводу кращих способів опису та аналізу соціальної структури зосереджена на дихотомії „емік" — „етік" (англійською „emic" — „etic"). Дискусію можна підсумувати та спрощено подати таким чином. Етичний підхід полягає в тому, що соціальну структуру можна вивчати, застосовуючи термінологію зовнішнього походження щодо досліджуваної культури. Емічний підхід грунтується на використанні термінології, яка є внутрішньою (властивою) для культури, що описується. В цьому сенсі „хазяїн" є внутрішнім (емічним) терміном, тоді як „куркуль" (у використанні марксистськими науковцями-аграріями) — є зовнішнім (етічним). Одна з інтерпретацій цієї дихотомії міститься у Гариса (Harris 1979). Я віддаю перевагу використанню обох підходів, залежно від контексту й потреби, хоча концепція та термінологія мого етічного підходу не має нічого спільного з марксистською теорією.

[11] Поняття „громадянське суспільство", як воно використовується тут, було частиною західної політичної

Приклади громадянського суспільства в українських селах 20–х років включають селянські інституції ритуалізованої (обрядової) або політичної, або комерційної діяльності. У кожному випадку люди добровільно об'єднувалися, щоб брати участь у певній діяльності на основі рівності. Така діяльність мала бути настільки добре всім знайомою, що не викликала жодних питань, адже так тривало здавна. Ритуальні інституції включали в себе весілля, досвітки та вуличні зібрання. Я поширюю поняття „ритуальних інституцій" дещо поза межі того, що прийнято відносити до ритуальних „звичаїв": цикли весняних і зимових пісень, так само свято Івана Купала та деякі інші ритуали. У кожному випадку люди сходилися разом і брали участь у інституціалізованій діяльності, яку не контролював ніхто сторонній щодо їхнього середовища.

Деяких читачів може здивувати, що явища, які, зазвичай, відносяться до „фольклору", розглядаються тут як інституції громадянського суспільства. Проте, якщо дивитися з історичної перспективи, вони є інституціями громадянського суспільства par excellence. До колективізації у будь–якому селі сотні людей могли брати участь у цій діяльності; вона була частиною давньої культурної системи, яку в селі знав кожний. Ці дії відбувалися лише в певні ритуальні моменти, коли люди сходилися разом за власним бажанням і брали в них участь на основі рівності. Веснянки є для цього добрим прикладом. Дівчата з певної частини села збиралися на Великдень чи другий день Великодніх свят і співали спеціальні пісні, які можна було почути тільки в цей час, а не в інший. Вони робили це за власним бажанням, бо хотіли брати участь в обряді. Вони знали репертуар і не потребували жодного керівника. Це була дуже давня інституція, як і все, що існувало на селі. Таке робили всі сільські дівчата — у великих селах сотні дівчат гуляли вулицями групками по двоє, троє або десятеро і співали. Наслідком було досить складне багатоголосся — хмара пісень, какофонія, що постійно рухалася і змінювалася. Це відбувалося одночасно з биттям у церковні дзвони на Великдень чи другий день Великодніх свят. Можна лише уявити, які дивовижні звукові ефекти це викликало.

Якщо порівняти цю діяльність із типовими самодіяльними фольклорними ансамблями 30–х чи пізніших років, то справедливість уміщення її до передколективізаційного громадянського суспільства, а не до фольклору, стає зрозумілішою. Радянськими фольклорними колективами неодмінно хтось керував. Як правило, це не була особа, вибрана колективом, а той, хто прибув до села як музичний керівник, навчений у державних закладах. Принесені ним репертуар і стиль співу не були пов'язані з давніми селянськими ритуалами на кшталт веснянок чи весільних пісень. Він був подібним, але складався переважно з типових народних пісень, які будь–хто міг співати в будь–який час і де завгодно. Насамкінець, і що найважливіше, лише небагато осіб з певного села брали

філософії щонайменше від часів Арістотеля („Політика", Книга I). Воно є важливою частиною наступних творів: Thomas Hobbes („Leviathan" 1651), John Locke („Two Treatises of Governement" 1690), Jean–Jacques Rousseau („Du contrat social" 1762), G.W.F. Hegel („Grundlinien der Philosophie des Rechts" 1821). Воно притаманне політичній філософії Томаса Джефферсона (Thomas Jefferson) та Джеймса Медісона (James Madison). Одним із його прихильників у XX ст. був Майкл Оукшот (Michael Oakeshott, „Rationalism in Politics", 1991 [1947]; „On Human Conduct", 1975 — особливо Ч. 2 (с. 108–184). „Громадянське суспільство" як концепція в цій літературі описувалася також термінами „громадське об'єднання" чи „громадський стан".

[12] Хоча більшість аспектів громадянського суспільства не підлягає прямому державному контролю, це не означає, що не існує взаємовідносин між громадянським суспільством і урядом. Навпаки, громадянське суспільство є однією з основ формування уряду. Держава не може творити громадянське суспільство, натомість громадянське суспільство є важливим чинником і грунтом для формування державних інституцій.

участь у такій „художній самодіяльності", де мали бути один чи два подібні вокальні колективи, загалом десять — дванадцять учасників.

Нижче наведено деякі відмінності між трактуванням цих ритуалів — як частини громадянського суспільства і просто як фольклору.

Громадянське суспільство 20–х років:	**„Художня самодіяльність" 30–х років і пізніше:**
необмежена кількість учасників	обмежена кількість учасників
діяльність відбувається в особливі моменти	діяльність не прив'язана до певних моментів
добровільна участь	учасники об'єднувалися в офіційну групу („колектив")
зібрання рівних	керівники призначені згори

Є ще одна важлива відмінність між цими двома підходами. Аналіз ритуальних інституцій громадянського суспільства може бути лише історичним, тоді як аналіз фольклору може бути (і, зазвичай, є) позаісторичним. Громадянське суспільство може розглядатися лише *in situ*, як частина селянської культури. Після того, як тканина цієї культури була знищена колективізацією, громадянське суспільство також переважно було зруйноване. Я маю на увазі весняні пісні та інші ритуали, про які йшлося вище. Після того, як вони перестали бути добровільними інституціями, як описано вище, вони стали всього–на–всього фольклорними елементами, які виконувалися жменькою людей — блідою імітацією колись повнокровної культури. Ритуальні інституції детально розглядаються у розділах 5 і 6 цієї книги.

Політична діяльність у селах концентрувалася довкола інституції „сходка". Навіть коли сходки служили посередником між селом і державним збирачем податків, цю інституцію формували та керували нею у місцевому масштабі. Цілі, механізми виборів, процеси та рамки компетенції, — усе це встановлювалося і контролювалося у місцевому масштабі, фактично без втручання держави. Виборні посади займали тільки місцеві мешканці. Кожний знав і визнавав неписані правила виборів, так само як і рамки компетенції обраних осіб, які визначали, що вони можуть робити, а що ні. Відмінності між політичними інституціями сільського громадянського суспільства та інституціями радянського колгоспу настільки очевидні, що потребують зовсім незначного роз'яснення. Сходки побіжно розглядаються у розділі 2, протилежні їм за духом колгоспні збори — у розділі 4.

До обговорення сільського громадянського суспільства також належить та діяльність, що відбувалася на сільських і містечкових базарах, іншими словами — різні види сільської комерційної діяльності[13]. Це включало торгівлю надлишками продукції родинного господарства і домашніх виробництв. У базарний день тисячі людей збиралися в певному місці. Правила, якими вони керувалися під час десятків і тисяч ділових операцій, були не писаними, але чіткими. Держава не керувала цією діяльністю, хоча намагался контролювати деякі аспекти за допомогою податків, тарифів тощо. Навіть якщо деяка продукція прибувала в село чи місто здалеку, контроль над місцевою купівлею та продажем був усталений між селянами і тими, з ким вони мали справу, без жодного втручання держави. Домашні виробництва теж організовувалися в місцевому масштабі. Якщо люди збиралися невеликими групами по двоє, троє або четверо, щоб обміняти чи придбати вироби домашніх виробництв (взуття, одяг, ікони, колеса, кінську упряж, бочки, посуд і сотні інших предметів), ці ділові операції також були частиною місцевої культури. Кожний знав,

[13] Я не одинокий у розгляді комерційних практик та інституцій як частини громадянського суспільства. Серед багатьох інших, цій справі приділяв увагу Арістотель — „Політика. Книга VII".

що це за вироби, для чого вони використовуються та приблизну вартість. Ніхто не міг їм вказувати чи контролювати їхні операції. Тут так само могли бути вироби, виготовлені далеко від цієї місцевості, тож ринкова ціна визначалася їхнім значним поширенням, але кожний знав правила торгівлі та стандартні вимоги до продукції без будь-якого інформування чи реклами. В кожному разі ці практики цілком відповідали характеристикам громадянського суспільства, про які йшлося вище. Комерційні інституції детально розглядаються у розділі 2 (до колективізації) та 4 (після колективізації).

Існували інші інституції, які або впливали на громадянське суспільство селян, або самі зазнавали його впливу, в тому числі й інституції, що перебували за межами селянського суспільства. Я маю на увазі деякі організації чи види діяльності, пов'язані на селі з православною церквою. Сільський церковний хор є прикладом організації такого типу, а сільський іконопис — прикладом такого виду діяльності. Хор складався з місцевих мешканців, які збиралися за власним бажанням. Хоча серед них могли бути й не місцеві (священик чи керівник хору), яким доручалося проводити репетиції та добирати учасників, якщо з'являлися вакансії. Репертуар, ясна річ, був не місцевого походження. Однак цей репертуар і співочий стиль глибоко вплинули на місцевий селянський стиль співу. Його вплив зачепив багато селянських музичних жанрів. Сільські іконописці (богомази) малювали переважно для інших селян хатні образи. За це їм платили замовники спеціальних образів. Більшість (не вся) такої продукції мала релігійне призначення, але не вся була канонічною. Іконописний стиль справляв вплив на більшість інших сюжетів у богомазів, таких, як „Козак Мамай" чи навіть пейзажі. Місцева культура, в якій виростав богомаз, значною мірою впливала на його іконопис, наприклад, одяг намальованих святих виглядав як селянський. Релігійні організації і культура, так само, як пов'язані з нею ритуали та види діяльності, включно із церковними хорами і богомазами, розглядаються у розділі 5.

Етнологія

Я широко використовую термін „селяни", і доцільно коротко пояснити, в якому саме сенсі я його вживаю[14]. „Селянин" не є синонімом слову „кріпак". Термін „селянське суспільство" не належить до схеми, яка пояснює стадії економічного розвитку. Він відноситься до системи аграрного виробництва, яка грунтується на родинних зв'язках. Праця селян фактично повністю підпорядкована родинному підприємництву. Ця підпорядкованість визначає історичну унікальність цієї суспільної групи, обов'язком якої є „освоювати, обробляти, дбати, тривати" (Franklin 1969:1–2). Спираючись на це пояснення, можна говорити про селянство у досить віддалених одна від одної частинах світу (Мексиці, Китаї, Італії, Індії, Україні). Селянин є водночас суб'єктом господарювання і головою родини, оскільки його господарство є економічною одиницею і домом.

Селянство є частиною більшого, складнішого суспільства. Такий складний суспільний устрій, зазвичай, називають цивілізацією. Частина надлишків селянської

[14] Моє роз'яснення терміна „селянин" грунтується на доробку так званих „селянських студій". У цьому напрямку понад 50 останніх років працюють переважно американські антропологи, такі як: Robert Redfield (1956), William Skinner (1964), Eric Wolf (1966), George Dalton (1971), Jim Scott (1976), Samuel Popkin (1979).

продукції продається, обмінюється чи іншими способами передається іншій, домінуючій, суспільній групі, тобто елітній групі, яка використовує ці надлишки задля власних інтересів чи прибутку, часто розподіляючи їх серед міського населення. Так було у Східній Азії, Італії, Україні як у XX ст., так і в XVIII ст. Однак способи, якими збиралися, оплачувалися і розповсюджувалися надлишки, дуже відрізнялися на різних територіях і в різні часи. Загальний контекст, у якому формувалися та існували протягом певного часу такі умови, в яких селяни та еліта співіснували — це політична структура, тобто держава: „лише тоді, коли землероби інтегруються в єдину систему з державою, коли землероб стає об'єктом вимог і потреб можновладців, які існують поза його суспільною верствою, — лише тоді ми маємо підстави говорити про селянство" (Wolf 1966:11)[15]. Отже, не лише навколишні умови допомагають творити відмінності у соціальних інституціях і культурах селян у різних частинах світу та в різні періоди, а також інституції самих держав формують, принаймні частково, стосунки між селянами і елітою.

Цей опис дещо відрізняється від позиції деяких американських антропологів. Наприклад, Поланьї (Polanyi 1944:3–25) та Поуел (Powell 1972:97) розглядають селянське суспільство як об'єднання осілих землеробів, чиє виробництво і культура відрізняються від „сторонніх можновладців", але підпорядковуються їм та контролюються ними. Це схоже на відому схему „великої традиції — малої традиції" Роберта Редфілда (Robert Redfield), у якій остання (селянське суспільство) керована першою завдяки економічним інституціям, а також завдяки таким представникам „великої традиції", як вчителі, священики, шляхта (Redfield 1956:1–6). Фактично у всіх дослідженнях селянства еліта виглядає як панівна сила, але її влада і спроможність контролювати селянство більшою або меншою мірою відрізняються залежно від держави та історичного періоду.

Таке обговорення є важливим, принаймні, з двох причин. По-перше, воно показує, що селянське громадянське суспільство, як воно описане вище, за означенням відрізняється від інституцій елітних груп і не є синонімом до інституцій більшого, складнішого суспільства, яке охоплює городян. Це означає, що селянське суспільство і національне суспільство — це дві різні цілісності. По-друге, таке обговорення є важливим, оскільки воно забезпечує погляд на українське селянство та репресії щодо нього з боку російської, пізніше радянської держави. Між кінцем XVII ст. та серединою XX ст. існували різноманітні типи і ступені механізму контролю, який російська еліта застосовувала щодо селян взагалі та українських селян зокрема. Період від 1928 та 1933 роками став, звичайно, найбільш кривавим і жахливим часом державного контролю над селянством. Щодо періоду після Другої світової війни вже слід говорити про „пост-селянство", з огляду на масштаби нищення соціальних і культурних норм, яке проводилося радянською державою впродовж 30-х років. Селянське суспільство і культура існували після цього часу лише частково, оскільки більшість його молодших членів вже відвернулася від селянських соціальних інституцій і культурних норм[16].

[15] „it is only when a cultivator is integrated into a society with a state - that is, when the cultivator becomes subject to the demands and sanctions of power-holders outside his social stratum - that we can appropriately speak of peasantry".

[16] Два погляди на „пост-селянство":

а) „Селянство залишається окремою цілісністю доти, доки воно зберігає відмінні від інших суспільних груп (городян, еліти) характеристики — такі, як місцева сільська організація, види діяльності, особливі селянські права та обов'язки, залишаючись у рамках більшого суспільства, культури, економіки. Якщо це втрачається, то селяни стають пост-селянами, громадянами-фермерами" (Dalton 1971:222);

Давня дискусія серед науковців про те, чи була колективізація частиною „революції" „згори" чи „знизу", стає малоістотною, якщо розглядати селян у контексті складнішого суспільства як його окрему частину. Передусім, я вважаю, саме слово „революція" також є неадекватним терміном, який краще не вживати в цьому контексті[17]. Переслідування селянського суспільства, яке відбувалося у процесі колективізації, не слід плутати із поняттям „революція", яке має чітке значення в інших контекстах. По–друге, не було „низів", які створили б масовий рух на підтримку соціалістичного землеробства. Адже саме селянське суспільство за означенням не могло створювати інституцій, які містяться поза ним, — інституцій колективізації. Особливо абсурдним є міркування, що селянське суспільство могло формувати інституції, які були призначені його зруйнувати. По–третє, коли розглядати „верхи", то виникає багато проблем і аналіз стає неясним. Якщо вважати, що селяни та еліта співіснують разом у складному суспільстві, то чому еліта цілеспрямовано знищує надзвичайно великий відсоток селян, руйнує їхні соціальні та культурні інституції, принижує їх і зрештою залишає у жалюгідному стані, не даючи жодних інших перспектив, окрім шансу влитися до елітних груп? Діяльність такого роду, наскільки мені відомо, не має в світі прецедентів.

Очевидно, існували елітні групи, які контролювати сільськогосподарське виробництво у 1928—1933 роках, але мені важко сприйняти погляд на сталінську „еліту" як складову частину стабільного, раціонального, складного суспільства, в якому буцімто співіснують еліта (більшовики) та селянство. Звідси випливають дві можливі альтернативні інтерпретації жахливих подій того часу. Обидві інтерпретації трактують більшовицьку еліту як тимчасових загарбників влади, а не частину складного суспільства. Перша інтерпретація твердить, що елітні групи 20—30–х років були закорінені в російському імперському минулому. Вони вчинили трагедію колективізації за сценарієм, що грунтувався на давніх моделях розвитку — моделях, які були притаманні еліті російського суспільства. Катастрофа здійснювалася не шляхом тиску „згори", а насадженням інституцій, ворожих до селянства, особливо селянства, що проживало за межами етнічної Росії. Це нагадує аргументи, запропоновані Річардом Пайпсом (Richard Pipes 1974) та Андреа Граціозі (Andrea Graziosi 1996) та побіжно розглянуті Оукшотом (Oakeshott 1991:59 [1951]).

За другою альтернативною інтерпретацією цих подій, марксистська (міленарна) держава була чимось на кшталт іноземного загарбника, ідеологія та політика якої були чужими для суспільства, що існувало до „завоювання", подібно до колоніального загарбання в Азії, Африці, Латинській Америці. Згідно з цією інтерпретацією, механізми контролю, що запроваджувалися радянською державою після 1928 року, не нагадують дихотомію „велика культура — мала культура", яку описав Роберт Редфілд, чи „складне суспільство", описане Еріком Вулфом. Не існувало „великої культури", що замірялася на права „малої культури", а була наново встановлена брутальна влада, культурно чужа (марксизм/

б) „Сучасна ситуація має всі риси тимчасового стану, коли сильне відчуття сільської окремішності, пам'ять минулого, система цінностей та норми життя продовжують існувати та сприйматися певною групою як „свої". Однак міра, якою всі ці компоненти впливають на реальну структуру сільського життя, вже стала настільки слабкою, а зв'язки із загальною [національною] культурою — настільки сильними, що вже дуже важко говорити про окрему сільську культуру" (Jackowski 1979:166–167). Див. також Scott (1978).

[17] Я усвідомлюю, що до мене навряд чи прислухаються. Історики дуже полюбляють свій академічний жаргон, як і інші групи науковців. А більшість істориків Росії та СРСР були, мабуть, іще схильнішими до свого жаргону, ніж інші. Їхній багатий словник походить, переважно, від Маркса, Леніна, Сталіна.

міленарність), яка шляхом руйнування давніх соціальних і культурних норм намагалася пересилити і контролювати підкорені землі задля власної користі. І це їй в основному вдалося. Друга інтерпретація є співзвучною із тим, як Маркс, Енгельс, Ленін з прибічниками розглядали самих себе — як руйнівників того, що існувало раніше, задля перебудови світу у відповідності з власними уявленнями та бажаннями.

Повертаючись до обговорення етнології, слід згадати про іншу літературу з питань селянства Східної Європи, що є корисною при дослідженні культурних норм 20–х років та їх нищення у 30–х роках. Йдеться про величезну кількість етнографічної літератури кінця XIX — початку XX ст., яка нараховує буквально тисячі статей і книжок про селянські звичаї, ритуали, спів і музику та аспекти сільського громадянського суспільства. Не всі з цих матеріалів дають корисну інформацію для розбудови соціальної історії, хоча багато з них є придатними для історії культури. Оскільки чимало проблем селянської соціальної та культурної історії погано вивчені навіть в Україні, то, де це доречно, я використовував цю історичну етнографічну літературу з кінця XIX і початку XX ст. при обговоренні ритуалів та інституцій громадянського суспільства, зокрема в розділах 5 і 6.

В українській мові існують проблеми з терміном „усна історія", який походить від англійського „oral history". Найсерйознішою проблемою є те, що цей термін фактично невідомий українським читачам. Слово „усна" знайоме читачам, коли використовується у сполученні із „словесність", як у праці Філарета Колесси „Українська усна словесність" (Колесса 1983 [1938]). Однак „усна словесність" у даній роботі незастосована. Це праця не про „усну літературу", до якої підходить термін „усна словесність". Термін „словесність" міцно прив'язаний до цілого спадку усної культури, до фольклористики, включно із піснями. Дане дослідження має мало спільного з таким матеріалом — це єдине цитування з книги Колесси є свідченням цього. Інший термін українською мовою „оральна" (англійською „oral") не варто застосовувати тут через його багатозначність, що робить його неприйнятним у даному контексті. Тому залишаємо термін „усна історія", з його головним недоліком, читачі мають звикати до нового терміну.

Польові дослідження у 1993—1995 роках та впорядкування інтерв'ю

Дана праця грунтована на усних історіях, тобто вона є настільки ж етнографічною, наскільки й історичною. В певному сенсі можна розглядати її як етнографію колективізації — етнографію історичної події. Вона використовує безпосередні опитування, отже, це історія, що грунтується на етнографічному дослідженні. Дослідження являє собою зібрання усних історій (розповідей), записаних від старіших селян. За методологією та цілями це дослідження є водночас етнографічним та історичним. Питальник, складений учасниками проекту, та його структура дозволяють використовувати відповіді, щоб показати увесь масштаб трансформацій у культурі: як зміни, що їх можна вимірювати матеріально (втрата худоби, житла, життя), так і ті, які виміряти значно важче, адже вони не матеріальні (знищення великої частини селянської культури, включно з інституціями громадянського суспільства).

Від початку проекту з 1993 року я планував дослідження, яке б максимально точно передавало погляди селян на події — настільки точно, наскільки це можливо, враховуючи, що опитування проводило багато різних людей, і кожен із них неминуче вносив свої власні враження та думки у процес опитування. Аби точно і виразно передати думки і погляди самих оповідачів, я вміщував цитати з оповідей відповідно до тем протягом усієї книжки; а мої коментарі в кожному розділі можуть розглядатися як вступ до цитованих оповідей у цьому розділі.

Оскільки дана праця містить висловлювання, зібрані від сотень людей, яких просили оцінити, яким чином певні події вплинули на їхнє життя, то погляди щодо багатьох питань не завжди демонструють узгодженість. Часто твердження прямо суперечать одне одному, коли йдеться про події минулого або про значення певних подій чи соціальних процесів для тогочасного сільського населення України. Однак щодо певних питань існує значна узгодженість: наприклад, щодо визнання факту, що процес колективізації супроводжувала кампанія масових вбивств. Більшість селян не могла пояснити, чому відбувалася ця кампанія вбивств, хоча кілька з них висловило на це свої чіткі погляди. В цьому сенсі оповідачі розуміють не краще, ніж будь-хто інший, чому тодішня влада вдавалася до масових убивств. Розуміння темних примх людського серця для них не простіше, ніж для будь-кого іншого.

Існували дві групи оповідачів, між якими виявилися головні суперечності в поглядах: 1) колишні „активісти" 30-х років, які відігравали активну роль не лише у колективізаційних процесах, а й у репресіях своїх сусідів; 2) усі інші. В цьому дослідженні перша група була чисельно невеликою. Активістів і тих, хто їм співчував, я нарахував близько 13 осіб (всього оповідачів було понад 400)[18]. Погляди та пріоритети активістів відрізнялися від думок інших селян; їхні відповіді на деякі запитання в багатьох випадках явно відрізнялися від того, що казала решта селян. Частково це може бути наслідком їхнього емоційного внеску в радянську систему, що його дуже важко нині позбутися, особливо з огляду на те, що цей внесок робився в часи їхньої молодості. Ще складніше відмовитися від давніх поглядів у незрілій українській державі 90-х років, з її масовим безробіттям, регулярними невиплатами заробітної платні мільйонам працюючих і пенсій старшим людям. Їхнє ставлення ілюструє вислів Надежи М. М., якого я зараховую до активістів: „Я вам прямо скажу: нам власть совєтська дала, січас должна дать. Треба вернути колишню совєтську власть, щоб мужик руководив". Протягом усієї книжки читачі побачать явні відмінності у поглядах на різні аспекти сільської історії, записаних переважно від активістів. Інші селяни висловлювали більш чи менш схожі погляди майже на всі питання, що розглядаються в цьому дослідженні.

У даній праці я використовував переважно матеріал, зібраний десятьма дослідниками в 1993—1995 роках, додавши до них кілька інтерв'ю, які провів сам у 1989—1993 роках. Місця, де вони з'являються, я зазначив у тексті. У списку опитуваних (додаток № 5) вони зазначені наприкінці.

Питальник був складений учасниками проекту. Сам питальник і статистичні дані з польових досліджень наводяться в додатку № 6 (питальник). Тут досить сказати, що

[18] Ось перелік активістів, яких опитували під час дослідження: Худик П. В., Надежа М. М., Кушнір П. І., Кривоніс К. Г., Пособілова О. І., Буслик М. Г., Викленко-Погребняк Г. Г., Кузьменко Д. Й., Побережник Н. М., Харченко П. К. Також симпатію до тогочасного політичного режиму висловлювала Дудник М. О., хоча, як виглядає, особисто активісткою не була.

загальна кількість опитаних склала понад 400 осіб. З них трохи більше 60% — з Центральної України (Черкащина і Вінниччина); трохи менше 40% — зі Східної (Харківщина, Полтавщина, Сумщина, Чернігівщина). Учасники проекту склали питальник, який потім використовували як основу в своєму інтерв'ю. Дослідники мали можливість додавати одні запитання й відміняти інші, розширювати або загострювати певні теми, — залежно від інтересів та досвіду опитуваного. У такий спосіб ми отримували довгі усні розповіді, а не лише короткі відповіді на питання.

Питальник містив понад 300 запитань, але багато з них використовувалися лише в окремих випадках. Там, де йшлося про музикантів, старців, гончарів, запитували лише тих людей, які мали що відповісти, бо мали певний досвід. Деякі опитування тривали кілька хвилин, інші забирали півдня. Усі вони записані на касетах, які нині зберігаються в Києві у Центрі досліджень усної історії та культури. Існував додатковий питальник для особливих груп людей. Наприклад, були окремі питальники, спеціально присвячені історіям старців, а також сільським євреям[19].

Такий проект виконувати нелегко, адже потрібна координація між багатьма польовими дослідниками, які працюють на великій території. Так само важко складати та групувати величезну кількість зібраного матеріалу. Якщо повністю надрукувати зібрані оповіді, то це займатиме понад 5000 сторінок тексту. Кілька років я упорядковував матеріали і надавав їм нинішнього вигляду (комп'ютерний набір, поділ за темами, відбір того, що буде друкуватися). Я відібрав і розташував фрагменти з розповідей, які стосуються різних тем. Це тематика репресій під час колективізації, економічного життя колгоспника, репресій проти релігійних інституцій, заборони колядок, репресій старців і ще десяток інших тем, які виникали у розповідях, а потім відбиралися в окремі частини. З компаративістською метою кілька оповідей представлені в книзі повністю, без жодного поділу (в додатку 7).

Я не дуже турбувався невикористанням у цьому дослідженні величезної кількості існуючих письмових свідчень про 20–30-ті роки (архівні джерела, статистичні дані, газети, журнали тощо), хоча певна кількість таких матеріалів усе-таки увійшла до цієї праці. Це спокусливо — пов'язати усну історію з численними письмовими джерелами того часу; однак це могло б означати суттєву зміну мети дослідження. Крім того, це потребувало б або скорочення представлених тут матеріалів усної історії, або більшої, багатотомної праці.

Для певних дослідницьких тем, які опрацьовували в селі, оповідачі надали інформацію, яку, мабуть, нелегко було б узгодити з друкованими джерелами, — переважно через недостатню кількість або явну фальсифікованість документальних матеріалів. Наприклад, відверта заборона давніх комерційних інституцій громадянського суспільства у 30-ті роки супроводжувалися у всій державі поширенням ворожості до приватних домашніх виробництв, до родинного виробництва й продажу надлишків продукції та послуг. Який вплив мали ці дії на сільську культуру? Статистичні дані чи навіть листування на цю тему навряд чи можна тут використовувати, адже у 30-ті роки селяни, які займалися приватною комерцією, не бажали добровільно свідчити про справжні розміри їхнього заробітку, боячись не лише збільшення податку, а й того, що їх назвуть „куркулями" і репресують.

[19] Питальник для сільських євреїв ми змогли використати лише на Вінниччині, оскільки в більшості інших центральних, а особливо східних областей України чисельність сільських євреїв старшого віку надзвичайно мала. Окремі питальники, розроблені для старців і сільських євреїв, дозволили зібрати інформацію, яка виявилася надто близькою до теми. Матеріали цих інтерв'ю пізніше будуть надруковані окремо.

Оповіді надають різну інформацію з цієї теми (зокрема, див. розділ 4). Вони зазначають обсяг доходів і види продукції, яка вироблялася і яку могли продавати до і після колективізації. Фактично кожний аспект економічного життя змінився внаслідок колективізації. Крім того, опитувані надали інформацію про ставлення селян до крадіжок — до якої міри крадіжка стала етично прийнятною. Прийнятною вона стала вважатися, якщо вкрадені речі були державною власністю. Натомість радянську статистику 30–х років про крадіжки у селах не можна вважати надійним джерелом (розглядається у розділі 4).

Опитування надали інформацію про занепад ритуального життя на селі в 30–ті роки — занепад настільки великий, що наприкінці цього десятиліття більшість колишніх ритуальних інституцій селянського громадянського суспільства припинила своє існування. Тема сільських ритуалів та обрядів надто часто вважалася сферою винятково фольклористів, які фактично рідко досліджували даний період. Вміщення сільських ритуалів прямо в дослідження соціальної історії уможливлює цілком інший їх розгляд. Я стверджую, що переслідування селянського суспільства та всіх його інституцій (ритуальних, політичних, комерційних) були складовою частиною, окремим напрямком процесу колективізації, і їх треба розглядати як погром не менш серйозний, аніж той, що знищив або конфіскував матеріальну власність. Опитування є одним із найбільш прямих способів дослідження нищення ритуальних інституцій селянського суспільства. Для деяких тем фактично може не існувати іншої методології, оскільки історичні спогади щодо цих тем збереглися лише в пам'яті тих, хто пережив ці події. (Наприклад, занепад досвіток, заборона весняних пісень, які розглядаються у розділі 6, а також заборона поховальних обрядів і репресій проти богомазів, описаних у розділі 5.)

Інша тема, яку нелегко знайти в письмових документах чи фотоматеріалах періоду репресій, стосується „соціальної групи" (називаю так через відсутність кращого терміну) старців — мандрівних жебраків–виконавців. За свідченнями кількох людей, які були старцями у 20–30–ті роки, або тих, хто мав родичів–старців, ці мандрівні виконавці зазнали заборони і навіть тяжких репресій від влади. Деякі з них припинили свою діяльність, бо їм погрожували фізичною розправою, інші продовжували, за що їх били. Ще інші зникли, — мабуть, були знищені державними органами. Деякі продовжували свою діяльність навіть після Другої світової війни. Колективізація та заснування нового соціального порядку змінили село настільки, що більшість музичної культури трансформувалася за короткий проміжок часу. Християнські псальми, які раніше були головними у репертуарі старців, майже зникли. Виконавський контекст для пісень і танців, який використовували раніше хлопці та дівчата, сільські музиканти та старці, також майже зник у більшості регіонів (сільська вулиця, церковне подвір'я, ярмарок).

Опитування подають матеріал, який корисно порівняти з висвітленням певних тем в історичній літературі того періоду і про той період. Наприклад, опитування, що містять інформацію про голод 1921–1922, 1932–1933, 1947 років, можна порівнювати та співставляти з великою кількістю письмових і фотосвідчень того часу, а також з дослідженнями, що з'явилися, зокрема, у 80–ті і 90–ті роки[20]. Інші теми, які також містять матеріал для порівняння, охоплюють переслідування релігійної культури у 20–30–ті роки, а також аналіз групи тих, хто відповідав за колективізацію та репресії на місцевому рівні[21]. Коли давні свята церковного та сільського походження були витіснені державними святами, музика, що була частиною давніх практик, також занепала, а для нових державних свят насаджувалися нові музичні практики чи, принаймні, нові пісні, які я та інші дослідники

називаємо „паралельною культурою" сталінського періоду (Нолл 1993). Деякі опитувані подали свідчення про те, якими примусовими способами цей репертуар насаджувався на селі. Їхні погляди з цього приводу можна порівняти із статтями в пресі того часу, які повчали „працівників культури" щодо суті їхньої ролі в соціалістичному суспільстві, а також щодо видів репертуару, який можна і слід використовувати[22].

Тут є і, схоже, завжди буде потреба дискусії про те, яка методологія виглядатиме найефективнішою у вивченні цього періоду, як і будь–якого іншого. Напевно, має існувати більше ніж одна ефективна методологія для дослідження соціальної та культурної історії. Різні методи не обов'язково спростовують, часом навіть доповнюють один одного, адже кожний створює інформаційну обгортку та інтерпретацію, яка не обов'язково можлива за допомогою іншого. Усна історія містить лише один із можливих наборів методів. Інтерпретації усної історії та етнографічних даних не обов'язково подібні до тих, які походять з інших джерел інформації. Усна історія не може самостійно сформулювати всі запитання, не кажучи вже про відповіді. Однак вона може аналізувати певні проблеми такими методами, які за інших підходів застосувати було б важко або навіть неможливо. Це особливо вірно щодо тем, які не є добре задокументованими в історичній літературі.

Кажучи це, я однак не впевнений, що всі методології однаково корисні. Репресії проти старців чи богомазів, як і переслідування ритуальних інституцій, зовсім не досліджувалися в радянський період — з очевидних причин. На жаль, внаслідок цього більшість українських фольклористів та етнографів навіть у 90–ті роки не зачіпають цих проблем; майже не проводяться польові дослідження, що могли б показати відмінності між сільською культурою до колективізації та після неї. Більшість фольклористів і етнографів у 90–ті роки й далі проводять польові дослідження, продовжуючи наукові теми та використовуючи методології, що походять ще з XIX ст. Вони намагаються знайти вцілілі ритуали, які демонструють тяглість практик далекого минулого, чи, принаймні, з кінця XIX ст. Ця методологія, на мою думку, в кращому разі відображає благі наміри самих дослідників. Замість того, щоб документувати сільську культуру такою, якою вона є, вони намагаються розшукати розрізнені, здебільшого неповні, приклади певних ритуалів (чи музичних практик), як вони збереглися серед уже невеликої кількості людей — зазвичай, однієї чи кількох осіб на все село. Практично не робилося спроб розташувати ці ритуали в загальному контексті сучасної сільської культури. Так само майже не робиться спроб проаналізувати ритуали як аспект сільської культурної історії. Ритуал трактувався як об'єкт, як річ, неісторично (тобто позачасово), а, отже, й нереалістично, безвідносно його зв'язку з бігом часу та фізичним середовищем.

Насамкінець варто сказати кілька слів щодо загального характеру опитувань. Картина доколективізаційного періоду, представлена в оповідях, показує, що то було важке життя. Бачимо дуже мало романтизації селянського минулого. Опитувані в своїй більшості не намагалися довести, що до радянської влади все було добре, а пізніше все стало погано.

---

[20] Головні джерела про голодомор (розповіді свідків, документи та інші праці) включають: Dolot (1985), Conquest (1986), Serbyn and Krawchenko (1986), Mace and Heretz (1990), Голод 1932—1933 років (1990), Кульчицький (1993), Голодомор (1995), Зубанич (1998).

[21] Література про антирелігійну кампанію радянської держави дуже численна. Серед матеріалів про заборону релігійної музики див.: Дожовтневі... (1938), Енциклопедія... (1938) та Антирелігійний... (1938).

[22] Ось лише деякі з джерел, де оповідається про „зростання" ролі музики й музичних практик у „соціалістичній культурі": Полоцький (1931), Харків... (1932), Рекомендований... (1934), Шевчук (1963), Чепелєв (1979).

Навпаки, було висловлено багато суперечливих тверджень з цього приводу, навіть про ймовірні переваги колективізації. Кілька опитуваних навіть висловлювало задоволення з приводу відходу в небуття родинних господарств. Читачі зауважать, що в деяких оповідях помітне замовчування чи обминання певних тем і питань. Частково це, мабуть, відбувається через ненадійність пам'яті (багато оповідачів досягло 80—90-літнього віку); частково тому, що вони не бажають про деякі речі говорити — можливо, це для них надто боляче; частково ще й тому, що вони є старими людьми, які згадують свою молодість. У багатьох випадках вони згадують молодість з любов'ю (як і більшість людей), навіть якщо жили в екстремальних умовах; молодість — це молодість. Природна тенденція згадувати її з любов'ю нерідко проявляється й тут, хоча переважно без романтизації. Є багато випадків, коли юність згадують, як жахливий сон, особливо якщо вона припала на початок великого голоду чи вигнання всієї родини з домівки.

Цікаво, що українські селяни переважно не вживають назв-кліше на означення певних людей чи подій, не використовують принизливих прізвиськ навіть для тих, хто несе відповідальність за вбивства їхніх близьких у той період. Принизливі прізвиська штибу „комуняка", прокльони або лайка не виникали, але є винятки (див., наприклад, інтерв'ю Джирми А. Я.). Мова їхня є, натомість, досить прямою і безхитрісною. У селах, де дослідники збирали інтерв'ю — і серед активістів і серед тих, хто постраждав від їхніх дій — відвертих виразів ненависті до активістів, часом винних у жахливих злочинах, майже не було. Це може також означати, що колишні активісти зберегли, принаймні частково та неофіційно, свій давній соціальний авторитет, яким їх наділила влада у 30-ті роки.

Деякі оповідачі здатні розповідати неймовірно цікаві історії вправно, навіть красиво, — наприклад, Іван Самсонович Роман з Полтавщини, Марія Василівна Палагнюк з Вінниччини, Андрій Соломонович Заєць з Харківщини. Іншим важче висловлюватися ясно. Як і скрізь у світі (і, схоже, в будь-які часи), деякі люди добре володіють мовою і можуть ясно формулювати свої думки, іншим важко дається звести кілька слів докупи. Читачі зауважать, що деякі оповіді цитуються частіше за інші. Причини цього полягають, переважно, у чіткості висловлених думок одних опитуваних і, навпаки, труднощів у спілкуванні, які продемонстрували інші.

Мова, якою спілкуються опитувані, не є ані літературною українською, ані літературною російською. На додачу до регіональних відмінностей у словнику, існують регіональні відмінності у вимові. Більшість дослідників проекту не змогла відобразити всі ці діалектні особливості у відповідності з сучасною українською орфографією, показуючи різні типи вимови. Лише одна дослідниця — Віра Зайченко — записала інтерв'ю у своєму регіоні, на Чернігівщині, використовуючи діалект. Майже всі інші інтерв'ю були записані у Центрі досліджень усної історії та культури, використовуючи більш-менш стандартну українську орфографію для передачі вимови. В кількох випадках, де це було потрібно, використовувалася російська орфографія. Ми не докладали зусиль „виправити" граматично неправильну „мішану" мову. Мовні ідіосинкразії були записані так, як опитувані говорили, із зазначеними застереженнями.

ЧАСТИНА ПЕРША

ЕКОНОМІКА І МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

РОЗДІЛ II ДО КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Не слід ідеалізувати селянське життя до колективізації. Безперечно, було дуже важко безкінечно працювати, не розгинаючи спини. Однак нас цікавлять відмінності в суспільстві й культурі, які існували до і після колективізації. Ці відмінності були такі великі, і розрив селянської культури такий глибокий, що слід порівнювати селянське життя цих двох періодів у якнайширшому аспекті. В цьому розділі розглянуто кілька аспектів селянського життя: земля і комерційні інституції громадянського суспільства; політичні інституції громадянського суспільства; виховання дітей; соціальна структура і шлюб. Релігійні інституції і церковні особи, а також ритуальні інституції громадянського суспільства до колективізації розглядатимуться в розділах 5 і 6.

Земля і комерційні інституції громадянського суспільства

Питання про розмір земельної ділянки, що була у власності однієї сім'ї до колективізації, є досить складним з причини змін у державному законодавстві про землю, що мали місце у 1861, 1905 і ще раз у 1917 р. Ця проблема поза сферою даного дослідження, тож тут про неї згадується лише побіжно. У багатьох місцевостях Центральної та Східної України значна кількість селянства була прив'язана до земельних маєтків аж до 1861 р., після того вони поступово отримували більше прав щодо своїх земельних ділянок[1]. Тисячі сімей отримали землю під час реформи Столипіна, починаючи з 1905 р., коли були створені хутори за межами сіл. У період від 1917 р. до 1921 р. у більшості регіонів певну частину земель поміщиків і церкви (як правило, найбагатших землевласників) було розподілено між селянами. В деяких випадках ці землі викуповували селяни, в інших — землю захоплювали селяни або держава й розподіляли між сім'ями з розрахунку один гектар на одного члена сім'ї. Наприклад, сім'я з п'яти осіб могла потенційно отримати п'ять гектарів. Якщо ж земельна ділянка цієї сім'ї вже складала три гектари, то їм наділяли ще два, що разом

[1] Граціозі (Graziosi 1996) приблизно підрахував, що між 1878 і 1905 роками кількість землі у селян збільшилася удвічі, а до Першої світової війни — ще на 9 млн. га. Багато з цієї землі селяни купили у поміщиків, а решта — наслідок реформи Столипіна.

складало п'ять. Звичайно, виникало безліч нюансів і варіацій з цього приводу. Головним результатом такого розподілу земельних ресурсів було зрівняння економічного потенціалу (див.: Войтенкова М. П., Кийко Є. І., Кривоніс К. Г., Кравченко Н. С., Філатов А. Ф., Дишлюк Є. М., Смола П. Ф., Надежа М. М., Доценко А. Г.).

Таблиця I (додаток 2) демонструє діапазон розмірів земельних ділянок, продуктів, що продавались на базарі, а також інших доходних видів господарської діяльності в доколективізаційні часи. Старші за віком опитувані пам'ятали напрочуд добре, скільки землі було в їхніх сім'ях до колективізації. Як правило, ділянка складала два або три гектари. За спостереженнями опитуваних, багаті родини мали більше 10 гектарів. Найбагатший селянин (не поміщик, не колоніст і не священик), за свідченнями в проекті, володів земельною ділянкою в 44 гектари.

У таблиці I демонструються види продукції, що продавались до колективізації на містечкових базарах. Переважно це було зерно (найчастіше пшениця), овочі та фрукти (особливо яблука та груші). Іншим предметом жвавої торгівлі була худоба. Старих волів продавали і того ж дня купували молодих за менші гроші. Молодих волів ще треба було навчати і, відповідно, їх можна було купити дешевше. Селяни добре усвідомлювали чистий прибуток від такої операції і повторювали її кожні кілька років (Ігнатенко М. Є.). Продаж волів і купівля коней, чи навпаки, також приносили дохід залежно від віку та стану худоби. Торгували м'ясом, овочами, хроном, буряками, іншими овочами та фруктами.

Одна родина була в змозі виростити та виробити напрочуд велике розмаїття продуктів. У інших випадках дуже незначна частина того, що вироблялося в сім'ях, потрапляла на базар. Ільченко В. І. вказала, що її сім'я виробляла м'ясо, зерно, фрукти, конопляну олію — потенційно ринковий товар. У врожайні роки надлишок продуктів продавався на базарі. У погані роки практично весь врожай і продукти споживались вдома. Інша опитувана — Палагнюк М. В. — сказала, що, маючи три гектари землі, її сім'я „ніколи не голодувала, в нас завжди було молоко, сало, мед, яїчки, яблука". Продукти на продаж змінювалися за кількістю та розмаїттям відповідно до земельної ділянки, характеру праці, комерційної діяльності, економічного стану та переваг. В одному випадку (Однорог О. В.) сім'я продавала буряки та масло. Батько опитуваної мав маленьку лавку до громадянської війни. Інша сім'я (Осадчої У. Ю.) продавала курчат, яйця та вишні. Сім'я Іванченка М. Г. обробляла 5 гектарів землі і продавала зерно і поросят на базарі. З іншого боку, Зборовський Я. М. сказав, що його родина переважно жила з продуктів, які вирощувала на своїй землі. Вони мали два з половиною гектари на хуторі. Періодично їздили на базар, де батько продавав теля або порося. Кривченко О. Я. описала бідне життя: в її сім'ї ніхто не займався домашнім виробництвом. Вони жили тільки від господарювання на землі. Звичайно вони не їздили на базар. А якщо мали теля на продаж, то купці приходили до них додому.

Базари в містечках працювали практично кожного дня, але, зазвичай, неділя була ярмарковим днем, як про це розповіла Пономаренко О. К. По суботах вона з батьком перевозила сіно до місцевої фабрики з переробки цукрових буряків. Батько завжди зупинявся біля церкви, відстоював службу та зустрічався там з друзями. Дівчинка залишалася на підводі, щоб охороняти сіно. В неділю вони разом їхали на базар, щоб продавати і купувати. Одним із товарів на продаж було сіно. Наприкінці сінокосу, коли було вже продано все сіно зі своїх полів, об'їжджали сусідні села й купували його у місцевих селян. А в неділю привозили сіно на базар і вигідно його продавали. Опитувана з батьком часто рибалили. Якщо улов був більшим, ніж потребувала сім'я, то продавали рибу на базарі в Черкасах.

Селяни с. Дубіївка Черкаського р-ну Черкаської обл.

Базар був джерелом отримання більших або менших заробітків. Серед продавців продуктів були навіть діти. Сім'я Однорог О. В. тримала крамницю до революції. Після неї, як сказала опитувана, у сім'ї було замало землі, щоб з неї прожити. Будучи дуже молодою, вона разом з сестрою працювала в наймах на землі інших хазяїв. Вони також на базарі продавали буряки і масло. І, нарешті, сім'я мала яблуню. Вони мешкали недалеко від містечка, тож городяни часто приїжджали до них і купували яблука.

Склався широкий спектр інших видів діяльності, що приносили заробіток. Багато хазяїв займались домашнім виробництвом і пропонували всілякі послуги, що приносили гроші. Інші селяни йшли в найми до хазяїв (Пивовар В. І. та Барбазюк В. С.; див. „Наймана праця" нижче). Треті працювали на приміських фабриках, тоді як родини тих, що мешкали поблизу міст, іноді мали одного члена родини, який працював на фабриці в місті, повертаючись до села на вихідні або після роботи. Принаймні четверо опитуваних мали пасіки (Демченко М. М., Палагнюк М. В., Гончаренко Г. П. та Іванченко М. Г.). Було багато видів родинної діяльності, а всі створені ресурси, як їх результат, об'єднувалися разом. Наприклад, Лісаченко Д. Д. описав різні види сімейної роботи. Його батько працював на заводі в Харкові, а приїжджаючи додому на вихідні, допомагав сім'ї. Мати займалась сільським господарством (разом з сином орала землю) і шила на швейній машинці, що на той час було рідкістю. Дід по матері, який жив у цьому ж селі, обробляв свою землю, допомагав дочці, а також рибалив.

Лісаченко Дмитро Данилович:

Д.Д.: Батько робив у Харкові і там жив неділями. Приїжджав на суботу, на два дні, помагав нам, потом оп'ять в неділю вечором їхав у Харков і там знов робив з понеділка до п'ятниці.

— Хто тримав гроші у сім'ї?

Д.Д.: Мати. А то в нас і грошей не було. В нас гроші були які? Мати дньом робила по хазяйству: то корова була в нас, то козьол був, цап, була кобилка рябенька. Оце мати командувала, кормила нас, робила і пахала сама все врем'я. І працювала — ше бахшу брала, кавунів трохи, охраняла.

— Як вона орала землю, то сама йшла за плугом?

Д.Д.: Сама. Я тягнув кобилку, а вона йшла.

— Скільки у вас було землі?

Д.Д.: Якшо соток десять було, яка там земля.

— Чи кожна сім'я у вас у селі займалася землеробством?

Д.Д.: Батько був материн, жив у селі. Він ловив рибу, там же ж два Донци — Старий і Новий, там риби дуже багато, там такі соми були, шо на стіл голову поклав, а хвост висить. І землю обробляв теж, помагав нам. У матері машинка була, вона шила.

Від середини XIX ст. і до самої колективізації на селі поступово зростала промисловість, особливо цукрова. Деякі опитувані мали певні стосунки або працювали на сільськогосподарських виробництвах, зокрема на переробці цукрових буряків. Члени сімей двох опитуваних (Рясної Г. І., Чухліб В. Д.) мали угоду на вирощування цукрових буряків і поставку їх до цукорового заводу. Незрозуміло, земельна ділянка, на якій вирощувались буряки, належала сім'ї чи заводу. За поставки буряків сплачували грошима або цукром, який потім везли на базар і продавали. Деякі селяни працювали на фабриках, як правило, сезонно. Кривоніс К. Г. розповів, що його батько працював слюсарем на заводі, а мати працювала на сімейній ділянці. Чорний С. І. працював у теплі місяці на цегляному заводі, а взимку — лісорубом. Медведенко М. І. вказав, що дехто з молодих парубків працював взимку на місцевому цукровому заводі. Дорога в один кінець складала 20 км, а добирались туди пішки. Трохименко Ф. Ф. розповідав, що хлопці в його селі час від часу працювали на цукроварні, але основним джерелом заробітку було сільське господарство. Родини виносили на базар надлишки своєї праці, особливо зерно й сіно. Читачі повинні розуміти, що, незважаючи на інші доходи своєї виробничої діяльності, всі згадані вище особи мали землю, яку обробляли разом з членами своїх сімей. Справа в тому, що заробітки від їхньої виробничої діяльності були дуже різноманітними, і сільськогосподарська праця на своїх землях була лише одним з багатьох родинних занять.

Козуб Т. С. (Черкащина) сказав, що його батько перевозив і продавав зерно аж на Херсонщині, тому що там була вища ціна. Він вирощував урожай, скирдував його, складав на віз і перевозив за сотні кілометрів, де й продавав. Всі роботи батько виконував разом зі своєю сім'єю.

Деякі опитувані не були відвертими про комерційну діяльність своїх сімей до колективізації. У комуністичний період сім'ї, в яких у минулому були репресовані рідні, як правило, мали найгіршу роботу в соціалістичній структурі або не могли отримати підвищення на роботі, хоча таке траплялося і з сім'ями, в яких не було репресованих. Вірогідність подібних висловлювань певною мірою викликає сумнів, можливо, ці свідчення слід

розглядати як наслідок довготривалого й нездоланного страху перед представниками влади, які могли покарати сім'ю тільки за те, що в минулі роки вона мала велику земельну ділянку або продавала на базарі велику кількість продуктів. Наприклад, Пивовар В. І. повідомила, що її сім'я мала фруктовий садок, але наголосила на тому, що фрукти вирощували виключно для домашнього споживання і на базарі нічим не торгували. У садку зростали щонайменше дві вишні, дві груші, яблуня та береза (з якої цідили сік). Залежно від родючості дерев у врожайний рік, мабуть, було достатньо фруктів, щоб щось залишилось на продаж. Демченко М. М. розповів, що його сім'я мала 17 вуликів, але підкреслив, що мед був лише для сімейних потреб. Хоча дуже схоже на те, що з такої кількості вуликів було достатньо меду, щоб продавати на базарі, обмінювати у сусідів на інші продукти або розплачуватися ним за послуги.

Населення багатьох містечок і більшості міст України налічувало значну кількість євреїв. Було чимало євреїв і у селах. У Центральній Україні євреїв було багато і в містечках, і в селах. Більшість сільських євреїв обробляли мало землі або зовсім не мали її. Продукти харчування вони закуповували в своєму селі або на базарах у найближчих містечках. Цікавими є свідчення кількох опитуваних з приводу того, що євреї були основними клієнтами на базарах і ярмарках у містечках, особливо це стосувалося купівлі зерна, фруктів і овочів (Салієнко Т. П., Булах М. А., Грицина М. Ф., Любичанківська П. І., Ільченко В. І., Чухліб В. Д.). Двоє опитуваних зазначили, що сільські євреї приходили прямо до їхніх хат купувати продукти. Обидві сім'ї продавали в селі продукти харчування місцевим євреям, а на базарі — євреям і городянам (Любичанківська П. І. та Ільченко В. І.).

Домашні виробництва

Одна з найрозповсюдженіших помилок серед міських жителів щодо сільського способу життя у Східній Європі до колективізації полягає в тому, що нібито сільське господарство було єдиною можливістю заробітків для більшості селян, і селяни, які займались різними видами домашнього виробництва, не обробляли землю. Натомість більшість сімей займалася різноманітними видами діяльності, які включали і сільське господарство, і домашнє виробництво. На додаток до зазначених вище видів діяльності, які давали заробіток, домашнє виробництво так само, як і численні послуги, було конче необхідним для нормальної економічної життєдіяльності більшості людей.

Осадча Устина Юхимівна

Село було, як держава: і кузня була, і чоботи гарно шили, і кожі чинили, — все робили. Рядна гарні ткали.

Козуб Трохим Савович

Кажен же майстрував: то таку роботу, а то таку.

Дяченко Михайло Антонович

— Люди б прожили самі без зовнішнього світу?

М.А.: Запросто, і без разговору.

Кушнір Петро Іванович

Були сапожники, були кравці, які шили чоботи, чуть не в каждому дворі.

Масло Михайло Павлович

— Гончарі були?

М.П.: Були і гончарі. Всі ці промисли в народі жили. І для своїх потреб це все випускалося.

Коваленко Кость Петрович

Зерно продасть, щось купе. В нас, в Мирополлі, комерсанти були, сапожники, столяра, маляра, кузнеці були. Тут кузні були, що день і ніч работали. А гончарів було — зараз нема. Тоді з глини горшочок, і все вкусно було, і молочко спариш. Були в мене і кувшинчики — пороздавав невісткам, горшки були, а тепер нема нічого.

Домашні промисли та послуги забезпечували більшість потреб у сільському житті. Представниками домашнього виробництва були: колісник, бондар, ткач, кравець (часто опитувані вживали російський термін „портной"), швець (рос.: „сапожник"), богомаз, коваль, гончар, тесля (рос.: „плотник"), мірошник (майже всі опитувані казали „мельник"). Ще одним видом домашнього промислу було малярство. Про майстра–богомаза і про його роботу мова йтиме в розділі 5. Музичні послуги забезпечувалися, окрім інших, сільськими музикантами та старцями, серед яких були і кобзарі, і лірники. Про сільську музику й пісні — в розділі 6.

Майже кожен селянин для задоволення власних життєвих потреб виконував різні види діяльності, проте іноді вони були настільки відмінними, що логічно важко було собі уявити їх поєднання. Наприклад, Заєць А. С. розповів, що його батько, окрім того, що займався сільським господарством, ще виробляв на продаж корита для прання з вербових стовбурів (вербові ночви), які нарізав у лісі. Мати опитуваного сама добувала та продавала глину. Її покупцями були переважно гончарі. До того ж мати, сестра й племінник опитуваного збирали фрукти зі свого саду, який посадили кількома роками раніше. Кожної неділі бабуся їздила на базар і продавала ці продукти, а також все інше, що виготовляла сім'я. Всі члени сім'ї виконували кілька видів робіт. Праця, ресурси і дохід були об'єднаними.

Заєць Андрій Соломонович

— Чи батьки їздили на ярмарок?

А.С.: Батько робив ночови вербові, разне все. Баба ото їзде на базар щонеділі, у Валках там базар був, мати занімались — глину жовту брали, з землі викопували та сікли, а вона глиною, отака покришечка, отака кришечка, ото копійка — покришечка, (...) балабушки.

. . . . . .

— То вона покришкою глину продавала?

А.С.: Ага, рівненька така, рівна, чуть там, ну, набере.

. . . . . .

— Чи мали фруктовий садок біля хати?

А.С.: В нас садка не було біля хати. А ми купили там землю, ліс, мать, десятин п'ять і там повикопали, а там позасаджали. Так в нас такий садок був, шо в том садку і дві суші було.

Більшість сімей у 20–ті роки поступово розширювала свою комерційну діяльність. Для більшості людей життя було нелегким. Цап М. Л. сказала, що кожен день був пошуком, аби заробити трошки грошей. Її батько мав ділянки землі і худобу, крім того, був шевцем, а також різав дрова і продавав їх. Він часто ловив рибу і для сім'ї, і на продаж. Після Першої світової війни купив млин.

Батько Яремаки К. К. був теслею і пічником. Сім'я господарювала на трьох десятинах землі. Займаючись своїм ремеслом, батько часто не був удома, тому мати робила майже всю господарську роботу, і коли діти підросли, то допомагали їй. Діти також ходили в найми. Батько час від часу продавав на базарі телят або овець. Помер у 1934 році.

Дяченко М. А. описав різноманітні виробничі діяльності, що були більш характерні для селян, і кілька видів виробничих діяльностей, менш звичних для них. Кожен, як зазначив опитуваний, мав свій більший чи менший шмат землі і більший чи менший фруктовий садок. Кожен мав худобу й птицю для харчування (корів, курей і т. ін.). Майже кожен мав невеличке саморобне обладнання для переробки харчових продуктів. Також більшість селян була зайнята якимось домашнім виробництвом. І до того ж, багато людей мали сезонну роботу на фабриках для заробітків. Дяченко М. А. згадав рибну фабрику в Києві, де, траплялося, підробляв його батько.

Дяченко Михайло Антонович

— До колгоспу чим люди займалися?

М.А.: Землеробством, садоводством, а часники були — бондарі чи що. Кажний держав коні, воли, реманент, в кажного був свій віз, культіватор, борони, млинок, що зерно віять, — це необхідність була.

— Де брали гроші, щоб купити одяг?

М.А.: Продавали фрукти. Пароходом доставляли в Київ. І рибна промисловість.

Палагнюк М. В. описала виробництво і продаж великої кількості продуктів, а також ряд домашніх промислів. Її родина мала три гектари землі. Вдома був верстат, але мати ткала і шила тільки для родини, не на продаж. Однак в їхньому селі були жінки, які мали верстати і отримували замовлення на роботу. Вони ткали килими та інші речі для заробітку. Щоб мати кожуха, опитувана носила шкуру вівці у сусіднє село чоловікові, що спеціалізувався на кожухах, і платила йому за роботу. На базарі її батько продавав яблука, мед і часник, а також горох різних сортів. Опитувана сказала, що у 1920–их роках яблука були рідкістю в її місцевості, далеко не кожен мав яблуню. Бугай І. І. також це підтвердив: у його селі не кожен мав фруктові дерева, а яблука були особливим гостинцем для дітей.

Грушівська С. Т. розповідала, що її батько мав млин і невеличку ділянку землі. Йому не треба було більше землі, оскільки йому платили за послуги мірошника, зокрема й зерном — таким чином він мав достатньо зерна. Їхня родина мала садок і багато фруктових дерев, завдяки чому її батько мав додатковий заробіток. Вона описала поїздки підводою на базар, де батько продавав яблука, сливи й вишні.

Пособілова О. І. описувала різноманітні заробітки своєї родини. Її батько, крім того, що обробляв свою ділянку землі, був колісником і бондарем. Він тримав вівці та свині, періодично продаючи деяких з них на базарі. Один з її дідусів був колісником, в нього було четверо синів (серед них і батько опитуваної). Чотири брати мали разом кілька млинів. Її другий дідусь мав два млини.

Безродня Г. З. розповідала, що її батько мав два гектари землі. Він також був кравцем.

Чучупака Герасько (сидить) під час навчання шевству у медведівського єврея, с. Мельники Чигиринського р–ну Черкаської обл. 1912 рік.

Родина Чуб Ф. О. мала трохи більше двох гектарів землі і фруктовий сад, а батько був ще й кравцем. Поки він шив, мати і хтось із дітей прали і прасували для замовників. Ще молодим батько навчився шити в Черкасах від єврейського кравця. А коли набрався досвіду, то й сам набирав учнів, які взимку жили з родиною Чуб Ф. О., а додому поверталися теплої пори. Зроблене учнями батько також продавав на свою користь. По понеділках він їздив на базар і зрідка щось там продавав, наприклад, порося. Частіше купував необхідне на наступний тиждень. Його кравецька продукція продавалася вдома і майже ніколи на базарі. Клієнти самі приходили до нього. Родина також виробляла канати й нитки, але переважно для домашнього використання.

Лотош–Дятленко І. В. розповідала, що її батько був ковалем. Він мав землі більше десятини, а також все знаряддя, необхідне для ремесла. Його земля була поділена на три–чотири невеличкі окремі ділянки. На нього в кузні працювало три–чотири учні, і він мав право на їхні вироби. Коли опитуваній або її сестрі було потрібно щось з одягу, батько давав матері гроші, зароблені з ковальства, і вона купувала.

Грицина М. Ф. згадала, як ходила на базар зі своїм дядьком. Він, зазвичай, продавав птицю. За велику курку просили карбованець, за меншу — сімдесят копійок. Найкращими покупцями були місцеві пани, які, за словами опитуваної, ставилися до них з повагою. Дослідження дає інформацію про ціни й на інші речі. Мушинський І. С. сказав, що пара взуття для дитини, зроблена місцевим шевцем, коштувала три карбованці, а чоловіча сорочка — один або два. Однак селяни мало купували одяг, переважно шили його вдома. Тканину виготовляли вдома. Побережник Н. М. розповів, що „сукно робили з овець — стригли вовну, прали і робили грубе сукно. Це на верстаті зробили рядно, а потім здавали і робили грубе сукно".

Як свідчать опитувані, трудові навики були різноманітними. Гончаренко Г. П. описала багатогранну діяльність свого діда. Він мав десять гектарів землі, які обробляв сам, садок і млин, а також пасіку. До того ж, займався рибальством. З іншого боку, Пасічник Л. А. розповідала про спартанське життя її родини. Батько був теслею і часто не бував вдома, бо працював на будовах. Мати робила більшість роботи на землі. Ще зовсім дівчинкою опитувана зрідка ходила на базар далеко від дому, продавала масло чи курей, а потім купувала необхідні для дому речі.

Одним із найпоширеніших домашніх виробництв було шевство — швець був майже в кожному селі. Всі шевці та члени їхніх родин, як свідчили опитувані, обробляли землю, а також ще щось виробляли. Удовиченко І. К. розповідав, що його батько мав близько півтора гектари, а потім збільшив площу, докупивши ще землі. Крім того, що шив черевики, був іще ткачем, мав вдома верстат. Селяни робили йому замовлення. Він також робив вікна.

Олійник В. Т. надала інформацію про комерційну діяльність свого батька, діда та прадіда, поглибивши усну історію аж до часів ще перед скасуванням кріпацтва (тобто до 1861 року). Вона народилася у 1918 році, її батько був шевцем, а також землеробом. Опитувана розповідала, що він не продавав свої вироби на базарі, радше люди приходили до нього додому й робили замовлення згідно зі своїми потребами, як це раніше описав Удовиченко І. К. Батько її батька був шевцем місцевого пана, а його батько — кравцем місцевого пана. Історія її родини включала як мінімум три покоління сільських ремісників. Вона подала багато деталей про матеріали і якість роботи в ті часи.

Кузьменко Д. Й. також розповідав, що його батько був шевцем, але працював не так, як описували Олійник В. Т. і Удовиченко І. К. Батько Кузьменка Д. Й. не міг брати замовлення додому, тому що в селі був інший швець. Очевидно, на село було досить одного шевця. Батько опитуваної ходив по хатах своїх клієнтів, ночував у них, роблячи примірку, і залишався у клієнта в хаті, поки не закінчував виріб. Траплялося, він йшов від дому за сорок кілометрів. У чужих селах, вірогідно, його сприймали як мандрівного шевця. Та насправді він мав дім і родину, до яких повертався. Також він обробляв ділянку в три гектари і доглядав садок, сливи з якого продавав на базарі. Роман І. С. підтверджував такий трудовий зразок. Він пам'ятав одного шевця, який приходив кожної осені і жив кілька днів разом з ними, шиючи чоботи для членів сім'ї. Він харчувався разом із сім'єю і мав місце на ночівлю. Батько Рогової М. Г. теж був шевцем. Зазвичай, він мав учнів, чиї вироби продавав і гроші брав собі, а їх забезпечував житлом і їжею. Мати опитуваної сама ходила в найми, переважно на роботи в сільському господарстві.

Чухліб В. Д. розповідала, що її батько був теслею і допомагав ставити хати та інші будівлі. Влітку, однак, більшість часу він обробляв свою ділянку. Вдома мав верстат, але продукцію виробляв тільки для домашнього вжитку. На запитання, чи возив батько до міста надлишок зерна, жінка відповіла, що не знає. Але потім зазначила, що до колективізації батько „тримав лавку". Він продавав м'ясо тварин, яких вирощував разом із дружиною (матір'ю опитуваної).

Батько Козуба Т. С. також займався кількома доходними видами діяльності. Серед них: обробіток двох гектарів землі, бондарство і теслярство. Люди зверталися до нього за різними послугами. Нерідко вони платили обміном: за роботу теслі платили поросятами. Опитуваний сказав, що в їхньому селі було тринадцять бондарів. Він пояснив, що його батько возив на базар надлишки зерна, а також поросят, можливо, й тих, якими йому платили за роботу теслі. А ковалів, за його словами, в селі було шість.

Кілька опитуваних було з родини гончарів[2]. Батько Стрілкова О. І. обробляв свою

[2] Головною причиною, чому серед опитуваних було так багато гончарів, було те, що один із дослідників — Микола Корнієнко — є авторитетним науковцем гончарства в Україні. Він, при можливості, спеціально проводив інтерв'ю серед гончарів. Я включив тут тільки частину матеріалів, які він і інші збирали від гончарів, тому що Корнієнко уже опублікував статті про них, використовуючи матеріали інтерв'ю (Корнієнко 1997). Є інші наукові праці на цю тему (але без використання матеріалів з даного проекту), наприклад: Пошивайло (1993).

Сім'я гончаря Петра Білоуса. Ліворуч — опитуваний Григорій Петрович Білоус у дитинстві. Близько 1914 року.

ділянку землі і порався біля худоби. Крім того, займався різноманітними комерційними діяльностями. Бондарював. Робив переважно діжки, які його найстарший син відвозив на базар і продавав. Батько також працював як заготовлювач: купував і продавав овочі, ганчір'я, інше. Але його головною спеціалізацією заготовлювача було гончарство. Опитуваний сказав, що його батько скуповував велику кількість виробів від гончарів (переважно малі речі), потім продавав їх на базарі трохи дорожче, отримуючи прибуток по 3—5 копійок з однієї штуки.

Джирма А. Я. розповів про те, як його батько вивчив своє ремесло. Він був учнем один рік. Чоловік, який навчав його ремеслу, мав право на його вироби, але забезпечував його їжею і житлом. Полудень Є. Г. зазначив, що він платив своєму учителеві — рідному дядькові. Великий відсоток не лише гончарів, а й інших ремісників вивчили своє ремесло від членів своєї ж сім'ї. Це означає, що багато домашніх виробництв передавалися в родині з покоління в покоління. Деякі родини домінували в певному ремеслі у своєму селі, як, наприклад, сім'я Вовкогонів у своїй місцевості. Люди з інших родин, які стали гончарями в цьому селі, також навчалися гончарству від Вовкогонів (див., наприклад, Шпак–Смолінська А. В.). Семеняка Н. Г. зазначила, якщо не було гончаря в даному селі, всі знали, куди їхати, щоб купити гончарні вироби. Деякі базари і навіть деякі села були відомими центрами гончарного виробництва. Це ще раз свідчить про те, якою мірою ремесла були сімейними. Полудень Є. Г. сказав, що в його селі було більше п'ятнадцяти гончарів.

Серед дослідників сільської культури колишнього СРСР існувало твердження, що ремісники не мали землі зовсім або мали її небагато, а заробіток мали тільки, або переважно, від домашнього виробництва. Принаймні щодо України — це неправда. Майже всі родини, які займалися домашніми виробництвами, тримали господарство і багато з них мали чималу ділянку землі. Приклад гончарів підтверджує це. Зоря К. К. повідомила, що її батько мав сім гектарів землі і також безперервно цілий рік працював гончарем. Батько Вовкогона І. Т. мав шість гектарів землі. Він виробляв гончарні вироби тоді, коли мав можливість, особливо взимку, коли було менше роботи в господарстві. Вовкогон Г. К. розповів, що його батько, головним чином, працював на землі. Другим джерелом його заробітку було гончарство. В нього було чотири гектари землі і, звичайно, худоба — коні, бики, кури, свині,

Гончарі з сім'ями, с. Паланочка Маньківського р–ну Черкаської обл. 1920-ті роки.

корова, а також близько двадцяти овець. Батько опитуваного також доглядав сад, принаймні, з дев'яти дерев. Інші родини гончарів мали менше землі. Бібік І. І. зазначив, що його батько мав два гектари. Брюховецький Я. М. сказав, що деякі гончарі мали мало землі, як і його сім'я, — 25 соток. Це було нетиповим для ремісників, і розповідь Брюховецького Я. М. — єдина така інформація про родини, які займалися домашнім виробництвом.

Діапазон площі від малих до великих ділянок землі показує діапазон загального достатку родин гончарів. Не кожна сім'я мала гончарню (майстерню). Джирма А. Я. зазначив, що тільки ті гончарі, які виробляли велику кількість виробів, могли будувати горн і круг. Гончарі, які виробляли малу кількість, не мали потреби інвестувати в конструкції гончарні. Вигідніше було орендувати місце і час в гончарні більшого виробника.

Способи перевезення гончарних виробів на базар і їх продажу розрізнялися серед різних гончарів, так само, як територіальний діапазон їхньої комерційної діяльності. Деякі гончарі, наприклад, батько Бібіка І. І., самі перевозили свої вироби, і самі продавали їх. Опитуваний зазначив, що його батько продавав свій товар на різних базарах Центральної України недалеко від свого села, але інколи також возив до Полтавщини і навіть до Білорусії. Шпак–Смолінська А. В. розповіла, що її батько продавав свої вироби тільки в містечку недалеко від свого села і тільки один раз на тиждень. Вовкогон Г. К. повідомив, що його батько завантажував горщиками підводу, запрягав биків і їхав до містечка на невеликий базар, де й продавав свої вироби. Натомість багато гончарів не перевозили вироби самі або самі їх не продавали. Деякі наймали когось перевозити товар, а деякі продавали посередникам, які доставляли вироби на базар і там продавали. Зоря К. К. сказала, що її батько не перевозив сам товар, радше для цього когось наймав, але продавав на базарі сам.

Батько Джирми А. Я., очевидно, робив так само. Але були селяни, які спеціалізувались тільки на купівлі–продажу гончарних виробів. Як правило, вони купували велику кількість виробів у гончаря, перевозили на базар і самі продавали за скромний заробіток. Каракай Ф. Т. і Колобоцька О. К. — з сімей, які мали таку спеціалізацію. Були також люди, які спеціалізувалися на розмальовуванні гончарних виробів. Брюховецький Я. М. розповів, що їм платили відсоток від ціни виробу.

Один з найдетальніших описів комерційного життя свого часу подав Мушинський І. С. Він був ткачем, виробляв переважно чоловічі вовняні штани. Опитуваний описав тогочасний базар і специфіку різних етнічних груп (цигани продавали коней, євреї — м'ясо та пиво, українські селяни — овочі, зерно, одяг і т. ін.). Він згадував фабрику вовняних виробів, що була в Корсуні (Черкащина). Періодично фабрика висилала вагон, і селяни, які тримали овець, складали до нього мотки вовни. Описав місцеву торгівлю горщиками, взуттям, різноманітними виробами з вовни. Він також ткав рушники і скатерки на замовлення. І, нарешті, розповів, де і як вивчився ремеслу і скільки це йому коштувало.

Принаймні двоє опитуваних не були досить щирими в оцінці землі своїх батьків і продажу виробів на базарі. Сологуб І. К. і його батько були землеробами. Чоловік не пам'ятає, скільки гектарів землі було у них („знаю, що мало"), але вони мали трьох робочих коней. Він разом з батьком перевозив фургоном нафту. До того ж, батько був теслею. Бугайова Г. Ю. розповіла, що її батько був бондарем і шевцем, а також продавав на базарі зерно. Вона була однією з тих небагатьох, хто сприйняв радянську термінологію щодо приватної торгівлі в 20–их роках. Опитувана зазначила, що її батько продавав зерно, але „такого ні, щоб продавати, вроді спікулювати".

Характерно, що більшість старших селян у даному проекті не вживала звичного принизливого терміну радянського часу „спекулянт" на означення економічної діяльності недержавної сфери або для опису комерційної діяльності 1920–х років і раніше. Наприклад, Коваленко К. П. і Мушинський І.С. вживали слово „комерсант" на означення тих, хто продавав вироби на базарі. Навіть при описі діяльності 30–х років більшість користувалася звичайною мовою. У радянський період слово „спекулянт" мало безліч додаткових негативних відтінків і безпідставно використовувалось для визначення практично будь–якої комерційної діяльності й особливо тих видів діяльності, що були пов'язані з купівлею–продажем приватно виробленої продукції, її транспортуванням з одного місця в інше, наданням різних послуг. Замість ідеологічно насиченого терміну „спекулянт" опитувані віддавали перевагу нормальним мовним засобам. Як правило, вони позитивно описували процеси купівлі та продажу, виробництва продукції; ремісництво або запровадження послуг поза державною сферою. Тут, безумовно, знайшла своє відображення несоціалістична ментальність, за якою створення приватного (читай: родинного) багатства та надання послуг цивілізації були нормальним явищем. У більшості були важливі підстави, щоб висловлюватись про ці вироби та види діяльності позитивно: натиск колективізації призвів до того, що спектр всієї сільськогосподарської продукції, приватного виробництва та послуг різко скоротився за якісними і кількісними критеріями порівняно з показниками періоду НЕПу.

Натомість деякі опитувані, описуючи комерційну діяльність 1930–х рр., вводили в обіг слово „спекулянт". Однак слід брати до уваги, що цей термін ніколи не вживався в контексті 1920–х рр. Тож його слід розглядати як наочний компонент радянської культури, нерозривно пов'язаний із соціалістичною ідеологією. Цей термін можна розуміти як одне

із багатьох гасел, що негативно вплинули на радянську культуру, змінюючи і навіть руйнуючи в певних випадках ставлення людей до приватної комерції як до нормальної та життєво необхідної діяльності. Приватна комерція стала злом, одним із „гріхів" соціалістичної міфології.

Нарешті, Лазаренко Г. Д. розповіла про діяльність своєї матері на базарі в Полтаві. Вона описала „комерсанта" (свою матір) та її комерційні зв'язки і додала місцевого колориту в описі базару в Полтаві. Місцеві євреї привозили на базар велику кількість товарів і домовлялися з її матір'ю, щоб вона продавала їхній товар: чехоню, росол, таранку, воблу, оселедчики. Опитувана розповідала, як її мати йшла ввечері через ліс, щоб розрахуватися з партнерами. Згадала, як батько сидів і підраховував заробіток того дня, і як мати гукала на базарі, щоб привабити покупців: „Зайдіть до мене, зайдіть до мене!"

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: ЗЕМЛЯ І КОМЕРЦІЙНІ ІНСТУТИЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДОМАШНІ ВИРОБНИЦТВА

Андрієнко Павло Євтухович

— Коня мали?
П.Є.: Биків продали, а коня купили.
— А чому так зробили?
П.Є.: Ну, коняка ж бистріша. Була й корова, і дві корови було, і свині були.
— Скільки батько землі мав?
П.Є.: Два наділи — чотири гектари.
— Чи батько тільки на полі працював?
П.Є.: Тіки на полі.
— Чи вони мали фруктовий сад?
П.Є.: Садок — так як оце біля усадьби, — це до колєктівізації. Дві усадьби були: на одній ми жили, а на другій чотири груші були, яблуні були, а то під пахотою.
— З саду не продавали?
П.Є.: Ні.
. . . . . .
— Чи вони їздили на базар?
П.Є.: Поїхали на базар, повезли чи яйця, чи курчат.
— А що купили?
П.Є.: А шо купили, тоді не доходило.
— Чим вони їздили?
П.Є.: Пара биків були.

Барбазюк Тетяна Василівна

— Яка була ваша сім'я?
Т.В.: Середня.
— Скільки було поля?
Т.В.: В мого тата було всього три десятини — три рази по дев'яносто сотих.
— Яку худобу мали?
Т.В.: Мали коні, а потому з кіньми почали возитися: якусь армію перевозь. Коні продали і купили собі воли. Навесні віл не хоче йти, то що, його на плечах тягнути? Волом нічого не зробиш навесні: не посієш, нічого. У них мало було землі, то вони собі в когось. Хтось прийшов і каже: „Бери собі половину, і мені половину". І так вони жили, але хлібом ніколи не нуждалися, бо робили людям за половину і мали своє. Помолотили і завезли. Засівали собі пшеницю й жито і цілу зиму сидять, і весна. Не йдуть до млина, бо вони собі намололи.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Сім'я в батька велика була?
П.М.: Було нас три дівчини.
— До колективізації батько мав своє господарство?
П.М.: Як война була, то він пішов на войну, прийшов раніний, трошки пожив і вмер, а земля була своя — чотири десятини.
— Ви самі обробляли?
П.М.: Самі.
— Воли були?
П.М.: Ні, не було. Конячки, поросятко, кури, а овець не було.
. . . . . .
— Фруктовий сад був?
П.М.: Був.
— Що з ним сталося в 20-х роках?
П.М.: Хто знає, що з ним сталося.
. . . . . .
— Чи продавали на базарі?

П.М.: Для себе було. Хліб сіяли, баштан, буряки до заводу возили. Завод давав сахар, жом.

— Де ярмарки були?

П.М.: Лодиженка, Умань, Тернівка. Все в понеділок.

Безродня Галина Захарівна

— Що він [батько] шив?

Г.З.: Всю одежу шив: верхню і більше чоловічу. В мастєрській робив. А сюди приїхав, то і тут шив.

— Ви не пам'ятаєте, щоб у плахтах ходили?

Г.З.: У нас мало ходили. Градиськ — це містечко, і багато приїжджих людей. Батько заробляв гроші тим, що шив. Потім, в якомусь році, дали батькові два гектари землі і гектар плавень. Тоді батько купив корову. Я коровами їздила орать, спрягалася з сусідами.

Бібік Іван Іванович

— Скільки було землі у батька до колгоспів?

І.І.: В мого діда було дуже багато землі. Революція коли пройшла, всю землю забрали. В батька було гектара два коло хати.

— Ваші батьки займалися гончарством?

І.І.: Да. Землею занімався батько і горшки робив. Коня запрягає і їде аж на Полтавщину, і в Беларусію їздили. Старались, як у Пирятин, Прилуки, Ягодин, знали базар на який празнік і старались папасти на ярмарок. Всьо врем'я так було.

— Чи пов'язані гончарі села з худ. фондом, методичним центром?

І.І.: Таких немає, тільки я пов'язаний з виставками, з худ. фондом.

— Що ви від них маєте?

І.І.: Маю колись якусь грамоту почотну. Мені приємно і радосно.

— Яка глина застосовувалась у гончарному промислі?

І.І.: Називалась огнєупорна глина, пластична глина. За Глібовим Хутором глинище було, а то глей, там є і красний, і чорний, і сірий колір.

— Ви випалюєте закурений посуд. Ви берете чорну глину?

І.І.: Ні. Огнєупорну пластичну і домішую у сіру глину. Задимлена кераміка — то технологія совсім друга. Палить так само, як і прості красні горшки. Потім, як горшки випалились, треба їх задимить дуже сильно, пічку і віх од горна, називається клубук, забиває землею, щоб нігде дим не прорвавсь, надо дежурить. Як дим нігде не прорве, значить красівий, хароший получиться, ну єслі десь прогарить дірочка, значить будуть такі як сароки–білабоки.

— На якій глибині залягають гончарні глини у вас?

І.І.: Метра два–три.

— В яку пору добувають?

І.І.: Раньше старались в зімній період, когда мароз великий, а тепер з кар'єру. Чотири–п'ять чоловік збирається і копають яму для глини, і возять сєбє, щоб на цілий год чи на два хватило.

— Опишіть спосіб замішування глини?

І.І.: Накопать треба, потім у гончарні чи десь у хаті, де будеш її бить, треба замочить. Є довбешка, довбешкой збиваєш в кабилу велику — наче капиця получається, сильно надо збить довбешкою. Потім стружеш, робиться з двома ручками, і тоненько прирезаєш. Називаєм галками, потім еті галки мочимо в воду і кидаєм у грубу — яма для сохранєнія гліни. Качаєм на лаві кочевом, перетираєм руками. Кочево штук на 50 горшків, і з кочева нариваєм грудки і в завісімості од величини горшка, як літрові — маленьку грудку береш руками, знаєм скільки брать.

— Яку будову має гончарний круг?

І.І.: Гончарний круг: нижня часть кружало називається, сподняк, на веретєно навінчується голівка кругла, де ми робим посуду, вєрєтєно прикріпляється лисичкою; голівка — де ми робим посуду; вєртікально подвєсу ставим гончарний круг, щоб він не виляв. Лисичка, сподняк, вєрєтєно і голівка, а низ — шпиль називається, який крутиться у чашечці, подставка називається.

— Робоче місце гончаря?

І.І.: На лаві круг прикріплений, з правой сторони грудки глини, мачка — це руки в воду мачаєм ілі з черепка, великий черепок, ножик дерев'яний справа під рукой, дріт, щоб зрізать посуду, а готовий на ліву сторону чи перед собой поставить доску.

— Як горщик робите?

І.І.: Як горщик рабить, треба, щоб одна рука всередині горшка, а права рука зверху, поставець невеликий — первоначальна форма горшка, а

рука всередині. І починаєш робить ізнутрі і раза три ножиком проведеш — і готова форма, бережок. Миску розширяю вшир, а як кувшин, гладишки, то паставець високий робиться, вузенький. Всьо врем'я рука всередині. Тиква — форма горшка, рильце стягую пальцями узенька, і получається, один палець тільки тримаю, бережки тільки пальцями, ручка окремо приклеюю.

— Де сушили?

І.І.: В хатах, п'ятра називаються — такі трами два в хаті, на балках отаких, шелівка, ширина 10–15 см, як палиці — ставим гаршки і вони там потугають. Потом, кагда притреш їх, денце треба окуратнінько задєлать, мо, дирочка яка — замазать, погладить руками, в воду мачаючи, і на вищій п'ятра — там тепліше і бистрєй сохнуть і в зимовий і в літній час. Зараз в мене майстерня, стилажі в майстерні.

— Хто орнаментував посуд?

І.І.: Орнамент дуже давно, ще й посічені беріжки, заглиблений орнамент. Робив сам гончар, що придумає, то й наносе. Жінка не помагала, нема часу — треба й прясти. Можна ножиком насічки рабить, валну і полосочки ножиком рабили.

— Штамповані орнаменти були колись?

І.І.: Не було раньше. Коє хто зверху щось приліпить. Квітів не було. Пробували білой глиной червоній мисці полоски вузенькі робили чи ширина на палець.

— Занепад орнаментальної культури — штамповка?

І.І.: Це вже хтось придумав, щоб краще брали на базарі горшки.

— Технологія виготовлення поливи і покриття нею виробів з глини?

І.І.: Поливи були зелені і коричневі — двох сортов. Зелену ми робимо з окису мєді — треба була красна мєдь і сірка обикновєнна жовта. От ми закладуєм в горшок мєдь і сірку, змазуєм добре гаршок і ставим у грубку, і воно там перегарує закрите, получається окалина. Її ми товчем в чугунній ступці і сієм на густе сито — получається порошок — окись мєді, і мішаєм со свінцом. Окис свинця перепалюєм на порошок у чаган і кочергою мішаєм, кіслород попадає туда і перегарює на порошок. Це надо прапорцію рабить: палавіну глини м'ятой, як пух, десять стаканов свинця — ето буде 21 часть — перемишать, і буде зелена палива. Свинець і маргун ілі акалина із желіза, руда, на болоті, її можна перепалить і потовкти. Мешаєм, мажем квачом, мазутой і туда ложку порошка — обкачуєм, і воно прилипає. Потом в горен ставимо, і так.

— Який тип горна у вашій місцевості?

І.І.: Форма горена копицеобразна: високий, з одной сторони пічка, з другой двері, називається клубук, а всередині сльоса — де ставить пасаду. Душніки єсть, посередені козел, которий держить сльоса, а в сльосах дирки, в які дим і огонь — це така форма.

— Скільки штук поміщалось?

І.І.: Як більший горен — тисячу штук.

— Скільки дров?

І.І.: Чотири метри сухих дров (складометра), сухиї соснові дрова. Випалка в зимній період триває чуть не сутки, а в літнє врем'я — сімнадцять–вісімнадцять годин, до двадцяти.

— Де продавали?

І.І.: В Глібовім Хуторі, в Олександровкі, там були і свої гончарі, Олешня, Папірна, Лавінь — п'ять сіл, де займались. Кіньми возили, а коней не стало, то мали машини і возили в Чернігов, в Беларусію, в Магільов. А сєйчас хто поїздом мішки положить, в кого коняка, то конякою повезе, а машинами мало стали возить, як раньше: повну машину горшків і везли на базар. Мало стали робить гаршкі. І сійчас фінаддєл лапу ложить, щоб нє упустіть ні одного гончара, волі нема ніякої, ні заботи, ні привілєгії.

Біла Марфа Олексіївна

— Скільки землі було у вашого діда?

М.О.: Тримали вівці, коні — ото така худоба. Тато мій тримав корову. А тато робив, а після ніколаєвської войни тато мав двоє коней, а як в радгосп пішли, то мали добрі коні і корова. Коні пішли в колгосп, а корова була, доки вони жили.

— Що вирощували батьки на городі?

М.О.: Всьо: і коноплі мали, і бараболі, і буряки.

— Чи продавали?

М.О.: Нічого не продавали.

— Щось купляли на ярмарку?

М.О.: На ярмарок ходили кажний раз, бо треба й горняти, і відра, і цього, і того.

— За скільки можна було купити горня?

М.О.: Копійок двадцять, в Джурині виробляли, у Шаргороді.

— Чи був у вас садок?
М.О.: Коло хати деревце якесь.
— Яку роботу ви робили маленькою?
М.О.: На самім краю гуси пасли, качки, як підросла — корову пасла, а потім до школи пішла. Школа була на вигоні, нас ходило дітей п'ятнадцять.
. . . . . .
— Що можна було купити?
М.О.: Три рублі були первиї чоботи, і так купували собі. Три пуди пашні давали на харч.
— Які стосунки у них були з паном?
М.О.: Як робить щось, то хароший.
— Чи пан був добрий для вашого тата?
М.О.: А як же. І до сповіді ходив, і казав, що в пана служу, а піп казав: „Роби добре йому, а він — тобі".
. . . . . .
— Були майстри, що шили чоботи чи одяг?
М.О.: Тут шили чоботи.
— Були такі, що вишивали дуже гарно?
М.О.: Тоді вишивали, а що ж.
— Були такі, що до них ходили, щоб вишили сорочку?
М.О.: А як же.
— Що треба було дати за сорочку?
М.О.: Як дала рубля або два. Дмитро Кравчук сапожнік був, а про них мало знають.
— Скільки треба дати майстрові, щоб він пошив чоботи?
М.О.: Рублів три. Так як вони коштували, то так і дать, а перше рубель був дорогий.
— Як ви йшли заміж, чи вам шили чоботи?
М.О.: Купували, а куплені коштували три рублі.

Бойко Фросина Охрімівна

Ф.О.: Мій батько їздив у Крим по сіль. У нас був кінь, і конем їздив, а вкрали коня.
— Коли перестали їздити?
Ф.О.: Тоді я ще мала була, забула. Як батько вмер, а вони плачуть, а я думала, що їсти нічого та плачу.

Брюховецький Яків Михайлович

— А їм [гончарям] щось платили за роботу?
Я.М.: Так же ж як я вам розказую — два проценти. Скажем, зробив він десять мисок, так йому оддається дві готові, випалені. Оце їм таке платили. А за малювання, шо він малював, — це називалося фляндровка, — півтора процента, півтори миски за десять штук. От так вони ж ото і робили. І получали тоді ж од їх чистих хороших мисок, і тоді продавали.
— Чи мали гончарі якесь господарство, чи мали землю?
Я.М.: Да. Мали землю і тим занімалися, і земля була. В некоторих було мало землі і вони цим тільки займалися. В мого батька було тільки 25 соток, і він половинку сіяв жита, щоб ушить хату, а половинку картопелькою, якої не хватало до Різдва їсти. А він оце за ці миски і жив.
— Що батько мав у господарстві, окрім землі?
Я.М.: Корову мав, свині мав, а раньше то кози були, оце таке.

Бугай Іван Іванович

— Чи ваші старші брати й сестри ходили кудись на заробітки або найматився?
І.І.: Нє, не ходили, дома працювали з батьком.
— Хто був главою сім'ї?
І.І.: Ну як, тоді батько називався глава сім'ї.
— Чи батьки їздили на базар?
І.І.: На базар їздили у Золочів. Їдуть батько й мати.
— А шо купували і продавали?
І.І.: Ну, а шо вони могли продавати? Тоді, напрімєр, молошне пошти не возили, а там з садка якшо єсть сливи, яблука, оте возили.
— Зерно не возили?
І.І.: Нє.

Бугайова Ганна Юхимівна

Г.Ю.: Мій батько умів усе робити: і діжку зробить, почине, і чоботи пошиє. І ви самі остались, він діжечку вам наб'є, а ви прийдете покопаєтесь [у городі].
. . . . . .
— А кому батько чоботи робив?

Г.Ю.: Ну, таким же вдовам, як прийде: „Почини мені, я ж боса хожу". Почине, а вона прийде, пополить у нас. Оце так. А жив батько нічого, харашо жили. І невістки дві дуже робили, і ми чотири дуже робили.
— Чи батько часом продавав діжки чи зерно?
Г.Ю.: Ні, такого ні, шоб продавати, вроді спікулювати. Він ото почине, для себе зробе.
— А де брали гроші, щоб купити одяг до революції?
Г.Ю.: Так же ж тоді держали і корову, і коні держали. Беруть там мішок зерна, продадуть, на юбки нам понабирають.
— А де продадуть?
Г.Ю.: У Чугуїв їздили на базар.
— А сорочки самі робили?
Г.Ю.: Самі робили, пряли.
— Ви ще пряли?
Г.Ю.: Пряла і вишивала, і все. Боже сохрани, шпулю напрядуть, і ноччю, і дньом шпулу пряли.
— І ви ткали?
Г.Ю.: Мама ткала. Ми пряли, а вони ткали, ділили. А невістки — одна модистка, шила нам кохти, юбки.
— Із полотна шила?
Г.Ю.: Із полотна.
— На сорочках полотняних вишивали рукави?
Г.Ю.: Вишивали.

Булах Марія Андріївна

— Чи позичали щось сусіди у батька?
М.А.: Було, позичали і оддавали оп'ять. І гроші було позичали, і мій батько позичав, так тоже поторгував[то і віддав.
— На базарі продавали?
М.А.: Продавали. Раньше були, як я малою була, так там на польку в коморі, називався Іцьку, єврей був, і що якогось шмоття у тій коморі було. І то, було, їде мій дід в базар, мішок жита набрав чи пшениці, завезли туди, в коморі поважили, він заплатив гроші, висипали, і він поїхав на базар. А тоді там чи одежину набрать купили, чи чобіт купили, шо треба, тоді і куплять. І скотину продавали, у кого лишня чи корова, чи теля, то поведуть на ярмарок. Були в Лубнах ярмарки на Покрову, на Святу Неділю було. Скільки там було наведуть і коров, і волів. Та ще й була така гульня — то, шо катаються, — каросель. То, було, дітвори сходиться або багато челяді та на конячку чи на бричечці, то воно крутиться. Бо я була, каталася, батько мене брав. То, було, заплатить — і я покручусь разів скіки–то. І здорові такі і дівки, і парубки. Так неділя, було всі сходяться, із кажного села йдуть подивитися на той ярмарок.

Вовкогон Григорій Кирилович

— Чим батько займався?
Г.К.: Хліборобством. Землю мав, биків держали, вівців держали, свині.
. . . . . .
— Скільки землі було у батька?
Г.К.: Мать, чотири гектари всього, а добавили два з половиною гектари.
— Скільки худоби було?
Г.К.: По дві корови і коняка була, і свині, курей мало держали, вівців десятки два.
— Крім землеробства, чим ще батько займався?
Г.К.: Горшки він робив, і дід Павло робив.
. . . . . .
— Де продавали посуд?
Г.К.: Тут базар був здоровий і в Медведівці, в город возили — Свєтград. Батько волами возив.
— Як їх укладали?
Г.К.: Горщик у горщик і перестеляли соломою.
— Батько торгував?
Г.К.: Да. Тоді вигодно було, канєшно, не було ж, де гроші достать.
— Чим ще батько торгував?
Г.К.: Як виглядять порося.

Вовкогон Ілько Терентійович

— Батько до колективізації мав землю?
І.Т.: Мав десь гектарів до шести кусками. Саме роздєл був і каждому наділялось. Дві корови було.
— Що мав, крім землі?
І.Т.: Ременант мав. Вдень хазяйнує, а вночі горшки робить — це до колгоспу, цілий рік робив горшки, а зимою це законно. Як жнива, то він не робив горшки.

Войтенкова Марина Петрівна

— Скільки землі було у батьків?
М.П.: Ну, бачите, наші батьки, були вони панські, тоді землі як не було. А тоді, як розкрепостили, там називалось село Попівка тоді, то вони були

панські, мої батьки, хоч мати ще не була за ним, а батькові батьки — вони були панські.

— Чи ви пам'ятаєте, як пана звали?

М.П.: Ні.

— Він був українець чи поляк?

М.П.: Не знаю, того я не знаю. Мене ше тоді не було. А тоді ото наш дєд, уже як розкрепостили, він пішов скрізь, далеко їздив на заробітки, заробляв дітям. Їздив, називалось, і на Томськ, це я, мабуть, його не знаю, я не була ше тоді на світі.

— А батько що робив?

М.П.: А батько тоді став отут прикуповувати, осюда перейшли вони, у цю Литвинівку, прикуповувати земельки. То діти стали, уже мої брати, сестри, уже робити, гроші, вони ж бєдні були. Там же вони робили, не платили їм нічого. А тоді стали вони прикуповувати, уже стали в нас коровки, це вже й я гонила пасти, та нас відтіль гнали, нам тут не давали ніде спокою.

— А хто гнав?

М.П.: Наші люди, пастухи нас геть: „Гоніть туда на Попівку". Звалася Попівка, де ми там, хоч я не була, та мій батько був. То як я пожену, то мене не проганяють, а як хлопці, два брати, поженуть, у нас дві коровки були та телятки там.

— Тут у вас був сад, город?

М.П.: Тут уже стали вони, прикупили, построїлись. Їх було три брати: два, він третій, двоюрідні там браття — це такі, шо були панські, так вони сюди повиходили. .....

Тоді так: три четверті гектара називалось, куплять вони, оце назбирають гроші і куплять. Раньше давали наділи: народиться мальчик, на мальчика наділ три четверті гектара давали, а на наших не давали, бо вони були панські. А тоді вони купували, назбирають, куплять, там десь хтось продає три четверті. Ото стала в нас у полі земля та.

— А де гроші брали, щоб купити землю?

М.П.: А гроші — три брати в мене старші, вони робили у багачів, вони заробляли. Ну, вже там договор, шоб одіжу вони дали і там скікось грошей. Вони дадуть, і ті гроші відбирав батько — і на землю. І батько робив, там був багач туди трохи наниз, багачший такий, його розкуркулили, вони вмерли всі. То ото він там робив, додому ходив на ніч.

— Він був багатий господар?

М.П.: Ну да, багато землі в його було, в його робочі були, а мій батько біля худоби. І дома вже є, та й дома помагав. А нада було йому жити, бо ні з чого ж, нема ж, і в дітей забирає гроші, і сам — земельки то шоб купити. Бо нам не дали. Це в нас три брати, то вже б дали до двох гектар землі — оце наділ називається. А їм не давали, бо вони панські були.

Гончаренко Ганна Петрівна

— Чи велика сім'я була у батьків?

Г.П.: Та семеро нас, а батько й мати — дев'ять душ.

— А дід і баба не жили з вами?

Г.П.: Нєт, не жили. Ми жили у дідів і бабів, а тоді построїлись батько рядом. То так було.

— Хто керував у сім'ї?

Г.П.: Та батько старший же був. Ну як у діда жили, то дід же старшував.

— Скільки було землі у батьків?

Г.П.: У діда було більше землі, дід був пасічником, риболовом був дід, і мельниця в нього була, садовод, вообще він трудящий був.

. . . . . .

— Як дід господарював, то наймав когось допомагати?

Г.П.: Та він сам, може, так кого, так сини були пособляли старші, а тоді поки одного сина з війни не стало у діда, а наший так остався.

— Як дід мав млин, то люди ходили до нього молоти?

Г.П.: А як же.

— Що платили?

Г.П.: Та шо там платили? Я не знаю. І хліб не дуже ж нужен, як у нашого батька сім десятин, ото ж пекли були і возили на Люботин туди, продавали. Хліба тоді було — Господі, поросята, дві корови було, годували. Де той хліб дівати? Товклися, шоб не посипалось, рано вставали, спали ж на возі, шоб не пропустити хліба.

Грицина Мотря Федорівна

— Коли краще життя було?

М.Ф.: При царю. Десять копійок аршин ситцю. Як я стала дівчиною, то цареві гроші не стали ходить: царя скинули, і вже Дума була. Мені набрали трохи, а на кофту не хвата. Батько мені дав десятку золота, а він же тридцять год в городі жив, всі євреї були знакомі, всі купці. І каже: „Іди до єврея, і він тобі все дасть".

— Лавок багато було?

М.Ф.: Лавок було, і такі длинні, і один стоїть, другий, третій. І кожен зве, бо знають мене і батька: „Що тобі?" — „Мені шаль — платок великий". І сторгувала ботіночки на високому каблуці. І платок — сєтка, і в той платок наклав мені всього: ситцю — і на плаття, і на юпки. Скільки грошей пропало, не дай Бог. Мати моя була сальницею в городі — сало скуповувала і продавала. Я тоді согласилась у город. Запруть мене в хаті, сиджу цілий день, а поприходять з роботи, випустять, — утекла.

. . . . . .

— Базари багаті були [до колективізації]?

М.Ф.: Багаті були, пани ж ходили. Курей з деревні возили, молоко.

— Не гордилися дуже, що вони багаті?

М.Ф.: Ні, не гордились. До простих людей уважительно. Дядько набрав курей: „Марусю, йди, поїдемо в город". Приїжджаємо, дядько розпряга коня і кричить: „Жар–птица, жар–птица!" А троє задушилось. Дядько каже: „Чим плохо? То різать, а то готова", — попродали.

— По якій ціні кури були?

М.Ф.: До рубля. Як курицi — то руб, а менше — то копійок семдесят. То все я купила: і ботінки, і оселедці, і ситцю.

Грушівська Софія Тимофіївна

— Скільки в батька було землі до колгоспу?

С.Т.: Мало в його було землі. А в нього млин був, вітряк. Був млин — мололи та мірчук там був, а мірчуки щось давали тоді, і собі було. А голодовка була, то тоді ні собі, ні комусь не було. Мірчук — це міра, яку брали замість грошей.

— Отже, коли люди приходили, щоб молоти, то вони не гроші давали?

С.Т.: Ні, давали коряком, коряк — мірчук — так як відро.

— Віддавали пшеницею?

С.Т.: Шо мелють.

— То батько міг мати менше землі, а кормитися з цього?

С.Т.: Да. А тоді ми вже собі подружилися, порозходили.

. . . . . .

— В сім'ї батько гроші тримав, розпоряджався, що на ярмарок треба їхати?

С.Т.: Возив і мав гроші: і сливи продавав, і яблука продавав. В нас сад великий був, то були і яблука, сливи, вишні були, все в нас було. То возили вони і в Шполу возили. Було которогось із хлопців візьме, щоб глядіть там коні, то брав. То привезе: набере на спідничку, кофточку, щось-небудь привезе, зодягав.

. . . . . .

— Вся ваша сім'я жила в одній хаті чи мали дві?

С.Т.: Нє, в одній ми жили. А потом, як подружились, то розійшлися.

— А що ще було на подвір'ї біля батьківської хати?

С.Т.: Повітка, клуня, комора була дуже хороша, була комора, десь забрали її в колгосп отуто, вона й зараз десь є, но я не знаю, десь у нас дерев'яна комора була і зараз десь є, коло тєхнікума стоїть якась комора.

. . . . . .

— Чи було ще до колгоспу, що молоді хлопці та дівчата йшли в найми?

С.Т.: Ходили так дехто. Декому наче невидержка, то ходили наймитували, а декому видержка, то треба дома сидіть.

— Чи ваш батько наймав часом когось для роботи в млині?

С.Т.: Нє, не наймав. Оце Олекса, чоловік мій, молов, як ми поженилися. Батько старий, то він підміняв батька.

Демченко Марко Миколайович

— Батько чим займався?

М.М.: Хазяїном був, хазяйство вів.

— Земля була?

М.М.: Яка земля? Восім душ і батько один. Три гектари. Давали наділи на сина, а в батька самі дочки — п'ять сестрів було.

— Батьку вистачало сім'ю прогодувати?

М.М.: З Богом жили. Вєруїщий був, православний.

— Де батько гроші брав?

М.М.: Трудилися. Дєдушка не посніда, поки копу не зоб'є околотом, ціпом. Машини ні за що було наймать. Батько був хуже середняка, а робили і заробляли: корова була й конячка була. Четири часа — і дєдушка уже на полі в'яжуть просо чи гречку, що вже висипається. Дівчата підросли і в'язали.

. . . . . .

— Садок фруктовий був?

М.М.: Був, а фрукти не продавали.

— Наймитів не наймали?

М.М.: Куди там наймитів? Самим хватало.

— Батько десь підробляв?

М.М.: Батько займався пасікою, сімнадцять колодочок в нього було. Для себе меду хватало.

Джирма Архип Якович

— В кого ви навчилися робити миски?

А.Я.: В Джирмова Максима, як його, Миколаєвича. Да, я в його вчився.

— А як ви до нього потрапили? Пішли попросились?

А.Я.: Нєт. Він прямо прийшов, він харош такий дядько був. Прийшов та каже: „Ти знаєш шо?" — „А шо?" — „Я бачу..." (в нас там три вчилося, то два ни в чім не навчилося, а я навчився). А потом він прийшов каже: „Ти приходь". А його робить там, як учіться, то не нада нічого. Він не платитиме, а тіки там треба молоть оце на жорна червінь, оце все, пісок молоть, глей заносить, оце така робота, дрова рубить і вчиться. Я там год учився, а на весну заробив я грошей, пожалуста, поїхав в Олександрівку з тим дядьком, в його кінь такий, як мій. Заробив я грошей та мисок. Він, той дядько, купив мені штани хароші з матерії, на сорочку набрав такого білого, а такі шапки чорні, як ото картуз, харош купив. „Оце, — каже, — перше ти навчився". І я в того дядька тоді робив і робив.

. . . . . .

— А що таке гончарня?

А.Я.: Гончарня — така хатка зроблена. І там зроблений оцей горен, шоб палить оце ж миски і ті горшки, і там жорна стоять крутить. Крутять, палять і отаке, шоб помолоть червінь, таке він мелить. А в лісі в яру копається така глинка жовта, а потом її мелють, розводять водой, мелять. І ото так ми, бідні, проживали.

— А що в тій гончарні було: горен, круг?

А.Я.: Горен, три–чотирі круги стоять ті, шо робочі роблять, жорна. І оце така там була, отака була, як би сказать, майстерня.

— То ці гончарні не у всіх були?

А.Я.: Та де там. Хто був такий дядько заможній, хто мог зробить її. А так ні. А так побільше ми робили од десятка. Там чи за гроші, чи за миски, то од дісятка, там уже була встановлена ціна яка. А в колгоспі ми за трудодні робили.

. . . . . .

— А куди на базари возили миски?

А.Я.: Медведівка, Олександрівка, о, Кам'янка, Телепина, оцего. Оце ж я кажу, я в Олександрівку возив.

— Кіньми возили миски продавати?

А.Я.: Кіньми. Наймав.

. . . . . .

— Гончарі землю мали?

А.Я.: При колгоспі нічого не було, садиба і все. А не було ніяких нічого.

— А в чому випалювали?

А.Я.: В горнах. А оце свинець, цей свинець сильно трудно було в бритванах палить, о, так так трудно, шо не дай Бог. Я, як палить, то мені лучше яму сто метрів викопать.

Дишлюк Євдокія Митрофанівна

— А скільки землі було?

Є.М.: В нас було, як це вже цих панів розігнали, то вже те поле розпродали людям, то в нас було шість гектар, і вісім душ в сім'ї вмісті, то ми робили і сіяли коноплі.

— Шо ще сіяли?

Є.М.: А сіяли хліб, жито, пшеницю і там ще рижій такий на олію — соняшники такі дрібненькі та зернятка такі жирні, — то це олію давили. То оцем зажарку, бо як мняса того, то це Господі. А сахар — то це було тіки на кутю купить матір.

— Було важке життя?

Є.М.: Да, було бєдность, тіки робили. Були такі, як ще колгоспу не було, то були такі хазяї, шо держали олію, і туди батько їздив, і люди їздили, і їм платили, вони там олії наб'ють.

— Це було в вашому селі чи треба було їхати в інше село?

Є.М.: Ні, це аж на третьому селі.

— Ваш батько сіяв, орав. Чи він займався ще якимось ремісництвом?

Є.М.: Нє, не було брання, він ото сіяв, орав, косив.

— А куди ви їздили на ярмарок?

Є.М.: А там в сусідньому селі був ярмарок такий невеликий, а то вже тоді сюди в Шполу.

— Кожної неділі їздили?

Є.М.: Нє, не кожної.

— А чим їздили на ярмарок?

Є.М.: Коні були та ще була коровка — і це все.

— Чи тримали свиней, гусей?

Є.М.: Нє, свині було, там поросята — виростили більше, то заріжуть, то мершій його з'їмо гуртом, а гусей не було.

— Ви належали до середняків?

Є.М.: Та так наче, по-моєму, до середняків.

— А кого називали куркулями?

Є.М.: То таке було, як це по первій катєгорії кого розкуркулили — там у кого була машина, бо як це ж роздали панське поле, не роздали, а розпродали тіки на ті годи, шо виплачівай розстрочкою, то було вже це поле, то треба було його і засіять, і змолотить.

. . . . . .

— Обробляли поле своїми силами чи когось наймали?

Є.М.: Нє, не було за шо наймать, самі працювали. Це ж тоже така, годів десять було, то вже у дядька і воли гонила в плузі, шось там той дядько лучче жив од нашого батька, а в нашого ж батька сім'я: шестеро нас та двоє старих. То шось там одробляли, то я вже воли гонила в того дядька та впала вже, а тоді вони мені на ногу наступили.

Доценко Андрій Григорович

— У батька була земля?

А.Г.: А у батька було землі шість з половиною десятин — це шість гектар, два надєли. Оця батьківська земля залишалась у сім'ї до двадцять четвертого года. Скільки в кого було, так і було. А в двадцять четвертому году при совєтській власті вийшла земельна реформа і наділили землю всім: каждому двору дали землю.

. . . . . .

— На що жила сім' я при батькові?

А.Г.: Оце була, например, земля, як ми жили. Допустим, дожили ми до двадцять восьмого года. Це був у нас період НЕПу, Геоплан цей Лєнін оцей розробив — елєктрифікацію здєлать в стране, індустріалізацію. Оце ми жили при НЕПі до двадцять сьомого года. Послє революції, так як сєйчас, все ісчезло, напрімєр, у магазинах. Нічого не було, отак не стало в революцію. А потому, що тоді був часний капітал у Сумах у Стругацьких, Макашових, Кулішових. Це большинство з їх євреї, торговці. У їх у подвалах лежать товари оці. І вони потому допустили НЕП — нову економіческую політику. Я імею право одкривать лавку. Одкрить лавку — средства надо. Продам коня свого, ще шо, землю оддам, були такі, бросали. Їде туди, йому одпускають кредит, везе він відтіля сельодку, матерію, товар там кожевенний і торгує. А тут фіноддєл: патент, реєстраціонне свідєтєльство. Ну, моєї сестри двоюрідної чоловік одкрив оце лавочку. Нас багато, діть ніде. Пошла до його мати: так і так — возьми його. Я йому три годи наливав керасину, кольосну мазь у його лавках і гроші придбав. А потому, шо в то время гроші вийшли у двадцятих годах, то були керенкі, то ті миколаєвські, гроші всі щезли, а розмєнна монета вийшла тільки у двадцять другому году. А за шо купувать? От, например, я: мені надо коняку підкувать, гвозді там такі чи сахару. У нас до двадцять восьмого года було ізмєрєніє: верста була, кілометрів не було; аршини були, метрів не було; фунти були, кіла не було. Мєра ізмєрєнія у нас оце тільки з двадцять восьмого года появилась — оце, що зараз. А у нас було зовсім друге ізмєрєніє: у мілі — сім верст, у версті — п'ятсот сажень, в сажні — три аршини, в аршині — шістнадцять вершків. Це коли я у школу ходив, це сімдесят п'ять год назад було, заставляли ізучать, і так воно у пам'яті залишилося. Наприклад: надо йому купить сахару фунт. Фунт сахару стоїв двадцять вісім копійок. А де взять двадцять вісім копійок? Сестри мої оці, що померли, довгожителі, ходили в Корцаковку буряки шарувать в економію, у совхоз, п'ятдесят копійок у день получали. І увечері розщот. Сьогодні прошарувала день — получай п'ятдесят копійок і йди. Ніякої бухгалтерії, ніякої контори. А у обід дають попоїсти. Ввечері прийдеш додому, поїш. А в обід покормять тебе. Оце сім кілометрів туди і назад, п'ятдесят копійок заробила. А фунт сахару, чотириста грам, стоїть двадцять вісім копійок. Скільки вона заробила? Півтора фунта. Тепер мені надо сахару пойті купить, а грошей ніхто ніде не получає. Щас ми получаєм: той зарплату, той пенсію там получа. А єслі не було в совхозі грошей, у кінцє ж года получав. Так він привозив по три, по п'ять тон хліба. Він держав по дві корови, свиней. Він продавав, в нього гроші були дома. Той, що ходить на роботу, той

кожен місяць получав. А цей раз получить і хватить йому на год до получки. А тому тепер надо іти, ніде не робе, дьогтю надо мазницю набрать — віз підмазувать, колеса щоб не пищали. Бери кошельок, насипай дві коробки хлібом, кошельок за плечі, спина лопається. Привіз, зважив, а у нас п'ятдесят копійок — пуд жита. У магазин до цього часника. А він приймає, а він тоді хліб одправля. Попервах увели продразвьорстку — продовольственний налог нам, до більше зажиточних приміняли. Оце приніс він два пуди — руб, неси у закром, висипай. Висипав ти свої грошики. А тепер набирай. Оце він бере, напримєр, керасину п'ять фунтів по п'ять копійок, дьоготь — три копійки фунт, оселедців там кіло взяв — тринадцять–чотирнадцять копійок фунт, чотириста грам — чотирнадцять копійок. Дак це ж дешевня. А скільки ж він вложив труда в оцей пуд хліба. І ти одніс пуд хліба, і за пуд хліба узяв чотириста грам оселедців. А тоді як приніс додому, а тут сім душ. Дак на скількох? Як його розділить оцей оселедець на сімьох, хай він і отакий? На оселедець дивиться, а пісну картоху пищить, да їсть. Отак жили тоді.

. . . . . .

А.Г.: Матерія була — п'ятдесят копійок аршин. Дак тоді каждий сіяв вдома сотку у полі конопель. Це десять на десять сажень. Сотка — це я багато сказав. А тепер він бере оці коноплі, помолотив, там що було вигадать, плоскінь, материнка. Сіяли і льон. А ті коноплі мочить і приводе у порядок, а тоді цілу зиму пилюга стовпом стоїть проти сонця — прядуть. А тоді тчуть, а тоді білять, а тоді сорочку шиють. Вона за шо була хороша, якщо чухаться отак — мазнув і до крові. Така цупка.

. . . . . .

А.Г.: А після смерті батька главою сім'ї стала мати. І гроші як з'явилися, то були у матері. Приходять з економії, принесли скільки там: кусок мила чи котушку давали, там ще щось таке давали за роботу. Приносять це все, оддають матері.

— Оце отримали ви п' ять десятин, так хто хліб сіяв, хто господарством правив?

А.Г.: Як брат цей пойшов, а другий, що в Берюсинські, вмер. Вчора получив письмо від жінки його. Сьогодні вже чотири годи, як вмер він. Звали його Іван. Руки в його на войні побиті. Оце сіяли, я сіяв. Як отой брат пошов, дак у двадцять сьомому году і в двадцять шостому, і оце два годи я сіяв. Їду у поле сіять із матір'ю. Рукою сіяли. З худоби була коняка, корова, овечки, порося одно.

. . . . . .

— З чого жила ваша сім' я?

А.Г.: Хліб, ну, теля там заріжуть. Шив чоботи брат, оце коли вчився він. Вчився він два годи в Кондратовкі і шив, людям шив. Приносив він товар. Пошить мені чоботи. І за чоботи два рублі. Пошию тобі чоботи, два рублі плати грошей. Таких було мало, потому шо цей чоботи вміє шити, той уміє шити сорочку, штани, костюмчик. Той кошолки плете, надо вміть приготовить матеріал, лозу. Для того, щоб робить, дак надо создать плацдарм такий, щоб сирьйо було. І вози робили, і кузнеці були. Зробить це столяр, но столяр не окує воза, це їх надо окувать. І столяр, він воза зробив, а колеса він не зробе. І бондарі були, діжки робили. Як він бондар, дак у мене є кльопка там десь, я розжився, дак принесу йому зробить. А, може, стару діжку зроблю. Перетрусить її він там, перечистить. Ну він робе з чужого матеріалу. Де ж в його матеріал? Це для того, щоб був матеріал, це в ліс надо.

Дяченко Михайло Антонович

— Батько мав землю?

М.А.: Був землевласник, мав до десятини. Був як бідняк, а жив непогано, бо промисел рибний був. І садки були, в кажного сад. Село до колгоспів було у садках, а у революцію, в 18–му році, село згоріло.

. . . . . .

— До колгоспу чим люди займалися?

М.А.: Землеробством, садоводством, а часники були — бондарі чи що. Кажний держав коні, воли, реманент, в кажного був свій віз, культіватор, борони, млинок, що зерно віять, — це необхідність була.

— Де брали гроші, щоб купити одяг?

М.А.: Продавали фрукти. Параходом доставляли в Київ. І рибна промисловість.

. . . . . .

— Люди б прожили самі без зовнішнього світу?

М.А.: Запросто, і без разговору. Мельниці були свої, кожи чинили, чоботи шили, полотно, а зараз не проживе. Їздили у Переяслів відро

купить, а були свої кузнеці — відра робили і цабрі. Цигани приїжджали.

Заєць Андрій Соломонович

— Чи батьки їздили на ярмарок?

А.С.: Батько робив ночови вербові, разне все. Баба ото їзде в базар щонеділі, у Валках там базар був, мати занімались — глину жовту брали, з землі викопували та сікли, а вона глиною, отака покришечка, отака кришечка, ото копійка покришечка (?), балабушки.

— Нащо ті балабушки?

А.С.: Ну, мазати, лежанку там мазати, та жовтою, а та мокрою.

— А що закривали кришками?

А.С.: Кришок не було, а сачука така, як кришка, покришка, шо вона глиною торгувала, мати моя.

— Для чого ті покришки?

А.С.: Глину мазати, вони глину купували, вона міряла глину, вона така череп'яненька така була, гончарі випаляли, робили горшки.

— То вона покришкою глину продавала?

А.С.: Ага, рівненька така, рівна чуть там, ну, набере.

— Що батько за ночви брав?

А.С.: Ну, тоді коробка сірників півкопійки була, а тепер п'ятсот рублів, хто зна, як тепер сказати.

— Скільки ночви коштували?

А.С.: Не скажу, це ж давнє діло.

. . . . . .

— Чи мали фруктовий садок біля хати?

А.С.: В нас садка не було біля хати. А ми купили там землю — ліс, мать, десятин п'ять — і там повикопали, а там позасажали. Так в нас такий садок був, шо в том садку і дві суші було. Там сушилися й яблука, й груші, компоту повно насушат на зіму за літо. Ото сушат там і в коморі закроми понасипають.

— Ту сушку їли чи продавали?

А.С.: Та воно й їли, і продавали. Ага, сім'я велика, сьодні наварили груш, яблук горщок череп'яний той великий, вони були великі, такий відерний, дев'ять душ — за день нема. Каждий день вари.

Зборовський Яків Михайлович

— Скільки землі було у батька до колективізації?

Я.М.: Дві десятини з половиною. У батька була сестра Тетяна і була сестра замужем. Батько на хуторі построївся, і я тут родився, а брат Олекса ще у селі народився.

— Худоба була?

Я.М.: Були й бички, і корови, вівці, кіз не було, і коні були. Як коней не було, то бичками їздили.

— Реманент був?

Я.М.: Віз був, борона була, плуг був. І з половини брали землю в бідного. Хазяйнував батько.

— Батько ще чимось займався?

Я.М.: Тільки на землі трудився.

— Як їздили на базар, що продавали?

Я.М.: Як є теля, то теля, як є — поросят повезем.

. . . . . .

— Як заробляли гроші? Як заробляли на життя?

Я.М.: В садстанцію ходили робить, мазарня була, сад був, у садок ходили, зрізували щепи, обкопували, обіддя гнули. І я в'язав обіддя.

— Як ви гнули обіддя?

Я.М.: Длінний чурбак із ясенків, із трьох дерев, парня була — викопана яма, великий катьол, і закопаний, обкопаний землею. Зроблена стеля, норка, і туди плах нанесемо. Дровами патили обіддя і прямо в котел, а знадвору цеглою нору замуруємо, щоб пара не виходила, а води повен котьол, а поверх котла плахи лежать, і їх парять, а під котлом яма для дров, щоб катьол кипів. Катьол залізний був і дуже широкий, плаха длінна, і до стелі одне на одне. І парити треба, щоб гнулись обіддя, а якщо не впариш, то ломається, а обіддя — круг з дірою, і кінець загнав і обкручуєш ту плаху, четверо нас обкручували, і дрючок заложеш, і захвачуєш. Дійшов до кінця і проволкою зав'язав спочатку і вкінці. Чотири сутки стоїть на крузі, аж поки захолоне. Поскидають обіддя та постановимо в сараї, і знов робимо. Стоїть у сарая — приїжджає дядько, бо на віз треба четверо коліс. Обіддя роблять плотники в селі. „Хто, — каже, — мені

колесо зробить?" — „А Дерев'янко Іван". Возять до тих людей обіддя, і колодка ясинова, і в ту колодку спиці і обідь, а в колодці дірку пробиває і вставляє жалізну бугшу, а як нема, то так дерев'яна ося.

— Спиці з чого робили?

Я.М.: З ясенків. Год двадцять як перестали робить на парні.

— Як ви були ще молодим, то вам платили?

Я.М.: Заробляли од обіддів. Загнем обіддів там тища чи двадцять — продають і платять гроші.

— Що платили?

Я.М.: Що ж тоді платили? Як получиш шість рублів, то куди твоє діло, як п'ять копійок хлібина була. Власником парні був лісгос, бо з ліса все береться, а не береться туди шина і кукші, що в колодку задіваються, а ося залізна у возі, а як дерев'яна, то не дуже. Дерево різали тільки зімою, тому що сік. А як ти з соком зріжеш деревину, то і черв'яки заводяться у холодні місяці.

— Чим кололи колодки?

Я.М.: Кололи залізною двохручною пилою, а потом кололи і спиці робили, а рубали топором і стругом. Ослін длінний, і на ньому стружеш.

— Одна парня була в селі?

Я.М.: На Мозолівці була парня, і в нас парня була.

Зеленецька Фросина Сильвестрівна

— Скільки було поля?

Ф.С.: Зразу було поля сім гектарів. Десь пан подівся, то тоді давали поле на душу. Було одинадцять душ і дев'ять гектарів землі.

— Батько вважався господарем?

Ф.С.: А якже. Якби не господар був, то були б не розкулачували. Самі обробляли своє поле. Тоді сіяли багато: жито, ячмінь, пшеницю, мішанина для худоби, бо ж треба було чимось годувати. Коні були пара, корова, вівці, свині, гуси, кури. Весь ременант був. Навіть було так, що прийшов якийсь бідний попросити зорати йому поле, в нього нема худоби, так робили. Не пам'ятаю, щоб позичали. Він не відробляв і не платив нічого, просто так. Такого не пам'ятаю, щоб хтось у нас робив, тільки самі.

— Щось продавали?

Ф.С.: Лишків не було, бо була худоба, не продавали, бо сім'я і худоба.

. . . . . .

— Ви належали до середняків?

Ф.С.: Середні — ні. Називалися хазяї. Якби до трохи менших, то, може, не розкулачили б, а так були гарні коні, гарна одежа, не лінилася наша сім'я ні коло чого: і робили — і мали.

— Багато було хазяїв?

Ф.С.: По пальцях можна порахувать: ми — раз, вуйко Карпо, брат батька, тітка Мотра, тітка Ганна, Тодосій Рудий, Тарас Дорош, ще хтось був, а я не можу пригадать. Комерції не було ніякої, тільки своїм трудом.

Зоря Катерина Костянтинівна

— А де батько продавав горшки?

К.К.: Де він продавав — у Вільшану возив, у Харків кувшини возив, у Вільшану на базар, у Харків, там були такі часні, шо здавав.

— Чи багато людей у селі займалося гончарством?

К.К.: Та багато.

— П'ять, сім сімей?

К.К.: Не скажу. Та більше, мабуть, більше, чім п'ять. І у Валках же були.

. . . . . .

— Чи ви допомагали часом батькові робити горшки?

К.К.: Та ні. Помагали тіки обробляти їх: мазався горщик дьогтем, купувалася така вохра і свинець. Свинець палився, перепалювався, така була режка. Ото таке пособляли.

— Це робили і ви, і брати?

К.К.: Брати робили теж.

— Коли це батько робив: взимку чи восени?

К.К.: Коли в нього времня було. Все–таки сім гектар, їх нада було обробить.

— А де сушили взимку горщики?

К.К.: Ятра такі були, доски, і ото вгорі на лежанці.

— В гончарні чи в хаті?

К.К.: Ні, в хаті їх не сушили, від їх сирость.

— А літом?

К.К.: А літом вони на сонці сохнуть на вулиці.

— На них щось малювали чи видавлювали?

К.К.: Ні, в нас чисті були, не видавлювалися. То якась глина красна була, то там малювалися то малюнки, то другі були спеціалісти.

— А чи горщики мали поливу?

К.К.: Мали, аякже. Ото дьогтем обмажеш його, а тоді свинець отой спалюється, чи дві чи три стакани вохри, а стакан тіки свинцю. Тоді такий макогін, перетирають його, дьогтем обмажеш, а тим обсипаєш, ото вже й наша там була робота, до горна як.

— А що вам батько за те давав?

К.К.: Та шо ж батько давав — кровать зробив, дерев'яна, й сійчас стоїть, гардіроб зробив, камод зробив.

— Батько сам це робив?

К.К.: Е ні. Приходили майстри додому, купував досток. І ото батько мені такий дар дав, як я заміж ішла.

— Батько мав коні і возив продавати горшки?

К.К.: І наймав дядька.

— Дядько тільки перевозив чи й продавав йому?

К.К.: Ні, не продавав, тіки відвезе на Вільшану і на Харків.

— В Харкові де він продавав?

К.К.: Там такі були, шо продавали.

— А які податки були?

К.К.: Цього я вже не знаю.

Зубалій Марфа Кіндратівна

— Скільки гектарів було у ваших батьків?

М.К.: У мого рідного батька мало було. Город був гарний, великий, а мало було землі — одна десятина та п'ятдесят соток — коноплі сіяли. А чого? Мамка в мене була з дуже багатого двору. Були у баби сім гектарів землі. А було їх троє дівчат і два брати. Так вони поділили: братам — по дві десятини, а дочкам — по десятині. А мамці не дали, бо розсердились, що за бідного пішла. Ото таке раньше було. А тоді брати дали вже і мамці десятину. А в свекрів вже більше було.

— Тримали вони худобу?

М.К.: У свекрів двоє коней зимувало, корова, бузимок. А чого? Хлопці були та їздили на грабарі. Ото поїдуть, позапрягають дроги, привезуть. А тоді ідуть пішки на грабарі. А тоді одмінили грабарі — пишіться в колгосп. А тоді мені дали теличку тільну. Та було дві корови і двоє коней.

— А вівці тримали?

М.К.: Ні.

Іванченко Михайло Григорович

— До колективізації скільки поля мали батьки?

М.Г.: Господарство було до п'яти гектарів. Був садок окремий, спадковий садок на полі далеко. Батько походженням з чумацького роду. Прадід мій, Андрій Степанович Іванченко, мав дванадцять пар волів. Вони були в зимівнику там же, у тому садку.

. . . . . .

— Дід мав якесь ремесло?

М.Г.: Він тільки господарював. Мав тільки бджоли, пасіку, яку також тримав у садку, а біля хати був тримник — така яма, куди вони на зиму ставили вулики. Вулики були з одного стовбура — так звані дублянки — круглі.

. . . . . .

— Садок був біля хати?

М.Г.: Біля хати — це само собою, а садок був окремо. Кругляк, де наша вулиця, то там селились чумаки. Заняли вони, посади їхні кругло — так, як вони ставали в степу на ночівлю. Таким чином, оцей кругляк — вулиця кругла. Іванченківський куток називається цей кругляк.

— Як до колективізації вели господарство?

М.Г.: Пам'ятаю це. Батько мене брав на поле ще в років п'ять, ще за цим садком своє поле було. На тому полі він орав, а я беріг бика. Я на возі, а він орав кіньми. Потім, пам'ятаю, що в нас була підвода, і їздили самі з матір'ю. Пам'ятаю, як на базар їздили. Були гарні коні. Потім батько мав драч — це те, що просо на пшоно продирає, і привід. Коні запрягнуті у привід і крутять, а потім передача, і драч працює від кінної тяги. Це все забрали в колгосп.

— Чи приходили люди до батька користуватись цим?

М.Г.: Так, так, якийсь мірчук брав, це так

заведено було. Я пам'ятаю, що дванадцять вітряків у селі було.

— Один господар чи кілька?

М.Г.: Один господар у кожного вітряка. Пам'ятаю дуже добре цю справу. Мій товариш Петро Карпенко і його батько був мельником. То у нього часто проводив час на вітряку. Особливо цікаво було вечером на третьому поверсі вітряка: і він як гуде, як трясеться — це наче, як на кораблі, таке відчуття було.

. . . . . .

— Що батьки продавали на базарі?

М.Г.: Збіжжя. Очевидно, поросят і все, що село виробляє. Купляли, одяганку різну купляли. Часто шили в селі, тут замовляли в селі. Потім карусель на базарі. Кузні. Оце як під'їжджаєте до Звенигородки, ледве не на кожному розі приватні кузні. У кого колесо поламалось, шина спала.

— Де були базари тоді?

М.Г.: В селах були. В Катеринополі, Тальне, Звенигородка, це наші базари такі були.

— Чи були ярмаркові дні?

М.Г.: Я не пам'ятаю точно. Здається, в п'ятницю були ярмарки, особливо осінні базари були дуже багатолюдні, барвисті. Пам'ятаю, ятки були, шатра чи намети. Приїздили з різних міст. Тоді ще НЕП був, приватна торгівля була.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— Чи мав ваш батько поле?

М.Є.: Мав, тільки мало — з гектар, на степу соток семдесят.

— Чи мав скотину?

М.Є.: Конячка була і корову держали.

— Чи були свині?

М.Є.: Да, одну держали, щоб поросята були.

— А чи були бджоли?

М.Є.: Не було. Землі ж мало було, то батько у людей жнивував. Як прийдуть жнива — хліб косить, то там давали шостий сніп або сьомий, як у якого хазяїна. Йому іскоси оце стільки, а він тобі виділе чи копу, чи дві копи.

— Він ходив жнивувати у своєму селі?

М.Є.: У своєму було, а то у Красному, Панське називалося. А земля їхня була аж за нашою землею, аж коло Чорнобай. І там в його була клуня, був колодязь.

— У батька чи у хазяїна?

М.Є.: У хазяїна. І то заїдем туди, то я ще був малий, годів шість чи сім, то там парова машина була, молотила, то там батько пособля. І сівба як приходиться, то заїжджають до нас хазяїн, щоб поміг.

— А сіяли рукою?

М.Є.: Ні, тамечки і сіялка була в його.

— А як звали того хазяїна?

М.Є.: Василь Петрович Клименко.

— Чи ви з матір'ю допомагали батькові?

М.Є.: А як же, як жнива, то там мати з батьком, вони тамечка, а я граблями після матері загрібаю.

. . . . . .

— Ви пам'ятаєте, куди їздили ваші батьки на ярмарок?

М.Є.: Ярмарок був в Ірклієві.

— Ваші батьки продавали щось на ярмарку?

М.Є.: Продавали й купували, і худобу. Сюди наїжджали з Москви ті, що купували на м'ясо худобу. А в нас тут були бики великі такі, щоб пахать, центнерів по восім.

Ільченко Валентина Іванівна

— Скільки землі було?

В.І.: Певне, десятин до дванадцяти — тако я прикидаю. Це як по півтора гектара в кожній руці.

— Що це означає: півтора гектара у руці?

В.І.: Це пішак називався. По пішаку поле. По пішаку на хазяйство. Це в Каленя було стільки землі орної. Озимина, ярина і толока. Вони обходили кругом. З цього року озимина, на слідуючий ярина, а потом толока — одгул, земля гуляла. Це пасовисько було, пасли скот. Називалося — по пішаку в руці.

. . . . . .

— Яке у вас було господарство до колективізації?

В.І.: А господарство було у батька таке: пара коней, кобила водила лоша, ще й лоша бігало за возом, була корова. Обично був бугаєць. Хотіли продавати торішне теля, а потім вирішили: хай підростає. То цих бичків я пасла. А на другий рік вже пішов за коровами. То на мене сварилися хлопчики: „Забери свого бика". А він чує, що корова скоро має в охоті бути, то він зарані ходе, нюхає її.

— А коні хто пас?

В.І.: А коні, як правило, мені не доручали.

— Що дівчата робили в хаті?

В.І.: Дівчата в хаті всьо робили: і вимітали хату,

помагали мамі мастити, — така робота була, мамі помагали. Мама дуже зболіла була.

. . . . . .

— А скільки землі було у вашої мами?

В.І.: Як по пішаку поля та плюс стрілиця, в Коротині було поле. Десь за п'ятнадцять гектар, до двадцяти гектар було землі.

— Що батько ваш робив, крім того, що землю обробляв?

В.І.: Батько всьо вмів робити.

— Він тримав пасіку?

В.І.: Пасіки не було ще тоді. Пасіку він тримав в зрілих роках. Треба було робити упряж, скотину на чомусь прив'язувати, притинати. Обязатєльно коноплі сіяли кожний рік, і з цих конопель було зерно. Це була дуже добра конопляна олія.

— А чи була в селі олійниця?

В.І.: Не було. Їздили десь в Гавришівку. Не було такого промислу в селі.

— Чи їздив батько на ярмарок?

В.І.: Їздив.

— Скільки разів у тиждень?

В.І.: Кожен день не їздив. Ярмарок був один раз на тиждень: по четвергам був ярмарок. Щось треба було продати чи купити.

— Що він продавав?

В.І.: Свиней був повен двір, був кабанчик, якого годували на сало. Були підсвинки, щоб коли цього заріжуть, то тих поставить на відкорм. Спеціальний саж був для цього поросяти, а ті в другому відділенні були. Годували їх кропивою, бур'яном. Вони добре їли, сиворотку давали. Корова була добра, молока було багато. В глиняні глечики збирали сметанку, били масло. А з маслянки кашу робили.

— Що батько возив на базар продавати?

В.І.: Батько насадив багато груш. В діда було п'ять дичок. Батько прищепив сортові яблука: тірольки, ренети, щетини червоні, антоновка, гусаки. Це такі яблука, які дуже добре лежать і дуже добрі. Яблука великі білі.

— Сливи сушили?

В.І.: Сушив батько. І було сушні дуже багато, була величезна сушня. Була погребниця — це викопаніє в землі вроді погребця. І там були зроблені печі, на долівці цього погрібця. Туди клали для підтримки каблучок. Глиною їх обкатували, щоб не обвалювалась земля. І хліб там пекли. В селі після імперіялістичної війни багато вдов. То вони ідуть до батька: „Іван Григорович, купіть у мене грушку, бо пропаде". — „А скільки ви хочете?" — „Да що дасте". Батько йшов, звозив. І всі на віз, і збирати. Всі збирають: і дорослі і малі. Батько спав, певне, час в сутки. А то вечно там коло сушні і спить там. Треба дрова підсовувати, перевертати.

— Потім де ці груші дівали?

В.І.: Приїжджали єврейчики, купували. А батько мав свої коні і возив на ринок. Тоді купували. Сушня йшла дуже добре. Горожани сушень не мали.

— А що ще продавав?

В.І.: Садок був великий, багато було яблук. Яблука продавав, груші продавав. Добрі груші жалко було на сушню кидать, то продавав. Це було до колективізації. А після колективізації йому закинули, що він грушами торгував.

Каракай Федора Терентіївна

— Ваш батько землі багато мав?

Ф.Т.: Мало було землі.

— Чим займався?

Ф.Т.: І волів держали, і коров держали. Тоді коней держали, і лошак такий був, що дід в руках не вдерже. Проміняли в колгосп. Взяли гречаного борошна. Взяли лошака в колгосп, а нам невірну дали коняку.

— Батько реманент мав?

Ф.Т.: Робив, і по людях. Тепер ходять в школу діти, а тоді ходили робить. Я ходила у ліс на посадку. На дибки стаєш, ніби велика, щоб прийняли. У день десять копійок. У шістнадцять пішла на Городище в економію. Була економія — занімалися бульбою. Ми збирали в корзини на купи, а тоді на вагонетку — та в економію. Перед войною дід поїхав та спирту накупив, а він як напився, і горить з рота. Надавила юшки з конячого гівна та перестало.

. . . . . .

— Гончарі були?

Ф.Т.: Робили. Робив один горшки, ще й гарні, то ми найняли його, ще й глини наносили, такі тоненькі були. Випалювали і в Зазірря возили. Справили і воза, і коні. Він робив, а ми продавали. Ми йому платили, він свій круг привіз.

Кийко Євдокія Іванівна

— Була земля у батька?

Є.І.: У мого діда була земля, у батькового батька. І у материного батька була земля. У діда було п'ять синів, і дід землю скуповував. А потім вже поженилися, порозходилися, а пани стали відсіля виїжджати, то пани розпродали свою землю, роздали в аренду, то люди скуповували. Мій батько купив два гектари у панів десь у сімнадцятому году.

Коваленко Кость Петрович

— Де гроші брали, щоб щось купити?

К.П.: Кредіт був, товарищество — це я помню. Перестеляли, то у кредіт доски брали, віялку брали.

— Де гроші можна було взяти?

К.П.: Зерно продасть, щось купе. В нас, в Мирополлі, комерсанти були: сапожники, столяра, маляра, кузнеці були. Тут кузні були, що день і ноч работали. А гончарів було — зараз нема. Тоді з глини горшочок, і все вкусне було, і молочко спариш. Були в мене і кувшинчики — породавав невісткам, горшки були, а тепер нема нічого.

Козуб Трохим Савович

— До колективізації в батька було своє господарство?

Т.С.: Було. Батько й мати були господарями і грішми розпоряджались. Батько бондарював, і

Козуб Трохим Савович

я бондарював: робив кадушки, бочонки, діжки. Садок у нас є, то для вина робили.

— Скільки у батька було землі?

Т.С.: Сімдесят п'ять сотих було у батька і ще гектар, а то він майстрував. Він хароший майстер був — плотнік, бондар.

— В батька були сестри, брати?

Т.С.: Одна сестра була.

— Чим ваш батько займався, крім того, що на землі працював?

Т.С.: Мастєрством. Купує дуб у лісі і зимою те розробляє, а літом він сохне. Кадушки, цеберки, бочки робив, бочонки для вина — і маленькі і великі. Базар у нас був дуже хароший. Вироби продавали в районі, в Городищі.

— В селі продавали?

Т.С.: В селі люди до хати ходили замовляли. Робили і хазяйнували. Хто як умів, той так і жив. Подать платили за страховку за будівлю, за свині платили.

— В батька була майстерня?

Т.С.: В нього був сарай, то в сараї робив.

— Яким інструментом?

Т.С.: Він купляв. В магазінах тоді інструмент був, який хочеш. Струхи, рубанки, фуганки, стаместки, ножовки — такі були інструменти. А для столярки все було.

— Бондарів багато було у селі?

Т.С.: Було штук тринадцять.

— Музичні інструменти виготовляли у вас?

Т.С.: У нас не виготовляли. Це в Чернігівській області і балалайки, і гітари.

— На базар що возили?

Т.С.: Пуд зерна, як є лишнє. Як є скотина вдома, свині, то й не продавали, бо треба скотину годувати.

. . . . . .

— Де ви дерево брали?

Т.С.: В лісі було дерева навалено до колективізації, дуб лежав год п'ять, і продавали його за безцінок. І його купляли, розробляли на кльопки, і, що хочете, робили.

— Ви веретена, гребені не робили?

Т.С.: Я не робив, а були такі люди, що робили. На базарі продавали і по селах носили.

— У вас був фруктовий сад до колективізації?

М.С.: Був, у 27-му році пощеплено.

— Вас не змушували платити податок?

Т.С.: Кажну деревину зокрема щитали і платили податок. Як умер Сталін, то згодом я платив 1900 карбованців на год. І шкода було рубать, і забороняли — хто буде рубать, то штрафували. По дорозі акацію зрубаєш, так і тих штрафували, щоб зелені не вирубували.

. . . . . .

— Ковалі робили серпи?

Т.С.: Ковалі, а тепер серпи виробляє фабрика, так він не серп, а пилка, а коваль зробить, то він тільки шумить — хароший був. Буде старий серп, то він насече зуби, і тільки шипить.

— Кузень багато було в селі?

Т.С.: Шість кузень було в селі.

— Вони були хазяїські?

Т.С.: В кажного була кузня. Горно, міх, що духав, і ковалів два чоловіки — що хочеш, те й робили.

— Де вони брали вугілля?

Т.С.: В Городищі скільки хочеш, стільки й бери на станції.

— Як називаються ці клинки?

Т.С.: Це щоб кладку в діжці обрізати, а це головка.

— З чого виготовляли інструмент?

Т.С.: Самі виготовляли з грабу, клену, витинки для меду замовляли пасічники, обручі купував на базарі.

— Дерев'яні обручі робили?

Т.С.: Тут ніхто не зробить, а я й зараз вам зроблю дерев'яний, з ліски. Розпускали, стругали, діри крутили.

. . . . . .

— Де брали гроші, щоб щось купити?

Т.С.: Кажен же майстрував: то таку роботу, а то таку. На базарі — що хочеш. І хіба такі ціни були? Тоді хліб дешевий був. Пуд борошна — півтора карбованця, і то не хотять купувать, бо дорого.

— Самі одяг виробляли?

Т.С.: Та куди, розговору нема. Верстати були, ткали самі, на верстатах ткали полотно, вибілювали, шили одежу, пряли, сукна були, бо вівці держали, вал був. І піджаки, штани, костюми шили. Державного виробництва не було.

— Міняли діжку на якийсь інший товар?

Т.С.: Міняли. Тому те хочеться, а тому те. Батько поїде в Херсон, штук дванадцять бочок на залізних обручах ув'яже харашо. Там люди багатющі були, землі побагато було. На зерно, на пшеницю. Так насипали посудину зерна. В діжку десять відер зерна увійде. Привезе було додому, то всі сусіди йдуть і позичають, бо до жнив дві–три неділі, а їсти нема чого. Як нажне, то оддає.

Колобоцька Уляна Кирилівна

— До колгоспу чим батьки займалися?

У.К.: Держали конячку і коло землі робили. А землі небагато було — щось дві десятини.

— Глава?

У.О.К.: Батько грішми розпоряджався, так як хазяїн у дворі.

— Продавали на ярмарку?

У.К.: Гончарів багато було, а батько брав набережні миски і везе конякою на базар. Подешевше їх набере і везе на базар продавати.

— Садок був коло хати?

У.К.: Була клуня хароша, повітка, дерева булу, борона і коняка, і віз, усе було. Батько ще трохи пожив би, а як заходилася ця колективізація та здавалося все в колгосп, а вони ж не хотіли. То приїхали та забрали коня, плуга, борону.„Я вік проробив, старався, жив, а в мене забрали і ніхто мені копійки не дало". І як заслабли, і вмерли.

Кравченко Наталія Степанівна

— Ким був батько?

Н.С.: Батько був селянин–землероб. А як осінь, то він їздив і в Грязнянський завод на прийомку буряків.

— Скільки у батька землі було?

Н.С.: Півтора надєли було.

— Вистачало на життя того, що він приробляв?

Н.С.: Хватало. Коні були і корови були.

— Земля близько знаходилася?

Н.С.: Кругом себе.

. . . . . .

— У діда землі багато?

Н.С.: Дід був рабочій. В нас було трошечки земельки, а коли батько з дітьми став хазяйнувать, тоді нам добавили землі, і в нас стало півтора надєла. Нас щитали середняками. Посіяв батько буряки, ми вдвох з невісткою їх обробили і викопали, і вивозили. Получим гроші, і батько нам щось купе. А він каже: „Ні, дівчата, нічого я вам куплять не буду". А тут організувалося сільгосптовариство, плугів навезли, сіпатрів. Хто занімався буряководством, то тим давали. Батько на наші гроші взяв плуг, баронки желєзні, сіпатру, — і оце наші заробітки.

Кравченко Федір Йосипович

— Як мати комусь ткала, то їй платили чи на городі відробляли?

Ф.Й.: Я вроді й не знаю. Та платять, по-моєму, ніде ж у нас ніхто це не робив. Землі небагацько було, як розділилися. П'ять гектар — тепер уже оце, як началась колєктівізація, розкулачування.

Кривоніс Кость Григорович

— У батька було господарство?

К.Г.: Він був слєсар високой кваліфікації. Він купола золотив на церквах. Мені було сім год, як він умер.

— Чим сім'я жила?

К.Г.: Послє революції роздавали землю, і в нас було з півгектара.

— Батько займався землеробством?

К.Г.: Ні. Він селянином не був, а мати була селянка і мала з землею діло.

— Хто був главою сім'ї?

К.Г.: Мати, а як був батько — то батько.

— В селі жили лише селяни чи також робітники?

К.Г.: В Кияниці жили мастерові, на заводі робили: лєтом ремонтірували, а осінню приробляли свєклу.

— Де гроші брали?

К.Г.: Помєщік Лєщинський платив харашо.

Кривченко Одарка Яківна

— Ваша сім' я тільки землеробством займалася?

О.Я.: Тільки коло землі і коровку годували.

— На ярмарку нічого не продавали?

О.Я.: Ні. Було теля, то продадуть. Був купець Дорофей, то дома купе, а по ярмарках не їздили.

Кузьменко Данило Йосипович

— А скільки землі мав батько?

Д.Й.: А землі оце один наділ.

. . . . . .

— А хто був главою сім'ї?

Д.Й.: Ну, керував батько. Батько сапожнік був і ото він тим заробляв. Як тіки осінь, колодки на плечі, і Свинярівка була, таке село було, ото він там обшивав. По три чоботи шив за день батько, так і заробляв. А потом він купив землі, три десятини в нас було потом уже, як стала колєктівізація.

— Скільки коштувала пара чобіт?

Д.Й.: Оцього я не скажу, не знаю.

— Він там і ночував?

Д.Й.: Там і ночував, потому шо це кілометрів тридцять було, сорок.

— Кому він шив чоботи?

Д.Й.: Ну, селяни жили.

— Вони заказували?

Д.Й.: Да, в єго там і кум був, рідня вроді, і кум того кума, приєжджав він не раз у Млинківці, ярмарок був всігда там на Покрову, то деколи й кум приїде, як родич був.

— Чи батько продавав чоботи на ярмарку?

Д.Й.: Нє, такого не продавав, ну єслі кому полатати — полатав. А ото тіки як поїде, там же люди такі були, шо мастєра: і кожі сами чинили, і покроять.

— Чому батько ходив у те село, чому в своєму чоботи не шив?

Д.Й.: Ну, тут були люди другі сапожники, село проізвольне було. Це панські села, а це вольне, нікому він незавісім був, куда схотів, куда його пригласили.

— Чи у вас був садок коло хати?

Д.Й.: У батька був сливник, сливи були. Садок він всігда копав, тому шо слива буде всігда родить, коли обкопувать сливи, копать.

— Чи він їх продавав?

Д.Й.: Продавав сливи, возили прямо туди — Лозова, аж в Дніпропетровськ, ото аж туди кіньми їздили.

— Чи батько мав коні, чи десь позичав?

Д.Й.: Нє, свій кінь у їх був.

Кушнір Петро Іванович

— А виробляли одяг у селі? Жінки шили самі?

П.І.: Одяг? Сорочки шили, штани шили, верхній одяг шили самі оце. Тепер: були сапожники, були кравці, які шили чоботи, чуть не в каждому дворі. У нас, напрімер, дядько Яков, так, мій брат — це був сапожник і портний заразом. Шив одежу він собі й сім'ї, чоботи шили, значить, і людям. Тепер: були майстри, які майстрували. Тепер: кожухи шили тут, сукно виробляли тут, на місці, кожу виробляли овечу тут, на місці, вирощували овець тут — все робилося на місці.

— А обмін якийсь існував: одягом, взуттям?

П.І.: Дуже мало. Тоді мало. Краму дуже мало було такого.

— Чи продавали своє те, що шили: чоботи або сорочки? Купували?

П.І.: Оце сорочки робили сами й носили. Це й поняття не було, шоб купувать.

— Тобто, для себе тільки шили?

П.І.: Да–да. Це тільки багатії такі, які мали гроші, або купці. Матерій дуже мало було. Так оце вони купували там уже. Це диво було, як парусова сорочка або там шось. Це полотняна, це тканична. Верхній одяг тоже полотняний, або більші держали, так сукно робили, такі шили сукно. Потом, кроме цього, кожухи виробляли на місці, кожухи шили. Спеціально портні були. Так шо село само себе обслуговувало. Тепер, там єсть вопрос, чи продавали. Продавать продавали. Не потому, шо лишнє було, а потому шо неообходімо було продавать. От яйця тоді продавали, збірали яйця так, як оце зараз, так не їсти збірали, а треба — назбірає, односить в магазін.

Лабаєва Євдокія Федорівна

— Чи пам' ятаєте, скільки було землі [у батьків]?

Є.Ф.: Десятини тоді щиталися, а скільки, я не знаю.

— Якою вважалася ваша сім' я?

Є.Ф.: Середня, не дуже бідна. Батько мій робив кожухи. Шкури виробатував і шив кошухи, полушубочки вишивав, а як грошей не хватало, то у євреїв занімав. Коло землі батько не робив, а тільки свою мав.

— Багато було в Ялтушкові таких майстрів?

Є.Ф.: Було. Ще були портні, сапожники, а жінки більше шили, єврейки все більше занімались такими ділами.

— Були в селі гончарі?

Є.Ф.: Були в селі гончарі.

— Чи були богомази?

Є.Ф.: Оцего ні. Покупали. До нас на базар привозили. У нас було дві церкви. Одна церква була в центрі, а друга на кладбищі, і до войни сожгли церкву.

Лазаренко Галина Дмитрівна

Г.Д.: За ярмарки можна сказать?

— Розкажіть, так.

Г.Д.: Ярмарки були великі, великі ярмарки.

— Чи у вашому селі був ярмарок?

Г.Д.: В нашім селі великий ярмарок. А моя

мама, вона брала десять фунтів оселедчиків — продала і заробила то кисляка, то (?). А поїхала вона, значить, у Полтаву, значить. А євреї говорят: „Дарья Семьоновна, ми вас знаєм. Ми вам дамо дві бочки, і ви продасте". — „Та, Боже сохрани, чим я вам буду платить?" — „Дарья Сємьоновна, там підводи єсть?" — „Єсть". Самі погрузили євреї. Мама продала одну бочку, значить, а це ж вона так, це ж саме там, а за цим за озером туди, там вже й базар недалеко. І викотила мама, значить, з ким ту бочку, продала мама оселедці. А бочка одна осталась. І мама ноччу лісом пішла, принесла їм гроші і каже: „Люди добрі, спасибі, бочка одна осталася ціла". — „Дарья Семенівна, — ці євреї, — ми дуже раді за Вас, Дарья Семьоновна. Підвода там єсть?" І вони самі нагрузили мамі чехоні, росол, залом, таранка, вобла. Все це, як їсти цю рибу, знають, і помогли мамі, шоб тут, щас це ларьок називається, тоді будочка називалась — отак як це.

— На ярмарку, так?

Г.Д.: І ляда такая. І моя мама, значить: „Дарья Семьоновна, нічого-нічого, що продасте, то продасте". І мама в ярмарки, і це ж мама на деся.... А батько в нас дуже, я вам говорила за батька, і батько сів, значить, грошики щитати, мама йому, значить там, щитає там сидить. Тоді, значить, перерив ярмарок, люди, значить, їдять, обідають люди. Мама тоді пішла по ряду, по ряду, там хто виніс молока, а хто виніс два яйця, хто три, щоб на сіль уторгувати, щоб на сіль уторгувати. А мама каже: „Зайдіть до мене, зайдіть до мене. Тільки возьміть з капусти листя". І прийшли — ціла очередь стала. Мама з каждої бочки по два оселедчика. „Дарья Семьоновна!".

— Обмін такий робить, так?

Г.Д.: Не обмін. А мама не бере, каже: „Оті крашаночки оддайте вашим дітям, дітям оддайте. Мені Господь дав, а я вам даю". З каждої бочки мама, значить, бере і людям дає, значить. А там дето у людей грошей нема, принесли хліба, значить, там пшеницю чи шо, кусок сала. Мамі врізали кусок сала і пшениці. І мама, отаке мама, мама..., нас називали Добринями. „Бог дав нам — я вам даю". Добринями називали.

Лісаченко Дмитро Данилович

— Хто у вас у сім'ї був старшим?

Д.Д.: В нас старша була мати, вона робила більше, чим батько, командувала всіми нами: як працювати, кому шо робити. Батько робив у Харкові і там жив неділями. Приїжджав на суботу, на два дні, помагав нам, потом оп'ять в неділю вечором їхав у Харков і там знов робив з понеділка до п'ятниці.

— Хто тримав гроші у сім'ї?

Д.Д.: Мати. А то в нас і грошей не було. В нас гроші були які? Мати дньом робила по хозяйству: то корова була в нас, то козьол був, цап, була кобилка рябенька. Оце мати командувала, кормила нас, робила і пахала сама все врем'я. І працювала ще — бахчу брала, кавунів трохи, охраняла.

— Як вона орала землю, то сама йшла за плугом?

Д.Д.: Сама. Я тягнув кобилку, а вона йшла.

— Скільки у вас було землі?

Д.Д.: Якщо соток десять було, яка там земля.

— Чи кожна сім'я у вас у селі займалась землеробством?

Д.Д.: Батько був матерін, жив у селі. Він ловив рибу, там же ж два Донци — Старий і Новий, там риби було дуже багато, там такі соми були, що на стіл поклав голову, а хвост висить. І землю обробляв теж, помагав нам. У матері машинка була, вона шила. У Першу світову війну німці ходили, ті, шо в кредіт давали машинки. Не було грошей, то він приніс, оддав машинку, потім, каже, розплатишся. Так та машинка і залишилась. Вдень пахала та все робила, шоб було шо їсти, а ноччу вона шила, в їй стільки заказов було — кому юпку, кому шо, шила все. Швачкою була за хто шо дасть. Вона нічого не продавала, коли нам шось треба було — чи тапочки, чи ше шось, то вона сама шила.

Лотош-Дятленко Ірина Василівна

І.В.: [Мій батько] ложки дерев'яні виточував. Зімою різав. Рибою занімався, бо Псьол недалеко був, то дома риба була. Псьол розливав, і пили з річки воду, бо проточна була. Виходиш — відром набрав і пішов.

. . . . . .

— Чим батько займався?

І.В.: Кузнецем був, кузня своя була на вигоні. А перед колективізацію перенесли кузню додому.

— Велика кузня була?

І.В.: На один міх, він один робив, і помічник був — щось подать чи вдарить молотом. Молодий хлопець був.

— Батько йому платив?

І.В.: Не знаю. Було вийдемо корову порать чи коней, то він прийде. Не знаю, чи сам, чи батько його посилав. Сіна нам насмикає. Він, мать, був учеником.

— У батька земля була?

І.В.: Була земля. З армії як прийшов, то на ноги став жалуваться, а служив кавалєристом. Він, як брав мою матір, то був від неї на десять год старший. Тоді хлопці вчилися, і він мав учня. Землі було в трьох чи в чотирьох місцях, але не по багато.

— Скільки приблизно?

І.В.: Мать, більше десятини. А як сіяли, і ми ж уже стали помагать волочить йому. Він розкида, а ми вже волочим. І орали самі. Я коня водила, а батько за плугом іде. А як косить, то приїжджали з Токарів, там були материні родичи. В їх землі не було, то вони помагали косить, і їм давали пшениці чи жита який мішок.

. . . . . .

— Ще до колгоспу, як щось треба купити, то де батько міг гроші взяти?

І.В.: А він ж робив, а мамі не давав. Заробе щось, а нам треба купить чи платок, чи на костюмчик набрать, то дасть, а лишнього не давав. Позатика у хаті у солому рублі жовті маленькі. Вже як хату розкривали, бо вона була під соломою, так знайшли ті гроші. Він жадним не був, а треба ж і дьогтю купить, треба і чобіт купить, а матері як дасть, то вона дівчатам щось купить, бо дівчата, і треба класти в сундук.

Любичанківська Параска Іванівна

— Скільки було у батька землі?

П.І.: Чотири гектари.

— А яка була худоба?

П.І.: Були бики, корова, вівці, гуси, кури.

— Ви самі справлялися в господарстві чи когось наймали?

П.І.: Тоді всі самі справлялися у своїм господарстві.

— Скільки землі було у діда?

П.І.: А в діда було найбільше в селі поля — чотири гектари було тільки зрубу. А в кожній руці було по півриси — це 4 морги, а в кожному моргі — шістдесят сотих. За яром було дві морги, від садківського поля було дві — це в одній руці, а від сапіжанського поля — в другий руці, а ще від Калитинки — в третій руці. Багацько в нього було поля. Але коли дід дружив діти, то він роздарував те поле.

— Ваш дід наймав когось обробляти поле?

П.І.: Да, мав наймитів, але я їх не пам'ятаю.

— Що вирощували на полі?

П.І.: Жито, пшеницю, овес, горох, мішанину, сіяли коноплі, ну, і бараболі садили.

— Це все було для сім'ї чи також на продаж?

П.І.: Тоді все було для себе, але в кого було багато зерна, то продавали. Тоді в селі жили жиди, вони купляли.

— А пам'ятаєте, які тоді були гроші?

П.І.: Миколаївські.

— Чи їздили ваші батьки на ярмарок?

П.І.: Їздили, ярмарок був у Джурині. Запрягали бики чи коні і їхали вдосвіта на ярмарок.

— Чи вони щось продавали?

П.І.: Часом візьмуть мірку пшениці та й куплять, що їм треба: гасу чи солі, а ще купляли сало, бо свиней ми тоді не тримали. От бачиш, худоби було багато, але вона була робоча, а для себе, щоб мати м'ясо чи сало, чомусь свиней не тримали.

Масло Михайло Павлович

— Хто був главою сім'ї?

М.П.: А хто ж, батько. У нас ніхто, крім батька, не заробляв грошей. Батько занімався комерцією. Скажем, вишні чи черешні приспіли, то повний віз їх насипемо, наміряємо стаканом — і є гроші.

. . . . . .

— Було в селі багато майстрів?

М.П.: Ковалі, бондарі, стельмахи, шніцери були.

— Хто такі шніцери?

М.П.: Це художня оковка карети. У Квітках був шніцер, колісник був потомственний. Він з тобою балака, а шницю теше — віртуоз був.

— Гончарі були?

М.П.: Були і гончарі. Всі ці промисли в народі жили. І для своїх потреб це все випускалось.

Медведенко Микола Іванович

— Дід був великим землевласником?

М.І.: Да. Він од свого батька получив по двадцять

ступнів, тоді називалось, 75 сотих гектара в нього, трьохпілка. І добув двадцять гектарів. Толкся, бідолага, трудився і нажив землю і коні, все понаживав.

. . . . . .

М.І.: Батько займався хлібопашеством. Пшеницю сіяли, а ще більше жито сіяли, а кукурузи, соняшників не було, не культівірували; овес, рижій — це була трьохпілка, озимина — жито, пшениця, більш нічого; ярина — овес, гречка і просо, найбільш гречки.

. . . . . .

М.І.: Він її [землі] не встигав обробить. А вже як батько получив шість гектарів, та була совєтська власть, то два гектари в нас одібрали. Тоді дали гектар на душу. В нас була конячка, коровка, ми харашо обробляли — до двісті пудов пшенички з гектара брали. Тоді був чистий пар. Майський пар — в маю оремо і весь час доглядаємо, щоб він був чистий, щоб не було бур'яну. Своє орало було, свої борони. Було, й гнійку підвозимо. А були такі люди — шість отар овець було, до тисячі штук в отарі було.

Мушинський Іван Сергійович

— Батько мав скот?

І.С.: Зразу був один кінь і корова, а то вже пару коней мав, свині й вівці.

— Як обробляли землю?

І.С.: Кіньми.

— Волів не тримали?

І.С.: Не було. А у прадіда були воли, бо він чумакував. Розкажу, як землю ділили, коли панщина вийшла. Як вийшла панщина в 1861 році, то хто панщину робив, а прадід робив панщину чотирма волами. Землю ділили тим, хто робив панщину; хто не робив, то не дали — без землі остались. А давали її так: пара волів і сам — шість гектарів, а як дві пари волів — дванадцять. А хто сам робив — три гектари.

. . . . . .

— Ярмарки були у вас у селі?

І.С.: Обязатєльно були. У Вільшані був ярмарок, з'їжджаються сюди. Стояв ярмарок — де зараз магазін і школа, а унизу був панський став, то там був базар. Вівці, свині і кози продавали. А зараз нагорі — скот: воли, корови, а далі кінська торговля. Цигани було торгують.

— Хазяїни один одному продавали коні?

І.С.: Аякже. Цигани то перепродували, а хазяїни продавали молодняк, або молоду собі оставляє, а стару продає.

— Чи були у вас різники, які торгували м'ясом?

І.С.: Це були єврейчики — то це ялове м'ясо, свининою не торгували, і бойня була. А свинним м'ясом також торгували — це комерсанти, вони купляли свині і продавали, вони землі мало мали. Тоді старе сало дорожче було, ніж молоде, а тепер наоборот. Старе сало — його чуть, і восени воно було дорожче — тридцять копійок фунт, а це двадцять п'ять, а тоненьке, то і двадцять. Тіко брали патент. А пивом торгували євреї, але патент брав руський і якийсь процент платив, бо євреям не розрішали.

— Хто у вас шив одежу?

І.С.: На місті шили. До революції у чоловіків не було верхньої сорочки, курточка була, піджачок без підкладки, а в революцію появилась верхня сорочка. А то так, полотняна. Як жінка іде заміж, то вона повинна пошить чоловікові і сорочку, і штани, і дітям, і собі. А до портних — це вже дітям верхню одежу, а спідню — це як три годи, то шиють полотняну сорочку аж по кісточки. І він носить, поки вже пупа видно. І дві: одна — у пранні, а одна — на йому. А ще раньше, то ходили до двадцяти год у сорочці хлопці, а як надів штани, то в армію — це ще при Катерині вловлять, як сховався, то нічого, тепер можеш ходить.

. . . . . .

— Які вівці були?

І.С.: Чорні прості.

— Кучерявих не було?

І.С.: Нє, не було, і вовна довга чорна була.

— Скільки разів на рік стригли вівцю?

І.С.: Раз, а ягнята тоже стригли. А дехто і двічі стриг, але та вовна не годилась, звалась вона кушнірка — коротенька, вона в нитці не держиться, рветься.

— Що робили з вовни?

І.С.: Свитки. Була сукноварня.

— В селі була?

І.С.: Не було, із Корсуня приїжджали. Розколе дубчик з лоз, як пальчик завдовшки, і тут кора обрізана — це документ такий. Одну половинку дає хазяїнові і прив'язує до сукна, а тоді ще й букви нашивали з ниток. Тоді скаже, коли виїхать. Це він вивозить сюди на базар, і в базарний день носили, знали, де він стоїть. Приходять з цією цюрочкою. Він подивився — шукає. Притулив — сходиться? Сходиться.

— А свитки з вусами були?

І.С.: З вусиком — то чоловічі, один вусик пришивався, щоб розрізнить, що це чоловіча.

— А взаду як?

І.С.: Однаково. А свитки в кажнім селі шили по-різному. А у Петропавловці в нас такої одежі не було. В кажнім селі одежа різнилась. У нас, у Вільшані, круглі куфаєчки з плисом шили, а клинців у нас не було. А у Шевченцях шили з клинцями під пояс і фалди, у нас звуть їх клинцями. Серьога був, шкури чинив овечі, а був мастєр той, що й шив.

— У вас кожухи прямі були?

І.С.: Ширші вгору. Звався полушубок або тулубок. Але тулубків не шили, бо невигідно. Кожух шився. То він його носив і вкривався ним. Кроватів же не було. І хати робилися не так, як зараз: комора для продуктів, а то й для одежі, а це сіни, а це хата пряма і піч, а проз піч лежанка, груба була, ганків не було, і велика хата.

. . . . . .

І.С.: Горшки до нас у Вільшани возили. Гончарі були та возили у Вільшани на базар. Всі з'їжджались на базар та купляли, а проізводство було в селі Гниле.

. . . . . .

— Чи були публічні торги?

І.С.: Це було у 19-м году. Німці були, то трохи спалили, а то розвалялося, що осталось. А солдатам, що з фронту прийшли, на двох давали коня та роздали. Словом, пішло, як зараз іде.

— Чи були у вашому селі кустарі?

І.С.: Кустарів? Ну, шевці були, чоботи шили. Самий главний був Качан, шив хлопцям чоботи на заказ. Шив хромові чоботи з довгими халявами, стоїли вони тоді п'ять рублів.

— З якої шкіри шили чоботи?

І.С.: З хрому. Хароший хром. Йому заказували чоботи, а він сам набирав.

— Шевці робили личаки?

І.С.: Такого в нас не було.

— А морщні робили?

І.С.: Цього в нас не робили. Чоловіки і жінки в калошах до снігу ходили.

— А зимою в чому ходили?

І.С.: А в чоботях.

— А по стерні в чому ходили?

І.С.: Босі. Я сам учотчиком був, то босим по стерні, тіко так.

— Чуні робили у вас?

І.С.: Не робили. Босі всьо ходили — до войни і після войни.

— Були такі люди, що ткали?

І.С.: Я сам ткач. В революцію – через дві ткали, бо все самі. Бо на штани треба напрясти і на сорочку.

— А штани були полотняні?

І.С.: Вовняні були. Підткання (основа) було, нитки від конопель, а підткання — вовна. Це вже парубоцькі штани.

— Тоді їх красили в чомусь?

І.С.: Так вовняні і носили, а полотняні то красили. Порошки брали, а хто в бузині покрасить. А ткачів було багато. Я сам ткав і полотно, і рушники, і запаски, і мішки, і скатерті. В нас скатерті ніхто не ткав, я перший.

— Якими узорами ткали скатерті?

І.С.: Гречечка, паслін і коропова луска, і кривулька.

— А червоні нитки де ви брали?

І.С.: Купляли.

— Як їх називали?

І.С.: Заполоч.

— Як вони продавались?

І.С.: В моточках невеличких. Вал пряли із льону на скатерті, білили його, білили на сонці. І полотно так білять. Мочають і розстеляють його на траві. Воно висохне, його знов мочають — воно тоді побіліє. За літо не вбілиш. Щоб гарно вбілити, то треба двоє літ. Лляний вал — це треба двоє літ або ціле літо тільки й робить, що мочать. Було молоді цього не роблять, а старі дома цим занімаються.

— Який це вал?

І.С.: А в моточках, як з мотовила знять, то так мочають у воду, а потім на траву розстеляють і воно на сонці білиться. А рушники так само. Такий вал і пряжа така. Також кривулька, гречечка, коропова луска. В наш музей я віддав такий рушник.

— Чи робили ви рушники і скатерки на продаж?

І.С.: Ні, не робив.

— А на замовлення?

І.С.: А на заказ робив. Приносять основу і вал — то я ткав.

— Шо вам за це платили?

І.С.: А тоді за аршин тридцять копійок — це до колгоспу. То це зімою я робив. Бо літом на полі, хазяйство, ще я був нежонатий.

— В основному, чоловіки займалися ткацтвом чи жінки?

І.С.: Жінки займалися. Я учився в Журовці, ходив до ткача. Це старі займались.

— Щось ви платили тому дідові за навчання?

І.С.: Я платив, аякже. Я запріг коня та взяв півлітри, були солоні кавуни. Там магазин був, то я ще взяв кіло оселедців. Зі знайомим пішли: „Оце, тату, він хоче вивчитись скатерті ткать". А він дивиться на мене, а в його вчилося в Журовці багацько, але він не навчив їх. А я йому кажу: „Знаєте що, я Вам хліба не переб'ю, я з Вільшан один. А тіко хочу вивчиться. Охота забрала". — „То давайте, мать, пообідаєм". Сіли за стіл, я літер поставив на стіл і хліб же взяв з собою, це в 24-м году. Випив він: „Ну так, сину, якщо ти ткач, то буду вчить". Розказав мені, як начиння в'язать. Я записав все, пов'язав, все зробив. Він мені набрав, затяг начиння, я все зробив. Я охоту мав вивчитись, то і вивчився. Мішок жита ще дав йому, та й в ращоті. А тоді приносили, а брав я за роботу, та й все. Я заробляв руб у день, а тоді це великі гроші були. Гулять не ходив, а сяду й пряду. Тільки в неділю я не робив. Я сам себе обув, одягнув, сам себе обслужений.

Надежа Микита Миколайович

— Що батько почав робити після 17-го року?

М.М.: А нам же дали землю. О, ми тоді зажили. Лєнін же дав землю, получили восємнадцать гектар землі, хоч тоді були десятини. Гектар менший од десятини, десятини були більші. Нємец нам попахав землю, пахана була земля. Вийшли ділити, поділили. Тож був закон у його — кріпосне право: землю давали тільки на мужчин, на женщин не давали землі, на мужчин.

Однорог Ольга Василівна

— Землі вистачало, щоб себе повністю забезпечити?

О.В.: Не хватало. Ходили ще мої сестри на заробітки, ходили в Кагарлик на буряки, у Згуровку ходили та заробляли.

— Де брали гроші, щоб щось купити?

О.В.: На буряках. Продать що, то масло понесуть на базар. Трехтемирів — це як село, а кажуть, що в 16-му году було місто.

— Фруктові сади були в людей?

О.В.: Ні. В послєднє врем'я стали сади насаджувать, а тоді все було під город. Яблук не було, а в нас була яблунька, то ходили до нас. Так рясно родила.

— Ваш батько мав авторитет у селі?

О.В.: Мав. Батько і в магазині торгував. Батько мій був у почоті, а писав як красіво, добре грамотний був, а хто його навчив, я не знаю. До революції він у лавці торгував. І сам закуповував і продавав.

Олійник Віра Трохимівна

— Чи ваш дід або батько займались ще якимось ремеслом [до колективізації]?

В.Т.: Мали вони поле і дбали на полі: сіяли пшеницю і овес, і все. Було це гуртуються селяни, певна ділянка була, там на скікись ділилось поле рук: тут, мабуть, посієм баштан — це сіяли кавуни, дині, там сторожують, возять, продають

скрізь. І ремесло мали. Батько мій дуже гарно шив чоботи. А дід, царство його душі, він усе вмів: і шив киреї кому. Як хлопці женяться, то це до кого — до Маломужа, бо він найкращу робить відлогу — це накидка оце сюди на голову. Так він так її було вирізає і свиту. Як молодий, то треба свиту, дід дуже гарно робив оці збірки. В мене є свита ше дідової роботи, тіки рукава дорізала, бо з рукавів шила валянки.

— То йшли до діда і спеціально замовляли?

В.Т.: Так.

— Чи він часом те, що шив, продавав на базарі?

В.Т.: Нє, тіки так, шо людям заказували. А його батько шив у панів чемерки, то називали комзельки. Бо вже дід як мій дав присягу йти за брата служить в солдаччину на двадцять п'ять років, то батько йому пошив ощю комзельку. А ішли рекрути, ну, рекрутів заковували, а він ішов так, бо як він утіче? Тоді ж було так: як утік, відбув десь три роки чи скіки, то вже армія його пропала, солдаччина. А їхали пани впростіж, їхали це четвериком або шість пар коней, і в каждій парі є той, шо керує ними. І раніше даже пани, якого великого не були сословія, то як ішла молода, то вони ставали, виходив пан з брички, молода кланялась, і він її дякував і благословив, і шо-небудь дарив на весілля. Як ішли рекрути, тоже ставав і виходив, і благословив їх на харошу службу, на довге життя і так далі. То йшли рекрути, а їхав пан упростіж, став і підізвав мого діда: „Чого-но ти ходиш в комзельці в панській?" А він каже: „Нє, це я не в панській, я син Маломужа Івана Степановича, який у вас шиє, і він мені оце пошив". — „А чо ти ходиш разом з рекрутами?" Він каже: „Бо я йду за брата служить в солдати на двадцять п'ять років, я вже дав присягу." — „Ну, то йдіть". Він тоді поблагословив, рекрути постояли, відпочили, пан поїхав собі, а вони далі пішли.

— А як пана звали?

В.Т.: Це мені тре згадувать.

— Ви сказали, що батько вашого діда шив?

В.Т.: Ще тесть, бо мій батько пішов до моєї матері як в прийми.

— То хто шив у пана?

В.Т.: Це мого діда рідного батько, мій прадід. Геть усі вони шили. Брати їхні були майстри по дереву, робили із дерева оленячі роги, даже пани їх возили в Польщу на продаж. А пан був Ситніцкий, багато їх було, мінялося.

— Що дідові платили за те, що він шив?

В.Т.: Ну, звичайно, просили на весілля і платили в більшості хлібом, ну, скікись там: чи пуд, чи півтора, ну плата була невелика.

— А матеріал вони приносили?

В.Т.: А матеріал несли свій, бо це ж уже як дівка є на виданні, то сукно роблять, шоб було гарне, а сукно овече.

— Чи він швидко шив? Чому люди несли до діда, бо нормально це дівчата мали робити самі?

В.Т.: Того шо він робив дуже гарно. Він так гарно поліпить брижі.

— Коли він шив: увечері?

В.Т.: В більшості зимою шили, і працював він. Вечером то каганець горів, то це пряли, і ткать вміли, то ткали. А він в більшості шив вдень, бо це така робота — на свиті тре робить стібки, треба, шоб вони були рівні, він даже на сукні пощитає, скіки оцих ниток вовняних, шоб був стібок гарний.

— Де він купував голки й нитки?

В.Т.: Нитки пряли з конопель, з льону. Баба було пряде й мама пряде дуже тонкі й крепкі, а потом їх суче, красить їх.

— Чим нитки фарбували?

В.Т.: Фарбували то і повняками, або чорнобривці й гвоздики. То це як треба було нитки, дивлячись до чого й які, то фарбують. А то і в дубовій корі, і в вільсі. Варять, туди кидають нитки, мотають та такими мотками покрасять, кип'ятять дуже гарно.

— А голки?

В.Т.: А голки купляли. Привозили, а скудова привозили — чи з Польщі, чи шо. Ну дід казав, шо польські голки найлучші.

— У кого він купував?

В.Т.: А був магазин, лавки тоді казали. Отам, де тепер автобусна станція, колись там єврейка Малка торгувала, а колись то був базар, де до ставка дорога, то це колись там був центр, там була церква Івано-Богословська.

— Чи ткали у вас килими?

В.Т.: У нас килими не ткали, у нас ткали дорожки, рядна, потом як стали краски появляться, то стали нитки красить, стали в клітинку ткать. Тоді майже в кажній хаті верстат був, бо це ж треба на сорочки наткать і треба й

на спідницю наткать, і на кохту, й на штани, і на все, бо для свята уже було з матерії, а на кожен день — то полотно.

. . . . . .

— А ким був батько материн? В селі тут жив?

В.Т.: Да. селянин.

— Чи він щось майстрував?

В.Т.: Майстрували. Я ж вам кажу, хороші були і плотники, і столярі, і шив це ж він, і його батько так. А жили вони, ці Маломужі, над громадським ставком. Він засватав, цей Степан, засватав Явдоху, Григорія сестру, тітку Тарасову, а сім'я була там дуже велика, а робили ж у пана, а робили чесно. То пан дав їм у лісі скікись там сажнів, та нехай там строїться та живе.

Осадча Устина Юхимівна

— У кого знаходилися сімейні гроші?

У.Ю.: Гроші не ховалися, а батько розпоряджався.

— Де брали гроші?

У.Ю.: Торгували курми, яйцями, фруктами. В нас вишневий садок був дуже гарний. У піст скоромного не їли. Сир збирали в діжечку, присолювали, риба була, купляли на базарі, узвар був, коноплі сіяли, і з цього сім'я робили молоко: в макітрі помнуть, а потом процідять.

. . . . . .

— Вітряки були?

У.Ю.: Мололи у вітряках. На великій горі було аж чотири вітряки — красиво було. Зайдеш в яр — наче в другому краї.

— Було так, щоб хтось наймитів наймав?

У.Ю.: Було. Якщо наймит, то він був як член сім'ї. Я чого знаю, бо я ще зовсім малою була, і діти були. В нас була наймичка, то вона й гуляла з нами, і їла, і спала. А віддавали, якщо хочуть їй щось справить, а достатку не було. Потом вона пішла, і я була хазяйкою, а наймичку не обіжали.

. . . . . .

— Які майстри були в селі?

У.Ю.: І гончарі були — робили покришки, горшки, глечики, тикви з вузенькими шийками. Для випічки хліба була діжа, коряки робили, ярма різьблені робили.

— У батька були воли?

У.Ю.: Одне врем'я були і воли.

— Реманент був у батька?

У.Ю.: Плуги були, борони. Село було, як держава: і кузня була, і чоботи гарно шили, і кожі чинили, все робили. Рядна гарні ткали.

Палагнюк Марія Василівна

— Яке господарство мали батьки?

М.В.: Корова була, теля, двоє поросят, щоб одне заколоти, а одне продати на всякі потреби, ну, і до десятка овець. Кури ще були, тоже мама казала, що не треба багато тримати. Десяток, більше не було. Ну, і три гектари землі. Ми ніколи не голодували, в нас завжди було молоко, сало, мед, яічки, яблука.

. . . . . .

—Крім господарства, чим ще займалися батьки?

М.В.: Не для продажі, а так для себе мати пряла пражу і робила на верстаті. Килим, чи як називають, рядно у нас, і мішки треба було робити, і на сорочку. Тільки я дуже не любила тих сорочок грубих і не могла їх носити. Ні за шо вони не могли мене вдягнути, бо та сорочка дуже муляла мені плечі. То мені спеціально купляли тонку матерію і шили.

— Яким способом працювали на верстаті?

М.В.: Мама квітками не виробляла. Це були спеціальні жінки в селі, що виробляли на заказ. Тітка наша, батькова сестра, вона була німа зовсім, то вона красиво робила ці рядна, килими. А мама виробляла — баточка ми казали. А полотно робили дуже гарне, тонке. І зараз воно в мене ще є. На тому полотні вишивали.

— Чи виготовляли самі одяг?

М.В.: Як були вівці — стригли, пряли, збивали, робили сукно, називалася сукнобойня, це треба було їхати у Моглів чи Березівку, а в селі не було. То з того шили гуньки, кожухи.

— Дома шили?

М.В.: Ні, треба було везти в Антонівку (з того села мій чоловік), там шили кожухи. А гуньки шили в селі. А в Калитинці був чоловік, Олекса він називався, прізвище забула, то він дуже добре шив.

. . . . . .

— Чи їздили ваші батьки на ярмарок?

М.В.: Основний ярмарок — це Джурин, це п'ять кілометрів від нас, батьки їздили на конях. Коні в нас завжди були міцні, гарні, батько дуже любив коней. Один жеребець в полі відкусив батькові вухо і виплюнув на ріллю. Батько підняв, пішов в больніцу, але це вже було на

другий день, то йому кажуть, шо треба було зразу, то пришили б. Коні були крепкі, міцні коні. І трималисъ аж до колективізації, потом один кінь був здох, почали вже спрягатися.

— Чи батьки щось продавали на ярмарку?

М.В.: Яблука продавали, мед продавали.

—На ярмарок їздили, щоб щось купити, обміняти чи щось продати?

М.В.: І купити, і продати.

— Яблука тоді були рідкістю?

М.В.: Да, тоді в селі не було яблук, і в наш садок залазили діти, і наш Максим їх гонив. Яблука мама продавала, часник, горіхи, в нас було багато горіхів.

— Як продавали яблука — на кілограми? Які ціни?

М.В.: Нє, на десятки. А ціни не пам'ятаю, бо я дуже скоро пішла з дому.

Пасічник Ликера Андріївна

— Куди ходили на базар?

Л.А.: На базар ходили ми далеко. Там Прохорівка є, ото в Прохорівку ми, і лісом. Я була, як неділя, так біжу сама. І нікого не боюсь, нічого. Ото бігала туди продавать, корова була, продавали масло, то там курку коли, а то таке, коли полотно там продавали. Купували одяг. А як продавала, то додому гроші несла. Нам треба на розход дома. То рядном платили.

— Мали садок фруктовий?

Л.А.: Ні, то було в нас там вишня, яблонька.

— До кого належала ваша сім'я: бідняки, середняки?

Л.А.: Мій батько ходив зароблять на степи. Робив у степах хати, тощо. А мати сама була дома. Щось зробить там і прийде додому. А його требують, то йде. Требували там строїть сараї, тощо.

. . . . . .

— То у вас верстат вдома був?

Л.А.: Дома стояв. Ткали, пряли — то-то ж пряжу, тоді снували на снівницю, а тоді звели з снівниці, а тоді складали там. А тоді полотно ткали. Я сама ткала полотно і снувала, і все сама робила. Це пошти, можна сказать, в кажного був, і в кажного своє — снівниця, верстат. Натчем і носимо продавати, а шось собі остається. Неділя було і празник, то-то не ткали, тільки в будень. Так ввечері ж і ткали.

Пивовар Варвара Ігорівна

— Батько мав землю?

В.І.: Батько в мене ходив по наймах. Не було в нас своєї землі, сінокіс у нас тільки був.

. . . . . .

В.І.: В нас своєї землі не було, тільки город тамечки. А це він купив у багатого і вистроїв тут хату. А то в нас тільки була хата. А оце він купив у багатого, а то була хатка маленька, то раньше так жили. Так він каже: „Я на цьому дворищі построю хату". То він заплатив гроші і ще відробляв, то оце і начав строїться. Хата на сохах.

. . . . . .

— Був у вас сад?

В.І.: Там дві вишні, то не сад був, там дві грушки такі невмитих. А так в нас два дуби та берестоk, та верби, отаке, і одна яблуня. А такого саду не було, шоб натуральний сад, як у людей.

Побережник Никифір Максимович

— Чи виробляли якусь одежу вдома?

Н.М.: Сукно робили з овець: стригли вовну, пряли і виробляли грубе сукно. Це на верстаті зробили рядно, а потім здавали і робили грубне сукно.

— Штани, сорочку мама робила, чи треба було купувати?

Н.М.: Купляли, а скільки платити, не помню.

Полудень Євтихій Гаврилович

Є.Г.: Нас троє було, батько й мати.

— Від кого ви навчилися гончарювати?

Є.Г.: Сам від себе, а гончарів у нас багато було. До дядька ходив. Роблять хлопці горшки, подивишся, як роблять — ану, дай сам попробую. Круг сам зробив. У кузні кував, то веретено зробив і робив зразу 100 штук, ще вчився. Я їх висушив та побив, і обратно робив. Зробив я 65 штук, випалив.

— Ви були одружені, коли почали робити?

Є.Г.: Ні ще.

— Скільки гончарів було в селі?

Є.Г.: Багато було. Душ з п'ятнадцять, якщо не більше.

— Були такі, що і дід, і батько робили?

Є.Г.: Були. На Ничипоровці і батько, і сини Полуденки робили горшки. Горень в них був на дорозі, перед двором. Раньше був базар у

понеділок, то одну підводу везуть звечора на ніч, а другу везуть рано — попродали. Дядько мій робив. Пішов до нього і кажу: „Покажіть мені, як ви руками робите". — „Як учиться, то ти мені гроші плати". Він показав, і я сам робив.

— Щоб навчитися, треба було платить гроші?

Є.Г.: Да, і рідний дядько. Я хотів тільки побачити, і не дав, і горшка не доробив, встав і закрив — до свіданіє.

— Де ви глину брали для горшків?

Є.Г.: Глину брали в лісі і в ярах, там віками добували.

— Як місце називалось?

Є.Г.: Чорненьке.

— Яка ця глина?

Є.Г.: Полуднівська — синя, а Івківська — червоненька, а тільки камінцювата. А пісок в лісі копали і добавляли.

Пономаренко Олена Климентіївна

О.К.: Було сіно грузимо і їдемо на край до сахарного заводу через дерев'яний мост. У суботу дівчата гуляють, а мене батько посадить на сіно — і їдемо. Батько іде в церкву, а друззя батькові в церкві, а я стережу вози, щоб хто не вкрав, і коні стережу, щоб який кінь не одірвався. І я цілий день в неділю з батьком на базарі.

— Сіно у вас було на лузі?

О.К.: Ми на лугу брали, як своє продавали. А коли свого не стало, то купуємо в другім селі сіно дешевше, а у Черкаси возим та продаєм дорожче. Бо треба одвезти, а не в усіх коні є. Або така людина, що не подужає його одвезти, то батько накупить. Тоді ще не в колгоспі, ще я дівчинкою була.

. . . . . .

— Рибу у вас ловили?

О.К.: Рибу неводом ловили. У мене було три брати. То було я день і ніч пряду з мачухою, а вони в'яжуть пришивку, а пришивка длінна й на трьох хазяїнів — батько й два брати. В нас три пайки було. А четвертий — чужий чоловік. І дуб, больша така лодка, длінна, то в ній рибачать і невід туди складають.

— А невід із чого робили?

О.К.: З конопель. Пряли, в'язали. Було розбуваємось і мнем.

— Спеціально пряли на невід?

О.К.: Спеціально пряли.

— Це грубі нитки були?

О.К.: Грубі. Я зразу вчилася на грубі нитки, а потом їх удвоє, а потом сучу на другій бік на прядці. Як прясти, то на цю крючу, а як сукать, то на цю. Було нажимають на мене — пряди, бо в'язати треба.

— Ще які засоби для лову були?

О.К.: У нас були ятері і сітка, і невід. То в батька мого невід був. А були такі, що ловили сєткою.

— Якщо ловили багато риби, то куди її дівали?

О.К.: І здавали десь, і продавали в Черкасах.

— Чи якось засушували рибу чи в'ялили?

О.К.: Хто хоче, то дома собі в'ялив, сушив, коптив. Були такі.

— Де був базар?

О.К.: У Чапаївці був базар. Каждий день люди ходили у Чапаївку.

— У вас була своя лодка?

О.К.: Свій дуб у нас був.

— А виготовлена з чого вона була?

О.К.: А з досток, з хороших вичищених дощок.

— З якого дерева?

О.К.: То вже я не знаю.

— Батько сам робив?

О.К.: Були у нас такі чоловіки, що робили.

— А чи зараз є такі чоловіки?

О.К.: Нема. Тоді їм було год по 40–50. То був дуб і галяра. Оця галяра, що скот возили, була в батька. Брали цю галяру.

— А він на тому щось заробляв?

О.К.: Хтось йому щось давав.

Пособілова Олександра Іванівна

— Як вашого батька називали: колісник чи бондар?

О.І.: То бондарі, а то колісники, а то гончарі.

— Яких селян було більше: тих, які крім землеробства займались ще чимось, чи тих, хто займався тільки землею?

О.І.: Були в нас люди, здатні роботи, які все робили, а були й ледачі. Оце в нього є земля і вона остається не оброблена, а як ледачий, то в нього нема конячини, нема корівців. А найнять коня по весні було дуже трудно. До колгоспу жили в нас неплохо. А більше було тих, що робили на землі і випасували скотину. Коли я ще була мала, у мого батька були вівці, свині. І гонимо ми їх на лан або провалля.

. . . . . .

— Ще до колгоспів був біля вас млин? Крім обробки землі, чим займались сім'ї у вашому селі?

О.І.: Колеса робили ті, хто здатний до цього, наприклад, дід мій. Їх чотири брата було: Максим, Юхим, Павло і мій дід Петро. Це на їх, на чотирьох, було п'ять млинів. В одного діда було два млини, а в тих — по одному. Це було до колективізації. А інші колеса робили, а інші обіддя тільки гнули і продавали тим колісникам, що купують. Гончарі у нас були, і ковалі були у нас, Лавриненко Прокіп Михайлович коваль був. В колгосп він не захотів вступать, а ковалем робив, йому харашо платили.

Рогова Мотря Григорівна

— Одяг ви собі справляли?

М.Г.: Як заробив грошей, то мати мені покупе на ярмарках: платок, спідницю купе.

— Ярмарки де були?

М.Г.: У Морозівці в селі був ярмарок на Іллю і на Параски. Ми не їздили, а у Градиськ, як заміж пішла, їздили і кури возила, і все. Як колгосп став, то підводи давав — наберем курей і везем продавать.

. . . . . .

— Які чоботи батько шив?

М.Г.: І жіночі, й чоловічі, й черевики. Батько дуже добрий сапожнік був. В нього учнів було багато, вчилися. Мати ходила по людях заробляла.

Роман Іван Самсонович

— Чи ходили ваші батьки на ярмарок і куди?

І.С.: Що я пам'ятаю про ярмарок. Ходили з батьком на ярмарок у Сенчу, водили на продаж корову. Як виглядав ярмарок? Може, це був мій такий дитячий погляд, але пам'ятаю, що це було велике скопище народу, худоби, возів. І стільки було продукції на продаж, що мені здавалося, що її не обійдеш за цілий день.

— Чи виробляли ви в своїй сім'ї якийсь одяг?

І.С.: У нас було три хлопці, казали на нас, що все в руках горіло. То батько вчив нас вичиняти кожі. А кожної осені у нас був швець, який шив нам чоботи. Він у нас ночував, з нами харчувався і обшивав всю сім'ю. Мама робила щось по-жіночому: шила нам сорочки, щось латала. Це все робилося вручну, бо машинки не було.

Рясна Галина Іларіонівна

— Скільки гектарів землі у вас було до колективізації?

Г.І.: Гектарів десять було.

— А коли хтось одружувався, чи давали землю?

Г.І.: Не давали, бо це вже колгосп був.

— Скільки у вас було худоби?

Г.І.: Два воли було, корова, кінь, плуги були, свині, кури.

— Чи займався батько якимось ремісництвом, крім землеробства?

Г.І.: Не було нічого такого.

— Чи ви пам'ятаєте, куди їздили на ярмарки?

Г.І.: У Ведмедівку.

— Їздили купувати чи також продавати?

Г.І.: Їхали купляли. Оце воли продадуть, а в другий базар їдуть та купляють воли.

— А чому?

Г.І.: Міняли. Хочеться ж грошей, та продадуть дорогше, а дешевше куплять молодняка. Одежу дітям же купляли.

— А з чого мали гроші?

Г.І.: Батько сіяв буряки, в завод і здавав. Та й були гроші. Зерно в государство продавали. А самі ж хліба не купляли, мати пекла. І пшеницю сіяли, і жито сіяли, і ячмінь, і просо, і льон, і рижі сіяли, і били з рижію олію, та була своя олія.

. . . . . .

— Що означала земля для ваших батьків?

Г.І.: Трудилися на землі, то й раділи, що земля є. Батько було, воли продасть або теля та й купляє земельку від хазяїв.

Салієнко Тетяна Панасівна

— Яке ваше дівоче прізвище?

Т.П.: Андрієвська фамилія. Нас вигнали, казали: куркулі.

— Шо ваші батьки мали?

Т.П.: Мали коні, тоді ж оцього не було, шо пахали, тракторів, нічо. Ну, двоє конів у плугу, ше в нас дожили, ше й третя була — виїзна лошадь, шоб приплод був, і корови. По дві корови доїли, було, і телята мали були, видержували. Ну, було пастбище, шо й чужі, у кого було, то пасли.

— Чи вони за це платили?

Т.П.: Договор: ілі дєньги, ілі покосить помогут, отак.

— Скільки землі було?

Т.П.: У батька мого сорок четири десятини. Тоді не гектари, а десятини, разниця между ними, ви должни знати.

— Шо він там сіяв?

Т.П.: Пшениця, жито обізатєльно, ячмінь, овьос, оцього гороху нікогда не сіяли. Єслі нам нада, сіяли в огороді не оцей, а жолтий, ви знаєте, горох. Це зєльоний, а то лучший був для нас.

— А що сіяли на продаж?

Т.П.: У нас огородини батько не сіяв на базар, а пшеницю, жито, бо платіть одкуда. А то був який год, шо приходілось і животне продать, бо не хватало розплатиться. Так як оцей год засуха, так воно було й раньше.

— Куди батько возив продавати?

Т.П.: А була тут у Валках і Ситках, фамілія була Груба його. Мужчина одкрив таке помєщеніє, ото жінка приймала, а він тоді, так казали, і я скажу, шо з євреєм грузили, кудись посилали зерно, то здавали.

. . . . . .

— Скільки людей батько наймав?

Т.П.: Був такий, як сказати, він согласний наймити за хліб ілі за гроші, то й покосе. Потом розбагатіли, заіміли косарку, шоб кіньми скосити, тоді велика поміч стала. А ми, дітвора, ну, не знаю, ми тоді й босі ходили, дарма казали: багатій, розкуркулили, обув було купить ніде, а сапожніка наймають, шоб пошив.

— Швець приходив до вас, щоб пошити?

Т.П.: Нєт, шукати його, додому найняти, і він буде. Ми його і харчуватимем, і тоді заплотим. Тоді на нас вообше не шили, шили на здорових, а дітвора, поки поростуть, отак і ходили в полотні — от сорочка полотняна. А шо вже батько в штанях, штани — це як підросли сини, тоді штани оце стали.

— А хто полотно ткав, сукав?

Т.П.: Люди. Ми ні, потому шо дев'ятеро нас у матері було, так з нами ніколи було ткати і пряти. Сіяли і єто прядіво, і льон, ну ми не вміли його брати, а такі, шо вміют брати, оті вибирают його і мочили, і готового ділили.

. . . . . .

— Ваші батьки мали фруктовий садок?

Т.П.: Іміли.

— Був великий?

Т.П.: Уже порубали. Золотий там є пруд такий у нас, сад дуже харош був. Отоді батько на Водолагу возив продати.

— Яблука?

Т.П.: Яблука чи груші, канєшно. А то сушили, ото заставляли в час свободний різати, на сооці отаком красота, журиться, те здавав, було куди здавати.

— Чи був ставок?

Т.П.: Був лічно.

— І ліс?

Т.П.: А ліса двадцять два гектари ото і сійчас є, а поліна нільзя мені взяти.

Семеняка Наталія Григорівна

— Яке було ваше господарство до колективізації, чим займалася ваша сім'я?

Н.Г.: Сіяли, орали, проізводства в мого батька не було ніякого.

— Скільки ж у вас землі було?

Н.Г.: Сім десятин, мабуть. Тепер гектар, а тоді десятина була. Хліб родив, та продавали, а останнє врем'я то накладали, скільки якому хазяїну видати хліба.

. . . . . .

— А де ярмарок був?

Н.Г.: Був у Каневі і в Ходорові, пшенишний.

— Хтось щось виробляв?

Н.Г.: Нічого такого у нас в селі не було. Робили пам'ятники з каміння, а в основному — сільське господарство. А цей батько, свекор, то хазяйство було здорове, бо дід був чумак, їздив у чумаки у Крим по сіль, по воблу, то батькові ісправив товпчак.

— Як звали діда?

Н.Г.: Іосиф, батьків батько — це свекор. А батька звали Григорій Хвилонович. А батько жив бідно, бо в п'ять років зостався сиротою, то всі роз'їхались. Батько пішов у прийми до небідних людей. І оренду сієм скрізь, і пшениці понасипаєм скрізь, ми не живем дома, бо робили дуже.

. . . . . .

— У вас було ткацтво?

Н.Г.: Ткацтво було, бо я сама ткала, батько покойний зробив верстат дуже добрий. Одну весну оддали двадцять пудов зерна за ткання за саме. Самі ляд той зробили із калини, я знаю, начиння напряли, я сама і в'язала начиння, і ткала людям і полотно.

— А свити теж були, валяне сукно?

Н.Г.: Було ж, овечки держали та пряли, це ж до революції. Було дві юпки, як заміж ішла, батько пошив. Кожух був.

— А у батька була кирея чи кобеняк?

Н.Г.: Кобеняк був.

. . . . . .

— Хтось гончарством займався?

Н.Г.: У селі ні. Ні одного в селі не було.

— А де були гончарі?

Н.Г.: У нас були гончарі у Дибинцях, в Богуславії, над річкою Рось. І горшки возили в Ходоров, і ми тут купляли.

Смола Параска Федотівна

— Скільки десятин землі дали вашому батькові, як революція відбувалася і роздавали землю?

П.Ф.: По сім'ї давали. Скільки сім'ї — стільки й десятин. А нас було п'ять душ сім'ї, то, мать, п'ять десятин і займали.

— Що батько сіяв там?

П.Ф.: Садили баштан, жито, пшеницю, ячмінь, просо, гречку. Родило, то було що їсти, кавуни родили, все своє ж було.

Сологуб Іван Кирилович

— А возили нафту?

І.К.: Возили нєфть, вона називалась нєфть для тих, молоти шоб. Вони заливають, як солярку і молотять.

— А нафта була в Богодухові?

І.К.: Тіки в Богодухові. Там промишлєнность була крупна, нєфтєбаза. І ми туди їздили.

— А землю ви не обробляли?

І.К.: Обробляли, ну мало, знаю, шо мало, знаю, шо і я орав, і трьома кіньми орав. Ну, землі знаю, шо мало, а скіки її було, я не скажу.

— А скільки ви заробляли за те, шо возили оце?

І.К.: Тоже це ж батько, я ше ж пацан був, це ж до тридцятих годів.

. . . . . .

— А батько був ковалем?

І.К.: Батько був плотник, не коваль. Це вже старшого сина мати вивчила в багача кузнецьом, а тоді зробили якось свою там кузню і оце, значить, кували. Ну, це ж НЕПчина тоді називалась. Так і казали, так воно й є. Вона називалась НЕПчина. Ше в двадцять четвертом году, це ж Лєнін тоді вмер, так вона була, мабуть, й з двадцятих годів поділена земля. Я ж кажу, на душу давали, а хто не хотів обробляти цю землю, оддавали людям за половину.

Стрілков Олексій Іванович

— Батько чимось ще займався?

О.І.: Бондарював, діжки робив. Діжки робив на продаж і для себе. І людям помагав: в тебе діжка побігла, капусту шо квасить, приносить — справив. Тому нову продав. І возив у Куделівку і в Селецькоі. Своєю конячкою возив і продавав на базарі. Я не їздив, брат старший їздив. Заготовочей був, коноплі приймав, тряпки приймав батько. Ото у Лубни одправляє, гроші получає, ото так ми і жили. Ото горшків накупить, повний сарай горшків натаскає, у горшечника накупить горшки, тарілки, мисочки, макітри — все продає. Спеціаліста такий був. Гончар який приїде, привезе машину чи фургон такий, батько бере мене додому, згрузив тут, а тоді вже продає. На п'ять копійок, на три копійки дорожче і продає. І вигода є і для себе, і людям. Він був заготовачем і то було свиней накупує, і ото свиней одправляє, і все.

— Була худоба у батька?

О.І.: Було двоє коней, четверо скоту було. Свиней по троє було. А тепер нема.

— Був сад?

О.І.: Був. Тільки для людей і для себе.

Ткаченко Анастасія Юхимівна

— До колгоспу що робив батько в господарстві? Чи ви мали землю?

А.Ю.: Ми мали мало землі. У мого батька велика сім'я була, синів багато, та потрошку їм поділили ж ту землю, то ми мало, ми не дуже багато жили. Може, гектари півтори чи дві.

Трохименко Федір Федорович

— Як заробляли гроші на життя?

Ф.Ф.: Жили з свого труда: земельку мали, а більш нічого. І скотину мали.

— Скільки в батька було землі?

Ф.Ф.: Шесть–п'ять гектар — це середняк, а десять гектар — це вже заможній.

— Ходили на заводи працювать?

Ф.Ф.: Ходили на сахарний завод. Біржа була, то туди піде і дні два там посидить, а тоді старається на заводі затриматись, щоб заробить. Заводів мало було, большенство на землі.

— Земля доставляла все необхідне?

Ф.Ф.: Доставляла.

— Де гроші брали?

Ф.Ф.: Продавали хлібця і пшоно, і соломку, як лишня.

Удовиченко Іван Калістратович

— Скільки було землі в батька?

І.К.: З півтора гектара, а потом добавили горбки, то вже середняк зробився. А потом зерно повитрясали, то поприпухали.

— Скільки було худоби?

І.К.: Один кінь і корова. З цієї площі, що нам дали, не можна було прибавити скотину, не можна було більше. Як п'ять–десять гектарів, то там коє–що можна було взять. А як півтора гектара, то що зробиш? Там треба і картопельку, і посіяти. Це ми сійчас бачим щось, і в магазіні можна щось купить. А то ж нічого, що маєш, те й маєш, більше ти ніде нічого не візьмеш. Можна купити на базарі, а гроші заробити трудно. Батько на верстаті робив. Це ткацький верстат такий дерев'яний, що полотно робили, і я навіть робив обично.

— Батько робив для господарства чи ще людям на замовлення?

І.К.: Людям на замовлення робив на третій аршин. Мабуть, три людям, а четвертий собі.

— Що саме замовляли?

І.К.: Десятки й тринадцятки, і рядна, й рушники. Трошки чоботи шив, щось трошки сокирою робив. Вікна робив, був і станок ткацький робив. Нема сил, нема роботи. Особенно для себе робили.

Устименко Михайло Антонович

— Батько матері мав багато землі?

М.А.: Батько її вмер давно, а вона жила сама. А землі було, мабуть, десятин шість. Вона з половини здавала людям, вони і пахали, і привозили, і молотили. Отак аж поки вийшла заміж, і то вони удвох стали оброблять. А батько був із Шершенки, теж Лубенського району.

— А батьків батько мав землю?

М.А.: Сім'я в них була велика: їх п'ять братів було. То вони мали землю, не знаю, яке колічество, біднувато жили. І його батько не дав йому землю. Як пристав сюди у прийми, так пользовался цією землею, яка у матері була, а відтіля він не получав. Получив одного бика або вола і то одним їздив пахав, поки розжився. А він став пахать землю, яка у матері була, і постєпєнно розжився.

Філатов Андрій Федорович

— Чи ви мали садок до колгоспу?

А.Ф.: Да, садом было все засажено.

— Які дерева?

А.Ф.: Ну, яблоки, груши.

— А продавали?

А.Ф.: Акакже. У двадцать первом году была голодовка. А сад как урадил, ми наменяли хлеб, что некуда девать было. Но сад был, это уже Сталин как начал за куст накладать, дак начали тогда резать.

. . . . . .

— Чи у ваших батьків була земля?

А.Ф.: Да, земли давали на душу три десятины: и на мальчика, и на девочку. Уперед, когда я не помню, давали только на мальчиков, но я уже помню только — на всех давали.

— Давали на всіх уже після 17-го року?

А.Ф.: До семнадцатого, до семнадцатого шла єдиноличная жизнь. Ну, правда, жили до двадцать девятого года считай что единоличники: имели лошадь свою, плуги, корову, а после двадцать девятого начались СОЗы — совместные хозяйства, а потом колхози.

Чорний Сава Іванович

— Чим батько займався?

С.І.: Він хліборобом був. В нього було чотири десятини. До революції в нього було півтора наділа — це дві десятини з половиною, а після революції, коли нас п'ятеро і їх двоє, то на душу

землю роздавали, і получилось у нього чотири десятини.

— Вистачало на життя?

С.І.: Скуднувато, але жили.

— Батько сильно працював?

С.І.: Він в заводі робив: де щось розрушилось, то поштукатурить, сам керпич робив, був по керпичному дєлу спеціаліст, а то у полі хліб виращував. В зімнє врем'я ліс рубав. В його чотири брати було.

. . . . . .

— На чому батько жив?

С.І.: Обробляв землю, виращував хліб — і нас кормив. В батька був садок.

— Батькові вистачало грошей і збіжжя на життя?

С.І.: Було для празника сорочка, штаненята, одна чистенька, а то все в полотняному. Матерки ткали і пряли, білили і шили піджаки, рубашки, штани просто з полотна, красили то бузиною.

. . . . . .

— До якого розряду власників батько належав?

С.І.: Щитали середняком. Була одна конячка, корова одна, пару поросят. До коня і плуг був. Воно колись було так: три гектари сіється, а гектар остається під пар. Однією конякою обробляли. Тоді не лежали, доки сонечко зійде, а до схід сонця уже пахали. Пашеш сажень п'ять–сім, а холодочком коняка йде весело.

— Куди батько возив урожай?

С.І.: Нікуди не відвозив. Дома залишав.

— Де копійку брали?

С.І.: Всю зіму у лісі робе, то там копійку заробе. Збираються два брати батькові, зять батьків, батько — оце їх чотири чоловіки — всю зіму роблять. Де негоже, на дрова порізать. Ліс був державний, вєдало лісничество.

Чуб Федора Оксентіївна

— Чим батьки займалися до колективізації?

Ф.О.: Знаю, що кажуть, що був багатий Іван Лук'янович, дід Конон, то наш батько ходив їм косить за снопи, а які снопи, я вже забула. Мати бере троє чи четверо дітей на степ, вони гуляють, а батько косить, а мати в'яже. Тоді їхніми підводами возять їм і собі, видно, не було в них тоді скотини. Ходили на степ заробляти хліба аж до тих пір, пока панщину розділяли. Там уділили з гектар і тут трошки. Мало в нас було землі, бо ходили зароблять. Як у колгосп пішли, то все поздавали — і панське й не панське, яке там було. До колгоспу у нас мало було землі. На Калюжнім Яру було п'ятдесят, а тут шістдесят і на панському гектар.

— Чим ще займалися?

Ф.О.: Батько портняжив — одежу людям шив, а мати дітей гляділа та пряла. Батько шив на машинку. Вчився десь у Черкасах у євреїв. Батько як шив, то були й ученики — зімою вчилися, а літом роблять дома, а зімою у нас. Вони шиють, а ми прядем в хаті.

— Батькові щось платили?

Ф.О.: Не дуже знаю. Може, щось платили, а ці вже діти помагали. Побуде зіму, а літом до себе. Був Новосільський — ученик, то він зімою вчиться, а літом стереже баштан, і його стерегти наймають, три годи так було. Літом стереже, а на зіму йде вчиться до нас. Вивчився, то вже й батькові помагав шить кожухи, свитки. Машинкою тоді мало шили, а більше руками. Свитки, чимерки, козачки — таку одежу шили.

— Що таке козачка?

Ф.О.: Юпка з фалдами, кармани, а фалди заглажені, виробки, воротнічок. Хлоп'яча.

— Жіночий одяг шили?

Ф.О.: Шив. Несуть іздаля керсети, кофти, що ззаді вусики, поясочок — це женська одежа, юбки женські, свита з фалдами. Було батька беруть по селам на місяць, і машинку беруть. На неділю прийшли додому — побачив, що всі живі, ідуть знов. Обшиють куток або село і привезуть додому. А чим платили, вже забулась.

. . . . . .

— До колгоспу люди канати робили?

Ф.О.: Да. Для себе робили, а не продавали. Тоді прядиво росло, і в колгоспі. Навезуть прядива, і крутим і крутим цілими днями, за це платили браво з колгоспу. Ціпків і пов'язок вже не було, все плели. Тоді ще млини були, і до млинів били канати. Прядем нитку, і катушка була. Батько смиче, а я кручу колесо, і накрутили катушку, тоді снуєм. Рядом стілець. Там один крючок, а тут чотири і дощечка. Крючечки желізні, скручуєм, а тоді зводим у купу — канат

получається. Буває по дві, по три, а як товсте, то чотири. Батько смиче, а я кручу — накручуєм-накручуєм. Колесо було, що пряли.

— Ярмарки були?

Ф.О.: В понеділок їздили на ярмарок до колгоспу. Везуть чи свиню, чи поїхали купили рибки, тюльки, а не дуже продавали. Шили, то гроші бували. А купляли, то куплять бочонок тюлечки, оселедчиків на який піст, а зімою було їздять до Тясмина — в'юни ловлять та в бочку чи сушать на весь год, цілий лантух на печі стоїть насушеної. Витоплять у печі, а тоді соломку розстелять і на соломку — посохне, і в'юнчики пузаті, у їх кашка велика, і ми на печі їх гризем.

Чухліб Варвара Денисівна

— Скільки землі мав ваш батько?

В.Д.: Три десятини з половиною було землі: дві десятини поля, а десятина була города.

— Поле було далеко?

В.Д.: У п'ятьох місцях.

— Купував батько частинами?

В.Д.: Це моя баба. Прийшов приймак до баби — його десятина, а то було ще бабиної.

— Що ви тримали в господарстві?

В.Д.: І коров держали, і бики, і коні, припослідку була коняка з лошам; батько отдав у колгосп і воза, і плуга, і борони.

. . . . . .

— Що ви сіяли на своєму полі?

В.Д.: І буряки сіяли до заводу, і пшеницю, і баштан садовили, і картопля на полі була, все: і просо, і жито, і пшениця, ячмінь. Було п'ять кусків у нас: в однім місці толока, що нічого немає, а там те посіють, міняли.

. . . . . .

— Що жінки носили на базар?

В.Д.: То цибулі, то те, то се. Я була малою, то хрону накопаю — продам.

— Базари були у Вільшані?

В.Д.: Один базар був у четвер, а то кажен день потрошку.

— Хто купував?

В.Д.: Євреїв в нас було багацько раньше ще. Усе містечко було євреї.

— Як це місце називалося?

В.Д.: Містечко.

— Євреї мали поле?

В.Д.: Та Боже сохрани, не мали.

Чучупак Дмитро Михайлович

— Якщо, наприклад, треба було штани дітям купить, де гроші брали?

Д.М.: Продавали щось, вирощували худобу. Я помню, заїжджав до батька кум, а кум мав коні, то в Медведівці були великі ярмарки — то чуть не подібні такі, як сорочинські, ох і ярмарки були — шо хоч. Ще тоді, коли проповідував Ленін про нову економічну політику, НЕП цей, і зразу де воно появилося все: і дешево, і оселедці, і яка ти хоч риба, і убрання різне, машинки „Зінгер". Нам привезли англійські. Це вже, по-моєму, Петро постарався, що батькові обстановку зробили в хаті. Коли женився, то наче кроваті англійські, помню, потом там, машинку „Зінгер", до цього часу ця машинка була. Продали її, от. І де брали гроші — так вирощували, очевидно, всьо. То на ярамарку ідуть та четвертину обов'язково купують, співають, весело було, бо це була вільна продажа. То років чотири–п'ять, Ленін помер, прийшов Сталін, в 29-м, 28-м, то почалося, всьо обрізали — і в Сибір. Тоді страшна була погоня за оцими прихильниками минулого, масу арештовували в ті роки непманів, які мали свою приватну торгівлю, ще якісь комерції. То, може, й батько якоюсь комерцією занімався, не знаю. Батько був, як кажуть, гречкосій. І дід Юхим. Ці хлопці підуть десь вище–вище, а ти повинен, значить, хазяйнувать вдома. То він обробляв і дідову садибу, і тоді йому отділили, я пам'ятаю, трохи, там садки ж були великі, було садок великий. Пригадую, що ми возили з батьком у Черкаси яблука, в п'ять часов утра ми вже виходили, дві корови спрягалися в Глинчаках, декілька років коровами, та аж вечером приходимо. В суботу приїжджаємо, а рано у неділю купують яблука, яблука хароші були. Ну, ото продає яблука і вже пішли купують: там, помню, паляницю, то бублики та якоїсь матерії, чоботи, я вже в школу собирався іти, та і краму, та отак вони жили.

Шпак–Смолінська Анастасія Варфоломіївна

— Хтось робив посуд?

А.В.: Багато було людей, що робили посуд: і горшки, і макітри, все робили. Старі повмирали, а молоді — хто і вміє, а не подужає. Мій дід змолоду робив гарні макітри, дід Іван Шпак.

— З якого часу чоловік робив посуд?

А.В.: Змолоду робив, а як був у Комсомольську–на–Амурі, його скалічили — на паравозі робив. Приїхав додому, а не робив.

— Від кого він навчився?

А.В.: Батько не вмів, а на Вовкогонівці жив дід Санько — такий малесенький чоловік, а він такі робив горшки, що увійде в той горщик, сяде і покришкою накриє. Його родичі ще є, а вже ніхто не робе. Його прізвище Вовкогін. Мій чоловік навчився в того діда і гарні робив горшки.

— Він щось платив тому діду?

А.В.: Мабуть, він не брав. Люди раньше добріші були і безплатно помагали одне другому.

— З якої глини робив?

А.В.: Глину на Крутяках довбали в глинищах. І досі там глинища, а там багато людей і погибло. Лазили по дробинці, а глина слизька і сунеться. І його там провалило — діти осталися сиротами. Це так добували люди колись копійку.

— Який посуд виготовляв ваш чоловік?

А.В.: Горшки, глечики і макітри, вазони — такий посуд робить легше. Бо тикву, например, важче зробить. Ногами круте круг, а тут витягує і горлишко зробе.

— Які горщики робили?

А.В.: Раньше у печах топили, то такі глечики, що на рогач ставить. Борщ варили, все в горшках тоді робили. Старі люди робили величезні.

— Для чого цей посуд робили?

А.В.: Варили їсти і продавали. Хто вмів робить, то гарно торгували. З глиною важко робить, бо її треба добувать у землі. І так гарно вимісювать треба, щоб ні камінчика, ні корінчика не було, бо то буде горщик бракований.

— Посуд вивозили на базар?

А.В.: У Медведівку возили, там був базар. У неділю люди наз'їжджаються. Люди бідні були. Зробе ті горщечки, ще й возиком везуть і торгують. Розказував він, що наторгував грошей і купив собі старенький велосипед.

Яремака Катерина Купріянівна

— Скільки землі у батька?

К.К.: А три десятини було землі у селі. Земля була поділена на чотири частини — на діда і трьох синів. То ці сини виїхали, і батько, будучи бідний, викупав у них землю поступово, у тих своїх братів. І возив він ті гроші аж на Кубань. Вони не підлі були люди, не продали землю чужим, щоб зразу гроші узяти, батько їм сплачував. Вигодує теля, продасть і гроші везе. І раз як напали ті, що гроші відбирають, то він цілу ніч лежав у ріллі. Його і не знайшли до ранку. Як в оренду землю брали на год, то десятина землі коштувала 10 карбованців.

— Скотина була у батька?

К.К.: Кроме землі, батько тримав корови, овечки, свині. Волів не мав і коней не мав. Середняком був. На ярмарок возили продавати теля, як вигодують, чи вівцю, як є лишня. Плохенько, плохо жили. Тяглись дуже. Батько мій умер у 1934 році, мати — у 1954 році.

. . . . . .

К.К.: Він плотник був, пічник, робив чужу роботу. А мати орала з дітьми і сіяла, і косила, і молотила. Робили і жоночу і чоловічу роботу, робили все, і даже ми тільки росли, нас мати повчила і сіяти, і городити тин очеретом, і косити повчила нас мати, не батько. Бо батько переспав і пішов на заробітки до людей: тому піч, тому хату, тому комору.

— Що робили діти?

К.К.: Діти виконували роботу, яку подужали і яку вміли. Пряли, шили, як підросли, а з самого малку пасли вівці, скот. Бо брат менший був, то не хотів вівці пасти, бо вівці хоч погода, хоч непогода — жени. А коровами могли кудись поїхати.

. . . . . .

К.К.: Наймитів у нас не було, ми самі наймити. По економіях ходили. Я сама у 1921 році з Чорнобаїв носила по відру жита додому. Батько плотничав, а я носила. Попасу в людей, поки батько на заробітках, щоб годувати. Батько заробе, а я на плечах несу. В економію наймалися з весни до осени, і хто як хотів. На городі пололи.

Наймана праця

У 1920–ті роки наймана праця була одним із способів заробітку грошей. Чоловіки, жінки, хлопчики та дівчатка, — всі могли найматився на роботи, практично в будь–якому віці, за винятком дуже малих або надто старих. Але переважно це робила молодь. Були розповсюджені два основні види найманої праці. Перший — робота на земельних ділянках у своєму селі: у маєтку поміщика, на церковних полях, на полях багатих селян і у євреїв. Ця робота могла бути сезонною або тривати довгий час, хоч мало селян наймалося працювати на довгий термін — як робітники чи як прислуга в хаті та на присадибному господарстві. Другий вид найму — коли наймалися працювати до багатих селян або поміщиків, чиї маєтки або садиби були розташовані на значній відстані. Зокрема, селяни Черкаської області наймалися в такий спосіб працювати на південь України — на плантації німецьких фермерів або місцевих поміщиків. У більшості випадків то була сезонна робота. Після 1917–го року стали менше найматився до власників великих господарств (німецьких господарів, поміщиків і т. п.), оскільки великі господарства були поділені серед селян — селянські сім'ї отримали трошки більше землі, і багато великих господарств зовсім зникло. До 1917–го року ситуація була іншою: більшість селянських сімей мала значно менше землі. Деякі інтерв'ю містять інформацію про найми до 17–го і в 20–их роках. Часом не зрозуміло, чи період, про який розповідає опитуваний, — до 17–го року (або до 14–го) або пізніше. Більшість розповідей про працю на великих господарствах стосується періоду приблизно з 1900–го до 1917–го року. Вони вміщені тут переважно для порівняння.

Сезонна робота була, мабуть, найрозповсюдженішою формою найманої праці. Багато селян, принаймні у молодому віці, залучалось до неї („Літо поробе, а зімою — ноги на піч" — Худик П. В.). Грушівська С. Т. розповіла, що вона теж працювала на сезонних роботах як у рідному селі, так і далеко від нього. Масло М. П. зазначив, що влітку його батько їздив з Черкаської області до Херсонської і працював там на полях буряків. Він брав для роботи власних коней. А син залишався вдома і працював головним чином на сімейній ділянці. Гатько Г. І. з Харківщини повідомила, що її батько влітку жив і працював переважно на Кубані, а коли опитувана досягла підліткового віку, то теж їздила туди працювати. Матір залишалася вдома й працювала у сімейному господарстві. Опитувана вказала, що на Кубані збиралися робітники різних національностей, але не знала точно, яких саме. Ігнатенко М. Є., однак, був певним про національність власників великих господарств, на яких працювали його сестри в перших декадах XX ст. на лівому березі Дніпра. Це були німці, і селяни ходили на роботу „на колонію".

Селяни наймались працювати на різні роботи й на різний термін. Худик П. В. зазначив, що, як правило, сезон найманої праці тривав 3–4 місяці — з середини чи кінця літа до Покрови чи Семена (листопад). Інші (наприклад, Смола П. Ф., Рогова М. Г., Ігнатенко М. Є.) засвідчили, що цей період тривав шість чи сім місяців — з квітня (або відразу після Великодня) і до Покрови (листопад). Селяни наймалися на різний термін. Деякі селяни були відсутніми вдома протягом тривалого часу — півроку і навіть більше. Інші наймалися у більш розповсюджений спосіб — на кілька тижнів. Переважну більшість сезонних робітників, що працювали далеко від рідного села, складали молоді люди, як правило, неодружені. Наявність власних ділянок чи виробництва була небажаною, оскільки вимагала б їхньої присутності вдома. Більшість (не всі) сезонних робіт у регіонах, далеких від дому, уже закінчилася на початку 1920–их років.

У більшості сільських сімей не було настільки багато землі, щоб наймати робітників. Вони були в змозі обробляти свою землю власноручно. Тож не було необхідності наймати ще когось на допомогу. До того ж, власна ділянка забирала майже весь робочий час усіх членів сім'ї, залишаючи надто мало часу й можливостей для того, щоб найматився ще до когось. Іншими словами, для більшості сільських сімей не було необхідності як наймати собі когось на допомогу, так найматився самим, за винятком молоді. Кийко Є. І. повідомила, що в її батька було 5 синів та 2 дочки. Діти працювали на п'яти гектарах землі разом з батьками. Палагнюк М. В. сказала, що в ті часи в її рідній місцевості (Вінниччина) взагалі найманих робітників було дуже мало. Більшість селян володіли кількома гектарами землі, на яких працювали разом зі своїми сім'ями. З іншого боку, обставини могли скластися таким чином, що навіть середні землевласники потребували працівників. Селянин, у якого була земельна ділянка в 4—5 гектари, і він не мав синів, мусив наймати робітників собі на допомогу (Козар М. П.). Такі найми були характерні для часів до колективізації.

Основну частину найманих робітників складали бідні сім'ї, в яких були невеликі земельні ділянки, але було багато дітей. (Сімей, у яких би не було ані землі, ані власності, майже не було.)

Мушинський І. С. розповів типову ситуацію. В цій сім'ї було тільки два гектари землі й дуже багато (опитуваний не вказав точно) дітей. Члени сім'ї були змушені найматився до інших хазяїв, щоб хоч якось звести кінці з кінцями, оскільки двох гектарів було дуже мало, щоб прогодувати всю родину. В іншому випадку Павліченко А. Г. повідомив, що він почав працювати на сезонних роботах в 10–річному віці. Його матір була вдовою. Вона мала землю, двох малих синів і дочку. І сім'я власними силами не могла обробити свою земельну ділянку. Тож мати наймала робітників собі на допомогу. До того ж, вона віддавала свою малу дочку в найми до іншої сім'ї, а пізніше — і синів. Тобто вся сім'я була змушена працювати й об'єднувати всі можливі зусилля у веденні господарства.

Заробітки на сезонних роботах були дуже різними й оплачувались грошима, зерном або іншими продуктами. Таблиця II (додаток 2) демонструє різні варіанти оплати. Під час роботи на полях господарі повинні були годувати своїх робітників додатково до того, що їм сплачували і незважаючи на розмір платні (Бойко Ф. О.). Більшість опитуваних свідчили, що, працюючи в наймах, вони не заробляли багато грошей. Як показано в таблиці II, заробітки на польових роботах складали від 7 до 15 крб. на місяць. Здебільшого опитувані обговорювали готівкову оплату праці, але деякі свідчення були відмінними. Козар М. П. розповіла про хазяїна зі свого села, який сплачував за роботу, принаймні частково, продуктами харчування. Він зробив свого роду позику одній родині, яка наприкінці зими не мала що їсти, а запаси, зроблені восени, вже скінчилися. Опитувана повідомила, що цей чоловік забезпечив їх м'ясом і грошима, за які можна було купити їжу, а вони повинні були відпрацювати йому влітку. Зеленецька Ф. С. розповіла, як хлопчика–сироту найняли пасти хазяйську худобу; він жив у родині кілька років, доки не зріс. Не схоже, щоб йому платили більше, ніж проживання та утримування.

Для тих, хто наймався не на сезонні роботи, а на довший час, існували інші умови оплати. За свідченням Павліченка А. Г., дівчина, яка наймалась працювати на рік, заробляла за цей період 15 крб., до того ж мала одяг, їжу та місце для спання. Вона або працювала вдома (готувала, прибирала, прала), або доглядала за хазяйською худобою (годувала та пасла), або працювала на полі (полола, жала, збирала врожай) і заготовляла продукти харчування на зиму (складала у спеціальний посуд, засушувала, засолювала, коптила й т.

п.). Поміщицький маєток нараховував велику кількість найманих робітників протягом всього року. Мушинський І. С. назвав деяких спеціалістів, які працювали в господарстві поміщика, серед них: ковалі, теслярі, сторожі та пастухи. За свідченнями опитуваного, вони заробляли 7.50 крб. щомісяця, до того ж, для власних потреб виготовляли олію, борошно, мали дрова і при бажанні обробляли невеликий город.

Таблиця II також наочно демонструє деякі види трудової діяльності до колективізації. Робота в полі була переважно пов'язана з цукровими буряками. Інші види робіт включали випас худоби, принесення води та нагляд за дітьми.

У таблиці також неведені окремі соціальні групи, що наймали робітників: поміщики, багаті хазяї, німецькі господарі, євреї. В діаграмі не зазначена праця на церковних землях, хоча вона була досить поширеною. В анкеті не було запитань про те, яка група роботодавців забезпечувала кращі умови або до кого було вигідніше наматися. Лише один опитуваний — Барбазюк В. С. — зазначив, що багаті селяни (хазяї) платили краще за поміщиків.

Умови проживання для найманих робітників коливались від терпимих до незручних. Гатько Г. І. розповіла, що вона разом з іншими сезонними працівниками спала на подвір'ї. Там спали три дівчини та кілька (незрозуміло, скільки) хлопців і чоловіків. Павліченко А. Г. зазначив, що він працював три роки на одного селянина й спав під пічкою. Мариненко Г. П. розповіла, що у великому господарстві (економії) на Херсонщині, що належало німецькій родині, спеціально для сезонних робітників була маленька халупа. Їх добре годували, кожного дня було молоко й пиріжки або інша їжа. А брат опитуваної працював у іншій економії, де хліб був поганий, тож вона зберігала свій хліб і віддавала його братові під час зустрічей. Коли опитуваного Павліченка А. Г. запитали, чи добре годували його роботодавці, то він відповів, що годували його, як робітника — не гірше, але й не краще. Надежа М. М. сказав те саме. Опитувана Біла М. О. розповіла, що її батько наймався до місцевого поміщика, який гарно ставився до свого робітника. Батько сказав про це сільському священику, на що той відповів: „Роби добре йому, а він — тобі".

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: НАЙМАНА ПРАЦЯ

Барбазюк Тетяна Василівна

— Хазяї самі справлялися в господарстві?

Т.В.: Як хотів допомогти, то ішов до чоловіка чи жати, чи сапати, чи що. Він їм платив більше, як пан платив. Хазяїн більше платив, як пан: він і харчував рано, увечері, в обід, і добре платив.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Хлопці й дівчата ходили на сезонні заробітки?

П.М.: Ходили до пана. Я ще помню, що коньом їздить, кричить і загадує: „Приходьте на буряки!" Сорок п'ять копійок, а як дощі, то п'ятдесят копійок в день. Заробила та й купила чоботи за три рублі, а я ще мала була. Тиждень поробила й купила чоботи, а купували на базарах.

Біла Марфа Олексіївна

— Чи існував розподіл на жіночу й чоловічу роботу?

М.О.: Перше тато ходили до пана і там всью робили, саме більше були фурманом у пана. А мама, вони були в Западній довго, щось дванадцять років в Молдавії, а дома тримали мама корови та поросятко.

— Скільки тато заробляв у пана?

М.О.: П'ять рублів на місяць.

— Що можна було купити?

М.О.: Три рублі були первиї чоботи, і так купували собі. Три пуди пашні давали на харч.

— Які у них з паном були стосунки?

М.О.: Як робить щось, то хароший.

— Чи пан був добрий до вашого тата?

М.О.: Аякже. І до сповіді ходив, і казав, що в пана служу, а піп казав: „Роби добре йому, а він — тобі".

Бойко Фросина Охрімівна

— Наймитів наймали?

Ф.О.: Ми щиталися бідняками, а без худоби не жили: і коровка була, і вівці були, і бички. В нас работніків не було, а ми собі самі робили.

— Чим вам платили, як ви наймалися?

Ф.О.: Як договор. Договор такий: щоб оділи, обули й годували, тоді все копійки стоїли. Був Байцур — хароший чоловік, і в його люди робили, бо він харашо платив. Приїде у поле: „Хвате, сідайте і віддихайте". Всі його любили і йшли на роботу, була маслобойка, все його було. Чоловік був безвредний, і ніхто на його не обіжався, а зігнала совєтська власть. Все забрали і досі пользуються — такі гади.

Гатько Галина Іванівна

— Ваш батько був місцевий?

Г.І.: Місцевий.

— А що він мав?

Г.І.: Мій батько все у Чорноморії жив.

— Чому?

Г.І.: Усе там заробляв гроші.

— А де знаходиться Чорноморія?

Г.І.: А десь на Кубані.

— Він ходив на заробітки?

Г.І.: Да.

— Він ходив на літо чи також на зиму?

Г.І.: Нє, на літо ходив.

— А мати що тоді робила?

Г.І.: А мати хліборобила.

. . . . . .

— А що батько за літо заробляв?

Г.І.: Та хіба ж я помню. Тоді який роботник: хароший работник принесе катеринку — сто рублів, — це хвальоний работник. І ото їх кажен год їздять і наймають, кажен хазяїн. Мій батько жив і жив, і як найметься — і до самої зими — і не приходе пошти додому.

— А ви були на Кубані?

Г.І.: Була.

— А до кого ви їздили?

Г.І.: Та це ми їздили найматься. Та поїхала, а воно засуха така та голодовка, та сиділи–сиділи і гроші не заробили, і пішки йшли.

— А скільки днів ішли?

Г.І.: Десять день.

— Ви дівкою тоді були чи вже одружені?

Г.І.: Дівкою.

— А де ви там ночували?

Г.І.: Хазяїн там у нас із Бішкіня нашого жив там, і ми в його ночували.

— А чому він там жив?

Г.І.: Переїхав.

— Чи одружився там?

Г.І.: Ні, він з жінкою відтіля приїхав.

— Він там був багатий?

Г.І.: Ні, він не багатий був. Він так жив і всью хазяйнував там, небагатий.

— А де ви в нього ночували?

Г.І.: У дворі, серед двору.

— А скільки людей було там?

Г.І.: Дівчат було там три, а то самі хлопці, мужики.

— Роботи не було і ви просто сиділи, чекали?

Г.І.: Да, врожаю не було, засуха така.

— Коли ви їхали туди, то не знали, що буде засуха?

Г.І.: Не знали, аякже. Туда ж далеко, не знали, як в нас, а як там. Туди ж усе наші люди ходили, там жили і сім'ї позабирали туди свої. Ото жило–жило ше нежонатий там, а тоді прийшов, оженився, забрав і там живе.

— Чи там земля була краща?

Г.І.: Ну да, землі побагацько було, не так, як у нас було — на мужика тіки, а на дівчат і не давали. А там у їх землі побагацько було.

— А коли почали на дівчат давати?

Г.І.: Не скажу коли. У революцію.

— А на Кубані хазяї тільки українці були чи також росіяни, німці?

Г.І.: Усякі там люди. Там, я як була, так тоді вішали кубанців іногородніх. Там вони живуть же давні козаки, а то іногородні — це як ото наші. Я ж кажу, шо ночувала там у того чоловіка, так його і сина повісили, а дочку, Галька така, як я, з такого году, забрали.

— Чому повісили його?

Г.І.: Ну, іногородніх вивішували, шоб там вони не жили у козаків.

— То це козаки зробили чи влада?

Г.І.: Козаки робили.

Грушівська Софія Тимофіївна

— Як ви дівували, чи ходили на сезонні роботи?

С.Т.: Усі ходили, до панів ходили заробляли.
— *В своєму селі чи десь інше?*
С.Т.: І в своєму, і в чужому.
— *Коли ходили?*
С.Т.: Коли сезон починався: полка буряків, оце таке. А тоді ходили на роботу, платили десять копійок, п'ятнадцять копійок. А тоді на десять копійок — метер краму, сім копійок — метер краму.
— *Ходили тільки молоді чи й старші?*
С.Т.: Усякі, в кого коліна світили, то йшли, а як не світили, то не йшли.
— *Там була крамниця?*
С.Т.: Була, ще й загукують.
— *Хто торгував у крамниці?*
С.Т.: Українці, свої люди торгували тамечки. Лавки і все було, то вони доставали й торгували, і загукували було: „Купи, дивись, який в мене крам".

Зеленецька Фросина Сильвестрівна

— *Були хазяї, що наймали людей працювати на полі?*
Ф.С.: Вуйко Карпо — татів брат. В него був сирота, який не мав де подітися, то він пас худобу, а як підбільшав, то пішов собі в Сапіжанку.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— *А сестри ваші?*
М.Є.: А сестри робили в німців, там, де оце німці, на нашій території.
— *А де були німці?*
М.Є.: Колонія, шо повертались на свої міста. За Черкасами не далеко, на правому березі.
— *Це до Першої світової війни?*
М.Є.: Да. То як приходить весна, то вони наймаються до цього німця. І тамечка вони то до Семена чи до Покрови, то до Кузьми і Уляна, а тоді йдуть додому, він заплатив, договорено було.
— *А що він платив?*
М.Є.: Гроші — рубель сорок заплатив.

Кийко Євдокія Іванівна

— *Чим батько займався?*
Є.І.: Мій батько п'ять год на войні був, якраз война у сімнадцятому году. А мати ходила скрізь, одробляла. У кого багатенько землі, то до

Ігнатенко Михайло Євдокимович

машини піде, коло машини робить — та пуд і заробить хліба.
— *Чи наймали робітників?*
Є.І.: Ні. У нього було п'ять хлопців і дві дівчини — сім душ. Нікого не наймали, обробляли самі. А потім хлопці поженилися. У нас було, мабуть, гектарів п'ять та помірки були, пахотна земля була.

Козар Марія Пилипівна

— *У вашого дядька наймити були?*
М.П.: Він сам управлявся, в колхоз не писався — то куркуль. А дід велике хазяйство мав і наймав людей, а як діда не стало, то він сам робив. Жінка була, бабуся домом правила, хазяйством. А землі було, як у нас, — чотири з половиною десятини. Сіялка була, коней двоє і бики були. Як дід жив, то було і по шестеро коней.
— *Як дід платив наймитам?*
М.П.: Прийде людина перед весною і каже, що в неї нема їсти, то він платив салом чи грошей —

колись одробиш. То літом одробляли: і пололи, і буряк копали, сіяли.

Лотош-Дятленко Ірина Василівна

— *Багатих людей багато було?*
І.В.: Багато. Ми як підросли, то ходили до одного дядька сапувать. В нього землі багато. Він ходив у черевиках, куркульом звався, а хата низька, і спав, не роздягаючись — сусіди казали. Не зводив кінці з кінцями, бо землі багато, а робить нікому, бо треба наймать та заплатить. А були такі багаті, що люди робили. Напротів нас жив і робив урядником. В нього було два двори, роботники і роботниці. Вони їх наймали, і вони в нього й жили. Обстановка в нього була. В нас тоді ніхто нічого не бачив: лавка була з дошки коло стіни, одна з однієї сторони, а друга — з другої і стіл якийсь, і стілець. Як велика сім'я, щоб всі сіли.

Мариненко Ганна Пилипівна

— *Чи ваш батько наймав часом інших людей?*
Г.П.: На роботу? Як война вже начала германська, тоді я вже пішла на роботи і менший брат, на два годи менший од мене, в економію до пана.
— *Як пан платив?*
Г.П.: А пан платив, подарки платив такі: одіться матерію і діньгами.
— *Скільки грошей?*
Г.П.: Діньгами не помню, скіки платили. Я з тринадцяти год пішла в економію і братік.
— *Що ви там робили?*
Г.П.: Возили снопи, даже мене гарба із снопами переїжджала: сама їхала, з гори понесли, попала під гарбу, і переїхала.
— *Чи ви там ночували?*
Г.П.: Спали ми — такі були комнати в економії.
. . . . . .
— *В економії що ви їли?*
Г.П.: В ту пору їли харашо. Даже пирожки пекли, заставляв пан, а з молоком галушки каждий день велів пан, кормив харашо.
— *Пан був українець?*
Г.П.: Навєрно, вони з Германії.
— *Чи він знав українську мову?*
Г.П.: Значить, у пана ми кормились харошо, а вже економія така була, шо і плохий хліб, і брат мій в другій економії. То я, було, розживуся хліба і йому передам.

Медведенко Микола Іванович

М.І.: Ті, що не надіялися на те, що його земелька прохарчує, то робили на сахарному заводі у Черкасах — Терещенка називався. Всю зіму хлопці работали. А як я мав конячку, то мене найняв, то в нього поорав, посіяв.
— *Отримували якусь копійку?*
М.І.: Получали, але ж такий адський труд. Дванадцять кілометрів до сахарного заводу. На зміну пішки і зі зміни пішки додому. А усе ж вручну робилося.

Мушинський Іван Сергійович

— *Чи наймали наймитів?*
І.С.: Своїми силами все робилось. А у жнива жаткою жнуть та наймуть дівчат, і ті пов'яжуть, а наймитів у нас не було. Хазяйни такі у Вільшані були, що наймитів не було.
. . . . . .
— *Що платили тим дівчатам, яких наймали?*
І.С.: Грошима.
— *А тим наймитам, яких наймали на цілий рік?*
І.С.: Тоже гроші платили, але він і харчувався, і одежа його. В економії постійні були ковалі, плотники, штельмах, сторожі і ті, що доглядають воли і коні. Продуктивної худоби не було, а тільки робоча. То їм платили сім п'ятдесят в місяць і провизію.
— *Це в якому році?*
І.С.: До революції. А провизія — це два фунти олії, пуд борошна, дров їм давали — у місяць. А давали їм ще півдесятини пшениці готової — посіяна, тілько вижни сам — це тим, хто робить круглий год. І на ярину півдесятини давали на панській землі — що хочеш там сій. Їх там було, канєшно, мало.
— *А своєї землі вони не мали?*
І.С.: Мали і свою землю, трошки мали. У нас у сусідів було два гектари, але сім'я велика — це мало, не вистачало.

Надежа Микита Миколайович

— *Як батько до революції працював у пана, чи ті пани були добрі до людей?*
М.М.: Ну, як вам сказати, добрі такі були. Так воно було, і сійчас є: як ти добрий роботнік, то добрий до тебе пан чи хазяїн. Так воно і сійчас, так воно і тоді було. Добрий роботник — жалів. От як на утро, кажде утро дві літри молока, у

каждого такий бутильок — дві літри. Поставила бедон, налили собі мужики. „Ото ваш бедон — розливайте". Оце так в них була постанова. Ну, а були такі, шо й бив, дуже бив. І нужно було любити, і нужно було бити.

— А що батько заробляв у нього?

М.М.: Сім рублів у місяць. Жизнь, канєшно, була тяжолая.

Ничипоренко Марія Сергіївна

— Куди ви пішли служити?

М.С.: Я й тут служила у людей: то корову пасла, то дітей гляділа, а тоді пішла в друге село, там у багатих служила.

— Це були господарі?

М.С.: Вони були господарі, хазяйство мали.

— Що вони платили вам?

М.С.: Мені був договор — двадцять пудов хліба за год. Я год служила. Зімою порала коні, корови, овечки, свині, а літом у полі: і волочила, і в'язала, а восени на парову машину — з мужиками кидала снопи. А мені було п'ятнадцять год. В двадцять першому я робила цю роботу. А тоді в Золотоношу як найнялася, бо вже треба, щоб одежа була. Уже дівочка, а нема в що вдягтися, бо нас десятеро. То я пішла і три годи в одних служила — хароші євреї. Та справила все собі, ще й пір'я на подушки назбирала, отак.

Олійник Віра Трохимівна

— Чи було, що хлопці й дівчата ходили на сезонні заробітки?

В.Т.: Да.

— А куди?

В.Т.: До панів. Пани мали великі плантації цукрових буряків, пшениці, тощо. Й ходили на заробітки. Даже був такий случай: отут були буряки під лісом, ну, понатомлювалися та й в ліс пішли, та полягали. А там була економія — оце, де автобусна остановка. То полягали відпочивать, а моя мама і Марія Никонорівна та й посідали і співають „Тихо-тихо Дунай воду несе". А їхав Метеліцький пан та спинив, та й слуха. Вислухав їх, підійшов та каже: „А йдіть сюди". А вони полякалися — думали, шо пан битиме. Всі посфачувалися, бо робить же треба. А він каже: „За те, шо ви так гарно співали, нате вам по карбованцю і купіте собі шо-небудь у пам'ятку од мене".

Павліченко Андрій Григорович

— Скільки всього на сім'ю було?

А.Г.: Получалось, значить, у нас хватало землі, але ж ми її не обробляли, не дужали оброблять. Мати — вдова, тягла не було, корова була, коней, биків не було, отак. Там мати піде одробить, то це посіють. А знаєш, як це чужі: скоренько посіяли як-небудь, поїхав. А ми вже як підросли, то вже пішли в найми всі.

. . . . . .

А.Г.: Я служив. Да я у двадцятом году як пішов у найми, то пробув у наймах аж до двадцять сьомого году. У одного дядька служив три годи, під піччю спав. Ти знаєш — де під піччю?

— Отже, ви у дев'ять років пішли в найми?

А.Г.: Да, якраз ще не було десяти год, як мене мати уже отдала. І я служив: вичищав, доглядав, значить так, дві корови, два воли, двоє телят і двадцять штук овець — це під моїм було розпоряженієм. Да це ж треба і вичистить, і накормить, і напоїть, з криниці води натягать. А корова, знаєш, троє відер води в обід вип'є. Поставив, хоп, та й нема, іди й неси, а я ж малий, але робив же.

— І старші брати пішли в найми?

А.Г: Старші були в наймах, всі в наймах. Бо мати не мала возможності нас годувать і одівать.

— Ви кажете, три десятини було, і все ж таки мати засівала їх?

А.Г.: Засівали житом, просом, гречкою. Пшениці не сіяли, бо понятія наче не було. А жито родило лучче. Ціпом молотили, люди привозили, і ми молотили і мололи, і хліб у нас був. Хліб був.

. . . . . .

— Мати ваша в найми не йшла?

А.Г.: Нє-нє. Це ми по сирітству.

— Як до вас ставилися ті, що наймали?

А.Г.: Хорошо. Мати наймала до таких людей сознатєльних: до докторів, до таких, которих і взятка була, і гроші були, і дитина не була обіжена.

— Щось платили?

А.Г.: А я так, понімаєте, за год п'ятнадцять карбованців заробляв — це год служив. Це вже в двадцять сьомом году я вже за год — п'ятнадцять рублів і одежу. Мусив дать.

— Ставились по-людськи?

А.Г.: Ну, ставились так, як до наймита. Од миски не одсажували, вмєсті усі їли, усіх за столом з одної миски. Ну, стола не було. Нє, був стіл, це

він на Паску, на Різдво, на Новий год обідали, а то на лежанці коло печі сядуть і з одної миски. Насипали отаку миску полив'яну, і там тільки колотиться, всякий хватає.

— На який термін наймали вас?

А.Г.: На год, а тоді вже я іще год, а тоді вже я кидав, не хотів, прийду додому. А це вже як підріс, уже работнік, пастух причом, понімаєш. Це ж треба в неділю пасти воли, пасти корови, пасти овечки, більше не до чого. Свині були, то там була дочка їхня, то це дочка за тим ухажувала. А я тільки знав скотину. Багато худоби було.

Палагнюк Марія Василівна

— Чи була у вашій сім'ї прислуга або наймити?

М.В.: Ніколи. Не було до чого наймати — три гектари землі — це дуже мало, самі обробляли.

— А були в селі хазяї, що наймали?

М.В.: Майже не було. Всі робили самі. Може, раніше, не за мої пам'яті, були багатші люди, що собі наймали.

Рева Пріська Федорівна

— Чи ви ходили в найми?

П.Ф.: В наймах була.

— А в кого ви служили?

П.Ф.: Ой, я служила — отам Ляхівка, отуди аж. Так мене взяв опікун до дітей, двоє дітей було: дівчина і хлопчик. Хлопчик годив шіснаціть, а дівчина годив дванаціть, отак. І корова була, і кінь був. Це я жила перве в Млинківці, тоже ото брали такі багатенькі дядько.

— Він був хазяїн чи пан?

П.Ф.: Такий куркуль.

Рогова Мотря Григорівна

— Батько мав землю?

М.Г.: В мого батька не було землі, він робив у пана. Як стала революція, у нас було землі, що пан дав, — сім сотих, а то в його батько заробляв. Як стала революція, то вони нам давали з половини. Ми більші стали і теж почали ходить до пана на роботу. Коло нас близько пан жив. Моя мати пошти там вік прожила.

— Що робила у пана?

М.Г.: І корови доїла, і полола, все робила. А ми більшенькі були, то скот загонимо і пололи, як більші були.

— У скільки років ви почали робити?

М.Г.: Мені п'ятнадцять год було, як я у пана почала робити.

— А раніше чим ви займалися?

М.Г.: Як мала була, то ще не робила. Нас мати зачиняла у хаті, бабуся наглядала на нас. А в батька й матері робота і робота, не переставали робить. Що заставляли, те й робили.

. . . . . .

— З якого часу наймалися?

М.Г.: Після Великодня мене брали, а до Покрови повсігда служила. Потім приїжджаю додому, пряли, мати в людей набере, бо свого не було. Мати набере, та з половини напрядем. Тоді копійки дорогі були і то трудно було.

Семеняка Наталія Григорівна

— У вас були наймити?

Н.Г.: У батька не було наймитів, наймали молотить, на вкривання покрівлі — то батько, було, наймають зимою. А клуня була, привезли двома парами соху, одну і другу, аж із Пшенишницького ліса, домовились там з лісниками. Торчем загорожена. З другого села ходили люди з ціпами зароблять.

— І гарно їм платили?

Н.Г.: А якже, платили хлібом.

Смола Параска Федотівна

— В найми ви ходили?

П.Ф.: Була і в економії, і в жидів була.

— Що ви робили в економії?

П.Ф.: Воду кочала конем, щоб було що пить скотові, погоничем поганяла дві пари волів. Хлопці-музики, яких возила, то вони запряжуть і випряжуть, і дадуть батіг, я і поганяю. Можна було жить і в економії, і в жидів. В жидів я воду носила, пол мила, посуду попереміваю.

— Що платили в економії?

П.Ф.: Сто рублів до Покрови, мать, за три місяці.

— Хазяї вас не ображали?

П.Ф.: Ні-ні. Був прикажчик, увійде утром: „Пора підніматься". Та хто встає, а хто рядно на себе тягне, то він возьме та стягне — пора вставать. А як вечір, то і гармонія, і вулиця. Не обижали.

— Євреї що платили?

П.Ф.: То сім рублів у місяць, то шість.

— Ви могли справити одежу за ці гроші?

П.Ф.: В лавках не хватало нічого, уже революція

начиналася. Де ситчику захватиш, то купиш, а платка путнього вже не купиш, хіба де на ринку хто винесе, то купиш. Нащот одежі було трудненько. Чулки колись я купила, а колись були гроші — червонці, тридцять рублів у місяць, такі красні. Чулки — тридцять рублів. Я купила перед Паскою, принцесла додому, а мати бурчить: „Де ж таке, тридцять рублів заплатить за чулки". А я вже величенька. Брат в економії скот пас, це самий менший, а старші — і не знаю.

— На який термін наймалися?

П.Ф.: З апреля місяця і до Покрови за ті гроші. То батько возьме троячку — хтось виоре — панові за землю, а так то чоботи справлять, то ще що-небудь, так і обходилися.

— Пан нікого не ображав?

П.Ф.: Ні. А материного батька били нагаями. Він каже: „Діти, це ж я був панський, та мене бив прикажчик". — „За що ж вас били?" — „Я возив бричкою пана та й почув, що такого числа вийде воля. Пішов до лавки і випив. Іду, а мене питають: „Де ти був?" — „Та ходив волі шукать". Панові донесли, і пан приказав дать йому розок. „Дали мені розок, а через п'ять день воля вийшла". Большинство сіяли озиму пшеницю, з неї хароший білий хліб, жита я не бачила, локша пшенишна була — варять кашу, кандьор, галушки, харчували добре.

Худик Петро Васильович

— Батько не наймав чужих?

П.В.: Самі робили все.

— Чоловік виконував жіночу роботу?

П.В.: Не було. Поможе і батько, і мати поможе. Наймити були у батькових братів — Демченка Захарія, Хтодосія, Василя.

— Що він їм платив?

П.В.: Те, що літом зароблять: скот пасуть чи що.

— На який термін наймалися?

П.В.: На три, на чотири місяці — на сезон — до Покрови, до Семена.

— Від якого часу?

П.В.: Від літнього Миколи. Платили або зерном, а то, більше, грішми.

— Не ображали наймитів?

П.В.: Ні. Літо поробе, а зімою — ноги на піч. Такі були у нас, що не роблять, а більше заробляють.

Чухліб Варвара Денисівна

— Багатші люди наймали наймитів?

В.Д.: Було. В мого батька був наймит, але він не все врем'я був, а коли жнива, на молотьбу — періодічно.

— Як йому платили?

В.Д.: Це вже я не знаю.

— Він був з бідніших?

В.Д.: Бідний.

Політичні інституції громадянського суспільства

Структура політичного життя села початку XX ст. до поширення колективізації принципово відрізнялась від тієї, яку було запроваджено в комуністичний період. Існують достатньо грунтовні праці, присвячені цій проблемі, тож у цій частині подаю лише короткий огляд, зроблений за результатами опитувань[3]. Політичні структури в селах різних регіонів були дещо відмінними, але взагалі картина вбачається правдивою для більшості регіонів Центральної та Східної України до 1928 р., а в багатьох випадках навіть до 1930-го року. Але відразу із початком колективізації більшість елементів політичних інституцій громадянського суспільства, про які тут йдеться, були або знищені, або зовсім трансформовані.

[3] Калініченко (1991) — одна з найновіших наукових праць в Україні, присвячених 20-им рокам. Багато регіональних студій було написано в 20-х роках, що дають інформацію про соціальну й політичну структуру села того часу. Про Центральну Україну (особливо Черкащину) див.: Господарство Київщини... (1926), Економічна Черкащина... (1926), Уманська округа... (1926), Ландо (1930), Відчит Шевченківського... (1927).

Один раз у два роки чи кожного року і навіть частіше (кожні кілька місяців) всі чоловіки села, які мали значну власність, та інші поважні на селі особи збиралися для вирішення життєво важливих проблем і для виборів старости, який ставав головою місцевої влади до наступних виборів. Це не обов'язково була суто сільська посада чи пост, досить часто староста був волосним (волость — адміністративна одиниця, в яку входило кілька сіл). Ці збори називались сходками, вони складали основу політичної діяльності у селі. Староста, якого було обрано, головував на сходках. Сходки та староста мали право приймати рішення або розв'язувати численні проблеми, більшість з яких безпосередньо торкалась майже кожного мешканця села: кому віддати в оренду спільну сільську землю; де побудувати міст чи греблю; між ким і в який спосіб розподілити землю у разі суперечностей щодо володіння нею; як допомогти вдовам, сиротам, біднякам та безліч інших питань (Ігнатенко М. Є., Масло М. П.). До числа інших учасників сходок, які мали право голосу, входили: сільський священик чи священики, дяк або дяки. Цю норму не слід розглядати як прояв сільського демократизму, радше — як обмежену республіканську діяльність, що виключала з кола активно діючих членів чоловіків, які мали маленькі ділянки землі, і усіх жінок. Чоловіки мали бути за віком не молодшими 18 років, одруженими і господарювати на власній земельній ділянці. Старостою обирали лише такого чоловіка, якого вважали чесним і працьовитим громадянином. У нього мала бути земля, худоба. Він мав бути людиною працьовитої вдачі та доброї репутації. П'яниць і селян, чия порядність піддавалася сумніву, або вони не користувалися бездоганною довірою сільських хазяїв, ніколи не обирали на цей пост (Мушинський І. С.). Іншими виборчими посадами були: сторож, писар і банщик.

Жінки не мали права голосу. Інколи вони відвідували збори, але, за свідченням кількох опитуваних, як правило, не мали права брати участь в обговоренні (див. також Панич І. В.).

Масло Михайло Павлович

Мужики йшли, а жінка — це другорядна.

Мушинський Іван Сергійович

— У цих сходках брали участь жінки?

І.С.: Нє, Боже спасі.

У більшості сіл вибори відбувалися не в якійсь публічній будівлі, як-то бібліотека чи клуб (які не існували в більшості сіл), а, наприклад, у хаті одного з місцевих хазяїв. Єдиною вимогою до помешкання була наявність достатньої площі, щоб розмістити велику кількість людей (Кушнір П. І.). Вибори у більшості регіонів здійснювалися таємним голосуванням. Мушинський І. С. дещо детально описав процедуру виборів у його місцевості. Розглядали кандидатури, після чого їх одразу ж або схвалювали, або відхиляли. Голосування було таємним і полягало в тому, що в разі підтримки виборці клали у коробку з кришкою або в глек горох, у разі відмови — квасолю. Після закінчення процедури усі горошини та квасолини підраховували й оголошували результати виборів.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Вовченко Павло Ілліч

— Кому належала влада в селі до революції?
П.І.: Старості. Вибирали його обществом, громадою — великі збори. Ми тоді молоді були, то нашого брата не признавали. А діди з бородами ходять та кажуть: „Івана — старостою". Знають, що толковий. А ті: „Захара возьмем, отой дасть нам порядок". Отакі були. Перебалакають, кидають шапки.
— Толкового вибирали чи багатого?
П.І.: Не багатого, а умного. І слухали його. У нас був Антон Васильович, такий був хороший предсєдатєль, годов п'ятнадцять був. А тоді вибирали багача, в чотирнадцятому році. Тоді вибирали Степана, весь куток під його рукою. Тоді справедливості не було.

Гатько Галина Іванівна

— А хто давав землю?
Г.І.: Ратуша була.
— Хто керував ратушею?
Г.І.: Староста і писар там були.
— Чи сходилася сходка?
Г.І.: Сходилася.
— Що вони рішали?
Г.І.: Отож сходилися — чи землю ділити: кому землю давати, кому не давати.
— А як часом чоловік і жінка посваряться, чи сходка збиралася?
Г.І.: Нє.

Грицина Мотря Федорівна

— Ви пам' ятаєте дореволюційну громаду?
М.Ф.: Пам'ятаю. В селі був десятник. Цьому десятнику староста нагадує, що у неділю буде сходка. Пани приїжджають на фаетонах. Нас, дітей, інтересували пани, а ходило туди все село: і жінки, і чоловіки. Ідуть, бачать — дівчина серпом жне: „Яка працьовита дівчина!" Ідуть далі — чоловік під яблунею лежить і просить. Він каже: „Ота дівчина буде цього ледаря годувать, дай йому сухарів"... Отож проводять збори.
— Десятника вибирали чи призначали?
М.Ф.: Вибирали люди толкового. Тоді були землі, луга, сіна собирали. Одного найняли класти одинакові копиці кажному дядьку — це була общественна земля. А собі велику копицю накладе.
— Які питання вирішували?
М.Ф.: Пани ж наймали людей, щоб люди ішли на роботи, то яка оплата. Люди вирішували, який луг посівний, яка зарплата їм.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— Яка влада була у селі до колгоспу? Хто керував?
М.Є.: Хазяїн. У сільраду назначали чоловіка на рік чи на два.
— Як він називався?
М.Є.: Староста.
— Люди вибирали його чи керівництво призначало?
М.Є.: Люди. Ми такого чоловіка вибирали, щоб хазяїном був, не ледащом.
— Як це відбувалось?
М.Є.: Сход.
— Сходи були лише тоді, коли обирали голову, чи іще збирались?
М.Є.: Сільський сход. Було землю наймають общественну, общественна земля була, наймають, щоб у сільраді гроші були, у села.
— Чи часто були сходи?
М.Є.: Як потребность була, то вони об'являють, і люди сходяться.

Кушнір Петро Іванович

— Який був найвищий орган сільської влади до революції: збори, сходка чи старостат?
П.І.: Ото старостат.
— А збори щось могли вирішувати?
П.І.: Сходка, збіралися.
— Сходилися всі селяни?
П.І.: Да. Загадували, десятчиНи були спеціально: „На сходку іди!"
— А де збиралися, клубу ж не було тоді?
П.І.: Ні, клуба не було. А збіралися — хата десь оце отут. У нас оце киля лавки там хата була нагорі, де пивна оце. Якраз там хата Денисова була, ото збіралися там. А літом так прямо на вигоні, киля лавки, собіралися рішать вопроси.
— Як сходка відбувалась?
П.І.: Ну, приїжджав урядник, напрімер, з району, урядовець. А там — не знаю, там шось в його штату небагацько було. В обшем, як воно було тоді, я його не помню, а це ж переказували.

Масло Михайло Павлович

— Хто був найголовнішою людиною в селі?
М.П.: Староста. Волость була і декілька сіл до неї. Староста був, стражнік і писар. Якщо треба якусь додаткову учотну силу, то якогось старика брали: „Замічай, а увечері прийдеш — доложиш". Сарай був спеціальний, складують це все, молотять. І це була допомога вдовам, сиротам, ще голодним, це був общественний фонд. Здав — і зарубку, що здав. Весь учот був.
— Хто обирав старосту?
М.П.: Сходка. Був Артьом Сергійович, пройде кругом села і гукає, що мужики до управи на сход, і таким голосним голосом.
— Жінки ходили на сходки?
М.П.: Мужики йшли, а жінка — це другорядна. Сходяться і вирішують важні проблеми: десь моста построїть, десь ставок загатить, ще щось, якусь допомогу. Це все вирішували, наділяли і землю.
— Де взяти ліс на будівництво — теж сходка вирішувала?
М.П.: По-моєму, в лісництві це все купляли. Треба було голосувать і за того, і за того. Там требувалося, щоб ти мав і коні, і ременант мав, щоб був хароший хазяїн, щоб була благочесна і справедлива людина — таких вибирали. Той каже того, а той — того. Голосують. Такий мошеннік якийсь там не проходив.
— Не було такого, що багатій керував виборами старости?
М.П.: Як за ним якесь п'ятно є — отвод давали.
. . . . . .
— Всі мали однакові права на сходках?
М.П.: Канєшно, всі.

Мушинський Іван Сергійович

— Хто до революції у селі був самим головним?
І.С.: Тоді була волость, то був старшина. Старшину вибирали. А до нашої волості — Журовка, Петрики, Вільшана, Вербівка, Зелене і Товста, — це були до Вільшанської волості. А староста був на селі, там кардогарня була. Тоді протоколів не складали ніяких.
. . . . . .
— Старосту обирали в своєму селі?
І.С.: Старосту — в своєму, а старшину — всі села. Таємне голосування. Хто за то — кидали горох, а хто проти — то квасолі, неграмотні ж були, то кидали в ящик. А старшину вибирали, то кожне село висуває свого претендента.
. . . . . .
— Який найвищий орган був цієї влади?
І.С.: Це сходка.
— Що вирішували на сходці?
І.С.: Про хазяйственні діла, що в селі робить. Хотіли в тисяча дев'ятсот восьмому году в нас лікарню зробить. Зібрали сходку, а общественну лікарню робити — це треба гроші платить із десятини. Накладали на десятину — то не схотіли, і зробили в Шевченковому. А в нас панська лікарня.
— Люди ходили до тієї лікарні?
І.С.: Нє. А тоді не дуже хворіли. Там були панські робочі, бо було три економії. А доктор приймав дітей маленьких — до семи год, а старих не приймав, а то і не ходили, а ходили до бабів.
— У сходках брали участь жінки?
І.С.: Нє, Боже спасі.
. . . . . .
— Чи всі члени громади мали однакове право голосу?
І.С.: Усі мали право голосу, крім жінок. Всі, хто прийшов, мали право.
— З якого віку мали право голосувати?
І.С.: З вісімнадцяти.
— Тільки одружені чоловіки голосували, чи й хлопці могли?
І.С.: Ні, хлопці не голосували. Тільки хазяйни. Нежонатий не йшов, бо він не хазяїн, бурла його звали.

Панич Іван Васильович

— В селі були старости?
І.В.: Були. Вибирали їх громадою. У нас сусід був старостою. Я помню, общество собиралось, і староста дає розпоряженіє. Це весною обязатєльно перед тим, як сіять, общество собирається. Тоді називалося не сельсовєт, а розправа. Там хлопець був, і він дає команду: щоб там починили дороги. То люди гуртом виїхали — хто підводою, хто з лопатками — полагодили. При царю батько платив три рублі налогу, а тоді руб був дорогий: було ж п'ятнадцять копійок пуд муки.

— На який час вибирали старосту?
І.В.: Не знаю. А була спеціальна хата, в революцію її розвалили. Я старе врем'я мало захватив, а ще як совєтська власть настала, ще був староста. То там зробили клуб і там собирались.
— Жінки теж туди ходили?
І.В.: Ні, Боже спаси! Вони і палками повиганяють, жінку раніше ні за що не щитали. Жінчине діло — діти і піч.

Рясна Галина Іларіонівна

— Чи відбувалися в селі до колективізації збори?
Г.І.: Це були не збори, а сходка. Батьки ходили.
— Батьки ваші здавали податок. Що це було?
Г.І.: Возили у Кам'янку у Центрзерно.
— Де сходки збирались у селі?
Г.І.: У сільраді.
— А до колективізації?
Г.І.: А сільрада була вже тоді. Ще мені шість год було, як сільраду робили.
— Чи ходили туди жінки?
Г.І.: Чого туди жінки ходили? Тоді жінки не ходили нікуди, бо не було коли. Вони пряли та ткали.
— Ходили тільки хазяї?
Г.І.: Мужики, як треба, як визвуть, то йдуть.

Созанський Григорій Демидович

— Як люди збиралися до колективізації?
Г.Д.: На сходку. Жінки мало були, а самі дядьки збиралися.
— Всі мали однакові права?
Г.Д.: Були, що їх лишали права голосу: попа, дяка, церковну прислугу, старосту і тих, які вживали найману силу.

Яремака Катерина Купріянівна

— Яка влада була у селі?
К.К.: Ще до колективізації найстаршим на селі був старшина, писар, банщик.
— Хто вони?
К.К.: Старшина — це як староста, а писар — як секретар, а банщик — як казначей. У волості вони там займалися і хазяйнували дома. Керували вони усім селом. Колись у кожного своя земля була, то хоч роби, хоч не роби. Податок тоді невеликий був. Через кожних три місяці була сходка. На сходку йшли тільки чоловіки.

Структура, авторитет і праця в сім'ї

Дві основні сімейні структури були поширені на той час у сільській місцевості: ядрові сім'ї та розширені. Ядрові сім'ї набували тенденцію до збільшення, коли діти зростали й одружувалися. Діти мешкали разом із батьками, принаймні до одруження, і досить часто ще довгий час після того, як приводили дружину чи чоловіка до батьківської хати. Ця норма поширювалася як на дочок, так і на синів. У разі, коли діти не створювали своїх сімей, вони найчастіше жили разом із батьками, успадковуючи будівлю та землі після їхньої смерті. Без дружини або чоловіка вони дуже рідко жили окремо від батьків, а також якщо були каліками або сліпими (Рясна Г. І.). Більшість людей жила розширеними сім'ями. За свідченнями кількох опитуваних, окрім звичаю, коли молоде подружжя залишалося жити у батьківській хаті, сім'ї розросталися й іншими способами. В одному з прикладів кожен із двох братів мав окрему хату, але на землі, що дісталася їм у спадщину від батька, працювали разом (Демченко М. М.). Якщо брати жили з батьками, то часто й після смерті останніх жили й господарювали разом, кожен зі своєю сім'єю. Ще в одному прикладі, наведеному в дослідженні, 15 осіб проживали разом у звичайній двокімнатній хатині:

Чорний Сава Іванович

— Сім'я жила в одній хаті?

С.І.: Ми з батьком і з матір'ю у одній хаті жили. У діда було шість душ, а у його брата було сім дочок. І це вони в одній хаті жили.
— Скільки це людей в одній хаті жили?
С.І.: Хата була обикновенна. Старі спали на полу, жонаті і холості долі розіслали соломи і так спали. Кажуть, що мирно жили. А чого? Бо батьки були — як закон. Як сказав батько — це ніхто вже не обговорює. Вели порядок і в сім'ї, і в хазяйстві.

Опитуваний наголосив на тому, що порядок встановлювався завдяки незаперечному авторитету, яким користувалися чоловіки — голови сімей. Більшість опитуваних погоджувалась, що батько чи дід головував у родині, зберігав сімейні кошти та приймав принципові рішення щодо проблем сімейного добробуту. Кілька опитуваних, натомість, засвідчило, що за порядком у сім'ї стежили разом батько й матір (Чухліб В. Д.). І лише дехто зазначив, що найвищим моральним авторитетом у сім'ї користувалася матір (Роман І. С.).

Чоловіки та жінки виконували різні види господарської діяльності, натомість, у певних випадках спостерігався збіг: чоловік, який займався шиттям, був таким же типовим явищем, як і жінка, що працювали на полях. Для вдів і вдівців особливо відчутною поставала необхідність продовжувати ті види господарської діяльності, якими займалися їхні померлі подружжя (Доценко А. Г.). Чухліб В. Д. зазначила, що хоча у кожному господарстві завжди було багато видів робіт, чоловіки переважно робили одне, а жінки — інше, але не завжди. До того ж, кожен здатен був займатися й іншими видами господарювання, якщо в цьому була потреба, й людина мала відповідні знання та навички.

Чухліб Варвара Денисівна

— Чи був розподіл робіт на чоловічі й жіночі?
В.Д.: У нас усяк було. Було, батько їде на поле, то я водю коні, а мати, було, жне, усяк приходилося. На поле виїжджаємо, то і я беру серпа та жну.

Рясна Г. І. описала аналогічну гнучкість щодо соціальних і робочих ролей:

— Чи було так, що на одну роботу батько наймав тільки чоловіків, а на іншу — тільки жінок?
Г.І.: Жінок — полоть та садить. А потом уже ми підросли, то батько возив снопи з дівчатами, самі вони собі обходились. Дівчата робили таку майже чоловічу роботу.

За деякими критеріями та звичаями деяких сімей, розподіл праці (та опосередковане визначення понять „чоловіцтво" та „жіноцтво") здійснювалися у чіткий спосіб. Мушинський І. С. зазначив, що „жіноча робота" — це діти й горшки. За звичаями його села, чоловік навіть не міг прилюдно взяти на руки свою дитину, бо дав би цим привід поглузувати з себе — зганьбив би свою „чоловічу гідність". Якщо йому дуже кортіло, то міг носити своїх дітей тільки вдома, де його ніхто не бачить.

Сімейна праця була найрозповсюдженішим різновидом сільської життєдіяльності. Наймолодших членів сім'ї залучали до найлегшої роботи, наприклад, до випасу худоби. А старших дітей поступово призвичаювали до тяжкої праці. Один чи кілька дорослих синів зі своїми дружинами та дітьми, зазвичай, жили з батьками. В усякий час у кожного була робота, яку необхідно було виконувати: „Конем орав син, батько волами орав" (Рясна Г. І.). В іншому випадку батько та матір найнялися працювати до місцевої шляхти на тимчасову роботу (входили до великої групи робітників, які працювали для шляхти), решту часу

батько працював на власній ділянці, мати займалася домашнім господарством, а старі та діти працювали вдома весь час (Рогова М. Г.). У менш типовому випадку розширена сім'я з 15 осіб жила під одним дахом у двох кімнатах: ядрова сім'я опитуваного (3 особи), сім'я брата його батька (10 осіб), а також бабуся й дідусь. Сімейний наділ складав двадцять гектарів. Батьки віддали дітей у найми до того, як їм виповнилось по 15 років, пізніше хлопчики починали працювати на важчих ділянках (косити, орати, сіяти), а часто й найматися до когось іншого. Жінки доглядали за вівцями, стригли їх та виробляли вовну, щоб вдягати всю родину. Вони також ткали, шили й вишивали. Чоловіки обробляли землю, час від часу їм допомагали сини й жінки (Медведенко М. І.).

У селянському суспільстві в Україні до колективізації так само, як і у всіх селянських суспільствах, діти розглядалися як джерело робочої сили. Наймолодші починали з випасу худоби: корів, волів, коней, гусей і овець. Опитувані вказують різний вік, з якого дітей залучали до праці, але найчастіше з 5 до 10 років. Наймолодший вік дитячої праці (до речі, не самої праці, а початку навчання її) був вказаний Однорог О. В., яка сказала, що вже в трирічному віці вона супроводжувала бабусю на город, а з п'яти чи шести років допомагала пасти свиней. Павліченко А. Г. розповів, що в його селі 5–річні діти пасли гусей, а старші діти пасли корів і коней. Більш складні та важкі господарські справи доручали дітям зрідка, оскільки вони просто не впоралися б з ними. Всі діти — і хлопчики і дівчата — пасли худобу. У деяких місцевостях це була одна з невеликої кількості господарських робіт, за яку діти могли заробити гроші. Коли на випас гнали худобу стадами з кількох господарств, то дітям платили за роботу — „копійку заробляли" (Демченко М. М.). У першу чергу зганяли отари овець, наймали одного чи кількох дітлахів, які виганяли їх на пасовище й наглядали за ними. Мушинський І. С. розповів, скільки їм платили:

— *Чабана наймали?*

І.С.: Наймали і платили. Як я оддав йому п'ятеро овець, то він бере п'ять рублів за літо. То тридцять рублів — це тоді були гроші, тридцять рублів — корова. В кажної вівці був значок на вухах. Дірочки вибивали, а то чіпляли щось, а то й на шию чіпляли. А свої, так вони всі вкупі і ходять.

Вовченко П. І. назвав дещо інші розцінки:

... А шкетик волоче на його конях. Дадуть тридцять чи двадцять копійок або піджачок куплять, а він ціле літо коні воде пасти.

Важча й напруженіша праця в домашньому господарстві розпочиналася для молодших членів родини у віці з 10 до 12 років, хоча ще змалку вони разом із батьками ходили у поле й вчилися, як вирощувати картоплю та буряки (Кравченко Н. С.). Існував певний розподіл праці між хлопчиками й дівчатками. За свідченням Зеленецької Ф. С., хлопці частіше за дівчат годували й напували худобу, орали та сіяли в полі, а дівчата у холодні місяці працювали в хаті: готували їжу та шили, а в теплі також працювали в полі.

Деякі види робіт виконувались групами дівчат і хлопчиків. Це були добровільні об'єднання, що створювалися на підставі дружніх стосунків чи взаємної потреби, а потім розпадались. Подібні угрупування були складовою нормального громадянського суспільства, що звичайно існували майже скрізь, де не було державного контролю або будь–якої іншої форми деспотичного контролювання землі та праці.

Лотош–Дятленко Ірина Василівна

Раніше коноплі сіяли, пряли. Хіба підеш м'ять коноплі, збиралися гуртом дівчата, хлопці, то хіба ото там погуляєш. Мочили коноплі по сагах, у нас саги на лузі були. Тоді в тих сагах так чисто було, риби скільки було, а тепер і Псьол позаростав. Як мочить, а там піявок багато і до ноги поприлипають, то штани надівали, і як улізе десь — то крику було. Було, що клали їх поверх води, вони ж не поринають, і захвачувать, щоб недалеко од берега, од землі. Тоді забить по два кілки і на ці коноплі надо землю накидать лопаткою, щоб вони погнітилися, і щоб земля зверху була мокренька.

Сім'я Кондратенко. Верхній ряд (зліва): Воропай Устя Андріївна, Ігнатенко Пріська Андріївна, Кондратенко Олена, Кондратенко Андрій; внизу сидять: Кондратенко Оксана Андріївна, Петренко (Кондратенко) Одарка Андріївна, с.Крутьки Чорнобаївського р–ну Черкаської обл. 1920-ті роки.

З малих років дітей вчили звертатися до дорослих на „ви", і ніколи — на „ти" (Булах М. А., Кийко Є. І.). У багатьох сім'ях діти не сідали їсти за стіл разом із дорослими. Якщо приходили гості, діти йшли до іншої кімнати або на вулицю і гралися там (Лотош–Дятленко І. В.).

У кращому випадку діти здобували лише початкову освіту. І така ситуація була типовою для більшості регіонів. Рідкістю було, щоб дитину звільнили від домашньої праці задля довгих годин щоденного навчання надпочаткового ступеню. Салієнко Т. П. повідомила, що в сім'ї вона була єдиною дитиною, яка відвідувала вищу школу (гімназію). Її сім'я

була багатшою за більшість сімей у селі. Опитувана мала можливість ходити до школи, оскільки ридала й благала батька про це. Протягом трьох років вона відвідувала школу в містечку недалеко від рідного села, там їй знімали квартиру. Додаткові витрати включали: плату за школу, окреме харчування та транспортні витрати під час поїздок додому. Через три роки батьки заявили, що цього навчання вже досить, і її допомога потрібна вдома. Опитувана залишила школу й повернулась додому працювати в сімейному господарстві.

Салієнко Тетяна Панасівна

Т.П.: Я вже вчилася, я пішла, і наймав квартиру батько у Валках, оце де в нас автобусна станція. Тоді не казали „інститут", а наче називали „гімназія". Оце я там училась.

. . . . . .

Т.П.: А надо заплатіть, надо і вдіти, і обути, а тоді сказав: „Уже трохи повчилась, хвате. Надо, дєтка, робить". То заставляв робити.

У селянському суспільстві до колективізації авторитет батьків був одним із базових елементів. Батьки багато чому мали навчити своїх дітей — як у плані виживання, так і в плані соціалізації: навчити звичаїв і ритуалів, яких дотримувалися більш–менш точно (весілля, похорони, хрестини, звичаї, пов'язані з порами року — зимовий та весняний пости, свято Івана Купала та ритуали, присвячені врожаю); так само, як і норм, що регулювали соціальні взаємини між сусідами та родичами. До останніх належать традиції успадкування. Більша частина землі успадковувалась по батьківській лінії спадкоємцями чоловічої статі. Якщо було багато синів, то землю ділили між ними в спосіб, визначений батьком або всією родиною разом. Дочки також могли успадковувати. Це було типовим для сімей, де не було синів або їх було мало. Але за певних обставин така ситуація могла виникнути і в сім'ї з багатьма синами. Коли після смерті батька дочка успадковувала власність, то при одруженні, за звичаєм (хоча й не обов'язково за законом), земля залишалася їй, і вона мала право нею розпоряджатися на власний розсуд. Цей різновид спадщини був відомий як „материнська земля" („материзна земля" — Булах М. А.). Він міг бути вирішальним фактором під час залицяння та сватання. Опитувана Ільченко В. І. припустила, що її батько не одружився би з її матір'ю без тієї землі, яку вона мала в придане.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: СТРУКТУРА, АВТОРИТЕТ І ПРАЦЯ В СІМ'Ї

Барбазюк Тетяна Василівна

— Хто був головним у сім'ї?

Т.В.: Батько розпоряджався грішми. На верстаті робили. І батько робив на верстаті, і вуйко робив на верстаті. В батька єден брат був, але він такий був — аби який руб попав, то він вип'є. І був крепкий, сильний.

— Мали авторитет у селі?

Т.В.: Було.

. . . . . .

— Яку першу роботу діти робили?

Т.В.: Що батьки робили, те й я робила: сапала, жала. І навесні тато сідає за верстата, а я коні в руки і драпакую, волочу. Як перегоне, приорали що–небудь, тато пішли додому, а я волочу.

Булах Марія Андріївна

— Діти доглядали батьків?

М.А.: Колись було так. Не так, як тепер — як оженився, так і одрізнився од батька, не хоче жить. А тоді жили з батьками, бо батько не построїть хату, не дасть земельки дітям. Який батько не є, а все одно догодовували.

— Як розділяли майно?

М.А.: Як одрізнений, то вже батько оддавав шонебудь, а як не було, то і ні. Батько розділяв землю: кому менше, кому більше. Більше тому, при кому жив. А кого одрізнив раньше, так тому менше давав, він же ж і собі оставляв частинку, і синові. Була земля дівчатам тім, що ідуть заміж, а батько вмер, а земля була. Я знаю, шо у мене баба була, то за нею був гектар землі, це давно вже. Це казали, шо це материзнена земля.

. . . . . .

— Ви називали батьків на „ви"?

М.А.: На „ви". Щоб тоді сказати на батька „ти" — Боже сохрани.

Вовченко Павло Ілліч

— З якого віку дітей привчали до роботи?

П.І.: У бідного — з десяти год, а в багатого — вже й загривок не достанеш, а він все баб б'є, по вулиці ходить. А шкетик волоче на його конях. Дадуть тридцять чи двадцять копійок або піджачок куплять, а він ціле літо коні воде пасти.

Демченко Марко Миколайович

— Хто був главою сім'ї?

М.М.: Попервах дєдушка, а тоді батько. Дід був хазяїн, і батько, але не так. Дєдушка Біблію читав і в церкву ходив.

— Дід з батьком вів господарство?

М.М.: Дід з братом розділили господарство. То Семен був, а цей Серьога. В того свої діти, а в батька свої, а в нас один город, а дві хати разно.

. . . . . .

— З якого віку діти призвичаювалися до роботи?

М.М.: З шести, з восьми год. Той гуси пасе, той коров пасе, а той людям коров пасе. Копійку заробляли. Я пас корови за полотняні штани, літом пас, до зіми. Багато ткали тоді.

Доценко Андрій Григорович

— Був розподіл робіт на чоловічі й жіночі?

Д.А.: Це було і буде. Жінка ніколи плотником не була, і чоловік ніколи полотна не ткав і не пряв. Юшку наварить. Їсти схоче — дак любий наваре, як буде з чого. А женська робота і мужська — це розподіляється. Потому шо фізіческі жінка кузнецом не може бути: там єсть такі дєталі, шо вона не підніме. Були такі, що і робили у полі — вдови — найнять нікого.

Дудник Домна Федорівна

— З якого віку починали діти робити? Наприклад, якщо хазяїн багатший, то до якого віку міг не змушувати своїх дітей працювати?

Д.Ф.: Багатший нікуди не віддасть своїх, вони мусять бути вдома. Це тіко тим, котрим прикро приходилося, що не мали де подітися, ні кришки хліба, ні перебратися. Я винуждена була іти, бо що ж я мала робити — треба убратися в щось, а не було де взяти, не було за що.

— Чи існував розподіл робіт на жіночі й чоловічі?

Д.Ф.: Тоді приходилося всьо. Як приходилося, так робили — кому як вийшло, де що попалося. Так і жили, і так робили.

Замогильна Ганна Василівна

— Як до батьків зверталися?

Г.В.: Тільки на „ви" — і до батька і до матері. Боже сохрани на „ти". Здавна так було. А дівера мати „ти" зверталась. Куми — „ви" і ровесники так. Який би не був кум чи кума, а на кумів лаятись не можна — гріх великий.

Зашаловська Єлизавета Федорівна

— Що ви вдома малою робили?

Є.Ф.: Пасла худобу, корову пасла, ганяла, мала ще була. А так шо — корова, теля, свині були, качки були, гуси були, по хозяйству було все.

— Чи їздили інколи з батьком на поле снопи в'язати?

Є.Ф.: Аякже. Бувало, шо своя земля була, і їздили, і сіяли сіялками, і все робили.

Зеленецька Фросина Сильвестрівна

— Що ви робили маленькою?

Ф.С.: Пасла гуси, сапала, вишивала, куделю пряла. Сапати ходили разом, вся сім'я.

— Розподіл робіт існував?

Ф.С.: Да. Хлопці — худобу напоїти, дати їсти і в полі, якщо є робота, — орати, сіяти, а ми — хатню роботу. До двору справи не мали. Як який період року: як весна, літо — тоді йшли в поле, як була робота. Восени, зимою пряли куделі, було роботи щодня.

— Що ви самі виробляли?

Ф.С.: Полотно, пінжаки. Тримали вівці, пряли вовну на верстаті. Тоді шили гуньки довгенькі, наймали, і кожухи так само. Сорочку собі зшити й вишити, спідницю.

Ільченко Валентина Іванівна

— Де батьки спали?

В.І.: Як правило, на полу, не ліжко, а піл. І батьки, і діти спали всі рядом.

— А на печі хто?

В.І.: А на печі баба Юхтима. Це була її територія. Там в неї на зіму дуже багато цибулі висіло, часник там висів, зберігався на гвоздиках в теплі.

— Які роботи за батьком були?

В.І.: За батьком всі надвірні роботи: треба було весною вивозити гній; треба було орати поле; треба було його засіяти, подумати — де що сіяти, садили огород. Ну, й коні, треба було вночі гнати пасти коні.

— А старший брат що робив?

В.І.: Як він підріс, то він коні гонив пасти. А батько щось по хазяйству порався. Всі працювали.

— Хто у вас в сім'ї вважався головним?

В.І.: Батько.

— А гроші в кого були?

В.І.: Гроші лежали в намиснику. Ніхто ніколи там копійки не взяв, але гроші нікуди не ховали. Не були сховані не в скрині, ні в торбі. А був намисник буквою „г".

— Якщо матері треба було придбати дівчатам одяг, могла вона взяти з тих грошей і купити?

В.І.: Одежу купляли і батько і мати. В нас мати хвора була, то більше батько. Вона більше пролежала, простогнала, ніж ухажувала за нами, дітьми.

— То хто слідкував за тим, щоб вам купити взуття, одяг? Хто шив сорочки?

В.І.: Мама шила сорочки.

— Вишивала?

В.І.: І вишивала. Як була трошки крепша, то і комірець вишиє, і рукавчики.

— Ви як були малі, то мали вишиті сорочки?

В.І.: Мали вишиті сорочки. І сама вміла вишивати, мама навчила. Ще я до школи не ходила, а вже вміла вишивати. Брала в руки голку і вишивала.

— Ваш батько пристав на землю чи в нього була власна земля?

В.І.: Їх було п'ять братів. Він був найстарший син. І, певне, він не по любві женився на нашій мамі, мабуть, із-за землі. А у баби нашої Юхтими була наша мама найстарша, а ще було три хлопці. І появилась дитяча хвороба — кір чи що. І вони всі померли в один рік. І всіх винесли на кладбище. І мама осталась одна. А було мати бігала після дощу по стежці і упала, зломала ногу в коліні. Лікарів тоді не було, нігде не лічили. Ножка зрослась неправильно, і вона прихрамувала.

Кийко Євдокія Іванівна

— Хто був головним у сім'ї?

Є.І.: Батько.

— До батьків зверталися на „ви"?

Є.І.: На „ви". Раньше не було, шоб на „ти". Одна тільки була дівчина, називала на „ти". Дехто уговоряли її, шо вона так не казала. А так всі казали „ви".

Коваленко Кость Петрович

— З якого віку діти призвичаювалися до роботи?

К.П.: Кажуть, змалечку приучай. Мені було дванадцять год, я вже коней водив на ніч пасти, пахав уже. Батько строгий був: утром щоб коней вовремя привів. Було і поров палкою. Сусід був, наша нива і його нива. Прикаже, щоб двадцять п'ять сажень викопав плугом, а спать клоне, а він і каже: „Кость, я тебе навчу, щоб і виспався, і спахав. Ти оглоблю опусти, — а тоді були сіряки і свити, — і свиту на оглоблю положи, і сам ляж, так довго не будеш лежать. І виспишся, і надаве — встанеш".

— У інших теж батьки строгі були?

К.П.: Були і п'яниці. У мене дві сестри було, а я самий менший.

Козар Марія Пилипівна

— Ви до батьків на „ви" зверталися?

М.П.: Тільки на „ви", а мої діти вже на „ти".

Кравченко Наталія Степанівна

— Сімейні гроші у кого знаходилися?

Н.С.: У шафі стояла дерев'яна шкатулочка, і в ту шкатулку клали сімейні гроші. Заробляли батько, дєд. А ми, як управимся по хазяйству, то побіжимо на буряки до матері, там заробим щось. Гроші лежали, і не трогали. Мене називали пастушка, і в школу тільки в первий клас ходила, а то гусей пасла. Гуси вилупилися у піст, і в решеті винесли в садок, я пасу. А колись загулялася, а ворона двоє гусяток поклювала. Як же одбрехаться? Додому

прийшла і плачу, кажу: „Билися, а гуска була у воді".

— З якого віку діти призвичаювалися до роботи?

Н.С.: Як підріс — снопи бере, а потім вдома картоплю сапаєш, зі старшими пішов проривать буряки. Учаться з самого раннього віку.

Лотош-Дятленко Ірина Василівна

— Дітей з якого віку привчали до роботи?

І.В.: Дома раньше робили. Як підеш погуляєш до десятої години, то треба вставать, поки мати ще й не шевелиться. Раньше коноплі сіяли, пряли. Хіба підеш м'ять коноплі, збиралися гуртом дівчата, хлопці, то хіба ото там погуляєш. Мочили коноплі по сагах, у нас саги на лузі були. Тоді в тих сагах так чисто було, риби скільки було, а тепер і Псьол позаростав. Як мочить, а там піявок багато і до ноги поприлипають, то штани надівали, і як улізе десь — то крику було. Було, що клали їх [коноплі] поверх води, вони ж не поринають, і захвачувать, щоб недалеко од берега, од землі. Тоді забить по два кілки і на ці коноплі надо землю накидать лопаткою, щоб вони погнітилися, і щоб земля зверху була мокренька.

— Скільки конопель на сорочку потрібно?

І.В.: Ми самі ткали і пряли самі, то треба було сто локот, раньше ж не метер був, а до локтя міряли. То сто локот полотна напрядуть: чи матірне, чи плоскінне. Тоді вже різали, кому скільки надо полотна — чи на сорочку, чи на штани. Зимою багато ткали. Двоє нас пряло, бо одному треба було пораться.

— У батька коні були?

І.В.: Були коні, воли були, а потім я не схотіла волів пасти, то вони на коні перейшли. Літом волів як випустиш пасти, то вони як підуть по лісу, по кущах, а я боюся бігти в ті кущі та додому прибіжу, плачу, а їх вже хтось заняв. Городів потрошку було, то бурячки сіяли, і воли там. Тоді тато перевели на коні. Мені було, може, годів восім–десять, по снопи з батьком їздила, подавала йому: він на возі, а я подавала вилами. Одно поле далеко було, то виїжджали звечора. Бики напасуться, а ми накладем та везем верхом. Віз великий був і розкладався, щоб накласти. Ми з сестрою перевозили просо, гречку. Накладем копичку десь шістдесят снопів і привезем, а те поле недалеко було. Батько зробив нам два гальма і поставим ті гальма залізні, і кобила тягне, не біжить.

. . . . . .

— Дітей за стіл садили?

І.В.: У нас моди не було, щоб дітей садили за стіл. Діти з гостями не сідали ніколи. Самі посідали, а діти — чи в другій хаті, чи пішли гулять.

— Діти старших поважали?

І.В.: Канєшно, поважали і на „ти" ніколи не звали.

Медведенко Микола Іванович

М.І.: Ми жили п'ятнадцять років уместі — батько й батьків брат — в одній хаті. Хата під соломою, п'ятнадцять душ у хаті. У брата було вісім дітей і у батька двоє, дід і баба, дядько й дядина, а батько був в імперіалістичну на войні, то тільки мати. Дід мав хазяйство: двадцять гектар землі, четверо коней, овець, корову.

. . . . . .

— З якого віку дітей привчали до роботи?

М.І.: Большинство в наймах ходило. А я, например, до десяти років пас корови, а в п'ятнадцять років косив жито, пшеницю, орав і сіяв.

. . . . . .

— Після революції батько вів одноосібне господарство. Чи вистачало грошей на прожиття?

М.І.: Хватало, бо тільки на одежу, а все ж було своє: і поросятко, і худоба. А в городі вирощували цибульку, капусту — це було продають возять.

— Домоткане теж було?

М.І.: Було, мати ткала. Це вже в революцію. А при цареві мали вівці, ткали сукно, а потом, так називалися, ступи — вальцові млини — на Дніпрі стояли, валювали, і виходило сукно. То шили піджаки, свити, ярлики з башликами — бурки називалися, а раніше ярмолка називалась. Це хазяїн у бурці іде.

— А жінки?

М.І.: Жінки — у свитах і в кожухах. Різали ж вівці і самі чинили.

— Вишиті були?

М.І.: Та куди! Свої спеціальні портні були, то шили ці кожухи з сивим смушком.

Мушинський Іван Сергійович

— У сходках брали участь жінки?

І.С.: Нє, Боже спасі. Жінка — це горшки, жінки з горшками діло мали. Тоді такий був закон, що якщо чоловік взяв дитину на руки, то кажуть: „Наділа макітру або спідницю. Степанові вже жінка наділа спідницю". В хаті, може, й возьме, а щоб хтось побачив — то ні.

. . . . . .

— Коли дітей призвичаювали до роботи?

І.С.: Змалечку. В шість–сім год дівчина повинна вже коло матері, картоплю чистить її призвичають, кажуть. А пасти свині чи скот — в год сім або вісім. Старший іде пасти, то і менший іде.

— Вівці пасли отарами чи кожний свої?

І.С.: Кожен своє пас, а вівці — то то чабан пас. Я корову пас, і вівці за коровою ходять, бо вівці як самі, то бояться здорово собак, а по кутках були отари.

— Чабана наймали?

І.С.: Наймали і платили. Як я оддав йому п'ятеро овець, то він бере п'ять рублів за літо. То тридцять рублів — це тоді були гроші, тридцять рублів — корова. В кажної вівці був значок на вухах: дірочки вибивали, а то чіпляли щось, а то й на шию чіпляли. А свої так вони всі в купі і ходять.

Однорог Ольга Василівна

— З якого віку діти привчалися до роботи?

О.В.: У шість і п'ять років свині пасли. Гонили свині на колоски, а в сажзачиняли після Покрови годувать, а вже у шість, год у шість займанок пасли, гонять у ліси на поле. Гулять нема коли. Научилося ходить в три годи, то за бабою тягнеться на город, а як п'ять–шість — пошло, і пошло гуси пасти, качки пасти.

— Був розподіл робіт?

О.В.: Було розподілення. Старші на полі робили, а на ніч треба воли гнать пасти і ночувать коло їх — такий сон на полі. Чуть утро — треба гнать додому і запрягать для поля. Сусіди в нас були хлопці і наші дівчата — гонять на острів.

Омельченко Олександра Юхимівна

— У скільки років вас змушували до роботи?

О.Ю.: З восьми год. Це я вже орала на степу, пара коней і пара волів — гарбичка. Батько каже: „Не менше як сто раз обійди". Приїжджаєш на степ, ставиш плуг, зачіпаєш воли, а спереду коні. І сама поганяла, і за плугом сама — важко було. Дійшла до краю і на другу борозду. В мене требувательний батько був. Вийде на степ і показує: вот так і вот так — перехристе, щоб я знала, як волочить.

Павліченко Андрій Григорович

— Коли дітей починали привчати до роботи?

А.Г.: Як вже уміє на ногах ходить — шість років чи п'ять — уже гуси пасе. А як уже підріс — шість–сім — уже корову пасе. От і все. А потом, якщо є коні, то їздять.

— Був розподіл роботи на жіночу й чоловічу?

А.Г.: Не було такого, що це твоє, а це моє. Робили все вмісті, хто що подужає. Ну, канєшно, якщо вже не подужа, то чоловік робить і ту роботу, чи жінка. А то всі робили.

Палагнюк Марія Василівна

— Чим займалася мати?

М.В.: В усьому помагала батькові в польових роботах, а в основному вела домашнє хазяйство. Мама вставала, може, в чотири часа, готувала обід, а ми ще спали. Той обід залишали в стодолі, закривали його, щоб коти не залізли. Коли ми прокидалися, то тата й мами вже в хаті не було. Ми бігли в стодолу, діставали обід і їли.

— Що робили діти?

М.В.: Моїм обов'язком було прибрати, замести, дати курям їсти, поросяті, вівці ми тримали. А хлопці: твій тато ше малий був та тільки бігав, а Максим вже щось помагав.

— Хто вважався главою сім'ї?

М.В.: Вони жили в великій злагоді, все робили разом. Звичайно, шо командиром завжди жінка.

— В кого були гроші?

М.В.: Вони все вирішували разом, але керівником був батько.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Хто у сім'ї був головою?

М.Т.: Батько.

— Що в господарстві робив батько, а що мати?

М.Т.: Батько орав, сіяв, порався біля худоби, а мати тільки доїла. Картоплю вони садили разом, мати полола, готувала їсти.

— Як діти допомагали в господарстві?

М.Т.: Ми пасли. Старший брат пас скотину, а я — вівці, було шість овець. Манюнею вранці будять, то я іду, пасу на березі та й засинаю, а люди ідуть та дубцем будять мене.

Реута Ольга Митрофанівна

— З якого віку дитину призвичаювали до роботи?

О.М.: П'ять год — уже гусей пасе. Мені було восім років, а я вже корову доїла, бо мама піде в Суми на базар за вісімнадцять кілометрів. Носили продавать творог і масло. Мама кажну неділю іде на базар, і мені восім год — я дою корову. „Оля, як надоїш дойонку, тоді підпускай бичка". Дою-дою, ой, хоч би швидше. Всі так призвичаювалися до роботи.

— Батько наймитів наймав?

О.М.: Ні, діти помагали. В дєда було восьмеро дітей. В одній хаті жили. Коли мама йшла заміж, то було одинадцять. В нас бабушка вредна була. І коли в нас жила, то противна була: все не так зробимо, і ми не такі, і діти не такі. А коли розкулачили, то їх вивезли на Донбас.

— Був розподіл робіт на чоловічі й жіночі?

О.М.: Аякже! Жінка веде все хазяйство, за конем — чоловік. Було, бабушка розказувала, що сьогодні в одного п'ють, а завтра в другого. Помагали мужчини. І всі здорово працювали.

Рогова Мотря Григорівна

— Батько мав землю?

М.Г.: В мого батька не було землі, він робив у пана. Як стала революція, у нас було землі, що пан дав, — сім сотих, а то в його батько заробляв. Як стала революція, то вони нам давали з половини. Ми більші стали і теж почали ходить до пана на роботу. Коло нас близько пан жив. Моя мати пошти там вік прожила.

— Що робила у пана?

М.Г.: І корови доїла, і полола, все робила. А ми більшенькі були, то скот загонимо, і пололи, як більші були.

— У скільки років ви почали робити?

М.Г.: Мені п'ятнадцять год було, як я у пана почала робити.

— А раніше чим ви займалися?

М.Г.: Як мала була, то ще не робила. Нас мати зачиняла у хаті, бабуся наглядала на нас. А в батька й матері робота і робота, не переставали робить. Що заставляли, те й робили.

Роман Іван Самсонович

— До якої роботи привчали дітей?

І.С.: Знаю, що до школи я вже все, що треба по хазяйству, робив: гуси пас, свиней годував і навіть город полов.

— Хто вважався главою сім'ї: батько чи мати?

І.С.: Точно сказати не можу, але мені здається, що мати.

Рясна Галина Іларіонівна

— Коли ви ще були у батька й матері, то ваша сім'я жила в одній хаті?

Г.І.: Всі ми в одній хаті жили. А потом пішли: середушна заміж, син оженився, а ми з сестрою були вдома, поки я заміж не пішла. А оце пристроїлась тут, так і живу.

— Яку роботу батько робив, а яку мати?

Г.І.: Тоді ж хазяйнували самі. Корова була, воли були, кінь був, своя земелька була. Батько запрягає коні, воли та іде в поле орати, а мати їсти наваре та несе їсти. А як полка, посадять, полять. Вся худоба була батькова. А тоді ж в колгосп як поступати, все чисто в колгосп забрали.

— У вас батько керував, чи було так, що й мати керувала?

Г.І. Батько — голова двору.

— А хто допомагав?

Г.І.: Діти помагали. Конем орав син, батько волами орав.

— А хто тримав гроші?

Г.І.: Батько.

. . . . . .

— Чи було так, що на одну роботу батько наймав тільки чоловіків, а на іншу — тільки жінок?

Рясна Галина Іларіонівна і Лідія Лихач

Г.І.: Жінок — полоть та садить. А потом уже ми підросли, то батько возив снопи з дівчатами, самі вони собі обходились. Дівчата робили таку майже чоловічу роботу.

Салієнко Тетяна Панасівна

Т.П.: Я вже вчилася, я пішла, і наймав квартіру батько у Валках, оце де в нас автобусна станція. Тоді не казали „інстітут", а наче називали „гімназія". Оце я там училась.

— Скільки років ви там учились?

Т.П.: Я мало повчилась. Мати каже: „Треба, дєтка, помагати, вже хвате тобі грамоти, помагай матері". Вчилася до трьох класів там, сільську я кончила, а потім туди, тамека французький давали язик учити. Української цьої не було, я не вчила.

— В гімназії якою мовою вчили?

Т.П.: По-рускі.

— А ваші сестри й брати ходили в гімназію?

Т.П.: Нє, я. А старші мене не ходили, не віддавав батько. Це вже я поплакала, я ж похвальні получала, так шо ото мене віддав. А надо заплатіть, надо і вдіти, і обути, а тоді сказав: „Уже трохи повчилась, хвате. Надо, дєтка, робить". То заставляв робити.

Ткаченко Анастасія Юхимівна

— Яку роботу робив батько, а яку мати?

А.Ю.: І сіяли, й орали і батько і мати, то вже ж там же помагали, разом були.

— А хто варив їсти?

А.Ю.: Мати.

— А хто порав худобу?

А.Ю.: Батько й мати. В нас корова була і кінь був, кури, свині були. Строїлися ж.

Худик Петро Васильович

— Жінка виконувала чоловічу роботу?

П.В.: Не виконувала. В'язала снопи на жнива, все робила, а з батьком діти робили. Мати по хазяйству була і всьо. Пошти кажен день хліб пече, і скотина дома.

— Хто грішми розпоряджався?

П.В.: Батько. Ми не купували землю, ще нам дали в революцію землі.

— Батько наймав чужих на роботу?

П.В.: Самі робили все.

— Чоловік виконував жіночу роботу?

П.В.: Не було. Поможе і батько, і мати поможе.

Чорний Сава Іванович

— Сім'я жила в одній хаті?

С.І.: Ми з батьком і з матір'ю у одній хаті жили. У діда було шість душ, а у його брата було сім дочок. І це вони в одній хаті жили.

— Скільки людей в одній хаті жило?

С.І.: Хата була обикновенна. Старі спали на полу, жонаті і холості долі розіслали соломи і так спали. Кажуть, що мирно жили. А чого? Бо батьки були — як закон. Як сказав батько — це ніхто вже не обговорює. Вели порядок і в сім'ї, і в хазяйстві.

. . . . . .

— Хто був главою сім'ї?

С.І.: Тоді батько.

— У вас багато дітей?

С.І.: Четверо.

— Гроші у кого знаходилися?

С.І.: Тільки у батька. А батько в раз'єзді, то у матері гроші. А як треба, то бере і купляє, що надо. З батьком вони радяться, що надо купить.

— Життя було раніше краще?

С.І.: Хуже, а саме лучше при Брежнєві було — пожили. Всього достаточно, за сотню скупишся.

. . . . . .

— З якого віку дітей привчали до роботи?

С.І.: З дєтства. Тоді держали і порося, і гуся, і теля, і корову. І по возрасту давали йому роботу. Підросло — гони пасти корову, а другому — телят. І чередою пасли, і кажний собі пас. Я підріс, то телят і поросят не пас, а коня став пасти, а менші — телят, поросят пасли.

Чухліб Варвара Денисівна

— Скільки дітей було в сім'ї?

В.Д.: Четверо: було дві сестрички, а я третя і брат був найменший.

— Хто в сім'ї був старший: батько чи мати?

В.Д.: Батько.

— А мати йому підкорялася?

В.Д.: Та куди там! Раньше, Боже сохрани, сказать, що „брешеш", — не могла жінка цього сказать, це треба було унижаться. Що батько сказав — так і буде.

— Гроші у батька були?

В.Д.: У батька дуже грошей не було, батько любив чарку. А як була у матері яка копійка, то це треба тому спідничку, а тому те. То мати вже сама.

— Де мати брала гроші?

В.Д.: Всяк було: на базар щось понесе, то є копієчка якась.

. . . . . .

— Чи був розподіл робіт на чоловічі й жіночі?

В.Д.: У нас усяк було. Було батько їде на поле, то я водю коні, а мати було жне, усяк приходилося. На поле виїжджаємо, то і я беру серпа та жну.

Щербак–Невтриніс Феодосія Романівна

— З якого віку діти призвичаювалися до роботи?

Ф.Р.: Я з год десяти.

Жінка [ім'я невідоме]: У нас три сини було. Чоловік на фермі учотчиком, і я одна і на роботу ходила, і город обробляла, і за дітьми. Хазяйство було. Діти гусей пасли. В школу не ходили, а вже знали свою роботу: тому — теляті накосить, той гусей пас. Вдома самі знали всю роботу.

Соціальна структура і шлюб

Оцінювати рівень економічних або соціальних нашарувань до колективізації, спираючись на усну історію, проблематично з кількох причин і, зокрема через те, що усна історія даного проекту не дала реальних цифр або оцінок статистичного порядку. Інша причина полягає в тому, що опитувані у відповідь на прохання прокоментувати абстрактні проблеми іноді давали плутані відповіді.

Один із способів частково подолати ці труднощі полягав у тому, щоб розпитувати про конкретні речі, відомі усім опитуваним, про які вони могли б говорити і які у непрямий спосіб описали б соціальну структуру. Обраною темою став шлюб і соціальні обмеження у виборі майбутнього подружжя. Питальник також включав запитання про те, як спілкувалися між собою багатші й бідніші селяни. Однією з цілей цих запитань було в непрямий спосіб зібрати інформацію про можливі відмінності між групами різного економічного рівня; проблематика навмисне задавалася так, щоб ці відмінності були мінімальними. В деяких випадках опитувані користувалися сільським нерадянським словником, в інших — послуговувалися деякими радянськими стереотипами, що стали частиною їхнього лексикону після 1917–го року.

Особливий інтерес викликає термінологія, якою користувався один із найстаріших опитуваних при описі соціальної стурктури. Мушинський І. С. (1903 р. н.) досить специфічно охарактеризував соціальну структуру до колективізації. Він так само специфічно розглядав період до 1917 року і після нього. Опитуваний стверджував, що до 1917 року слова „середняк" не існувало на селі. Воно є похідним від нових соціальних та економічних норм, запроваджених радянським режимом, особливо змін в типах і кількостях податків, а також перерозподілу землі. До 1917 року і, певною мірою, в 1920–ті роки економічні відмінності в мові селян, коли вони говорили про себе, були: хазяїни або бідні. Інших, як відзначив Мушинський І. С., не було: „До революції не було. То щитались хазяйни, а як бідний, то бідний. А в революцію поділили: середняки, куркулі і комнезами". (Проблеми з терміном „куркуль" і зміни в цій термінології в радянський період обговорюються в розділі III.)

Медведенко М. І. (1907 р. н.) розповідав, що в його селі до перерозподілу землі в 1917-му році і пізніше більшість селян мала наділи менше гектара. Згідно з його оцінкою селян

і їхнього майна, до 1917 року було 1500 маєтків, 200 з яких належали багатшим хазяїнам. Опитуваний зазначив, що селяни не казали „багаті", радше односельчани називали їх „культурними хазяїнами". Питальник не містив пунктів про земельні володіння і соціальну структуру до 1917 року, тому неможливо далі обговорювати його оцінки достатку села того часу (опитуваному у 1917–му році було 10 років)[4].

Відправною точкою є його опис основного рівня соціальної структури, що співпадає з описом Мушинського І. С.: дворівнева структура — бідні й хазяїни. Це була „емік" (тубільна або рідна) термінологія селян.

Кілька прямих запитань про рівень соціального розшарування призвели до плутаних тверджень опитуваних. Павліченка А. Г. (1911 р. н.) запитали про „середняків" у його селі до колективізації. Перша відповідь була: „Всі були середняки", а потім: „Всі були бідні". Жодна з цих відповідей не мала особливої користі, окрім того, що обидві, взяті разом, вказують на те, що опитуваний не бачив особливої різниці між селянами або не вважав це важливим.

З іншого боку, прямі запитання призвели до певних тверджень про соціальну структуру та її значення. Масла М. П. і Осадчу У. Ю. попросили прокоментувати загальні відносини між біднішими та багатшими селянами. Їхні відповіді вказують, що економічні відмінності між двома групами не обов'язково призводили до соціальних відмінностей між ними.

Масло Михайло Павлович

— Які були стосунки між багатими і бідними?

М.П.: Косенько на багатих дивилися, а ворожнечі не було. Нікого багатий не експлуатував, бо до його бідний, як прийде — він йому допоможе.

Осадча Устина Юхимівна

— Як між собою існували багатії і бідняки?

У.Ю.: Щоб сварилися, сердилися — я не бачила.

Натомість були межі толерантності з обох боків. Безкоровайна П. М. розповідала, що деякі не поважали бідних.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Було так, що казали: „Дурний, бо бідний"?

П.М.: Було. Сміялися з бідних. Такі були, що дітей багато, а землі мало, він не може доробитися ніяк.

Хазяї вважали деяких бідніших селян ледачими. Деякі опитувані дали опис людей, що були бідними через лінощі (Кийко Я. І., Худик П. В.). Масло М. П. заявив: „Були такі ледачі, що гуляє цілу зиму і за холодну воду не береться, — то й голодували". Осадча У. Ю. зупинилися на цьому детальніше. Вона відзначила, що тим, хто бідував через хворобу або з інших непідвладних їм причин, допомагала вся громада. Ті, що були бідними через лінощі, лишалися напризволяще.

[4] Проект було задумано як збір інформації про 1920–ті та 1930–ті роки, і питальник не містив багато запитань про життя до 1917 року. Тому можна тільки поверхово порівняти (на основі матеріалів досліджень) соціальну структуру і користування землею до і після перерозподілу землі в 1917–1921 роках.

Осадча Устина Юхимівна

— Бідняки були в селі?

У.Ю.: Були бідняки ледачі, їх було небагато. Були хворі, то вони бідували.

— Громада допомагала таким людям?

У.Ю.: Допомагала. Як хто хворий, то провідують, щось принесуть.

— Бідним допомагала громада?

У.Ю.: Громада — ні. Мати пече паски, починаючи з четверга, яєць покрасила, а ми розносим бідним.

Всередині селянського суспільства для переважної більшості людей економічні відмінності були невеликими. Оскільки люди на селі були різні (наприклад, хтось енергійний, хтось ні), селяни не судили одне одного на основі невеликої відмінності у майні. Вони формували думку про кожного за іншими критеріями.

Біла Марфа Олексіївна

— Як багатший до біднішого ставився?

М.О.: Як хароший, то і до людей обращався харашо, а як нехароший, то й так. Як хто робить йому що, — не дасть їсти, не заплатить, то він більше до нього не піде, і так буде.

Мушинський Іван Сергійович

— Чи зневажали бідних тоді?

І.С.: Та ні. Смотря, як він поводився. Єсть бідний, а поводився харашо, — поважали. А єсть і багатший, а поводивсь погано, то його не понімали і не любили. Були такі, що мали по три гектари землі. Так він озимину зібрав, а на ярину продав в аренду на год, бо за яриною іде толока, ніхто не купе у толоку, бо нічого не посієш. Продавалася на один збор. А ті гроші в карман та проп'є — такі були, але мало.

З іншого боку, одна опитувана дала протилежну відповідь: мовляв, на бідних дивилися зовсім інакше і що економічні відмінності передбачали і соціальні.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Чи відрізнялися багаті від бідних на вулиці?

П.М.: А як же, відрізнялися. Багаті нашими дівчатами не цікавилися і разом не співали, вони собі окремо. А бідняки й середняки разом гуляли. Одрізнялися.

Коли запитання були специфічними, відповіді були конкретнішими. Численних опитуваних просили прокоментувати, в яких межах вибиралися шлюбні партнери, чи брали багатші селяни бідних. Відповіді були різними. Більшість зазначала, що шлюб організовувався двома сім'ями. Романтичне кохання не відігравало істотної ролі, якщо батьки наполягали на якомусь союзі або були проти нього. Більшість казала, що багатші родини, зазвичай, не об'єднувалися з біднішими, але були численні винятки. Головною причиною для пошуку багатшого партнера було прагнення здобути якомога більше майна.

Масло Михайло Павлович

— Бідняки на багатих одружувалися?

М.П.: Вибирали більш–менш по цензу і на своєму рівні. Тоді якось не так, що по любові, а часто було так, що просто насильно оддавали. Батька не могли ослухатися.

Як батько сказав — це все. Було, що і сперечалися, і сопротівлялися. Якщо не по добрій волі, то звикне і живе — чи любе, чи не любе.

Осадча Устина Юхимівна

— Було так, що багатий взяв бідну?

У.Ю.: Старалися женитись на багатих, щоб земля була. Хай вона буде й пагана, аби тільки земля була.

Мушинський Іван Сергійович

— Старалися бідні одружуватися з багатими?

І.С.: Рідко. Трохи презирали. Молодьож то не розбирала, а батьки трохи косо дивилися. А до моєї пам'яті було, що батьки сватаються, а молоді не знають.

Смола Параска Федотівна

— Багаті одружувалися з багатими?

П.Ф.: Женилися — хто кого понараве, хай бідна, аби понаравилась. Було таке, що й багатих брали, і бідних брали.

— Як на вулиці збиралися, чи видно було, що це багатий, а це бідний?

П.Ф.: Може, трошки лучше вдіте, а то одинакові.

— Бідні з багатими родичалися між собою?

П.Ф.: Де родичі були, то родичалися і багаті з багатими.

Устименко Михайло Антонович

— Чи бідні з багатими одружувалися?

М.А.: Бувало. Це завісило від того, яка дівка наравилась — чи бідна, чи багата. Хоч я і багатий, то я візьму. Бідний брав багату, і бідна йшла за багатого. Це бувало рідко, хоч там батьки й суперечили, но як вони вже познакомились, то вже трудно було перебить. Разно бувало.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І ШЛЮБ

Біла Марфа Олексіївна

— Чи було багато хазяїв у селі?

М.О.: Наверно, що мало бути за 50.

— А бідняків?

М.О.: І бідняки були.

— Як багатший до біднішого ставився?

М.О.: Як хароший, то і до людей обращався харашо, а як нехароший, то й так. Як хто робить йому що, — не дасть їсти не заплатить, — то він більше до нього не піде, і так буде.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Ви були середняки чи бідняки?

П.М.: Хто не мав ні корови, ні конячки, то той був бідняк, а хто мав пару конячків — середняк.

. . . . . .

— Хто вважався бідним?

П.М.: Рідко хто не мав поля, а в кого було трошки, то бідняк.

— Було так, що родичалися бідняки й середняки?

П.М.: Посходяться та й говорять: „В мене грошей багато, і я поля прикупив," — гордилися тим. Була корчма, то такі були, що тільки в корчмі сиділи. Там вродило в нього трошки — заніс і продав до жида, і пропив.

— Було так, що казали: „Дурний, бо бідний"?

П.М.: Було. Сміялися з бідних. Такі були, що дітей багато, а землі мало, він не може доробитися ніяк.

— У куми брали багаті бідніших і навпаки?

П.М.: Багаті беруть багатих, а бідні брали бідних. Бо багатий не піде до бідного.

— Чи брали „стрічених" кумів?

П.М.: Брали. Як вмирають діти, то треба йти. І кого першого зустрінеш, того й бери за кума.

— Чи відрізнялися багаті від бідних на вулиці?

П.М.: Аякже, відрізнялись. Багаті нашими дівчатами не цікавилися і разом не співали, вони собі окремо. А бідняки й середняки разом гуляли. Одрізнялися.

— Які кращі на вроду були?

П.М.: Такі гарні дівчата бідніші, то все рівно хлопці до багатої, бо в неї є воли, коні, може, коровка є. І куди тій рівнятися з тою, а парубки туди, а середняки й бідняки вмєсті. Ми, було, збираємося, сміємося. Почали розкулачувати — порівняли, нема вже.

— Веснянки співали чи дражнилися?

П.М.: Не помню. Хлопці платили за музику по п'ять копійок або по десять, а той, що не заплатив, то не йде з дівчиною танцювать. Як заплатить — і бере дівчину танцювать. Хлопці тільки платили за музику — це на вулиці, на степку було.

Вовченко Павло Ілліч

— Які стосунки були між багатими й бідними?

П.І.: А як же. Дівчата не признавали. Парень хароший, а тільки бідний — і не признавали.

Грицина Мотря Федорівна

— Батько був багатий?

М.Ф.: Бідний–бідний. Так батька бідняком і писали.

— Чотири десятини — хіба це мало?

М.Ф.: Та не чотири, дядьків гектар і города десятина. І це батько з матір'ю обробляв, і молотив ціпом. В куркулів молотарки були, то тоді вже стали і молотаркою молотить.

. . . . . .

— Люди сильно тоді пили?

М.Ф.: Пили. П'яниці були і землю попропивали. Тут панів було: один Череп, другий Череп, а Миколиха — три і Миркало. Чотири економії було, а дворів було більше ста. Сім'ї були багатодітні і робили у панів, бідні люди були і ходили красти до панів. Пчоли були у багатих людей.

Джирма Архип Якович

— А батьки ваші землі багато мали?

А.Я.: Нє, ми бідняки були. Бідняки були, в нас землі не було. Там була четверть ось отутого за селом, потом тамочки далі часть — третина й тут третина. І коло берега отамого півдесятини. А усадьби було сім соток, де ми жили в усадьбі.

— У вас хата була?

А.Я.: Хата була земляна та завалилася.

Дяченко Михайло Антонович

— Багатій за бідняка віддав би свою дочку?

М.А.: Гуртувалися, щоб був багатий, а як ні, то ніде діться. Старалися, щоб була багатша.

Іванченко Михайло Григорович

— До колективізації бідні з багатими спілкувалися?

М.Г.: Спілкувалися, навіть помагали бувало. Антогонізму не було. Одружувались.

. . . . . .

М.Г.: Спілкування було вільне. Розумієте, багато породичали. Були всякі свята: хрестини, іменини чи похорони, весілля. Так збираються не тільки родичі, а й уся вулиця збирається, всі сусіди запрошують. Не дивлячись, хто він і що. Навіть буває, що люди сварились за землю. Тоді дуже строго було з землею. Якщо там десь копають чи орють город і десь там на півметра укопався, то могли і биться, але на весілля запрошували чи на поминки.

Кийко Євдокія Петрівна

Є.П.: То у нас на Трибку було багато бідних, бо городи такі дуже погані, то, було, і наймалися на літо то за хліб, то за гроші. А були і тут такі, шо бідні, то було скоту у кожного: і корова, і коняка, то, було, згонять, зветься череда скоту ж. І од кожної скотини пуд за літо, то ціле літо. А як скоту штук семдесять, як коняка і корова, то два пуди давать треба. І ото тобі і зароблять. І було сімня череду пасуть, душ чотири і діти там, старший руководить, а менші завертають. І таке було. А де дуже бідні наймаються. Ото літо зароблять, а зиму гуля. Гуляє, заробить грошей, то хліба купить, накупить всього і сидить собі.

Масло Михайло Павлович

— Які були стосунки між багатими і бідними?

М.П.: Косенько на багатих дивилися, а ворожнечі

не було. Нікого багатий не експлуатував, бо до його бідний як прийде — він йому допоможе. Бували такі ледачі, що гуляє цілу зиму і за холодну воду не береться — то й голодували.

— Бідняки на багатих одружувалися?

М.П.: Вибирали більш-менш по цензу і на своєму рівні. Тоді якось не так, що по любві, а часто було так, що просто насильно оддавали. Батька не могли ослухаться, як батько сказав — це все. Було, що і сперечалися, і сопротівлялися. Якщо не по добрій волі, то звикне і живе — чи любе, чи не любе.

Медведенко Микола Іванович

— Скільки дворів було в селі?

М.І.: Село було здорове — півтори тисячі, і розкинуте було на десять кілометрів.

. . . . . .

— Скільки в селі було багатих людей?

М.І.: У нас багатих людей не було, а культурні хазяйни були. В мого діда було стільки землі, але вона не давала того, що повинна була дать.

. . . . . .

— Скільки культурних хазяїв було в Леськах?

М.І.: Примєрно до двохсот, а були такі, що порозкуркулювали їх.

. . . . . .

— Бідняки в селі були?

М.І.: Хто не мав конячки, таких було большенство, земельки мало в нього.

— Скільки треба мати землі, щоб сказать, що це бідний чоловік?

М.І.: Двадцять п'ять сотих, сємдесят п'ять сотих, города соток двадцять мав — таких було большенство. Сім'ї були здорові.

Мушинський Іван Сергійович

— Чи був поділ серед середняків на багатших і бідніших?

І.С.: До революції не було. То щитались хазяйни, а як бідний, то бідний. А в революцію їх поділили: середняки, куркулі і комнезами.

— До революції хто вважався бідняком?

І.С.: Це були ті, що землі зовсім не мали. Були такі, що і землі не мали, а жили лучше, ніж той, що землю мав, — комерцією занімались.

— Що вони робили?

І.С.: Торгували, мастірством занімалися, сапожніки були, той бондарював, а той плотнікував, але таких у нас мало було. А були такі, що жили дуже бідно — сім'я велика, землі нема, діти підростали.

— Чи зневажали бідних тоді?

І.С.: Та ні. Смотря як він поводився. Єсть бідний, а поводився харашо — поважали, а єсть і багатший, а поводивсь погано, то його не понімали і не любили. Були такі, що мали по три гектари землі. Так він озимину зібрав, а на яринy продав в аренду на год, бо за яриною іде толока — ніхто не купе у толоку, бо нічого не посієш. Продавалася на один збор. А ті гроші в карман та проп'є — такі були, але мало. До революції бідно жили люди.

— Старалися бідні одружуватися з багатими?

І.С.: Рідко. Трохи презирали. Молодьож то не розбирала, а батьки трохи косо дивилися. А до моєї пам'яті було, що батьки сватаються, а молоді не знають.

. . . . . .

— Хто був найавторитетнішим у селі?

І.С.: Тоді — гарні хазяйни, які не пили, мали землю, сім'ю.

— Багато було в селі хазяїв?

І.С.: Не дуже їх і багато. А були такі, що і землю мали, а пили. Не дуже їх і понімали.

— Яке господарство вважалося великим?

І.С.: Це в десятинах не залежало, а як веде себе чоловік. Яке в нього дворище, як себе веде, але більш, як дванадцять, в нас не було, — сім, вісім, десять.

Осадча Устина Юхимівна

— Скільки було багатих?

У.Ю.: Були багаті ще тому, що, крім землі, мали двигун, олійницю, скот мали, тоді ж не різали телят, а вирощували. Були допоміжні прибутки, і трудились люди.

— Бідняки були в селі?

У.Ю.: Були бідняки ледачі, їх було небагато. Були хворі, то вони бідували.

— Громада допомагала таким людям?

У.Ю.: Допомагали. Як хто хворий, то провідують, щось принесуть.

— Бідним допомагала громада?

У.Ю.: Громада — ні. Мати пече паски, починаючи з четверга, яєць покрасила, а ми розносим бідним. Ми жили небідно: у нас було молоко, кури. Батько збудував комору на камнях, а в коморі засіки для жита, пшениці і ще засіки для

муки — для першого сорту, другого, житньої.

. . . . . .

— Як між собою існували багатії і бідняки?

У.Ю.: Щоб сварилися, сердилися, я не бачила.

— Було таке, щоб багатий взяв бідну?

У.Ю.: Старалися жениться на багатих, щоб земля була. Хай вона буде й погана, аби тільки земля була.

Павліченко Андрій Григорович

— Середняків було багато в селі?

А.Г.: А середняків, це всі були середняки.

— І бідні, мабуть, були?

А.Г.: Ну да. Тут торба і тут же посередені торба — то це середняк. А бідних було багато–багато.

— Скільки приблизно?

А.Г.: Всі були бідні. Не було де копійки взять. Якщо курка знесла яічко, то це було, значить, п'ятнадцять копійок десяток. Що ти за ті п'ятнадцять копійок купиш? А бутилка з карасіном — п'ять копійок. От тобі і всьо.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Що батько мав, крім господарства й землі?

М.Т.: Нічого не мав. Не мав ні млину, ні пасіки, вважав себе середняком. Бідним не був, бо була корова. Батько був сиротою, залишився без батьків ще манюнею. Нічого не вмів робити, сирота та і все.

. . . . . .

— А чи були в селі багаті люди?

М.Т.: Були.

— Чи їх люди любили?

М.Т.: Не любили. Вони ж наймали людей. Вони самі не робили, то їх і не любили.

Пособілова Олександра Іванівна

— Яких селян було більше: тих, які, крім землеробства, займались ще чимось, чи тих, які займалися тільки землею?

О.І.: Були в нас люди здатні роботи, які все робили, а були й ледачі. Оце в нього є земля і вона остається не оброблена, а як ледачий, то в нього нема корівців. А найнять коня по весні було дуже трудно. До колгоспу жили в нас неплохо. А більше було тих, що робили на землі і випасували скотину. Коли я ще була мала, у мого батька були вівці, свині. І гонимо ми їх на лан або провалля.

Реута Ольга Митрофанівна

— Які стосунки складалися між багатими й бідними?

О.М.: Один родич був багатий, а другий бідний. Разні були люди. Один багатий нікого не бачить, а другий багатий всім помага. Залежить від людини.

. . . . . .

О.М.: Коли начиналась революція, в нас був пан Злотніцький. Він станцію построїв і в Харкові був у Верховній Думі. Як началась революція, а його домік стояв на горі, дачі – пани приїжджали літом, так він бистро з цього дому зробив церкву і подарив людям церкву. Всередині переробив, а була без куполів, крест стояв.

Рогова Мотря Григорівна

— Як одружувалися багатші з бідними, то батьки були проти?

М.Г.: Канешно, були проти. Багатий багату шука, старалися багатшу взять. А, було, й бідний багату возьме.

— Кумувалися багаті з бідними?

М.Г.: Кумалися, як хотіли кумувать, то брали.

— Не відмовлялися від хрестин?

М.Г.: Не можна, не відмовлялися.

Смола Параска Федотівна

— До бідняків зі співчуттям ставилися?

П.Ф.: Нічого, були хороші.

— Багаті з бідними одружувалися?

П.Ф.: Женилися, хто кого понараве, хай бідна, аби понаравилась. Було таке, що й багатих брали, і бідних брали.

— Як на вулиці збиралися, чи видно було, що це багатий, а це бідний?

П.Ф.: Може, трошки лучше вдіте, а то одинакові.

Стрілков Олексій Іванович

— Чи родичалися багаті з бідними?

О.І.: Це коли як. Не дуже. Але було дуже рідко. Хай вона мені понравилась, а як я багатий, і батько сказав: „Не надо!" — все, і конєц. Батьків слухали.

Устименко Михайло Антонович

— Чи бідні з багатими одружувалися?

М.А.: Бувало. Це завісило від того, яка дівка наравилась — чи бідна, чи багата — хоч я і

багатий, то я візьму. Бідний брав багату, і бідна йшла за багатого. Це бувало рідко, хоч там батьки і суперечили, но як вони вже познайомились, то вже трудно було перебить. Разно бувало.

Худик Петро Васильович

— Були бідняки, які не мали землі?

П.В.: Оце вони і наймалися. Зароблять собі і на піч ноги.

Чучупак Дмитро Михайлович

— Скільки раніше треба було мати землі, худоби, щоб вважатися бідним?

Д.М.: Це дивлячись, скільки було землі. Як мій батько мав три десятини землі всього, от, то ми мали мало цієї землі, тому ми і бідні були. Коли при дідові жили, то було харашо, я помню, і в хаті харашо було. А то як в землянці жили, то вже не те. То, шо ми мали, то, звичайно, ми дуже бідно жили, мій батько. Ремонент, що в нас було: у нас був плуг, борона дерев'яна була і корова. А в кого було двоє коней чи один кінь, це вже був селянин середняк. А де в кого були, в мого сусіда, діда Бондаренка, він мав двигунця і він мав молотарку, то вже молотив і нам, і людям. Кінну молотарку. А оце бідні такі, то їм діваться не було куди, то вони йшли в колгосп. Було дуже мало в колгоспі.

— На селі відсоток бідних був великий?

Д.М.: Я думаю, що багато. Середняків було немало. Мої діди, то вони щиталися менш-більш, щиталися добрими середняками.

РОЗДІЛ III КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

Репресії: визначення і типи

Державі не потрібно було боротися з кожним противником колективізації шляхом вислання або страти його. Це вимагало би проведення таких акцій проти більшості селян. Замість цього обирали окремих селян чи сім'ї для демонстративного здійснення проти них найжорстокіших репресій. Таку політику, започатковану в перші роки колективізації, продовжували здійснювати протягом 30–х років. Залежно від місцевості в середині 30–х років все ще залишилося багато сімей, не втягнутих до соціалістичної системи в сільському господарстві. Згодом — до 1938 року — більшість із них була або включена до системи, або репресована. Деякі встигли випробувати і перше, і друге (наприклад, Грицина М. Ф.). Мало хто зміг вистояти після цього. Види репресій включали: виселення, заслання, арешт і страту. В певному сенсі всі селяни були репресовані, оскільки всі втратили своє майно, землю і жили під загрозою активістів жорстокої держави.

Характеризуючи земельні наділи, якими селяни володіли до колективізації, аналітики зарадянських часів (а деякі й сьогодні) за звичаєм вдавалися до триступеневої структуризації тогочасного суспільства, окремо виділяючи бідняків, середняків і куркулів. Важливо сказати, що ця термінологія походить не з села, її авторами є міські теоретики, в тому числі й Ленін. Раніше в селах нею не користувалися, і вона зовсім не відображає реалій сільської культури періоду, що передував колективізації. Ця культура була зовсім іншою — такою, як зображено у розділі „До колективізації". Корисно порівняти описи економічної структури до колективізації, зроблені селянами, з аналогічними роботами радянських дослідників.

Як зазначалося в другому розділі, до колективізації село являло собою двоступеневу структуру, складовими якої були бідняки і хазяї. Не існувало точно визначених критеріїв належності до кожної з груп, і деяких членів однієї родини (як–то рідних чи двоюрідних братів) могли відносити до різних груп. Структуризація не проводилася ні за класовими ознаками, ні за належністю до певного стану. Її основою не була й проста оцінка родинного багатства. Хазяїном вважали старанно працюючу, тобто нормальну людину. До бідняків ставилися або як до невдах (чиї злидні були обумовлені передчасною смертю голови сім'ї чи надто великою кількістю дітей), або як до ледацюг (що найчастіше асоціювалося з пияцтвом).

Згідно з одним із міфів, які широко пропагувались тими, хто виправдовував трагедію колективізації, до куркулів — тобто багатих селян — відносились ті, хто був „справедливо" репресований під час колективізації[1]. Одна з багатьох проблем, пов'язаних з цим визначенням, полягає в тому, що слово „куркуль" хоча й існувало, але до колективізації на селі вживалося рідко. Кравченко Ф. Й. та Філатов А. Ф. були точними і одностайними у власному розумінні суті цього терміна:

Кравченко Федір Йосипович

— А коли прийшло слово „куркуль" у село? Коли ваш дід працював, на нього так не казали?

Ф.Й.: Ні–ні, тоді не було цього. Як вже началась ця колективізація, і оце началась ця процедура.

Філатов Андрій Федорович

— Як ще не було колгоспу, чи були кулаки?

А.Ф.: Ну, я ж вам розповідаю, були люди, що краще жили там трошки.

— Чи люди їх називали „кулаками"?

А.Ф.: Раніш? Ні.

Ці двоє опитуваних, як і Явдошенко В. А., Семеняка Н. Г. та Коваленко К. П., зазначали, що люди, охрещені державою під час колективізації куркулями, були просто найпрацьовитішими родинами у селі, які не мали жодної причини вступати до колективу. Односельчани вважали їх не куркулями, а просто хазяїнами.

Семеняка Наталія Григорівна

— Кого називали куркулями?

Н.Г.: Роботяги були.

Філатов Андрій Федорович

— Казали: багатий чи хазяїн?

А.Ф.: Ну, хазяїн.

З іншого боку, Ільченко В. І. дала класичне визначення поняття „куркуль", як воно сприймалось у радянський період: це були ті селяни, що наймали робочу силу, і тому їх потрібно було вирізняти серед усіх інших: „Куркуль — це той, хто має багатства більше, як треба. Там були наймити". Відповідно до цього визначення, багатші селяни мали прибуткові господарства, і тому вони не мали сенсу вступати до колгоспу, де б втратили більше, ніж отримали: „Але треба було звільнитися від цих людей, які були проти колективізації. А проти колективізації були оці багаті люди. Нащо їм той колектив, коли вони мали свої хазяйства?"

[1] До апологетів колективізації відносяться як ті науковці, що жили і працювали в СРСР і Східній Європі, так і ті, що жили в Західній Європі та Північній Америці. В радянські часи, наприклад, багато американських професорів, хоча й оплакували масові вбивства в процесі колективізації, однак не пропускали нагоди вказати на так звану „необхідність" колективізації. Останню вони обумовлювали твердженнями про те, що соціалістичне сільське господарство було вищою формою в порівнянні з тим, що базувалось на невеликих селянських наділах, які обробляли буквально мільйони селян, озброєні лише невеликим ручним знаряддям. Згідно з переконаннями, мільйони знедолених і стачених просто стали на шляху неминучого процесу, який явно не можна було зупинити.

У більшості місцевостей багатшим селянам навіть не дозволяли вступати до колгоспів. Їхні землі конфісковували, а їх самих виселяли з хат і/або висилали в Сибір. Більшість таких родин загинула або зникла під час акцій, що найчастіше називали „розкуркуленням" (Синьоок О. І., Дудник М. О.).

Слід зазначити, що, мабуть, багато селян у 20-ті роки, і практично всі в 30-ті роки сприйняли триступеневу класифікацію, запропоновану радянськими аналітиками, і після колективізації вживання терміна „куркуль" стало дуже поширеним. Відтоді він став нормою у розмові селян. Тож не дивно, що селяни сприйняли і запропоновану класифікаційну схему. Ті, що здійснювали практично повний фізичний контроль над народом, не гребували також і використанням мовних засобів для означення багатших людей і їхніх родин. Людині, що не відповідала критеріям визначення „бідняк", було значно важче отримати у колгоспі добру роботу, а їхніх дітей іноді не приймали до комсомолу та до вищих учбових закладів. Більшість селян побоювалась, щоб їх називали „куркулями", оскільки належність до цієї категорії значно обмежувала економічні та соціальні можливості їхніх родин. Те, що селяни почали себе ототожнювати з термінологією, вживаною посадовими особами, нагадує становище в колоніальних країнах, де поневолені дивились на себе очима своїх володарів.

Однак не зовсім зрозумілим є використання терміна „куркуль" селянами у 1930–ті роки, так само, як не є постійним або зрозумілим застосування цього ж терміна урядовцями. Бондаренко Є. П., наприклад, назвала одну сім'ю „куркулями" тому, що вона мала корову, коня та олійницю. І це при тому, що майже в усіх селянських господарствах була корова, більшість мала ще й коня (чи бика) і багато мали устаткування для переробки тієї чи іншої продукції. Визначення цієї родини як багатої є зовсім незрозумілим, і це лише один з тисяч прикладів відсутності логіки і непорозумінь, донесених з тих часів до сьогодні. Мабуть, посадові особи обрали цю родину з інших причин, не пов'язаних із достатком. На додаток, колективізації чинили опір не тільки найбагатші родини. Багато бідних родин не хотіли вступати до колгоспів. Бойко Ф. О. розповів про одну сім'ю, що, маючи обмаль землі і вважаючись бідною, не хотіла вступати до колгоспу ні в перші місяці, ні взагалі, але згодом була змушена це зробити.

Очевидно, що проблема з означенням репресій проти „куркулів" не є виключно семантичною. В період колективізації і в подальшому під час численних чисток протягом 30–х років на селі були репресовані зовсім різні люди, а не лише багатші селяни чи українські патріоти. Багато опитуваних виказували здивування з приводу репресій проти тієї чи іншої сім'ї і стверджували, що такі сім'ї ні для кого не становили загрози і, до того ж, не були багатими. Буслик М. Г., наприклад, заявила, що її сім'я була зовсім бідною, але вони були вигнані з дому і вислані на кілька років у Сибір. Логічно припустити, що такі репресовані родини заперечували проти вступу до колгоспу та/або передачі туди їхнього власного сільськогосподарського інвентаря та худоби, або, щонайменше, робили це неохоче (див. Буслик М. Г., Осадча У. Ю., Дудник Д.Ф.). Логічно також припустити, що ці люди були обрані місцевою владою для показового покарання. Можливо, саме це трапилося з деякими селянами, в тому числі і з вказаними вище, але це не стосується всіх репресованих. Іншими словами, хоча мовчазний опір колективізації з економічних міркувань або з точки зору українських патріотичних почуттів і спричинював репресії, та насправді причини для репресій були значно різноманітнішими.

Осадча У. Ю., наприклад, розповіла, що її дядько був ув'язнений за те, що вказав на помилки, допущені новою сільською елітою (комуністами та їхніми прибічниками): зауважив,

що вони збирають ще зелене зерно. За цей „проступок" він став „ворогом народу". За такі й подібні образи його тричі саджали до в'язниці.

Аналогічний приклад навів Кравченко Ф. Й.: з його батьком колгоспне керівництво поступило так само за те, що він сказав, що ще надто рано сіяти ячмінь. Наклеївши і на нього ярлик „ворог народу", його вигнали з колгоспу і обклали надто високими податками, за які, у разі їх несплати, був повинен віддати колгоспу свій будинок. Інші опитувані, навіть ті нечисленні, що підтримували колективізацію, знизували плечима при згадці про репресованих, не розуміючи, за що саме їх репресували (Кривоніс К. Г.).

Один сусід міг звести наклеп на іншого, аби помститися за стару образу. Буслик М. Г. розповіла, що саме так було репресовано багатьох людей, навішування ярлика „ворог народу" із захопленням підтримувалось новою сільською елітою — босяками (тобто бідними селянами). Устименко М. А. теж говорив про це і зазначив, що хоч він і не робив нікому зла, з ним повелися зовсім несправедливо: відібрали будинок і все майно, а його кинули на кілька років до в'язниці через те, що хтось звів на нього наклеп:

> „І слава Богу, ті всі мої вороги умерли, а я ще живу. Я зла нікому не робив. А мені? І були такі, що їх в колгосп не приймають, щоб показать: оце я все заберу, розкулачу, а ти йди у колгосп, чи що. Така система була".

Люди стали боятися своїх сусідів, бо не знали, хто і для чого їх підслуховує. Слова анонімного стукача влада сприймала на віру, як про це розповіла Осадча У. Ю.:

> „Після голодовки люди стали чуждаться, і розпад пішов, а потом таке було управління, а потом почали бояться друг друга, а по анонімках судили. Ми з чоловіком одкрито говорили тільки вночі, щоб ніхто не чув, а він був комуніст. Говорити не можна було".

Воропай С. І. повідомила, що її батько намагався вступити до колгоспу, але його не прийняли. Невдовзі батька арештували, і він зник. Опитувана вважає, що це сталося через те, що під час „громадянської війни" батько підтримував переможену сторону.

Багатьох було репресовано за те, що вони не могли сплачувати податки. Здебільшого такими каральними податками (про них буде детально сказано пізніше) обкладали осіб, які не належали до соціалістичної сільськогосподарської системи, тобто тих селян, що не вступили до колгоспу на початку 30–х років. І, нарешті, були випадки, коли людей виганяли з їхніх домівок, бо нова сільська еліта хотіла привласнити їхні хати. Так, Синьоок О. І. розповів про сільського партійного секретаря, який домагався будинку однієї родини. Щоб заволодіти цією хатою, з неї було виселено всю сім'ю. Кравченко Ф. Й. повідомив, що в його селі представники місцевої еліти забажали перетворити хату одного старого селянина на колгоспну контору і задля цього примусили його піти з дому. Спочатку він жив у будинку свого сина, але звідти їх теж згодом викинули. Ще опитуваний розповідав про чоловіка, на будинок якого зазіхав голова місцевого колгоспу. Щоб не підпасти під репресії, селянин погодився помінятися з ним хатами. Та невдовзі продав і цю хату, втік до іншого села, щоб уникнути подальших переслідувань колгоспного голови. До вищої влади апелювали в таких випадках дуже рідко, оскільки оскарження приховувало в собі загрозу ще жорстокішого ставлення з боку вищого керівництва або подальшої помсти керівництва нижчого рівня (Калашник А. Т.). Вовкогон Г. К. описав одну спробу апеляції. Все майно його сім'ї (крім хати) було конфісковано — землю, худобу і все сховане зерно. Батько

опитуваного пішов у райцентр і поскаржився. Пізніше їм повернули корову — „самі кістки", звичайно, від того, що погано годували на колгоспній фермі.

Зрозуміло, що репресій зазнали також священики й українські інтелігенти через те, що саме вони, як правило, були носіями стійких ідей національної свідомості. Приклади цьому наводяться у 5–му розділі даної роботи. Під репресії підпадала, звичайно ж, і невелика кількість поміщиків, що ще залишилась до кінця 20–х років[2].

Примусовий вступ до колгоспу

На питання про те, чи з власної волі вступали до колгоспу, наші опитувані давали різні відповіді, хоча в більшості вони були однозначно негативними.

Вовкогон Григорій Кирилович

— Люди самі йшли в колгосп?

Г.К.: Який дурак сам би пішов у колгосп? Виганяли.

Павліченко Андрій Григорович

— Всі радо пішли в колгосп відразу?

А.Г.: Хто там ішов з радості?

Семеняка Наталія Григорівна

— Багато людей погодились?

Н.Г.: Ніхто не погоджувавсь, силою, скотину давай.

Бібік Іван Іванович

— Чи всі радо пішли в колгосп?

І.І.: Ні, не радо. З примусу, силою.

Зубалій Марфа Кіндратівна

— Примушували записуватись у колгосп?

М.К.: Ой, примушували дуже! Не хотіли люди.

Примусове втягування родини до колгоспу, як правило, починалось з відносно доброзичливих візитів колгоспного керівництва. Якщо це не спрацьовувало, тоді застосовували інші заходи. Ничипоренко М. С. повідомила, що її родичі одними з перших вступили до колгоспу і записали туди її та чоловіка без згоди останніх. Але коли у них було конфісковано до колгоспу всю худобу, їм не залишилось нічого іншого, як погодитись.

---

[2] В українському селі в кінці 20–х і навіть на початку 30–х років ще залишалось небагато людей, яких можна назвати поміщиками. До таких людей належала і родина Симиренків із Млієва на Черкащині. Лев Платонович і Володимир Львович (перший розстріляний у своїй хаті у 1920–му році, вірогідно — агентом ЧК) відомі як найкращі агрономи свого часу. Володимир Львович перший раз був арештований у 1933–му році, потім його звільнили. Навесні 1938 року його було арештовано знову і в вересні того самого року розстріляно. Чи були вони репресовані через те, що були поміщиками чи через те, що були сільськими інтелігентами, — не можна сказати. Див. число журналу „Родовід", присвячене цій родині: Родовід. — 1995. — № 10.

Розповсюдженішим видом примусових дій були нічні лиховісні візити місцевих активістів, нерідко очолюваних головою колгоспу та його когортою. Вірогідно, вони наносили саме нічні візити для підсилення драматичного ефекту своїх вимог та щоб приховати свій маршрут від тих, хто міг би фізично їм протистояти. У будь-якому разі, як свідчать опитувані, що спостерігали або брали участь у цих заходах, активісти без будь-яких вагань робили це, намагаючись збентежити односельчан та сповна використати своє панівне становище. Стрілков О. І. стверджував, що він навмисно приходив вночі, щоб не дати людям спати, вимагав від них усю їжу, що була в хаті, не шкодував нікого, незважаючи на вік та стан. Як розповів Філатов А. Ф., їхня нічна команда ходила до однієї хати п'ять чи й більше разів за ніч, щоб не дати родині заснути або хоча б відпочити, і психологічно виснажити їх. Коваленко К. П. повідомив, що активісти вирушали в свої походи ніч за ніччю, погрожували селянам або арештовували їх. Дочка одного з таких активістів пояснила, що вони спали вдень, а „працювали" вночі — тобто знову і знову приходили в одну й ту саму хату, аж доки сім'я або поступалась і вступала до колгоспу, або їх виселяли з хати за відмову.

Конфіскація приватної власності, домашньої худоби і сільськогосподарських знарядь

На цю тему, як і на тему виселення, заслання та арешту, опитувані говорили дуже багато. Хоча запитальник вміщував кілька запитань з цього приводу, розмах і багатослівність спогадів часто були непропорційними тим запитанням; це можна вважати віддзеркаленням ступеню болю і розгубленості, викликаних втратою власності — навіть і шістдесят років по тому. Це було мовби фокусом почуття загальної безпорадності й кристалізованою формою жалю за всім тим, що вони втратили.

Не всі селяни розуміли значення усіх подій з самого початку колективізації, вони не могли точно визначити позицію радянської держави стосовно колгоспів. Заєць А. С., наприклад, заявив, що спочатку багато селян не могли усвідомити, що колективізація означала втрату ними своєї землі, більшої частини худоби й інструментів. Вони не мали поняття про радикальну трансформацію свого життя, що була запланована представниками нової еліти. Удовиченко І. К. стверджував, що з початком колективізації (у його місцевості це почалося у 1929 році) всі були змушені вступити до колгоспу. Десь через рік або два їм сказали, що при бажанні вони можуть вийти з колгоспу[3]. Люди відчули себе в пастці: навіть якщо вони виходять з колгоспу, їхні землі, домашня худоба, інструменти їм не поверталися. А це означало, що більшість тих, що все-таки виходили з колгоспу, в подальшому знову до нього поверталися, оскільки було важко, а в деяких випадках і неможливо, заробляти на життя в селі поза соціалістичною системою.

Згідно з наведеною вище розповіддю Удовиченка І. К., як тільки колгосп відбирав

[3] Можна припустити, що це співпало у часі з відомою заявою Сталіна про „запаморочення від успіху", у якій він вказував активістам на помилковість прискореної колективізації і рекомендував їм зменшити темпи. До цієї ж позиції він знову повернувся в 1932 році в ході планування і здійснення великого голодомору — коли стали відчутними найжахливіші наслідки колективізації. Таким чином, ця бесіда (з Удовиченко І. К.) є в мініатюрі історією колективізації до часів великого голоду (див. також Іванченко М. Г.).

власність у селянина, останній уже не міг знову стати на ноги. Іванченко М. Г. описав страждання батька, який побачив, як погано доглядають у колгоспі за конфіскованою в нього худобою. Коли його примусили вступити до колгоспу, він втратив всю свою домашню худобу. А побачивши, як із нею поводяться в колгоспі, пішов і забрав її додому. Незабаром до нього прийшло колгоспне керівництво і знову повернуло худобу до колгоспу. Опитуваний наголошував на тому, що в колгоспі взагалі погано хазяйнували. Конфіскувавши найкращі землі, керівництво мало що робило з ними, тримаючи більшу частину полів під паром, оскільки не вистачало сільськогосподарських знарядь та/або вміння ефективно їх обробляти.

У деяких селах активісти, які проводили репресії, розподіляли між собою або продавали конфісковані одяг, взуття і сільськогосподарські знаряддя. Худик П. В. був членом сільської ради і брав активну участь у репресіях у своєму селі в 30-ті роки. Він визнав не лише свою участь у виселенні сусіда з хати і конфіскації його власності, а й те, що активісти сільської ради робили це задля власного збагачення. Активісти розподілили конфіскований одяг між собою, а зерно віддали до колгоспу. Рогова М. Г. розповіла схожу історію, але у неї активісти проходять під назвою комсомольців. Вони забрали в неї одяг та продукти до місцевої школи, де і влаштували їх аукціонний розпродаж. Опитувана зазначила, що покупці мали дуже мало грошей. Масло М. П. описав представників нової сільської еліти як незграбних, неінтелігентних людей з обмеженими уявленнями, політичні вірування яких базувались виключно на прагненні власного збагачення. Він запевнив, що конфісковані продукти та спиртні напої потрапляли до комор активістів, які майже постійно були п'яними від спиртного, конфіскованого у своїх сусідів:

> „Весь актив у голодовку був обеспечений. Жінка його вареники ліпить, і тільки хто заходить — під газету. Потом вони пили, як скажені. Реквізують сало, ще що і п'янку утворюють. Вони нужди не мали ніякої".

Майже те саме повідомила Тарасенко Г. Т.: активісти забирали собі конфісковану їжу, яку селяни ховали за іконами, в стіні або закопували в землю. Вона бачила, як активісти „йдуть на викачку" — їли й пили всю ніч те, що конфіскували у її сусідки:

> „...Там квасолю викопали, а там — сала. Грабили ходили нещасників. За ікону торбину з квасолькою заховають, і ту витягнуть, а тоді привозять у комору та цілу ніч гуляють — їдять та п'ють. Це я своїми очима бачила. Вони ідуть на викачку, були мясні і з района, увечері беруть ящик водки та їдять те, що з сльозми люди заробляли. Які там веснянки були".

Надежа М. М., який був відвертим прихильником колективізації, на запитання, чи правдиві такі звинувачення, чи правда, що конфісковані у односельчан речі, продукти використовувались для власного збагачення, відповів, що зерно було „законно конфісковано" і передано до державних зерносховищ для подальшого перерозподілу. Але нічого не сказав щодо інших конфіскованих речей (також див. Гатько Г. І.).

Схоже, що в багатьох селах колективізація давала шанс місцевим активістам зайняти панівні позиції і безкарно красти, в той час, як для інших — це був шанс поквитатися за зневагу (дійсну чи уявну), з якою до них ставилися в минулому. Дишлюк Є. М. повідомила, як до них додому прийшли місцеві активісти. В цей час вдома була мати, а брат працював у полі. Щоб врятувати новий костюм сина, мати вдягла його під сукню, але активісти

Активісти, які проводили суцільну колективізацію в 1929–30 роках, с. Бурти Шполянського р–ну Черкаської обл.

побачили і здерли його силою — кілька чоловік повалили матір на підлогу і тримали її так, аж доки не роздягли. Палагнюк М. В. розповіла, як дівчину з репресованої родини послали дістати золоті монети, зароблені сім'єю в роки НЕПу (20–ті роки) і заховані для зберігання. За дівчинкою потайки пішов один з активістів, і коли вона знайшла гроші, він вийшов зі своєї схованки, відібрав їх у дівчини і поклав до кишені.

Конфіскації підлягали гроші, одяг, домашні приладдя, запаси їжі, сільськогосподарські знаряддя, устаткування для переробки продукції, а також усі елементи, що використовувались у процесі різноманітного домашнього виробництва (гончарній і ковальській справах, млинарстві). Явдошенко В. А. розповідав, як в одній місцевості були конфісковані усі 24 приватні млини. Селянам більше ніде було змолоти своє зерно, а державне розподілення було нерегулярним і здійснювалось переважно через колгоспи та радгоспи. Отож селяни, що мали вдома зерно, були змушені вручну давити його між двома каменюками, щоб отримати щось на зразок борошна.

Кілька опитуваних вживали негативні слова на означення сільських активістів, особливо конфісковувачів їжі і власності селян. Як було зазначено раніше, слово „викачка" (від „викачувати") використовувалось, щоб означити їхню конфіскаційну діяльність. Слова „буксіри" або „буксири" вживали в деяких місцевостях для змалювання дій активістів під час репресій у селі (Андрієнко П. Є., Роман І. С.), або дієслово „буксірувати", щоб описати, що ці активісти робили (Стрілков О. І.). Пивовар В. І. користувалася терміном „буксірна команда", що було тотожним „комсомольській організації", для того, щоб розповісти про тих активістів, які шукали і конфісковували зерно й продукти. Зазвичай, вони звертали

особливу увагу на великі подушки, що були майже в усіх сільських хатах, зазирали під них або копирсалися там у пошуках глечиків чи прихованого зерна. Ільченко І. Д. розповіла, що в її селі конфісковувачі були не з місцевих, а прислані з районного центру. Натомість Андрієнко П. Є. і Стрілков О. І. стверджували, що репресії здійснювали місцеві активісти, добре їм знайомі, навіть сусіди, які об'єднувалися в групи з трьох або чотирьох осіб. Вони забирали всі харчі з кожної хати по черзі. Сокирко М. П. зауважив, що ці активісти були місцевими, вони об'єднувались у спеціальні бригади з метою конфісковувати у селян все, що завгодно. Ці бригади йшли напливами. Перша хвиля змила все, що знайшли. Через кілька днів була друга хвиля, а пізніше — третя. Кожний раз обшуковували хату, хлів, інші приміщення; проштрикували землю в дворі, шукаючи, де селяни могли щось сховати, як правило, їжу, щоб не вмерти від голоду. Також опитуваний був свідком, як активісти конфісковували їжу у своїх родичів. Роман І. С. описав момент конфіскації: жахливий хаос, люди, що втратили над собою контроль, перелякані сусіди, заплакана мати і безпорадний батько. Метою цих акцій було залишити селян без їжі і навіть без насіння. Це був у буквальному розумінні смертний вирок:

> „Я сидів за столом, читав уроки, коли чую — надворі знявся якийсь лемент: собака гавкає, кури кудкудачуть. Думаю, що це сталося? А вони вже їдуть на подвір'я підводою. І зразу ж кинулись шукать зерно у клуню, в сарай, у хлівець, а тоді вже в хату зайшли, почали підпіччя вибивати желізними такими штирями. Це страшно: собака з переляку виє, мама серед двору голосить, батько стоїть такий розтіряний, а я дивлюсь на це все. Отак години зо дві шукали, все перерили. Забрали навіть мак і квасолю. Ви розумієте, що таке залишить сім'ю без зернинки?"

Виселення, заслання і арешт

Втрата власного дому — катастрофа для родини будь–де у світі. У селянському суспільстві, де надлишок ніколи не був великим, де навіть найкращі сусіди могли чимось поділитися тільки тимчасово і де не існувало офіційних притулків для бездомних, — це жах. Один із тих, хто здійснював репресії в своєму селі — Худик П. В. — стисло розповів історію репресії, в якій він особисто брав участь. Опитуваний не повідомив подробиць, тому все, що ми знаємо, це те, що місцева сільрада виселила сім'ю, в якій було семеро дітей, і всі вони загинули. Роман І. С. описав знищення місцевими активістами цілого хутора. Його мешканці протестували проти вступу до колгоспу. Під час колективізації більшість хуторів у СРСР були знищені, а їхні мешканці або переїжджали в село, або просто розбігалися. Опитуваний зазначив, що в цьому хуторі було знищено кожну хату, кожний хлів, кожний двір. Деякі сім'ї після вигнання не мали змоги переїхати до села, бо їм не дозволила влада. Та про їхню подальшу долю Роман І. С. нічого не розповів. Він повідомив тільки, що сталося з його родиною, яка знайшла притулок у приміщенні, що належало фабриці, а пізніше переїхала до більшого будинку. На жаль, опитуваний не розповів, як вони заробляли на життя. Батьки стали робітниками і більше не повернулися в село, до землі.

У багатьох селах єдиними людьми, до яких виселена родина могла звернутися за

притулком, були сусіди. Родина опитуваної Чуб Ф.О., наприклад, дала притулок багатьом сусідам, вигнаним зі своїх хат, доки вони не знаходили собі власне житло. Вона розповіла про довгу чергу таких вигнанців. У хаті опитуваної знайшли притулок літній чоловік, жінка, молода жінка з дитиною і хлопчик–сирота — єдиний, хто уцілів зі своєї сім'ї.

Гацько Ф. Ю. розповіла, що вона з сестрами були сиротами: мати вмерла ще до колективізації, а батько помер в роки голоду. Їх викинули з власного будинку, який комосомольці спалили. Представники місцевої влади наказали Федорі Юхимівні йти працювати на колгоспне поле, незважаючи навіть на те, що вона не записувалася до колгоспу. В той день, коли її родину виселили і спалили їхню хату, одна з сестер лежала у ліжку з нападом малярії. Опитуваній, яка працювала на полі, бригадир не дозволив залишити роботу і піти подивитись, чи не згоріла сестра разом з будинком. В зв'язку з цим випадком неминуче постає запитання: чому малолітні сироти були названі „ворогами народу" і чому їх викинули з власної хати? На це запитання опитувана дала приголомшливу відповідь: вони були виселені, а їхня хата спалена новою сільською елітою для того, щоб зробити з неї древесне вугілля, яке потім вивезли до Харкова і продали за готівку, яку підпалювачі привласнили.

Палагнюк М. В. працювала у 30–х роках у колгоспній конторі. Вона пригадала, як місцевий голова колгоспу лаяв одну жінку на ім'я Мотрона, „злочин" якої полягав у тому, що вона не хотіла вступати до колгоспу. Вона була силою вигнана з дому, а її діти буквально викинуті з хати. Голова колгоспу лаявся при згадці її імені і твердив, що останню слід було б повісити за її „злочин".

Реута О. М. розповіла, як її родина отримала від товариша, що належав до нової сільської влади, записку з попередженням про те, що їхню сім'ю збираються піддати репресіям. Спочатку батько втік до лісу, і мати носила йому вночі їжу. А потім з хати вигнали всіх членів родини, і вони жили у лісі близько трьох тижнів, побираючись у сусідів пізніми вечорами. Опитувана згадує, що вона бачила там багатьох людей — мабуть, це були ті родини, які не мали, куди того, як їх повиганяли з хат.

Коли сім'ю виганяли з хати, вона повинна була знайти інший вид притулку. Альтернативою була смерть. Інколи після того, як родині вдавалося улаштуватися в іншому будинку, її повторно репресували і знову викидали з хати (наприклад, Кравченко Ф. Й.). Одна родина, за словами Бондаренко Є. П., упродовж кількох років була п'ять разів вигнана з різних домівок. У проекті є численні описи родин, які були вигнані з домівок, але не заслані, вони деякий час блукали округою, не в змозі знайти собі житла. Деякі (як було сказано раніше) жили в лісі, шукаючи об'їдки їжі то тут, то там. Інші жебракували на дорогах. Ті, кому пощастило більше, знаходили тимчасову роботу, часто не в сільському господарстві, а на фабриках і копальнях. Багато таких родин взагалі полишили свої рідні місця і знайшли роботу далеко від дому. Про них говоритиму далі.

Буслик М. Г. розповіла про репресії проти неї і згадала той день на початку 30–х років, коли розпочався її шлях на заслання до Сибіру. Того дня, коли вона залишила своє село, у неї все було конфісковано, а її вигнали з хати. Їй нічого не дозволили взяти з собою. Єдине, що вона змогла — це взяти на руки дитину і піти. Вона повернулася у 1942 році. Ничипоренко М. С. та Дудник М. О. зазначили, що із засланих родин з їхнього села жодна не повернулася додому. У багатьох випадках на заслання відправляли не всю сім'ю, а тільки батьків (Палагнюк М. В.), більшість з яких не дожила до повернення додому. Удовиченко І. К., як і більшість інших селян, впевнений, що багатьох з тих, кого люди вважали засланими,

Бесараб з сім'єю, в якого знайдено лишки у горшках, с. Носачів Смілянського району Черкаської обл. 1930-ті роки.

насправді десь у дорозі було розстріляно. Цим можна пояснити, чому ніхто не мав жодної звістки про їхню долю (із села Удовиченка — сімнадцять чи вісімнадцять родин). Втім смерть приходила різними шляхами. Зборовський Я. М. описав свій досвід заслання до Фінляндії, коли цілі родини були висаджені невідомо де і блукали снігом у лісах. Вони просто безслідно зникли.

Павліченко А. Г. розповів незвичайний випадок про чоловіка, якого окремо від його родини заслали до Іркутська. Він повідомив, що отримав там землю і роботу і що йому там сподобалось. Йому дозволили повернутися додому з тим, щоб перевезти всю родину до Іркутська, куди вони й емігрували. Типовий випадок, що трапився із сусідами з хати навпроти, зі сльозами на очах розповіла Зубалій М. К. Їх силою вигнали з дому і вислали потягом. Перед тим, як залишити подвір'я і вирядитися в дорогу, вони попрощались із сусідами, які зібралися в них у хаті. Члени виселеної родини ходили по подвір'ю і плакали, прощаючись з усім живим і неживим: із вербою, вільхою, лісами, огорожами і будівлями. Коваленко К. П., розповідаючи про людей, яких відправляли у заслання, згадує, як 1931 року часто чув по ночах зойки і плач тих, що на залізничних станціях чекали на вагони, що мали повезти їх на заслання і, в багатьох випадках, на смерть.

Рідні більшості з тих, що були арештовані і зникли, ніколи нічого не дізнавались про їхню долю. Після проголошення незалежності у 1991 році стало можливим отримати інформацію, що зберігалась у папках КДБ (НКВС, ЧК), але для цього був необхідний спеціальний запит. Мало людей літнього віку це робили, оскільки більшість стереглися контактів з органами безпеки, незалежно від причин і потреб. Мало хто долав важкий шлях для того, щоб отримати інформацію про родичів, що зникли близько шістдесяти років тому. Одним з тих, хто таки докопався до інформації, був Іванченко М. Г. — сільський інтелігент, що подав нам фрагмент з документа, який отримав у архіві КДБ. Сумна розповідь про історію арешту й страти його батька у 1938 році є однією з тисяч, навіть десятків тисяч подібних. І всі ці історії, за дуже рідким винятком, так і залишились не розказаними, у будь–якому разі — не опублікованими.

Бондаренко М. О. зазначила, що з того часу, як когось арештовували, як правило, ніхто з його родини більше нічого про нього не чув. Він просто зникав. У дядька Пособілової було репресовано родину. Самого дядька було арештовано, сім'ю виселено з хати, а все майно конфісковано. Пізніше сім'ю відправили у заслання. Через певний час дядька випустили з тюрми. Йому потрібно було пройти пішки до рідного села кілька кілометрів. За період ув'язнення він дуже ослаб і помер прямо дорогою додому.

Альтернативна точка зору: колективізація була корисною або необхідною

Кілька опитуваних позитивно відгукнулися про колективізацію. Більшість із них були активістами в 30–ті роки. Їхні відповіді не збігаються з думкою більшої частини опитуваних. Кривоніс К. Г. і Викленко–Погребняк Г. Г. стверджували, що всі в селі пішли до колгоспу відразу і добровільно, що, звичайно ж, не було правдою. Кушнір П. І. стверджував, що більшість родин добровільно вступила до колгоспу у 1930–му році. Ті ж, хто цього не зробив, підпали під туманний вплив агітаторів, які були проти колективізації. Надежа М. М. казав, що тільки найбагатші сім'ї не хотіли записуватися в колгосп, і що їхня власність була конфіскована справедливо. На його думку, більшість із них врешті–решт ставала робітниками місцевих радгоспів. Зі слів Надежи М. М., тільки така сильна людина як Сталін мав мужність завершити справу колективізації.

Як видно з наведених коментарів, активісти 30–их років, які брали участь у проведенні репресій проти інших селян, завдання особливої ваги вбачали у „ліквідації приватної власності". Ця точка зору значно відрізняється від думки більшості селян. Система вірувань активістів диктувала, що це повинно бути зроблено, — про це казав Кушнір П. І.:

„Розкуркулювали, так. Було те, що не вніштожать кулака, а ліквідувать собственность. Собственность. Зробить общественну собственность. Ну, свідомо ж не пошли".

Надежа М. М. переконаний, що держава мала право насильно заганяти населення в соціалістичну сільськогосподарську систему, що держава має право себе захищати:

— Так ви ж кажете, що в колгосп не втягали, а люди самі ішли?
М.М.: Та ішли ж *(сміється)*.
. . . . . .
— Те зерно, що забирали у людей, то привозили в комору?
М.М.: В комору, а потом віддавали государству, в район... Ето всьо дєлала партія, ето всьо дєлала совєцька власть, керувала, нужно було кормить армію, нужно було кормить народ, государство. А хлєбушку прятали.

Але далі він заявив, що то є неправда, ніби селян силували до колгоспу. Такі наклепи поширювали „спекулянти" і „злодії". Він наполягав на тому, що селяни, що вступили до колгоспу, зробили це з власної волі і законно переписали йому свою власність, після чого кожна сім'я отримала документ в золотій рамці, в якому вказувалось, що їхні землі були навічно передані колгоспу. З його слів, цей документ ще й досі лежить у колгоспній конторі, а передача права на землю була такою ж легальною, як і корисною. Це інтерв'ю

наводиться повністю (див. додаток 7). В ньому міститься стисла історія колективізації, починаючи із СОЗів, включаючи опис диктатури Сталіна і закінчуючи вигнанням і засланням тих, хто відмовлявся вступати до колгоспу.

Кілька опитуваних заявили, що, вступивши до колгоспу, вони вчинили не тільки правильно, а й добре, оскільки це сприяло покращенню їхнього життя та/або життя інших селян. Деякі з них були із групи агітаторів та активістів, що несли відповідальність за репресії 30–х років у своїх селах (Кривоніс К. Г., Кушнір П. І.). Вони стверджували, що селяни з радістю йшли до колгоспів і тільки ті, що перебували під впливом антиколгоспних агітаторів, хоч і не зробили це негайно, врешті–решт всі записалися до колгоспу. Буслик М. Г. не була налаштована так рішуче і постійно змальовувала жахи колективізації. Однак з цього приводу вона сказала, що її батько відразу вступив до колгоспу тому, що всі в селі погодились об'єднатися. Викленко–Погребняк Г. Г. заявила, що її родина хотіла вступити до колгоспу, оскільки у них було обмаль землі, і вони були бідні. Зі слів опитуваної, ця акція мала економічний сенс.

Кілька опитуваних сказали, що найбільше колективізацію підтримували представники найбідніших прошарків суспільства, як, наприклад, заявив Бібік І. І.: „Як бідняк був, то йому всьо равно". Йшлося про те, що бідні мало що втрачали від вступу, в той час як втрати інших були досить суттєвими. Деякі втратили майже все, що мали. (Див. також Пособілова О. І., Кравченко Ф. Й., Буслик М. Г., Синьоок О. І., Викленко–Погребняк Г. Г. і Палагнюк М. В.).

Мабуть, ще не звільнившись від соціального та політичного тиску комуністичного періоду (коли постійно необхідно було демонструвати та доводити свою відданість ідеям режиму), кілька опитуваних заявили, що їхні родини першими вступили до колгоспу. Це було різновидом ритуального міфу, який автоматично засвідчував лояльність і навіть ентузіазм сім'ї. Дуже сумнівно, що в нашому скромному огляді (400 осіб) ми справді змогли б виявити кількох селян, що першими вступили до колгоспу.

Одне з гасел, що використовували агітатори при залученні людей до колгоспів, проголошувало: „Вас шанують у селі. Якщо Ви вступите до колгоспу, за Вами підуть і інші". Кілька опитуваних ще й у середині 90–х років повторюють це гасло, все ще демонструючи неприховану гордість за ту роль, яку їхня сім'я відігравала в процесі колективізації. Цей лозунг був одним з кліше життя села радянського періоду. Кравченко Ф. Й. казав, що його мати й батько разом вирішили вступити до колгоспу і були першими в їхньому селі, хто це зробив. Опитуваний повідомив, як його батькові заявили, що, якби він приєднався, решта селян зробила б те саме („за тобою всі йтимуть"). Онуфрійчук М. Я. розповіла аналогічну історію про те, як її батька „обробляв" двадцятип'ятитисячник, який користувався вже відомим гаслом: „Як ти підеш в колгосп, то за тобою підуть люди". Батько був шанований у селі. Батько таки вступив, і його нащадки ще й зараз полюбляють говорити, що він був першим і, вплинувши цим на рішення односельчан про їхній вступ до колгоспу, у такий спосіб творив історію у своєму селі. Дудник М. О. сказала, що її батько першим вступив до колгоспу у своєму селі. Її сім'я була незаможною, і вони сподівались, що життя в колгоспі буде кращим, ніж раніше. Вона стверджувала, що воно справді стало кращим:

— Ви сподівалися, що в колгоспі буде краще?
М.О.: Аякже ж, обіщали ж. Ну, первий год стали робить, брат Борис вивчився на трактор, робив трактористом, а ми по разних роботах. Получили багато хліба тоді.
— Який це був рік?
М.О.: Я не можу сказати.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: РЕПРЕСІЇ:ВИЗНАЧЕННЯ І ТИПИ

Андрієнко Павло Євтухович

— А як організували колгосп?
П.Є.: А як колгосп прийшов, в нас відібрали ту усадьбу другу і не дали нам нічого.
— Чому забрали?
П.Є.: Це вже забрали, як у колгосп не пішли батьки, а тоді вже забрали.
— Чому батьки не пішли в колгосп?
П.Є.: Не хотіли.
— Голова був з вашого села?
П.Є.: Свій.
— Чи він умовляв батька?
П.Є.: Там таке було, хоч на вішалку йди.
. . . . . .
— А як забирали подушки?
П.Є.: Наложили налог такий на людей, шо не в силах його виплатити.
— Такий податок наклали на батька, бо в колгосп не пішов?
П.Є.: Да. Ну, а тоді його заставили, вони забрали все: кролів забрали, мав девяносто штук — забрали, подушки забрали, тоді врем'я таке, подушки вернули, а це так і осталось. Тоді ж знаю, наші ж і в колгоспі були, а корову забрали, все із горища віником позмітали: і зерно, і квасоля де була, все позабирали.
— Що вони казали?
П.Є.: Ну, приходять такі, буксірі називаються, приходе душ три–чотири і забирають усе — де яке зерно не є, де яка картошка, все–все.
— Чи вони були місцеві?
П.Є.: Місцеві.
—А чи не можна було піти в район до начальства?
П.Є.: А куди? Візьдє, як і в районі, такі.
— Як ваш батько був багатший, чи до нього часом приходили бідніші попросити пораду або хліб, або ще щось?
П.Є.: Багатих тоді зразу, як началась колєктівізація, повигонили.

Бібік Іван Іванович

— Чи всі радо вступали в колгосп?
І.І.: Ні, не радо, з примусу, силою.
— Як примушували?
І.І.: Забирали. Заходить у хату група: комнезам, предсєдатєль сєльсовєта і предсєдатєль колхоза, которого назначили люди, вибрали, і: „Ти

Андрієнко Павло Євтухович з дружиною

підеш в калхоз?" Другий каже: „Я падумаю". А другий — що нема, що тєрять. Як бідняк був, то йому всьо равно. Тє, каторие люди зажитачно жили, кінь такий, що гладкий і здоровий, що труситься весь, жалка ж отдавать, — тє воздержувались. Налогами жалі, один налог отдасть батька, тут же, через дві неділі, другий. Була така торба грошей у батька, всі оддав гроші, і всьо равно пришлось ідті в калхоз.

Бондаренко Євдокія Петрівна

— У вашому селі були куркулі?
Є.П.: Були, розкуркулювали їх, повиганяли з хати. Один, шо його розкуркулили, вигнали сім'ю на Соловки, а дочка у Сосновку вишла заміж, одна осталася, і син оженився, остався, а тоді, коли то зачали ж їх виганяти, як война началася, виганяти зачали з хати, то вони разів п'ять забирали в його хату, виганяли.
— У батька чи в сина?
Є.П.: Батька на Соловки вигнали, і та сім'я велика була, так вони там грибів нарвали і наїлись грибів, і померли всі. А їх ото брат і сестра. Брат зостався, січас живе в Підгородні.
— Ще живуть вони?
Є.П.: Брат заболів і осліп, осліп, тут приходила звідтіля одна і казала: „Осліп і ногами не ходе, таке з паличкою, реч тоже отняло". Ну, вобшем, паралізувало його.
. . . . . .
— Як прізвище того куркуля, що виселили?

Є.П.: Христенко Семен.
— Що він мав?
Є.П.: Олійницю, корова була, кінь. Ну, тоді куркулі були всєгда такі, як сійчас: корова, коняка єсть і олійницю мав — ото і куркуль. А як тепер по дві корови держать, свині, кури, хати, то не куркуль.

Бондаренко Марія Олександрівна

— Чи висилали тих, хто не вступив у колгосп?
М.О.: Засилали, і ні пісьма ніхто не знав, і рід не знав. В нас, в батька, одна служанка була по сусідству, казали на нього: куркуль. Який же він куркуль, як у його тіки два погріби та людину там найме, шо там дасть, то заплатить. То вона в його служила, то його вислали, то ше й оконка в нас є Божа Мати. Вона, служанка, осталася хата тій служанці, то їх заслали, то він ше бідний, шо їх родичі були тут трохи, та старістю вони були, дітей не було та вернулися, було, та й построїлися тут, ше було, померли були, їх чужі люди доглядали. А в которих родини не було, то вони там, бідні, Бог їх зна.

Буслик Мотря Григорівна

— Батько зразу записався в колгосп?
М.Г.: Зразу. Як заснувався колгосп, так ми і пішли. А свекра ж вислали. Так пішли б всі у колгосп, всі згодні були. А шо ж робити самому? Землю усю забирають пахать у колгосп, і всі ідуть у колгосп. А були і такі, шо не йшли. Вони робили то в Пирятині, то ще десь.
. . . . . .
— Ви відносились до бідняків чи середняків?
М.Г.: Біднота була. Яке ж тоді багатство, як десять душ сім'ї.
— А в селі були багатші люди?
М.Г.: Може, й були, дак я не помню, щоб багачі такі дуже були. Оце свекра мого вислали, він же ж бідняк бщув.
— А за що його вислали?
М.Г.: Замість його якогось оставили, а його вислали. Які до двору приводять да розкуркулюють. Оце увечері збори, а зранку приїхали і забрали все. Пара коней — забрали, корову забрали, з кошів позабирали хліб. У мене все, шо у скрині було все моє, да в мішок поскидали. Прийшла та активістка, мішок вибрала да забрала все на світі, оставила саму скриню. „Да

Бондаренко Марія Олександрівна

я ж, — кажу, — ще не робила тут, не заробила, це ж мені батьки дали". А вона повикидала, забрала на воза і повезла. Оце вже у свекра, як я була, в мене Олька ще малою була, я плакала, а вона мене пхає і забірає, і забрала все. І пару коней забрали, і корову забрали, позабирали все на світі. У той день не вислали, а так, може, через два дні підогнали машину чи, той, підводи, і посадили нас, і на Мар'яновку повезли. Я з дитиною і дівчат три, і чоловіка, і батька, і матір, і нас на Мар'яновку аж повезли. І там ми п'ять днів стояли на Мар'яновці, поки погрузили весь состав. І тоді нас повезли на Сєвєр. Привезли на Сєвєр і висадили нас серед путів, серед ліса. Ліс по ту сторону, ліс по цю сторону, а нас: „Вигружайтеся!" Кричали ми всі, і міліція: „Успокойтесь, успокойтесь!" А ми ж кричимо, нас же серед путі. Снігу! У нас навесні все розтало, а там же отак, як плигнеш із вагона, дак отак у сніг. А тоді вигрузили всіх, состав пішов. Приїжджають підводи, одноконки із санями, і вещи складають, і везуть. Лісом, лісом, із півкілометра. Привезли туди нас, а там уже дома построїли. Не дома, а бараки із дерева отако поставлено і хвоєм покрито дома, і знизу землею поприкидано. І всередині построєно довгі–довгі такі бараки, звалися — бараки. І всередині пєчки з гліни поліплені і попроведені, і по цю сторону нари, і по цю сторону. І ото нас туди згрузили. Як ми там кричали, як ми там плакали. Мучалися там навесні і літо, аж на другий год нас на місто Гор'є перевезли. Там уже були дома построєні такі рублені, вже тепліші, але і там нари були пороблені, там і жили аж до 42-го. Як там було, один Господь знає. І голодом, і холодом, всім ми страдали. А тоді вже давали пайок, там копійки якісь давали. Там ми жили. А тоді хлопці робили і на заготівці,

і на погрузці, а баби ж тоже. А тоді забрали мужиків всіх, остались старці самі, старі і молоді да отакі баби, як я. І все ми робили, аж поки приїхали додому. Сказали, як є рідні, дак їдьте додому. І оце вже война була, і я приїхала сюда. Приїхала, а мати сидить отамо на жорнах, отак кровать була, а отак піл. І мати стоїть і меле шось. А я прийшла із двома дітками. Вона за руки взяла. У мене сумочка і в їх по сумочкі. Да прийшла, поздоровкалася. Батько був на городі, а мати в хаті. А мати: „Ой же мої діточки, звідкіля ви взялися, звідкіля ви прилетіли?" Ну, так я і залишилася в них. Чоловіка забрали на війну, його вбили, оце ж мир був у маї, а його перед майом вбили.

. . . . . .

— Що ви брали з собою, коли вас виселяли?

М.Г.: А нічого не було такого, шо осталось, яка тряпка. Ні хліба не було, позабирали вони все на світі. Дитину на руки взяла і пішла.

. . . . . .

— Із села скільки вас повезли туди?

М.Г.: Нас усього: Оврасієнко один був, Серед — другий, Яріш — третій і із Малої Кручи — Коленко. Оце чотири сім'ї із двох Круч. Кажуть: багачі. Які вони багачі, хіба це багачі, шо у свекра три гектари землі було? Який він куркуль? Корова да пара коней була, а волів не держали вони.

. . . . . .

— У свекра були наймити?

М.Г.: Та де там. Він з бідного двора.

— Він мав три гектари землі, і за це його розкуркулили?

М.Г.: А хто його знає. Може, кому шо сказав. Тоді, знаєш, шо кому скажеш — то вже враг. А були такі босяки, шо робить не робили, а босякували. То, може, шось сказав.

. . . . . .

— Комсомольці були у вас?

М.Г.: Були. Оце комсомолка і приходила трусить мене, вибирать із скрині. Наша, кручанська. Вона була з бідних. Всякі були.

Викленко–Погребняк Ганна Герасимівна

— Ви пішли в колгосп?

Г.Г.: Да.

— Чого ви пішли в колгосп?

Г.Г.: Того, що не було на чім жити: поля не було, город паршивий і тісно було.

— Шось давали в колгоспі?

Г.Г.: Всьо дали. Ми стали на житєльство та ще й купили поля у переселенців, вигодували з лошадки коня й запрягалися з дідом, і обробляли поле тим часом, доки вступили в колгосп. В колгосп пішло все чисто.

Вовкогон Григорій Кирилович

— Люди самі пішли в колгосп?

Г.К.: Який дурак сам би пішов у колгосп? Виганяли.

— Батька не розкуркулили?

Г.К.: Розбарахолили в колєктівізацію. Батько був на работі. В нас пшениці було сотих двадцять посіяно, а батько чує, що у всих забирають. Батько каже матері: „Давай закопаємо". Як, як активісти кругом живуть, і один на одного? Вони розібрали землянку, замурували туди ємкість, що пудів тридцять пшениці влізло. Це яму викопали, всадили той високий жолоб і засипали пшеницею, і до світа змурували лежанку, і затопили рано. Тут були люди такі, що підслідили. Я чую вночі: „Дзень". Пішла старша сестра. Батько приїхав, а ми хвалимося. „Нічого, діти, не помрем, а пшениця наша поїде днів через три". Забрали пшеницю: заїхала бригада кіньми, душ двадцять, викопали зразу. То вони довезли в село два мішки, а то вся вона розійшлася — кожен собі скинув. Корову забрали, двоє свиней забрали і прядиво забрали, і пшона натовченого в хаті, геть все забрали. Батько в кузні в колгоспі робив, то йде і рушницю з собою бере увечері. Мати зразу послала по батька. Батько прийшов з рушницею, каже: „Як я закипів, я хотів стрелить у которогось. Вже як буде". Батько походив в Чигирин, то корову нам вернули — самі кістки, а то більш нічого.

Воропай Софія Іванівна

— А старша сестра якого року народження?

С.І.: Сьомого року народження. І получилось так, що вона зі своїм чоловіком не жила. Коли стали колгоспи, він подав заяву у колгосп, а вона не хоче, каже: „Я сатані не хочу підчиняться, я хочу бути вільною казачкою". І так він покинув її.

. . . . . .

— А чому батька забрали?

С.І.: А мій батько був у стражниках.

— А що це означає?

С.І.: При царі був у поліції. А в мене батько був

герой. В нього були награди: два золоті хрести, два срібних, золота медаль, Георгіївський кавалер. Забрали їх. Забрали його у тридцять восьмому году, якраз на Євдокію. Він переходив гражданську войну і Першу світову. Розказував, що так обридло воювать, що притяг живого німця, дуже він сміливий був. То забрали їх, навіть не передяглися, то на другий день я носила одежу. І то я часто ходила, а не брали їжі ніяк, ні шматочка хліба, а останній раз через решітку поцілувались, а голова в нього оббинтована. Ускорості бачили люди, як везли стовповою, поїхав, кажуть, стражник, то після того ми його і не бачили.

. . . . . .

— Що батько мав, коли ви ще були малою?

С.І.: Мій батько мав сім десятин землі із сінокоса, а городу було два гектари. Ми не були багаті, тільки на нас була велика ненависть.

— А як би люди сказали на вас: бідняки, середняки чи багачі?

С.І.: Середняки. Мали і корову, тільки в двадцять дев'ятому році її забрали. І конячка була, город одобрали, а земля ще була. Поїхав батько та купив другого коня, так вони забрали і ту конячку, все забрали, а написали, що і молотарка була, чого не було — понаписували. Його хотіли брати у морфлот, а вони дали характеристику, що він експлуатірував чужий труд, то його і в армію не взяли.

— А як почалися колгоспи, батько записався?

С.І.: Подав заяву у колгосп, та не прийняли, він був лишений права голосу.

— То і мати не пішла до колгоспу?

С.І.: Ніхто не пішов. Всі старші роз'їхалися, а я найменша осталася вдома. А тоді на батька прийшло з Москви, що батька незаконно, і батько освобожденний. А ми ждемо–ждемо, їх нема. То старша сестра поїхала в Черкаси питати, чого ж нема батька. Вони сказали, що він умер із-за порока серця. А тоді розстрел замінювався двадцяттю годами.

— Чи всі пішли в колгосп у вашому селі?

С.І.: Наші не всі. Був дід Роман Лукіч, то вже він вмер, не пішов в колгосп, та ми не пішли, баба–козачка не пішла.

. . . . . .

— Коли організовували колгосп, чи часто проводили збори?

С.І.: Тоді — часто: і бригадні, і загальні. А то штаби були, в них визивали тих, хто не хотів в колгоспи йти, та запирали, нагонку давали. Страшне було.

Гацько Федора Юхимівна

— Ваші батьки зразу вступили в колгосп?

Ю.Г.: Та мати ж умерла до колхозів, ше ж із церкви з попами ховали, з півчами, а батько вмер у трицять третім з голодовки. Возивсь, возивсь із нами, та... А ми ж осталися сами, сестра у радгоспі вмерла, у Вирішальному там, а нам прийшли барбоси хату запалили.

— Комсомольці?

Ю.Г.: Та прийшли, тоді ж вугілля возили в Харків, люди ж питалися чимсь жити. Хрести на кладовищі порізали та палили вугілля, та возили у Харків, вмирати не хотілось. А нам прийшли вночі, вже я пішла на поле, мені було вже сімнадцять год, пішла вже в колхоз я.

— Ви записалися чи ні?

Ю.Г.: Ні, ішла на вулиці, коли йде голова колхозний і каже: „Йди на роботу". Пішла на роботу, а сестра хворала малярією, а менчій було десять год чи дев'ять. Коли приїхала кухарка, ми на полі ночували, там сарай був, і то заганяли, як свиней, туди. І ми ото там на полі ночували, коли приїжджа кухарка утром варити нам затірку і сказала: „Федора, ваша хата згоріла, вашу хату запалили". А я питаюся: „А дівчата не погоріли?" „Не знаю". І до вечора додому не пустили. А тоді сказав бригадір: „Дам бумажку". А тоді то міст тут великий був, а тоді то два місточки, а тоді великий міст був і на мосту стояла охрана.

— Комсомольці?

Ю.Г.: Да. І ото спиняли і ловили — хто втече з поля, в амбарь запирали голодних. Ну, а я ж до вечора доканалася, до смерку, повечеряла, тоді пустили мене додому, бумагу написали, пропустили на мосту. Увійшла в село й питаюся: „Ви не знаєте (там в одної бабки), чи сестри не погоріли?" Каже: „Ні, вони там на квартирі в одної". І ото все до тла погоріло.

— А чому вони запалили хату?

Ю.Г.: Та на вугілля ж, шоб вугілля чувалами возити в Харьків. Так шо я нагорювалась. А тоді ото осталася, а в чоловіка, шо ото він жив багато, тоді ж воно млин забрали, начали уже розкуркулювати, а в його, у тридцять третім

вони діток бросили у станції, та міліція забрала, а вона приїхала додому та захворала, жінка, чахоткою, через діток та й умерла.

— А чому дітей кинула?

Ю.Г.: Та голодовка ж була.

— Тільки вона покинула дітей?

Ю.Г.: Ні, удвох. Та багацько бросали: і баба ця Галька Бузько бросала, шоб там спаслися вони. Садовили, шоб їх же підбирали і їх же годували, у власті ж було шо–небуть їсти.

— Її діти врятувалися?

Ю.Г.: Та спаслися.

— А потім повернулися?

Ю.Г.: Та хто як, чиї вернулися.

— А вашого чоловіка?

Ю.Г.: Ні, вони малі були, хтозна, вони й померли, може.

— Багато це робили?

Ю.Г.: Багато, та вся Вкраїна робила, бросала, страшне було. Поки сами жили — харашо, сами в'язали і косили, і млини ж були, мололи, і пекли сами, в мене піч і зараз є.

Грицина Мотря Федорівна

— Агітатори свої чи чужі?

М.Ф.: І чужі, і свої. Налоги на цих людей. Людина, як не виповнила налогу, то все, що не є, забирають. Забирали і садовили в тюрму, а були такі, що вивозили.

Дишлюк Євдокія Митрофанівна

— Чи ви пам'ятаєте, скільки людей вивезли в Сибір, коли розкуркулювали?

Є.М.: Вивозили десь небагацько, тако сімей три вивезли, а потім уже репресація, репресірували. То я хотіла сказати, уже сказати про своє розкуркулення. Уже по третій катєгорії, то були по першій, шо багаті, по другій, а ми вже по третій, уже й нас розкуркулювали. Прийшли, приїхали голова сільради, голова колгоспу. Шо брать? Нема чого там брать — як злидні. То старший брат був од мене, я з 15-го, він з 13-го, уже купила мати йому костюмчик простенький, а він був десь на роботі, не було його дома, а тут уже приїхали. Ох, та мати той костюмчик наділа на себе, бо заберуть. Брат як прийде, то прийде в такому латаному, а це ж нехай буде чистеньке, як де одіть. То, знаєте, не постромилися, як побачили, і ту матір покотили, і здерли, і задерли спідницю, і здерли ті штани, піжачок десь там був, то забрали і піжачок, і штани. Чи можна, допустіма така розкулачка, здерти з тіла не постромилися? Але хай би колгосп був, робили б, платили, але не поступить так, як вони: виморить голодом стіки.

Дудник Домна Федорівна

— До якої категорії відносилися ваші батьки?

Д.Ф.: Вони не були багачі, вони, по-моєму, як казали, середняки. Такі, що ні сюди, ні туди, але такі, як–то трошки хитріші. Я знаю, що я помню, машинку мали, що вже собі вчотирьох чи вп'ятьох привозили та й молотили, ту молотарочку таку невеличку.

— Вони були господарями в селі?

Д.Ф.: Так, це тепер так кажуть, що це забрали тих, що могли хазяювати, а ті, що не годні були, вони і зараз не хазяї, але тоді такий період був. То я кажу, я не можу сказати колічество, була корова, були коні, бо волів не було, свині були, постройки були кругом. Все це розорили, нічого не лишили, всьо розібрали, тіки лишилася хата, була нова та не була звалькована, то геть її розібрали, в тій хаті тіко лишили вже голий

пол. Розібрали ту хату чисто, тіки половинка лишилася. Вигнали Партигів, зараз є Ліда, їх з хати вигнали та посадили в нашу. Оце так робили по злості.

. . . . . .

— Батько не подав заяву до колгоспу?

Д.Ф.: Він подав у колгосп, він був пішов у колгосп, організували, був ще там Бомко, був ще Мартин. І де ж, як ти пішов у колгосп, іди до других та й витягай з них душу, вигонь з хатів. А він сказав: „Ні, я цего робити не можу". І тоді ця злость пішла на него, тут же організовують, щоб до купи, а він не схотів, і за це вигнали з хати, розкуркулили, вигнали з хати, не дали нічого, ні граминки. Ну, то й тато борється, що ж, треба жити, ще доки він удома. Купив порося якесь там у Кульчицького, цего Левонтія тата, повіз у Київ, ну, щось трошки заробив, щоб дітям їсти, бо нема, що їсти, щоб дітям трошки щось дати. Поїхав раз, поїхав два. А — він спікулює! Вже є підозра — він у колгосп не хтів іти, а вже пішов на спекуляцію, начали глядіти вже. Коновальчукові побили вікна: це хто? „Це він, — каже, — побив". І там ще їдному спалили. Це хто? Це він зробив, і ще з ним Гринчак Семен був, і ще їден. Втрьох їх опутали, посадили. Ну що ж, нема доказательства, потримали, потримали їх, якось випустили. І так мучили, доки він, ще три роки він з мамою жив, це ще мама мала хлопчика, хлопчик умер, то тата забрали, і ми щось сім років без кола і без двора, з їдної хати в другу. Так ми добрували.

— І не знали, де він?

Д.Ф.: Так ніхто не сказав по нинішній день, так він і пропав.

— А який це був рік?

Д.Ф.: Наверно, рік, ці — 33–ій, 34–ий роки, в ці тяжкі дуже роки, голодні дуже.

— І ви своєї хати не мали?

Д.Ф.: Не мали, ще звідти ще нижче ми зійшли, ще ми тут жили, і так ця мама, яка вона ще до ниньки є, так ця мама билася, бідна, то десь там купить якоїсь горівки та фляшку десь заміняє на якусь там бараболю, то якоїсь махорки принесла, та й той приніс, бо немає грошей, бараболі чи пушку муки. І це так ми переживали той період.

Дудник Марія Омелянівна

— Чи були в селі такі люди, яких вислали?

М.О.: Були, канєшно.

— Можете згадати, кого вислали?

М.О.: Я позабувала, бо якби я дома жила.

— А скільки сімей?

М.О.: Та сімей, наверно, п'ять-шість було.

— Господарі самі виїжджали чи з сім'ями?

М.О.: З сім'ями, їх прямо евакуірували і всьо, не дали тут жити.

— Вони повернулися?

М.О.: Нє, ті, що їх вислали, то ті не вернулися.

Заєць Андрій Соломонович

— Хто організовував колгосп у вашому селі?

А.С.: Ну, оце зігнали збори, приїхав там голова сєльсовєта, приїхав полномочений якийсь був з району. Давай збори, давай писати, то не хотят. В нас записалось тринадцять чоловік. Записали.

— А ви записались?

А.С.: Я записався.

— Чому ви хотіли піти в колгосп?

А.С.: Хотів, потому треба було йти. Год поробив, описали і забрали в мене все хазяйство.

— А ви думали, як підете в колгосп, то не заберуть?

А.С.: Ну да, а воно... Потом я там пішов на збори на десятидневні, воєнкомат забрав. Тоді приходиш, тоді сидить, питає: „Ага, так у колхозі чи не в колхозі, чи розкуркулений?" Заходю, пита: „В колхозі?" Кажу: „В колхозі". „Так, ше шо, не розкуркулювали?" Кажу: „Описали, оце год поробив, описали, забрали всьо". Він зразу за трубку, на Кобзарівку дзвонить: отак, за шо, як? Розпитали. „Так, буде ваше повернута, шо позабирали". Ну, приходю, а там бригада ця, шо ходили описували, людей з хат виганяли, і ото один на кроваті, і другий на лаві. А він до мене, кидь до мене ключі. „З'їж, — кажу, — возьми їх сам. Дурак ти", — кажу. Ну ото робив і всьо.

Замогильна Ганна Василівна

— Як ставилися до тих, що зразу пішли в колгосп?

Г.В.: Воно ж не скрізь однаково. У нас, як почав засновуватись колгосп, то котрі не йшли зразу в колгосп — забрали і корови, і коні, і хліб позабирали — все в колгосп позвозили. На другий год крутились, крутились та й пішли. Балакали,

що временно, що розбіжиться, то люди вірили і не йшли.

Зборовський Яків Михайлович

— Людей виселяли?

Я.М.: Виселяли. Мене одправили на Западну, а з Западної — на Фінляндії, а з Фінляндії почали одправлять, це як в армії. Я дежурив ноччу і поморозив пальці, ще як з Фінляндії вивезли. Мене додому одправляють і не прийняли на Японію. Як додому їхать, то ми зостались — поїзда не було. Ідемо до лавки з Штиркою, морози були більше 60–ти градусів. Іде дід і почув наші розговори, а ми балакаєм по–українські, а він дежурить ішов. Підступа до нас:

— З якої ви месності?

— З України, з черкаських.

— А село?

— Мліїв.

— Бо я почув український язик, а я сам розкуркуляний був, та нас вивезли в ліс. Сім'я вимерла, одна дитина зосталася.

І плаче:

— Повезли в ліс та багацько людей там пропало розкуркулених. Мого дядька тоже з Мліева взяли, то додому він не прийшов.

Зубалій Марфа Кіндратівна

— Шкода людям було, як забирали землю?

М.К.: Як забирали землю? То їх же повивозили на Соловки, которі багаті, о. Я вже замужем була. Та мамка як розкажуть. Тут ще правилось у церкві, а ми коло церкви близько жили. А ті люди жили по той бік дороги — один і другий, брати багаті. Люди до церкви їдуть, а їх складають на підводи і відвозять у Золотоношу. А з Золотоноші на поїзд да везли аж на Соловки.

— Де ті Соловки?

М.К.: Я й не знаю. Із сім'ями, з усім, покидали усе люди (плаче).

— А люди підходили, прощалися з ними, чи було заборонено?

М.К.: Не забороняли. В нас гора була, а ми нанизу жили. Так він прощався: „Прощай, вербо, прощай, вільхо, прощайте, ліси, підпори і забори". Люди так плакали, страшне було. Всі люди переживали таке страшне. Хай Бог милує. Так обіжали людей. Що вони, бідні, що вони винуваті, що багаті? Земля була й скот держали. Ну, хто як зумів, яка в кого доля була. А бідні були люди, що ходили просить. Мать, сімей три було у нас у селі. Просили. Там одні були, три дочки в них було. А тоді вже повиростали, а старі померли, та й пішли заміж гарно, і все. Хіба ж вони винуваті, що батьки такі були? Батько не вмів нічого робить, а мати тоже. Пряла тільки та й годі.

Іванченко Михайло Григорович

М.Г.: Оце кілька родин у нас тут таких розкуркулили. А батько мій також грамотний, він знав, що таке буде. Він взяв оце все: була молотарка кінна, ота, що по дворах її возили і молотили в кожного своє збіжжя. Він її взяв і здав у колхоз, коней, був такий кінь дуже гарний вороний. Здав це все заздалегідь. Щоб він був не здав, то він був би розкуркулений. А потім у 32-му році був стан непевний. В колгосп не хотів ідти. Ще було так. Зігнали цю худобу в якусь клуню до одного, бо колгоспу не було. Цю худобу поставили у такого ж незаможника її годувать. Він її не годував. Та худоба почала ревти, жінки жалісливі пішли, забрали її назад. Стовписько було. Так само і коней розібрали назад. Прийшла влада, знов назад забрала. Цей колгосп був бідний. Там було всього тридцять борін, усього там кілька плугів. Такі вони були немічні, не мали матеріальної бази, щоб його розпочати. Але забрали кращі землі собі. Забрали у людей землі коло школи, самі кращі грунти для цього колгоспу. Почали організовувать.

— В якому році почали організовувати колгосп?

М.Г.: В нас артіль спільного обробку землі, СОЗ так званий, ще в 22-му році зачався, а він, правда, зачався — оці ж незаможники, в основному, але ж побачили, що вони не мають чим, навіть реманента, знаряддя не мали. А вже в другий раз

колгосп в 29-му році, це офіційно, була так звана суцільна колективізація. Треба було всім поступать, всім давать заяви. Люди не хотіли, не писалися.

. . . . . .

— Як вони до батька прийшли?

М.Г.: Я був у школі. Це було в квітні у 38-му році. Два міліціонера прийшли і забрали в сільраду, дванадцять чоловік забрали їх. Два міліціонера ходили і один наш з сільради, навіть чотири: голова сільради і виконавець. Їм казали, що, мов, розберуться. Мати відчула, що це не гаразд, а батько казав, що це нічого, все буде добре. Вони, очевидно, передчували війну і вони передчували, що така категорія людей може виступить проти радянської влади — це в мене таке враження від цього, тому що більшість — люди військові. Батька забрали, але зберігся зошит, батько любив пофілософствувать по–сільському: як зробити, щоб людям краще жилося, — такий був зошит загальний. Полиця була у хаті, і він на неї клав хлібину. Так, як оце сволок, і між сволоком щілина така, і там. І я знайшов. Він не зберігся. Як забрали, їх вивезли в Звенигородку, а потім це була велика перерва в школі, а школа була за селом у нас. І їх везли двома машинами, а вони сиділи всі на колінах у кузовах, це газіки — машини невеличкі. Енкаведисти сиділи з рушницями два під кабіною. Батько махнув картузом мені, він мене пізнав. В мене есть виписка — я належу до товариства українців–політв'язнів репресованих. Батько заарештований 21–го квітня 1938 року. 22–го сільрада негативну характеристику дала. Звинувачений по статті 5410, і стандарт такий, це там записано: „Да, признаю себя виновним в том, что являлся участником украинской националистической повстанческой организации, которая существовала в селе Гусаково Звенигородского района, и проводил контрреволюционную работу". Це там у всіх таке писали. Постановою 25–го квітня всі 26 чоловік списком приговорили до розстрілу. „Приговор Тройки УНКВД Київської області од 25 апреля 1938 года — „Протокол № 228, над осужденным к расстрелу Иванченко Григорий Дмитрович, 1891 года рождения. Приведен в исполнение 19 мая 1938 года". Оце таке. Недавно я взнав, цього року, як це сталося і коли це. Мати весь час ждала, що він живий.

Ільченко Валентина Іванівна

— Батько вважався багатим?

В.І.: Щитався одним із багатих. Таких хазяйств було небагато.

— Скільки в селі було таких господарств?

В.І.: Певне, п'ятнадцять. Це був Трохим Ільченко на Бойшуківці: величезний двір, повно всяких клунь, хлівів, повно худоби. Потім — Полющикі. На шляху Шниров був багатий. Григорко Паліїв — один із багатих людей. Це було десь п'ятнадцять хазяйств, які дуже скоро перемінились. Чи це вже був Сталін, був якийсь приказ, і начали за колективізацію. Але до колективізації треба було звільнитися від цих людей, які були проти колективізації. А проти колективізації були оці багаті люди. Нашо їм той колектив, коли вони мали своє хазяйство? Віддати працю туди, віддати своїх коней, яких вигляділи. У тата були коні, як качани, гарні та ситі. І їх об'явили куркулями. Куркуль — це той, хто має багатства більше, як треба. Там були наймити.

— В батька були наймити?

В.І.: В батька не було. Він сам справлявся. Я не помню, щоб був наймит.

— А в тих людей були наймити?

В.І.: Були майже у всіх обязательно. Був якийсь хлопчина — чи то сирота, чи що. Овдовіла жінка, батько не повернувся з війни. Це ж була війна за війною. Була війна з Японією в 1905 році, а потом революція. Так вони цього хлопця взяли.

Калашник Анастасія Трохимівна

— Коли комсомольці приходили, чи ви їм казали: „Що ж ви робите?"

А.Т.: Та хто ж там казав? У мене, дома я не жила, а жила я в матері уже, так прийшли і рядýгу взяли, і мішки були ті, шо зерно насипати, і мішки забрали — колхоз уже, забрали все, де шо не було.

— Ви не ходили до них сваритися?

А.Т.: Та хто там пішов? Ми строїлися, хотіли построїтися, купили амбар, зробили собі хатку, а криши не вкрили, а тоді ж голод. Тоді ми не жили вдома, чоловіка не було, я скрізь їздила, так вони й дошки забрали, і кришу забрали. А куди підеш жалітися? Нікуди.

Коваленко Кость Петрович

— Коли почався колгосп?

К.П.: У 31-му році. І почали розкулачувать. Нехарашо було, висилали зажиточних, а в нас і комерсанти були. В нас багато людей повисилали на Севєр. Ніхто не повертався. Ноччю на станції крику було.

— Всі пішли в колгосп?

К.П.: Ні. Приїжджали агітатори, це я вже взрослим був. В нас плуг був хароший, я ним пахав, і жалко мені було. Був вполномочений із зажиточних. Отаке й таке дєло, всьо равно по–нашему не буде, а що намітили, те й зроблять. Позносили борони, плуги, а тоді якось і розібрали, паніка пошла. Батько був строгий. Я кажу: „Піду плуг возьму". А він каже: „Не надо, всьо равно по-нашому не буде". А я все–таки приніс, і він мене наругав. Вдогонку одного ноччю взяли, другого ноччю взяли. Тоді люди давай зносить — позносили. У школі це було. Перед цим вислали багато. І зроду не забуду, як той Затошний сказав: „Людей вислали, а це людішки остались". Понятно? Так позносили все.

. . . . . .

К.П.: Труженики пропали. Хто трудився — той і кулак, а на кулаку спали тоді.

— Скільки ж їх вислали?

К.П.: Багато–багато — чотири сотні, сім'ями повисилали. Хати зараз же порозкидали.

— Скільки в них було землі?

К.П.: Великосімейні були і учоні люди були.

Козар Марія Пилипівна

— В колгосп змушували йти?

М.П.: Бідняки радісно йшли і по горищах лазили, коли людей з хати виганяли. Прийде, на горище лізе, а ти мовчи.

— Як ставилися до тих, хто не пішов у колгосп?

М.П.: У холодну запирали. Один жив із бабою, а в колгосп не писався, а його вигнали із хати. Туди зганяли писаться в колхоз, і як не пишеться, то в холодну.

. . . . . .

— Селяни не голосували?

М.П.: Боже сохрани! Ніхто нічого не міг сказати. Тоді тільки скажи, що тобі пагано жити, то тебе заберуть, і не повернешся.

Кравченко Федір Йосипович

— За те, що мати комусь ткала, як із нею розраховувались?

Ф.Й.: Я, вроді, й не знаю, та платять, по-моєму. Ніде ж у нас ніхто це не робив, землі небагацько було, як розділилися — п'ять гектар. Тепер уже оце, як началась колєктівізація, розкулачування, ми попали, вроді, як у богатирі, а земля не позволяла бути нам багатими, мало землі і скверна земля, самі ярки там були, нерівна. І ото це все пішло, вєрнєє, хто-то з района підказав батькові, шо ти, як будуть писати в колхоз, так ти не отказуйся, а зразу запишись, шоб на тебе не було ненависті со сторони етіх.

— Ми переглядали архівні матеріали ваших зборів про розкулачування і зустріли там прізвище Кравченко К. Ф. Хто це такий?

Ф.Й.: Це, мабуть, Кирило Хведорович чи Хведосович, він так називався попроще, він Вухнальом прозивався, а фамілія Кравченко.

— То він як куркуль ішов?

Ф.Й.: Не куркуль. Його вигнали з хати, і в його хаті було хазяйство: колхозна контора була і клуня там, комора.

— Його не виселили?

Ф.Й.: Ні, його десь діли, далеко його й не зігнали, бо він старий дуже був, а вже його син, Йосип Кирилович, тут же жив, якшо ви дійшли до краю Зрубанки, то сама найникша хата, він там жив. А на тій стороні, де загорода, то там цього дєда, він там жив. Потом і цього хотіли, а цей на транспорті робив. І так яким путьом, особенно оті, шо у хату хотіли влізти, оті лодирі, як їх тоді звали, хотіли його вигнати, ніяк не виженуть.

. . . . . .

— А хто був першим головою колгоспу?

Ф.Й.: Калайда Кузьма Хванасійович.

— А хто такий Котляр?

Ф.Й.: Котляр Семен Прокопович.

— Він був головою зборів.

Ф.Й.: Можеть бить.

— Калайда був бідним?

Ф.Й.: Він такий був бідняк, хата в нього і сьогодні стоїть на тім боці жива. Він потом помінявся з одним дядьком, який був в курсі діла, шо будуть розкулачувати, так він відціля, з Зрубанки, втік аж на Сортіровку. Так в нього хата під соломою була, а в цього, в бідного, під желізом. Так він із–за цього помінявся. Подвір'я хароше було в того дядька і нічого більш не було, хата і туалєт, нема ніде нічого, дітей тіки багацько було. Так вони ото помінялись, а той тіки кришу зняв, а те продав, стіни, желізо йому нада було, і ото втік на Сортіровку, так він і не попав у розкулачення.

— Може, це Калайда йому сказав, шоб він втік?

Ф.Й.: Ні, то це в районі лучше. Воно ж, представляєте, люди такі сиділи в районі, шо вони, може, були й помєщиками в то времня, вони сиділи там, вони знали, шо дальше буде.

. . . . . .

— На цих зборах був представник Золочівської сільської ради Зайцев?

Ф.Й.: Не помню такого.

— І вони сказали, що куркулів треба вигнати з хати. А потім встала жінка Гнатенчихова...

Ф.Й.: Гнатченко Марія Іванівна, нема вже її.

— І вона сказала, що цей Кравченко хороший, що він бідним допомагав і не треба його виганяти.

Ф.Й.: Да, мій батько був хароший для всіх, особенно вона близько коло нас жила, то як не хвата в неї їсти, так і прийшла: „Дайте, дайте". Як коли приходила, помагала робити шо–небудь.

— Потім Христенко говорив, Кравченко піддержував, потім Калайда сказав, що Кравченко зловредний і в голод обікрав його вітряк. Він мав на увазі голод 21–ого?

Ф.Й.: Так у Калайди то ж вітряка не було. То батько у вітряку мій молов, шо до діда Кирила Хведоровича був колхозний, він так колхозний і остався, а батько потом у ньому молов, він розбирався швидко, не каждий вміє. А потом батько мій, я ще не докончив, батько їм упрікав за те, шо не так сієте, не так робите. Потом Калайда жалується на нього в районі, шо його вигнати з колхоза нада і вигнать вобще його нада, він, мол, вредить нам тут у роботі. І це в тридцять втором году, і вигнали його з колхоза, батька. Вони робили з мамою в колхозі. А я в тридцятом году, як начавсь колхоз, я пішов у Харьків, я вчився на Малий Гончаровкі, там було спеціальне таке хазяйство, шо вчили на плотників, столяра, вчився шесть місяців. Потом, як вийшов, там Госпром саме строївся, там трошки поробив, потом перевели, турбінний завод строївся в трицять первім році в началі, то мене перевели на турбінний, в обшем бригаду всю, я то ше малий був, а дядько бригадіром був. А я тоже не ледачий був, вони мене всі уважали по роботі. А потом з столярів перевели мене в опаловщики. І я в опаловщиках робив, поки почти закончили стройку, на криші рами вставляв. Потом один убився з моєї бригади, і я, як уздрів, злякався, як зліз відтіля — і ушов совсім з цього турбінного, і більш не вернувся.

— Як батьки вже вийшли з колгоспу, то куди пішли працювати?

Ф.Й.: Отож вигнали з колгоспу, і приносять отак, тищу рублів облігацію принесли, положили на стіл — в двадцять четири часа шоб заплатив. Це ж у тридцять втором году вже. І ото двадцять чотири часа, і сьогодні двацять чотири, і завтра двацять чотири, цьому края не буде. А гроші в запасі були, в нас комора була і там уже замотані, там вверху встромлені. Знав і я, де вони лежать, там тисяч п'ять чи шесть грошей тих. „Ну, — кажу, — тату, це ж Ви видасте, у кожний день тисячу нада оддать". А я ж, як з турбін пішов, поступив у Малишева завод, тоді він ХПЗ ще звався. І мене не приймали, я по братових документах, по старшого, поступив Степаном і там робив. А потом, як стала паспортизація, мені прийшлось тікати, я ж Степан, а мені треба Федором іти. І тут приїхали Степанові, а мені ще рано, то я уволився. А потом забрав свої документи на себе, і мене оп'ять прийняли. Я в літєйкі робив, заробляв так по тищі сто–тищі двісті в місяць. Та й кажу татові, шо я ж раз у місяць получаю, а вам треба каждий день давати. В обшем, кажу: „Тату, знаєте, шо? Ви не платіт, в нас малих вже немає, не платіт за ті облігації, хай виганяють з хати, хай шо хотять роблять. Ми, — кажу, — малих не маєм, поїдем десь під Харьковом за ті гроші, шо лежать, купим десь якесь хазяйство, і будете ні кулак, ніхто не буде з вас". Ну, він і согласився, не став платити. Вони, мать, цілу неділю ці

облігації лежали, нема грошей і все. Тоді забрали ті облігації. А корова і кабан були півгода, забронірували — нільзя кабана різати. Корова хароша була, тоже, мать, через місяць би отелилась. Потом приходять — Калайда там були, Шалайдищев — забирають вони цю худобу, там позамітали таке, батько вже тому кабанові помолов, ніхто його ніколи не меле, з буряків там сємєна, з квасолі, все, шо найшлось, перемолов його вмісті в тому вітряку, шоб годувати того кабана, йому півтора года було вже, то ж не давали його різати.

— А батько хотів його різати?

Ф.Й.: Ну да, довго годувати його нічим було. Потом вони виганяють, а в нас хата в огороді стояла, шо вони виганяють, а в нас це вікно, шо в двір, одтворчате було. Корова вже за двір вийшла, кабан ще там, а ми з батьком співали, а ми любітєлі на пєсні — шо батько, шо я. Заспівали пісню, не помню тіки, яку. А той Калайда: „Диви, співають!" А потом, через місяць, оп'ять нема ж кому робити, такі, шоб робив. Пишися в колхоз. Він пішов оп'ять у колхоз.

. . . . . .

— А коли прийшло слово „куркуль" у село? Коли дід ваш працював, на нього ж так не казали?

Ф.Й.: Ні-ні, тоді не було цього. Як вже началась ця колєктівізація і оце началась ця процедура, оце названіє куркуль, зажиточний куркуль, висшого класа, нижчого класа.

— Що означає слово „куркуль"?

Ф.Й.: Багатий.

. . . . . .

— У вас розкуркулили багато людей?

Ф.Й.: Розкуркулили. Ще був дід Сметана такий, шо його розкуркулили, зовсім вигнали з хати. Він десь був, шо потом появився, построїв собі хатку, а ту в нього забрано, все хазяйство в нього забрано.

Кривоніс Костянтин Григорович

— Як проходила колективізація?

К.Г.: Це було незаконно, що все забирали, і не в тих, в кого треба було, забирали, забирали в трудяг. Моя жінка, а в них двоє чоловік сім'ї було, всі вмісті жили, був вітряк, молотілка — це ж цілий колхоз, двоє коней. Так развє можна було такого чоловіка розкулачувать? А розкулачували, крутили руки, вивозили на Соловки. Політика неправильна. Тоді ніхто нічого не говорив, що неправильно.

. . . . . .

— Який настрій у людей був?

К.Г.: Люди не сумували, само собою котилося поволі.

Кузьменко Данило Йосипович

— Були такі люди, котрі не пішли в колгосп?

Д.Й.: Були.

— Чи їх змушували?

Д.Й.: Їх не заставляли, а потом ето стали розкуркулювати, а потом начали на Соловки висилати людей.

— А скільки сімей у вашому селі вивезли?

Д.Й.: Сімей — точно я не могу сказать, примєрно, сто дев'яносто дворів, крупне село було.

— А сімей 5—6 вивезли на Сибір?

Д.Й.: Ну, може, дворів десять. Пам'ятаю, у нас був тут Карпенко Іван, в його було десять десятин землі, но он сам з дворянської сім'ї, дворянин, він жив — тут хутір Буківка. Ото він там жив, його вислали і ще декого висилали таких заможних.

— Чи вони потім повернулися?

Д.Й.: Хто повернувся, а хто і не вернувся. Хто був молодий, то вернулись, а вже старики, то там поостались.

Кушнір Петро Іванович

— Ви розповідали, що у вас були двадцяти-п'ятитисячники. Це вони організовували колгосп, чи й місцеві брали в цьому участь; комсомольці чи ячейка якась? Як це все відбувалося?

П.І.: Розкуркулювали так: було те, шо це не вніштожать кулака, а ліквідувать собственность, собственность. Зробить общественну собственность. Ну, свідомо ж не пошли. Той, шо мав

четверо коні, той, шо мав, напрімер, у нас Сиротюк шістдесят гектарів землі, він не сказав, шо слухайте, в мене землі багацько. А, напрімер, Сиротюк, за Сиротюковим сином двоюродна сестра моя була. Так вона не хотіла мене звать родичом, бо ми жили, в нас чотири гектари було і восім душ.

— А Сиротюк був куркулем?

П. І.:Так, він куркуль. Свідомо ж не йшов. Значить, в його ж цю землю одібрать треба.

— А, може, він мав велику сім'ю?

П.І.: У його семня. У його значить так: він, вона і троє дітей, ну, і старий. А шістдесят гектарів. Земля ця оброблялася людьми, він сам не вправлявсь на ній. Нанімав її людям там косить, жать за взятий сніп йому.

. . . . . .

— З вашого села когось у Сибір висилали? Чи повернулися ті люди назад?

П.І.: Були, висилали. Тепер така штука, шо їх не так наказували здорово, шоб це вони не жили або що. Їм, хто добросовісно прийняв оцю систему, так осталися. Причом такі, як ось Єгоричів Сашко, там Лавриненків Сашко, молоді парні такі, наші комсомольці сказали, шо, хлопці, отака-отака штука — вам промишлєнность, вам на проізводство виїхать, ви тут, каже, куркулями считаєтесь, а там будете людьми, будете трудиться. Вас ніхто, ви будете робить, тільки одкажіться от своєї собственності. Ті ж поїхали, а нєкоторих пришлось, значить, висилать. Їх виселяли, і хто срок одбув, хто так повернувся, верталися сюди, большинство вернулося їх в Москву, большинство — в Тулу, по городах, і той, їх приписали. І ось наші кулаки, сусіда, ось жила тут Настя, напрімер, оця семня — Білоусенки. Їх туди, значить, вислали, а вони тоді вернулися, переїхали в Москву, в Москві прописали, квартіри прекрасни ім дали, как полагається.

. . . . . .

— У 1929-му році скільки дворів було у вашому колгоспі?

П.І.: В селі було 360 дворів.

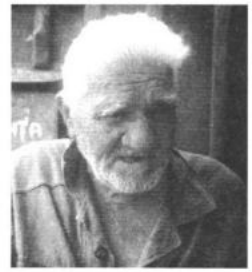
— А скільки записалося в колгосп?

П.І.: А в двадцять дев'ятому показово записалось тіки дев'ятнадцять дворів. А в тридцятому году побачили оце діло, масова колективізація — всім чисто предложили записаться. Часть людей сознательних пошли свідомо у колгосп, а часть вагалися. Ну, і часть були під упливом, значить, агітації, значить, кулацької, протиколгоспній агітації подчинились.

Масло Михайло Павлович

— Хто проявляв найбільшу жорстокість?

М.П.: Місцева влада, виконавці були, а вони були тупаки безграмотні, чотири класи як якийсь мав, то це дуже добре. Вони безідейні люди, а тільки вислужувалися. В них не було совісті, а вони вислужувалися, щоб удержаться у власті. Що вони зробили? Весь актив у голодовку був обеспечений. Жінка його вареники ліпить, і тільки хто заходить — під газету. Потом вони пили, як скажені. Реквізіруют сало, ще що — і п'янку утворюють. Вони нужди не мали ніякої.

Надежа Микита Миколайович

— А коли почали організовувати у вас колгосп? Чи до колгоспу був СОЗ?

М.М.: Був СОЗ.

— В якому році СОЗ був?

М.М.: В двадцять восьмом году.

— А хто починав у вашому колгоспі?

М.М.: Біднота, СОЗ — біднота. Я ж у нього вступив, в той СОЗ, мені було шістнадцять год. Наші землю оддали, були зажиточні люди, обробляли землю, а бідняки, який землю ту получив, там душ восєм було, пощитайте — по півтори десятини на душу, получив дванадцять десятин землі.

— То дуже багато?

М.М.: Не дуже багато, а обробляти нічим було. Вибрали двох мужиків і женщину і послали до Лєніна, шоб дав він нам трахтор, біднякам. Організували комнезам незаможні селяни, Лєнін

розрішив. Розрішив, дав на Харківську область ноту, документ — получити трахтор.

. . . . . .

— А ваш батько мав землю, то він не пішов?

М.М.: Не пішов.

— Скільки вас було в СОЗі чоловік?

М.М.: Чоловік пятнадцять.

— І вони також прийшли без землі?

М.М.: Без землі.

— А де ж ви взяли кращу землю?

М.М.: А в нас же общество було, а був запас землі. Понімаєте, от приїжжає чоловік з сім'єю, хоче у нас жити, значить нада йому дати землю, — це так постановило общество. Земля ця должна бути для цих людей. Приїжжають люди: бєженци, поляки до нас приїжжали, з Польші бєженци, полякам давали.

— Вас в СОЗі було чоловік 15, а скільки землі було?

М.М.: Землі тоже давали по півтора гектара на чоловіка.

— Земля разом була?

М.М.: Разом. Ото я пахав трахтором, убирали. Уберем, поділим хліб, все поділим к концу года, поділили всьо — хто шо получив, шо заробив. І обшествєнні і коні були, і трахтор, і корівки були, все на общество одділялось, це общественна худоба була, це був СОЗ — совмєстна обработка землі.

— Де ви жили?

М.М.: Там.

— Не в батька?

М.М.: Ні.

— То ви збудували хату?

М.М.: Ні, у батька жив, все було на місці.

— А не будували комуну?

М.М.: Ні-ні, нічого цього не було.

— Чому не залишився СОЗ, чому почалися колгоспи?

М.М.: Із СОЗа перейшли на колхози, бо взнали, шо СОЗ — це мєлкобуржуазне хозяйство, а колхоз — ето уже больше поддєржує і старичків. Вже стали дєлать ми обше пітаніє, стали помагати старим людям. Артіль — совсім друга була стадія. СОЗ — це шо ми дожили до нового года, шо заробили, розділили і все. А артєль — це вже не то, це вже другоє. Тут хазяйство вже держали, і які там незаможні, старики, то їм помагала артєль. Це вже совсєм друга стадія.

— А в якому році колгосп почався?

М.М.: В тридцять третьом. В Сталіна ж головокруженіє стало в трицять третьом году, он же всєобшу колєктівізацію сказав. Це йому подклали пляму, і він який сільний був, не побоявся, взяв на себе яку кляузу. В Сталіна получилось головокруженіє — обща колєктівізація, а вона нічо не дала, зігнали. Так, як оце перестройку зробив Горбачов, так і то. І Сталін сказав: „Розпустить колхози".

. . . . . .

— А ті, що були куркулі?

М.М.: А ті, шо були куркулі, вони не хотіли іти в колхоз. Їх обкладали, просили, вговарювали. Обкладали, землю в них не одбирали, їх страшенно обкладали, ну, наложать, чоловік не виплатив, а викладує, іще обкладають більш, виплатив. І доплативсь вже до того, шо нічого нема. Тоді приходе: „Запишіть мене в колхоз". Отак це було. А як умніші люди були, то ті попродали своє хазяйство і потікали. Большенство тікали в совхози. В совхози їх приймали, в совхозах лучша була жизнь, як в колхозах. Там німножко платили гроші, в нас палички писали, а там гроші платили і трьохразове, саме главне — гроші платили. А в нас в колгоспі палички писали — трудодень. Аж в конці года виписували, давали все, тіки не гроші, грошей не було, а гроші платили аж в конці года.

. . . . . .

— А коли мужик керував?

М.М.: Тоді, коли нам дали совєтську власть, сімнадцятий год. Лєнін дав землю, дав право: вибирайте собі власть і живіть.

— А як прийшли колгоспи, то землю забрали? Це була радянська влада чи ні?

М.М.: Совєтська власть. Ніхто у нас землі не забрав. Хто це вам каже, шо землю забрали? В нас є акт на вєчне пользованіє.

— Чи ви маєте цей акт?

М.М.: В нас у канторі — на вєчне пользованіє наша земля. Ніхто в нас не одбирав. В колхозі наша земля на вєчном пользованії. Написано золотими буквами: земля передається колхознікам на вєчне пользованіє. Там написано золотими буквами, здорова книга, і там написано: земля передається колхознікам на вєчне пользованіє.

— Як прийшов 17-ий рік, то життя зовсім змінилося на краще?

М.М.: Не набагато, а совсім краще.

. . . . . .

— Як проводилася колективізація, то одні кажуть, шо землю забирали, а ви кажете, шо ні?

М.М.: Ніхто нічого не забирав. Ми прийшли в колхоз, і нам дали книгу. Собраніє було, зібрали великий сход всіх колгоспників, золотими буквами написано: земля передається навєчно колхознікам. Земля на карті і колишки побиті на карті, шоб ніхто в чужу не заліз.

— А хто дав цю книжку колгоспникам?

М.М.: Совнарком.

— А чому інші люди казали, шо примушували іти в колгосп?

М.М.: Я знаю цю агітацію.

— Це була брехня?

М.М.: Це було таке саме, як оце зробив перестройку. Вона кому наравиться, а кому не наравиться. Спекулянту, хабарнику, шкурнику ж наравиться перестройка, хулігану. Так само і тоді було. Лєнінський закон був очень харош: трудісь — получай. В калхозі дуже харашо було.

— А якщо багатші мали землю, господарство, то навіщо їм іти в колгосп?

М.М.: Хай робе, тіки хай плате ж податки. Але так зробили податки, шоб він пішов у колхоз, того шо він міша нам.

— А чому він заважав?

М.М.: Того, шо він лучше буде жити од нас. Нам же треба робити, а він шо — лежить у холодку, свою земельку обробив і сидить.

— Як же він буде краще жити, якщо він лежить у холодку?

М.М.: Того, шо землю ж ми дали йому оддєльно, між нашою землею його пайка лежить, шо він там крутивсь–крутивсь, бросив і пішов.

. . . . . .

— Так ви ж кажете, що в колгосп не заганяли, а люди самі ішли?

М.М.: Та ішли ж (сміється).

— Що ви говорили про головокруженіє?

М.М.: Був закон такий для Совнаркома: на добровольних условіях, добровільно должні соорганізовуваться колєктівні хозяйства. От наш СОЗ, нас пятнаціть чоловік було, ми добровольно зійшлись, увійшли туди, нам дали трахтор, попросили в обшества: дайте нам цю землю, яка в вас н.з. єсть, держите, то дайте нам цю землю, і ми будем добровільно робити. А найшлись же такі люди: о, шо це, а давайте ми в колхоз — не хоче, давайте ми в колхоз загаяти їх. А якби правільно вони ішли по путі — так, як Лєнін сказав, на добровольних началах, та й сами крестьяни селами організовуються. Це ж Сталін, він же неправільно повів же. Он же потоптав всю лєнінську політіку под нос.

— Чи люди тоді в 33-му думали так само, як ви зараз, чи вони тоді не розуміли?

М.М.: По-моєму, не розуміли. Совєтська власть не могла обєспєчить государство, понімаєте, ні хлєбом, нічем. Як вона могла? Вона ж только войшла, молода іще, не окрепла. А армію, а государство то должно бить чім–то жить, держать.

— Ваша сусідка сказала, що забирали в людей майно і продавали на дорозі?

М.М.: Ніхто не забирав. Забирали вот: жили індивідуально люди зажиточні, хліба не здавали, хліб прятали. Государство должно було жить, в їх, в етіх людей, забирали хлєб. Вони обкладали їх, но вони не здавали ще.

— Те зерно, що забирали в людей, то привозили в комору?

М.М.: В комору, а потом віддавали государству — в район, ніхто ніде ні зернини не продавав. Ето всьо дєлала партія, ето всьо дєлала совєтськая власть, керувала, нужно було кормить армію, нужно було кормить народ государству. А хлєбушку прятали.

Ничипоренко Марія Сергіївна

— Як у вас почали організовувати колгосп, батьки вступили відразу?

М.С.: Пішов мій дід первий і його брат, а ми з свекрухою не хотіли йти. То вони прийшли й кажуть: „Уже й ви в колгоспі". Ото так.

— А ваш чоловік?

М.С.: Тоді ж заставляли декого, хто не хотів, а вони пішли, записались та й все.

. . . . . .

— Як почалася колективізація, чи багато людей із села вислали?

М.С.: Багато. Із родичів нікого не вивезли.

— Чи вони повернулися потім?

М.С.: Ніхто не вернувся, ніхто.

Оклей Андрій Платонович і Оклей Марфа Іллівна

— Коли його [хрещеного батька] розкуркулили?

М.І.: Як його вигнали, а хату розібрали.

А.П.: Да, він жив тутечка, вони прийшли і вигнали його.

— Вони підводами приїхали?

А.П.: Та пішки прийшли, а його вигнали — так, як би ви прийшли, а ми вийшли, а ви ввійшли в хату і сказали: „Не маєш права ввійти в хату". І він, мать, у марті місяці, зімою, і вигнали його. Було в його четверо дітей, діти — хто куда повтікали, а вони вдвох остались. Ну, вони коли прийшли, його вигнали — іди куди хоч, геть, тут не твоє.

— А хто прийшов до нього?

А.П.: Свої, Кочерги звались, брати прийшли, ну, й ще там були другі кой–які, одних уже нема на світі, а приходили. Ми жили з матір'ю, щитались бідняки, і тоже прийшли, і в нас забрали: хліб на столі лежав, взяли буханку, а ми остались без нічого.

— А куди вони пішли, як у них хату забрали?

А.П.: Ці, коли з хати його вигнали, в його все осталось там, це ж хоч ви, хоч ми, дбаєм кажний, шоб було, шо їсти. Раньше жили — по двоє свиней, по троє свиней, корови там, було мнясо там, свині. Вони забрали все те, а він, той батько мій хрещений, узяв іконку таку, як оце завбільшки, і пішов поблагословив: „Дай, — ка, — мені пожити ще". І пішов, а вони остались хазяйнувати. Дві корові, пара волів, коняка там, свині, там сало і мнясо, і мука разна, і мельниця була вітряна. Ви знаєте, може, млин там стояв збоку в нього. Після осталося, а він пішов. А там жив його зять, тесть, його жінки батько, він пішов, перезімували вони там. Тоді як хліба кусок найдуть, ходять по дворах та такі штики поробили, як в землю впре де–небудь, закопав хто–небудь там мішок якого зерна, а відтіля витяга, а там зернина або там пшениця, або ячмінь. Тоді відкопують і забирають його те все і хазяїна: „Туди іди, шо ти, — каже, — государству не віддаєш, закопав?" Ну, а той вже мій батько жив там і пішов на літо в Змійов. А тоді пішов по дворах — кому шо зробити. І два хлопчики було ще в його уже після того, як вигнали, вони десь повтікали, а як вони зійшлися. А один поїхав на Донбас. А тоді начались ті жнива, як оце начав косити хліб людям, а вони вже йому дають, платять, він начав молотити, молоти там мукички собі, тоді мелнички робили такі ручні. Тоді він там жив, і там єсть завод у нас у Змійові, як його? Ну, ладно, у завод пішов робити. Там заробив шо-то, купив конячку собі і начав робити там у заводі. Із станції возят туди у завод, то дошки заставляют возити, цемент, шо заставлят. Тоді зробив хату.

Павліченко Андрій Григорович

— Всі радо вступили в колгосп відразу?

А.Г.: Хто там ішов з радості?

. . . . . .

— Багато людей увезли?

А.Г.: О! Багато!

— Приблизно скільки дворів виїхало або вивезли?

А.Г.: То це дворів, а так самих батьків забрали то чоловік двадцять п'ять.

— Ніхто не повернувся?

А.Г.: Та були, що верталися.

— Скільки чоловік повернулося?

А.Г.: Через п'ятнадцять год.

— Розказували, як весело їм прожилося там?

А.Г.: Один то казав, бо його з сім'єю вигнали, забрали і вивезли, викинули десь в Іркуцькому. Да, туди. А тоді каже: „Чого я не попав раньше туди?" Його самого туди вислали, а він побув три годи, а потом приїхав та сім'ю забрав. Каже: „Харашо". Там до його вже ніхто діла не мав. Він уже землю мав, работав.

. . . . . .

— Все майно довелося здати в колгосп?

А.Г.: Зразу одвезли.

— І коні, і корови?

А.Г.: Нє, корови нє, тіки коні, воза, упряж, ремонент.

— Сіялка, віялка, молотарка були?

А.Г.: Не було. Це ти велике затіяв. Був віз, пара коней, лоша, плуг, культіватор, борони. Оце весь ремонент був новий. Все нове було: і віз новий, і інструмент новий, бо ми з братом заробили в банку. Тоді банки були. В банку заробили оце все, понімаєш. Ну, думали ж жить.

— Скільки землі було перед колективізацією?

А.Г.: Шість гектарів землі було в нас. Значить було так: чотири гектари уместі, один гектар отдєльно і гектар було усадьби.

— А коли колгосп, то від усадьби щось залишилось?

А.Г.: Це, бач, давали такий, як воно зветься? Виселяли, наче, людей на поле — хутори. І на цих хуторах давали землю, давали всьо. Перебирайсь туди і там живи або хату перевозь, понімаєш. Ну, ми не вправилися, бо вже колгоспи.

Палагнюк Марія Василівна

— Як змінилися стосунки в сім'ї після того, як сім'я втратила господарство під час колективізації?

М.В.: Батько пішов пізно, десь так в році 35-му. Він довго не йшов, причому на нього дивилися люди і собі не хотіли йти. Тут недалеко від нас був Корній Кліпка, тоже середняк. Визвали його в штаб ноччю: „Чого ти не йдеш в колгосп?" А він каже: „Як піде Палагнюк Василь, тоді я піду". Батько сварився з ним, каже: „Що я тобі — діктую?"

. . . . . .

— Чи всі пішли в колгосп у вашому селі?

М.В.: Бідніші люди, ці пішли за переконанням, тому шо в них був бідний реманент, в них могло бути багато землі, вони не встигали її обробити. Були хворі люди, були багатодітні, ну, а обіцяли хороше життя, і вони пішли за переконанням. А ось середняки, ці трималися. І можна сказати, що вони пішли під тиском.

. . . . . .

— Які люди проводили колективізацію?

М.В.: Жорстокі.

— Вони робили доноси на інших людей?

М.В.: Вони заставляли людей. Вони брали наган, робили це вночі. Пам'ятаю такого уполномоченого Криворучка, але він був не в нас, він був у Рожнатівці. То люди підняли проти колгоспу бунт, у нас не бунтували, він вилетів у вікно, вискочив. А в нас, як тобі сказати, в нас були і свої активісти, були бідняки: був Ратушняк Шелестіян, він був головою сільради у нас, він був жорстокий, він розкуркулював. В нас член сільради був Василенко Юхим Степанович, калитинський сам, жорстокий був. Я знаю, визвав Мотрину (а я вже в сільраді робила), визвав і так її сучить, так її мерзить. А я з ним роблю, бачу це та й так скривилася, а він подивився та й каже: „Чо ти так скривилася? Хіба її жаліти треба, це ж гадина. Її повішати, розтрясти треба". Вона не хотіла йти в колгосп і мала гарну хату.

. . . . . .

М.В.: Мотрину гонять з хати і за руку цих дітей вигонять, викидають. Мама посилає: „Біжи у хлів, десь там було золото закопане у них". Да, вони мали золото, це ж були роки НЕПу, то пшеницю продавали за золото, но в нас не було, я ніколи не бачила. Я забула сказати, батько робив в кооперації, то він приносив ці золоті монетки, а я складала по десять карбованців, були такі копійки, но в нас золота не було. То Фрося казала, як цей уполномочений пішов за нею, і коли вона добувала це золото, сховав і забрав в кишеню.

. . . . . .

— Розкажіть про репресії, чи висилали людей?

М.В.: Да, під час колективізації вислали куркулів. Вислали Мотрининого — Слободянюка Філімона, він сам калитинський. Вислали Рудого Тодосія батька — Григора. Розкуркулили Мотрину, викинули з хати, а його, значить, забрали, я вже казала. Розкуркулили Дорожових батьків — Тараса, розкуркулили нашого родича Коновальчука Іванка, знаєш, тітки Параски батька. Кого ж іще? Щось сім хазяїв було.

— Чи кого–небудь вислали разом з сім'єю?

М.В.: Сім'ї повикидали з хати, а вислали тіки хазяїв. Цього Рудого Григора і Філімона Слободянюка, Коновальчука не трогали, цього не зачіпали, їх двох.

— А тата вашого — пізніше?

М.В.: Так.

— Чи повернулися ті люди, яких вислали?

М.В.: Слободянюк не повернувся, написав тіки письмо, і то не він, а товариш, десь вони були, та й шо, як я не помню. А він тільки, той чоловік, написав письмо сюди, тіки не сказав, шо він помер. А Рудий Григір повернувся — замучений, стощонний. Казав, шо десь там був сторожом і молився день і ніч, шоб діти ці його тут вижили. Но він вернувся немощний, сил в нього не було, а репресірували, йому років двадцять дев'ять було, не більше, зовсім молодий. Повернувся десь років через десять, казав, почті шо здихав з голоду, просто його пожаліли, там же тоже були люди. Десь його поставили сторожом, так він якось вижив. Вижив тому, шо молодий, двадцять дев'ять років.

Пивовар Варвара Ігорівна

— Свої розкуркулювали?

В.І.: Свої своїх. Комсомольська організація. Тут була одна Оксана, друга була Дунька, третя була Оришка, четвертий був Петро і другий Петро, і то ходили по хатах і звалася „буксірна

команда". Прийдуть і обшарять, підвода їде — забирають пшеницю, все звозять. Вони були всі з бідних, а багатих розкуркулювали. Бо вони не хотіли у колгосп іти, і через те їх розбомбили. В багатих то цупили, шукали щупом скрізь, даже під подушками, подушки складані, та під подушками мішок пшениці шукали. Їх заставляли це робити, приїжджали із району і заставляли.

Пособілова Олександра Іванівна

— Кого називали бідняками?

О. І.: Я не знаю, чому вони були бідняки, в них ніколи не було корови у дворі, коня, сім'ї великі, ходили в найми, їхні діти ходили в найми.

— Чи вони працювали добре?

О. І.: Дома в них земля плохо оброблена. А коли став колгосп, то середняків і не зачіпали, а куркулів принижували, виганяли, все забирали, а ці бідняки тоді стали королями, уже забирали у куркулів із горшків даже крупу, послєдній кусочок.

— Це робили ті, що були найбідніші?

О. І.: Вони то і робили. Ну чого–то в них ніколи не було ні свиней, коня не було — чи воно не було за шо зачепиться, чи ледачі.

. . . . . .

— Ви розповідали про брата дідового, що його розкуркулили, чи його вислали?

О. І.: Дуже несправедливо советська власть це робила. Що були колгоспи, то були, ну постановили, то що ж ти зробиш? Дуже з куркулів іздівались, то це да. Наприклад, материного батька рідний брат, він мав два млини. Робив він, казала мені мати, не сплять, думають, де завтра грошей позичить, щоб закінчить млина, щоб ше одного построїть, це ж для села, для людей. І шо ж вони з нашим дідом Максимом зробили? Узяли його й викинули зовсім із подвір'я. Сім'ю вислали в провалля, вони там покопали землянки, усі діди мої. А мого діда Петра, то цього не вигнали з хати, хоч хату він построїв велику, тому що його зять робив секретарем сільської ради і не допустив до того, щоб його вигнали з хати. У діда Максима позабирали скотину і посадили ше й в тюрму, а тоді вже побачили, що він не сьогодні–завтра вмре, випустили. Він пішов у Черкаси, не хотів додому вертатись, тоді ж трудно було вертатись. Тільки пішки — упав і вмер. Оце так. Можна було забрать все, оставить так, як нам усім оставили, одну коровчину, сємдесят соток землі, ну, й нехай живе. Казали, що вред якійсь куркулі робили. Може, якісь і робили, а він був чорний раб, знає тільки свою садибу та знає свою корівчину, та і все.

— А що люди казали про нього?

О. І.: Ніхто нічого не сказав, не тільки ж його вислали. Тільки й казали, що робили–робили бідні люди, а їх розігнали.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Чи мали батьки господарство і землю?

М.Т.: Батьки мали своє господарство: й корови були, і коні, і свині, і кури, — все як закон, мали три гектари землі. А коли всі вступали у колгосп, батько сказав: „Де люди, там і я". А мати не хотіла вступати у колгосп. Тоді батька і інших чоловіків зачинили у хаті на ніч. Як розпишеться, що вступає у колгосп, то відпускали додому, а якщо не розпишешся, то іди попрацюй, а увечері знов зачиняли на ніч.

Реута Ольга Митрофанівна

О.М.: Тато все віддав, а оставив тільки городину. Одвіз коня, ременант — все одвіз, тому що дєда кулачики, і нам нікуди було діватися. Батько роздєльний акт з дєдушкою взяв, а через район лісничий витребував, щоб мого батька забрать у лісництво. В нас був масів, що підлежав розкулаченню, все було у нас. Передовиком батько був, і район його одпустив, а це було в 31-м году, і був йому 31 рік.

. . . . . .

— Що змінилося після колгоспу?

О.М.: Поки був свій колгосп, так нічого було, а тоді нас об'єднали з другим селом і туди все забрали. Нашу землю завод забрав, як подсобну.

— Багато людей розкуркулили?

О.М.: Багато. Наговорили на мого батька, що він вкрав вагон картоплі, а мій батько був дуже грамотний. Нам погреб опечатали, приїхали, подивилися, а ворованої картошки нема. Тоді м'ясопоставка була, і батько здав. Було, куплять на кілька чоловік бика. Так вони пристали, що він не доздав. Приїхали і все на світі забрали: і картошку забрали, і нас з хати вигнали. В мене мама на себе всього понадівала, що пальтечко не застібається. „Що вона така товста, роздіть її!" І ходять з палками жалізними і все шугають

свої позабирали. Везли картошку підвод двадцять. На чердаку в нас лежали доски на пол. Як зайдуть, а хата на полу, значить його розкулачувать, а як під залізом — тоже розкулачувать. Доски теж забрали. Вони нас оставили дома, а для сундуків у них не хватило підвод, і перини позабирали, і знакомі, приятелі в'язали вузли, і мама не знала, кому що дала. Їй ще тридцять год не було. І пов'язали, і забрали. Зразу забрали троє поросят, а що ж нам робить? Одного кабана оставили, двоє свиней і корову, а в нас в сараї винтові замки. Папу забрали, а предсєдатєль сєльсовєта пішов до маминого брата, гармоніста, щоб він пограв біля сєльсовєта. Цей грав, і всі повиходили, і дєжурний по сєльсовєту вийшов, а батьку записку вкинули, що буде возможно — тікай. Пройшло півчаса, і він втік — розіграли картину. А мама знала, що він уже до лісу дійшов, а раз до лісу дійшов, то там вже й ніч. Мама знала, куди він піде, і в дванадцять часов ночі понесли йому речі. Це таке було, що Господи. А тоді прийшов мамин брат і сказав: „Хату запирай і не ночуйте дома". І ми стали жить у маминої мами. Вони придуть, щоб корову забрать, подивляться–подивляться і не можуть, а ми з мамою прийдем, сіна накидаєм, і не одкривають дверей, через чердак кидаємо корові, а в один день приїхали — забрали і свиней, корову. Ми, мабуть, неділі три не жили дома. В лісництві жили люди розкулачені, то приходили до нас ночувать, а ми в бабушки жили, і був суд. За нас лісництво восхлопотало, що неправильно, і район підтримав, що до нас нічого було придраться, бо все заплачено. Той предсєдатєль колхоза й каже: „Я шістдесят дворів розкулачив, хотів навести порядок". А кого кулачили? Його фамілія Круглий. А в Бочкіна, предсєдатєля сельсовєта, брат був революціонером і приїжджав, умний дядько був і був подполковник.

. . . . . .

— Багато сімей вивезли?

О.М.: Не вивозили, а вони самі виїжджали. В мого дєдушки було три дочки, син жонатий, вони всі виїхали. Дівчата виїхали в Донбас.

Рогова Мотря Григорівна

— Як розкуркулювали хазяїв, то куди дівали їхнє майно?

М.Г.: Звозили в школу і куди хоч, а тоді продавали.

— Хто купував?

М.Г.: Бідні і купляли, а де б же вони його діли?

— Це комсомольці звозили все?

М.Г.: Комсомольці.

Роман Іван Самсонович

— Чи когось розкуркулили у вашому селі?

І.С.: З нашого хутора нікого не зачепили. В селі були, звичайно, а на хуторі всім дали по п'ять гектарів землі, і всі стали середняками. Хто не йшов у колгосп, бігали в якісь СОЗи, то туди, то сюди. Знаєте, це ж треба трудитися, а були такі, що не дуже хотіли. Але таких було небагато — двоє. А всього на хуторі жило сім родин. То у решти п'яти було все акуратно, доглянуто, одним словом — по–хазяйськи. А восени тридцять другого року почали викачувати хліб. Треба сказати, що урожай тоді був добрий: і кукурудза була, і буряки. Ми вже навіть помагали батькам чистити буряки — це я добре пам'ятаю. Приїхали до нас якогось дня буксири — так називали тих, хто відбирав у людей зерно. Навіть не знаю, чому, але так казали — буксири. Я сидів за столом, читав уроки, коли чую — надворі знявся якийсь лемент: собака гавкає, кури кудкудачуть. Думаю: „Що це сталося?" А вони вже їдуть на подвір'я підводою. І зразу ж кинулися шукать зерно — в клуню, в сарай, у хлівець, а тоді вже в хату зайшли, почали підпіччя вибивати жалізними такими штирями. Це страшно — собака з переляку виє, мама серед двору голосить, батько стоїть такий розтіряний, а я дивлюсь на це все. Отак години зо дві шукали, все перерили, забрали навіть мак і квасолю. Ви розумієте, що таке залишитись сім'ї без зернинки?

. . . . . .

— Що сталося потім з вашим хутором?

І.С.: Його знищили, коли йшла боротьба з середняцтвом. Ніхто не хотів йти в колгосп, тоді забігла бригада, порозкидала криші хатів і клунь, так щоб йшов на голову сніг і дощ. І що можна було робити? Крім того у всіх поодбирали городи. Так що ми змушені на заводі попросити садибу і там потім побудували спочатку маленьку хатинку, а потім вже більшу. Так що хутір просто знищили.

— Хто був у цій бригаді?

І.С.: Сільські активісти.

— Чи пам'ятаєте їхні прізвища?

І.С.: Ні, я не хочу помилятися. Але, що цікаво, майже всі вони в голодні роки померли. Мама казала, що так наказав їх Бог за те, що вони хотіли смерті нашої, а знайшли свою. Під час розкуркулення вони все забирали собі: продукти і одяг. І думали, що так буде завжди, будуть продавати, купувати горілку і пити. Вони були дуже жорстокі. Одну нашу родичку викинули просто через вікно на сніг, бо її розкуркулювали, а вона не хотіла виходити з хати. Розумієте, ці активісти були використані як інструмент тих вказівок, які поступали зверху.

Семеняка Наталія Григорівна

— Кого називали куркулями?

Н.Г.: Роботяги були. Мій батько такий трудящий, що йому люди ціни не складали, любив трудиться своїми руками. Хата була така — на все село — не під бляхою, з франтоном, з другим поверхом. Який же він куркуль, як сім десятин землі, а в свекра — то десять. У батькового батька, чумака, десять десятин, то посправляв батькові олійницю і пшоноробку, двір був для скотини, свиней було чимало.

. . . . . .

— Хто подав таку ідею, щоб жити колгоспом?

Н.Г.: Ну, а це ж право таке було, Ленін запровадив, щоб не було старців. Бо тоді старців — двері не зачинялись.

— А багато людей погодилось?

Н.Г.: Ніхто не погоджувавсь, силою: скотину давай, якийсь повнаважений з району. Тоді ще ми були Ржищевського району. Ото почалася колективізація. Моталися на один день туди у колгосп, який же там колгосп — не зачинить скотину нема де, а на другий день — на сад. Бо я знаю, дядько мій, батьків брат двоюрідний, везе назад вже коні, веде й корову. А що, вже й не будем хазяями? То веде туди, а то вже і назад. Отаке робилося.

— А потім здали і назад не забирали?

Н.Г.: Нє. Ото погибло і скоту, і людей, а як устаткувалось, то вже і добре було, колгоспи багаті стали. Де такі землі лучші, то все в колгосп, гарно люди жили. Ленін навів на путь, сказав, щоб не було старців.

. . . . . .

— А куди ж їх повезли?

Н.Г.: На Вологду, вигибли вони пошти.

— А чому ж їх вивозили?

Н.Г.: Куркулі ж. Коли на другу зиму і нас давай, осінню якось. Це вже колгосп був, робили в колгоспі, прийшли сільський актив, усе забрали, позамикали. А було тут у батька багато: і конюшня, і сарай, і бджільник, клуня на три сохи, багата була, двір, було за шо ж у діда построїть. А то викидали все з хати і вигнали, і нема, де діться. Не маєш права ні на роботу встроїться, горе було, таке горе. Так мій хазяїн на Голодну кутю у січні місяці поїхав на Донбас, трохи не пропав, бо зима, холодно ж, поробив на залізниці, а потім поліз у шахту, та робили там знайомі, тоже розкуркулені, хлопці.

. . . . . .

— Скільки в селі було багатих людей?

Н.Г.: Три ж вивезли на Вологду ще вперше. А таких, як батько, то такі вже послі розкуркулювали, і не знаю, скільки й було, мабуть, сімей три. То прийшли, продзадача звалося, стількі-то повинен здати хліба, то вже здавали–здавали, повивозили весь хліб — немає, а накладають ще, а тоді куркуль звуть, щоб вивезти та не дати жити зовсім. То до нас прийшли та ж усе забрали. Приїхав з району, з Ржищева, Науменко, і не забулася, з хати нас викидали, вигнали, замкнули хату, а ми надворі. Батько, покойний, взяв в мене маленьку дитинку, Гриша в мене був, та так плаче: „Так я зароблял, а це тепер ще таке на старость". Поплакали-поплакали, а тоді що ж робить, зіма. А той повноважений поселився у теплій хаті зразу у батьківській. А де ж діться? Пішли шукать, на кутку була хатка пуста, малесенька така, пустила тітка. Ввійшли в ту хатку, холодна ж вона, Боже. Дров же нема, там же наготовили дров на зиму, бо ніколи в батька не було, що не було зимою дров. Всігда був запас. Коли на ранок люди принесли — тей в'язку дров, а тей соломи, все було коло хати, допомогли люди. Отак ми й жили, а тоді вже весною батько забрав мене на Донбас. А як батька зняли, то ми поїхали полтавською стороною, Луганськом, Полтавою, роботи шукали, так куркуль, не було ж у нас документів, ніде не поступиш. Горе було сильне.

Синьоок Олексій Іванович

— Багато людей добре жило на селі?

О.І.: Небагато, а середнячки були — двадцять-тридцять, то й тих розкуркулили у колективізацію. Особенно у 33–34-му. Я, як комсомольцем був, то я знав. Визива секретар партійної організації, що давай комсомольців, а я збігав, бо невдобно. Мого діда вигнали з хати.

— Як розкуркулювали?

О.І.: Каже: „Давай завтра чи Івана, чи Грицька, а хата скверна, то давай отого, він не бідний, хата хароша". Активісти влізли і розкуркулювали.

. . . . . .

— Багатші як у колгосп вступали?

О.І.: Він з удовольствієм би йшов, так ще й не приймали, бо куркуль.

— Де ж він дівся?

О.І.: Помер, а все забрали. Приходять, а там четверо дітей — вибирайся на двір, і хату замкнули. А сусіду сказали, що, якщо ти примеш переночувать, то і тобі буде, — так розкуркулювали. Я тоді не такого був мнєнія, може, думав, що так і треба. А тепер, як рознюхав...

— У вас не забрали, бо ви вступили в колгосп?

О.І.: Ми пішли в колгосп, ми — бідняки. А як чуть-чуть багатий, то стримався, а кого надумали, то хоч і пішов у колгосп. А було, що бідняк, і не хотів, — розтягали.

— Були такі, що їх вислали, і вони не повернулися зовсім?

О.І.: Багато було. Даже один сказав, що гречку рано сіять, то пришили, що враг народу — і нема. Той Євангілію читав — забрали, як божевільного, щоб не агітірував.

. . . . . .

О.І.: Послали порядок робить. Оці командували багато, всим відали: хто пішов добровільно, а належали до розкуркулення, — зробили, а хто одпирався, хоч і бідний, — розкуркулили або якусь капость зробили. Добровільно йшло багато, а багато і не хотіло, бо йти в колгосп — треба і корову отдавать, воли, коні, плуга, а вони тим дядьком наживалось, що він не доїдав.

. . . . . .

— Ви за переконанням пішли у колгосп?

О.І.: Добровільно. Батько був дуже бідний, активіст у комітеті незаможних селян. Землі в нас нема, гуртом робимо.

. . . . . .

— Це бідняки виганяли з хат?

О.І.: Як грубо сказать — узурпатори і більше злидні, що старались нажить. До мене приїхали і полізли шукать. Найшли у вузлику маслін сушений чи квасольки — забрали. А що, його везли в колгосп? Собі загрібали. В основному, чоловік десять–п'ятнадцять їх було, і ясно, що бідняки і ледачі, робить не хочуть. В нас, у Діброві, не було такого, щоб багатющі були. Одного вигнали, і секретар партійної організації поселився. Він стояв на стражі родіни — Йосип Отропійович, білий охвіцер, і чіпляються до нього. Хатка нічого і город хароший. З печі витягли ще й борщ зварений, ще й те, ще й друге і вигнали, а він пішов блукать. Я ще його батька помню: у кожусі і воші, а тільки що охвіцером був. Коли уступили німці, знайшовся цей охвіцер. Скликав п'ятнадцять чоловік і каже: „Ти в мене борщ витягав, а ти кашку". Прив'язали їх у леваді до груш і розстріляли, а він списочок дав. Основних узурпатів убили. Отак ми робимо, з бідняка зробили куркуля. А той білий охвіцер став старостою у війну. Він грамотний був і був охвіцером. Ну і що? Як красні уступали, він утік.

Стрілков Олексій Іванович

— Хто проводив колективізацію: свої чи чужі?

О.І.: Свої. Ну, були і з району, а так свої. Свої розкулачували, свої у закопелках шукали, де зернинка, і ту забирали, а ти здихай. І нас розкулачували, і граблі даже позабірали. І вони всі подохли — ті, шо це робили. Сільські це все робили, це зло. І ноччю не дають спать, „буксірують": „Ану, давай хліб, давай пуд, давай два". А я кажу: „Сам голодний сиджу".

Свої були жорстокіші.

Тарасенко Галина Тимофіївна

Г.Т.: Моє дитинство пройшло в важкі роки. Я тільки помню, що картошку викопували і заходили до любого в двір. Я помню, що мама заховалася на піч, а я одна в хаті, і вона каже: „Доцю, не відкривай, бо нема нічого брати". Це 32–й рік. А в сусідів викопували картоплі з ями — це я помню. І протів магазіна була коморка, а цілий день ходять — там квасолю викопали, а там — сала. Ходили грабили нещасників. За ікону торбину з квасолькою заховають, і ту витягнуть, а тоді привозять у комору та цілу ніч гуляють — їдять та п'ють. Це я своїми очима бачила. Вони ідуть на викачку, були мєсні і з района, увечері беруть ящик водки та їдять те, що з сльозми люди заробляли. Які там веснянки були.

Удовиченко Іван Калістратович

— Як починали колгосп організовувати?

І.К.: Очень просто, як він начинався. В 29-м году оголосили: „Всі в колгосп!" Хоч–не–хоч, подавали заяву, поступили в колгосп, забрали конячку, забрали корову. Клуня була така невірненька, подивилися, там плати такі були довгі: „От ми ці плати заберем". Ну, забрали, але ж розвалиться. Батько поставив два дрючки — порозкидали. А загнали всіх, а потом це ж свободу оголосили. Хто хоче, той може виходить. То почали виходить, часть оп'ять в колгосп, туди–сюди. Осіли. Хто вийшов з колгоспу, земля вже не возвращалася, тварини не возвращалися. Це обще буде. Нічого не дали. Хто там трохи йожився, значить сходу на висилку полетів, сходу.

Устименко Михайло Антонович

— Хто розкуркулював: свої чи чужі?

М.А.: Свої. Тут свої таке робили, аби було розрішеніє вбити, то і вбили б, а то тіки забрали і роздівали. У самій рубашці зостався, все забрали у мене — де шо було сховано. Із хати вигнали, і все, шо у хаті осталося, все пропало. Дньом приходить, тут були такі чужі уполномочені і свої були такі, шо ходять. Заходять у хату, сідає і пише: „З вас те-то, з вас те-то, платите ви чи ні? З вас стіки-то, стіки-то". Та шо ж платить, як забрали все? „Не буду платить". Начина торги робить, продавать. То компанія ходить таких бідних, у продаж продає, шо бачить у хаті, а у послєдствії і хату. Забрати мене нікуди ж, я ще дома крутився, то тесть був, годував, обідав, ну скіки ж можна? Уїхав, і мене арестували в селі. І питають: „Чи ти виплатив?" Що ж виплатити, як все забрали? Тогда посадили в тюрму. Із Лубен в Харьков перегнали, так я там у Харькові год пробув, три годи дали, а год одробив. Робив я на строітельстві і на кирпичному заводі. Потом до мене харашо односились, харашо я робив, начальник одпустив мене у одпуск на неділю. Так я як поїхав, а потом мені розтолкували: „Чого ти будеш туди їхать, задарма робити?" Так я відтіля собрав на дорогу гроші та аж у Богородицю Тульської області і на шахті я робив до 50-го года. Це вже по старості получав пенсію шахтьорську. І слава Богу, ті всі мої врагі умерли, а я ще живу. Я зла нікому не робив, а мені? І були такі, шо їх в колгосп не приймають, шоб показать, оце я все заберу, розкулачу, а ти йди у колгосп чи шо. Така система була.

У мене осталось двоє дітей, два хлопчики, один уже чималий — годів п'ять, мабуть, було. Це коли розкулачували, я ще дома жив, а тесть жив недалечко, він так трошки займався спекуляцією, трошки піддержував мене, а картошка була закопана в ямці. Коли усе забрали, і приїхав Рябий Сенів, дурачок такий був, шоб, може, сказав би — він і вбив би чоловіка. Приїхав забірать картошку ту, одрив ту яму, забіра. А той же пацан малий та прийде, та в карман, та в карман. А він побачив та схватив того хлопця, та трохи не задушив і з кармана картошку забрав. Це може людина зробить? У дитини з кармана картошку забрать, а сам приїхав возом, забрав і повіз. Ну, спасибі, піддержував тесть мене і жінку, і дитину. Вигнали з хати, мене засудили.

Філатов Андрій Федорович

— У вашому селі були куркулі?

А.Ф.: Какие там куркули? Ну, были, правда, так ниче жили, имели вже автомашину, молотарку, разное, это были, тех то не раскулачивали. Те, хто договорился, он уже в Харькове купил себе дом, а договорился из начальством, ему сказали: „Выучиш за себе, тогда мы тебя отпускаем, даём справки". Он взял пацана какого-то там, показал ему, как крутить.

— Ми зараз кажемо „куркуль", а як тоді казали на таких людей?

А.Ф.: Кулак. Да в нас зажиточных не было, в нас село такое.

— А як ще не було колгоспу, чи були кулаки?

А.Ф.: Ну, я ж вам рассказываю, были люди, что лучше жили там немножко.

— Чи люди казали на них кулак?

А.Ф.: Раньше? Не.

— Казали: багатий чи хазяїн?

А.Ф.: Ну, хозяин. Примером, надо было старосту выбирать, он был бесплатный, ему не платили ниче. Ему давали полдесятины лугу и полдесятины земли роспашной, за это он работал. И он работал. У него в кармане печать. Прибегает утром, писарь был платный, он прибег утром: „Что там?" Он: „Да вот это надо подписать, вот это надо печать приложить". А он раз — то подписал, печать приложил и: „Я буду вон там-то на поле косить чи пахать, чи сеять". Он работал, не то, что он ходит, как щас. А надо, а дежурили подворно, нынче я, завтра ты. „Если надо, я буду, я там-то буду, дежурный нехай прибежить". Так было.

. . . . . .

— А ви були в СОЗі?

А.Ф.: Ну, а где ж бы я был?

— Всі пішли в СОЗ?

А.Ф.: Обязательно. Заставляли, спать не давали, пять раз на ночь вызывали: „Распишись". В СОЗ вызывали сначала, а потом уже в колхоз.

— А почему ночью вызывали?

А.Ф.: Ну, не хочут же люди, и спать не давали, чтоб писали.

— И полная контора?

А.Ф.: Да.

Худик Петро Васильович

— Як люди ставилися до того, що забирали землю?

П.В.: Дуже плохо ставилися. Нехарашо, що забирали. На владу говорили, що не дають людям пожить.

— Не засуджували людей, що були проти влади?

П.В.: Були такі, що й засуджували, — і виїхали, і погибли. А були такі, що поверталися. Були брати, один був моїм сусідою, член сільради був, і я член сільради. Я йому кажу: „Іди додому, бо тебе сейчас підуть розкуркулювать, і братові скажи, Василеві". А в Василя семеро дітей. Він братові не сказав і сам пішов додому, не побоявсь. А його розкуркулили, і все в його погибло. А в того брата всі діти погибли. Отак було. Страшно й розказувать всього.

— Куди дівали те, що в людей забирали?

П.В.: В сільську раду. А одяг хватуни забирали між собою. Уроди були. Їх треба розкуркулить, а зерно у колгосп забирали. Не було в людей нічого, то ходили, шукали по степу, ходили одкопувать, забирали. Всякі люди були.

Чуб Федора Оксентіївна

— Всі пішли в колгосп?

Ф.О.: Усі.

— Змушували?

Ф.О.: І самі йшли, і заставляли.

. . . . . .

— Хто проводив колективізацію: свої чи чужі?

Ф.О.: Більше свої: Костогриз Яким, Посипайко — потім був головою колгоспу. Він мені дуже втямки, бо він мене дуже гонив та бив желізним ключем. Будуть куркулить, а в нас у землянці сховали трохи пшениці, трохи жита і там одежу замурували, і воно стояло, і щось ми не виплатили чи що. Я дома осталась, а батько в Погорільцях, батька нема. Батько прийшов, а сторожі стерегли. То батько взяв мішок пшениці чи жита і машинку з одежою забрав, і поїхав. Та ті сторожі собі наносили, а тоді взяли та заявили. Я якраз дома, а той мене пита, чи брав він, чи не брав і коли брав? Защіпнув двері і мене ключем, а я рвусь із хати, а вони побрали, що хотіли. Сестра мене на другий день приводе — нема ніде нікого, та покинула мене дома, і я собі сижу. Батько явився: що осталося? В колгосп забрали, що заховане було. Це чи 32—33–ій год.

. . . . . .

— Розкуркулювали людей?

Ф.О.: Розкуркулювали і нас трохи трясли, але мало.

— Що забрали?

Ф.О.: Перини, вози, коні, що було.

— Висилали людей з села?

Ф.О.: Багато висилали. Вивезуть на степ за ліс та покинуть під проваллям, і не смей ідти у село. А тут заказують, що не приймайте куркулів у двір, бо будете і ви там, де вони. Одного вигнали, чоловік старий, а жінка друга і молодша з сином, і хлопчик остався сиротою. Вони в нас пожили, що поки найдуть, де їм жити, а вона йде на степ колоски збирать у колгоспі, щоб ніхто не бачив. Намне торбинку, а дід лежить на лежанці, а хлопець кричить за матір'ю. Тоді десь купили маленьку хатку.

Шепеленко–Осадча Устина Юхимівна

— До вас приїхали представники?

У.Ю.: Тут представники нас і обдурили. Обдурив у першу чергу Ленін, що сказав: „Земля — селянам, а заводи — рабочим". Люди вірили в це. Так дорого приходилося куплять землю, а тут даром роздадуть. Пройшла колективізація, то не тільки взяли землю, а й забрали й ту, що в них була. В нашому селі хтось задумав строїть комуну і почали усуспільнювать корови. Щоб ви бачили — це страшне. Було, ходять бригади, і корови ховали в хаті, запиралися, а на дворі били горшки. Тягли ті корови, стягли, а тоді сказали, щоб получали молоко, і ті корові були такі занехаяні, їх роздали, не змогли їх доглянуть.

. . . . . .

У.Ю.: Приїжджали представники і требували. Мого дядька, агронома, майже кожний рік садили в тюрму. „Начинай уборку хліба!" А він каже: „Не начну, тому що зелений". „Так ти ворог народу". І садять в тюрму. А зерно таке молоде, вони його зберуть, а його на заготівельню не приймають. Три рази сидів у тюрмі.

— Вислали в Сибір когось?

У.Ю.: Вислали багато і розкуркулили. У 29-му ще не висилали, а в 30-му я поїхала.

Явдошенко Василь Арсенович

В.А.: Багато розкулачених козаків висилали. Оце — кулак. А чого він кулак? Бо він на кулаці спав ноччю, не доїдав і не досипав, і шоб як утро, шоб конячка була нагодована і шоб поїхать у поле робить. Отакі були трударі великі.

Одноосібники

У літературі про колективізацію мало уваги приділяється обговоренню того факту, що не всі селяни приєднались до соціалістичної сільськогосподарської системи (колгоспів чи радгоспів) у перші роки колективізації. Багатьох селян, які не хотіли вступати до колгоспу, репресували. Була невелика кількість людей, які хоч і не пішли до колгоспу, та не були репресовані. Були й такі, що упродовж кількох років стояли осторонь колгоспів. Деякі з них були репресовані пізніше, скажімо, п'ять чи дев'ять років по тому, а більшість змушена була згодом вступити до колгоспів. Деякі навмисно ніколи не писалися в колгосп, надаючи перевагу праці за власним вибором у радгоспі.

Причиною відмови від вступу до колгоспу була, головним чином, відраза до колгоспу та/або жаль за конфіскованими колгоспом худобою та інструментами. Ставлення влади до тих, що не вступили, дещо різнилося в залежності від місцевості. Те, що дехто не був репресований, у багатьох випадках обумовлювалось втручанням місцевої влади та їх толерантнішому ставленню до окремих селян, які не бажали писатися до колгоспу. Однак до запитальника не були включені матеріали на цю тему.

Реакція на питання „чому?", „як?" і „де?" про ставлення влади до тих, що стояли осторонь від соціалістичного сільськогосподарського господарства, у вищому ступені індивідуальна і не відображає державної політики в цілому, яка, без сумніву, полягала в загальній конфіскації і покаранні непокірних. Перший аспект цієї політики — загальна конфіскація — був здійснений повсюдно, незалежно від того, чи вступала родина до колгоспу, чи ні. Власність як тих, що вступали відразу і з власної волі, так і тих, котрих примусили це зробити пізніше, була кінець кінцем конфіскована і об'єднана в колгоспну. Як скрізь зазначається, тим селянам, що пішли в колгосп раніше, дозволили тримати їхніх корів. Як свідчать матеріали цього розділу, покарання здійснювалися місцевою владою з показною жорстокістю.

Відповідь, дана Кушнірем П. І. на запитання: „чому ті селяни, що не вступили до колгоспу, були репресовані?", суттєво відрізняється від відповідей переважної більшості опитуваних, але вона викликає інтерес, оскільки співпадає з ідеологічними гаслами комуністичного періоду. Він стверджував, що більшість селян одразу ж вступила до колгоспу і зробила це за власним переконанням; а бідні люди приєдналися б до колгоспу у будь-якому випадку, оскільки вони не мали, що втрачати. Багатші не вступали тому, що не хотіли позбутися своїх привілеїв, тож вони агітували не йти до колгоспу і бідних. Всі проблеми колективізації, на його думку, були породжені агітацією багатіїв, яку вони проводили серед бідняків з тим, щоб останні не вступали до колгоспів, і тому багатії заслуговували на будь-яке покарання.

Абстрагуючись від ідеологічної установки на те, що тільки багаті селяни постраждали від колективізації (невірність цього твердження на тлі голоду й загальних репресій на селі обгрунтовується в інших частинах цієї роботи), слід зауважити, що таке покарання, зважаючи на наслідки відмови від вступу до колгоспу, мало багато аспектів. Деякі родини голодували, деяких вигнали з їхніх домівок, деяких заслали. Голови деяких родин були арештовані, частину було страчено. Деяким родинам пощастило залишитись живими у тих випадках, якщо всі їхні члени полишили своє село, працюючи в подальшому в інших місцевостях, або безперервно мандруючи, купуючи і продаючи різні дрібнички. Практично всі селяни, що не вступили до колгоспу, були обкладені надзвичайно високими каральними податками, несплата яких призводила до арешту і засудження голови родини, зазвичай, батька. Люди були під постійним тиском, а також страхом, що підкріплювався загрозами фізичної розправи й психологічним терором. У більшості випадків селяни врешті-решт робили те, що від них вимагалося — більшість родин раніше чи пізніше вступали до колгоспу.

Поширеним видом покарання за відмову вступу до колгоспу була повільна смерть від голоду. Викленко-Погребняк Г. Г. вважає, що люди вмирали через те, що не вступили до колгоспу. Кілька опитуваних зупинились на цьому докладніше і зазначили, що ті селяни, що записалися в колгосп відразу й добровільно, не так сильно постраждали від суворого ставлення, як ті, що залишилися поза колгоспом. Ті, що приєдналися з власної волі, у багатьох селах могли й далі тримати корову. Інші, яких силою заганяли до колгоспу, як правило, втратили всю домашню худобу. Для родини втрата корови означала втрату життєво необхідного харчування, бо саме з молочних продуктів селяни отримували значну частину всіх білків, вітамінів і мінералів. У той час не існувало іншого способу одержати молочні продукти, оскільки тоді вони не тільки не продавались у сільських магазинах, а навіть самих магазинів у більшості сіл просто не існувало. А базарне молоко для багатьох селян було недоступним, бо було надзвичайно дорогим. Втрата корови означала для всієї родини життя буквально на межі голодування (Синьоок О. І., Замогильна Г. В., Козар М. П., Чуб А. А., Бібік І. І.). Зубалій М. К. розповіла про це детальніше. Тим, хто в числі перших вступив до колгоспу в її селі, дозволили тримати щось із домашньої худоби, звичайно, корову і курчат. Опитувана сказала, що її батькам, які вступили до колгоспу, корову залишили. А в її тітки й дядька, які не хотіли йти в колгосп, конфіскували все, включно з коровою, землею й інструментами. Незабаром вони вмерли з голоду. Таким чином, відмова вступу до колективного господарства загрожувала можливістю перетворитися на жебрака, який вимолює їжу за межами системи, ворожої до всіх, хто не бере в ній участі. Джирма А. Я. розповів про подібні обставини, за яких ті, що вступили до колгоспу з самого початку,

зберегли корів і отримали трошки землі для особистого господарювання. Тим, що відмовлялися, не дозволяли тримати нічого — ні худоби, ні землі.

Кілька співрозмовників були відвертими в оцінці економічної необхідності вступу до колгоспу на початку 30–х років. Ті селяни, що вступили до колгоспу, вижили або, принаймні, мали шанс вижити. Ті, що утрималися від вступу, загинули (Пособілова О. І., Грицина М. Ф., Дишлюк Є. М.), і, очевидно, були тисячі родин, які не вступили і в результаті померли. Заєць А. С. однозначно заявив, що колгоспники отримували мінімальну кількість хліба, у той час, як ті, що були поза системою, мали самі заробляти собі на їжу. Голод, на думку опитуваного, був спеціально запроектований для того, щоб загнати людей чередою до колгоспу. Ті, що були в колгоспі, мали їжу і виживали. Ті, що були поза системою, не мали нічого й загинули. Ставкою при вступі було саме життя, незалежно від того, чи виганяла місцева влада селян з домівок, чи відправляли їх у заслання. Худик П. В., що був активістом у часи репресій, має схожу думку:

— Багато людей померло під час голоду?

П.В.: Багато. Ті, що не йшли в колгосп, померли.

— А колгоспників годували?

П.В.: Як там годували, а получали хоч що–небудь, а ті ж нічого не получали.

Те саме підтвердила і Замогильна Г. В.: „Були такі, що в 33–й год від голоду попухли, а якщо б у колгосп пішли, то були б живі". Майже те саме сказала і Кийко Я. І.: „На роботу ходили у колгосп. У кого такі, шо зажитніші, то пішли у колгосп ізразу, то як жили, то і остались. А то, шо не хотіли, то ті ж пропали". Якщо метою голоду було змусити людей працювати в соціалістичній системі господарства, то цієї мети було досягнуто. Зайченко Н. Г. зазначила, що її чоловік не хотів вступати в колгосп, але зробив це після того, як весь урожай з його поля і все збіжжя було конфісковано. Іншими словами, не було шо їсти, і їм не залишалося нічого іншого, як вступити до колгоспу, де можна було отримувати мінімальний заробіток (зерном).

Зайченко Наталія Григорівна

— Чи всі пішли в колгосп у вашому селі відразу?

Н.Г.: Ніе, нє всіе. Як нє йшлі, то всє забіралі. Єкіє клункі, єкій мішок — усє забіралі. Мало було, шо хатєлі іті в калхоз. Мі нє зразу пашлі, у 34–м. Муж нє хатіев іті, і нє йшлі, пака нє забралі у нас с поля уражай, шо мі єго паставілі у капіци. Тади й пашлі в калхоз.

Зубалій М. К. описала долю двох сімей, які не вступили до колгоспу. Після того, як їхню землю і домашню худобу було конфісковано, вони, намагаючись звести кінці з кінцями, стали пішки мандрували до Черкас двічі або тричі на тиждень, переносячи невеликі товари на базар. Але не змогли цим заробити на життя і повмирали, мабуть, від надмірного виснаження і голодування. Тим часом їхні діти пішли працювати в колгосп і вижили. Семеняка Н. Г. згадала подібну жахливу історію:

„Я знаю, що у нас був один, в його багато дітей було, але він в колгосп не йшов, то й діти вимерли. Уже ж у колгоспі то щось же получало".

Стрілков О. І. змалював сільське життя, за якого тих, хто не вступив до колгоспу, влада вважала буквально тваринами, яких можна виганяти і до яких можна ставитися, як заманеться. Опитуваний стверджував, що на їхню долю випадало виселення з хати, а іноді — заслання. Кілька опитуваних казали, що на тих, хто відмовлявся вступати до колгоспу,

не чинили надмірного тиску (наприклад, Оклей А. П., Масло М. П.), у той час, як набагато більше співрозмовників твердили протилежне і розповідали про репресії проти тих, котрі не вступили до колгоспу. Навіть ті, що співчували комуністам, підтверджували це. Прокомуністично налаштований активіст 30–х років Худик П. В. сказав, що ті селяни, які не хотіли працювати в колгоспі, були „ліквідовані" (його вислів). Навіть після того, як влада конфіскувала їхні землі, домашню худобу та інструменти, деякі родини все–таки не йшли в колгоспи. Це відбувалося, незважаючи на факт постійного примусу до вступу, про який згадували кілька опитуваних (наприклад, Зборовський Я. М. та Чуб Ф. О.). У деяких місцевостях практично всі стали членами колгоспу до кінця третього року колективізації, оскільки довше було неможливо стояти осторонь і залишатися живим (Павліченко А. Г. і Калашник А. Т.). Медведенко М. І. описав примусово проведені в його селі збори тих, що відмовлялися йти в колгосп. Представники місцевої влади стояли перед ними і голосно лаялися, вимагаючи, щоб вони вступали. Погрози керівництва підвести під визначення „куркуль" усіх, хто не вступив до колгоспу, летіли у натовп сільських жителів. У ті часи бути затаврованим „куркулем" було подібним винесенню смертного вироку або засланню. Страх перед арештом глибоко сидів у селянах.

При читанні історичної літератури про ті часи найбільше вражає рівень страху, з яким людям доводилося жити. Хоч звичайно його асоціюють з життям у містах, а також з інтелігенцією і політичними активістами, це було не менш актуальним і для села. Роман І. С. описав цей страх:

„Постійний страх проймав. Що казати, мій батько — простий робітник, але трохи грамотний. В тридцять сьомому — тридцять восьмому, фактично два роки не ночував дома. Бо такий був час: приходять вночі і забирають, і не стає людини. То дуже всі боялися, жили в постійному страсі. Дотепер я не знаю, де була у батька схованка на ніч. А ми прийдемо в школу, кажуть: того забрали, того забрали. А у нас був учитель російської мови і літератури, забрали й його, і він не повернувся. Може, йому було років двадцять п'ять, але для нас він уже був дорослим старшим чоловіком. Потім директора заводу, головного інженера забрали. Все це нагнітало такий страх. Мама нам дуже наказувала, щоб ми не говорили нічого лишнього".

Терор продовжувався в 30–40–х роках, і в кінці 40–х страх арешту був не меншим, зі слів Удовиченка І. К., ніж на початку 30–х:

— Що думали про тих селян, яких вислали?

І.К.: Ніхто нічого не мог думати і говорить потому, шо каждий жив під страхом. Сьогодні його взяли, а завтра мене возьмуть. Ніхто нічого не знав і не мог думати. В 47–му році був указ Ворошилова, в основному для западників, щоб вислати западних українців, которі не підчинялися. У нас тоже собирали збори і неблагонадьожними їх називали, і підбурювачами. Кажний лежить на траві і думає: коли б мене не назвали.

Затирка М. С. описала таку ситуацію. Голова колгоспу міг би дати спокій сім'ї одноосібника, не репресувати. Але у нього була певна умова: він хотів одружитися з сестрою опитуваної. Але їхній батько не дозволив, бо голова колгоспу був комсомольцем. Отримавши відмову, голова наказав викинути родину з хати і конфіскувати майно. Опитувана описала жах цієї ситуації в деталях. Батька не вислали, як інших з села (з яких ніхто не повернувся). Він не пішов у колгосп навіть тоді, коли його викинули з хати, а знайшов роботу на фабриці.

Оклей А. П., який не писався в колгосп до 1935 року, кілька років відкрито, але не зовсім легально, займався комерційною торгівлею. Зазвичай, він купував і продавав одяг і продукти, спершу купуючи одне за інше, потім знову продавав і мав прибуток лише з третьої операції. Один раз в інтерв'ю він сказав, що на нього не тисли надмірно, вимагаючи вступити до колгоспу, оскільки він тоді ще був зовсім молодим. А потім розповів, як місцеві чиновники намагались завадити йому заробляти на життя поза колгоспом. На додаток, його будинок був спалений чоловіком, що, мабуть, виконував наказ місцевої влади. Його мати, що на той час спала в хаті, ледве уникла полум'я.

Одним з останніх, пов'язаних з виселенням та/або засланням, способів приборкати опір тих, що не бажали вступати в колгосп, держава застосовувала карально високі податки, обкладаючи ними непокірних селян. Оскільки більшість їхніх речей, знарядь праці і худоби були конфісковані колгоспами (незалежно від того, чи вступали селяни до нього, чи ні), у них нічого не залишилось і фактично вони не мали чим заробляти на життя. Ці податки було неможливо сплатити. Покаранням за їх несплату було ув'язнення. Це можна розглядати як один з багатьох узаконених трюків, винайдених владою тих часів. Кілька опитуваних розповіли про ці податки і пов'язані з ними міри покарання.

Одним з найпоширеніших податків був податок на фруктові сади. Кузьменко Д. Й. згадав про родину, яка знищила свій садок через високі податки. У садку було сорок сливових дерев. Держава встановила податок на рівні десяти карбованців за кожне дерево, що було вкрай багато. Несплата означала виселення родини з її хати та/або ув'язнення. Звичайно, їх було неможливо сплатити. Люди змушені були вирізати дерева в садку, щоб не бути вигнаними з хати чи ув'язненими. Грицина М. Ф. сказала, що в її селі у тих селян, що не могли сплатити накладені податки, конфіскували усе майно, яке потім представники влади розпродавали. Цих людей також виганяли з хат, які переходили у власність колгоспу. Бойко Ф. О. зауважила, що в ті часи нова сільська еліта збирала податки не лише грішми, а й продуктами. Від будь-якої кількості яєць чи молока, які вироблялися у родинному господарстві, місцевою владою відбирався певний відсоток (хоча навряд ці „податки" потрапляли далі комор самих збирачів податків). Вовкогон Г. К. вказав на таку розповсюджену проблему. Його худоба була конфіскована колгоспом на одному з етапів загальної конфіскації в селі, незважаючи на те, що він не вступав до колгоспу. Згодом його обклали високими податками, сплатити які він не міг. І хоч опитуваний і втік із села на певний час, врешті-решт його знайшли і засудили в 1937 році до трьох років ув'язнення. Зборовський Я. М. вказував, що встановлення податків було спрямовано на забезпечення можливості чинити постійний тиск на тих, що залишалися поза колгоспом. Він стверджував, що цей тиск спричинював одне з двох: родина або вступала до колгоспу, або втікала з села.

У ставленні до тих селян, які, не вступивши до колгоспу, намагалися вести сільськогосподарську діяльність за межами соціалістичної системи і тим заробляти на життя, використовувалась спеціальна термінологія. Найпоширенішим терміном, що припускав певні офіційні санкції і використання, був „одноосібник" (Павліченко А. Г., Масло М. П., Овчаренко А. І.). Цей термін ніс у собі визначення того, що названа так особа є егоїстичною і стоїть осторонь. Були й інші терміни, неофіційно використовувані селянами: „індус" (Бондаренко Є. П., Зборовський Я. М.) або „індюк" (Козуб Т. С.).

Шпак-Смолінська А. В. повідомила, що в її селі деякі селяни пробували допомогти тим сім'ям, які вперто відмовлялися від вступу до колгоспу. В одній з таких сімей батько був ув'язнений, а його діти розійшлися в пошуках будь-якої роботи у хазяїв. Щоб допомогти

цим дітям, хазяї давали їм роботу, яку могли виконати самі. Батько опитуваної давав цій родині картоплю й буряки, бо репресована сім'я не мала зовсім своєї землі і навіть городу біля хати. Опитувана сказала, що раніше це були добрі, енергійні люди, а голова сім'ї — батько — талановитий столяр.

На запитання, що вони думали під час колективізації про людей, які не вступили до колгоспу, опитувані давали різні відповіді. Іноді опитувач формулював запитання в такий спосіб, що під словом „вони" однозначно розумілись селяни. Однак іноді він ненавмисно формулював запитання двозначно. Деякі опитувані вважали, що „вони" означає селяни, в той час, як інші розуміли під цим терміном владу. Одна з відповідей може бути перефразована як „живи сам і дай жити іншим" — у тому випадку, коли під словом „вони" мали на увазі селян. Наприклад, Павліченко А. Г.: „Не обращали вніманіє"; Масло М. П.: „Безразлічно, без ворожнечі"; Зубалій М. К.: „Нічого, хай як хотять". Дудник М. О. спочатку подумала, що „вони" стосується влади: „Плохо, канєшно, ставились, їх ніхто не хотів признавати, на їх ніхто не обращав вніманія". Коли її запитали, що люди думали про одноосібників, вона відповідала зовсім інакше, описуючи сусіднюю сім'ю, яка була репресована: „Сусіди були, канєшно, ніби якось жалко". Інші вважали, що „вони" означає влада. Деякі відповіді безпосередньо стосувались типу пов'язаних з ними репресій — Зборовський Я. М.: „Налогами обкладали, харошу землю отбирають, а де найхужа, то їм давали, цим індусам"; Семеняка Н. Г.: „Ставилися погано. Нічого не давали". Інші відповіді, дані тими кількома опитуваними, що під словом „вони" розуміли владу, можна перефразувати так: „про них думали погано" — Бібік І. І.: „Не любили таких, це щитались як отшельніки ілі проти советської власті"; Козуб Т. С.: „ Погано. Власть не любила їх". Ще одна відповідь викликає інтерес. Зубалій М. К. розповіла, що її мати й свекруха постійно сварились на неї і чоловіка, вмовляючи вийти з колгоспу. Вони казали, що належати до цієї організації є гріхом.

Двоє опитуваних (Зубалій М. К. та Замогильна Г. В.) сказали, що вони не вступили до колгоспу з релігійних міркувань, хоча теологічне обгрунтування не було точно визначено у їхніх відповідях. А Доценко А. Г. навів ясне теологічно обгрунтоване твердження, що вступ до колгоспу був обов'язком кожного: „Віддайте Цезарю — Цезареве (а Богу — Богове)". Цю позицію можна розширити, розуміючи під нею наступне: селянин не контролює економічні і політичні аспекти свого життя при новому режимі, і тому він не має причин не робити того, що йому кажуть. Слід особливо наголосити на тому, що дуже багато людей були переконані в протилежному і були готові ризикувати, наражаючись на загрожуюче осудження держави, але вони хотіли реалізувати свої ідеї. На це осудження вказував і Доценко, який при цьому цитував Леніна: „ Хто не з нами, той проти нас". Трагічним чином афоризм Леніна був з повною силою розповсюджений на мільйони.

Втеча з колгоспу

Немає сумніву, що переміщення багатьох селян із села в 30-х роках було прямим результатом того, що їх повикидали з дому і не дозволили працювати в рідних місцях. Для інших втеча з села була способом уникнути колгоспу і напівголодного існування, характерного для села в ті часи. Дехто залишив село тимчасово, а дехто — назавжди. Однак

дорога з сільської ферми до фабрики для багатьох людей була непростою. Найімовірніше, це була покручена, нерідко нестерпна мандрівка, що пролягала через випадкові заробітки та різні тимчасові роботи. Але були й такі, які ніколи не відривалися від свого землеробського коріння, наймаючись на роботу на фабрики в приміських районах або в маленьких містечках, де вони могли одночасно з працею на фабриці обробляти невелику ділянку чи хоча б мати невеликий садок.

Покручення дороги часто полягало в низці тимчасових заробітків замість однієї постійної роботи. В деяких випадках родина неодноразово поверталась до села, а потім знову його залишала. В інших випадках колишні господарі, що в 30-х роках перейшли на роботу на фабрики, після виходу на пенсію повертались до села. Калашник А. Т. розповіла про той складний шлях, який вона подолала зі своїм чоловіком, аби хоч тимчасово уникнути колгоспу. Після того, як всі землі й майно родини були конфісковані, її чоловік на кілька місяців переїхав на південний схід України до Маріуполя, де його найняли, мабуть, без документів на сезон збору врожаю. Невдовзі вони разом з чоловіком стали мандрівними торговцями. Приблизно в період між 1929 роком і 1933 вони часто подорожували, продаючи невеликі вироби, які могли легко переносити. Завдяки цьому вони перенесли голодомор, після якого полишили своє заняття і вступили до колгоспу у рідному селі. Замогильна Г. В, розповіла про чоловіка з її села, що втік на південний схід, узявши з собою лише доньку. Там перебудував невеликий сарай на тимчасове житло. Він працював в наймах, хоча не зовсім зрозуміло, на кого і як довго.

Втеча з села з метою пошуків інших форм роботи в деяких випадках була формою опору колективізації і ідеям соціалістичного сільського господарства. Рогова М. Г. розповіла, що серед противників вступу до колгоспу були люди, які зайнялись несільськогосподарською працею для того, аби уникнути колгоспу. До різновидів цієї праці входили робота на шахтах, на фабриці, на залізниці і на деревообробці. До такої праці належало і жебракування, яке стало головним джерелом доходу, хай навіть і тимчасового, для тисяч людей, позбавлених майна та вигнаних з дому. Як ті, що залишили колгосп після виселення з дому, так і ті, хто втік з нього з інших причин, мали однакову проблему: в більшості випадків вони не мали документів, які офіційно були потрібними для переміщень і влаштування на роботу. В 32–му році закони про документи, що засвідчують особистість, зазнали змін, після чого людям вочевидь стало важче втікати з колгоспу. Однак у деяких місцевостях ці закони впроваджувались менш жорстоко, ніж в інших. У найекстремальніших випадках практично нікому не дозволялось мандрувати без документів із спеціальним дозволом (Снурінкова Г. Я.). В інших місцевостях десятки людей просто виїжджали, шукали і знаходили роботу десь в іншому місці. В багатьох місцевостях після виселення з хат родинам не дозволяли працювати в колгоспі. У таких випадках у родини практично не лишалось вибору — вона мала покинути село. Перекрученість дороги, що вела з колгоспу, була часто прямим результатом відсутності належних документів, необхідних для пошуків постійної роботи. Існувало багато різновидів несільськогосподарської роботи, якими можна було займатись, не маючи документів. Семеняка Н. Г. описала деякі з цих робіт (у шахтах та на залізниці, а також жебракування). Оклей А. П. розповів, що його батько після виселення з дому перепробував багато робіт. Коли його сім'ю (батька, матір і четверо дітей) викинули з дому, була зима, і їм нікуди було йти. Сім'ї не залишили навіть скоринки хліба. Усе — одяг, харчі, знаряддя і худоба — було забране. Ту зиму вони прожили у родичів. Потім батько пішов по хатах у сусідньому містечку, питаючи, чи не має хто випадкової роботи для нього. Пізніше

він поїхав на Донбас, де знайшов тимчасову роботу у сільському господарстві. Ще пізніше працював на фабриці у сусідньому містечку. Поступово він обзавівся невеликим господарством і вдень працював на фабриці, а вечорами і у вільний час — у своєму господарстві.

Шахти на південно–східній Україні, переважно вугільні, забезпечували роботою багато родин, що не мали документів. Устименко М. А. (фрагмент з його інтерв'ю був наведений вище у першій частині даного розділу) описав свій шлях з ферми до шахти. Їх викинули з хати, а все майно конфіскували. Після того йому сказали, що він повинен сплатити податки, хоча всім було зрозуміло, що в нього не залишилось нічого, з чого можна було б їх сплатити. За несплату податків його заслали до виправно-трудового табору на кілька років, більшість з яких він провів, виробляючи цеглу. Після звільнення він переїхав до Росії і працював там у шахтах до 50-х років. Згодом він повернувся в Україну. Менш привабливим, але не менш розповсюдженим, було жебракування на дорогах від хати до хати. Семеняка Н. Г. описала період, коли вона старцювала (пор.: розділ 6, тема „Старці").

Найбільш поширеним несільськогосподарським заняттям, доступним для господарів, які були вимушені покинути село в 30-ті роки, була робота на фабриці, описана кількома опитуваними. Практично всі вони говорили, що людина могла заробити на фабриці більше, ніж у колгоспі, що і стало причиною втечі з села (Кривоніс К. Г., Осадча У. Ю., Рясна Г. І.). Як правило, людям платили значно краще за роботу на фабриці, ніж у колгоспі. Це було стимулом для втечі з колгоспу і переїзду в райони, що потребували несільськогосподарської робочої сили. Якщо це випливало з намірів державних плановиків, то це був зручний і швидкий спосіб, що забезпечував як обезлюднення деяких перенаселених сіл, так і створення групи робітників, що працювала б на зростаючих фабриках того періоду.

У деяких місцевостях ще можливо було влаштуватись на сільськогосподарські роботи — тобто в радгосп — і тим, хто був виселений з дому, і тим, хто, вчинивши опір колективізації, втік з колгоспу. Ці радгоспи платили заробітну плату своїм робітникам без будь–яких претензій на форму власності господарства. На початку 30-х років у деяких з них не вистачало робочих рук і вони брали на роботу людей без документів. Заєць А. С. вказав, що його батько відмовився вступити до колгоспу. Більша частина його родини померла в 30-х роках (незрозуміло, за яких обставин), після чого батько пішов працювати до радгоспу. Незважаючи на тиск влади, що вимагала від нього покинути радгосп і вступити до колгоспу, він цього ніколи не зробив.

Дві сімейні історії

Історії своїх сімей, розказані Романом І. С. і Овчаренко М. Я., дають свій погляд на багато з обговорених вище проблем.

Виклад розповіді Романа І. С.:

Процес колективізації почався досить безневинно — із того, що „русифікований" чоловік із бідної сім'ї приходив кілька разів до будинку опитуваного і вмовляв їх приєднатися до колгоспу, тоді всім буде краще: „і будім варенічки з маслом кушать!" Потім почали

приходити й інші, котрі часто перемішували бачення яскравого колективного майбутнього з темними погрозами репресій. Коли сім'я все–таки не вступила, батька заарештували і тримали без зв'язків із зовнішнім світом кілька днів. Його кинули до маленької неотопленої камери, очевидно, відкритої всім вітрам, оскільки він лежав у снігу. Протягом трьох днів і ночей йому нічого не давали ні пити, ні їсти, до того ж, він не міг спати. Його часто забирали на допити, де допитувачі вимагали, аби він вступив до колгоспу. Нарешті, після трьох днів у холодній коробці він погодився підписати документ. Після звільнення пішов додому пішки (кілька кілометрів), а вдома знепритомнів. Після цього він не міг два дні розмовляти. Незважаючи на те, що він підкорився комуністам і що всі його землі, худоба і знаряддя були конфісковані, він не проробив у колгоспі жодного дня. Він просто ніколи не з'явився на роботу. Замість цього він знайшов роботу на розташованій поблизу цукровій фабриці, де і працював до самої пенсії. Опитуваний підкреслює, що йому пощастило з роботою, бо інакше вони б не вижили у „голодні роки".

Виклад розповіді Овчаренко М. Я.:

Батько опитуваної не хотів вступати до колгоспу. Він був одним із одноосібників, затаврованих посадовими особами „ворогами народу". Його заарештували, судили і присудили до вислання за „злочинне" приховування свого коня. „Злочин" полягав у тому, що він позичив коня, щоб зорати свої півгектара землі, яку він не хотів відписувати до колгоспу. Оскільки він використовував коня, сільські власті наклали на нього податки під виглядом того, що він нібито „незаконно" володіє конем. Коли він не зміг сплатити податки, його присудили у 1939 році до п'яти років таборів суворого режиму в Мурманську. Там, як він писав у листах до рідних, він відморозив і втратив ніс і кілька пальців. Як тільки спалахнула війна, контакти із ним припинились, і більше вісток від нього не одержували. Після того, як його вислали, податковий тягар на сім'ї залишився незмінним. Влада силою стягнула платню шляхом виселення родини з дому і конфіскації всього майна. Опитувана Овчаренко М. Я. разом з молодшим братом вижили завдяки тому, що з 1939 року перетворились на мандруючих жебраків (старців). Особливу цікавість в інтерв'ю викликає опис суду, що був публічним. Опитувана була присутня на процесі. Держава (прокурор) викликала свідків, щоб ті засвідчили, що вони бачили батька з конем. Коли батько забажав, щоб сусідів викликали свідчити на його захист, що кінь був позичений, його вимога була відкинута. Викликали тільки свідків обвинувачення: такі узаконені хитрощі притаманні усім режимам тиранії більшості періодів історії.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: ОДНООСІБНИКИ, ВТЕЧА З КОЛГОСПУ, ДВІ СІМЕЙНІ ІСТОРІЇ

Бібік Іван Іванович

І.І.: Калхози пока сталі в 32-м году, батько пішов у калхоз. Там полгода побув, а потом вийшов з калхоза, дали йому каняку, воза ломаного. Насилу додому доїхав, свого коня не давали. Потім батько продав таго коня, воза нового зробив і до 39-го года був одноосібником.

. . . . . .

— Як ставились у селі до тих людей, що не вступили в колгосп?

І.І.: Не любили таких. Це щитались як отшельніки ілі проти совєтської власті.

. . . . . .

—Колективізацію в селі проводили свої чи чужі?

І.І.: Свої. У Тетяни Вікторівни батька було дві карови, семеро дітей. Карову забрали, за село вивели, а вона по дорогє отелилась, і сєм'ю всю залишили без молока — це жорстоко.

Бойко Фросина Охрімівна

—Примушували людей записуватись у колгосп?

Ф.О.: Заставляли, а ми в колхозі не були. Я робила в городі. Хто пішов у колхоз, то каявся, бо стали колхозників дуже обкладати налогами: і яйця здавайте, і молоко — обдирали.

. . . . . .

—Як все забрали, чим люди стали займатися?

Ф.О.: Землю забрали і все забрали. Що робити? Дома все робили і з колхоза брали, єслі дадуть тобі твою ж коняку зорати.

. . . . . .

—В колгоспах усе змінилося?

Ф.О.: Я не пойму, коли воно й покрутилося.

—За що хліб купували?

Ф.О.: Держали ж що–небудь своє.

—Чому не розганяли комуністів?

Ф.О.: Ми в колхозі не були.

—Змушували вступати?

Ф.О.: Заставляли, а ми не пішли.

—Що вони вам казали?

Ф.О.: А що вони з нас возьмуть, як ми бідняки.

—Як хто багатший?

Ф.О.: Своє здавали, все вели.

—Не хотіли здавать?

Ф.О.: Не хотіли і плакали, а здавали — принуждали.

Бондаренко Марія Олександрівна

М.О.: А батько первої групи був інвалід, він у Михайлівському лісництві пиляв пилою чотири годи з половиною, він інвалід по дітях, наче, щоб мати пенсію получала. Не дали, бо батько індус.

—А що означає „індус" ?

М.О.: Бо в колгосп не вступали. Мати багатодітна, і їй не дали, а тепер заставляють: „Іди, бери". А в нас батько чотири годи з половиною пиляв, а каліцтво первої групи не давали. Хотіли нас вислать на Сибір, та через що ми остались, бо сім'ї багато і середняками були.

Викленко–Погребняк Ганна Герасимівна

—Були такі, що не хотіли в колгосп іти?

Г.Г.: Були й такі, не хтіли.

—Чи їх змушували?

Г.Г.: Хочеш — пишися, а не хочеш, то наказували їм. То деякі повмирали, а деяких повисилали.

Вовкогон Григорій Кирилович

— Люди самі пішли в колгосп?

Г.К.: Який дурак сам би пішов у колгосп? Виганяли. В чоловіка млин був, то вони вигнали із дитиною. А той старий дід іде лисий, а це март місяць, вода розтає, і в пусту хату їх скидали, а вона тільки дитину народила. Здіватєльство було.

— Як заробляли на життя?

Г.К.: Зразу робили — грошей не давали, а хлібом, а тоді ж по п'ятнадцять копійок, а вони йшли на колгосп, позабирали людське все. Поламав, покинув, ні за що не відповідають.

—Чим займалися ті, що не записались у колгосп?

Г.К.: Ходив та заробляв. Я в Олександрівку пішов, то на мене два налоги наложили. Я зразу не пішов, за пилку — і в Олександрівку, і там люди платили. М'ясо плати, їм по двадцять шість, а мені п'ятдесят кілограмів. Я коров отдавав у колгосп.

. . . . . .

Г.К.: Три годи мені в 37-му дали. Я в колгосп не писався і не ходив. Два чоловіки підписало, пришили мені, що я других розлагав. А хіба я вам свій розум вставлю чи ви мені свій? В Куйбишеві і в Ставрополі ліс різали і тачку тягали. Казали, що я кури в їх покрав. Аби він і на тім світі їх їв. Повернувся, то ніде не дінешся, а хіба це добровільно? Примусово.

Грицина Мотря Федорівна

М.Ф.: Создали артіль — хто хоче, той і йдіть. А відділятися від свекра — не ділять, — ідіть у артіль. Батько — предсєдатєлєм сельсовєта. Ми пішли в артіль, і нас собралось чи десять, чи двадцять чоловік. Убрали ми цей хліб. Нам дали по десять пудів на їдака, нас вже було четверо. Тепер для курей дали десять пудів ячменю. На другий год приїхали агітатори. А люди не хочуть здавать.

. . . . . .

М.Ф.: В 29-му році ніхто в колгосп не йде. Вже забрали у куркулів хліб.

. . . . . .

— Скільки з села вислали?

М.Ф.: І не повернулися. Вивезли більше, ніж десять. Як налога не виплате, то продавали все: і стіл, і стул, і з дому вигонять.

— Одноосібники залишились?

М.Ф.: Одноосібником остався мій свекор і один

дядько, все. Свекор був партійний. Чи в 38-му уже пішов у колхоз... А то в нього коняка була, то дядькам городи орав. Люди не йшли і плакали. Сусіда виганяли, а дітей п'ятеро, корову ведуть виконавці, телятко біжить, діти босі біжать. Зводили коров у клуню, а тоді в колхоз здали. Я в Євангілії читала, що Ленін — дракон і що він должен действувать сємдесят год.

Джирма Архип Якович

— Усі в колгосп записалися чи не всі?

А.Я.: У колгосп? Душ... от як мати моя, оце моєї жінки, осталася, не пішла в колгосп, вона сильно була релігійна, вона каже, шо це до чорта ви пішли, а не в колгосп. І дожила віка — дев'яносто два годи вмерла. Осьо через дві–три хати од мене жила, ото таке.

— І в колгоспі не була?

А.Я.: Ні.

— А змушували вступати в колгосп, чи самі люди йшли?

А.Я.: А якшо не хочете в колгосп іти, то вам корову заберуть, садибу той, землю геть одберуть. Давали землю таку... якшо вже давать, то давали таку землю, як ото на хату: не вилізеш, не злізеш, аби тіки дать. А деяких таких людей висилали на Сибір даже, о. Там у Кислівці жили у тому, землянки покопали, та жили у Кислівці. Ото он таке було.

Дишлюк Євдокія Митрофанівна

— Чи ваші батьки записалися в колгосп?

Є.М.: Пішли.

— І все забрали: поле, коні?

Є.М.: Да.

— Чи батько переживав, не хотів писатися в колгосп?

Є.М.: Та нє, хтів, тіки шо треба було не так поступить, як вони поступили. Шо взять та виморить голодом, а хліб поодправляли, бо ше й вірша такого склали:

„Червоними тут лавками вози ідуть та йдуть,
робітникам на фабрики селяни хліб везуть".

Це було у букварі. Це брат мій ходив у школу та вчив такого вірша. А я й не ходила в школу, не було в чому, і ми вже на тім хуторі, було кілометрів із п'ять в школу до села, і не було в чому ходити. То я вже там пряду і шию, і вишиваю, і комусь вишию якусь простінь, а воно тоже мені якогось платка купить десь у спекулянтів. А потім це ж уже, як уже по третій категорії батько не виконав хліба, а шо ж уже виконать, як його вже немає, забирали під мітлу, потому з голоду померли, через то, шо забрали геть до грама та десь одправили.

Доценко Андрій Григорович

— А були такі, що в колгосп не пішли?

Д. А.: Були. Як Ленін сказав: „Хто не з нами, той проти нас". Як вони жили, на їх дивилися усі — даже ті, хто пішов у колхоз і тікають. Що це він пішов із плєтньом проти обуха, з пугою? Куди люди, туди і ми всі повинні йти. Потому шо даже в Святом Писанії сказано, що кожна власть — то од Бога.

Дудник Марія Омелянівна

— Всі пішли в колгосп у вашому селі радо чи ні?

М.О.: Нє, не всі радо ішли. Ті, які були багатші, то їх розкуркулювали, розбирали над ними хліви, стодолу, а тоді вже вони аж при послідку пішли в колгосп, бо бачать, що вже нема виходу.

— Як у селі ставилися до тих, котрі не хотіли вступати в колгосп?

М.О.: Плохо, канєшно, ставилися, їх ніхто не хотів признавати, на їх ніхто не обращав вніманія.

— Я не про владу. Сусіди як ставилися: шкодували, що це над ними хату розбирають, чи ні?

М.О.: Ну, я, например, скажу за нашу сім'ю. Це, ніби, сусіди були, канєшно, ніби, якось жалко.

— Вони не були якісь багачі?

М.О.: Нє, які багачі? Вони мали більше землі, крепші були і самі хазяйнувати хотіли, а їм не дали.

Заєць Андрій Соломонович

— В батька також забрали усе, як організовували колгосп?

А.С.: Та коняку забрали в нього, уже не було в нього ні корови.

— Чи він відразу записався в колгосп?

А.С.: Ні, не пішов, він так ото.

— Ніколи не пішов?

А.С.: Ні. Так ото пропав в совхозі, як сім'я померла.

— Чи його змушували записатися в колгосп?

А.С.: Каждого заставляли. Одного заставляли, в нього в хаті контора, та в нас на Кобзарівку забрали, там дворів десять, там дворів тринаціть, а потом ці колхози вмісті зливати, зводити.

— А вивозили з села куркулів?

А.С.: Ну, то так. Приїхав голова сєльсовєта, каже: „Йосиф Стефанович, я тебе знаю, я тебе вже завтра з хати вижену". Так розкуркулили, забрали.

— А він не хотів іти в колгосп?

А.С.: Не хотів: „Не піду і всьо". То таке діло.

— А що з ним зробили?

А.С.: Нема в хаті нічо, в колхоз все забрали. Такі біднячки які, там одна поселилася і давай там в хаті хазяйнувати, було все, воно діло мало, ото таке діло.

. . . . . .

— Чому голод був у 33–му році?

А.С.: Воно тоді, знаєте, зробили так, шоб люди в колхоз, не дали хліба, шоб пішли люди в колхоз. Там варили якусь бурду, і народ тоді посунувсь, як груші із дерева додолу пада, і люди пішли в колхоз, уже повходили всі в колхоз, давай робити, хліба на трудодень получати по два кіла, коли по півтора, то по сімсот грам на трудодень. Оце я заробив там сьодня півтора дня, кіло триста получив там.

Зайченко Наталія Григорівна

— Чи всі пішли в колгосп у вашому селі відразу?

М.Г.: Ніе, нє всіе. Як нє йшлі, то всє забіралі. Єкіє клункі, єкій мішок — усє забіралі. Мало було, шо хатєлі іті в калхоз. Мі нє зразу пашлі, у 34–м. Муж нє хатіев іті, і нє йшлі, пака нє забралі у нас с поля уражай, шо мі єго паставілі у капіци. Тади й пашлі в калхоз.

Замогильна Ганна Василівна

— В колгосп усі записалися?

Г.В.: Не всі пішли. В нашого куркуля була конна машина, тоді ж повелись парові. В Попівці жили два брати, то проти його вони були бідніші, а вони втрьох купили парову машину, щоб і дома молотить, і по людях ходили, молотили і хлібом одбирали. Вони, мать, годів три держали ту машину і молотили по селах, їздили машиною і, було, по багато хліба позаробляють, то продадуть на гроші. Кажуть їм, що розженуть і гнатимуть на Соловки, що вас не буде і вбивать будуть. Як наш це почув і каже: „Давайте машину продамо, бо даром заберуть". Продали вони машину, а хто про це не чув, то такі ж куркулі і купили, а вони грішми поділились. Йому знов підказали: „Ти спродуйся потрошку і тікай відсіля, бо заберуть тебе і аж на Соловки одтаскають або голодом заморють, або вб'ють". Він невзамітку потрошку коні попродав, скот розпродав. Як дійшло до колективізації, в колгоспи згонять. Поки до його дійшли, а в його вже нема нічого. Покинув сім'ю в хаті, а сам виїхав на Донбас у совхоз. Там робив плотником, бо він плотник хароший. Забрав дочку. А прийшли до нього, то там бочки, то таке, то сяке, — розпродали на торгах. Сходяться люди те діжку купляє, те ще щось. Ми по–сусідські пішли, подивилися. То його хазяйка за дівчину і виїхала до його. А там у жінки він купив сарай і половину городу. Він в сарайчику построїв піч, лежанку та жив. У нас у Любарщині жили і не бідно, і не багато. Він був без руки, дітей не було. Він у колгосп не йшов. То там заробе, то там, криниці копав, в колгосп не йшов, поки й вмер, а не пішов. Каже: „Я читав Біблію, у Біблії сказано, щоб у колгосп не йшли. Умру з голоду, а в колгосп не піду". А так пішли, та не зразу. В перший год трохи пішли, на другий год, кого пришпарили. Годів три зганяли, поки всі пішли. А були такі, що повиїжджали, а в колгосп не хотіли йти.

. . . . . .

Г.В.: Були такі, що в 33-й год від голоду попухли, а якщо б в колгосп пішли, то були б живі.

Фото ліворуч: Затирка М.С. (стоїть) разом з дітьми і матір'ю. 1930-ті роки.
Фото праворуч: Затирка М.С. 1980-ті роки.

Затирка Марія Семенівна

М.С.: В одній хаті, доки були малі, то разом. В 34-му я віддалася, а тата вигнали з хати. В тата була гарна хата — 6 дверей, чотири комнати, дом був. Цю хату забрали під колгосп. Голова колгоспу хотів мою старшу сестру, а тато не хотів, бо комсомолець. Він що зробив: давай розкуркулювать, хату перенесли на колгосп і построїли там комору, забрали бляху харошу і вікна, і дониньки там є. Мені дали 70 тисяч грошей за ту хату. забрали корову, коня, стодола кам'яна, сарай здоров'яцький, що було в хаті. В тата хороша мебля була. Тата не заслали, а тато пішов в Томашполь у завод.

. . . . . .

— Чи всі пішли в колгосп у вашому селі?

М.С.: Ні, і мій батько не пішов в колгосп. Чого його розкуркулювали? Того, що він не пішов в колгосп.

— Чи це були сільські люди?

М.С.: Сільські. Вигнали з хати тата, і мене вигнали. Сусіди вигонили з хати. Батько вийшов і плаче. Мого чоловіка тягнуть за руки з хати. А хто тягне? Сусіди тягнуть. Йому жалко, плаче. І ще свої пси — ключа не хоче віддати. Вже голова сільради сказав, що віддай ключа, і ще не дає. Сташко Кирило, Дармовіз Петро, Спекуляк Яків — вже нікого нема. Знущалися над людьми. Я стою на дорозі, а баба зварила борщ, а самі ночували в коморі, з подвір'я ми не виходили. Ми пішли через дорогу до брата. Йду звідти, а в хаті хтось є. Я вертаюсь і кажу до баби, що хтось є. Входимо до хати, а вони витягли цей борщ на припічок і половником їдять, ложки нема. Баба до него і каже: „Бач, Антоне, як харашо. Твоя Мотрона не година такого борщу зварити?"

— Були в селі люди, що їх висилали?

М.С.: Були, а що ж. Може, п'ять — 33-й рік, 34-й рік.

— Чи повернулися?

М.С.: Ніхто не повернувся. Всіх туди зігнали з попами.

Зборовський Яків Михайлович

— З вашої сім'ї в найми не ходили?

Я.М.: У найми не ходили. Батько вмер у 33-му році, як голодовка була. Спочатку артіль була, а потім почалися колгоспи, то батько в колгоспі вже не робив. А в 33-м багато повимирало.

. . . . . .

— Чи всі пішли в колгосп?

Я.М.: Нє. Зразу не входили довгенько, а потом повходили. А потім почали наложувать налоги, не давать їм ходу, то дехто виїхав, а дехто пішов в колгосп.

. . . . . .

— Як ставилися до тих селян, які не вступили у колгосп?

Я.М.: Налогами обкладали, харошу землю отбирають, а де найхужа, то їм давали, цим індусам.

Зубалій Марфа Кіндратівна

— Чи багато було людей, які не писалися в колгосп?

М.К.: Не дуже багато, почти половина, менша половина. Люди мучаться, мучаться. Давай писаться в колгосп.

— Весь реманент забирали в колгосп?

М.К.: У нас корова була, то якось не взяли. А в свекра в мого коня взяли й корову взяли, й плуг взяли, забрали все на світі. То вони ж померли з голоду — і батько, й мати. Страшне діло було. А вони не писалися в колгосп, ми швидше записалися. Коли записалися, а об'явили, що хто хоче — виписуйтесь з колгоспа. Прийшли мати й свекруха: виписуйтесь, бо таки гріх. Узяли ми та й виписались. А тоді таки оп'ять вписалися. Так і дожили.

— Коли виписалися, то вам були якісь неприємності?

М.К.: Ні, не було нічого.

. . . . . .

— Примушували вступати в колгосп?

М.К.: Ой, примушували дуже! Не хотіли люди.

— Чим собі заробляли на життя ті люди, що не вступили в колгосп?

М.К.: Дві сім'ї було. Довго в колгосп не хотіли йти. То що ж вони? Ходили в Черкаси пішки. На тиждень два–три рази. То вони рано й померли. Бо де ж ті Черкаси, а туди пішки й назад. То наплетуть корзин, то ще чого. І несуть туди бідні, важко так. А назад — уторгує грошенят та там накупить. То так бідно жили. Потом таки пописались у колгосп, але їх діти, а вони так і померли. Боялись цього колгоспу. Думали, що кончина буде або щось. Все поздавали, остались без нічого. Нічим було робить.

— Як люди ставилися до тих, хто не писався в колгосп?

М.К.: Нічого, хай, як хотять.

— Проводили колективізацію свої чи чужі?

М.К.: Свої були активісти, а один був чужий, з района. І жив він тут. Свої витрушували останнє.

Калашник Анастасія Трохимівна

— Як організовували колгосп, ви зі своїм чоловіком відразу вступили в нього?

А.Т.: У колхоз? Нє, ми не йшли в колхоз. Вперед пішли люди, а мій чоловік ходив по наймах. І в Маріуполі були, в Славенському, а до того, як не женився, і ...(?) у людей. А тоді уже ми пішли в колхоз у тридцять третім році, після голодовки.

— А в 29–му що вам казали, що ви не вступаєте в колгосп?

А.Т.: А нам нічо не казали.

— Не змушували?

А.Т.: Ні, нам нічо. Хто хотів — йшов.

— Скільки людей у вашому селі не записалися в колгосп у 29–му році?

А.Т.: А хтозна, скіки — багацько.

— Сімей десять не пішло чи більше?

А.Т.: Більше.

— Ви залишили поле й худобу собі, чи колгосп забрав у вас?

А.Т.: А у нас не було нічо. У батьків було в його, а в нас не було нічого.

— А з чого ви жили?

А.Т.: А я у матері жила, а тоді купили отут хатку собі вже, тоді він перейшов, у Харькові був і до самої войни в Харькові був. А я в колхозі була, була в нас коровка. Як прийде чоловік на виходні, а отут дід був, я вижену корову, шоб паслась у полі, а він прожене додому: „Не йдеш на роботу. Йди на роботу". Ну, сильно тоді було трудно до войни нам, а він у Харьків пішов і там робив, а на виходні приходив додому.

— Чи бригадир сердився, що чоловік не в колгоспі?

А.Т.: Ну, ніхто нічо не казав, ні голови, ніхто.

— А як ви на вихідні поженете корову, а він каже, що треба йти на роботу?

А.Т.: Тоді в суботу виходний був.

— А чому ви записалися в колгосп у 33–му?

А.Т.: Та вже ж усі пішли, і ми пішли.

— А як ви раніше не йшли в колгосп, чи люди вам казали, шоб ви ішли в колгосп?

А.Т.: Ніхто нічо не казав.

— Ви просто захотіли піти в 33–му?

А.Т.: Ну, в тридцять третім голод був, чоловік тоді прийшов додому, у Маріуполі був, а тоді прийшов. Тоді ж уже люди померли, а була ж робота, косили на полі, в'язали. Пішли в колхоз: і я пішла, і він пішов. А тоді він остався там, скирдували, і його стягло із скирти. А він як упав, а тоді прийшов додому, пішов у Харьків, поступив, уже не ходив він більш. А я — до шістдесяти год, так тоді вже з колхоза та й то ше ходила.

— Коли ви пішли в 33–му, чи це вам допомогло голод пережити?

А.Т.: Ой, та ми вже пережили голод, як те... Ми скрізь їздили, я скрізь їздила: і на Комарики, і на Кубань, де тіки я не була. І все ото барахло було, я їздила міняла, і ото харчились так.

— Один хлопчик у вас був під час голоду?

А.Т.: Да, із двадцять восьмого году.

— Яке барахло міняли?

А.Т.: Усе: і полотно, і яке було дівоче, і те носили, ну все, де шо не було.

— А там люди хотіли це міняти на продукти?

А.Т.: Аякже, все міняли.

— Чи ви намисто носили?

А.Т.: Нє, в мене намиста не було, а люди все носили.

—А як ви вже йшли з Кубані, чи виходили люди на дорогу і просили в вас їсти?

А.Т.: Нє, коли ми ходили, так перестрівали, віднімали. У сорок сьомому, уже після войни, як на Кубань їздили, уже я не їздила, уже син мій їздив. Так у вагоні і то повіднімали із плечей продукт.

Кийко Євдокія Іванівна

Є.І.: На роботу ходили у колгосп. У кого такі, шо зажитніші, шо пішли у колгосп ізразу, то як жили, то і остались. А то, шо не хотіли, то ті ж пропали.

Козуб Трохим Савович

— Чи всі пішли у колгосп?

Т.С.: Часть індюками називалась, їх власть не допускала до колгоспу, щоб вони не заважали тим людям, котрі прилипли до колгоспу. Їм нарізали землю, і вони ту землю мали, і платили налог за цю землю.

— Як ставилися до тих людей, які в колгосп не записалися?

Т.С.: Пагано. Власть не любила їх.

Кривоніс Костянтин Григорович

— Де люди стали заробляти після колективізації?

К.Г.: Тоді на заводі платили грішми стабільний заробіток, а в колхозі нічого не давали. А в Кияниці не було колгоспу і зараз нема, всі робили на заводі.

— Майстри стали вищої кваліфікації?

К.Г.: Ні, нижчої. Раньше були кваліфіцировані рабочі, бо навчання було лучше, і таких майстрів вже немає — все могли зробить. Тоді люди смикалістій були. І інструменти, що тоді зроблені, — непривзойдьонні. А зараз вужче спеціальність, а тоді людина широко дивилася.

— В колгоспі життя було гірше, ніж у тих, що працювали на заводі?

К.Г.: Хуже, гараздо хуже. Тоді налоги були сталінські, сумашедші, а де чоловіку брать, крім того, що продай.

Кузьменко Данило Йосипович

— Скільки в батька було сливок?

Д.Й.: Цього я не помню, може, тридцять, може, сорок кущів було.

— Сливник також відібрали до СОЗу?

Д.Й.: Нє, сливник так і був.

— Як був колгосп, ви ще тоді возили продавати сливки?

Д.Й.: Нє, це ше до колгоспу возили. А під час колгоспу вже не возили, потому шо батько вже був старий, не возив. Може б, і возив би, ну як-то і сливи стали не так родити, а потом вобще сливники почали уничтожати, шо за каждий кущ платили десять рублів. І оце і ми той кущ сливника, сливи молоді були такі, повирубували їх, бо платити — це дуже не вигодно було, був дуже дорогий, а десять рублів за кущ.

Кушнір Петро Іванович

— Чи всі у вашому селі пішли в колгосп: радо чи ні, за переконанням чи з примусу?

П.І.: Більш сознательні йшли за переконанням — шо це нада. Друге — біднота пішла, що була необходімость, мало землі. Треба було усуспільнить і землю, і знаряддя виробництва для того, шоб вмісті оброблять. Багатії не спішили і агітіровали бідноту, шоб не йшла в колгосп. Ну, тут бистро перемінилося все. Нічуть не примусово, но обязательно було, зробили що колективізацію. Зразу трудно було, як вреділи оцій колективізації.

— А хто шкодив? Як це було?

П.І.: Вредили тим, шо в колгосп не йшли. Більш заможні такі і котрі були підбурювані з бідноти.

—А яким чином вони шкодили? Що вони робили?

П.І.: Агітіровали проти колгоспу, кажуть: „Жить у колгоспі не будуть".

— Якихось практичних дій з їхнього боку не було?

П.І.: Було таке, шо й вреділи.

Масло Михайло Павлович

— В якому році колгосп організовували?

М.П.: По-моєму, у тридцятом році. Їх молніеносно робили.

— Всі відразу записалися?

М.П.: Хто записався, а хто й ні. Мій дядько, наприклад, не йшов у колгосп, то його тягнуть, розтягують, до квасолини забирають. Батько до нього пішов: „Митрофан Васильович, та вступай ти в цей колгосп, що ти протів власті зробиш, тебе пустять в нищі". Уговорив його і батько пише за нього заяву. Батько пише: „Прошу прийнять", „Ні, ні, не пиши „прошу", пиши якось іначе, бо це ж мене просять". Батько пише: „Прийміть мене в колгосп імені Ворошилова". Тоді до батька: „Петро Васильович, два мішка зерна знайшли". Вони зі штирями ходили і штрикали — позабирали все. А одного мішка не знайшли. Він той мішок крутив і на жорнах, а до млина не носив.

— Як люди ставилися до одноосібників?

М.П.: Безразлічно, без ворожнечі. Кажний же насильно йшов у цей колгосп. Це якщо хтось ішов добровільно. Батько дружини, то цей чогось був активіст, все добровольно отдав у колгосп, а мати іначе, як бандою, їх не називали. Ідуть то з облігаціями: „Вже йде банда". Бачите, в сім'ї жінка одного направлення, а чоловік — другого. На це воно і йшло, щоб розколоть сім'ю і людей.

Медведенко Микола Іванович

— Всі записалися в колгосп?

М.І.: Нє, Боже спасі. Не хотіли віддавать, бо це ж період НЕПу був, заробляли харашо, той хату під цинком кладе, той двигуна купує. Ми сівалкою сіяли, а багато хто ще руками сіяв. Навчилися удвох сіять.

— Коли утворився колгосп, чи багато одноосібників залишилося?

М.І.: Багато було. А потом кинутий був лозунг: „Суцільна колективізація" — це 30–31-й рік, але такі були відолахи, що не йшли. Наймитом на грабарці робив і купив конячку, і став хазяїном, то він в колгосп не хоче, але в нього хата, жінка, діти. Що ж робить, що не йдуть в колгосп? Прислали голову сільради Хрипко з Черкас. Він скликає сход у клубі і на зборах каже: „Чому ви, люди, не хочете іти в колгосп? Правітєльство кинуло лозунг, що всі повинні бути в колгоспі. Я знаю, чого ви не хочете, а ми не вміємо зараз розпізнати куркуля. Ми думаємо, що він ходить у пальті і з пузом. Ні, треба його у латках шукать". То зразу зробилася суцільна колективізація. То ті попродали коні і поприїжджали додому. З тєх пор неколгоспників не було.

Овчаренко Андрій Іванович та Марія Яківна

— Були такі люди, які не вступили в колгосп?

А.І.: Були.

— Як їх називали в селі?

А.І.: Одноосібниками.

— Як люди до них ставились?

А.І.: Не знаю, я був тоді школяр.

М.Я.: Ворог народу.

— Це люди так сказали?

М.Я.: Ні, батько мій не пішов у колгосп, засудили його на п'ять год, загнали його аж у Мурманськ, город Кандалакша. І там война захватила, та й там він і остався. А засудили його вже за що:

Овчаренко Марія Яківна

було в нас, дали нам п'ятдесят соток на полі землі і двадцять дома. Була сім'я: батькова мати, двоє дітей — це ж батько й мати. А йому причепили, що в нас коняка є. А в нас коняки тоді не було, в брата брав він і орать, і хлібозаготівку одвозить. А його тоді наклали налог на коняку, а виплатить чим його, як немає, є сімдесят соток землі і все. Та й судили тут, у колгоспі, в селі судили. А найшлися такі дядьки гарні, що підтверджують, що в нього коняка є, а він хова.

Де ж коняку можна заховать? Засудили його на п'ять год, 39–го року, 9–го вересня. Якраз я кончила сім клас, треба десь було поступать, батька засудили, а в матері нариви на руках на обох, та я осталася. Батько п'ять місяців був у Черкасах. І пересилали ж ото на помилування, писали, та його не помилували, послали аж у Кандалакшу, Мурманська область, та там він пробув з 39–го по войну, і нос поморозив, і щоки, писав, поморозив, і руки. Та й началася война, так ми сьогодні послєднє письмо получили, а завтра война, та з цим і попрощалися. І тоже, де писали, і в Москву посилали запрошення, то ответ прислали, що призван Кандалакським райвоєнкоматом, і все, і помочі нам ніякої ніхто не давали, я і менший брат за мене так жили старцями.

. . . . . .

— Чи ви пам'ятаєте сам суд?

М.Я.: Була я на суді, виряджала батька до сільради з плачами. Один там секретар у сільраді був, каже: „Не плач, дочка, батька одпустять, батько прийде". На другий день гнали його на Смілу пішки. То зайшов він і додому, попрощався, я його провожала аж до хутора.

— А можна було сидіти там у залі?

М.Я.: Можна було. Я там була. Сиділи на лавках. На сцені сесія та чи засідателі ті сиділи.

— А хто там за столом сидів?

М.Я.: Вже їх нема ні одного: голова сільради Харко, секретар сільради, голова сільради. Я знаю, що давав свідчення за коня Слідченко Павло, Вікторів батько. Встав, така миршавка, та: „В нього коняка є, він її ховає, мабуть". Батько каже: „Дайте свідків, люди ж осьо, село, хай люди скажуть, свої люди хай скажуть, хто в мене бачив коня, я ж в Данила, брата, брав коня, щоб заготівку відвезти".

. . . . . .

М.Я.: Батька ж забрали, остались ми. Обратно ж налог тягнуть, а в нас не було ніде нічого, гола хата, сундук отой стояв, і експорт я шила. Батька забрали, та була бригада у нас із Сміли, то шили сорочки оті експортні і плаття, і я брала експорт і шила, і заробляла батькові на посилки. Вони прийшли зімою описувать — нема нічого, підняли сундук — там тільки полотно експортне — це не мають права описувать. То вони пішли в погріб та повиносили діжки, і остались баба стара, двоє дітей це ж і мати, і осталися ми без борщу.

А.І.: От такий голодомор.

М.Я.: Так це ж не голодомор був, це вже в сороковім році вони робили.

— Чи вони були з сільради?

М.Я.: Із сільради, самі — плескачівські.

— Як ви думаєте, чому той чоловік давав такі свідчення проти батька?

М.Я.: Такий собака був: і знать не знать людини, а отак вислужиться хоче, перед властю хоче вислужиться.

Оклей Андрій Платонович

— Ви вже були в колгоспі, коли ходили міняти на продукти?

А.П.: Ще не писався, так. Я записався у тридцять п'ятім році.

— А перед тим ви не писались, і вас не сварили і не примушували?

А.П.: Нє, не кричали. Так хлопець я був. А тоді вже, коли мені стало..., хата в мене була, спалив один дурак, наказано, шо я четири мішки муки привіз, в мене хата друга стоїть. Я приїхав на Замки. Замки — знаєте станцію? Приїхали туди ми на станцію, а як іти ноччю додому, так ломацькі були і відбирали. А ми ночували там. А тоді ми утра діждали і прийшли. Приходю сюди в Ламань, базар там був, і він там отей, шо запалив, то каже: „Іди, — каже, — твоя хата згоріла". А я так руки опустив, кажу: „А хто ж її спалив?" „Та не знаю, хто". А він, значить, наказано, шо я четири мішки привіз муки. Та як я могу привезти четири мішки, як я, було, поїду, виміняю півпуда пшена і півпуда муки і привезу мамкі, віддам, а тут базар був у нас, вони підуть, гроші вторгують. А я в Харків поїду та накупую там то сорочечок діткам, там в мене знакомство було, повезу, а вони мені тоді дають і пшона, і муки, і всього, не жаліли і годували мене безплатно. Тоді ото привезу, бросю. І як бросив, і поїхав, а тутечка сестра моя була двоюрідна, тоже сирота була, повмирали всі батьки, а вона одна осталась і прийшла до тьотки. Коли воно горіло і тріщав комиш, а мати лежала до стіни, це ж вона мені хвалилась, ка: „Тріщить". А я кажу: „Це дощ іде". Коли глядь — хата горить. Я, як ше не зробив, хотів рішотки поробити на вікна та зробив на одне, а тоді нема мені времня. А якби зробив, то згоріла б і мамка там. Ну, тоді

Оклей Андрій Платонович з дружиною Марфою Іллівною

сестра моя та вікно розбила, та повискакували. І взяла ж моя мамка ті клуночки, і він стоїть, а вони кажуть: „Чо ти, сукин син, стоїш, думаєш, кину тобі свої продукти?" А до того отак, як оце діжка, так вона звалася жлукто, так вона туди десіть сувоїв полотна, метрів вони по двадціть довжини, золили. І він, город оце тут і був наш, а жили вище туди, і мати тут була, а він прийшов перед тим, забрав і повіз додому.

— А він був партійний?

А.П.: Та, сявка такий. Тоді, коли вони ото вилізли, шо вони зроблят, не потушат же. Тоді вже не скоро приїхали, вже тоді були комуністи, з Балаклея тут був присланий самий бандіт, тоді Балаклейського района ми були. І голова сільсовєта прийшли так, дивляться, шо хата горить, згоріла до самої землі, а хазяйство на горищі було брата мого і сестри моєї, і другої сестри. Їх повиганяли з хат і все, кажут: „Мамо, вас не будуть виганяти, так нехай наше хазяйство: там свитки, таке, ну, всяка одьожа". І те все погоріло там. Ага, я прийшов додому, в одних тих... нема чим переміниться, їсти нема чого. Їсти я приніс там півпуда муки, півпуда пшениці, сидимо це ж двох, мати готове їсти. Коли вони йдут, начальство отеє — Шаповалов та Манденко: „А ти чо дома?" — „А де ж, — кажу, — буду? Я тіки приїхав, ти ж бач — у подштаниках". А вони тоді пішли кудись, і я кажу: „Я возьму удочку, мамо, піду, мо, рибинку впіймаю". Та тоді іду, а вони: „Ти куда йдеш?" — „Та, — кажу, — піду рибину виудю". — „Ану сіно класти!". Де оце щас мости пороблено, там покосяні були. „Та, — кажу, — куди ж я піду, коли, бачите, яке мені нещастя". — „Нам твоє нещастя..., йди туда".

Павліченко Андрій Григорович

— Як заробляли на життя ті люди, які не записалися в колгосп?

А.Г.: А де ж він заробить?

— Всі вступили в колгосп?

А.Г.: Всі геть.

— Не було одноосібників?

А.Г.: Були одноосібники, вони не видержали.

— Скільки вони протримались?

А.Г.: Чи год, чи два, понімаєш. А потом....

— Десь до тридцять третього?

А.Г.: А тридцять третій год — уже не треба й говорить. А тако до тридцятого, тридцять первого отако ще крутились–крутились, а тоді каже: „Та чорт його бери, як уже так, то піду в колгосп". Та й пішов.

— А як ставились до тих, які ще не пішли в колгосп?

А.Г.: Не обращали вніманіє, кажуть: „А чого, оно Іван не пішов в колгосп і нічого, живе. А так ми пішли в колгосп і тоже так живем". На паличку робили.

Панич Іван Васильович

— А одноосібники були?

І.В.: Ні, більш не було, таких вже не замічу. Тоді так всих придавили, що всі пішли в колхоз. Страшенне діло робилося, трагічне. В колхоз звели всю скотину, а їсти нічого. Коні почали мерти, весна — робить нічим. Як начали трактори поступать, то лучше стало. Вони кинулися і корів зводить, та щось не получилось.

— Як ваш батько переніс колективізацію?

І.В.: Мій батько і плакав: „Що це в мене землю забрали, як я буду, я вмираю". Він і вмер в 39-му році, а в колгосп він не ходив і одного дня. Я робив в совхозі і забезпечував, так що батько не пошов нікуда. Так він затужив і вмер.

Пособілова Олександра Іванівна

— Чи багато було у вас людей, які не пішли в колгосп?

О.І.: Небагато, але були. Але їм не дуже харашо жилося. Ті, що в колгоспі, то ті так ідуть гулять, співать, танцюють, веселі були, радосно їм було.

А ті, шо не пішли в колгосп, позамикались, сидять, грусні були. Голосувати до них додому приходили, то вони позащіпаються, не пускають. Я це не одобряю. Даже німці прийшли та кажуть: „Робіть у колгоспі". А одноосібники їх зустрічають з хлібом і сіллю, кажуть: „Ми не робили в колгоспі". То ще й нагайкою били. Надо робить, а не ховаться по закутках, ну шо ж, що така система була.

Рогова Мотря Григорівна

—Чи у вашому селі всі люди записалися в колгосп?
М.Г.: Були такі, що на другі роботи ходили, а тоді пошти всі пошли в колгосп.

Роман Іван Самсонович

— Чи пам'ятаєте, як почали організовувати колгосп?
І.С.: Оце пам'ятаю, був у нас один знайомий на прізвище Хижка. Він провоював з 1914–го по 1924–ий, вісім років, і вже наполовину зрусифікований був, і закінчив війну на Волочаєвських сопках за радянську владу. І от, пам'ятаю, в двадцять дев'ятому році він до нас прийшов, а ми жили на хуторі. Давай мама його пригощати, це ж гість, бо до нас рідко на хутір приходили. То він каже до матері: „Настасья Прокоповна, пойдем в колхоз і будім варенічки з маслом кушать!" Розумієте, це для нього було вершиною бажання — варенічки з маслом. А мама: „О, Боженьку, та як то робити разом, та не буде з такої роботи толку" Це, так би мовити, тільки початок. А потім все частіше стали приходити з сільради і примушували батька записуватися в колгосп. Батько ніяк не хоче, мама плаче, боїться того колгоспу. А восени тридцять другого року батька викликали в сільську раду в селі Брисі, куди був приписаний наш хутір, і не було три дні батька. Мама плаче, ми, малі, плачемо, це вже нас було шестеро, бо двоє ще материного брата. І вже надвечір третього дня батько вернувся. Прийшов чорний, неголений і тільки встиг сказати: „Я записався в колгосп ". І зразу ліг і заснув. Ми його добре вкрили на лежанці, а він спав і весь час трусився. Мама казала, що то з нього холод виходить. І тільки на другий день він розповів, що його там закрили в холодній коморі і тримали три дні, не давали ні їсти, ні пити. А це вже був початок грудня. То він лизав сніг, що там пробивався в шпарини, і за тих три дні дуже перемерз. А взагалі батько був дуже міцного здоров'я, інакше він би не пережив такого знущання. Він був силач, переносив вантажі по триста кілограмів. Ще його спасло те, що він був у кожусі і в добрих чоботях. То коли він підписався, його випустили. П'ять кілометрів він ішов додому і ніяк не міг зогрітися, такий знесилений був організм, бо він там також і не спав. Як же в такому холоді заснеш? То він зміг говорити аж на другий день. Але батько, хоч і записався, в колгосп не пішов, пішов на цукровий завод, там потрібні були робітники, і його взяли. Називався він тоді „Завод імені Сталіна", тепер — „Лохвицький цукровий комбінат". Але в колгосп змушений був все відвести: і коня, і реманент, ну, все. Мама плакала, але що поробиш. Раз записався — неси все в общий котьол — так тоді вимагали. Але жодного дня батько не працював у колгоспі. І це нас спасло в голодні роки, бо на заводі батько получав пайок.

. . . . . .

— Яка була ситуація в селі у період масових репресій?
І.С.: Постійний страх проймав. Що казати, мій батько — простий робітник, але трохи грамотний, в тридцять сьомому—тридцять восьмому році, фактично два роки, не ночував дома, боявся. Бо такий був час: приходять вночі і забирають, і не стає людини. То дуже всі боялися, жили в постійному страсі. Дотепер я не знаю, де була у батька схованка на ніч. А ми прийдемо в школу, кажуть: того забрали, того забрали. У нас був учитель російської мови і літератури, забрали його, і він не повернувся. Може, йому було років двадцять п'ять, але для нас він уже був дорослим, старшим чоловіком. Потім директора заводу, головного інженера забрали. Все це нагнітало такий страх. Мама нас дуже наказувала, щоб ми не говорили нічого лишнього.

Рясна Галина Іларіонівна

— Як називався куток, де жила ваша сім'я?
Г.І.: Хто його знає. Оцей куток — це Центр називається, а отуди–го — Майорщина, а отуди–го, де ми були, — Різаново, а ото там — Спасово, Рябцево. А отуди на першу бригаду — не знаю. А як почалися колгоспи, почали називати

перша бригада, друга бригада, а ми — четверта бригада.

. . . . . .

—А коли почалися колгоспи, чи люди так само святкували Різдво, так само часто зустрічалися?
Г.І.: Тоді вже не ходили.

. . . . . .

—Багато людей пішло в місто працювати, як почалися колгоспи?
Г.І.: То тоді в Черкаси почти всі Лубенці вийшли молоді. Вся молодьож вийшла в Смілу, в Черкаси.
—Не хотіли працювати в колгоспі?
Г.І.: Тоді ж грошей не платили, а воно ж хоче взуться. На сахарний завод, де коноплі ото в'ють, на той завод. І ще ж якісь заводи були там. В Смілі оце ж якось називається оцей завод, механічний.

Семеняка Наталія Григорівна

—Всіх зразу загнали в колгосп?
Н.Г.: Всіх. А були й одноосібники, оставались. Я знаю, що у нас був один, в його багато дітей було, але він в колгосп не йшов, то й діти вимерли. Уже ж у колгоспі — то щось же получало.
—На нього великі податки накладали?
Н.Г.: Так, податки накладалися.

. . . . . .

— Як ставилися до тих людей, які не пішли в колгосп?
Н.Г.: Ставилися пагано. Нічого не давали.

Снурінкова Ганна Яківна

—Де брали гроші на одяг?
Г.Я.: Давали грішми і продуктами, та копійки. Жили, як хто мог. Трусилися, щоб без роботи не остатися. У нас були паспорти, а ніде не було, тільки ж в колхоз брали без паспорта, а ніде без паспортів не брали. Не могли виїхати нікуди, а єслі виїжджаєш, то тільки справку дають. Були сильні, то добивалися, щоб паспорт дали.

Сологуб Іван Кирилович

—А як починався колгосп у вас?
І.К.: Значить так починався: начали об'єднять, визивать ночами, ночами: пишись у колгосп, пишись і все. І тоді зганяли усих на тек, а брат активіст був: „Пишіться, тату, вам буде добре. Буде Іван робить, Катька, сестра". Це вже ми сами менчі, ті вже на одділі були. А я: „Максим, іди з двора, шоб я тебе не бачив". Після того він пішов, а він записався же в колгосп, а ми не пишемось.

Стрілков Олексій Іванович

— Зразу пішли у колгосп?
О.І.: Як колективізація почалась, то і пішли. Були такі, шо не хотіли йти у колгосп. На їх дивились, як на звіра. Це були багатші і були і бідні, а не хотіли йти. Були такі, шо дуже зажиточні. Вони не наймали батраків, вони самі обходились, тільки коли жито молотить, пшеницю, то ж раньше ціпами молотили, то наймуть. Наймали на жнива. Пуд у день, помолотив — і йому пуд у день зерна дають. За третій сніп було — два йому, а третій їм. Це ж була поденна робота.
—А як до тих ставилися, хто не хотів вступати в колгосп?
О.І.: Дивились, як на звіра.
— Були розкуркулені?
О.І.: Були. Були з Селецької, вигнали, де наша земля була у Іржавиці, вигнали в долину їх, вони собі землянки покопали, і відтіля їх потім вигнали із землянок. Було, на землю їдеш, а вони вже сітки повкопували, було віконце, побілили спереду, а потім їх відтіля вигнали. А куди вивезли, я не знаю.

Удовиченко Іван Калістратович

— Скільки сімей вислали?
І.К.: Сімей сімнадцять чи вісімнадцять. Вони не вернулись, ніхто не вернувся. Їх, мабуть, перестріляли, як оце в останній час чути. Кажуть, що їх не довезли, а там розстрілювали.
— Що думали про тих, кого вислали?
І.К.: Ніхто нічого не мог думати і говорить, потому що каждий жив під страхом. Сьогодні його взяли, а завтра мене возьмуть. Ніхто нічого не знав і не мог думати. В 47-му році був указ Ворошилова, в основному для западників, щоб вислати западних українців, которі не підчинялися. У нас тоже собирали збори — і неблагонадьожними їх називали, і підбурювачами. Кажний лежить на траві і думає: „Коли б мене не назвали".

Худик Петро Васильович

—Були такі селяни, які не хотіли записуватися в колгосп?

П.В.: Були, їх ліквідували через те. Спочатку був СОЗ.

— Де було краще працювати?

П.В.: В колгоспі було легше.

— Коли краще було жить — при одноосібному господарстві чи при колгоспі?

П.В.: При колгоспі вже було харашо жить. Хай був би комунізм.

. . . . . .

— В голодовку багато людей померло?

П.В.: Багато. Ті, що не йшли в колгосп, — померли.

— А колгоспників годували?

П.В.: Як там годували, а получали хоч що-небудь, а ті ж нічого не получали.

Чуб Федора Оксентіївна

— Як заробляли на життя люди, які не хотіли писатися в колгосп?

Ф.О.: Спєрва ходили січовицю їсти на гору. У 32-33-му їжі не було.

— З чого ж вони жили?

Ф.О.: Дома що було. В нас мало таких було, що не пішли в колгосп. Бо на нашому кутку дві чи три сім'ї зовсім не пішли. Молящі були, то не пішли.

— Як ставилися в селі до тих, хто не пішов у колгосп?

Ф.О.: Усяк було: і зачиняли їх, і гонили, а не йшли.

Шепеленко–Осадча Устина Юхимівна

У.Ю.: Мене образила контрактація, почали контрактувать людей: давай забов'язання, що ти нікуди не поїдеш, остаєшся в колгоспі і будеш виконувати роботу. Мене це дуже образило, що теля контрактують і мене. Пішла я на поле буряки копать, і ми з дівчатами зговорились поїхать у Балаклею і поступить у сахарний завод — це 18 кілометрів. На другий день ми вийшли на буряки, оставили копаниці, а самі поїхали і поступили на завод. Мене оприділили до випарщика, а приняли без документів. Я за сезон освоїла випарку, а друга — в машинний відділ, працювали сезон. Приїхали, а почалась контрактація, і набор в Донбас — не було робочих, і я поїхала. Приїхали, а в мене два карбованці і кусочок хліба, а їсти хочеться. Хлопці підходять: „Дівчино, постірай нам". Постірала, погладила, і мені дали три карбованці. А потом влаштували мотористкою на вінтіляторі. Мене знімають — і на дітмайдан. Сезон поробила, і беруть мене мотористкою на дробілку, це Красний Луч. Потом спустили мене у шахту.

Шпак–Смолінська Анастасія Варфоломіївна

— Всі пішли в колгосп?

А.Ф.: Були такі, що й не йшли, — одноосібники. То їх мучили, бедних людей. Їх у тюрми сажали і отбирали все, що було. Один довго не йшов, то він, бедний, і в тюрмі був, а діти по наймах виростали через те, що не було за чим жить. Трудне було врем'я, хай Бог милує.

— За що ж жили одноосібники?

А.Ф.: А так, беднєнькі, по людях. Санютенки, було, копають у батька, а батько за те їм дасть і картоплі, і буряків, бо в їх і землі не було — поодбирали, а потом таки їх спровадили, і так вони не вернулися, а такі славні були люди і майстри хароші. Хату могли зробить і все, а сестра їх жила в землянці і всю жисть їх ждала.

Хто проводив колективізацію

Одне із запитань, яке ставили майже усім опитуваним: „хто проводив колективізацію?" Відповіді були різними, але в них фігурували: наші люди (свої), чужі, що приїжджали до нашого села, наші люди і чужі разом, а також комсомольці. Деякі описали докладніше, хто були ці люди, а також ту жорстокість, з якою вони діяли.

Практично повсюди проведенням колективізації керували місцеві активісти. На додачу, у більшість місцевостей привезли міських агітаторів для того, щоб вони пропагували ідею колективізації, а в деяких випадках — для того, щоб вони змінили практику ведення сільського господарства — часто з катастрофічними результатами. Тільки кілька опитуваних

сказали, що колективізацію проводили виключно чужі. Переважна більшість відзначала, що до процесу були залучені як місцеві жителі, так і приїжджі. Дехто казав, що більшість пропагандистів колективізації складали місцеві жителі, але провідними фігурами були сторонні, які вказували місцевим, що потрібно було робити (Олійник В. Т., Бойко Ф. О., Пивовар В. І.). Вовкогон Г. К. відзначив, що голів сільських рад присилали зі сторони, у той час, як „добрими людьми", що виселяли своїх сусідів із їхніх будинків, були всі місцеві комсомольці. Опитуваний відзначив, що для тих, хто вступив до комсомолу, обов'язковою була участь в команді молодих людей, що розграбовували село і викидали сім'ї з будинків.

Викликає інтерес вік деяких молодих людей, втягнутих до цієї справи. Серед них було багато школярів, часто дуже молодих; з ними завжди старші комсомольці. Грабовська Л. С. розповіла, що коли вона була в сьомому класі (тобто їй було приблизно тринадцять років), її викликали із школи з уроків для того, щоб приєднати до групи молоді, що йшла до сусіднього села конфісковувати зерно і власність селян. Вона пішла на цілий тиждень, і весь цей час не мала можливостіповідомити матір, де вона знаходилась. З її слів, їхні методи були прості. Вони йшли через село, зупиняючись біля вибраних будинків і вимагали від селян хліб і зерно. Вибір будинків здійснювався представником комсомольців у сільській раді та іншими активістами того ж села. Коли активісти або комсомольці не були задоволені тим, що сім'я їм віддавала „добровільно", вони мали дозвіл на обшук і на те, щоб забирати усе, що хотіли.

Серед тих, кого надсилали в села зі сторони агітувати за колективізацію, були не тільки партійці і агенти НКВС, а й студенти і „тисячники". Деякі з них, особливо партійці з невеликих містечок, побрались з місцевими дівчатами і залишилися на постійне проживання у селах (Викленко–Погребняк Г. Г.). Термін „тисячники" об'єднував хвилі агітаторів (тобто стотисячників і двадцятип'ятитисячників), яких надіслали переважно з міських районів для допомоги у проведенні колективізації. Деякі з них були з сусідніх невеликих містечок (як зазначав Іванченко М. Г.), а інші приїхали з віддалених районів (Кушнір П. І.). Мало хто з них розумівся на сільському господарстві. Більшість була віддана комуністичній справі, і їхньою головною метою була пропаганда ідей колективізації. Зазвичай, у кожному окремому селі їх було небагато. Кушнір П. І. вказав, що до його села в Чернігівському районі надіслали трьох двадцятип'ятитисячників, до яких пізніше приєдналось два студенти з Києва. Ці люди, як правило, мешкали в хатах місцевих сімей, у більшості випадків у прихильників процесу колективізації.

Кілька опитуваних стисло змалювали жорстокість тих, хто ніс відповідальність за колективізацію (Худик П. В., Козар М. П., Побережник Н. М., Семеняка Н. Г.). Інші зупинялись на цьому докладніше. Панич І. В. розповів про чоловіка, який приїхав до його села (не вказав, звідки, але, мабуть, це був один із „тисячників") і ходив від хати до хати, розмахував пістолетом, вимагаючи, щоб селяни „добровільно" вступали до колгоспу. Як свідчать опитувані, серед фактів загальної жорстокості найобразливішою була поведінка місцевих комсомольців, бо вони репресовували своїх же сусідів, на відміну від приїжджих здалеку тисячників, для яких це були чужі люди. Хоча пізніше комсомольці у селах почали проводити вибрану, так звану „культурну" діяльність на селі, але в перші роки колективізації культурологічні дії комсомольців були великою рідкістю, а первинною у ті часи була конфіскаційна діяльність. Палагнюк М. В. змалювала дії і головну функцію комсомольців на початку 30-х років: кочували банди молодиків, озброєні металевими кийками, і під керівництвом голови сільради конфісковували у сімей продовольство і зерно. „Приходили:

ідіть по селі і шукайте хліба. То вони брали залізні палки і приходили". Побережник Н. М. розповів, що у його місцевості голова сільради вислав одного хлопця з групи конфіскаторів за те, що той виступив проти нього. Він ніколи не допускав ніяких розбіжностей у поглядах. Кривоніс К. Г. змалював ірреальну картинку з часів, коли він і його комсомольська когорта репресовувала селян („ми ліквідірували кулаків"). У селі було безліч порожніх хат, господарі яких були або викинуті, або заслані. Кочівні комсомольці „робили свою справу" (сварились із господарями, що не хотіли вступати до колгоспу, конфісковували зерно тощо) десь до півночі. Потім вони робили на день перерву і проводили ніч у будь-якому із багатьох порожніх будинків.

Кілька опитуваних були категоричними, коли давали негативну оцінку ролі комсомолу у перші роки колективізації. Сологуб І. К. називав їх „грабіжниками", а Оклей А. П. — „бандитами": „Виганяли дітей в вікна. Вночі відкривають вікна, беруть дітей і викидають на сніг із хат. Розкулачували так, куркуль же". Стрілков О. І. розповів, що у його селі було два комсомольці. Вони забирали будь–які харчі й зерно, до якого могли дістатись. Опитуваний вказав, що голод на селі спричинили їхні конфіскаційні акції.

Пізніше вступ до комсомолу був питанням престижу для багатьох, але на початку 30-х років це точно не було так. Членство було обмеженим. Тільки один опитуваний твердить протилежне. Філатов А. Ф. зазначив, що будь-хто у селі при бажанні міг вступити до комсомолу: „Ви підписувалися, а вони приймали Вас". Це був явно не той випадок. Рогова М. Г., Пивовар В. І. та Устименко М. А. сказали, що членів комсомолу в 30-х роках обирали винятково з рядів сільської бідноти — тобто з числа тих, кого вважали бідним до колективізації. Кравченко Ф. Й. стверджував, що його не прийняли до комсомолу і пояснили це так: „ти з куркулів трохи". В його селі комсомольці не ставили п'єс і не проводили культурні акції. Але опитуваний сказав, що вони брали участь у так званих „концертах", якими насправді були примусові збори, які організовували колгоспи для того, щоб агітувати селян. З іншого боку, престиж приналежності до комсомолу пізніше був таким, що навіть члени тих сімей, які постраждали від їхніх рук у 30-х роках, пізніше вступали до комсомолу. Явдошенко В. А. розповів, що в 1935–му році, коли він був у п'ятому класі, родич дав його матері трохи борошна, з якого вона зробила пиріжки — дуже велика рідкість на ті часи. Вчителька, що була комсомолкою, побачила, як він їв пиріжки у школі, і повідомила про це місцевим комуністам. Вони послали активістів до їхнього будинку в пошуках борошна. Влада вважала, що його мати не могла мати це борошно, оскільки ані колгосп його не видав, ані колгоспники не заробляли так багато грошей, щоб купувати те борошно. І тому, як вважали комуністи, вона могла тільки вкрасти це борошно. Це в свою чергу означало, що вони мусили піти до її будинку і спочатку викрити її, а потім віддати до суду. Але коли вони прийшли туди, то однак не знайшли ніякого борошна, бо його там не було. Хоча їм майже вдалось знайти прихований клуночок ячменю, що був єдиним додатковим здобутком родини протягом кількох місяців того року. Через два роки опитуваний подав заяву і його прийняли до комсомолу, його і інших комсомольців повезли до кінотеатру, де він вперше в житті побачив фільм.

Далеко не кожний із тих, кого кликали, був здатним здійснювати репресії проти сусідів. Вовкогон Г. К. зазначив, що він навмисно не вступав до комсомолу, оскільки від нього стали б вимагати участі у вигнанні людей з їхніх будинків. Двом опитуваним, що брали участь у процесі як агітатори, стало погано від того, що вони побачили, і вони покінчили із своєю роллю агентів колективізації. Мариненко Г. П. вказала, що її чоловік був місцевим

Суцільна колективізація. Будівництво комуни в с. Бурти Шполянського р–ну Черкаської обл. 1929–30 роки.

активістом і членом сільради. В його обов'язки входило посилати інших у хати сусідів для того, щоб виселити їх або конфіскувати їхнє майно, харчі тощо. Він сам не хотів брати участь у цьому і залишив свою роботу в сільраді. Зі слів опитуваної, ні вона, ні її чоловік не були через це покарані. Інший опитуваний — Зборовський Я. М. — відзначив, що його та інших однолітків викликали до сільради і сказали, що вони могли б вступити до комсомолу. Їм пообіцяли: „... і ми вам велику роботу дамо. Легеньку роботу". Хлопці тільки те й робили, що ходили з хати в хату і конфісковували у селян зерно й продукти, а також забирали їхніх коней до колгоспу. Коли вони прийшли, їх уже чекали заплакані люди. Хлопці не змогли цього витримати і поїхали, не виконавши своєї місії. А коли повернулись до сільради, їх брудно вилаяло керівництво за непокору:

> „Ідіть в Городище на місток, і в праву руку повернете, до дядьків зайдете і подивитесь, як вони живуть. Може, щось треба буде забрать, то й возьмете". — „Що ж брать?" — „Як буде дві пари коней, то возьмете". Пішли ми з Матвієм, подивились, а ті люди плачуть. Подивились, ну що робить, в мене серце не видержує. Знялись: ми цього не можем робить. Вони нас аж заматюкали.

Кілька опитуваних змалювали те, що, мабуть, найкраще характеризувало некомпетентність нової сільської еліти і їх міських однодумців, що здійснювали процес колективізації. Знання сільського господарства у багатьох було або слабким, або взагалі ніяким, що вело іноді до смішних, а іноді і до катастрофічних наслідків. Ця нестача знання була особливо характерною для тисячників, надісланих в села із малих і великих міст з

метою пропаганди соціалістичних ідей. За словами опитуваного, один із цих тисячників не міг відрізнити пшеницю від квасолі (Кравченко Ф. Й.). Коли його неосвіченість було виявлено керівництвом, він спробував прикритись, заявивши, що селяни обманули його. У іншому випадку член нової еліти не знав, коли сіяти і коли обробляти посіяне (Синьоок О. І.). Доценко А. Г. описав трагікомічну ситуацію, у якій людину з міста, одного з „тисячників", надіслали, аби він контролював господарські роботи у селі опитуваного. Цей чоловік не мав жодного уявлення про потреби сільського господарства, не знав, що необхідно для підтримки життя людей і тварин, що і коли треба садити тощо. Він навіть не розумів того, про що розмовляв. Він заборонив селянам сіяти „просо" і сказав: „Нікакого проса. Нам только пшоно надо сіять, щоб у нас каша була". Опитуваний зазначив, що цей чоловік був „не в курсі дєла". А ви його прислали сюди строїть колективізацію, коли він не знає — де просо, а де пшоно". Такий режим (у разі, якщо б його додержуватись) означав би, без сумніву, голодомор, не кажучи вже про неминучу нестачу кормів для тварин. Опитуваний вказав, що ця людина, як і інші двадцятип'ятитисячники, була надіслана здалеку для того, щоб навчити їх усьому про колективізацію. Все, про що він і йому подібні могли розмовляти, — це те, яким гарним буде майбутнє у колгоспі. А насправді вони не знали нічого про сільське господарство і проводили сільську політику з ризиком для односельчан.

Реута О. М. розповіла трагедію, досить характерну для багатьох місцевостей. Колгоспна влада вирішила вирізати фруктовий сад, щоб звільнити більше площі для вирощування зернових. Потім вони з'ясували, що нові поля непридатні для вирощування зерна, і знову на тому ж місці заклали сад, якому знадобились десятки років на те, щоб вирости. В процесах виявлення своїх помилок і спробах їх виправити партійці позбавляли на багато років сотні людей головних продуктів харчування — і це в роки напівголодного існування і в часи голоду. Можна тільки уявити, скількох людей було загублено під час цього процесу.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: ХТО ПРОВОДИВ КОЛЕКТИВІЗАЦІЮ

Бойко Фросина Охрімівна

— Хто проводив колективізацію?

Ф.О.: Свої. Їм дали право, бо були партійці. Партійці тоді робили все — чи законно, чи не законно, а робили все. Їм доручено, розрешено.

— Звідки вони взялися в селі?

Ф.О.: Була ж власть яка–то. Хто церкву розвалив? Партійці. Тут комуністи були. Предсєдатєль сельсовета був нетутешній.

— В якому році він приїхав?

Ф.О.: Ще до колхозів, після революції.

Буслик Мотря Григорівна

— Розкуркулювали свої чи чужі?

М.Г.: Може, був якийсь чужий, а то свої були.

Викленко–Погребняк Ганна Герасимівна

— Організовували колгоспи свої чи чужі?

Г.Г.: Чужі.

— Звідки вони прийшли?

Г.Г.: Не знаю, звідки вони прийшли, це були воєнні. Прийшло їх чи шість чоловік, чи вісім. Вони організовували колгосп і поженилися тут.

— Вони українці?

Г.Г.: Був Адамович, Кириченко — вроді, руський, Чиченко — російська фамілія.

— Які прізвища у вас поширені?

Г.Г.: Викленки, Склярі, Погрібняки, Храпки, Химичи.

Вовкогон Григорій Кирилович

— Хто проводив колективізацію?

Г.К.: Приїжджали. А свої такі були хороші, що викидали з хати. Комсомольци були, а я не пішов, тому що нас будуть заставлять виганять людей з хати. Записався в комсомол і пішов

викидать Науменка, а потім його батька викидають — це здіватєльство було. Хліб закопували, то штирями штиряли, ходе штиря, а хто? Сусіди.

Грабовська Лідія Сергіївна

— Що ви пам'ятаєте про колективізацію?

Л.С.: Я була в сьомому класі, як нас збирали в бригаду, яка шла по селах. Бригада — чоловік п'ятнадцять і ми, піонери. Я їздила з бригадою в село Перекоренці, мама тиждень не знала, що зі мною.

— Що ви робили в селі?

Л.С.: Ходили по селу — викачка хліба: давай хліб, давай зерно. Я була присутня, а вони собі вимагають. Заходять в хату — давай хліб. У представника сільської ради план, списки і представник з району від комсомолу, і активісти з села, які знали людей — це був 31-32-ий роки.

— Якщо немає хліба?

Л.С.: Шукають. І палками шукали, і розкопували, находили — забирали. Крик, плач. Це зі школи нас посилали.

— Часто вас посилали?

Л.С.: Це було восени, бо болото було і холодно.

Дишлюк Євдокія Митрофанівна

— Хто проводив колективізацію: свої чи чужі?

Є.М.: Були й свої, були й чужі. Пристановили вони якогось представника, а то свої: то вже наче голова сільради і голова колгоспу.

— Чужі були українці чи й інших національностей?

Є.М.: Українці і руські, а таких інших націй не було.

Доценко Андрій Григорович

А.Г.: Колективізацію проводили — приїжджали, строїли колективізацію — це були двадцятип'ятитисячники. „Тихий Дон" Шолохова читали, там Нагульнов, Давидов були. А оце у нас теж був приєжджий Рябов по проведенні колективізації. Це той чоловік, який зроду не бачив... Даже коли стали сіять, дак плани були, скільки посіять овса, проса. А він каже: „Нікакого проса. Нам только пшоно надо сіять, щоб у нас каша була". А він, цей чоловік, він зроду не бачив землі, це од робочого класу видвіженець. Но він був, може, член партії, ще щось і такий актівіст. От давай його, і видвінувся в село, послали його двадцятип'ятитисячником для провєдєнія колективізації. Дак коли приїхав він сюди, давай сіять: проса — ні, нам надо тільки пшоно сіять. А воно зійде? Тут переглянулися один на одного, шо це значить — чоловік не в курсі дєла. А ви його прислали сюди строїть колективізацію, коли він не знає — де просо, а де пшоно. Агітація нужна була його, він же не бив, не катував нікого. Прийшов, побалакав: бросьте все, будете в колхозі жить харашо і все. То пропаганда.

Дудник Домна Федорівна

— Чи це робили чужі люди?

Д.Ф.: Свої. Оцего Михайла Яковлєвіча тато, він був головою, це були перші комуністи.

— Як Ви думаєте, це вони так самі робили, чи їх так наставляли?

Д.Ф.: Чужих ми нікого не бачили, може, давали які там, але що відти давали, а що свої робили, то це тіки свої робили.

Дудник Марія Омелянівна

— Хто проводив колективізацію у селі: свої чи чужі?

М.О.: Були чужі і свої.

— Свої чи чужі були жорстокішими?

М.О.: Це чужі і свої було трохи, комсомольців заставляли, їх заставляли, а з района були такі.

— Можете згадати цих комсомольців?

М.О.: Не помню. Данило наш був комсомольцем, но він такого не робив, то були такі якісь заядлиї, а він нікому нічого плохого не зробив.

Зборовський Яків Михайлович

— Хто проводив колективізацію?

Я.М: І свої, а чужі приїжджали та їх учили.

— Хто був жорстокіший?

Я.М: Як є в людини душа, яка верила в Богу, хоч і комуніст, то він і пожаліє, як жінка плаче перед ним, а другий — ще попхнув. Ото таких до колгоспу поперетребували, такі колгоспи були. Я був хлопцем, зозвали нас у сельсовет і кажуть: „Пишіться в комсомол, і ми вам велику роботу дамо". — „Яку ж роботу?" — „Легеньку роботу. Ідіть в Городище на місток і в праву руку повернете, до дядьків зайдете і подивитесь, як вони живуть, може, щось треба буде забрать, то й возьмете". — „Що ж брать?" — „Як буде дві

пари коней, то возьметє". Пішли ми з Матвієм, подивились, а ті люди плачуть. Подивились, ну що робить, в мене серце не видержує. Знялися: „Ми цього не можем робить". Вони нас аж заматюкали.

Зубалій Марфа Кіндратівна

— Проводили колективізацію свої чи чужі?

М.К.: Свої були активісти, а один був чужий, з района. І жив він тут. Свої витрушували останнє.

Іванченко Михайло Григорович

— Коли забирали все, чи це були місцеві?

М.Г.: Місцеві, із Звенигородки були.

— На вашу думку, чому вони були такі жорстокі?

М.Г.: Очевидно, послушність. Вони вважали, що це влада бідноти, влада пролетаріату, що це їхня влада, що вони мають право, як кажуть, диктат робити. І потім, вони були послушні своєму начальству, бо були партійні, а по лінії партії також диктатура була. Райком приказує, то всі ці місцеві партійці виконували те, що прикажуть. Дехто з них і помер. Оцей самий, що возив мерців, деяких поховав і заживо. Тут один живе, на п'ять років мене старший, то його забрали, завезли поховать. Але вдарили в рейки, давали їм баланду. І він покинув цих мерців на підводі і пішов туда їсти свою баланду. А цей, як сонце припікло, опритомнів і остався живий. Оце трагедія. Відносно цих, що забирали. Оцей, що забирав, возив. Він хлібину з'їв, і в нього заворот кишок, і він помер також. Самі комнезами мало що від цього мали. Мали якусь пайку в колгоспі, звичайно. Але мало мали. І комсомольці нічого собі не вибрали. Такі ж голодранці були, як і ми.

Калашник Анастасія Трохимівна

— А хто забирав?

А.Т.: Та наші люди.

— Вони були комсомольці чи партійні?

А.Т.: Ага, комсомольці.

Коваленко Костянтин Петрович

— Хто проводив колективізацію?

К.П.: Чужі проводили і наші активісти. Викидали людей з хат. Нема вже цих активістів, подохли.

Козар Марія Пилипівна

— Хто провадив колективізацію?

М.П.: Свої, а їх уже нема. І були хужі, ніж чужі.

— Як до них в селі ставилися?

М.П.: Як же? Погано. Звалися вони активістами. Парубки здорові і ходять: „Ну, що! Постановили тебе сьогодні розкуркулить". „А хто постановляв?" Вони і постановили. Голова колхозу отдєльно був, а тоді СОЗ звався. Як тільки устанавлювали, то був свій. Німці, як уступили, то повісили його і писаря, а, наче, і не вредний був.

Кравченко Федір Йосипович

— Чи були комсомольці в той час?

Ф.Й.: Були. Мене ж не приймали, вроді як врєдітєль.

— А ви хотіли?

Ф.Й.: Та не дуже я й хотів, ну усі мої друзья, вони ж бідніші оті всі, а як друзья всі в комсомолі — як почотні, а я — як не всі дома.

— Так ви казали, що хотіли би записатись?

Ф.Й.: Да, я сказав, а секретар комсомола: „Нє, ти ж з куркулів трохи".

— А хто був секретарем комсомолу?

Ф.Й.: Балибик Василь.

— Що робили комсомольці?

Ф.Й.: Та нічого, так же всі роблять, тіки їм як довєріє лучше, бо вони комсомольці, то їм довіряється, сльот комсомольців і премія, все. Я в тридцять третьом году, ото ж я як розщитався, а тоді получилось, шо не приймають ніде на роботу, і я винуждєн був піти весною тридцять третього у колхоз поробить. В обшем, карантін був тоді шесть місяців, не приймають тоді ніде, як ото за прогул де розщитаний чи як. Так я доробив літо в колхозі, я ж у курсі діла на всі роботи, потому шо дома я був із самого малечку приучений до сіялки, до молотарки, до всього я приспособлений і ото я робив. А шефи були з Харкова прислані з газети „Комуніст", тоді газета була „Комуніст", вони відтиль прислані, ну, хароші були, не празнували на комсомол, а празнували на того, хто трудиться. А політоддєл тоді давав зерно на комсомольців–ударників, по пуду там на місяць зерна давали. Ну, так а комсомольця нема вдарника ні одного, шоб лучче робив. А в мене там сестра тоже була, Кравченко Настя, тіки вона як двоюрідна була. Так так

получається, шо тій треба дати і мені треба дати, а не комсомольцям. Так цей секретар бігав у район жалуваться, а там тоді ответили: „В нас там хароші комуністи були (їх аж три було тут), хароші комуністи, які розбираються, значить, ви шо-то там не годите, шо вам не дали, так не може бути.

— Кого з місцевих комуністів ви пам'ятаєте?

Ф.Й.: Тут — та це ж Калайда — це комуніст був, Шабалди там були комуністи.

— А Пасюк?

Ф.Й.: Пасюк тоже ж, це комуністи були, небагацько було їх.

— Чи комсомольці ставили п'єси, концерти комсомольські?

Ф.Й.: Тоді, вроді, такого як не було, наче. На концерти був я видающий на всі теми.

— Комсомольці працювали в колгоспі?

Ф.Й.: Да.

— А що робили там?

Ф.Й.: Ну, любе, кого куди пошлють: коньми пахати там, боронувати, пахати. І ото ж вони комсомольці, вони не дуже способні до цього, то моя ж робота була, шо я сіяв сіялкою, косаркою і кругом я видаюся. А потом комсомольці на свойом комсомольськім собранії рішили, значить, тоді в тридцять третьому, шось на худобу було плохо тоді, дохнуть коні з голоду, слабі, а сіять треба. І я прийшов ото ж у колхоз, мені дали коні, а у них плечі позбиті, прямо такі рани на плечах тут. Ну, я то день з ними помучився, воно як паняєш, а воно аж кривиться, шо болить же. Я прийшов додому вечором та там з разних мішковин пошив такі як чулки вроді ото, довгенькі такі, а потом половою понапихав, а потом отут підв'язую, тут і тут, шоб не давило сюди в оцю рану. І я поки сівбу закончив весняну, а рани погоїв і я получив тоже премію у районі, там на сльоті у районі, вместо комсомольців я получив.

— То вони вас не любили?

Ф.Й.: Канєшно, їм не нравилося.

. . . . . .

— А Пасюк ким був?

Ф.Й.: Бухгалтером був, він грамотний був, він так способен був, пєчки робив як пічник, а вообше–то він грамотний був. Батько сіяв пшеницю, а він прийшов та в зернові там ковирявся, та: „Шо ти, Йосип Сєргєйович, сієш?" А той взяв йому ляпнув, шо попало: „Квасолю". Той тоді взяв у район сводку дав, шо посіяли п'ять гектар квасолі. Вони причепились: шо за квасоля, де її сіють, її ше й погоди не було сіяти. То батька тягали. Та так і пройшло.

— А шо Пасюк сказав?

Ф.Й.: Сказав, шо той набрехав мені: „Я питав: „Що ти сієш?". А він сказав: „Квасолю".

Кривоніс Костянтин Григорович

— Що змінилось при колгоспах?

К.Г.: Я участвовав в колєктивізації у Тростинецькому районі. Я учився в ФЗУ, і там була комсомольська організація, і я участвував в колективізації. Ми ліквідірували кулаків. На посівну одбирали зерно, хто ховав.

Кузьменко Данило Йосипович

— Хто у вашому селі проводив колективізацію: місцеві люди чи приїжджі?

Д.Й.: Нє, больш місцеві, і приїжджали з центра, там з Харкова присилали, і тут їм давали заданіє.

Кушнір Петро Іванович

— А скільки було у вас двадцятип'ятитисячників?

П.І.: У нас їх було аж три. Потом полномочили студентів на це з вищих школ.

— А звідки вони приїжджали, з яких міст?

П.І.: Напрімер, у нас із київського інститута були, значит, два. І квартирували в нас.

— І що робили ці студенти?

П.І.: Що? Проводили тоді на вчастках з масами, розказували, шо таке колгосп, як це робить треба, для чого він строїться. В обшем, роз'яснювали людям, ага.

— Як це робили? Чи лекції якісь влаштовували?

П.І.: На каждому кутку була хата–читальня, так звалися. Туда, в хату-читальню, ото сходились, і там, значить, проводились збори.

Мариненко Ганна Пилипівна

— Чи ваш чоловік був більшовик, комуніст?

Г.П.: Він був прєдсєдатєлєм сєльського совєта, а когда начали людей грабить і забирать, він відмовився від цього. Чоловік був прєдсєдатєль сєльсовєта, а як стали людей виганяти, і він не схотів. Даже у самого себе ховав того чоловіка, шо попросе. А потом вони не схотіли, другого перебрали, а другий став розкулачувать. І тих

людей усіх у Харків послали, вони повиживали і харашо жили, даже сватів наших, братового тестя, висилали. Но нас не висилали, бо ми середні.

— А коли він кинув роботу, то начальство не сказало, що треба працювати?

Г.П.: Но так нічого. Один був, через нього він і попав в плєн, шо його замучили.

Надежа Микита Миколайович

— Ваш дядько в колгоспі що робив?

М.М.: Так же комнезамом і був, там же ж тоже комнезами, незаможні селяни так і существовали.

— Що той комітет робив?

М.М.: Нічо він не робив. То бідняки зібралися, їм пока землю дали харошу, я їм обробляв на трахторі, шо заробив — проп'ємо, прогуляєм. Розділили, скіки там хазяйства.

Ничипоренко Марія Сергіївна

— Хто був головою колгоспу?

М.С.: Іван Свиридович був, сільський чоловік. Такий неграмотний, некультурний. Як машина молотить, то він снопи давав.

— Чужі люди керували колгоспом?

М.С.: Приїжджали, а хто вони, хіба ми знаєм. І зараз не знаєм.

Оклей Андрій Платонович

— Чи були в селі комсомольці після революції?

А.П.: Не було. Комсомольці — це вже у трицять п'ятім, шестім, сєдьмім.

— А як колгосп організовували, то комсомольців не було тоді?

А.П.: Були комсомольці і були бандіти — виганяли дітей в вікна. Вночі відкривають вікна, беруть дітей і викидають на сніг із хат, — розкулачували так, куркуль же.

— Чи це когось із сусідів?

А.П.: Так ось мій тут був батько хрещений, в лісі там він жив. Він жив, була мельниця, воли, дві корови там, ну, хазяйство було. Так вчора міліціонер приїжджав до нас, так приходила його дочка, він умер уже, і мати вмерла, а вона осталась, і приходила невістка, питала мене, як його розкулачували. А я бачив і знаю, мені було годів сімнадцять, коли тут жили ізбоку нас, Кочерга хвамілія, так звали „кочергами". Ну, одного головою, це діла багато. Коли начиналась оця революція, начиналась, хотіли тут робить комуну, вообще скрізь комуна шоб була. І в нас начали робити хату на четирнадцять комнат, шоб там усі жили, а встановити ту хату, отам в горах єсть — Гомольша зветься, шоб на тій Гомольші поставити хату, перевезти, шоб там і жили вони. А потом перекрутилося таке, Сталін не дав цеї комуни.

Олійник Віра Трохимівна

— Як організовували колгосп, скільки вам років було, років десять?

В.Т.: Та вже більше було, я з вісімнадцятого, а у двадцять восьмому вже колгосп начався, СОЗи. Перша комуна в нас на Демковому, організовував її Демченко і колгосп „Колосок". То наші сюди не йшли, а вже як СОЗ начинався, уже всі, хоч–не–хоч, а йди, бо забрали вже все: і коня, й плуга, геть усе, то мусиш іти.

— Коли це було?

В.Т.: Це у двадцять дев'ятому році.

— А хто забирав?

В.Т.: Ну, приходили комісія, забирали, строїли уже конюшню, туди коні.

— У цій комісії були люди з свого села?

В.Т.: Були і з свого, а керівники були чужі.

— Звідки вони?

В.Т.: Хтозна. Були й руські, більше у керівництві були руські.

Онуфрійчук Надія Яківна

— Батько ваш пішов у колгосп?

Н.Я.: Батько перший пішов в колхоз. Приїхали до нас двадцятип'ятитисячники. І один прийшов до батька і сказав: „Як ти підеш в колгосп, то за тобою підуть люди". Батько був шанований в селі. І він перший пішов, а за ним пішло багато людей.

— Звідки приїхав двадцятип'ятитисячник?

Н.Я.: По–моєму, з Донбасу.

Палагнюк Марія Василівна

— А хто примушував, хто проводив колективізацію?

М.В.: І були свої активісти, но вони слабо агітували. Присилали уповноважених. Вони прибували з Вінниці, з Шаргорода.

— Чи ви пам'ятаєте цих людей?

М.В.: Да. В Джурині був голова сільради єврей Шейвехман, він був комуніст. Він був уповноважений.

— Це були двадцятип'ятитисячники?

М.В.: Могли бути й вони, тіки я тоді ще слабо розбиралася.

— Як вони виглядали?

М.В.: Був навіть один білорус. І коли прийшов до нас додому (а Максим ходив по подвір'ю), каже: „Малиш, гдє батька?" А він каже: „Чекайте, я спитаю тата, тато там на городі". Не знав, шо таке батько. Як його було прізвище, не пам'ятаю.

. . . . . .

— Хто проводив колективізацію?

М.В.: Комсомольці були, активісти, пам'ятаю — Чимирис Онуфрій Прокопович. Що вони робили? Заставляли: ідіть і шукайте хліба.

— А хто їх заставляв?

М.В.: Хто? Голова сільради, уполномочені. Приходили: ідіть по селі і шукайте хліба. То вони брали залізні палки і приходили. А тепер цьому Никифору нагадують, цьому Побережнику нагадують. В нас не було жахів голодовки. Але Пантошка, цей наш сусід, Кравчук Пантелеймон, він 28–го року, маленький там був, йому 4–5 років. То батько сховав пшениці у торбинку, бо ж приходили под мєтьолку забирали все, то він сів на цей мішечок, і батько каже: „Якщо прийдуть бригада..." Це ж бригада називалася — комсомольці, незаможники ходили, бідніші люди. Понімаєш, справа в чому, шо бідні завідували багатим, почуття завісті — воно зробило і репресії, і шо хочеш. Вони не могли дивиться, шо хтось жив краще. А жив краще, бо він чи від природи здібний. Буває, шо людина робить, а в неї не получається. Це просто, як кажуть, від Бога. А вони бачили, бачили цю можливість. В одних і одяг, і взуття, і їжа, і від завісті вони видавали людей. То цей Степан каже Кравчук: „Пантю, якщо прийде бригада, то ти не злізай з цього мішечка, бо пропадемо з голоду". Він сидить, а вони через поріг. „А тато казали, шоб не казать, шо я сижу на мішечку". То забрали. Такі були активісти. Потом цей Ратушняк, шо був головою сільради, перед самою війною він втік аж в Челябінськ і там з Максимом нашим зустрівся.

— Із сім'єю він втік?

М.В.: Втікли всі. А Паламарчуки живуть в їхній хаті.

— Вони боялися?

М.В.: Канєшно.

Панич Іван Васильович

— Хто проводив колективізацію?

І.В.: Мєсні, наші. Та й приїжджали, помню, Байда був. Він тут з пістолєтом бігав, щоб добровольно у колхоз ішли, всього було, а я не слухав. Я став парубком і я не вникав у це діло. Саме в той момент, що розкулачували, то я до баришні ходив. Їх зараз вже нема, померли ті, що розкулачували.

Пивовар Варвара Ігорівна

— Свої куркулили?

В.І.: Свої своїх, комсомольська організація. Тут була одна Оксана, друга була Дунька, третя була Оришка, четвертий був Петро і другий Петро, і то ходили по хатах і звалася „буксірна команда". Прийдуть і обшарят, підвода їде, забирають пшеницю, все звозять. Вони були всі з бідних. А багатих розкуркулювали, бо вони не хотіли у колгосп іти, і через те їх розбомбили. В багатих то цупили, шукали щупом скрізь, даже під подушками, подушки складані, та під подушками мішок пшениці шукали. Їх заставляли це робити, приїжджали із району і заставляли.

Побережник Никифір Максимович

— Хто був першим головою сільради в селі?

Н.М.: У нас був жосткий чоловік, жосткий був чоловік — Шелестіян. При ньому всіх репресірували тих, кого називали націоналістами. Він

дуже був мстітєльний, і були в нього такі хлопці. Щось хлопці про нього сказали, а він почув, і на другий день його вислали.

— Чи повернулися ці люди в село?

Н.М.: Дехто вернувся.

Реута Ольга Митрофанівна

— Хто проводив колективізацію?

О.М.: Місні.

. . . . . .

— Фруктові сади були?

О.М.: Тут, де ми жили, був дуже великий сад, півгектара було засаджене, а тоді колхози — зрізали, а тоді знов насадили, так ми мало врожаю получали.

— Податками не обкладали?

О.М.: Тоді землю обкладали, а сади не щиталися.

Семеняка Наталія Григорівна

— Хто проводив колективізацію: свої чи чужі?

Н.Г.: Приїжджали ж з району, з Ржищева. Свої активісти були, із бідних людей.

— Жорстокішими були свої чи ті, що приїздили з району?

Н.Г.: Свої — то здівалися ж з людей.

Рогова Мотря Григорівна

— Комсомольців було багато у вас?

М.Г.: Небагато.

— З бідних сімей?

М.Г.: З бідних.

— Багаті не йшли в комсомол?

М.Г.: Чого б вони йшли? Це бідні йшли, бо в них не було нічого.

— Вони жорстоко поводилися з багатшими?

М.Г.: Були, що й не йшли забирати.

Синьоок Олексій Іванович

О.І.: На село посилали стотисячників рабочіх. В Діброву попав шахтьор, який наблюдає за порядком. Бригадіра пита: „Ти сєєш?" — „Ні, не сію, бо треба культівірувать". — „Опосля культівіровать", — сей дурний чоловік. Послали порядок робить, оці командували багато, всім відали.

Сологуб Іван Кирилович

— Комсомольці були в селі?

І.К.: А комсомольці були грабіжники. Желізні палки — і ходили в людей, де в яму встромили, найшли, розкопали, забрали і все, нікому. Вони раз прийшли до мого брата на тік, а брат один був директором млина і завскладом же там, а Данько здоровий же був, та як прибіг, та як дали їм, так було їм. Так оце забирали так, не дивились, шо в тебе діти чи шо в тебе там.

Стрілков Олексій Іванович

— Хто проводив колективізацію: свої чи чужі?

О.І.: Свої. Ну, були і з району, а так свої. Свої розкулачували, свої у закопелках шукали, де зернинка — і ту забирали, а ти здихай. І нас розкулачували, і граблі даже позабірали. І вони всі подохли, ті, шо це робили. Сільські це все робили, це зло. І ноччу не дають спать, буксірують: „Ану, давай хліб, давай пуд, давай два!" А я кажу: „Сам голодний сиджу". Свої були жорстокіші.

. . . . . .

— Комсомольці були?

О.І.: Були, їх два було і ті комнезами були. І лежанку там розривають, шукають там хліба. Бувало, і горшки витягали з печі, все шо наварено — і повиїдають. Голодом свої давили. Шо, Сталін знав, шо вони робили? А свої тільки, сільські, те робили. І ту картоплину шукають, і знайдуть, і пішли.

Устименко Михайло Антонович

— Хто поступав у комсомол?

М.А.: У комосомольці бідні йшли. Багатих же не приймали.

Філатов Андрій Федорович

— Скільки у вашому селі було комсомольців?

А.Ф.: Ну, душ двадцать було.

— А комуністів?

А.Ф.: Комунистов тоже душ двадцать було.

— Чи прості селяни хотіли поступити в комсомол?

А.Ф.: Та канешно. Сперва как вроде бедняков, а потом же уже стали кого попало: хочешь, пиши заявление — принимают.

Худик Петро Васильович

— Присилали чужих людей на розкуркулення?

П.В.: Більше свої робили і жорстокі були — нікого не жаліли.

Шепеленко–Осадча Устина Юхимівна

— Хто проводив колективізацію?

У.Ю.: Представники були і кегебісти були, і партійці. Як голодовка була, і буряки треба полоть, а жінки з пухлими ногами і не можуть ідти. І которі не могли, закривали в погреба, і вони там сиділи. Це страхіття передать трудно.

Явдошенко Василь Арсенович

— Були у вас в селі комсомольці?

В.А.: Були. Бачите, якось дивились на цих комсомольців зовсім по–разному. Коли це? У 37–му году я закінчив 7 класів і, значить, я хотів поїхать у Гребьонку — не яким чином, не в Академію, а просто поступить кочегаром на паровоза. І я написав заяву, нас чотири хлопці з'явили охоту, на засідання правління, шоб мене одпустили з колгоспу. Батько пішов на засідання, там розбірали заяви цих хлопців. Бухгалтера Михайла Миколовича одпустили з колгоспу, Василя Зателепу одпустили з колгоспу, а мене не пустили, кажуть: „А хто буде в колгоспі робить?" Може б, з мене вийшов й чин який великий, може б, я з кочегара і машиністом би вивчився. Батько щитався середняком, а я — його син, — таке давлєніє було. Ми з сестрою, вона померла у 35-му році, ми були ще десь у п'ятому класі, а вчителька в нас була Галина Іванівна, вона була комсомолка. І коли на великій зміні — пересмінка, мати нам дала пиріжок із буряком тертим і калинкою трошки, і коли ми їли той пиріжок, то Галина Іванівна підійшла і питає: „А це вам мати спекла пиріжок?" — „Да, мати". — „Ну добре, то їжте". І тут же активістам заявила, шо їли ми пиріжок у школі. І ми тільки прийшли зі школи, приїхав до нас Кравченко Прокоп Дмитрович, він ровесник матері, і тут давай хліба шукать. А мати каже: „Нема в нас хліба, це брат дав мукички, дак я спекла пиріжки". Ну, рішили на горище полізти, пошукать. А мати каже: „Ніхто не лізьте, хай Прокоп полізе". Ну, коли поліз Прокоп, а там за димарем стояв клуночок ячменю, і він: „Та тут шаром покоти, тут нема нічого". На тому зліз, і остався клуночок ячменю, яким ми жили ще довго — товкли в ступі і варили кутю. І я був комсомольцем. Як у сьомий клас ходив, поступив у комсомол. І там нас у райкомі комсомола позаписували, хвотографії і квитки видали. А після цього урочисто провели нас у кінотеатр і показали звукове кіно, яке в перший раз побачив.

Голод

Оскільки в 1980-х і 1990-х роках було надруковано ряд грунтовних публікацій, присвячених голоду, він не був однією з головних тем проекту. Учасники проекту внесли до запитальника лише кілька запитань, що торкаються голоду, проте багато опитуваних представили хвилюючі та емоційні свідчення про цю катастрофу. Дискусія, що відбулася, висвітлила думки опитуваних про можливі причини голоду 1932–1933 рр., звітування про врожаї тих років, відомості про те, чим люди були змушені харчуватися, а також загальну

картину страхіть і жахів великого голоду. Кілька опитуваних коротко згадали про голод 1921–22 та 1947 років.

Більшість опитуваних на запитання: „чому стався голод?" відповідали, що влада цілеспрямовано призводила країну до голоду. Хоча цю позицію можна вважати щиро прийнятною, водночас опитувані були менш впевненими щодо причини або причин, якими могла керуватися влада, започатковуючи цю акцію. Єдиний факт, що здобув одностайне трактування з боку опитуваних про первинну причину виникнення голоду в означений історичний період, — це те, що представники влади конфіскували майже всі продукти харчування, приватну худобу і птицю, залишивши людей голодувати (Пивовар В. І., Козар М. П., Романченко М. Г., Роман І. С., Сокирко М. П., Синьоок О. І., Ільченко І. Д., Онуфрійчук Н. Я., Надежа М. М.). Іванченко М. Г. зазначив, що зерно для майбутньої сівби також було зібране й вивезене. Про спеціальні бригади комсомольців і „буксири", що здійснювали ці акції, вже писалося раніше. Кілька опитуваних сказали, що конфіскація продуктів та запасів зерна здійснювалась не цілеспрямовано, хоча взагалі лише одиниці здатні були зробити припущення щодо мети, яка досягалась таким жахливим чином. Деякі опитувані відчували, що голод запроваджений як примусовий чинник залучення людей до колгоспу (Рогова М. Г., Заєць А. С.). Надежа М. М. (який в цілому симпатизує колгоспному руху) зазначив, що „це вже діло політіческе" — як вид геноциду, розпочатого з метою зменшення населення України. Лише один опитуваний висловив точку зору, яка нібито знімає з влади обвинувачення у зловмисних діях, проте переносить відповідальність власне на селян. Кушнір П. І. (активіст 30–х років і пізніше) ризикнув представити вочевидь сфальсифіковане свідоцтво про те, що голод мав місце, тому що, по–перше, у 1932–1933 рр. було засіяно дуже мало зерна і, по–друге, в ці роки надто мало людей прийшло працювати в колгоспи, що заважало системі стати життєздатною галуззю господарства. Кілька опитуваних вказали на те, що не було ніяких погодних або врожайних причин, які могли б призвести до голоду. Погода була чудовою, а врожаї — щедрими (Ільченко І. Д., Онуфрійчук Н. Я., Бугайова Г. Ю.).

Жоден з опитуваних не говорив про те, що голоду не було взагалі, проте дехто зазначив, що голодомор шаленів десь поруч, а не в їхньому селі, або не в їхньому радгоспі, або не в їхній родині. Побережник Н. М., активіст 30–х років, відповіді якого на окремі запитання не були абсолютно щирими та відвертими, заявив, що жодна людина в його селі не померла від голоду, оскільки колгоспники працювали наполегливо й тяжко і були забезпечені усім необхідним. Семеняка Н. Г. засвідчила, що в радгоспі не було жодного померлого, хоча навкруги люди помирали. Вона з чоловіком жила у радгоспних бараках недалеко від рідного села. Якось у гості до них приїхав її батько. Він був вже дуже слабким від голоду, а щоб дістатися додому, слід було подолати відчутну відстань. Зять, проводжаючи його, запитав: „Батьку, ви не помрете по дорозі?" Старий відповів, що не помре. Але в дорозі помер. Новак М. Й. також зазначив, що його родина не постраждала від голоду. Батько купив у 1933 р. корову, і вони мали молоко, яким і жили в ті часи. Корову ховали в коморі, щоб її ніхто не викрав. Войтенкова М. П. теж розповіла, що її родина не понесла втрат під час голоду з таких причин: по–перше, її родина зберегла у своєму господарстві корову; по–друге, всі члени родини тоді були молодого віку, не мали малих дітей, про яких слід було б підклуватися й годувати; по–третє, вони жили поблизу головного шляху на Харків і мали змогу дещо продавати. І, нарешті, останнє — її чоловік працював на заводі в Харкові, де заробляв трохи грошей і продуктів.

У велику проблему вилилась необхідність збирати та ховати тіла померлих. Трупи можна було побачити будь–де. Люди помирали на дорогах і ланах, у школах, на залізничних станціях і на вулицях. Тисячі людей померли від голодного виснаження у себе вдома, у своїх ліжках. Тіла старих і дітей найчастіше знаходили у будинках або поблизу них. Залишати тіла непохованими було небезпечно. У деяких областях спалахнули епідемії тифу та інших інфекційних хвороб, забираючи життя тисяч людей (Гончаренко Г. П.). Треба було ходити від хати до хати, від будинку до будинку, шукаючи трупи, потім складати їх на візок і відвозити до місць масового поховання. У деяких місцях колгоспники, які вижили, самі виконували ці обов'язки, в інших були сформовані спеціальні бригади на чолі з представниками колгоспної влади. Пивовар В. І. представила жахливе свідчення того, як вони з батьком рахували та збирали тіла померлих у селі, спостерігаючи за тим, як розпухлі трупи роздувалися і лопалися. У той час їй було 10 років. Сокирко М. П. одержав наказ від голови колгоспу пройти селом, навідатися до кожної хати, підрахувати усіх померлих та ідентифікувати їх, наскільки це можливо. Опитуваний розповів, що він зайшов лише у дві чи три хати, але не зміг нічого підрахувати, настільки зле йому зробилось від побаченого. Коли ж він сказав голові колгоспу, що відмовляється від цієї роботи, то почув у відповідь: „Ти що, проти совєтської власті?"

Синьоок О. І. описав страшний випадок, у ймовірність якого через його неприховану жорстокість навіть важко повірити. У 1932–1933 рр. він працював у колгоспі конюхом, ходив за кіньми та биками. Йому разом з іншими конюхами було наказано взяти підводу та їхати селом, збираючи тіла померлих. В одній хаті вони знайшли старе подружжя. Чоловік уже помер, і його тіло перенесли до підводи. Але жінка була ще жива, і коли хлопці стали виносити і її, вона почала простогнала, що ще не померла. Та хтось їй відказав: "Що ми завтра по тебе будем їхать?", і поклали її на підводу разом із трупами, а потім, здається, поховали в одній із масових могил, що були розповсюджені в багатьох місцях. Джирма А. Я., Рогова М. І., Пивовар В. І. та інші описали такі місця масового поховання.

Для того, щоб врятувати життя, необхідно було їсти — будь що, навіть те, чим нормальна людина за нормальних обставин ніколи харчуватися не буде. Крім сільських собак і котів, люди поїдали листя дерев, ряску і траву. Вони були здатні зібрати усі рештки колосся та соломи на полях після жнив. Якщо вдавалося повернути коней та іншу худобу, що була конфіскована колгоспами, поїдали і їх. Роман І. С. називає в раціоні його родини в роки голоду голубів, яйця сорок. Вони збирали листя липи, ряску та готували з них щось на зразок млинців. Онуфрійчук Н. Я. повідомила, що вона приховувала будь–який шматок хліба, який знаходила чи заробляла, щоб нагодувати ним дітей. А сама їла листя дерев. Роман І. С. описав долю одного зі своїх односельчан, який під час голоду зарізав свого коня, щоб сім'я не померла від голоду, а за заріз робочої худоби карали тюрмою. Цього чоловіка було заарештовано та відіслано до в'язниці. Він спробував втекти з вагону, але потрапив під колеса потягу, йому перерізало дві ноги, і він помер. Цей опитуваний описав смерть ще одних сусідів — батька та сина, які пішли на колгоспне поле, щоб зібрати залишки колосків після жнив. Колгоспні активісти помітили їх і накинулися на них з дрюками. Батька забили одразу, а його син зник, і ніхто ніколи не чув про нього. Можливо, його теж було вбито й десь поховано.

Найжахливіші відомості щодо пошуку можливих джерел харчування стосуються випадків канібалізму. Під час проведення цього проекту Безкоровайна П. М., Лазаренко Г. Д. і Кириченко О. П. представили свідчення цього. Перша опитувана розповіла про три окремі випадки канібалізму, один з яких вона бачила на власні очі, а інший призвів до

арешту канібалів. Лазаренко Г. Д. також свідчить про кілька випадків канібалізму, серед яких — вбивство та поїдання дітей. Страшну історію розповіла Кириченко О. П. Навпроти неї через дорогу мешкав інвалід з сім'єю. Його син і дружина нібито померли від голоду. Одного разу він запросив одну старчиху з двома дочками до себе в хату, з якої вони ніколи не вийшли. А за хатою знайшли черепи. Сусіди знайшли цього чоловіка в його хаті здоровим. Вони його дуже довго били, палили на багатті, але він не хотів зізнаватися у канібалізмі. Потім його кинули в криницю.

Іванченко М. Г. описав село під час голоду, як божевільний світ, що намагався виявляти ознаки нормального життя для дітей з розпухлими від голоду животами. Школи залишались однією з таких ілюзій у багатьох місцевостях. Опитуваний зазначив, що діти ходили до школи кожного дня, їх годували якоюсь юшкою, що, вочевидь, аж ніяк не була поживною, тому що діти помирали буквально за партами під час уроків. Пивовар В. І розповіла, що в школі у її селі дітей нагодували якоюсь невідомою стравою, від якої вони померли. Роман І. С. повідомив, що в його місцевості дітей вчили в школі, що навкруги все гаразд і немає ніякого голоду. Проте майже половина жителів його рідного села померли від голоду. Коли діти сідали за парти, виснажені від голоду, їх вчили співати пісень, що прославляли радянську державу. Потім вони поверталися додому і їли млинці з соломи.

Смола Євгенія Дмитрівна

Співати заставляли: „Кому надо эти ясли? Всем рабочим–друзьям, всем рабочим". Заставляли співать, щоб заробить супу, і співаєш, а воно ж і рот не розкривається, як їсти хочеш. Ідемо додому, пузо велике, а їсти хочеться, то збираєш кісточки по дорозі. А як жита поспіли, тоді вже мати настриже колосків, помнем, посушим, на терку подерем і кандьор варим.

На додаток до розповідей, наведених вище, ще кілька детальних свідчень про життя в ті часи заслуговують на особливу увагу. Роман І. С. описав мертву тишу в селі під час голоду. Майже половина села померла. Курей, качок і гусей вже давно було з'їдено. Собак і котів також. Птахів спіймано, де тільки можливо. Жодної тварини не залишилося в селі. Їхні голоси раніше завжди зливалися у гомін, який розносився навкруги. Проте зараз гнітила тиша. Більше того: до голоду люди завжди співали. А в ті страшні роки (й багато років по тому) ніхто не співав. Не видно було дітлахів, які раніше гралися й кричали на вулицях. Замість буденного, активного, гомінкого життя в село прийшла тиша масової смерті.

Рогова М. Г. повідомила, що під час голоду її матір в пекарні пекла хліб для робочих. Їй було заборонено взяти хоча б щось з випічки для своєї родини. Опитувана (дівчинка в той час) розповіла, що коли вона помітила, як її ноги починають розпухати з голоду, то перебралася в табір, розташований на колгоспних ланах. Навіть у пік голоду розбудова такого табору вимагала від колгоспу мінімальних зусиль і витрат. Було це тому, що в цих таборах люди жили й працювали на колгоспних ланах, а як винагороду одержували їжу. Опитувана згадує: якось готувався гороховий суп, колгоспники були не в змозі дочекатися готового обіду, вони хапали й розламували сирі стручки, настільки були голодні. Ось цей горох і склав їхню їстівну винагороду того дня.

Осадча У. Ю. залишила своє село у 1932 р. і переїхала працювати до Одеси, де, як вона зазначила, голоду не було. Кількома місяцями пізніше, у самий розпал голоду, вона повернулася до рідного села в Черкаську область. Але там зіткнулася з жахливою у своєму відчаї картиною, коли родичі вбивали один одного за їжу. Вона розповіла випадок, коли

хлопчик вкрав теля з родинного подвір'я і разом з іншими хлопцями вбив та з'їв його. Хтось (опитувана не зазначила конкретно) із членів родини вбив хлопчика за цей вчинок і поховав на березі річки. Опитувана визначає як загально розповсюджену тенденцію, коли батьки залишали свої родини заради пошуків якогось заробітку, але по суті кидали їх напризволяще помирати від голоду, не надсилаючи їм ані грошей, ані продуктів. Любичанківська П. І. описала схожу у своїй безпорадності ситуацію. Зголоднілий сусідський хлопчик випрошував їжу. У нього не було нічого на продаж чи обмін, але він запросив її на весілля, яке колись відбудеться, якщо зараз вона його нагодує хоча б чимось. Доценко А. Г. служив у лавах армії у 1932–1933 рр. Дізнавшись про голод, він подав прохання про відставку, в якій спочатку йому було відмовлено. Все ж таки звільнившись з армії, він привіз додому борошно і тим врятував від голоду своїх матір і сестру.

Один з дивних бюрократичних ефектів голоду описала Дишлюк Є. М. Її батьки охоче пішли до колгоспу, але через те, що буквально все, чим вони володіли, було конфісковано, вони вже були нездатні виробляти достатньо їжі або заробити стільки грошей, аби вижити. Її батьки померли під час голоду. Через те, що батько не виробив колгоспної норми, родину опитуваної зобов'язали сплатити особливий податок. Але, запитувала вона, як же батько міг виконати норму, якщо він уже тяжко голодував? Та держава, яка вбила її батьків шляхом конфіскації, обкладала податком і мертвих, які не з'являлись на роботу, караючи дітей за борги батьків.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: ГОЛОД

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Чи їли людей під час голоду?

П.М.: Аж страшно, а було. В Насті дядько вмер, а не поховали. На ранок дивляться, а він обрізаний геть, де м'яке — страшне було, і ніхто не шукав. Дві сестри жило, то Марусю зарізали, шість років було, і щось зварили. Вночі прийшла міліція і те м'ясо повитягали. Прийшов племенник з села, і вони його зарізали і в мішок.

Бугайова Ганна Юхимівна

— А чому зробили такий голод?

Г.Ю.: Ну хтозна. І врожай був такий, і зерна стіки, а не давали нам. Ну чого не давали, я не знаю.

Гончаренко Ганна Петрівна

Г.П.: А батько вмер в 33–ім році, заранне.

— З голоду вмер?

Г.П.: Нє, не з голоду. В його возвратний тіф був, другий як вже підхватив,, і ото він згорів.

Джирма Архип Якович

— А людей багато в селі з голоду вмерло?

А.Я.: У-у-у-у. Отам поїдем, та я вам покажу кладовище за ставком. Там — якби ж одно, а то там той дід Іван, бідний, возить їх кажен день. В його такий наряд був. То не одного ж кидає або другого, а як викопає яму, то штук два-три в одну яму. І закопує — в того коліно вигляда, в того п'ята, в того лікоть. А вони ж закопують їх.

Дишлюк Євдокія Митрофанівна

— Чи ваші батьки пішли в колгосп?

Є.М.: Пішли.

— І все забрали: поле, коні?

Є.М.: Да.

— Чи батько переживав, не хотів?

Є.М.: Та нє, хтів, тіки шо треба було не так поступить, як вони поступили. Шо взять та виморить голодом, а хліб поодправляли, бо ше й вірша такого склали: „Червоними тут лавками вози ідуть та йдуть, робітникам на фабрики селяни хліб везуть". Це було у букварі. Це брат мій ходив у школу та вчив такого вірша. А я й не ходила в школу, не було в чому, і ми вже на тім хуторі, було кілометрів із п'ять в школу, до села, і не було, в чому ходити. То я вже там пряду і шию, і вишиваю, і комусь вишию якусь

Дишлюк Євдокія Митрофанівна

простінь, а воно тоже мені якогось платка купить десь у спекулянтів. А потім, це ж як уже по третій категорії батько не виконав хліба, а шо ж уже виконать, як його вже немає, забирали під мітлу, потому з голоду померли, через то, шо забрали геть до грама та десь одправили.

Доценко Андрій Григорович

А.Г.: Я в тридцять два–тридцять три годи служив в армії действітельну службу, потому шо сейчас призивають у вісімнадцять год, а тоді, коли я призивався — в двадцять два годи, у 32–му году. Служив тут недалеко я, Охтирка, 68-й стрєлковий полк. Дома осталась одна мати оце в голодовку і сестра меньша. Пишуть письма, я робив при штабі, шість місяців карантін, переписки ніякої, письма внічтожать. Пишуть отак і отак, отой умер і отой умер. Ну, я з цим письмом до начальника штабу, прихожу: одпустіть мене додому. Він каже: „Ми напишем мєсним властям, щоб оказали якусь помощь". Ну, так нічого не оказують, ніякої помощі. Потом одпустили мене. Ну, я приїхав, тут був політоддєл, району не було у нас, потому шо виїхав у 30-ом году, оцей Хотінський район ліквідірувався, перейшов до Білополля, а в Хотіні тутечку при НДС у совхозах були введені должності — начальники політоддєлів. Я до начальника політоддєла сюди зайшов, сказав: отак, отак, написав бамажку, одпустить два пуди борошна. Дак мені, пойшов я в мельницю, дали мені по тій бамажці два пуди муки. Приніс я додому, поставив я матері та сестрі, а сам поїхав у часть.

Дробчак Любов Давидівна

Л.Д.: А як в 47–му році був страшний голод, шо не було ні кукурудзи, ні пилинки хліба, ні кусочка хліба і нічого. Уже мені було сім років тоді. Я так помню, як Паска настала, а мама, покойничка, плаче, сидить, помолилася Богу й плаче. А це коло хати сіяли поле, горох. Мама, покойна, каже: „Підемо зараз цей горох збирати". Але ж страшно було, судять. Мама прорвала в костюмчику в своєму кишеню, одягнула мене в такий самий костюмчик, кишеню прорвала. Ми пішли, назбирали того гороху, який вже покільчений був, з землі назбирали того гороху штири тих кишені, занесли додому. Знаєте шо, наверно, в відрі, там менш половинка відра, всьой покільчений. А сусідка прийшла, принесла яйце і окраїчок хлібчика. Мама ж того яйця, покойничка, не з'їла, нас четверо, розділила всім, сама понюхала. І тоді ми пішли з більшою сестрою за щавльом туди на Покутинські долини, назбирали того там щавлю, мама зварила таку похльобку, ми нахльобались. Це така в нас була Паска. Таку я Паску помню, страшну і жалісну.

Войтенкова Марія Петрівна

— Був голод у селі?

М.П.: Був. Як тіко я вийшла заміж у двадцять первім, і голодовка була. Ну, тоді дітей не було в мене, то ми сами переживали. А тоді у тридцять третім голодовка, тоді люди вмирали. Ну, в нас не так тут умирали, воно близько до дороги тут на Харків, поїхали то в Валки, там шо–небудь таке роздобудеш. І коровка була в мене, і ото з Харкова він привозив, тоді він ше робив в Харкові. То нам не так голодовка була. До мене одна сестра приходила й друга.

Заєць Андрій Соломонович

— Чому голод був у 33–му році?

А.С.: Вони тоді, знаєте, зробили так, шоб люди в колхоз, не дали хліба, шоб пішли люди в

колхоз. Там варили якусь бурду, і народ тоді посунувсь, як груші із дерева додолу пада, і люди пішли в колхоз. Уже повходили всі в колхоз, давай робити, хліба на трудодень получати по два кіла, коли по півтора, то по сімсот грам на трудодень. Оце я заробив там сьодня півтора дня, кіло триста получив там.

Іванченко Михайло Григорович

— Як стали колгоспи, і батько повернувся, чи змінилися відносини?

М.Г.: Повернувся він по нашому визову. Бо я написав листа, тому що я ще один ходив. Були випадки в селі і людоїдства, і ходив я до школи. То ми в школі варили оці павлики-равлики, багаття розкладали. На уроці діти вмирали. А мати вже лежала пухла, сестра одна вмерла, а друга вже коло неї. Мати не могла уже ходить весною 33-го року. А потім же нас почали збирать на так звані майдани. Якраз у цій хаті розкуркуленого зібрали нас, дітей, що лишились живі. Бо багато дітей померло, дуже багато дітей померло, і там підгодовували якоюсь юшкою. Якесь таке варили: чечевицю, отаке щось. Батько повернувся і зразу ж став старшим конюхом. А справа така: як він їхав, на станції Цвітково він зійшов попити кип'ятку, а поїзд поїхав на Хрестинівку, і чемодан поїхав, а він віз хліб, сало. Так що нічого не привіз. Я сильно здорово плакав, як він розказав, що він мені віз казки Франка. А я вже тоді школяр був. Він зразу став старшим конюхом і авторитет мав у селі. А коні так само, як і люди, дохли коні, розумієте. Щоб їх підтримать, їх підвішували на шлях, щоб вони не падали. То це ми почали їсти цю конину. Він почав носить конину, ковбасу з часником, часник був. То мені ще й досі кінській піт, запах згадую кінського поту. Оце коні нас вирятували. Ми цю конину їли. Казахи проганяють коня верхом, кілометрів двадцять, щоб піт вийшов, от тоді м'ясо добре, а тут не знали. Так ми врятувалися. А потім люди зробилися якісь приголомшені. Як би вам сказать, психічно травмовані, в якійсь мірі, голодом. Що робилося... Бо забрали насінний фонд, забрали те, що мали сіяти, це просто прирекли людей на голодну смерть. Я пам'ятаю, як забирали, як шукали в хаті. Стіни і груби штиляли. Забрали в нас квасолю в торбі. Мати ходила плакала. І люди були приголомшені, і вже в цьому колгоспі притихли. Нас уже почали ганять з школи на буряки весною збирать кузку. Якщо назбирав пляшку — один цукерок дають, таке заохочення було. А люди якось так ставали на ноги. Спочатку, як в 33-му дозрів хліб, то колоски різали. Одну на п'ять років посадили, вона і не вернулась, за те, що стригла колоски.

Ільченко Іван Дмитрович

— Чому був голод у 33-му році?

І.Д.: В цьому році урожай був очень здоровий, а голодовка була Сталіном зроблена спеціально.

— Ви знали про це?

І.Д.: В Харкові у скверику лежали пухлі люди, а машини утром вивозили, і таких, що ще дише. В городі всі люди получали пайок. В нас багато повимирало з голоду. До мене приїжджали в місяць по два раза — були голодні, а ноги не пухли. Перед цим зайшли в кажен двір: здай увесь хліб. Ходила бригада, а десь у тьотки такий глечечок стоїть з квасолею, і теж заберуть, все вибрали.

— Хто ходив?

І.Д.: Ходили свої, а направляли з района.

Кириченко Олена Пилипівна

О.П.: Мені було дев'ять год, і ми з матір'ю сіли їсти долі — простелять рогожу — це літом. Заходить жінка з двома дівчатками і просе. А мати каже: „Сідайте". Корова в нас була, то було і молоко, і каша, і борщ. Вони одобідали і пішли — це в голодовку. Кажуть на другий день, що Ольона ходила з дівчатками та зайшла до Йосипа, і не вийшла з хати. Не знали, що він людей їсть. Як воно виявилось? В нього жінка була і хлопець, а він каліка був, то тих не стало. В одної жінки садиба через дорогу, і вона послала хлопця по закваску до борщу. А він прибіг та каже: „Мамо, там дві голови лежить чоловічі". Пішла, подивилась, а він такий здоровий, хоч і кривий на ногу. У нас була наймичка, і я пішла з тією наймичкою. Пішли, як його свої сусіди вбивали. Дрючками вбивали. Витягли горщик з груби, а там ручки дєтські. Висипали в ящичок та на кладовище відвезли, а потім одежу скидали з горища. Він людину вб'є і на горище одежу складає. Билибили та обклали соломою і смолили, а він дуже

Кириченко Олена Пилипівна

просився, а потім живого вкинули в колодязь. Він признався, що він їсти хотів.

Кліщук Євгенія Олександрівна

— Чи пам'ятаєте ви голод?

Є.О.: Да, памнятаю. Це трицїть третий і сорок семий. Ой, як я виратувала свої діти, то не знаю. Така погибель була, шо страшно. В мене їх двоє: дочка і син. То я шо могла, робила. Поїду десь в Западну, заміняю якихось крупочок, бо ж з голоду пухнут. А тепер, слава Богу, є що їсти.

Козар Марія Пилипівна

— Чому голод був?

М.П.: Позабирали — оце ж грабили. В 32-м сильно хароший був урожай.

— Що люди їли?

М.П.: Що їли? У кого картошка яка осталася, то перебивалися, може, якась копійка. Забирали все і шкарлупи забирали. Десь у горшку квасоля — все повисипає. Викинуть геть, а щоб в тебе не було. Багато людей помирало. Ми всі вижили, бо в нас корова була.

Кушнір Петро Іванович

П.І.: Потом, в цей період, прислали, так звалися — двадцятип'ятитисячники, з роботи в центрі прислали полномочених, які, в обшем, організовували діло, шоб таки колгосп був. Примєрно потерпіли голодовку 32-й, 33-й год, так. Голодовку потерпіли, потому шо не засіяно було, не всі однеслися до роботи так, як треба, щитали, шо це воно временне і шось таке не то.

— Тобто колгоспні землі не були засіяні?

П.І.: Колгоспні, да, колгоспні землі. А потом вже, тридцять четвертій год, вже начали сіять, начали жить. 35-й — вже начали й урожаї получать, тридцять шостий, тридцять сьомій год — вийшли на уровень, так як шістнадцять центнерів або сто пудів з десятини брав дядько дома, так брали вже й на колгоспній землі. 38-й год — вже було і хліба, і картоплі доволі в колгоспі. До тридцять восьмого году писалися, оплата була в конці году, і писалися тільки палички — побув день на роботі і все. В 38-му годі, коли була нарада передовиків сельського хозяйства області, а я якраз присутствовав, там було заданіє: виробить інструкцію таку, шоб оплату получали по труду. Виробили цю інструкцію, і з 38-го году стали получать по труду: хто більш і краще зробив, той більше заробляв. Ну, і труд цей ше поощряли, шо чим більше зробив, норми перевиполнив, тобі ще проценти додаткової оплати давали. І ось, напрімер, я на свинарнику робив, і в те врем'я...

— Це до війни?

П.І.: Да, це до войни. Ну, а потом война захватила, а тут, на Україні, деякі колгоспи розрушили, общини поробили.

Лазаренко Галина Дмитрівна

— Голод 33–го року.

Г.Д.: Це 33–й рік. Я працювала на Донбасі. Коли я прихожу на базар. Вся Україна на базарі: куча дітей, і женщина сидить. Я давала людям хліб, давала, що мала. Тут же люди і вмирали. В нашому селі це так було: іде підвода, беруть мертвих, а там хтось лізе — беруть, а воно ще живе. Мама получала посилки, і ми договорилися, що ніхто не буде знати, що посилки я посилаю. Люди голодні — зарубають. От мама пішла до сусіда, а там куча дітей, жінка померла, пшонця йому. „Це ти, Одарко?" — бере топор і

йде до мами з топором. Мама з хати і через огород. Дєтські головки, і по цім косточкам. Мама каже: „Вік буду жить, а цього не забуду". Він до цього вже порізав дітей. Він викапував людей і вирізував м'якіть — варив. Він уже сумашедший був. „Тьотьо Одарко, літають ласточки, спіймайте і зваріть. В мене маму забрали". Мамі нельзя дать, шоб не знали, що це мама дала. Мама замотала і пирожки, і хліб положила. Мама взяла тряпку, а під тряпкою грудь женская. Це наш сусід, він помер од голоду. Їде підвода: хто там іще? І дитину тягнуть. В нашому селі дуже багато померло. Брат мій, розкуркулюють і його на мороз. Він дитину — місяці два — спрятать. І за те, що він врага народу взяв, йому по морді. Він єлі втік, вони б його убили. Забирали все, що є.

Любичанківська Параска Іванівна

— Чи пам'ятаєте ви голод?

П.І.: Дуже люди голодували в 32–33-му роках, пухли люди, вмирали, але це по других селах. У нашому селі люди не так голодували, померло не багато: помер тільки Штефан Рябенький, а так були тільки попухлі люди, але Бог дав, вижили. Я знаю, що дуже багато людей померло в Садківцях, там були бідніші люди. А наших виручала посадка, там мали трошки поля, і воно не облагалося налогом, то так вижили. А по других селах дуже бідували. Носили, бідні, що бачили під хати, вимінювали на харч. Я виміняла образ у садківської жінки, дала за це дві відрі бараболі. А ще приходив Петро, Бунів син, хлопчина був років 12, прийшов такий попухлий і просить: „Дайте що–небудь, я вас за те на весілля попрошу, як буду женитися". А я кажу: „Дитино, ти хоч би подужав". Дала йому хліба. А ще був такий Апатій Іван, тоже вони дуже голодували. Я печу хліб такий, що всьо в ньому: і бараболя, і фасоля, такий був хліб. Поклала тісто на комин, а цей хлопчина на поріг та й за то тісто, а я кажу: „Не бери того тіста, бо заслабнеш, я тобі хліба дам шматочок".

Надежа Микита Миколайович і Надежа Текля Іванівна

— А чи був у вас у селі голод?

М.М.: Голод? Це вже я не знаю, це вже діло політіческе.

— А скільки людей загинуло?

Т.І.: Трохи не всі.

М.М.: Голод же був на Україні.

— А в селі у вас?

М.М.: Голод тоже тут був. Я був трахторістом. Люди дохли, от ходе-ходе, пішов в бур'ян щось там їсти — картошину прошлогодню чи травину — і помер. А ми орали, такі бур'яни прошлогодні проорюєш, приорювали людей. А де ж їх дівати? А хто їх буде убирати, як весь народ пухне? Це вже якось, це діло політіческе, це вже ви должні знати, чо це Сталін зробив.

. . . . . .

— А що люди думали, чому голод?

М.М.: Думали, що це просто создана атмосфера десь там, агітація ж була: неврожай, засуха, не було хліба. А воно як поняли, шо тіки на Україні. Розуміли люди не всі, понімали коє-хто, но нільзя ж було прямо сказати. Ви ж знаєте, як Сталін руководив. Знали люди, що це голодовка зроблена на Україні, хто це зробив, політіческі люди, партія знали, в нас були комуністи, а хто ж це мені скаже, що це не правильно. Так же агітірували, що недород, засуха на Україні, а в Росії там зовсім друге положеніє. А чо ж в Росії, там же тоже совєцька власть. Ето уже опосля можна було говорить. Ето було політіческоє дєло. Це тут вопрос очень тяжолий.

— Чи було так, що після голодовки люди прийшли і записувалися в колгосп?

М.М.: Були.

— Бо хтось сказав, що голод був тому, щоб всі прийшли в колгосп?

М.М.: Нє, ето нє то. Ето Сталін сдєлав. Сколько він унічтожив більшовиков: Кірова, Постишева он же убіл. Може, і ето, щоб унічтожить людей, шоб революції не поднялі, што-то такоє. Ето дєло політіческоє, ето дєло очень трудно роскусіть. Так шо і до сіх пор ніхто не розкусить. Я вам прямо кажу.

— Чи в колгоспі тоді варили трошки?

М.М.: Варили, давали, допомагали. В нас шефи були — кубинський полк, в Чугуєві стояв кубинський полк, вони були шефи в нас, давали нам: крупу давали, хлєб давали, особенно механізаторам давали. Ну, я, було, уже стало сєм трахторов, уже був бригадіром, то шефи допомагали і народу помагали, а большинство получали, кукурузка ото облущена, привозять, кочерижка ото, на мельніцу, самі кочерижки, без зерна. Кидають у катьол і варять. Тяжоле було положеніє, очень тяжоле. Ну, а почему ето, я не могу етого росказать. І щас ето точно

ніхто не докажеть, с какой целью ето Сталін сдєлал, так як он поубівал большевіков, шоб його не змінілі, понімаєте, так можно понімать. І народ он сдєлав, шоб народ менше був, шоб боявся, вот под етім можно було понімать, а точно — ніхто не мог.

Новак Меланка Йосипівна

— Ви голодовку теж пережили?

М.Й.: Нам голоду не було. Тато в 33-ом році купили корову, то в нас молоко було і сало було, а корову ми в коморі поставили, щоб ніхто не вкрав, і тато підлогу там зірвали, а вони підкопалися попід підвалину, влізли в комору і в нас і муку, і крупи — все позабирали, і зо три пуди сала забрали, а з голоду ми не пухли.

Онуфрійчук Надія Яківна

— Де ви були в голодовку 33-го року?

Н.Я.: Тут була.

— Голодувала ваша сім'я?

Н.Я.: Дуже. В мене ноги пухлі були. Було, іду в поле, бо давали двісті грам хліба на трудодень, і я той хліб не їла, а двоє діток в мене було, з 28–го і 32–го року. Їла листочки, бо ми під лісом сапали черешні, а той хліб несла діткам додому і цілий день співала. А дівчата питають: „Що ж ти співаєш, що ти їсиш?" Я кажу: „Хліб з салом". І разів чотири в мене той хліб крали. Мене сусідка журить: „Лучше б ти була з'їла". — „Якщо б я з'їла, то мені б було совісно, а як украли голодні, то мені не так совісно". А чоловік робив на стройці, він був на всі руки майстер: і слєсар, і плотнік. А йду в поле, то кажен день по дорозі везуть мерців на підводі і в одну яму скидали. І нема чоловіка, щоб знав, де вони похоронені.

— Як ви думаєте, чому такий голод був?

Н.Я.: Я не знаю, бо тоді хліб уродив. Казали, що хліб спеціально забрали і що у море висипали. Хтось нарошно його зробив. Були поставили вишки і стерегли, щоб діти не збирали колоски.

— Наказували, кого спіймали?

Н.Я.: Не наказували, а судили. Моя подружка та взяла гороху в карман, та й піймали її, а в неї четверо дітей вдома, і це вже мали судити, а у нас сусіда був прокурор. І вона плаче. Я пішла до того прокурора і дуже плакала, й просила його, щоб він її виручив. Він її покликав. (А що мені подобалось, що його діти називали: „тато". А в нас було так, що як службовець, то повинен бути „папа".) Вона йому каже: „Ідіть до мене в хату та як знайдете, крім того гороху, в мене чи картоплю, чи буряк, то тоді судіть і стріляйте на місці". Він не допустив, щоб її судили.

Осадча Устина Юхимівна

У.Ю.: Уже начався голод 33-го, я сушила сухарі, щоб додому послати. Приїхала одна сім'я голодна, то поїли мої сухарі. Рішала я поїхать в отпуск. Приїжджаю, а тут голод в розгарі — кінець 32-го на 33-й рік. Беруть мене піонерською вожатою у школу і дають пуд білої муки на місяць. Трєм буряки, добавляєм трошки муки і робим оладді. Була в комсомолі, і райком комсомолу мене посилає в Одесу. Ми ж голодні, і батько каже: „Їдь, може, вижевеш". Люди мерли — це страшно передать. В селі вмирали, оставалися пусті хати. Як я приїхала в Одесу, то я думала, що попала в царство небесне — хліба на столі, скільки хочеш. Повернулася, як началися жнива, а я бачила, як вмирали, як просили хлібця. Молоді хлопці такі красиві лежали під тином і доходили. Наша мати худа була, і всі такі худі, а я була від'івша, то боялися, що мене можуть убить, бо тоді людське м'ясо їли. Від нас недалеко сім'я була, теличка в них була. Син такий був голодний, що вкрав цю теличку і з хлопцями з'їли це м'ясо. Так його убили і закопали коло річки. Люди зробились дерев'яні. Батьки убивали своїх дітей безвсякого жалю. Коло нас сім'я була, чоловік сім'ю покинув і поїхав спасать свою душу, вона з дітками осталася. І ніхто не навідувався. Знайшли її на полі, і дітки схилилися над нею, — померли. Як мені хтось каже, що приєднаться і що тоді було в нас усе, а тепер нема нічого, кажу: „Пташки літають, а зімою нема чого їсти і вони виживають, а візьми цю пташку у неволю, дай їй їсти й пить, а вона здихає Так що краще вмерти голодному, ніж буть у неволі".

Панич Іван Васильович

І.В.: Я одробив літо чесно, то я должен на зіму буть обеспечений, а то не було. Голодовки, 33-й год голод перенесли, то обійшлось, а в 47-му я чуть не вмер. Прийшов з армії в 46–му році, робив на тракторі, а в 47-ім році роблю, а їсти нічого, чуть не вмер, пухлий ходив, до врожаю не їв. Що попав їли: красна бузина в лісі росла,

і те їли, семено бурячне їли, листки з лободи — спасались.

Пивовар Варвара Ігорівна

— Чи батько займався ще чимось?

В.І.: Не було ніякої спеціальності. А це вже як він пойшов у колгосп, його заставили, це вже у 29-ому году. Це в 28-му він засновувався, а вже у 29-му був колгосп, то його поставили конюхом, церкви вже ж нема. У 30—33–му году люди почали мерти, бо ходив „буксір" — комсомольці оці. Ходили по хатах, викачували хліб, де хто у горщок насипав, то найдуть у печі, а де хто ямку викопав, та туди бочечку із тим, то однаково ходили з щупами, шукали, викачували хліб. Як дві хлібини на столі, то одну забірали, а одну на сім'ю покинуть. То страшне було. Це мені батько як почне розказувать, посідаємо на печі, каганців засвітим, насіння мати насмажить, і то сідаємо, пучками лузаємо, а батько нам розказує, яка житуха була. Викачали хліб, шо не було хліба у людей. Млини ж були тут скрізь, а тепер же нема ні одного. Тож були свої млини, то порозбивали геть. Так він і каже: „Ну шо мені робить, куди мені голову? Іти в колгосп? Невигодне ж положення, нема ж землі, поодбірали всю землю. Куди йти?" Пішли у колгосп, поставили його конюхом. А тут люди почали пухнуть, нема ж чого їсти. Начали мерти, так йому зробили грабарку, одну коняку, біло–ряба. І був трахтористом Бублик Грицько Йосипович. Він заможно жив, не хотів у колгосп іти. „А ну, — каже, — ідіть кругом села із моїм батьком, збирай мертвих". Викопали яму здорову. Оце до мене приходив Чорноколенко з Лукомня і Людмила Хведорівна, голова сільради, і ніхто не знає, скільки душ у тій могилі. А я у батька на дишло причеплюсь: „Тату, і я з тобою поїду, подивлюсь на мертвих". То, було, виносять — пухла, отакий живіт, положать душ шість, везуть на кладовище. Нема ж ні вірьовки, нічого, то відтіль і в яму — бух! Як бухне, то аж живіт лусне, і вода вискакує з ями. „Одійди од ями хоч!" То я одійду, оп'ять на дишло почепилася і оп'ять поїхала. То я їм записала не меньше, як сто п'ятдесят душ. Оце після голодовки і під голодовку. Так сам голова колгоспу дивувався, шо то в тієї Пивоварової за пам'ять. Усіх пам'ятаю. Приходить хтось: „Ото в мене жінка вже готова". Значить ми туди заїжджаємо. Приїжджаємо, а він: „А я вже її у погреб кинув і землею прикинув". На другий день до його заїжджаємо, а він каже: „То в мене одна дитина вмерла, то я її до жінки у погреб закинув". То я ж і знаю, і хвамілію знаю, і шо в погребі вони. І отак усе село я їм списала: де хто у погребі, де хто в колодязі, де хто такечки, а де–кого і собаки розтягли. Оцей Чорноколенко і каже: „Ми вас проведем у „Червону книгу".

. . . . . .

В.І.: Це мені було шість, сьомий, у колгосп пішли. Я кажу, я не можу передать. Зробили дітсадок або ясла, там бабушка варила їм то заколотку, то ше шось. Воно з ложечкою, з мисочкою, в самій сорочці, мотузочком підперезане. Поїло, іде додому, схилилося, так і вмерло. А мати пішла збирать не колосочки, а було у людей десь картопля, та мо' погнила та закопана, та вона ходила довбла, вона зелена. Та вона наварила, так воно спороло всю пику такими зеленими прищами. То вона прийшла, а син під хатою вмер. Заплакала, та й всьо.

Побережник Никифір Максимович

— Ви голод пам'ятаєте?

Н.М.: Аякже. В нас голоду не було, а не один чоловік з голоду в 33-му не вмер. Якби витрясали, то би врожаю не було, а в нас такі бригади були, що ходили собі, аби ходити.

Пономаренко Олена Климентіївна

— Ваш батько хотів іти в колгосп?

О.К.: Не хотів у колгосп ідти. Він в голодовку вмер, і мачуха вмерла, і сестра вмерла. А потом брат отдєльно жив, четверо дітей умерло. І невістка встроїлась робить сюди та наїлась харашо, та померла, і четверо дітей померло. А він пішов на плити робить, щоб не вмерти. На плитах опух. Прийшов додому, накопав дрібненької картопельки, поставив у піч варить ту картопельку і вмер. Вмерли брат, невістка і четверо дітей. А в другого брата жінка була з другого села. То піде, їй чогось дадуть. То так вона годувала троє діточок. Не померли, а сестра вмерла з голоду.

Рогова Мотря Григорівна

— Голод пам'ятаєте?

М.Г.: Чом же його не пам'ятать, як я сама трохи не здохла. Моя мама пекла хліб в пекарні для

робочих, то принесе крихту і ліпени спече, а нас багато, то дасть по крихті. В мене ноги пухли. Потім мене бригадір устроїв у степу, там був табір. Я поїхала туди, то там була. Горох із стрючками варили, який тільки ми не варили, не чистили і їли, бо люди падали на ходу. Де способне було, то дадуть теї юшки, а де не способне робить, то тому не дають їсти. І чоловіки, і жінки, прийдуть і впадуть.

— Мерли більше чоловіки чи жінки?

М.Г.: Більше чоловіки, баби менше гинули. Давали по сто грам хліба — хто робе, а хто не робе, тому і не давали. Ходе–ходе, впав. Одвезуть його в Морозівку, а там яма була готова викопана, і по десять душ клали. Було, що в хаті до душі померли. В одній хаті був дід, син його, а в сина три парубки, дві дівки, а одна тільки осталася, а то всі погибли. Ще й ями ніхто не хоче копать. Коні давали, щоб людей звозили. В чому було, в том в яму — бульк. Тоді страшне було. Я це все помню, бо я здорова була.

— Тут же риба була, плавні, чи можна було ловити?

М.Г.: Можна, можна, і плавні були. Волоки були, то волоками ловили, а в плавні щавель, його як рвали, на ньому кашка була, то чухрали ту кашку, сушили, товкли і пекли ліпеники. З лушпиння я їла — то вже не можна, і люди труїлися. Лушпиння з картошки було. І полову гречану їли, і що тільки ми не їли.

— Скільки ж риби було у плавнях?

М.Г.: Була, а як же ти її возьмеш? У кого волок є, і бродить треба, і тягать, вудили рибу. В мене батько був рибалка, то літом вудив, а зімою ловив підсаками, а хто і так не міг, то дохли. Страшна голодовка була. Якби її ніколи не було.

— Ясла були під час голодовки?

М.Г.: Були.

— Дітей там краще годували?

М.Г.: Чим же вони їх годуватимуть? Давали борошна, галушки колотили, а потом і ясла закрили, не було чого їсти.

— А як жили голова колгоспу і секретар?

М.Г.: Жили. Що ж він, голова колгоспу, зробить?

— Вони теж помирали?

М.Г.: Ні, таки ж вони не вмирали, а такі вмирали.

Роман Іван Самсонович

І.С.: Отак години зо дві шукали, все перерили. Забрали навіть мак і квасолю. Ви розумієте, що таке залишитись сім'ї без зернинки? Але от картоплю вони чомусь не зачепили, і це нас спасло, бо ми зимою мали що їсти. А ще батько приносив з завода пайок і якусь там зарплату, і так ми жили, сім'я вісім осіб. О, чим ми ще занімалися зимою — ловили горобців і їли. А якщо трапиться якийсь зайшлий дикий голуб, тоді вже взагалі свято.

— Ой, як ви його їли?

І.С.: Ого, ще яке м'ясо! А в супі навар добрий получався. А ловили ми прямо під клуньою, розкладали таку сітку — і горобець чи голуб наш. А як дочекались весни, то почали збирати воронячі, сорочачі яйця, ми їх жарили. Дуже важко було залазити на самий вершечок, бо ворони в'ють дуже високо. А ще їли маленьких пташенят. А батько мій дуже розумівся на травах,то він заставляв нас їсти. Пам'ятаю, кропиву ми їли, кульбабу. Вона, правда, дуже гірка, але це ж як лікарська рослина, то вона забезпечувала нас вітамінами. Ще їли молоде листя з липи, то воно дуже солодке, подобалося нам, ну, і що нам батько показував, яку травичку — все їли. Ряску висушували, розтирали і пекли такі коржики. Тільки тепер я зрозумів, як ми вижили — ці трави забезпечили організм всіма необхідними речовинами. Наша сім'я не їла ні котів, ні собак. А у нас був сусід, Сухина його прізвище, то він все мотався то в СОЗ, то із СОЗу, а як почався голод, то він, щоб спасти сім'ю, зарізав свого коня. А за заріз робочої худоби каралося тюрмою. Його садять в тюрму і коли везли, вискочив з поїзда, попав під вагон, одрізає йому ноги, і він помирає. Але сім'я залишилася. Було ще одне дворище, Пістун фамілія їхня, було шість чоловік їх: батько, мати і четверо дітей, то троє дівчаток зразу померли від голоду, і їх похоронили в лісі, там на хуторі. А четвертий син пішов з батьком під час голоду на колгоспне поле, де була посаджена картопля, щоб вибрати трохи дрібної. Їх там впіймали колгоспники і дуже побили, особливо батька. Казали: печінки відбили, і він помер. А син пропав — невідомо, що з ним трапилося, але після того його ніхто не бачив. А мати зійшла з розуму, така красива жінка була, така із справжньою українською вродою: чорні брови, великі очі, намисто носила і в очіпку ходила. Зійшла з розуму, пішла з дому і десь жила в якісь конурці, там і померла. Отак і пропала вся сім'я. А нашій сім'ї пощастило. В

основному, завдяки тому, що батько був робітником на заводі: їм видавали пайок, зарплату і, спеціально по розпорядженню Мікояна, сухий жом.

— Що з ним робили?

І.С.: Ну, як що? Їли! А як розмочити, то ще й так смачно виходить. Ви ж розумієте, нас мучило постійне почуття голоду, ідеш, а думка одна: хочеться їсти. Хоча ми старанно ходили в школу і я навіть дуже добре вчився. А по дорозі в школу бачили дуже багато мертвих — йшов та й помер на дорозі. А якось вранці збираємось в школу, виходимо, під нашим хлівом лежить мертвий. Він витягав з нашої ями картоплиння, так на губах у нього крохмал залишився. А ще якось йшли з батьком через степ, коли чуємо — хтось наче кричить. Батько побіг туди, але той чоловік вже ледве дихав. Батько його приніс додому, викопав могилу і похоронив. Так і не знаємо, звідки був цей чоловік, хто він. Доводилося мені бачити мертвих дітей, так званих безпризорників, вони найчастіше помирали десь на купі шлаку від угарного газу. Шлак був гарячий, вони там грілися, від безсилля засипали і помирали. Ми безпризорників боялися, бо вони часто на нас нападали: вискочить з-під тої шлакової купи і на тебе, торбу вихопить, що там мама дала який кусочок хліба, вирве, а торбу викине і побіг. Бачив також на ринку мертвого хлопчика.

— Чи помирали від голоду ваші односельці?

І.С.: На хуторі тільки та сім'я, що я розповідав. А в селі то дуже багато, майже півсела померло. Знаєте, перед цим голодом так люди співали в селі, що до нас на хутір було чути, а потім ми якось йшли з мамою — мертво все, людей немає, дворища поросли бур'янами, парканів немає, собак не чути — їх поїли, страшно. Ідемо з мамою, вона каже: „Тут уся сім'я вимерла, тут усі померли". А в школі нам казали, що все добре, все прекрасно. І вже в тридцять четвертому році ми, піонери, жовтенята, виступали в школі, клеймили позором убійц Кірова.

— Чи розуміли люди істинну причину голоду?

І.С.: Чому не розуміли? Ми, діти, прислухалися, що говорили старші — це була основна інформація, бо тоді ж газет чи радіо не було.

— Так що люди говорили?

І.С.: То, що воно було — кажуть: вимели все подчистую, а як жити? Такий урожай, а ми — голодні. „Буксири" все забрали.

Семеняка Наталія Григорівна

— Де ви були під час голодовки?

Н.Г.: Ми були у Хвилівецькому радгоспі, на полтавській стороні, ми не голодували. Познакомились з людьми, Маруся об'єжчиком була, там і хліба розживались. Буряки були на полі. Люди ходили копать. Хазяїн мій батькові каже: „Ставайте, батько, сторожом, то не помрете з голоду". А він каже: „Ні, поїду я, сину, додому хлопцям сітки лагодить та й проживу". Та поїхав, та й умер у Зарубанцях.

Синьоок Олексій Іванович

О.І.: Я був у 33-му конюхом, то давали пригоршу на день полови, і я брав, а мати мішала качанів, листя всякого і пекла ліпеники. Лежали люди на дворі. Живіші запрягали воли, і їм казали: „Поїдьте, отам старі померли по хатах". Приїжджають — дід лежить готовий, а баба стогне. „Давай, бабо, й ти". „Я ще жива". „Що ми, завтра по тебе будем їхать". І беруть бабу. Мій батько харчі підвозив, каже: „Приїхав дядько брать мертвих дітей, виніс четверо, а потім за ноги тягне з–під кроваті, а вона жива — однаково вмре — і закапували живими. Заглянув у яму, а вони ворушаться — то страхіття. Той узурпатор Коба не знався, що сталь, а Молотов, що молот б'є добре. Унічтожали український народ.

Смола Євгенія Дмитрівна

Є.Д.: Картошка перегнила за зіму, і крохмаль як начнем мить, і починаєм чистить, а тоді спечеш блинчики, усяке було. У голод багато померло дітей, мужиків, бабів. В Олянки всі діти померли, і Погодихи Хведори теж померли, багато померло у 33-му році. Я і менша сестра у яслах спасалася. Співать заставляли: „Кому надо эти ясли? Всем рабочим–друзьям, всем рабочим". Заставляють співать, щоб заробить супу. І співаєш, а воно ж і рот не розкривається, як їсти хочеш. Ідемо додому, пузо велике, а їсти хочеться, то збираєш кісточки по дорозі. А як жита поспіли, тоді вже мати настриже колосків, помнем, посушим, на тьорку подерем і кандьор варим. Мати на двох мисочку насипе, ми вдвох виїмо і вроді голодні. Сорок шостий–сорок сьомий — тільки те й знали, що крали. А в сорок восьмім році став у нас єврей головою, тоді вже він нам дав хліба, і ми почали жить.

Сокирко Микола Пантелеймонович

М.П.: В 33–му році стіки людей вмерло — оно, бачите, кучкою земля, де хатів нема, там три хазяїни жило, три сім'ї, всі підряд, всі з голоду померли. На цій стороні, де красива хатка стоїть, баба жила в кінці самому, тоже померла з голоду. А я вчився в Києві при художньому Київському інституті, от приїжджав додому. Знаєте, ужасне було таке положення: вихожу з Вільшан і дивлюся — полем іде підвода, везуть шось, і за нею осіб 50 людей. Ну, я догадавсь, там глинище далі, кладовище, вони везуть туди, і люди за ними. Я догадавсь, шо люди йдуть за падаллю за цею. А я пішов отак, потім звернув отак і якраз коло кладовища, од мене метрів двісті получилось, вони йшли по прямій, а я по кривій. І значить, получається, видно здохла чи кобила, не знаю, шо там. Так накинулися ці люди, крик такий підняли, той собі тягне, той собі здохлятину цю розривали. Потом, коли я в Києві був, Господи, шо робилося в Києві: з сіл ішли, в городі ше ж давали чотириста грам хліба, робочим там — по вісімсот чи по скіки. То матері з дітками сиділи попід будинками із простягнутими руками. А я сам студентом був, то надивився на цю історію. Ми получали по чотириста грам хліба, тоже трудно було. Приварок, шо там приварок: огірків зварять, а хліба чотириста грам, трудно було. Приходилося дивиться, оце Велика Житомирська, то вона тягнеться аж до Лук'янівської тюрми, і оце од центра, од Богдана — там місця, де судили, і цією Житомирською вулицею після суда їх гнали. Слухайте, я одного разу дивився, ну, як дивився — йшов, та як ти не будеш дивиться. От на машині везуть стариків, за машиною ідуть молодші, а потом жінки з дітками, а одна жінка на руках несе дитину, держить старшенького за руку, трьох дітей веде, а четвертого держить в руках — це ужас. І один із машини старий дід кинувся під трамвай, це на моїх очах, і згинув той дід, як і його не було. Народу збіглося, я вже не бачив, як там, шо воно одрізало, ну знаю, шо йому кінець. Ну, в обшем, рішився на це діло, бо баче, шо гібле положення. Уже як в тюрму брали, то мало хто там виживав.

— Шо люди думали, чому такий голод, чи це спеціально?

М.П.: Нє, люди розуміли, шо це спеціально, хіба ж люди глупі. От ви десь дістали два кілограми чи кілограм борошна і там шось трохи спекли, а шось осталось. Приходить спеціальна бригада, яка вимітала. Для чого це в людини брать послєдню зернину, послєдній цей кілограм, для чого? Це ж спеціально все було роблено. І всі це розуміли, шо це не наші брати, не наше начальство.

—Вам не доводилось чути пізніше каяття людей, котрі це робили?

М.П.: Нє, вони про це мовчали. Тут одна була моя товаришка, а її батько такий був наче хороший, а потом він оказався в цій „червоній мітлі", її так називали, розумієте, цю бригаду, яка грабила. Прийшли до моєї жінки сестри, каже: „Заходять, було кілограмчик муки — забрали". Хто це позволив таке робити, шоб у мене взять той останній кілограм муки? І це, як вам сказать, ше дехто із людей був такий в селі, шо він якось примазувався до власті, і він був в авторитеті. А чоловік цієї жінки, шо я кажу, сестри моєї жінки, цей чоловік не согласився, йому кажуть: „Іди і труси людей, забирай". Каже: „Я не піду". І виїхав з села десь на Дніпрельстан, десь там був на заробітках, сам бухгалтер. Да, так я хотів про одну особу сказати. Такий розумний дядько наче був і оказується, шо цей дядько, це батько моєї товаришки по школі, оказується, шо цей її батько тоже ходив з цією „червоною мітлою", бо приходив до жінчиної сестри і тоже забрав, вимів все, ше й накричав на мене: „Шо ти тут, ану, давай, показуй, шо в тебе ще є!" Послєднє витягнув. Ну, скажіть, шо може думать ця людина: шо це спеціально чи не спеціально? Це спеціально було роблено. А мене заставив голова сільської ради, як я приїхав, а я вчився в Києві, „Опиши, хто вмер, хто живий остався, опиши цей куток". Я пішов дорогою, шо ж, я захожу до однієї хати, лежить чоловік і дивиться, по мені мороз пішов. Захожу до другої хати, двоє дітей лежить, то я далі вже й не йшов. Пішов в сільську раду, кажу: „Нате вам ці книжки, я писать дальше не буду". —„Ти шо, проти совєтської власті?" — „Ні, не проти совєтської власті, не позволя мій характер цим ділом заніматься, захожу — людина лежить мертва, знаєте, як це, як я ніколи їх, мертвих, не бачив, зроду, а вдруг побачив".

РОЗДІЛ IV

КОЛГОСП: економічне життя колгоспників

Заробіток у колгоспі

У перші роки колективізації колгоспники заробляли настільки мало, що можна лише дивуватися, як вони могли підтримувати своє життя. Багато хто з них доповнював свої мізерні заробітки у колгоспі грошима або продуктами, заробленими поза ним, — йдеться чи то про продаж продовольчих товарів на базарі, чи про можливість десь підробити й отримати за це готівку. Однак всі ці зусилля підлягали оподаткуванню, і деякі податки були грабіжницькими, що зводило нанівець усі прагнення щодо додаткової господарської діяльності. Більшість колгоспників ставилась негативно до колгоспної політики (зважаючи на рівень заробітної плати) та до державної влади (враховуючи розміри оподаткування). І тому нова система розбудовувалась в атмосфері майже повного несприйняття. Деякі селяни доповнювали свій заробіток невеликими крадіжками у колгоспі.

Колгоспникам виплачувалась заробітна платня, що нараховувалась на підставі відпрацьованих днів (так званих „трудоднів"): робітник заробляв певну суму за кожний трудодень. Кількість трудоднів визначалась колгоспним керівництвом. Якщо людина була у фаворі, їй нараховували більшу кількість трудоднів. А якщо в опалі, то кількість трудоднів могли зменшти. Якщо ж людина потрапляла до „чорного списку", то їй взагалі не давали ніякої роботи, що здебільшого було рівноцінним голодному існуванню і смерті.

Відповідно до запровадженої політики колгоспники повинні були одержувати платню продуктами або готівкою. Насправді вони одержували грошей дуже мало або взагалі не одержували нічого, маючи заробітну платню переважно у вигляді зерна. Кілька опитуваних вказали на те, що в перші два чи три роки колективізації їм взагалі практично не платили (Потапенко М. Т., Філатов А. Ф., Дяченко М. А., Зборовський Я. М.). Як свідчить більшість опитуваних, у перші роки колективізації натуральна форма оплати праці коливалася від 100 гр до 1 кг зерна за день, хоча й сплачувалася нерегулярно. Багато опитуваних зазначили, що їм сплачували зерно лише один раз — наприкінці року. В першу чергу вони отримували пшеницю. Войтенкова М. П. повідомила, що іноді колгоспники отримували трохи кукурудзи, але ніколи — овочів. Робітники одержували мішок зерна (Сокирко М. П.) або два мішки (Снурінкова Г. Я.) один раз на рік. Решта опитуваних навіть не вказали кількості зароблених мішків, лише зазначили, що цього було надто мало (Замогильна Г. В., Ільченко І. Д., Чуб Ф. О.).

Артіль вирушає на сівбу. Медведівська сільськогосподарська артіль „Серп і молот" після мітингу. Черкаська обл. 1930-ті роки.

Мішок важив приблизно 50 кг. Якщо розділити мішок на 300 робочих днів у році, то виходить, що колгоспники заробляли менше 170 г зерна за день. Якщо заробіток складав два мішки зерна, то на кожний день виходило по 340 г.

Кількість робочих днів була найкритичнішим моментом у житті кожної сім'ї. Оскільки кількість трудоднів визначалась місцевою владою, то колгоспник потрапляв у повну залежність від доброго чи поганого ставлення до нього з боку колгоспного керівництва. Було багато випадків, коли сільське керівництво обманювало колгоспників, не сплачуючи їхні мізерні заробітки. Ничипоренко М. С. засвідчила, що представники колгоспної влади іноді свавільно зараховували 10 відпрацьованих днів як один і цим позбавляли людину більшості її заробітку.

Ничипоренко Марія Сергіївна

— Що платили вам?

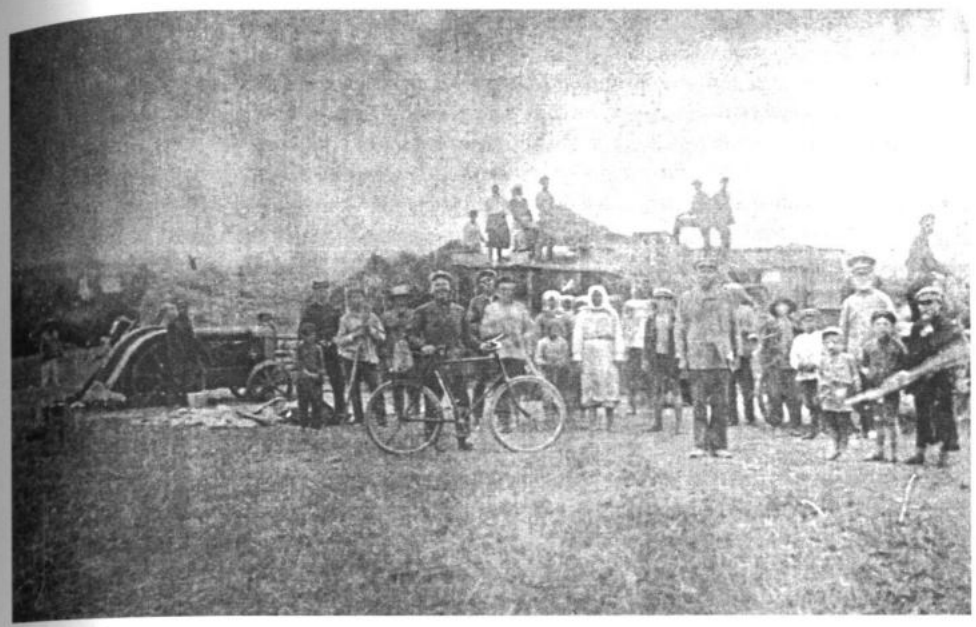
М.С.: Платили? Ми тоді задаром робили — паличку писали. Кажуть: „Сидить баба на рядні та щитає трудодні, нащитала десять день, коли вийшов трудодень". Ото ми так заробляли.

Шпак–Смолінська А. В. описала подібну ситуацію, коли жінки працювали багато днів на коноплях, а в кінці керівництво нарахувало їм по одному трудодню за всю роботу:

Шпак–Смолінська Анастасія Варфоломіївна

— Платили щось у колгоспі?

А.В.: А, дурнодні, ще і ті не дуже писали — економили.

Молотьба в колгоспі ім. Петровського, с. Михайлівка Кам'янського р–ну Черкаської обл. 1930р.

Філатов А. Ф. розповів, як одного року він думав, що заробляє по 500 г зерна кожного робочого дня. Наприкінці року, коли повинні були виплачувати зароблене, йому повідомили, що було допущено помилки, і він повинен „повернути" 300 г зерна за кожний трудодень, отож його чистий заробіток того року склав 200 г за трудодень.

Часто члени сім'ї намагалися об'єднати свої зусилля для збільшення кількості трудоднів. Рясна Г. І. зазначила, що коли у неї було 700 трудоднів на рік, то її сім'я одержувала більше зерна. Фактично це означало, що інші члени родини, як–то дочки, працювали в полі разом з нею. Зоря К. К. розповіла про те, як одного разу її визнали працездатною на неповний робочий день і призначили лише 11 трудоднів на місяць. До того часу вона разом із чоловіком відпрацьовувала 700 трудоднів. Опитувана вказала, що 300 трудоднів на рік складали мінімальний рівень для виживання.

Дудник М. О. засвідчила, що приблизно 1кг зерна на день було достатньо для її родини, зрозуміло, що 500 гр зерна було замало. Якщо помножити 100г на 700 трудоднів, то виходить, що ця сім'я заробляла 1,35 мішка. Якщо ж помножити 200г зерна на 700 трудоднів, то ця сім'я заробляла 3 мішки (150 кг) зерна на рік. Помноживши 1 кг/день на 300 трудоднів (мінімум, вказаний Зорею К. К.), виходить, що сім'я заробляла 6 мішків (300 кг) на рік, тобто в 6 разів більше, ніж це було засвідчено кількома іншими опитуваними. Якщо Дудник М. О. була точною у своїх відповідях, говорячи, що одній сім'ї було необхідно щонайменше 1кг зерна на день, то постає запитання: як виживали сім'ї, що заробляли значно менше — 100 або 200г зерна на день?

Малоймовірно, що способом виживання тут були гроші, зароблені в колгоспі, оскільки заробітна платня більшості складала 15 чи 20 копійок на день. Та й практично всю цю суму

влада конфісковувала у вигляді різних податків та позик, які детальніше будуть розглядатися далі.

Перш ніж повернутися до питання про можливість виживання за умов мінімального заробітку у вкрай несприятливих умовах раннього соціалізму, мабуть, доцільно буде порівняти заробітну платню звичайних колгоспників і представників вищих ешелонів колгоспної ієрархії. Матеріал, який було зібрано щодо цього питання, не містить інформації про найвищих представників колгоспної влади: заробітну платню голови колгоспу та членів сільської ради. Проте зібрано чимало свідчень щодо представників середньої ієрархічної ланки. Войтенкова М. П. повідомила, що коли її чоловіка призначили агрономом, їхня сім'я стала одержувати більше продуктів харчування, які до того ж були кращої якості. Особливо цінною для них була картопля, якої раніше не видавали. Серед найбільш шанованих і привілейованих осіб у колгоспі на початку 30–х років були трактористи та комбайнери. Свідчення учасників проекту не дозволили чітко з'ясувати розмір заробітної платні трактористів на початку 30–х років. Павліченко А. Г., який працював у той період трактористом, розповів, що в 1938–му році він мав добрий заробіток: близько 35 рублів на місяць та премію — 25 пудів зерна у місяці жнив („двадцять п'ять пудов пшениці преміальної"). Пуд дорівнює шістнадцяти кілограмам. Таким чином, двадцять п'ять пудів складало 300 кілограмів або шість мішків. Це становило разючий контраст до заробітної платні звичайних працівників колгоспу. За свідченнями опитуваних, звичайні працівники заробляли приблизно чотири з половиною рублі в місяць (якщо їх виплачували), що було в дев'ять разів менше за заробіток тракториста. Більшість колгоспників одержувала й зерна значно менше за трактористів, за наведеними вище свідченнями — майже у шість разів. Інший тракторист — Харченко П. К. — заробляв ще більше — три з половиною рублі та три кілограми пшениці в день, що, як сказав опитуваний, було в сорок разів більше за грошову частину заробітку звичайних колгоспників і щонайменше у десять разів перевищувало зернову:

> Я жив харашо, хліба багато получав. Пуд хліба продав — гроші мав. Три кілограми на трудодень, а ті мало получали. Трактористам три кілограми і грішми платили нам три з половиною рубля, а тим давали по п'ятнадцять копійок.

Брат Харченка був місцевим активістом, який і призначив його на цю роботу.

Наприкінці 1930–х років рівень заробітної платні колгоспників дещо покращився. Вони стали заробляти трохи більше за життєво необхідний мінімум, який визначився на початку десятиріччя. Рогова М. Г. розповіла, що після голоду вона заробляла по три кілограми пшениці в день.

Заробіток поза колгоспом

З наведеної вище дискусії стає зрозуміло, що більшість сімей не одержувала у колгоспі достатньо грошей чи продуктів харчування, навіть щоб звести кінці з кінцями. Вони не могли прожити на свій заробіток, та, мабуть, колгоспна влада і не чекала цього від них. Багато сільських мешканців одержували продукти харчування зі своїх присадибних ділянок, а також віддомашніх виробництв. Іншими словами, ті приватні економічні стосунки, що передували

процесу колективізації на селі, збереглися й продовжували розвиватися (а в деяких місцевостях вони існують і в наш час), проте рівень заробітку від них у 30–ті роки значно зменшився. Одним з найрозповсюдженіших видів сільськогосподарської діяльності було пошиття одягу та продаж або обмін його на продукти. Багато сімей було залучено до цього виду діяльності в той час, про що свідчать і опитувані; у 30–ті роки ця діяльність набула такого поширення, якого не спостерігалось ані в 20–ті роки, ані раніше, ані пізніше.

До колективізації більшість селян була залучена не лише до виробництва сільськогосподарської продукції, а й до продажу її надлишків. Продукти та вироби, кількість яких перевищувала життєві потреби сім'ї або не були їй терміново необхідними, продавалися або обмінювалися на щось рівноцінне. Найчастіше ці продукти складали на підводу і відвозили до найближчого ярмарку чи базару, де їх і продавали самі селяни. Як правило, це було зерно, фрукти, овочі, молоко, сир, яйця, птахи, ковбаси, сало, м'ясо. Також продавали худобу, особливо телят і поросят. Після того, як відбулася колективізація, багато сімей позбулося значною мірою або повністю тих надлишків, завдяки яким вони мали грошовий обіг. Причина, зрозуміло, полягала в тому, що в них практично не залишилося землі, щоб на ній працювати, до того ж їм заборонялося тримати худоби більше за мінімальну кількість; і землю, і худобу було конфісковано у державну власність у процесі колективізації.

За свідченнями опитуваних, у 30–ті роки в більшості українських селян було мало готівки. Значно сприятливішими були роки, що передували колективізації — друга половина 20–их років, період НЕПу. Ті селяни, що продовжували займатися якоюсь приватною комерційною діяльністю, заробляли більше або менше готівки шляхом: 1) продажу надлишків сільськогосподарської продукції та/або 2) продажу виробів домашніх виробництв та/або різних видів послуг і робіт. Як і раніше, місцем продажу були сільські й містечкові базари та ярмарки. Їхніми покупцями були як інші селяни, так і мешканці невеликих міст і містечок. Селяни, що були залучені до приватної комерційної діяльності, досить часто підпадали під репресії з боку представників влади. Приватна комерція стала „спекуляцією". Це слово з негативним значенням вживали й до людей, що покращували свій життєвий рівень в роки НЕПу. Чучупак Д. М. сказав:

> То років чотири–п'ять, Ленін помер, прийшов Сталін, в двадцять дев'ятом, двадцять восьмом, то почалося — всьо обрізали, і в Сибір. Тоді страшна була погоня за оцими прихильниками минулого, масу арештовували в ті роки непманів, які мали свою приватну торгівлю, ще якісь комерції. То, може, й батько якоюсь комерцією займався, не знаю.

У часи колективізації більшість сімей зберегла свої городи. За розміром вони не дуже відрізнялися між собою. Максимально ці ділянки становили десь п'ятдесят соток, тобто півгектара (Рясна Г. І.), хоча у більшості були значно меншими (двадцять п'ять соток/ чверть гектара). У 50–ті та в 60–ті роки деяким сім'ям було дозволено розширити свої ділянки до 80 соток (0,8 гектара). Розмір земельної ділянки, що виділявся на сім'ю, не був постійним і з часом змінювався. Колгосп, наприклад, мав право взагалі відібрати у сім'ї присадибну ділянку, як повідомила в розмові Потапенко М. Т.[1] В основному люди жили зі своїх садів і городів. Коли

[1] У брежнєвський період спостерігалось поступове збільшення асортименту продуктів, що продавались на базарах, та лише з розпадом СРСР та здобуттям колишніми республіками незалежності селяни отримали право вільно купувати й продавати коней, биків, що дозволило знову здійснювати перевезення на короткі відстані. Водночас селяни багатьох місцевостей отримали можливість розширити свої земельні ділянки до одного, двох і навіть трьох гектарів. Одразу ринок сільськогосподарських продуктів, вироблених у власних господарствах,

Бойко Ф. О. запитали, про що вона турбувалася більше: про родючість колгоспних полів чи про свою ділянку, вона відповіла: „Канєшно, за своє. Любими способами тікали в город із колхозів". Їй, як і іншим селянам, потрібен був час для роботи на власному городі, де вирощували практично всі овочі для сімейного столу, в першу чергу картоплю, цибулю, капусту, огірки та моркву, пізніше в деяких місцевостях також буряк і кукурудзу. В 30–ті роки мало селян мали коня чи вола (усю худобу конфіскував колгосп), які могли б працювати на землі, тож всі ділянки оброблялись вручну. Коні можна було виписати в колоспі на певних умовах, за що треба було платити. Селяни вирощували курей і мали яйця, а пізніше деякі почали розводити й качок. Після голоду деякі сім'ї, але далеко не всі, розводили свиней, що дозволяло їм або мати свинину в сімейному раціоні, або продавати її. Багатьом вдалося зберегти своїх корів. Про важливість наявності у щоденному харчуванні того часу молочних продуктів вже зазначалося раніше. Неабияку цінність також складали телята і поросята, які були або вагомим внеском до столу, або йшли у продаж. Фруктові сади у деяких місцевостях були практично знищені внаслідок державної політики надмірного оподаткування. Але так було не скрізь. У деяких селах на фруктові сади не накладалися високі податки (Палагнюк М. В.).

Оскільки колгоспники одержували дуже низьку заробітну платню і, як правило, лише один раз на рік, то постає закономірне запитання: яким чином вони вдягалися, за що купували собі взуття, цукор та інші необхідні у щоденному сільському житті речі та знаряддя, які неможливо було виробити власними руками. Відповідь полягає в тому, що місцеві ярмарки та базари завжди були місцем активної приватної торгівлі навіть за умов насильної колективізації. Вони залишились важливим джерелом сільських заробітків протягом усього комуністичного періоду і аж до теперішніх часів. Рівень комерції та якість продукції у 1930–ті роки були значно нижчими, ніж у 1920–ті. Зважаючи на маленькі заробітки, отримувані в колгоспі, очевидно, що дрібна комерція мала важливе значення в житті селян. Більшість комерції була локальною — і за походженням, і за призначенням, багато з них не охоплювали ширшого ринку. Продукція з присадибних ділянок і домашня худоба (за винятком коней і биків) залишались джерелом заробітку для селян так само, як це було в 1920–их роках і раніше. Головна відмінність полягала у рівні та видах економічної діяльності. Торгівля худобою мала суворі обмеження, щодо деяких з них майже не існувала. Бібік І. І. зазначив, що до колективізації багато сімей тримали вівці, які пізніше були конфісковані колгоспами. Колишня жива торгівля кіньми та биками уже зовсім не існувала.

Таблиця III („Економічна діяльність після колективізації" — додаток 2) демонструє весь спектр комерційних видів діяльності в 30–ті роки. Нехай М. М. розповіла, що її сім'я продавала на базарі картоплю, буряки та огірки, щоб мати гроші на цукор. Також опитувана додала, що до колективізації її сім'я могла завжди торгувати на базарі, а після колективізації це стало дуже важко. Сім'я Єщенко М. О. продавала овочі, а сім'я Дудник М. О. — борошно, зерно та яйця за готівку. Грушівська С. Т. продавала свіжі овочі та соління. Сім'я

став головною ланкою сільськогосподарської діяльності. Починаючи з 1991–го року і особливо в період з 1992—1993 по 1998–ий роки у ярмаркові дні в багатьох місцевостях можна було побачити сотні кінних підвод, що прямували на базар. Підводи були навантажені продуктами, виробленими в сімейному господарстві та призначеними для продажу. Внаслідок фінансової кризи кін. 90–х рр., особливо від 1998–го року кількість сімей, що постійно торгувала на базарах у сільських місцевостях і невеликих містечках, зменшилася, проте ступінь кризового занепаду коливався від однієї місцевості до іншої.

Рясної Г. І. торгувала курчатами, яйцями, крохмалем, а купувала хустки. Бібік І. І. продавав засушену рибу. Продавали сільськогосподарські продукти не тільки вирощені на власних земельних ділянках, а й одержані в колгоспі як заробітну платню, якщо був надлишок: зерно різних сортів, цукор, картоплю, буряки.

Після колективізації у селян не залишилося коней і волів. До 1970–их років власні автомобілі були рідкістю та й взагалі не було такого періоду, коли більшість населення могла собі дозволити придбати транспортний засіб. Протягом десятиліть для багатьох селян неабияку проблему складало питання доставки на базари вирощеної ними на присадибних ділянках продукції або надлишку фруктів, якщо збереглися фруктові сади. Лише невелика кількість товару, яку можна було донести в руках (на відстань від двох до десяти кілометрів) або довезти у переповненому автобусі, потрапляла на ринок. Перелік цих продуктів дуже короткий — це: молочні продукти (особливо сир, вершки, сметана), солонина, овочі та фрукти. Одна людина могла нести сдва відра та один рюкзак або один мішок. Після колективізації більшість селян перестала регулярно постачати свою продукцію на базари, хоч майже всі робили це час від часу. По–перше, представники влади не дозволяли це робити часто, та й до продажу був дозволений дуже обмежений обсяг продукції. По–друге, земельні ділянки селян у той час стали значно меншими, ніж до колективізації, і, відповідно, більшу частину продуктів, вирощених на цих ділянках, вони вживали самі. Та й стало дуже складно для більшості сімей доставляти продукти на базари, проте й тут були винятки. При потребі й маючи можливість, селяни продавали продукти на базарі, як розказали Семеняка Н. Г. і Джирма А. Я.

Однак кілька опитуваних повідомили, що вони продавали сільськогосподарські продукти в дуже віддалених від їхніх місцевостей регіонах. Один з них, Медведенко М. І., розповів, що він подорожував зі своєї Черкащини аж до Дніпропетровська, Ростова і навіть Москви, щоб продати на базарі цибулю. Однак, на жаль, опитуваний подав дуже мало інформації про цю діяльність.

30–ті роки можна охарактеризувати як дуже змішаний період щодо виробництва одягу. Деякі сім'ї все ще продовжували виробляти одяг власноручно. Інші його купували, причому деякі речі були пошиті вручну селянами, а деякі — на фабриках. Викликає інтерес кількість одягу, що продавалась та купувалась на місцевих базарах або обмінювалась на продукти харчування. Опитувані з нашого проекту не дали відомостей про те, що в 20–ті роки багато селян були змушені продати одяг, щоб придбати продукти харчування і навпаки, хоча цілком зрозуміло, що в ті часи предмети одягу продавались і купувались. Річ у тому, що більша частина одягу в той час вироблялась у домашніх умовах. Якщо виникала необхідність у якомусь одязі, то найчастіше його виготовляли вдома, рідше купували.

Багато опитуваних засвідчило, що у 1930–ті роки вони купували і продавали одяг. Рясна Г. І. виготовляла рядно спеціально для продажу на базарі. Лісаченко Д. Д. розповів, що після колективізації його мати почала шити на замовлення. В основному її замовниками були мешканці Харкова, тож вона постійно подорожувала між містом і рідним селом. Опитуваний зазначив, що його мати жила, як циганка. Дудник М. О. повідомила, що в одному селі проживало багато сімей, які в 1920-ті роки спеціалізувалися на виробництві одягу і в 1930–ті роки вони продовжували постійно його виробляти на продаж. Вона також зазначила, що на початку 1930–их років і під час війни її сім'я постійно обмінювала продукти на одяг: люди приносили до них одяг, який обмінювали на продукти харчування, в першу чергу — зерно. Філатов А. Ф. розповів, що він продавав продукти на базарі, щоб

купити одяг. Ничипоренко М. С. повідомила, що вона мала гроші для купівлі одягу лише тоді, коли колгосп виплачував заробіток цукром, який вона продавала на базарі. Безкоровайна П. М. зазначила, що більшість селян продовжували виробляти одяг самостійно, як і до колективізації, і до того ж продовжували носити одяг, пошитий кілька років тому. Вона вказала, що у середині 30–х років молодь у її селі почала купувати собі одяг, дівчата вже не шили так багато, як раніше, і зазвичай люди обмінювали продукти на одяг. Кілька опитуваних особливо наполягали на тому, що селяни не обмінювали продукти на одяг (Побережник Н. М., Рясна Г. І.), а купували його. Так, Чухліб В. Д. повідомила, що в її селі люди не міняли продукти на одяг, і додала, що її односельчани взагалі рідко купували одяг, оскільки все ще продовжували його виготовляти власноручно. Двоє опитуваних детальніше розгладають у своїх відповідях різні види одягу, що вироблялись у них вдома в 30–ті роки (Дудник М. О., Рясна Г. І.).

Домашні виробництва в 1930–ті роки

Домашнє виробництво залишалось важливою рисою господарської діяльності, але так само, як і від товарообміну із залученням овочів, м'ясо–молочної продукції, про що вже йшлося раніше, рівень заробітку від цього виду діяльності в 1930–ті роки суттєво знизився порівняно з 1920–ми роками. Порівняння рівнів добробуту в означені десятиліття засвідчує високий ступінь бідності, спричинений соціалізмом у сільській місцевості у 1930–ті роки. Дяченко М. А., наприклад, зазначав, що його сім'я виробляла полотно для приватного продажу. Це був заробіток, що вимагав важкої багатогодинної праці. Опитуваний розповідав, що майже кожен селянин в його селі займався якимось видом діяльності, щоб заробити кілька копійок. Козуб Т. С. повідомив, що деякі домашні виробництва тривали ще в 1930–ті роки. Опитуваний був бондарем; людям були потрібні його вироби для соління овочів. Однак врешті–решт він був змушений припинити цю діяльність. У районній адміністрації йому сказали зареєструвати патент, що давав би дозвіл на продаж його виробів.

До початку колективізації мірошник не потребував багато землі, щоб прогодувати себе та свою сім'ю, найчастіше він мав город для вирощування овочів. Не мав він необхідності і в великих полях пшениці, оскільки брав частку зерна з селян як плату за послуги. За те, що молов, він також міг одержувати гроші або зерно, або і те і друге разом, як розповіла Грушівська С. Т.:

— А скільки в батька було землі до колгоспу?

С.Т.: Мало в його було землі, а в нього млин був, вітряк. Був млин, мололи, та мірчук там був, а мірчуки щось давали тоді, і собі було. А голодовка була, то тоді ні собі, ні комусь не було. Мірчук — це міра, яку брали замість грошей.

— То коли люди приходили молоти, вони не гроші давали?

С.Т.: Ні, давали коряком, коряк — мірчук — так як відро.

— Віддавали пшеницею?

С.Т.: Шо мелють.

— То батько міг мати менше землі, а кормитися з цього?

С.Т.: Да. А тоді ми вже поодружилися, порозходилися.

Той самий мірошник також вирощував у своєму садку більше фруктів, ніж потребувала його сім'я. Це було сезонним джерелом отримання готівки. Цікавим тут є поєднання кількох видів господарської діяльності, що мало своїм результатом одержання грошей. Сім'я, яка займалася виробництвом, як сім'я Грушівської С. Т., отримувала можливість збільшувати свої заробітки різними шляхами, використовуючи при цьому всілякі вигоди

Грушівська Софія Тимофіївна

— В сім'ї батько гроші тримав і вирішував чи їхати на ярмарок?

С.Т.: Возив і мав і гроші. І сливи продавав, і яблука продавав. В нас сад великий був, то були і яблука, сливи, вишні були, все в нас було. То возили вони і в Шполу. Було которогось із хлопців візьме, щоб глядіть там коні, то брав. То привезе, набере на спідничку, кофточку, щось-небудь привезе, зодягав.

У більшості сіл до колективізації було по кілька млинів, що означало, що в кожному з цих сіл було кілька родин, які частково жили за рахунок того, що були мірошниками. Кийко Є. І. відзначила, що в одному селі було шість млинів, а в іншому — три. Потім розповіла, що її батько мав дохід від кількох виробничих діяльностей: з млина, зі своєї землі, наймався на сезонні роботи і продавав на базарі фрукти зі свого садка. Також отримував гроші за те, що „майстрував", але що саме він майстрував, опитувана не сказала.

Після колективізації всі приватні млини були або повністю зруйновані (більшість), або конфісковані і складали частку колгоспної власності (невелика кількість). Робота млинів стала централізованою, контрольованим з боку влади. Зерно мололи на борошно у колгоспному млині. Розповсюдженою була ситуація, коли зерно вивозили з села взагалі, а назад поставляли вже кінцеву продукцію (тобто хліб, борошно). Тільки найбільші колгоспи мали свої пекарні. Те, що раніше складало комерційну діяльність мешканців одного села, відтепер стало ще одним аспектом централізованої соціалістичної економіки. Сім'я опитуваної, про яку ми говорили раніше, втратила і свою землю, і млини, і городи. Її добробут було зруйновано, і минули десятиліття перш, ніж його було хоч частково відновлено. Явдошенко В. А. характеризувала знищення місцевих млинів як злиденний вияв економіки перехідного періоду до розбудови соціалістичної структури:

— Хто був активістом у селі?

В.А.: В основному був Кравченко... І в нас оці активісти — Вертитворог, Кравченко, Гоголь Прокоп Дмитрович — такі завзяті були і ходили розкулачували. І оті двадцять чотири млини — каміння порозкидали, порозбивали все. Ну вони робили не те, шо нужно. Хай би старе було і новеньке. А то старе розвалили, а нового не було.

Сільські кравці майже повністю зникли у період з кінця 1920–их років до початку Другої світової війни. Під час колективізації більшість кравців або були змушені вступати до артілей, які контролювала державна влада, або на їхню діяльність влада накладала заборону. Такі артілі були створені далеко не в усіх селах. Тож якщо такої артілі не існувало безпосередньо в тій місцевості, де проживав кравець, він не мав права продовжувати свою діяльність, оскільки насильно залучався до польових робіт у колгоспі і, мабуть, мав можливість шити тільки для членів своєї сім'ї. Двоє опитуваних навели абсолютно протилежні приклади про діяльність кравців у роки колективізації. В одному випадку (Безродня Г. З.) у тому селі, де жив кравець, була створена артіль, і він продовжував працювати за фахом у соціалістичній системі. До того ж його дочка ткала і вишивала

рушники, які продавала на базарі в 1930–ті роки. До колективізації майстер працював вдома, і, зазвичай, люди приходили до нього додому на примірку. Після колективізації він працював у місцевій майстерні за заробітну платню, і його прибутки відчутно зменшилися порівняно з попередніми роками. В іншому випадку (Чуб Ф. О.) артілі створено не було. Після колективізації батько опитуваної позбавився будь–якої можливості працювати кравцем. Він не мав часу працювати за фахом, оскільки був змушений відпрацьовувати трудодні на польових роботах у колгоспі: „Як колгосп начавсь, то пошті не шили, а тоді не дуже було шо шить, бо треба на роботу". Крім того, що він позбувся заробітків від шиття, він позбувся і учнів, з праці яких теж мав заробіток, бо вироби учнів продавались як пошиті ним. Тож він позбувся і цього джерела заробітку внаслідок колективізації. Інша господарська діяльність, що була прибутковою, а саме — продаж фруктів з власного саду, також припинилась у 1930–ті роках, оскільки неймовірно зросли податки на фруктові дерева, а батько опитуваної не міг їх сплачувати. Сад було знищено, тож не треба було платити за нього податки.

Безродня Галина Захарівна

— Що шив батько?

Г.З.: Всю одежу шив: верхню і більше чоловічу. В мастєрській робив. А сюди приїхав, то і тут шив.

. . . . . .

— У колективізацію?

Г.З.: Батько не пішов в колгосп, він шиттям займався.

— Це була не його майстерня?

Г.З.: Тут у нас була артіль.

— Хто тримав цю артіль?

Г.З.: Державна, канєшно.

Чуб Федора Оксентіївна

Ф.О.: Батько портняжив, одежу людям шив, а мати дітей гляділа та пряла. Батько шив на машинку. Вчився десь у Черкасах у євреїв. Батько як шив, то були й ученики — зімою вчилися, а літом роблять дома, а зімою у нас. Вони шиють, а ми прядем у хаті.

. . . . . .

— За колгоспу батько шив?

Ф.О.: За колгоспу пошті ні, бо на роботу. Батько косив, а зімою скирти кладе. Як покладуть, то годів десять лежить скирта і не затече. Дід Арсентій так клав, що ніхто вже так не покладе.

— Не заставляли податок платити?

Ф.О.: Як колгосп начавсь, то пошті не шили, а тоді не дуже було шо шить, бо треба на роботу. Вугілля батько пре з колгоспу і мене тягне, помагаю. Спалим, которе велике — у кузню здаєм, а которе маленьке — свиням, а вірьовки робили, тенет, що млина повертають.

. . . . . .

— У вас був у 30–ті роки фруктовий садок?

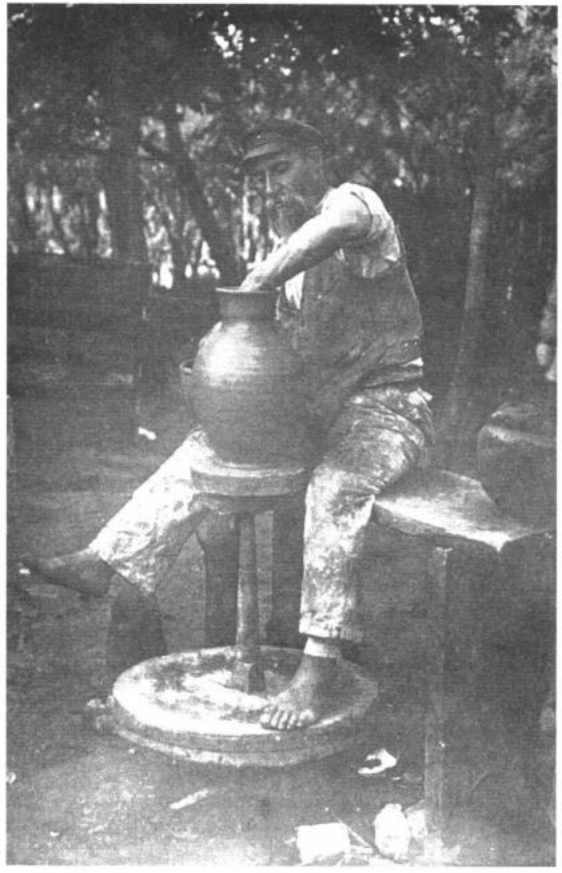
Ф.О.: Був, а як стали налоги великі накладать на деревину, то повирубували всьо. Скільки деревин запишуть — то плати і плати.

Різновидами кравецьких артілей були сільські філіали маленьких міських артілей.

Воропай С. І. описала свою роботу в артілі приблизно з 1935 до 1941 року. Опитувана народилася у 1920–му році, а це означає, що вона була однією з тисяч молодих людей, які прийшли працювати в артілі без досвіду доколективізаційного ремесла. Сільська артіль, у якій вона працювала, була філією артілі з Золотоноші. Роботу привозили з містечка. Вона зазначила, що, як на ті часи, їй платили досить непогано.

До колективізації Мушинський І. С. займався ткацтвом, з чого мав частину своїх заробітків, а решту — від своєї землі. З колективізацією він зовсім припинив працювати за своїм ремеслом, оскільки, як і батько Чуб Ф. О., був змушений працювати на виснажливих сільськогосподарських роботах у колгоспі. Свій верстат він продав.

Колективізація і голод поклали кінець домашнім виробництвом багатьох гончарів — мабуть, чи не половині з них. Козуб Т. С. повідомив, що місцеві гончарі з настанням колективізації припинили роботу. Розповідаючи про гончарів свого села, Безкоровайна П. М. зазначила, що багато з них померло під час голоду. Джирма А. Я. зауважив, що багатьох гончарів було заслано. Полудень Є. Г. сказав, що перестав працювати гончарем через неймовірно високі податки, якими обкладалися його вироби.

Гончар. Фото з окружної промислово-кустарної виставки в м. Сміла Черкаської обл.

Як вважає більшість опитуваних із родин гончарів, високі податки були останньою і головною причиною того, чому вони або члених їхніх родин врешті–решт перестали працювати за фахом (Бібік І. І., Брюховецький Я. М., Джирма А. Я., Полудень Є. Г., Колобоцька Л. К., Йоненко С. Х.). Вони описали вороже ставлення до ремісників у 1930–ті роки, що базувалося переважно на ідеологічній нетерпимості до інституту приватної комерції. Йоненко С. Х. зазначив, що для продажу на базарі своїх виробів треба було придбати патент, який коштував не дорого. Але податкі, які накладали на гончарні вироби, були надзвичайно високі. Майже всі гончарі розповідали, що працювали потай уночі, приховуючи свою діяльність від ока представників влади або доносників. Головним було приховати кількість виробів від податків. Як пояснив Джирма А. Я., від нього місцевий фінвідділ вимагав 40% від заробітку, незалежно від усіх витрат на виробництво продукції (купівля матеріалів, виробництво інструментів, транспортування на базар). Якби він платив податок повністю, його виробництво було б збитковим. Таким чином, він був змушений брехати й приховувати якомога більше своїх виробів. Щоб далі проілюструвати цю ситуацію,

Весілля Вовкогона Григорія Кириловича (опитуваний). 1931 рік.

опитуваний описав конфлікт між чоловіком, який за гроші будував („мурував") будинки, з місцевою владою в особі голови колгоспу і представника районного фінвідділу, які вимагали від нього сплатити податок. Дійшло буквально до бійки. Врешті–решт чоловік заплатив податок, проте опитуваний зазначив, що примітивна й дика поведінка представників влади призвела до того, що багато ремісників самі перестали працювати. Це один з багатьох прикладів переслідувань, спрямованих проти інституцій комерції, результатом яких став занепад приватної ініціативи.

Такі ж обмеження, що накладалися на кравців, існували й для гончарів, яких у 1930–ті роки також заганяли до артілей, що змінювало і спосіб їхньої роботи, і рівень їхніх заробітків. Якщо в місцевості, де проживав гончар, артілі не було, він часто не мав змоги працювати далі за спеціальністю, хіба що на дуже низькому рівні, оскільки після багатогодинної роботи в колгоспі або в радгоспі не мав ні часу, ні енергії працювати ще. Артілі з'являлися й зникали — це були нестабільні утворення. Вовкогон І. Т. розповів, що до колективізації його батько займався наступними видами трудової діяльності: землеробством, гончарством, вівчарством, розведенням іншої домашньої худоби і роботою в садку. Він транспортував свої гончарні вироби підводою, які тягли бики, і продавав їх у маленьких містах за кілька кілометрів від села. В часи колективізації він зазнав репресій, його вигнали з дому, і він переїхав до будинку свого брата, який був на засланні в Сибіру. В селі опитуваного короткий час існувала артіль, яка згодом розвалилася, значною мірою через те, що гончарі не могли знайти людей, які б допомагали рубати дрова для вогнища, на якому обпалюють гончарні вироби, — практично всі були зайняті на сільськогосподарських роботах у колгоспі.

Бібік І. І. розповів про те, як заснували гончарну артіль у його місцевості. Гончарям було наказано припинити роботу вдома і йти працювати в артіль. На вироблене вдома існували високі податки, а в артілі, як зазначив опитуваний, заробітки були дуже малі: „Хто не йшов працювать у артіль, налоги великі накладали і придушували це ремесло, мізерна ціна була, то люди чуть жили". В його селі місцеві активісти намагалися придушити приватні домашні виробництва — не діяльність артілей, а залишки приватної комерції від доколективізаційних часів. Так було не скрізь. Брюховецький Я. М., наприклад, розповів, що гончарі мали трошки більше грошей, ніж інші селяни (в 1950–ті роки), в першу чергу тому, що мали продукцію для продажу на базарі. Отже, коли проти гончарів застосовувались репресивні заходи, вони знаходили способи, щоб їх пом'якшити, але ці зусилля давали лише

Гончарі с. Тимошівка Маньківського р–ну Черкаської обл. 1950-ті роки.

тимчасовий результат. Цей опитуваний також врешті–решт перестав працювати гончарем через високі податки. Дем'яненко І. Є. сказав, що гончареві нараховували трудодень за виготовлення певної кількості виробів. В артілі у певний день він, наприклад, випалював уже гончарні вироби (не добував і не купував глину, не вантажив і не продавав вироби). А коли працював вдома на себе, то виконував сам усі операції.

Спосіб роботи гончарів у артілях відрізнявся від приватного. Працюючи на себе, гончарі виконували багато різноманітних операцій, щоб виготовити свій виріб. Треба було нарубати й привезти додому дрова, щоб розігріти горн; знайти глину для своєї роботи (накопати або купити) і, нарешті, ліпити й обпалювати свої вироби. З настанням колективізації ця схема змінилася. Брюховецький Я.М. описав роботу в артілі в 1950–ті роки. Він не працював над виробом від початку і до кінця. Йому доручали різні завдання, які змінювалися, але в певний момент він був задіяний лише на одному етапі довгого процесу.

Гончарні вироби родини Зорі К. К.

Доколективізаційний спосіб роботи змінився для тих гончарів, які продовжували працювати приватно у 1930–ті й пізніше. Вовкогон І. Т. відзначив, що його сім'я не мала ні коня, ні підводи, щоб возити свої гончарні вироби на базар, однак їх можна було виписати у колгоспі. Брюховецький

Я. М. розповів, що його батько продовжував транспортувати і продавати свою продукцію. Колобоцька О. К. розповіла про вдову, яка наймалася до гончарів. Вона допомагала рубати дрова і привозити їх, а також була задіяна в інших етапах процесу. Також возила гончарні вироби на базар і продавала їх.

З колективізацією більшість ковалів втратила своїх замовників і свої інструменти, а, отже, і можливість продовжувати свою роботу майстра. Оскільки переважна більшість коней була конфіскована державою і забрана в колгоспи, основним замовником ковалів стала держава. Коли сільське господарство стало державною власністю, і більшість коней і биків були конфісковані, у селян залишилося мало приватних підвод — принаймні до 1950–их років, коли контроль почав трошки послаблюватися. У багатьох місцевостях лише ті ковалі, що працювали для колгоспу або радгоспу, могли продовжувати свою роботу. Всі інші не могли працювати за спеціальністю. Це сталося не за один день. У багатьох місцевостях ще багато років були ковалі, які продовжували свою роботу, тобто їхній головний замовник (колгосп) платив їм достатньо за роботу. Але коли під час колективізації приватну домашню худобу — биків і коней — було конфісковано, потреба в ковалях для селян відпала. Як зазначила Лотош–Дятленко І. В., самі кузні і все ковальське обладнання були конфісковані колгоспами. Змушений залишити роботу коваля, яку виконував до колективізації, батько опитуваної продавав овочі на базарі за невеликі гроші (на додаток до роботи чорноробом у колгоспі). Поджара Г. З. розповіла, як незадовго до колективізації ковальські інструменти її батька були поділені між синами. А все інше його майно було конфісковано на початку 1930–х років. Батько помер під час голоду.

Загалом, було кілька видів домашніх виробництв, які продовжували існувати протягом 1930—1940–х років. У даному проекті особливо зафіксоване гончарство. Крім небагатьох приватних ремісників, у деяких місцевостях існували артілі. Майстри й фахівці були потрібні в колгоспі, і тому небагатьом пощастило й надалі мати змогу працювати за своєю спеціальністю. Нехай М. М. відзначила, що її батько до колективізації був теслею і працював за своєю спеціалізацією і після колективізації. Американська дослідниця Шіла Кіркпетрік (Kirkpatrick 1994:158) висловила припущення, що більшість сільських ремісників (теслі, ковалі, бондарі та інші) під час колективізації перебралися до міст, а ті, що залишилися, були репресовані за свою комерційну діяльність. Однак схоже на те, що багато хто перебрався до міста, дехто був репресований, але її думка про те, що переїзд або репресії були спричинені зв'язками з ринком, не є досить аргументованою. Ця теорія не правильна, оскільки, як було зазначено раніше, майже всі селяни до колективізації були пов'язані з ринком, і більшість з них зберегла ці зв'язки навіть після колективізації, хоча в соціалістичному суспільстві їм була відведена тільки маргінальна роль.

У зв'язку з припущенням Кіркпетрік виникає багато інших проблем. Крім усього іншого, дані цього проекту свідчать, що найрізноманітніші майстри зовсім не обов'язково залишали село під час колективізації, і вони не були винищені всі як соціальна група. Навіть деякі з тих, які були заслані, пізніше повернулися додому і знову стали займатися домашніми виробництвами. Якщо бути точним, деякі домашні виробництва були відразу викорінені, але інші існували на маргіналіях ще протягом двох чи навіть трьох десятиліть, поки не занепали, переважно через свою непотрібність. Зміни в економіці (крім усього іншого, збільшення попиту на фабричні вироби), що відбулися в період від 1930–их до 1960–их років, призвели до того, що домашні виробництва, такі як гончарство, ковальство, кравецтво, бондарство та інші, потребувалися на селі дуже рідко, а то й взагалі ніколи.

Більшість спеціалістів, які продовжували займатися домашніми виробництвами в 1930–ті й 1940–ві роки, в зв'язку з тим, що доходи від їхньої діяльності зменшувалися, поступово припинили своє виробництво. У 1990–х роках їхнє число було дуже малим (переважно це сини, дочки або учні тих, хто займався цією справою до 1960–х років).

Облігації

Конфіскаційна політика перших років колективізації продовжувалась протягом 1930–их років: серед способів її проведення були податки й облігації. Дуже високі податки були встановлені особливо для тих, хто не вступив до колгоспу. Ці податки навмисне завищувались, щоб примусити людей приєднатись до колгоспів. Кожна людина сплачувала той чи інший вид податку на свою землю, на якій працювала, на свою худобу, на всю власність, на будь–який вид заробітку, який одержувала. Були також деякі каральні податки, направлені проти людей, які не відповідали державним нормам. Деякі з цих податків накладали ще і 60 років пізніше, аж до кінця радянської влади. Один із них був направлений проти жінок та чоловіків, які не мали дітей. Вони повинні були платити каральний податок. Якщо ж вони не платили його, то це могло б призвести до суду. До таких самих наслідків у 30-ті роки могло привести і нарікання на цей податок. Пивовар В. І. була одною із багатьох, хто постраждав. Інформатор активістів підслухав, як вона нарікала на податок, а крім того ще й не платила його вчасно. Після цього активісти прийшли, щоб арештувати її. Не арештували тільки через те, що у неї були інші знайомі активісти, які заступилися. Колобоцька О. А. також описала податок на бездітних жінок.

Але з точки зору зниження рівня життя, облігації можна розглядати як найбільш обтяжливі і, відповідно, вони є предметом особливої уваги.

Колгоспники повинні були сплачувати облігацію, яка нагадувала податок, але практично була чимось на кшталт обов'язкового внеску (боргового зобов'язання), що стягувався з колгоспників на адміністративній основі, нібито спираючись на оцінювання майбутніх врожаїв на їхніх городах, ймовірний обсяг речей і товарів, які вони могли виробити у домашньому виробництві, або керуючись будь–яким критерієм, який місцева влада вважала доцільним взяти до уваги. Офіційні особи „оцінювали" обсяг продукції та заробіток з неї. Це означало, що колгоспні активісти могли накласти на колгоспника обов'язковий внесок практично у будь–якому розмірі. Це був ефективний спосіб стримування можливих протестів, навіть без застосування фізичної сили. Оскільки для тих, хто був незадоволений існуючими умовами праці або ще чимось іншим, розмір облігації одразу ж підвищувався. Це був дуже зручний спосіб практично не сплачувати за роботу великому відсотку колгоспників протягом кількох років. Тобто інколи вся заробітна плата, отримана колгоспником у колгоспі, поверталася назад у вигляді сплати за облігацію. Передбачалось, що колгоспник повинен отримати від держави документ, в якому зазначено, що він повинен сплатити означений обсяг грошей протягом певного часу, а в майбутньому ці гроші будуть повернуті йому державою.

Сплачування за облігацією (відома також як позика) було для колгоспників неабиякою проблемою, оскільки за свою працю вони одержували трохи більше, ніж нічого:

Медведенко Микола Іванович

— Трудоднів вистачало на прожиття?

М.І.: Не хватало. Як у мене була 61 сотка города, то я 20 мог засіяти пшеницею, а там городина. Бо в колгоспі не хватало на позику. Тоді ж позика страшна.

— А що таке позика?

М.І.: Облігації.

Проблема сплачування облігації найчастіше вирішувалась колгоспниками в один з чотирьох способів: 1) повертаючи колгоспу весь свій заробіток за кілька років, практично позбуваючись будь–яких грошових виплат заробітної плати протягом цього періоду (й таким чином сплачуючи колгоспу частину свого „боргу"); 2) погоджуючись на додаткову працю в колгоспі, за яку не одержували ніякої оплати (йдеться про нічні години та вихідні дні); 3) продаючи продукти на базарі та вносячи одержані гроші до колгоспного управління; 4) віддаючи вирощені продукти або домашні вироби безпосередньо представникам колгоспного керівництва (яйця, м'ясо, масло тощо), які зараховувались як частина внеску. Облігація була для багатьох людей настільки непосильною, що вони не одержували грошей за свою працю в колгоспі протягом кількох років, у той же час, коли більшість з того, що вони заробляли за межами колгоспу, конфісковувалось колгоспною владою або продавалось, щоб мати гроші для сплати облігації. Мільйони людей у 1930–ті роки мали 16–ти і навіть 24–годинний робочий день, за який одержували не більше, ніж жменю пшениці. Людина повинна була „добровільно" підписатися на цю облігацію, так само як „добровільно" вона вступала до колгоспу. У більшості сіл колгосп навіть не наділяв селян роботою, аж доки вони не підпишуть зобов'язання сплачувати за певну облігацію, розмір якої визначався в адміністративному порядку колгоспним керівництвом. Для більшості людей тільки розподіл трудоднів у колгоспі давав можливість заробити необхідні для існування кошти. Впровадження облігації дало можливість використовувати найдешевшу працю протягом максимально можливої кількості робочого часу. В цьому розумінні облігація є нічим іншим, як примусовим трудовим контрактом, спрямованим на збагачення держави за рахунок сільських мешканців. Це було логічним продовженням процесу колективізації, що забезпечував нібито юридичну підставу для конфіскації власності у селян.

Після Другої світової війни для більшості людей, починаючи з 50–х років, облігації почали повертати, і протягом багатьох років колгоспники, які вийшли на пенсію, одержували за них невеликий додаток (до речі, дуже невеликий) як повернення внесків, зроблених у виснажливі 30–ті роки. За свідченнями багатьох, було повернуто лише невелику частину тих коштів, що були сплачені за облігацію.

Кілька опитуваних дали наочний опис тих труднощів та злиднів, початок яким поклала облігація. Смола П. Ф. повідомила, що до 1948 р. більшість грошей, зароблених колгоспником, поверталась до колгоспу у формі облігації. Замогильна Г. В. зазначила, що їм виплачували лише трохи зерна, а ті двадцять копійок на день, які вони нібито мали одержувати, одразу ж повертались до колгоспу як виплата за облігацію, розмір якої встановлювався представниками влади. Виходило так, що селянин завжди був винен, незважаючи на те, скільки сплатив. Тільки—но він розпочинав виплачувати за одну облігацію, як його одразу ж змушували сплачувати за іншу облігацію. Опитувана засвідчила, що її сім'я була змушена продати теля, яйця і м'ясо, щоб зробити необхідні внески за

облігаціями. Грицина М. Ф. і Колобоцька О. А. описали подібні ситуації. Чуб Ф. О. повідомила, що інколи вони були змушені платити зерном, оскільки більше не мали нічого цінного. Це означає, що навіть ту мізерну кількість зерна (або принаймні її частину), яку сім'я одержувала за свою працю, також потрібно було повернути до колгоспу у вигляді облігаційного внеску. Любичанківська П. І. розповіла, що вона була змушена продати практично все в хаті, що мало хоча б якусь цінність: білизну, ковдри тощо.

Нічні візити представників колгоспної влади до певних сімей були спрямовані на те, щоб примусити їх підписатися на ще більші суми облігацій (Вовкогон І. Т.). Ці нічні рейди нагадували перші роки колективізації, коли аналогічні дії здійснювались з метою тероризувати сім'ї, щоб змусити її відписати все своє майно до колгоспу. Ці рейди, зазвичай, здійснювались тими самими особами — головою колгоспу, членами місцевої ради, комсомольцями і т. п. Козар М. П. описала нічні рейди колгоспного керівництва, які навмисне відбувалися вже тоді, коли сім'я спала. Їх грубо будили, ображали, звинувачували у всіляких гріхах, аж доки родина погоджувалась підписати зобов'язання. Коваленко К. П. також постраждав під час цих рейдів. Йому було наказано підписатися на облігацію в 200 крб. Він спробував пояснити, що не в змозі сплатити так багато, натомість згоден підписатися на 100 крб. Наступної ночі дуже пізно представники колгоспної ради прийшли до його хати й розбудили його і дружину, погрожували їм і наказали підписатися на 200 крб. Опитуваний підписався. Задля сплати облігації він продав на базарі одне зі своїх двох поросят, а гроші вніс до колгоспу.

Для тих, хто не сплачував за облігаціями або не сплачував вчасно, існувала ретельно розроблена система покарання. Найбільш впливовим фактором для своєчасних платежів було просте усвідомлення того, що в іншому разі колгоспна влада просто не нарахує трудоднів, що було рівноцінним до голодного виснаження (Смола П. Ф.). Окрім цього, колгоспників могли насильно направити у трудові бригади на виконання різних робіт за межами колгоспу, — як описала Реута О. М. Існувала реальна загроза бути відправленим на довгий час у ліси для роботи на лісоповалі. Деякі люди були ув'язнені за неспроможність сплачувати облігації і податки (Устименко М. А.).

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМ: ЗАРОБІТОК У КОЛГОСПІ, ЗАРОБІТОК ПОЗА КОЛГОСПОМ, ДОМАШНІ ВИРОБНИЦТВА, ОБЛІГАЦІЇ

Андріяш Уляна Григорівна

— Скільки платили за трудодень?

У.Г.: По двадцять копійок. Хліб більше давали, грішми зовсім мало давали.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Що у скриню дбали [дівчата]?

П.М.: Рушники, сорочки, скатерки, рядна. Самі робили рушники.

— Чи робили килими?

П.М.: Робили, а в Черповодах робили горшки, вишивали багато.

— Скільки гончарів було?

П.М.: Єден. Все робив: горщики, кринки здорові.

— Чи мав він землю?

П.М.: Мав. Він був середняк, а возив продавать в інші села.

— Жінка йому допомагала?

П.М.: Він сам все робив.

— У колективізацію він займався цим?

П.М.: Як почалися колгоспи та почалась голодовка, то я не знаю, де вони і поділися; дуже багато вимерло.

Безродня Галина Захарівна

— Що батько шив?

Г.З.: Всю одежу шив: верхню і більше чоловічу. В мастєрській робив. А сюди приїхав, то і тут шив.

. . . . . .

— У колективізацію?

Г.З.: Батько не пішов в колгосп, він шиттям займався.

— Це була не його майстерня?

Г.З.: Тут у нас була артіль.

— Хто тримав цю артіль?

Г.З.: Державна, канєшно.

— Ви не пам'ятаєте, чи мали люди свої майстерні?

Г.З.: Були у нас, і кузні мали свої, колєсня була — колеса, вози робили, сапожників було дуже багато в нас. Цим люди і заробляли.

Бібік Іван Іванович

— Як ставилися до ледачих?

І.І.: Совсім друга обстановка стала. Хто робив, хто не робив, а пенсію дають — всі равні.

. . . . . .

— Що у когоспі отримували?

І.І.: Ні, прожить ніяк нельзя було. Земля пагана в нас. Жита, картошку садили, більше нічого, і врожай негодний був.

— Де брали кошти на одяг?

І.І.: Благодаря лісу. В літнє время ягоди, урожай хароший на гріби. Сушили гріби, продавалі і купляли обуть, одіть.

— Самі виробляли?

І.І.: Робили, а якже. Коноплі садили на городах, льон і ткали полотно. З вовни ткали, хто тримав овечок до колективізації, а вже після колективізації ніхто овечок не держав.

— Міняли одяг на продукти?

І.І.: Це в 33-му році, когда одяг став, моя мама вивезла всю одежу в Біларусію: карсет, спідниця плюшева хароша — це десять фунтов ячменя дадуть.

. . . . . .

— У 30-40–ві роки?

І.І.: В нашім селі осталося одноосібникав чотири человєка, то всіх загнали в калхоз. Каня немає — здав у калхоз. Батько до 38-го року в калхозі не був. Потом уже діваться було нігде, налогі такі, що...

. . . . . .

— Коли і як виник гончарний промисел у вас?

І.І.: В нашом селі виник гончарний промисел тоді, як начали робить стєкло, дві гути було в нашому селі, і село називалось Гутей. Гутніки, то надо була форма, і вони форму робили на гончарний круг, розрізали наполам і сушили, випалювали і формами. Коли пасуда стєкляна стала, спрос став малий, тоді перейшли на гончарну посуду: горшки, миски, макітри і так далі. Кажний у сваїй хаті рабив гаршки, почти в кажного була свая піч, а в кого не було, прасів, щоб випалит пасуду.

— Протягом року займались?

І.І.: В 20-х роках горшками занімалісь у вільний час, треба ж було спахать агарод, на полі зємля була: пахалі, сіяли, а в зімній період в основном по хатах робили гаршкі. Після утворення калгоспів стало важче. Гончарам не давали робити горшки, або йди на завод ім. Леніна, гончарний цех був великий — гончаров 30 робило. А остальні хто куда: той в лісничество, той ще кудись. В 20-х роках і в 30-х роках як хата там і гончар, і сини і батьки робили, а після війни, в нас загинуло на фронті 130 гончарів, самі основні, а то прийшли інвалідами і не могли робить. В 50-х було в двух селах чоловік до ста: Глібов Хутір і Олешня.

— Скільки зараз гончарів у селі?

І.І.: Мізерна кількість: в двух селах чоловік п'ятнадцять, не більше, час від часу.

— Коли забороняли?

І.І.: Це було після війни да й перед вайною так само. Хто не йшов працювать у артіль, налоги великі накладали і придушували це ремесло, мізерна ціна була, то люди чуть жили.

— Чи були випадки розкуркулювання гончарів?

І.І.: У нас не було.

— Яким чином позначився голод?

І.І.: Помогло вижити: в кого конякабула, горщок був, який мішечок чого–небудь наміняють — польза була. Не один гончар не вмер з голоду.

. . . . . .

— Чи накладали податки?

І.І.: У фінадділи налогавой був інспєктор, каторий вьол учот гончаров, хто занімався гаршками, і налог по обух давали: как можна, щоб він прикратив заніматся етой пасудой. Всі роки було.

Бойко Фросина Охрімівна

— За що люди більше переживали: за своє чи за колгоспне?

Ф.О.: Канєшно, за своє. У колхозі робили — аби день до вечора, поки розвалився колхоз. Любими способами тікали в город із колхозів. Накладають усе: й яйця, й молоко. Хоч у тебе нема курей і корови, а купи і однеси.

Брюховецький Яків Михайлович

—Колгосп за те, що вони робили, щось платив?

Я.М.: Дуже мало. Це був такий ганчарський десяток таких мисок середніх, ну, середніх мисок треба було, як вам сказать, ну, шістірка, ви ж цього не знаєте, це по ганчарству так називається. Треба було зробить шістдесят мисок, шістдесят, щоб заробить два з половиною трудодні, оце таке було.

— А ця норма — шістдесят мисок — як називалась?

Я.М.: Це, це норма була, ганчарський десяток. Тут таке діло. Було чотирі сорти мисок. Оце четвірка. Оце нада було їх зробить сорок. А трошки менших підісят, а ше менших, шо я говорю шестірка, тих шістдесят, а самих найменших сто.

—А самі найменші як звались?

Я.М.: Сотньовка. Да, сто. Значить так. Оце шо сто, шо оцих сорок самих більших, це цінувалася одна ціна, шо цих сорок зробить, шо тих сто, шо тих підісят зробить, шо тих шістдесят. Це всьо равно називався ганчарський десяток. Так називалося воно. Не знаю чого, хто його коли видумав, не знаю. Ну так називалося, це був ганчарський десяток. І ото ціна їм за той десяток, шо тих сто, шо цих самих більших сорок, всьо одно стоїло за десяток. Ну скіки там воно стоїло в то время, конешно, воно давня річ. Оце така справа.

—Так це за день він мав зробить в колгоспі усіх сортів скільки треба?

Я.М.: Не всих сортів. Одного сорту. На другий день, скажімо, другого сорту. Якого сорту понадобилось.

— Це тільки зробити, і за це зараховувалось йому два трудодні?

Я.М.: Два трудодні, ну. два з половиною, півтора, ну, скікі там він зробить.

—І це ж у майстерні працював не тільки він один, а кілька чоловік?

Я.М.: Кілька чоловік. Там вони й п'ять, ото таке.

— А кожен сам свої миски випалював, чи всі разом?

Я.М.: Ні. Там був спеціальний... це як у колгоспі... А дома ганчарь кажний сам собі.

— А в колгоспі?

Я.М.: Ні. Там він був спеціальний чоловік, котрий випалював. Це мій батько пішов, зробив і пішов. Там їх і парував той чоловік, шо там він був. Він їх там і парував, і глядів, і сушив, значить, і так далі ше.

— А розписував?

Я.М.: Розписували ці самі ганчарі, шо робили. Ці ж ганчарі, шо робили, там мало таких, шо не вміли розписувать, а то більшинство такі були, шо уміли. Як розписували? По–всякому. От. Тут був у нас такий ганчарь, осьо Степан такий, да, так у його найкращі миски були за, от по всій розписі. Він найдорожче на базарі продавав.

— А як його прізвище було?

Я.М.: Канюка Степан.

— Коли утворились колгоспні майстерні?

Я.М.: Вони утворилися ще до війни. А потом воно ж війна, все це діло той, а потом послє войни. І десь вони, десь вони були до сорок дев'ятого отакого году. І всьо, і тоді воно перестало це существовать.

— А чому?

Я.М.: Я не знаю чо. Воно, мать, недоходне було. Появились тоді казанки, появились тоді уже ж тарілки і перестали, значиться, оце робить. А потом дома не робили, бо були налоги. І січас, і січас, я вам скажу, оці налоги, оце шоб я робив, примєром, сам дома його і мені б прийшли обложили його хоть і сорок процентів цих налогів, мені б було невигідно. Я б покинув.

— Хто обкладав податками тоді?

Я.М.: Фінодділ. Да. Та тоді ж обкладали, з кози брали каждий год шкуру, хоть вона й одна коза, тоді шерсть. Тоді із садка брали. Ну з усього брали податок: м'ясо, молоко, крашанки. І так же само й оце ця робота.

— Який розмір цього податку був?

Я.М.: Я вам точно не скажу. Тоді ж я був пацан, а потом дальше вже і ті податки, воно вже таке перемішалося. Але було батько привезе гроші, то ми з оцією сестрою Тетяною, вона ж, отаку купу нащітаємо, батько їх ранком понесе та здасть. Всі туда.

— Це в сільську раду?

Я.М.: Да, в фінодділ.

— Ну й собі щось залишали?

Я.М.: Канєшно, шо оставалося. Там те, шо скрізь

пальці протече. Да отаке оставалося. Але ми, ганчарі, хоть і таке, таке ганчарі трохи краще жили. Копійка таки була. Хоть ми й оддавали наче, але трохи лучше жили.

— А хто не платив, то що йому було?

Я.М.: А то тому запріщали робить да продавать, робить.

— Це треба було брати патент?

Я.М.: Да, треба було брать патент.

— А видавали його у фінвідділі?

Я.М.: Да, в фінвідділі трудовому, в Чигирині.

— А коли ж робили посуд, якщо треба було в колгоспі працювати?

Я.М.: Ночами. Батько ночами. Мій батько такий був крепкий. Оце тоді дньом робить у колгоспі, там коровами, своїми ж коровами волочили і возили ж снопи, і так дальші. А ночами сідає було й робить. І я ночами робив, дньом і ноччю, ну тоді я ще був пацан. Мене в колгосп начали тягать аж у підісятом году, то ше мене не дуже там ото, так би тоді. Міні це вже було перед армією, міні вже воно таке — то робив, то не робив.

— А якщо не виходив на роботу, то тоді штрафували?

Я.М.: Канєшно! На роботу треба йти. Він ходив на роботу. А то підеш туди як спеціаліст, там зробить, шоб йому там був виход, удень можуть написать наперед чи шо отаке. Ну, так ото ж і викручувались люди.

— А вже за колгоспу де батько робив миски: вдома?

Я.М.: Дома, прямо в хаті. Прямо в хаті. Була така хатинка оддєльна, як то кухонька. Да, повна хата тих мисок, і ходили діти до баби спать, бо не було де. В хаті була сирость, слякоть, грязнота. Це все було неймовірно. Січас моя жінка оце, вона це все бачила. Я як начав свого робить первого круга, ці миски робить, то вона кричала: „Рятуйте!", шо воно мені ненужне. Але в мене така любов до цього, я в хаті не роблю, я отак зробив ото ж загашник і я роблю його небагато, о, так шо воно їй не мішає. Ото таке діло. І я щас...

— Так ваш батько у хаті все робив. А глину тримали де вони?

Я.М.: Глину надворі. Там вона вкупі лежить як оцево. Оце літом замочує, бере в хату і ото її місить, от. А зімою то набірає там в ночви чи шо, прямо руба її мерзлу, вона в хаті розмерзнеться, отак ото й робили.

. . . . . .

— У вас в селі в колгосп самі йшли, чи заставляли?

Я.М.: Тягнули! Мій батько до сорокового году не вступав в колгосп!

— За що ж ви жили?

Я.М.: Ну ж оце ці миски. А за що жили колгоспники, як їм давали по 200 грам хліба. То колгоспники ще й хуже жили, погано жили. Світили, вибачте, голим містом та й усе! Не було чого надіть, не було нічого!

. . . . . .

— Гончарі самі возили на базар?

Я.М.: Самі.

— А скупники були ті, що приїздили?

Я.М.: Були й такі. А то ж жінки купляли.

— Куди їздили на базари?

Я.М.: О, в Чигирин і в Черкаси, і в Полтаву, їздили і, тут є Телепина, в Телепині продавали, і в Кам'янку, і в Олександрівку, і в Знам'янку, і в Кіровоград, ну де тільки їх не возили. Ну так не дуже ж далеко сильно. Я не знаю, може, й до Києва доставляли.

— Розкуповували миски?

Я.М.: Розкуповували, розкуповували!

— Чи були окремі гончарські ряди на базарі?

Я.М.: Да, гончарі окремо ставали.

Бугайова Ганна Юхимівна

— У скільки років ви пішли працювати в колгосп?

Г.Ю.: Та, мабуть, чотирнадцять.

— А що ви робили?

ГЮ.: Робила в колхозі: ямки копала — метер отак і метер глибини на сад. Шо казали в колхозі, те й робила, усе робила.

— А що вам платили за це?

Г.Ю.: А шо? Нічого. Вони обіщали: двісті грам дамо або по сто грам дамо, а тоді кажуть: „А вони — в передовій". А ми й кажемо: „Та й правда". Сами картошку збираєм діткам, печем на плиті і не обіжаємось. Хай уже туди, хай уже ж на передову, а ми вже як-небудь. І ото щавель рвали, пекли. А тоді вже, як колосочки почали, то мняли, підкрадались, нам не можна, а тоді поки сонце зійде. Так в кого мужик, так нам зробе мелничку, набереш і тоді якусь баланду. Пережили дуже трудне.

Вовкогон Григорій Кирилович

— Чим батько займався?

Г.К.: Хліборобством, землю мав, биків держали, вівців держали, свині.

. . . . . .

— Скільки землі було у батька?

Г.К.: Мать, чотири гектари всього, а добавили два з половиною гектари.

— Скільки худоби було?

Г.К.: По дві корови і коняка була, і свині, курей мало держали, вівців десятки два.

— Чим батько займався, крім землеробства?

Г.К.: Горшки він робив. І дід Павло робив.

. . . . . .

— Де продавали посуд?

Г.К.: Тут базар був здоровий і в Медведівці, в город возили Свєтград. Батько волами возив.

. . . . . .

— До яких років батько робив посуд?

Г.К.: До сімдесяти п'яти.

— У колективізацію робили посуд?

Г.К.: Тоді нас вигнали з хати. Робив, а яка вже була робота? У братову хату перейшли, а він поїхав у Сибір. Уже в людей з половини робили: твої дрова чи в тебе в хаті зроблять. Це за колгоспу. Мусів батько щось робить.

— Колгоспної гончарні не було?

Г.К.: Була, а тільки недовго. Дрова треба, а які вони хазяйни?

— В майстерні не схотіли люди працювати?

Г.К.: Треба дрова тридцять п'ять пудов. Поки куркулили та ломали постройки, то робили, а як не було шо ломать, в мого батька за десять рублів продали базар, а за тридцять рублів — клуню. Клуня на сто кіп хліба.

— Садок фруктовий був коло хати?

Г.К.: Був садок: груші, яблука, сливи. Люди приходили, і батько продавав, і так давав.

Вовкогон Ілько Терентійович та Вовкогон Олена Пилипівна

— Всі в колгосп пішли?

І.Т.: В нас багато було, що не пішли в колгосп. На них накладували великі податки, давили їх. В нас був батьків брат, то його давили-давили, поки він вступив в колгосп, і хлопці його ходили. Мій батько пішов в колгосп в 32-му році.

— Батько чим на життя заробляв?

І.Т.: Горшками.

— Чому батько не хотів іти в колгосп?

Вовкогон Ілько Терентійович

І.Т.: Дуже мама не хотіла. Батько здав у колгосп упряж, віз хароший, борону, плуг — все. В батька було два вози, то він успів продать. Була лошиця дуже красіва. Приїхали з Боровиці і дали батькові за неї хліба багато, коня. Колгосп цей виводив племя з цеї кобили.

— Хто проводив колективізацію?

І.Т.: Наші, а їх називали „костогризи". Вони організовували колгоспи, бригади, Васюри були комсомольці, що організовували. Випивають з батьком, а на ніч приходять душ тридцять зімою і умовляють в колгосп, і всі спеціально курять, і вони нас тим димом додавлюють до кінця. В нас був закон, що як люди в хаті, то діти не должни шататься по хаті. Якщо хто хоче пить або що, то матері шепнули, а мати подасть. Потом вони поснуть та обратно про колгосп. Нам було ніякого життя. А за позику, Боже мой!

— Що платили в колгоспі?

І.Т.: Ноль цілих три десятих, так казали — дурно платили, і до трудодня, а якщо ти тямущий, то одна ціла двадцять п'ять сотих. Якщо ти жуків собирав, то тридцят сотих, якщо пішов полоть та не виконав норму, то ноль цілих п'ятдесят сотих. Якщо граблі тягать, то пацанями тягали ми по двадцять п'ять-тридцять сотих.

— Де брали гроші?

І.Т.: Батько вдень на роботу, а ніч горшки крутить.

. . . . . .

— Де реалізовували ви свій посуд?

І.Т.: Побільше в Олександровці, Боровиця, Худяки і Медведівка.

— Ви самі возили, чи хтось допомагав?

І.Т.: Якщо я в колгоспі робив і в мене немає тягла, то я виписав собі пару конячок і поїхав, а то коровами возили, спрягалися з сусідами. Ми з нею вдвох поїхали в Олександрівку, а вони легкі, а там ні одного горшка, то ми харашо поторгували. В Медведівці всігда підносять випить. Як поторгують, а там були міщанки — і хліб, і рис дають, всьо на столиках. Кварту купили і сіли. Це і до війни, і після війни.

. . . . . .

І.Т.: Зімнього періоду дуже велика сирість, тому бажано робить літом. Зімою ніде не дінешся: стоїть пічка жалізна, дрова ріжеш, труба стоїть.

— Чи приїздили додому закуповувати горшки?

І.Т.: Їдуть з побережжя. Якщо він знає, що я браві горшки роблю, а вони один по другому взнають це діло. До мене приїжджають на ніч санками, тачками і правлять за Дніпро. Раньше був Дніпро нешироκий — поромом переїхав, і туди везуть за Дніпро.

— Вони їх перепродували?

І.Т.: Він їх перепродує і приїжджає мені могорич привозе, якщо браве поторгував.

— В який період?

І.Т.: Літнього і особєнно під осінь. Це і до війни, і після війни.

— В голодовку 48-го року ви це робили?

І.Т.: Да.

— В кого ви навчилися?

І.Т.: У батька Терентія Микитовича.

— Коли ви припинили робити?

І.Т.: У 1964–му році. Не схотів, бо подивився, що дурна робота. Став бригадіром в колхозі, в мене було 1000 штук овець, 350 телят, 22 пари робочого тягля, а в бригаді було 200 душ у мене, женщин, що пололо — 40 душ було.

— І інші припинили робити?

І.Т.: Поступово.

. . . . . .

— Возили на базар продавати?

І.Т.: Возили.

— Які ціни були?

І.Т.: Тоді така бідність була. В 33-му році треба батькові продать горень горшків, щоб купить пуд жита, в 45—47–му році треба батькові продать сотню горшків, щоб купить пуд хліба.

— Податки накладали?

І.Т.: А якже.

— Хто накладав податки?

І.Т.: Фіноддєл. Заходив і питав, скільки примерно зроблено горшків за год чи за півгоду, а правди йому не кажеш. Хто на роботу ходив, то вони даже й обминали, а той, що занімався, то плакав.

О.П.: Чи жнива, чи що, ходили за позикою вночі — не дадуть спать — оце тобі стільки позики, і як хочеш.

— Гончарі трошки краще жили?

І.Т.: Трошки краще, коли поробить горшки, а поки поробить другі, то вже й нема, а ще як сім'я велика.

— Що люди в селі робили?

І.Т.: Той сани робив, а той воза змайструє, а той тачку, піджак пошиє — перебивались. Були такі, що геть не мав нічого. А було таке, ще й до колективізації, ціп у руки і пішов на села.

Войтенкова Марія Петрівна

— Що вам платили?

М.П.: Нічого. Отого ми тепер і пєнсії скіко получаємо, шо ми робили даром, ні з чого тепер узяти на щот, шоб наложити нам пєнсію більшу. А робили ми: і поле копали женщини, копали поле в лопати — це в войну, і скирдували, і носили так на палках удвох по півкопи оцього хліба, носили до скирди, а там скирдували, то

скидали і скирдували. Та ходили далеко дуже в поле, поле ж далеко, а ми пішки ходили. От буряки, ми робили їх і вручну копали, а воно ж тверде, треба його здати.

— І все задарма?

М.П.: Ну, задарма. Колись я руб получила і той загубила по дорозі, десь поки дійшла додому, то витрусила його.

— Чи давали пшеницю?

М.П.: Це давали: пшениці, кукурузи давали. Буряків не давали, а як мій хазяїн уже став агрономом, зароблювати картошку оце, так і картошки получали багато. А як були сперва агрономи, так нам не було лишньої картошки, не давали. А мій ото виробляв оті картошки харашо, там сорта які мішалися, він їх ходив з молодими, возьме там жінок дві–три і викопували їх геть, ті скверні сорта.

Воропай Софія Іванівна

— А що люди казали про тих, хто не пішов у колгосп?

С.І.: Ледачі, нічого не роблять. А мені було тринадцять років, то я стала вишивать, зароблять вишиванням гроші.

— Це була артіль?

С.І.: Була в Золотоноші артіль, а тут була бригадирша, шо возила шиття. То я ото вишивала, аж поки война стала.

. . . . . .

— А скільки за сорочку платили?

С.І.: Дванадцять рублів, а плаття було сімнадцять рублів. То я, було, більш як по сотні в місяць получаю.

Гацько Федора Юхимівна

— А куда ви ходили на заробітки?

Ф.Ю.: У совхоз.

— Там більше платили?

Ф.Ю.: Ну, тут же дожилися, грошей не давали, ото одну затірку поїсиш і всьо. Не було нічого. І добулася — те, шо було в мене, погоріло, а яке на мені було, воно порвалось. І тоді не випускали. А тоді якось нас випустили, дали мені на год паспорт годічний, і ото я ушла. А одну сестру в Харків бабушка відвела за дитину, а одна тут горювала, по квартирах ходила.

— Сестру відвела і комусь віддала за дитину?

Ф.Ю.: Да.

— А хату не дали?

Ф.Ю.: Та не давали. І хат пустих багато було, і в колхозі робила, а ніхто вніманія на сиріт не обращав.

— Чи сестра ходила від хати до хати, щоб попросити поїсти?

Ф.Ю.: Та а як же ж, так і ходила.

— Люди давали?

Ф.Ю.: Давали люди: дасть кусочок хліба, кусочок гарбуза.

— Чи люди казали, що гріх не дати тому, хто попросить?

Ф.Ю.: А якже, тоді гріха боялись. Тоді у неділю, Боже сохрани, поїсти, поки з церкви прийдуть. Тепер оце в нас було, мати ж умерла, батько руководив, ану дивися — заріжуть кабана, так шо думаєш, до Різдва ковбаски не дадуть і з'їсти. Поначиняють усі ковбаси, їсти — ні.

— Що ви робили і що заробляли в радгоспі на заробітках?

Ф.Ю.: Та заробляли хоть копєйки, так хоть шонебудь купити можна: чи ботинки, чи шо. А тут же нічого не платили.

. . . . . .

— Що ви возили в Харків продавати?

Ф.Ю.: Шо я возила? Я нічо в Харків не возила. Це вже ми ось возили, як колхози начали, та ходили на роботу, такі раки ловили та в Харків возили, шоб купити зерна у сорок сьомім, діткам накрутити баланду якусь. А гроші не давали в колхозі аж до весни, поки позика. Там як нащитають щось, і позика підходе — до вішалки визивають, на роботу не допускають: плати оті гроші, шо у тебе лежать і всьо. Гроші не давали нічого, кромі дадуть там зерничка трохи.

— То як же люди жили?

Ф.Ю.: Садили дома на городі, більше своїм жили, голодували та й усе. А в сорок сьомім годі багацько й пухли були люди. Ну, ми оберталися. Хазяїн у мене і двоє діток у мене було, то в войну вмерла в мене дєвочка, прийшов уже хазяїн мій з войни, так уже дєвочка вмерла, двоє було. Та підем, рогелі такі понапинали, сєтки купували і напинали, і то ходили раки ловили, бродили по Дінці і ловили раки. І ото на Харків возили. І ото вторгуєш чи там тридцять рублів, ото стакан зерна купиш чи два, чи три, ото накрутиш, намелеш, баланду звариш, а на роботу йти. Щітки в'язали, віники з бур'яну в'язали. Ото нав'яже там п'ядесят, тридцять і ото там по десять

копійок, по п'ятнадцять копійок продавали ті віники.

— А молоко?

Ф.Ю.: Сами начали купувати кози в Харкові, козенят і ото держали. І ми держали козів. А тоді як колхоз начав нам хліб давати, покупили тьолочки і коров держали. І тоді коров держали, і післяднє врем'я свиней різали й усе. Ну, у мене в сємдесят шостім хазяїн умер, так я ше без хазяїна чотири годи корову держала, сама жила. Діти в мене — син у Гресі живе, уже ось скоро на пенсію, дочка одна в Балаклеї, тоже вже на пенсії, з тридцять сьомого году, одна в Шолудьківці.

— Коли ви вийшли на пенсію?

Ф.Ю.: Мабуть, уже тридцять год, як я на пенсії. Дванадцять рублів платили мені.

— Чи вам тоді вистачало?

Ф.Ю.: Та де воно вистачало. Ну тоді ж хлібина була п'ятнадцять копійок, шістнадцять. Воно мені тоді лучше вистачало, як оце зараз дають сто шістдесят рублів. Шо я за їх куплю зараз?

— Після війни почали платити трошки більше?

Ф.Ю.: Да, начали ж совхоз, розживаться, коров начали держати, молочко начали виписувати і м'ясо виписують. І я ходила, як було двадцять п'ять рублів свинина, гов'ядина двадцять рублів, і я ото піду, п'ять кіл випишу. То платили нам дванадцять рублів, тоді добавили вісім рублів, тоді ше вісім рублів добавили — двадцять вісім начали платити. І отак кажен год начали уже, коли вже в мене хазяїн умер, так уже давали двадцять рублів пенсії.

Грицина Мотря Федорівна

— Шо люди заробляли в колгоспі?

М.Ф.: На палочку — п'ятнадцять копійок і двісті п'ятдесят грам хліба. Ждеш одчотного году та ждеш — скільки ти заробив і ще должен остався, а робили від ночі до ночі.

Грушівська Софія Тимофіївна

— Шо вам платили в колгоспі?

С.Т.: За паличку, за трудодень. А паличок наставляли — та хату обставляли паличками.

— За те, що ви працювали, вам ставили паличку?

С.Т.: Ставлять мені паличку. Але робили.

— А за паличку платили гроші чи давали якісь харчі?

С. Т.: Паличку ставили, то стіки-то трудоднів виходить. Та платили, але щось там дуже мало.

. . . . . .

— А де брали гроші на взуття?

С.Т.: А так, заробляли трохи, ходили та платили люди. Я получала дванадцять рублів грошей, колгосп платив мені. То що, я було куплю і хлібину, і озуться, а сійчас — хоть сказися.

— За колгоспу ви їздили на ярмарки продавати фрукти?

С.Т.: Продавали, і одяг було купить, бо ми сиділи у братовій хаті, брат поїхав у Баку, він робив у Будищах. Та й я була, був хлопчик Віктор у нас, то ми робили. Він робив, а я мила діжку, квасила в льоху, то платили, то можна було і капусти набрать наїстися, й огірків.

. . . . . .

— А скільки в батька було землі до колгоспу?

С.Т.: Мало в його було землі, а в нього млин був, вітряк. Був млин, мололи, та мірчук там був, а мірчуки щось давали тоді, і собі було. А голодовка була, то тоді ні собі, ні комусь не було. Мірчук — це міра, яку брали замість грошей.

— То с коли люди приходили молоти, вони не гроші давали?

С.Т.: Ні, давали коряком, коряк — мірчук — так як відро.

— Віддавали пшеницею?

С.Т.: Шо мелють.

— То батько міг мати менше землі, а кормитися з цього?

С.Т.: Да. А тоді ми вже собі подружилися, порозходили.

. . . . . .

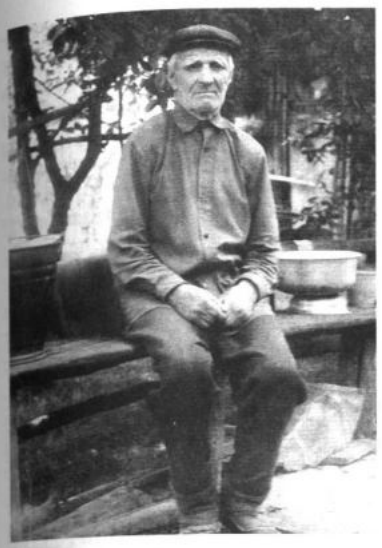
— В сім'ї батько тримав гроші, вирішував, чи їхати на ярмарок?

С.Т.: Возив і мав і гроші. І сливи продавав, і яблука продавав. В нас сад великий був, то були і яблука, сливи, вишні були, все в нас було. То возили вони і в Шполу возили. Було которогось із хлопців візьме, щоб глядіть там коні, то брав. То привезе, набере на спідничку, кофточку, щось-небудь привезе, зодягав.

Дем'яненко Іван Єремійович

— В якому році працювали в гончарній майстерні?

І.Є.: В 36-ом році. Я ніде не ходив. В колгоспі нічого не дають, заробітків нема. Я втік у Росію

Дем'яненко Іван Єремійович

ще хлопцем, і гончар настоящий був — робив всякий посуд, де що не є. В Росії робив горшки до 33-го, а потом вернувся. Садок у нас уродив. Продавали черешні, то куль рибки чи хлібину — так я жив. Організували майстерні в 37–ий чи 38–ий.

— Скільки було майстерень?

І.Є.: На ланку одна була і на яру одна.

— Багато було гончарів?

І.Є.: Багато, всі пошти горшки робили, дехто ходив, а дехто ні. Чоловік десять було, а платили їм трудодні — поставе палочку і йди. 60 штук норма — двохлітровка, а чотирьохлітровка писалася 30 штук, а шестілітровка — 25 натрудодень. Золотоноша заїжджала і брала. Там були інваліди, і закупляють: 6–7 машин нагрузили за день. Гроші платили у колгосп, а нічого з них не виплачували.

— Як організовувалась робота?

І.Є.: Глину наш чоловік заносив, збивав, і ми робили горшки. Я прийшов і готової набрав, розрізав стальною проволкою і я випалював, а то кому скажуть. Горень був в приміщенні. Здорове приміщення і там усе було — колгосп будував. Горен перемурували, кругів 15 стояло.

— Глину де достовали?

І.Є.: На пеньках брали, 10–12 метров вглиб добували, а глина така чорна–чорна, клійка, як масло.

— Гончарі і вдома працювали?

І.Є.: І вдома робили увечері і рано, а тоді на роботу. Продавали на базарі.

— Коли перестала працювати?

І.Є.: Як война началась. І дома виготовляли і там харашо. Палили свинцем. Свинець на пісок перероблялі, мазутою обливали і закладаєм в горень, даєм температуру таку, що воно плавиться. Поплавилось і як зеркало зробилось — оце такий посуд.

— Вдома робили димарі?

І.Є.: Як горшки робив, то й труби робив.

— Після війни майстерню не відновлювали?

І.Є.: Як прийшов з війни, то робив дома. Після війни платили трудодень. Зробиш, ідеш додому і до ночі дома робиш. Баба на буряки йде, а прийдемо і до ночі все робимо.

Джирма Архип Якович

— А де ж люди брали гроші, щоб купити одяг, взуття [після колективізації]?

А.Я.: А ото ж так: картопельку продасть та, може, якесь тамечка порося або теля, якшо є. То так і ходили. І латками на латці.

. . . . . .

— А в колгоспі була гончарня?

А.Я.: Була. Я ж кажу, шо була ганчарня. І колгосп за ту ганчарню, ми так витягали той колгосп як ніколи. Було нас там чотири робочих і ми... Лука був коваль — завєдующий нею. То ми там так, я робив п'ять десятків у день. А п'ять десятків — ото нада чуть не тисячу мисок зробить на п'ять десятків. А один був такий дядько дебелий, ну старіший за мене: „Давай на щот". І ми взялися. То він робив скіки — п'ять трижди п'ять. На десяток тридцять штук мисок ішло таких великих. Якшо він зробив тридцять мисок, то це щітається десяток. Якби він зробив за день сто п'ятдесят, а я зробив отаких два десятка — шийсят. А то меншіх зробив чотирі чи два десятки, на п'ять, і він п'ять, і я п'ять. Тіки шо я на півчаса швидше зробив. А він тоді: „Тьху, блядь, я, — каже, — не думав, шо ти мене обдєлаєш". Кажу: „Нє, брат, це ти вже якшо зо мною взявсь, то вже не обдер". А косить! Семдесят двя дні косить. Прийшов з армії, гречку та соломину косив семсят двя дні. То вже

тоді ним на грешках сніжок уже припер. Я ше косив. Я приїхав з армії, я був в Ірані. Я із Сухума забратий, ще не раніний, нічого і так ше здоровенький був дядько. То воно до мене каждий день бригадір каже: давай і давай. То я ходив семдесят днів косою — це ж не шутки.

— А тих гончарів, які мали гончарні, не розкуркулювали?

А.Я.: Кирила Канонецького розкуркулили і були десь вислали, ну він вернувся–таки додому. А потом таки ж він і робив, тіки він робив уже побольше ноччу. Оце так став його робить.

. . . . . .

— Податки великі накладали на гончарів?

А.Я.: О-о! Через шо ж вони й кидали. Та робили ноччу, бо боялися! Такі податки, шо не дай Бог! Я робив оце в сільраді од фіноддєла, та оце бондарів, чоботи которі шили, которі оце штани шили, пінжаки, то шо ж, вона пошила, а податок такий з неї. Приходю я рано на роботу, а вонис в сільраді б'ються! Снісаренко Прокіп б'ється з головою сільради. А чого б'ються, не знаю, за віщо. А я — між їх, кажу: „Це ж, хлопці, вам не вулиця, давайте розходьтеся". Розтяг їх. А він тоді зараз, цей голова сільради, зараз до теліфона і бігом інспектора визиває з фіноддєла. А інспектором був Яценко Гриша Дмитрович. Визиває цього Яценка, приїжджає він. Сідають вони на моциклет, а я їду лісапетом. Під'їжджаємо тут до одного, а цей же, шо бився, плотник, та мурував у нього хату. Під'їжджають вони туди, а цей голова сільради, шоб же його оподаткувать. Під'їжджають, і я під'їжджаю вже лісапетом. Той Павло інвалід, без ноги отако. „Хто вам оцей домик мурував?" — питається цей, шо з фіноддєла, Гриша Яценко. „А нашо вам?" — „Хочу собі найнять такого спеціаліста. А хто ж це такий?" А голова сільради стоїть, слухає. А я вже ж чую, шо вже ж він бреше, но мовчу, моє діло — мовчать. „Та мурував в мене Прокіп Снісаренко". Він пішов подивився, обійшов кругом та: „А скільки це воно стоїть?" „Чотириста п'ятдесят рублів". Той раз-раз, записав. Та дає, шоб той розписавсь. А він не хоче. Тоді голова сільради взяв і розписавсь, та дає і мені, шоб я розписавсь. А я кажу: „Моє діло таке: як будуть платить гроші, то в мене тут є квитанція, я виписав, ті гроші забрав і всьо". Поїхали. Під'їжжають вони до цього дядька, шо оце хата, тоже він, цей же Прокіп, змурував. А він же, цей голова сільради, він же знав, хто в їх робив хату. А тут Гриша, забув як його по батькові, виходить. А цей же начальник фіноддєла питає його: так і так, мов, хто робив? „А зачєм воно вам?" — він так по-рускі балакав. „Та ви не бійтесь, мені треба такого спеціаліста!" „Ну він мурував мені, Снісаренко Прокіп". „А скіки ж він взяв за те?" „Чотириста п'ятдесят рублів". Ну, це ж тоді гроші були. Ну він тоже записав: „А ви не розпишетесь?" „Ну зачєм я буду писать, я вам говорю і всьо!" Розписались. Двєсті п'ятдесят чи триста подоходного всмалили! А він не платить. Ну вже ж він не заробляє, вже боїться, а ті, шо заробляв, уже потеряв! Нема! То вони тоді беруть шкільну підводу, беруть мене, і голова сільради, і цей інспектор, — їдем до його додому, до хати, до Прокопа до цього. „Ти даєш гроши?" „Та де ж я даю, як у мене нема. Буду виплачувать потрохи". „Давай гроши!" А стояла хароша радіола. Він, тей Гордій, думав, шо я дурніший його, та каже: „Бери". „Не, — кажу, — бери ти! Я її брать не буду!" Тоді вони з тим Яценком за ту радіолу та привезли, та здали в кооперацію, то не знаю, за скіки вони продали. І так він таки поступово виплатив ті гроші. Ото вам таке було! А люди начали боятися і вся робота прекратилася.

—На базарі гончарі окремо продавали свій посуд?

А.Я.: Окремо. Тіки з таким условієм — якшо у вас є, шо ви платите подоходний налог, то ви можете продать на базарі. А якшо немає, то як захватять, то буде — заштрахують добре!

. . . . . .

— Скільки гончарів у вас було на село?

А.Я.: В нас на село було, мабуть, душ із сімнадцять, не менше.

— Це до війни?

А.Я.: До войни і під войною. А землянок мало було. Може, п'ять чи шість на все село.

. . . . . .

— А вози не міряли на кучки, оплетені лозою вози?

А.Я.: Не було такого. Випалив, зробив — і на базар. І як поїдеш: Боровиця, Шабелники, в Худяках я продавав, у Леськах я продавав. Там були базарі, туди возили. Коровою возив. А то наймали в циган коні і в Шабелники возили з циганом.

— Скільки коштувала миска?

А.Я.: До войни хароша — руб. А півтори тисячі з горна до двох тисяч, та щитайте — до півтори тисячі в місяць можна було вигнати. Це як горен великий, а то 1200—1500. 1100— 1300 можна було вторгувати. А корова стоїла тисячу.

Дудник Домна Федорівна

—За що жили ті люди, що не вступили в колгосп?

Д.Ф.: Тії мучилися — то поле відбирали, то потом уже, як хто міг, мучився, аж доки не оснували ще другий колгосп. То був Сталіна, а то Петровського тоже. То ті вже решта, вже їх зігнали, як побачили, що вже нема виходу, вже їх зігнали докупи. Та що вже заходило: чи кіло на день, чи дві, чи три, чи як. Грошей тоді не давали. Це тако якось в кінці року там пощитають якісь копійки — чи то по двадцять копійок, чи по вісімнадцять, чи по п'ятнадцять, вищитують. Але це аж в кінці року пощитають, що ти там заробила, і там найде якийсь рубель. А прошлий рік всьо — відки хоч, відти жий.

Дудник Марія Омелянівна

— Що отримували тоді в колгоспі?

М.О.: Тоді платили тільки зерном.

— Скільки ви отримували?

М.О.: Давали тоді по півкілограма на трудодень, було і по кілограму на трудодень платили.

— Цього було достатньо, щоб прогодувати велику сім'ю?

М.О.: Да, як давали по кілограму, то достатньо.

. . . . . .

—Люди вболівали за колективну власність? Ви особисто переживали, щоб на полі гарно вродило, вчасно зібрати врожай?

М.О.: Так, тоді всі люди переживали і хотіли, щоб був добрий врожай, бо знали: як добре вроде в колгоспі, то будемо мати багато хліба.

—Чи так само переживали за колгоспну землю, як за власну?

М.О.: Да, вжилися, то вже таке саме було відчуття.

. . . . . .

—Де ви брали гроші, щоб купити одяг?

М.О.: То муку продавали, то зерно, то яічка, то сяке-таке. А так, де ми могли взяти гроші? В нас не було свиней чи там які телята, так як ото люди тримали, в нас нічо не було.

—Самі виробляли одяг?

М.О.: Пряли вовну, робили сукно, збивали, валянки були з вовни, з сукна.

— Хто їх виробляв?

М.О.: Сукно, ну, були такі люди, що вони сукно робили. У Джурині робили це сукно.

— А ви самі який одяг могли виготовити?

М.О.: Пряли вовну, фарбували, шили спідниці. А сіяли коноплі, робили сорочки, вишивали.

—А чи можна було в селі щось обміняти на одяг?

М.О.: Так, було. У війну або в голодні роки міняли продукти на одежу. Приносили до нас одежу ті люди, що дуже голодували. От моїй старшій сестрі Наталці вимінляли дуже гарну спідницю зелену, з доброї матерії. Мама дала за те миску зерна.

Дяченко Михайло Антонович

М.А.: Важко було у колгоспі в перші роки, а пізніше почали обдирать сильно. Год робиш — не знаєш за що. Начисляють тобі стільки–то, а як він числиться цей трудодень? Кажуть: дали по півкілограма картошки. А як по два кіла зерна — о, це вже багато.

. . . . . .

— Де брали гроші після колгоспу?

М.А.: Отак і крутилися, так і ходили — своє полотно. Жінкам на зіму робота — прясти. Я попом'яв коноплі, всі люди прядуть, а це полотно треба вибілить, аж тоді шить. Це адський труд, бо тоді ще треба коміри повишивать.

— Продавали фрукти й рибу?

М.А.: Жили, в основному, із садків. Ремесла не було. Кузня була, до колгоспу часна, то кажний інвентар ремонтірує, бондарі, столярі — це часники. І на цьому підробатували, і якусь копійку мали.

Єщенко Марія Опанасівна

— Чи виробляли вдома щось на продаж?

М.О.: Дак то всє: то картопельку там, то цибульку, то малачка, то всє. Не толькі ми, а весь народ насів в базар.

— Це весь час було так?

М.О.: Ну тода.

— А після 33-го року теж продавали чи вже менше?

М.О.: Менш продавали. Во-пєрвих, тридцять третій год, дак мині він такий був тяжолий, шо невазможин був — в мене було дитя, а голод тут

скочив, дак крєпка трудна було. А в сорок сьомом году іще був тяжелєйший чим і тридцять третій, бо в мене вже було дєті.

Заєць Андрій Соломонович

А.С.: Хліба на трудодень получали по два кіла, коли по півтора, то по сімсот грам на трудодень. Оце я заробив там сьодня півтора дня — кіло триста получив там.

. . . . . .

— Де люди брали гроші на прожиття?

А.С.: Тоді полотняна була одежа, красили бузиною там сорочку, штани і ходять. Тоді позику накидали багато, накинуть позику. Ну шо, за одне виплачуйся, накинуть там рублів восємсот, коли тисячу, прийдуть, сидять, підписують. Я прихожу, а вони сидять і підписують на позику: „Підписуй". „Не підпишу". Не підписався, йдуть на другий день звечора, ноччу ходять, шоб поневолі. Грошей не було тоді.

— А якщо підпишешся, то треба давати гроші?

А.С.: Ні, там на виплат давали. Це не зараз, а так то було.

Замогильна Ганна Василівна

— У колгоспі крали?

Г.В.: Крали. Як наш колгосп сам був, то не брав ніхто, хватало всього, а як соїдинили з Городищем, як начали красти. І тоді вже нам скверно було на віки вічні: і получали ми погано, і хліба мало було, і крали. Всього двадцять копійок на трудодень платили. Та ви ж ті двадцять копійок всьо равно не получите — облігації по тисячі, що ще й должні. Як у кого корова чи теля, то продасть. Платили — і за крашанки, і за м'ясо платили налоги.

Зборовський Яків Михайлович

— Що платили в колгоспі?

Я.: Три годи, як я робив, то нічого не платили, а потім гарно платить стали і гарно жить.

. . . . . .

— Після голоду продавали на базарі?

Я.М.: Нічого не продавали.

— А після війни, в 50-х роках?

Я.М.: Скотину. Раньше батько в економії робив. Молотілка кінна була.

— Після колективізації щось возили на базар?

Я.М.: Нічого.

— Фруктовий сад був?

Я.М.: Для своєї сім'ї були дерева.

— У 50-х роках податками дерева не обкладали?

Я.М.: Обкладали і дерева і все наложували. Жито давали, пшиницю, картоплю, м'ясо государству давали. З сельсовєта приходили, і ми виплачували.

— А хто не міг виплатити?

Я.М.: А я був у Черкасах, воєнне отбував, тоді брали на місяць, півтора, три. Батько щось не виплатив, то взяли корову. Батько ходив требував, а корова заперта в сараї. Край хутора жив вповноважений, кацап називали. Батько хвалиться, що два дні корову держать. Я пішов як воєнний і кажу:

— Чого ж ви батькові не даєте корову?

— Грошей нема. Ви хто такий?

— Я отбував свою службу два місяці.

— Ладно, напишу записку, покажеш старшому і заберете корову, а гроші будете виплачувать. Пішли з батьком і забрали корову.

Зоря Катерина Костянтинівна

— А що отримували в колгоспі?

К.К.: Паличку — трудодень. Ви знаєте, що ні з чого тепер нам писати. Кажуть: „Вам ні з чого писати". Е, робити так, як ми робили. Ну і не нада так робити, і не нада заставляти їх так, бо тепер той народ так не викрепе, як ми крепили.

— Чи вам тоді давали пшеницю, кукурудзу?

К.К.: Та, ше давати. За шо давати? Мінімум тоді було, мабуть, шоб триста трудоднів виробив. Було в мене з дідом до сімсот трудоднів. Дід пиляв, угорі на стелюгах стояв і пилкою пиляв. А я була по разних роботах, на наряд: куда пошлють і в городній. Тоді мені писали одинадцять днів. Як викинули глаз, не робила — втора група.

— На рік одинадцять днів?

К.К.: Ні, на місяць трудоднів. А шо на трудодень давали? То далі стали давати, колхоз заживався, стали давати. А тоді дали третю групу мені і сказали: працюй.

— А коли була Друга світова війна, то ви не працювали?

К.К.: Тоді я не працювала.

— А потім де сторожували?

К.К.: В огородній бригаді.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— Що вам платили в колгоспі?

М.Є.: Не платили, а всьо забирали, все на позики. Як Дніпрогес робили на Дніпрі, то як прийдуть чоловік три–чотири та накладуть: оце стільки грошей здати, розпишися, щоб виплатив. А чим же його тоді платить? То так трудно було, що не можна не в ліс іти, украдеш деревину, то штрафують. Наріжуть дерева та возять на двох колесах, та самотужки везе аж у Чорнобаї.

. . . . . .

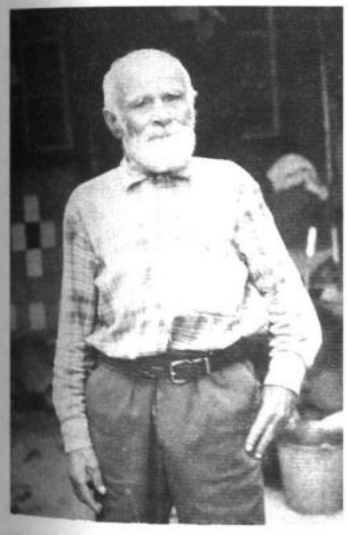
— Що ви заробляли в колгоспі, з чого жили?

М.Є.: Коровка була, та в базар ходили. Молока, Боже сохрани, щоб самим з'їсти, все на базар. А накладали, щоб молоко здавали державі, ще даром.

Ільченко Іван Дмитрович

— Що люди заробляли у колгоспі?

І.Д.: Платили дуже мало. Були такі года, що не хвата налог заплатить. Розпреділяли так, що і по сто грам було на трудодень. Дуже погано було.

Йоненко Семен Харитонович

— Посуд вдома виготовляли?

С.Х.: Дома.

— Протягом року?

С.Х.: Протягом року.

— Як було при колгоспі?

С.Х.: Виготовляли, як можна було, а як не можна, то покинули зовсім.

— Давно ви перестали посуд робити?

С.Х.: Давно.

— Чому перестали робити посуд?

С.Х.: Невигідно було. Були й податки, а податки накладало правління. Патент був не дуже великий. На базарі перевіряли — покажеш.

— Гончарів розкуркулювали?

С.Х.: Це не гончарів, а заможних людей розкуркулювали.

— Гончарі не були багатими людьми?

С.Х.: Гончарі багатими людьми не були.

Каракай Федора Терентіївна

— Ви в колгосп самі пішли, чи вас заставляли?

Ф.Т.: Заставляли.

— Свої чи чужі?

Ф.Т.: Свої ходили по хатах уночі. Прийшли та корову повели на налигачі. Свої чоловіки.

Кийко Євдокія Іванівна

— Ходив ваш батько підробляти?

Є.І.: Ходили по людях майстрували, ходили на заробітки і завербовувався мій батько. У квітні місяці, було, завербується і аж до жовтня, до Покрови на вітряну мельницю. Ото літо проробить і получить якусь платню. Жили бідно як одійшли од батька, да не було нічого. У батька ще не було землі, поки вони ще хату собі купили, а тоді копанів, два гектари синокосу, та батьків батько дав ниву землі, дав підмет і начали пахать. Підмет — це коноплі сіяні. Коноплі, просо було там сіять на межу. А ця ж пахотна земля, шоб хліб сіять, то це на полі, осюди на гору. Млин був дідів, а потім дід уже заслаб да віддав моєму батькові. Це був вітряний млин, він молов і собі, і людям. На Трибку було шість млинів. На Островку — три. То він людям молов, а люди платили хлібом, одсипали. Тоді грошей не було. Тіки змелють чи шість, чи сім мішків, і він ото набирає, була така пудова мірка і мішками важе.

— Був сад?

Є.І.: Був маленький, вишні були, сливи, одна яблунька була. Та було там піщане, та росте–росте і загине.

— На базарі продавали?

Є.І.: Та вони тільки і жили тим, шо продавали. А під голодовку вже, під колгосп то на базар вже не дуже. А було корову держали, то сир, масло, яйця, ото крашанки, то все було на базарі, бо нема ні копійки грошей відкіля узять. Все було на базар. Не доїдали самі, а на базар. І купували удіваться, а їсти і нема і поняття шоб купить. Батько як прийшли з війни, то купили корову, сіно ж своє тоді. І вже із Чудновей приїздили купувать сіно, в них там менше було. То вже ми стали середняками. Нікого не наймали, самі все робили.

Коваленко Кость Петрович

— Де батько брав гроші за колгоспу?

К.П.: Ми в колхоз пошли і трудодні заробляли, робили і в колхозі і ноччу. Я конюхував і телят пас, два роки бригадіром був. Хазяйка була ланковою. Хліба заробили харашо. Преобрели і корову, а тоді облігації висосали. Бригадір підходе до мене: „На двісті рублів підпишись". Я кажу: „На двісті не зможу, а на сто підпишусь". Ну й огризнулися. Я вечором прихожу, а хазяйка каже: „На базарі була, то за облігації жмуть, а ти багато підписався?" Ще первого сна не заснув, вже стукають і визивають у сельсовєт. І як взяли мене в оборот: „Будеш там, — каже, — де овечок пасуть".

— Одноосібники ще залишилися?

К.П.: Були, були, довго ще були. Підписався я на двісті рублів, а в мене двоє поросят було, то я одного порося вивіз та продав, і двісті рублів уплатив.

Козар Марія Пилипівна

— Чим платили в колгоспі?

М.П.: Двадцять копійок на трудодень, а в тридцяті ніяк не платили. Норму як виробиш, то півтора трудодня запишуть — за палочку, що ти був на роботі. Як кончиться год, то сто грам хліба і двадцять копійок. Цілий день працюй, і ще коли це буде двадцять копійок. На облігацію підпишешся і нема чим заплатити. А тоді, хочеш не хочеш, ноччу ходили: підписуйся на облігацію. Позичаєш у государства — позика, а трудодень не виробиш, нема виходних.

Козуб Трохим Савович

— Після голодовки возили щось продавати?

Т.С.: Бондарське возили.

— Після війни продавали на базарі?

Т.С.: Брали бочки, бо тоді огірки солили, капуста була січена, шаткована – це все було в посуді, а потім стали куплять кастрюлі.

— Коли припинали продавати?

Т.С.: Стали патент требувать. Я должен взять патент і заплатить за год скільки там, і тоді маєш право продавать. А як в тебе патента немає, то ти не вези продавать, бо тебе оштрафують — це після війни було.

— Хто накладав патенти?

Т.С.: Районна адміністрація. Представник з сільської ради і з району їдуть перевіряють, а як не візьмеш патент, то не дадуть робить і на базарі продавать.

— Коли ж ви робили, ви ж на роботу в колгосп ходили?

Т.С.: Це ще до колгоспу.

— А за колгоспу коли ви встигали робити?

Т.С.: Вечором, ранком поробиш часів два і йдеш на роботу.

. . . . . .

— Що отримували в колгоспі?

Т.С.: Год поробиш, а мало давали хліба. А кажен мав по півгектара і десятину, кажен дбав на своїй землі, а для скотини не хватало.

— Де брали гроші, щоб щось купити?

Т.С.: Кажен же майстрував: то таку роботу, а то таку. На базарі — що хочеш. І хіба такі ціни були? Тоді хліб дешевий був, пуд борошна — півтора карбованця, і то не хотять купувать, бо дорого.

— Одяг самі виробляли?

Т.С.: Та куди, розговору нема. Верстати були, ткали самі, на верстатах ткали полотно, вибілювали, шили одежу, пряли. Сукна були, бо вівці держали, вал був. І піджаки, штани, костюми шили. Державного виробництва не було.

— Міняли діжку на якийсь інший товар?

Т.С.: Міняли. Тому те хочеться, а тому те. Батько поїде в Херсон, штук дванадцять бочок на залізних обручах ув'яже харашо, там люди багатющі були, землі побагато було — на зерно, на пшеницю, так насипали посудину зерна. В діжку десять відер зерна війде. Привезе було

додому, то всі сусіди йдуть і позичають, бо до жнив дві–три неділі, а їсти нема чого. Як нажне, то отдає.

. . . . . .

— Гончарі були в селі?

Т.С.: Було, мать, чоловік з п'ять гончарів і робили дуже хороший посуд: миски робили, глечики або кувшини по–руськи, макітерки робили. В макітерках вареники мастили, м'яли пшоно для борща, мак м'яли для коржів, тикви робили для води.

. . . . . .

— Коли перестали робити горшки?

Т.С.: Під час колективізації перестали робить.

Колобоцька Уляна Кирилівна

— Батько не хотів у колгосп йти?

У.К.: Заставляли людей іти.

— Свої чи чужі?

У.К.: Було всяких.

— Як вони на життя заробляли?

У.К.: Так по людях ходили, а їх душ три було.

— Як до них ставилися?

У.К.: Страшно згадувать. З хати виселяли і забирали все, і даже де яка картоплина, все підряд забирали.

— Людей розкуркулювали?

У.К.: Було. Із хати вирядили і десь вивозили їх, а куди, я не знаю. Хати ішли під колгосп. Один дід старенький вернувся, а був аж під Архангельськом.

— Що отримували?

У.К.: Що ж тоді платили — чотирнадцять копійок на трудодень, і ми їх не бачили — паличка да і все. Яке порося виглядиш, а налоги сильно великі були: м'ясо, яйця 120 штук, 460 податку, а ще позика, а грошей нема, і ще й бездітнього платила, бо була незамужня, це ще до войни було.

. . . . . .

— Багато було на кутку гончарів?

У.К.: Багато було: Кравець Михайло, Косяченко Дем'ян і Дробіт Денис, ой, самі гончарі.

— Що виробляли?

У.К.: Горшки, миски і глечики — посуд виробляли. Косаченко Дем'ян — то чашечки, слимачки.

— Де дівали?

У.К.: На базар возили. Їдуть, було, у Вільшану. Коняка в кожного була, а як в кого нема, то найме було, а в колективізацію наймали машину в колгоспі.

— Наймали гончарів люди, які не вміли робити?

У.К.: Було. Робили, а вони їм платили гроші. Жінка осталася вдовою і нема де ж копійки взять, то вона було глини принесе, сама натопче, дрова рубатиме, а гончарів наймає — випале. А вона іде на Вільшану і вторгує трошки.

— Податки накладали на цих гончарів?

У.К.: А якже. Кому як.

— Коли робили, як у колгосп на роботу?

У.К.: Увечері, вночі.

— Сусіди допомагали?

У.К.: Може, поможе у горен носить. У сорок сьомім Іван був гарний гончар і палив. А перед Паскою випалю посуд полив'яний, гарний і вторгую. А побили тії горшки, а тільки ж надіялися на ті горшки. Такий у нас був голова колгоспу хароший — ганяли і не давали робить. Робив ноччу, а не пішов на роботу один день, то тебе на п'ять оштрафують — оце таке горе.

. . . . . .

— Не гріх на свята робити?

У.К.: Празник як празник — не робили. За колгоспу і в неділю робили, і на празники, а було, як не схочеш — втічеш із дому да пересидиш, щоб не йти. На Великдень заставляли людей робити.

Кривоніс Кость Григорович

— Де люди заробляли після колективізації?

К.Г.: Тоді на заводі платили грішми, стабільний заробіток. А в колхозі нічого не давали. А в Кияниці не було колгоспу і зараз нема, всі робили на заводі.

— Майстри стали вищої кваліфікації?

К.Г.: Ні, нижчої. Раньше були кваліфіцировані рабочі, бо навчання було лучше. І таких майстрів вже немає — все могли зробить, тоді люди смикалістій були. І інструменти, що тоді зроблені, непривзойдьонні. А зараз вужче спеціальність, а тоді людина широко дивилася.

— В колгоспі життя було гірше, ніж у тих, що працювали на заводі?

К.Г.: Хуже, гараздо хуже. Тоді налоги були сталінські, сумашедші. А де чоловіку брать, крім того, що продай?

Лісаченко Дмитро Данилович

— А як ви харчувалися після колективізації?

Д.Д.: По цій вулиці жив наш родич, мого батька сестра замужем була, Клєментів. Був як Чапаєв, защищав село, у нього отряд був. Ну хліба не було в нього, я пам'ятаю. Він такий був як казак, без пахання. І він любив командувать. То він помагав нам. А оттуда поїхали до Харкова, і мати почала подорожувати по Харкову, по квартірам. Вона шила людям, заробляла на хліб. Жили, як цигани. У селі залишились родичі — мамина сестра і діти її. Вона працювала в колгоспі, і діти були там. Вони були темні люди, не вміли нічого робити. Мабуть, і правнуки зараз є там.

Лотош-Дятленко Ірина Василівна

— У колгоспі спочатку добре платили?

І.В.: Первий год — то так, а тоді вже менше-менше і ніяк не платили і не давали. Мій чоловік робив шофером та десь у полі пообіда у бригаді, то ще должен був за той суп чи за борщ. І через те й діти повиїжджали.

. . . . . .

— Чим батько займався?

І.В.: Кузнецем був, кузня своя була на вигоні, а перед колективізацією перенесли кузню додому.

— Велика кузня була?

І.В.: На один міх. Він один робив, і помічник був — щось подать чи вдарить молотом, молодий хлопець був.

. . . . . .

— У батька земля була?

І.В.: Була земля.

— Скільки приблизно?

І.В.: Мать, більше десятини. А як сіяли, то і ми ж уже стали помагать волочить йому. Він розкида, а ми вже волочим і орали самі. Я коня водила, а батько за плугом іде. А як косить, то приїжджали з Токарів, там були материні родичі, в їх землі не було, то вони помагали косить. І їм давали пшениці чи жита який мішок. В двадцять восьмом году поступив батько в колгосп. А через що поступив? Забрали з кузні желізяк. Бо як не хочеш ідти в колгосп, то конфіскували все.

. . . . . .

— Як організували колгосп, то де люди стали зароблять?

І.В.: У мене щось уродило: чи огірок, чи помідор, то я винесла на базар. Базар був тричі на тиждень. Я по п'ять копійок продам десяток і щось куплю.

Любичанківська Параска Іванівна

— А що заробляли тоді в колгоспах?

П.І.: Одного року робило нас в колгоспі троє: Григір в майстерні, я на буряках, а Пилип коло трахтора. То ми за цілий рік заробили дев'ять пудів хліба — отака плата. Хіба можна було прожити? А налоги — страх які. То я де що мала, продавала: яку матерію чи ряденце, все продавала, щоб заплатити. А коло кантори все стояв такий, що казав: „Давай гроші".

— Сільські люди чи чужі збирали налоги?

П.І.: Свої. Їх уже нема. Тоді головою був Шелестян.

Марченко Олександра Федотівна

— Коли ви там працювали, шишки збирали, то вам цього вистачало, щоб щось купити їсти, вдягнутися?

О.Ф.: Нічо не хватало, шо я там, бідна, приносила, шо там шишки збираєш, по снігу бродиш, всяке собі заготовляєш, которі голодають, то пішли робить. І сам же начальник бачив: несу, тягну по снігу те, шо я назбираю, висипали туди, ми кажем — діжки, усяка собі одділяє, і то ради нема. А він і питає: „Чого ти, дєтка, плачеш?" Кажу: „А шо ж, збирала, лазила по снігу, а мене обікрали, забрали, нема в мене нічого". В нас дві дівчата ше були, а я третя. То він нас послав у льохи, у льох, у підвали перебирать картошку. Ми там були у підвалах, то там зігрілися. А зверху роблять мужики на роботі робочі, винесем їм картошку, висипем, то вони грібуться.

Медведенко Микола Іванович

— Складали пісні про організацію колгоспів?

М.І.: Не чув. А анікдоти були: „У колгоспі добре жить, один робить — сто лежить". Чого тільки не було, але було неплохо.

Мушинський Іван Сергійович

— Коли почали вболівати за колективну власність?

І.С.: Вже після голодовки — тридцять п'ятий, тридцять шостий. В тридцять сьомом хороший урожай був, то получили по сім кілограм хліба на трудодень і п'ятдесят копійок грошей. І кажен болів же. Як я здав коні і плуга, і борони, то я болів, і кажен болів, що це моє. Державі оддали, на посів матеріал засипали, на фураж одсипали, а осталось на трудодень, то кожний вболівав.

. . . . . .

І.С.: А коли колгосп став, то я все ткацво покинув, бо в колгосп на роботу кажен день. Почали в магазіні покупать, та ці скатерті вийшли з моди. За двадцять рублів верстата продав.

Надежа Микита Миколайович

М.М.: Большинство тікали в совхози. В совхози їх приймали, в совхозах лучша була жизнь, як в колхозах. Там німножко платили гроші. В нас палички писали, а там гроші платили і трьохразове, саме главне — гроші платили. А в нас в колгоспі палички писали — трудодень. Аж в конці года виписували, давали все, тіки не гроші, грошей не було. А гроші платили аж в конці года.

— Що ви робили в колгоспі?

М.М.: Я з двадцять восьмого на тракторі — „Хвордсон" нємєцкій.

Нехай Марія Максимівна

— А що отримували в колгоспі за трудодень?

М.М.: Ой, ви знаєте, шо капєйкі палучалі. А хочетє — савсім даром рабілі, ничого не палучалі. Така ніщета була, шо ой, Боже мой. А то запішить, шо була на работі, паставить калочек і всьо. А ничого не палучалі.

. . . . . .

— За що купували одяг, взуття?

М.М.: Отак із гароду викапаєш чи картошки, чи бурак, чи гурок. Пабіжіш, прадаси да палхунтіка сахару купиш. Палхунтіка! Тади ж хунтіки булі. Тепер ось кілограми, а таді — хунтіки. Дак купіш. Дітки пайдьоть..., раз два — і нєма вже того полхунтіка.

. . . . . .

— А скільки у батька було землі до колективізації?

М.М.: Може, дєсятін, дєсятіни калі..., мо, шесть дєсятін, небагатко було, трошки, він бідняк.

— А були в нього брати, сестри?

М.М.: Булі брати.

— Вони теж були бідняками?

М.М.: Та такі, бєдняками.

— А худоба яка була у вас?

М.М.: Карова була, конь, конь був, авєчкі булі, парася було — це тади ж.

— Щоб щось купити, батько продавав продукти?

М.М.: Да, продав да камси купить, дак привезе, отаке було.

— А після 33-го року доводилось теж щось продавати?

М.М.: Да нічого не продалі. Рабілі ми за палачку — за сто грам жита, там зерна сто грам. А продать — ничого не продалі. А грошей савсім мало давалі.

. . . . . .

М.М.: Батька мий плотнік був, людям хати рабив.

— Він цим підробляв?

М.М.: Да, батька рабів плотніком, масті залізнаї дарогі рабів.

— Це до колективізації він на заробітки ходив?

М.М.: Да–да. Іще я малою була, дак рабів хадів, масті рабів па залізной дарогі, патом хати людям рабів.

. . . . . .

— А коли організували колгоспи, він продовжував теслярувати?

М.М.: У калхозі рабів.

— Тесляром?

М.М.: Плотнікам — де сарай там чи шо падчініть, чи зарабіть, так плотнікам рабив мій батька.

— З якого віку дітей в сім'ї залучали до роботи?

М.М.: Да всєго: і палолі, і капалі, і всє-всє рабілі. З якого? Гадов в восєм там, девять, ось з такого года. Вже і каров паслі, коней паслі.

Ничипоренко Марія Сергіївна

— Що платили вам?

М.С.: Платили? Ми тоді задаром робили — паличку писали. Кажуть: „Сидить баба на рядні та щитає трудодні, нащитала десять день, коли вийшов трудодень". Ото ми так заробляли. Це правду я кажу.

. . . . . .

— Де люди брали гроші або харчі?

М.С.: Що припахали на городі, оте ми й їли — як гарбуз, картоплина. А голод був який, як ми страдали!

— Де брали гроші на одяг?

М.С.: Та не було в нас нічого, своє, а як сахару дадуть, то понесем продамо.

Оклей Андрій Платонович

— Змушували йти на роботу?

А.П.: Ага, ганяли, на роботу забирали, тоді воно було таке — голод, і тікали, спасались, а тут не давали нічого їсти совсім. Я тоді остаюсь, остаюсь і тікати, а тоді в двір убіг, а він доганя та мене в спину ногами, начав бити, забрав і повів. Повів, в погріб мене кинули, там була Мусіївна, і Холодняка піймали, вдвох ми там ночували. А тоді вже утром мати прийшла, принесла щото їсти мені, і нас погнали на те сіно. І на тім сіні ми побули, клали день там, їсти, правда, давали бульйон.

Осадча Устина Юхимівна

У.Ю.: Мене образила контрактація, почали контрактувать людей — давай забов'язання, що ти нікуди не поїдеш, остаєшся в колгоспі і будеш виконувати роботу. Мене це дуже образило, що теля контрактують і мене. Пішла я на поле буряки копать, і ми з дівчатами зговорились поїхать у Балаклеїв і поступить у сахарний завод, це вісімнадцять кілометрів. На другий день ми вийшли на буряки, оставили копаниці, а самі поїхали і поступили на завод. Мене определили до випарщика, а приняли без документів. Я за сезон освоїла випарку, а друга — в машинний відділ, працювали сезон. Приїхали, а почалась контрактація і набор в Донбас — не було робочих, і я поїхала. Приїхали, а в мене два карбованці і кусочок хліба, а їсти хочеться. Хлопці підходять: „Дівчино, постірай нам". Постірала, погладила, і мені дали три карбованці, а потом влаштували мотористкою на вінтіляторі. Мене знімають — і на дітмайдан. Сезон поробила і беруть мене моторісткою на дробілку — це Красний Луч. Потом спустили мене у шахту.

Павліченко Андрій Григорович

— Скільки платили за трудодень?

А.Г.: Півтори копійки в день, где їх хочеш, там і дєнь.

— Так казали?

А.Г.: І на пудру, і на мило, і ще щоб і для дєвочок хватіло.

— Це співали так?

А.Г.: Получали, значить, на трудодень якихсь уже триста грам не чистосортної пшениці чи зерна, а такого вже... Первий сорт пішов на здачу, а таке получали триста грам. Як у тебе є триста трудоднів, щитай, по триста грам — три чи п'ять пудов. От тобі живи, як хоч.

— Важко було?

А.Г.: Так.

— А ви в якому році поступили в колгосп?

А.Г.: Зразу ж, у двадцять дев'ятому.

. . . . . .

А.Г.: Все було з города. На городі це все родило: картопля, бур'ян, там то, там сьо. Податки сильні збирали да облігація.

— В колгоспі на трудодень цілий день треба працювати?

А.Г.: А як же.

— За трудодень грошей не давали, чи півкопійки, ви казали?

А.Г.: Скільки, понімаєш, тих грошей. Якщо взяв грошей, там нащитували, то всігда в долгу був.

. . . . . .

— А в тридцятих роках що ви отримували?

А.Г.: А тоді то я заробляв. У тридцять восьмому, значить, я оженився, а до тридцять восьмого году я робив трактористом, комбайнером, шофером. Я мав тоді гроші. Я на комбайні робив, то я за місяць заробив три з половиною тисячі і двадцять п'ять пудов пшениці преміальної. Бо я робив в радгоспі.

. . . . . .

— А за що ж тоді жити?

А.Г.: А треба чесним трудом зароблять. Треба ж було порося прогодувать, теля виглядіть. Треба якусь продукцію садовить на городі, щоб це можна було її продать. Особенно я, то я табак садив, садив півтори сотки і цим табаком я обходився.

— Продавали і вистачало на життя?

А.Г.: Переробляв його, понімаєш, возив у Київ, продавав оптом по триста стаканів, брав шістсот рублів. По два рублі стакан. Перепродавщиця, вона вже продає дороже.

— Це в тридцятих роках?

А.Г.: Нє, це вже не в тридцятих. Це вже після войни.

Палагнюк Марія Василівна

— Що сталося з садком після 30-их років?

М.В.: Нічого, його не зрубали, так і зберегли. Тому шо зімою всігда були свіжі яблука. Коли приходили діти хрестувати, колядувати, то ми давали горіхи і яблука. І цілу зіму їх їли. Ми їх не стіки продавали, як споживали, це ж вітаміни. І не стіки продавали, як дарували, хто прийшов — пригощали.

— Налогів на садок не було?

М.В.: Нє, не було.

Пивовар Варвара Ігорівна

В.І.: А ще на 8 березня, на жіночий день, я ходила у школу, невеличка, мене вділи: вишита сорочка, червоний корсет, попередник або хвартук, спереді лєнти, вінок. Вийшла я на сцену розказувать вірш: „...з святком і співом, гудуть гудки, з димних околиць ідем на роботу. Жевріють маки, червоні квітки, сьогодні наше жіноче свято. Восьме березня — наш день. Ми покажем, як завзято продовжить жінка діло Леніна. По всій по Радянській країні будують заводи міцні, із них виходять потужні машини обробляти колгоспні лани". Оце я такий вірш читала. Співали революційні пісні. Но вони мені ні в голові. Бо я платила малосімейні, то кажу: „Дє ж мені дитину взяти, іти на перехрестя, шоб не платити малосімейні. Так я тікала відтіль, хай хто хоче співає ті пісні про Леніна, про Сталіна. Це ж, — кажу, — все харашо Сталін робив, а це ж нехарашо, шо платити малосімейні". На другий день жандарми приїхали мене забрали, та добре, шо голова сільради за мене оступився і голова колгоспу, а як би не оступились, то сиділа б годів п'ятнадцять за те, шо сказала. Це хтось із своїх сказав, так я з того часу ніде ні згадую нічого, не співаю ні про Леніна, ні про Сталіна, хай Бог милує. Не хочу і слухать.

Побережник Никифір Максимович

— Чи були сезонні заробітки?

Н.М.: Були. В радгосп у Калитинці ходили.

— Що там платили?

Н.М.: Я ходив, то двадцять копійок получав за рядок буряків ще хлопчиком.

. . . . . .

— Що в колгоспі отримували?

Н.М.: Навіть на трудодень получали по чотири–п'ять кілограм. Наш колгосп був багатший, а заробляли по триста–триста п'ятдесят трудоднів.

— Якщо в колгоспі гроші не платили, то де брали гроші на взуття, одяг?

Н.М.: Платив, чого це не платив? По двадцять копійок платив.

— Чи можна було купити взуття за ці гроші?

Н.М.: А як же.

. . . . . .

— Люди вболівали за колективну власність?

Н.М.: Канєшно ж. Якби не було, то не було б ніякого доходу в колгоспі.

. . . . . .

— Де був ярмарок?

Н.М.: В Журині.

— Скільки коштувало пальто?

Н.М.: Куфайок я тоді не бачив.

— В чому тоді ходили?

Н.М.: Самодєльні з сукна робили, кожухи робили.

— Були майстри, що чоботи шили?

Н.М.: Були сапожніки — не такі, що шили, а так, латали старе. А щоб самі шили — я таких не знаю.

— Чи міняли одяг на продукти?

Н.М.: Не було.

Поджара Ганна Захарівна

— Ваш батько був ковалем?

Г.З.: Кузня була дома до колгоспу.

— Батько мав землю?

Г.З.: Була земля в мого батька – три гектари, і було багато. Батько в кузні працював і влітку, і взимку. Батько Був Захар Іванович Писаренко.

— Як почався колгосп, батько в кузні працював?

Г.З.: Сини порозтягали. Уже колгосп був, батько помер.

— У колгосп пішов батько?

Г.З.: Все забрали: і коняку, і воза.

— Не забороняли працювати в кузні?

Г.З.: Він вже старий був.

— Батькові щось платили?

Г.З.: Не знаю, що він брав.

— На базар не возили?

Г.З.: Ні. Хто прийде, то батько робить, а що брав, не знаю.

— Коли батько помер?

Г.З.: Голодовка була.

Полудненко Анастасія Тимофіївна

— Де глину брали на посуд?

А.Т.: В двох місцях бралася: в степу колодязі копалися, потім на тачку чи в лантух, на плечі та на базар у Медведівку і в Сагунівку — це після войни.

— Що за них платили?

А.Т.: Тоді копійки були — чи руб, чи двадцять копійок.

— Міняли горщики на щось?

А.Т.: Було. Насипає зерна горщик — даєш горщик, а я ходила мінять.

— З інших сіл приходили?

А.Т.: Я не замітю. Багато було гончарів, а Вовкогонівка — сплошні гончарі.

. . . . . .

— Коли робили посуд, як на роботу ходили?

А.Т.: Вночі робив. Вдень, як жнива, чоловік косе, я в'яжу, а вночі горшки робить.

. . . . . .

— Податки накладали?

А.Т.: Патент накладали. В колгоспі гончарня була і робили горшки, до війни була гончарня. Трудодні писали в колгоспі і давали сто або двісті грам хліба, і по дві–три копійки платять на трудодень.

Полудень Євтихій Гаврилович і Полудень Олександра Василівна

О.В.: Він би ще робив, а заборонили, мій голубчику, робить. І горен розтаскали.

Є.Г.: Зразу було тридцять рублів податку, потом більше-більше, і триста карбованців. Я ж у кузні робив, а увечері вони мені щитають. Тоді кажу: „Тепер вже ви робіть". А потом розкидали, і покинув я робить. З Чигирина, з фіноддєлу приходять: „Де ваш горен?" Шукали, бо ось бумажка і написано, що ви робите горшки, то заставили горн розкидати. Це було в 38—40 році, до 50-го году.

— Який ви посуд робили?

Є.Г.: Горщечки, макітри, глечики, покришки, тикви.

— Що у вас у макітрі роблять?

Є.Г.: Мак товчуть і тісто м'яли. Кашники, великі горшки, а найменший називався кашник на півлітра. Двохвідрові люди робили, а я не робив.

— Горщики з вухами робили?

Є.Г.: Як хто закаже, то й вуха приробляли. Тикву робили, бо треба на степ їхати, добра вода з тикви.

О.В.: Другий раз по лантушку возьмем, бо підводи не дають. Другий раз на базарі стоїш–стоїш — геть нічого не вторгуєш. Ще суїверія знають. Десять копійок покришка була, і цього не продали. Старається кожне, щоб самому продати. Дід, було, як вивезе на базар горшки, ніхто не продасть і одного горшка, як він розпродав — тоді ви продавайте.

— Як звали цього дядька?

О.В.: Радченко, а вже помер.

— Що казав гончар, як сідав за круг?

О.В.: „Господи поможи" і перехреститься. Прийде з роботи та ноччу сідає робить.

— Де ви робили посуд?

О.В.: В хаті.

— Цю глину самі добували?

О.В.: На плечах.

Є.Г.: Ця, що в лісі, то мілко, а як у колодязь лізь і витягай корзинами, а вода сочить — воно викисає і обвалюється — горко було.

— Чим її витягали?

Є.Г.: Один є там, а один тягне корзину.

— Горшки вночі робили, а коли ж цю глину добували?

Є.Г.: Уперед доб'ють глини, збивають її у вихідний, у неділю. Замочуєш і закачав.

О.В.: А в неділю і по празниках ми нічого не робили. Хоть нас і лаяли, а гріх.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Що ви отримували в колгоспі?

М.Т.: Зразу не пам'ятаю, а тоді — по сто грам хліба.

— За день?

М.Т.: Не за день. Пройде время, тоді дають, нараховували — та по копійці на вихід, а тоді одщитували на позики. Грошей не получали, одщитають на позику, скільки ти заробив. Так як сейчас лотереї. Накладалися на нас крашанки — сто п'ятдесят, накладалось на бездітність, що в мене дітей нема, то я платила. Силою позику давали, бо люди не хотіли брать, тоже тягали. Як попотягають, поки не розпишеться людина, а тоді як розпишеться, тоді вищитують.

. . . . . .

— Ви вболівали за колгосп?

М.Т.: Не переживали тоді, так якось жили та і все.

— Чи ви думали ще про своє поле?

М.Т.: Ще думали про своє поле, що забрали таку землю, а ми робимо даром, стільки забрали картоплі й буряка.

. . . . . .

— Де ж люди брали гроші на харчі, на одяг?

М.Т.: Отак же латали, одяг латали. А їсти те, що самі: молочко, у нас базар був, те винесе

ряженочку, те купить ряжаночку, хто чоботи шив та продавав.

— Під час колективізації шили собі сорочки?

М.Т.: Робили, рядна ткали і спідниці, сорочки шили з полотна, сорочки, мужикам штани шили, косинки, хустки — ні, бо хустка товста, ото в своєму ходили.

— Продавали на ярмарку те, що шили?

М.Т.: Продавали.

— А на їжу міняли?

М.Т.: Це я не пам'ятаю, бо мала ще була.

. . . . . .

— А скільки залишилось у вас землі після колективізації?

М.Т.: Не скажу, по скільки оставляли, ну оставляли. Вони, як підходить земля до колгоспу, то одбирали, а якщо вона не підходить, то ще пока пользувались. А тоді воно вже механічно й забиралось.

Реута Ольга Митрофанівна

— Чи засуджували тих, хто багато працював у колгоспі або зовсім не працював?

О.М.: У нас у сім'ї такого не було. Всі щитали: так як робиш — так і живеш, це твоє діло. В колгоспі було таке, що як не виконав норму, то судили і відправляли на лісорозработки, до війни було.

. . . . . .

О.М.: Вирощували поросят і продавали. Була гарна корова, то продавали масло і творог. Послі войни цибулю садили і возили на станцію здавать, і помідори на станцію возили. Хліб — з колгоспу, а до колгоспу продавали хліб, скотину. У нас в сім'ї всі робили, і мама розказувала, що в батька сестри були портніхи і вони шили, а коли настає літо, вони не шиють, а можуть шити, як дождь. Молоді дівчата були, енергійні: і там заробили, і там. Так і жили люди.

Рясна Галина Іларіонівна

— Що вам платили в колгоспі?

Г.І.: Борошном, трудодні записували. А грошей не було ніяких, ми їх не бачили до 1941–го року. З 1941–го року війна була, то не бачили. Уже почали нам платить гроші чи в 55–му, чи в 65–му році.

. . . . . .

— Чи вболівали ви за врожай у колгоспі?

Г.І.: Переживали, а якже! Ми голод знали, то переживали.

. . . . . .

— Чим більше працювали в колгоспі, тим більше отримували?

Г.І.: А якже, щоб більше трудоднів заробить. В мене було по сімсот трудоднів за год, і ми мали більше хліба. Льон ми сіяли собі дома, коноплі сіяли та пряли. Посієм, а тоді виберемо плоскінь, а тоді матірку беремо та мочимо у річках, а тоді повидушуєм та б'ємо, тремо, витирали луску, а потом, зімою це ж не ходим на роботу, було прядемо дома, мички мичимо, вичісуємо його та прядемо, а тоді мотаємо на мотовило, а тоді снуємо, а тоді аж тчемо.

— А скільки вашої було землі?

Г.І.: А нашої було тоді по п'ятдесят соток.

— А чи називали ви колгоспну землю своєю?

Г.І.: Ланки — наші, то називали землю нашою.

. . . . . .

— А де ж ви брали гроші на життя?

Г.І.: Продавали кури, крашанки. Понесла крохмалю, з картоплі натерла, та купила пшона. А косиночка ця ж була двісті тридцять рублів, то купила косиночку та й прийшла додому.

— А одяг самі робили чи купували?

Г.І.: Пряли полотно та ткали, та білили його, а тоді шили сорочки, спідниці шили, краски купим та покрасимо. То таке було.

— Чи виробляли одяг для обміну?

Г.І.: Було рядна тчемо та продаємо, та купляємо щось.

— А чи міняли продукти на одяг?

Г.І.: Ні, тільки продавали.

Семеняка Наталія Григорівна

— Що люди отримували в колгоспі?

Н.Г.: Зразу нічого не отримували. Ще на городі як посіє та не хватає, то ще з дому доносили. Там по двісті грам нараховували. Мололи кукурузу та робили мамалигу. Так було як кисіль загусне, та розріжеш по кусочку дітям.

. . . . . .

— Середняків не було вже?

Н.Г.: Не було вже. Хто самий найбідніший, той бідняк.

— Як ставилися до розкуркулених?

Н.Г.: Як хто. Мій хазяїн вернувся у село, то вже був бригадіром у колгоспі, то дали йому документи, то тоді строїлись у Медовику, у

радгоспі. Він кормушки робив, голова був знакомий, управляющий і хароший був.

. . . . . .

— А де було взяти гроші на одяг, взуття?

Н.Г.: Сукна пряли та убиралися. Конопляний одяг. Льон сіяли і коноплі, плоскінне полотно хороше, вишивали на ньому. Забрали все, порозтягали ці бідняки і самі подохли тоже з голоду у тридцять третьому.

. . . . . .

— Продавали на ярмарку сільськогосподарські продукти?

Н.Г.: Що родило, те й продовали.

— А що після голоду 33-го було?

Н.Г.: Тоже торгували.

— А що після війни було, чи торгували?

Н.Г.: Теж продавали, так само. У нас була корова після войни, то стараюсь наробить ряжанки, сирця зібрать, маслечка, яєчок і в Ходоров на базар. Бо діти вчились, Ваня й Міша, оце ж два сини, то не було за шо, в куфайках училися хлопці.

Смола Євгенія Дмитрівна

— Що платили в колгоспі?

Є.Д.: І по п'ятдесят копійок на трудодень, і по двадцять копійок, то рублів десять–дванадцять і набіжить. Облігацію заплатиш. Роботи не дають, поки не розпишешся за облігацію.Такі облігації були, що за два годи не одробиш. З 48-го году почали більшенько давать, і почали ми лучше жить, вже скотину держали.

Снурінкова Ганна Яківна

— Що платили в колгоспі?

Г.Я.: Трудодні записували. Як лучший урожай, то лучше давали, а то хваляться, що ціле літо проробе і два мішки привезе, плохо платили.

Сокирко Микола Пантелеймонович

— Платили однаково?

М.П.: Ні, платили їм багато менше. І людям шось двісті грам хліба давали на трудодень. Коли це був сьогодні колгоспник поробив, то йому записали один трудодень, палочку поставили. На цей один трудодень давали двісті грам, і за всей рік ти заробив мішок пшениці — от тобі й все, і попробуй прожить.

Стрілков Олексій Іванович

— Що отримували в колгоспі?

О.І.: По десять копійок і двісті грам хліба. А ті, що не пішли у колгосп, повмірали. А ті, що пішли у радгосп, по галушечці давали. Пішов у поле — одну галушечку дадуть, а як май місяць, то і дві галушки дають.

Філатов Андрій Федорович

— Що робили в колгоспі?

А.Ф.: На поле работал. Хто конюхом, хто на поле, хто там скотником — распределили, хто куда.

— А що отримували?

А.Ф.: Ну, сперва ниче получали, а потом стали ничего не получать. Но это до какого ничего? Даже получить, первый хлеб смолотили — по полкило дали, а потом не выходит — по триста грам назад, по двести только. Вот так было.

. . . . . .

— А за що купували одяг?

А.Ф.: Ну, кажен же выгадывал: коровку держал, кабанчика там, город же ж был, что-то и там получит, а, може, что украл, хто как сумел.

— А можна було украсти в колгоспі?

А.Ф.: Ну, кому можна было, канешно, там у них.

Харченко Пилип Кузьмович

— Життя в колгоспі стало кращим?

Сокирко Микола Пантелеймонович та Вільям Нолл (під час інтерв'ю)..

П.К.: Тоді лучше було. Я жив харашо, хліба багато получав. Пуд хліба продав — гроші мав. Три кілограма на трудодень, а ті мало получали. Трактористам — три кілограми і грішми платили нам три з половиною рубля, а тим давали по п'ятнадцять копійок.

— Чому вас поставили трактористом?

П.К.: Одного поставили, а він не схотів. Мій брат був активістом, то мене пособив туди. Я учився в Хотіні, то годували мене.

Чуб Федора Оксентіївна

— Де брали гроші на одяг?

Ф.О.: Де ті гроші? Хліба давали, а як гроші, то треба і налог оддать, облігації. Якщо я кофтинку купила, то вона в мене одна, вже я її глядю. Кирзового чобота не було, резинового чобота не було, геть нічого не було.

. . . . . .

Ф.О.: Батько портняжив, одежу людям шив, а мати дітей гляділа та пряла. Батько шив на машинку. Вчився десь у Черкасах у євреїв. Батько як шив, то були й ученики — зімою вчилися, а літом роблять дома, а зімою у нас. Вони шиють, а ми прядем в хаті.

. . . . . .

— За колгоспу батько шив?

Ф.О.: За колгоспу пошті ні, бо на роботу. Батько косив, а зімою скирти кладе. Як покладуть, то годів десять лежить скирта і не затече. Дід Арсентій так клав, що ніхто вже так не покладе.

— Не заставляли податок платити?

Ф.О.: Як колгосп начавсь, то пошті не шили, а тоді не дуже було шо шить, бо треба на роботу. Вугілля батько пре в колгоспі і мене тягне, помагаю. Спалим, которе велике — у кузню здаєм, а которе маленьке — свиням, а вірьовки робили, тенет, що млина повертають.

. . . . . .

— Після голодовки їздили на базар?

Ф.О.: Після голоду 33-го що можна було купить? Поїдуть та кирасіну куплять, бо треба якусь латку увечері зашить.

— У вас був у 30-ті роки фруктовий садок?

Ф.О.: Був, а як стали налоги великі накладать на деревину, то повирубували всьо. Скільки деревин запишуть — то плати і плати.

Чухліб Варвара Денисівна

— Що платили в колгоспі?

В.Д.: Ой Боже, яка там плата! Ще зразу то хто там що платив? В'яжемо, полемо, прийдеться до розплати — то на те одвернуть, то на те одвернуть, дуже важко було.

. . . . . .

— Людям вистачало грошей, щоб купити собі одяг?

В.Д.: Де ж там вистачало? Пряли і самі на себе шили.

— Не купували в лавках тканину?

В.Д.: Дехто купував, але рідко.

— Чи обмінювалися продукцією, яку виробляли?

В.Д.: Такого не було в нас, кожен собі сам.

— Коли забрали поле, то скільки вам залишили?

В.Д.: Город тільки. А нашо ж нам поле? Уже ж тоді не робили на полі, як і коняка там, і все.

Чучупак Дмитро Михайлович

Д.М.: То років чотири–п'ять, Ленін помер, прийшов Сталін в двадцять дев'ятом, двадцять восьмом, то почалося — всьо обрізали, і в Сибір. Тоді страшна була погоня за оцими прихильниками минулого, масу арештовували в ті роки непманів, які мали свою приватну торгівлю, ще якісь комерції. То, може, й батько якоюсь комерцією занімався, не знаю.

Шевченко Ірина Яківна

— Чи вболівали люди за колгосп?

І.Я.: Ну, начальнікі ж, мо, балєлі. Всєх заставлялі, шоб рабілі, шоб те рабів, шоб те рабів. Ну, рабілі ж калгоспнікі. Начальнік прикаже — канєшно ж, робіш. Ну, а як же. Те треба зрабить, сягодні спалоти, те треба спалоти, ... та й полєш. Ще й прийде да й провірить, ловка сполов чи не ловка.

Шпак-Смолінська Анастасія Варфоломіївна

— Платили щось у колгоспі?

А.В.: А, дурнодні, ще і ті не дуже писали — економили.

Явдошенко Василь Арсенович

— Хто був активістом у селі?

В.А.: В основному був Кравченко. І я дивлюсь, у Пирятині і Бергамин — він, отам могила і пам'ятник революціонерів і 41-го году, і там він висічений на мраморі. І в нас оці активісти —

Вертитворог, Кравченко, Гоголь Прокоп Дмитрович — такі завзяті були і ходили розкулачували. І оті двадцять чотири млини — каміння поскидали, порозбивали все. Ну, вони робили не те, що нужно. Хай би старе було і новеньке. А то старе розвалили, а нового не було. Люди жорна робили, жорна крутили да камінь об камінь терли.

Крадіжки в колгоспі

Усні розповіді опитуваних можуть сповістити про такі деталі та інтерпретації подій, про які неможливо дізнатися із статистичних звітів або досліджень, базованих на офіційних документах. У Радянському Союзі серед офіційних документів були газети й журнали — офіційні в тому значенні, що вони були дозволені цензурою. Ставлення колгоспників до крадіжок — один з тих аспектів, про який може розповісти усна історія. Радянська статистика та документальні звіти про крадіжки в селах у 1930–ті роки не можуть вважатися достовірними. Голови колгоспів не могли зізнаватися у численних випадках крадіжок, бо ризикували при цьому зізнатися у своїй недієздатності. Хоча опитувані не могли надати точну статистику з приводу обсягу продукції, виробленої в колгоспі, або кількості матеріалів, які було вкрадено, вони вельми переконливо описували як почуття заляканості, що було властиве тоді майже усім, так і причини, що призводили до крадіжок, разом із ставленням тих, хто або брав у них участь, або виступав свідком.

Більшість опитуваних підтвердили наявність крадіжок у колгоспах і радгоспах у 1930–ті роки, проте зазначили, що це було надзвичайно небезпечно. За крадіжку однієї жмені зерна могли заслати на багато років. У той час, коли кілька опитуваних засвідчило, що в їхніх колгоспах у 1930–ті роки крадіжок не було взагалі (Рясна Г. І.), більшість описала той ризик, на який наважувались люди, вдаючись до крадіжок, щоб нагодувати свою сім'ю. У багатьох місцевостях колгосп виставляв спеціальну охорону на полях, тож колгоспників зупиняли й відловлювали на шляху додому (Мушинський І. С.,Чухліб В. Д.). В пошуках картоплини, буряка, жмені пшениці вивертали кишені, обшуковували одяг, ніби працівники поверталися із золотих або діамантових родовищ. Ці заходи виникли внаслідок численних відчайдушних спроб принести додому щось їстівне з полів. Якщо людину схоплювали під час „злочину" на колгоспному полі, то вирок міг бути суворим, як це описали кілька опитуваних: Грушівська С. Т. — сім років ув'язнення за те, що було вкрадено трохи пшениці; Чухліб В. Д. — чотири роки ув'язнення за пшеничний сніп; Викленко–Погребняк Г. Г. — десять років за два чи три буряки; Безкоровайна П. М. — два роки за два буряки; Козуб Т. С. — три роки за три буряки; Джирма А. Я. — п'ять років за п'ять кілограмів зерна. Вже той факт, що колгоспники продовжували красти, незважаючи на величезний ризик, був яскравим індикатором того відчаю, що панував серед людей, коли вони не заробляли майже нічого й мали так мало їжі, що були змушені йти на цей ризик заради хоча б якихось продуктів.

Смола Євгенія Дмитрівна

— Крали в колгоспі?

Є.Д.: Крали вовсю, й снопи. День робиш у колгоспі, а ніч — за рептух і в степ. І об'єздчики ганяли, а всьо равно крали. Украдем, принесем і ноччю пообмолочуєм, і так і жили. Десять рублів був стакан кукурузи, продаси та купиш собі.

Ігнатенко М. Є. описав екстремальну ситуацію, яка викриває дикунську природу правових заходів по запобіганню крадіжок у колгоспі. Коли група колгоспників складала солом'яну скирту, один з них знайшов пшеничну стеблину з необмолоченим колосом. Він поклав її до своєї торби, щоб віднести додому. Того самого дня хтось повідомив про цей „злочин" місцеве партійне керівництво. Коли цей чоловік разом з іншими ще працював на полі, за ним прийшов колгоспний рейд. Селянин побачив, як вони наближаються, і спробував втекти, але його схопили і побили так люто, що він був неспроможним встати протягом кількох годин і лежав нерухомо, а люди були надто залякані, щоб допомогти йому або втрутитися в бійку. Тож тільки пізно ввечері він якимось чином підвівся та дійшов додому.

Кілька опитуваних зазначили, що крадіжок у такому обсязі, як вони існували в колгоспах, практично не спостерігалось до колективізації, коли господарства були приватними і у взаєминах між сусідами домінувала повага до чужої праці (Кравченко Н. С.). Виняток становила худоба, тобто коні, свині, корови й воли, яких час від часу викрадали до колективізації, найчастіше це було справою банд професійних злодіїв. Слід зазначити, що до колективізації крадіжки не схвалювались у селянському суспільстві. Порушники цих правил завжди суворо карались, частіше самими мешканцями села ще до винесення офіційного вироку чи покарання. Павліченко А. Д. описав долю чоловіка, який у 1927–му році вкрав кабана та був забитий до смерті своїми односельчанами за цей злочин. Панич І. В. розповів схожу історію, що мала місце у період з 1917–го по 1919–ий рік, коли банду професійних злодіїв, які намагалися вкрасти коней, було схоплено селянами та забито до смерті.

Багато опитуваних засвідчило, що життєва моральна норма, яка склалась ще задовго до колективізації — не красти селянину у селянина — існувала і в 1930–ті, і в 1940–ві роки (Замогильна Г. В., Кривоніс К. Г., Шамрай І. І., Безкоровайна П. М., Смола Є. Д.). Не потребувало додаткових доказів правило, що селянин не грабує своїх сусідів, яке мало силу аж до брежнєвського періоду[2]. Панич І. В. вказав на те, що у 1920–ті роки не було жодного переконливого резону, щоб обкрадати своїх сусідів, оскільки якщо б його попросили про якусь річ чи послугу, то він би її неодмінно дав, позичив або обміняв. У 1930–ті роки крадіжки існували, навіть зростала їх кількість і ставали все частішими з року в рік, проте крали знову–таки не в сусідів, а переважно в колгоспі чи радгоспі. Дрібні крадіжки сільськогосподарської продукції, знарядь праці та іншого у держави траплялись, як правило, з метою нагодувати голодну сім'ю або вдягнути її. Покарання за крадіжки як до, так і в роки колективізації були однаково суворі. Але якщо до колективізації покарання було спрямовано на те, щоб позбутися загрози існуючому соціальному ладу, то за колективізації найчастіше це було покарання людини, яка намагалася нагодувати свою знесилену від голоду сім'ю.

Осадча Устина Юхимівна

— Люди крали до колгоспу?

У.Ю.: До колгоспу не крали, ніколи не закривались. А як почали голодати і люди

[2] Селянин, який краде у свого сусіда, — рідкісне явище в більшості областей навіть сьогодні. У багатьох селах більшість крадіжок вчинені групами молодих хлопців, що навідуються до сіл з інших місцевостей. Великі села, з іншого боку, потерпають від найближчої урбанізованої зони, де високий рівень безробіття серед молоді.

безплатно робили в колгоспах — двісті грам давали на трудодень. Якщо раз в день приварок дають, то осінню вищитують, ще й должні. Якщо вкраде, то строго судили.

Як вже зазначалося вище, дрібні та одноразові крадіжки карались безжалісно, але разом з тим, кілька опитуваних засвідчили факти того, що розкрадання у великих обсягах представниками колгоспного керівництва часто (хоча не завжди) залишались не покараними.

Бойко Фросина Охрімівна

— Судили за крадіжки в колгоспах?

Ф.О.: Судили. Большенство судили тих, хто в карман украв, а хто машиною — то нічого.

Також Нехай М. М. зазначила: „Дак так же крали, шо начальство не бачило — у припол возьмеш да й пойдеш". Були різні способи у керівництва колгоспу красти майже без ризику. Один з них — накладати високі облігації на людей і вимагати часткової їх сплати продуктами харчування, частину з яких можна було безслідно взяти додому. Були й інші способи. Один з них описала Шпак–Смолінська А. В. Вона і кілька інших жінок виготовили полотно — це довгий і важкий процес, як описано в додатку. Після багатоденної праці жінок голова колгоспу зарахував кожній лише по одному трудодню. Опитувана стверджувала, що голову колгоспу і бригадира було нагороджено преміями за те, що витрати колгоспу дуже малі. Заниження витрат було зроблене за рахунок крадіжки трудоднів у колгоспниць. Опитувана зазначила: „Хто вмів красти добре, хто мав право — вони добре жили".

Іншими словами, голова колгоспу і бригадир крали від колгоспниць, щоб отримати премію. Шпак–Смолінська А. В. зазначила, що одну жінку, в якої було кілька дітей і не було чоловіка, було посаджено до тюрми за те, що вона вкрала десять картоплин. Вона вкрала у держави. Бригадир і голова колгоспу, натомість, не крали в держави, а у колгоспниць. Взагалі колгоспне керівництво в багатьох випадках майже не підпадало під засудження за здійснення часом жахливих злочинів. Ігнатенко М. Є. розповів про вбивство однієї жінки в полі чоловіком, який або тоді, або пізніше (не зрозуміло коли) був головою колгоспу.

Існує велика кількість суперечливих відповідей на запитання: коли саме розпочалися дрібні крадіжки сільськогосподарської продукції, сировини тощо у колгоспах. Більшість відповідей збігається в тому, що це розпочалося в часи голоду (Дяченко М. А.), інші вважають, що відлік слід вести з років війни, коли режим окупаційної влади призвів селян до крадіжок (Дудник М. О.). Існує лише кілька посилань на те, що це явище мало свій початок у повоєнні роки (Реута О. М.) або у брежнєвський період, або навіть вже після останнього, практично в наш час (Павліченко А. Г.). Всі зазначені вище думки можна розцінювати як достовірні, які, зазвичай, відображають обставини життя кожної особистості та її власні відчуття.

Тенденція виглядає таким чином, що ставлення до крадіжок змінилось протягом соціалістичного періоду, коли крали не в сусіда, а у держави. З часом багато людей почали виказувати неабияку толерантність до подібної практики і позбулися почуття провини у випадках крадіжок у колгоспах чи радгоспах. Тут не спостерігалось навіть натяку на якусь двозначність. Коли людей запитували, чи не було їм соромно за свою провину, або чи не ставали вони за свою провину вигнанцями з колгоспу, то відповідь була однозначно заперечною. Крадіжки у широких масштабах склалися як результат колгоспного устрою

життя. Так само, як і в інших галузях економіки, крадіжки в соціалістичному сільськогосподарському контексті набули ознак типового явища. Опитувані вказували на те, що крадіжка була чимось на кшталт „прав" кожного громадянина, або що їх „примусили" чи „призвели" до цього. У кожному разі моральна подвійність, яка „змучила" радянську Україну , як і всі соціалістичні держави, виникла майже з самого початку її утворення:

Козуб Трохим Савович

— Казали: як наше, то можна красти?

Т.С.: Казали: як наше, то должни ми всі брать.

Мушинський Іван Сергійович

А так не крали, а брали. Красти — це до когось полізти, а в колгоспі — це не кража. Він же робе, то він узяв.

Полудень Олександра Василівна

— Не казали, що гріх красти в колгоспі?

О.В.: Нє, гріха вони не знали.

Панич Іван Васильович

... А тей, хто крав, то лучше жив.

Кривоніс Костянтин Григорович

— Це не вважалося моральним злочином?

Г.К.: Нє, як саморозуміющийся факт.

Грицина Мотря Федорівна

Крали. Люди вимушені були красти.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: КРАДІЖКИ У КОЛГОСПІ

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Люди раніше крали?

П.М.: А що ж? Хтось потруїв корів, то казали, що то куркульські сини.

— Банди нападали?

П.М.: Не було.

— Після голодовки крали в колгоспі?

П.М.: Зерно брали. Кожен хоче жити. Украла два буряки, то засудили на два годи. А сусід у сусіда не брав.

— Хати замикали?

П.М.: Замикали, а що там було замикати, як у вузлику тільки щось є, не було що красти.

Бойко Фросина Охрімівна

— Судили за крадіжки у колгоспах?

Ф.О.: Судили. Большенство судили тих, хто в карман украв, а хто машиною — то нічого.

— Що платили в колгоспі за роботу?

Ф.О.: Палички писали.

— Як же люди жили?

Ф.О.: Вони дома прирабляли. В тебе не роблено, а йди в колхоз, а дома — коли хочеш. Як не піде, то посудять.

Викленко–Погребняк Ганна Герасимівна

— Карали в колгоспі за те, що крали колоски?

Г.Г.: З давніх–давен бідні мають право збирати колоски. Забороняли при колгоспі, але ми збирали.

— Були такі люди, що їх засудили в 37–му році?

Г.Г.: Украв два чи три буряки, то він відсидів десять років. Багато в нас таких було, що забирали. Займалися контрабандою, їздили на ту сторону, а по ту сторону був румин. Відти перевозили товари — цигайку, щоб на ній

полотно робити, хустки — і тут перепродували. Були сищики, що їх видали в НКВД, то їх забрали. Ті повмирали, а деякі поверталися.

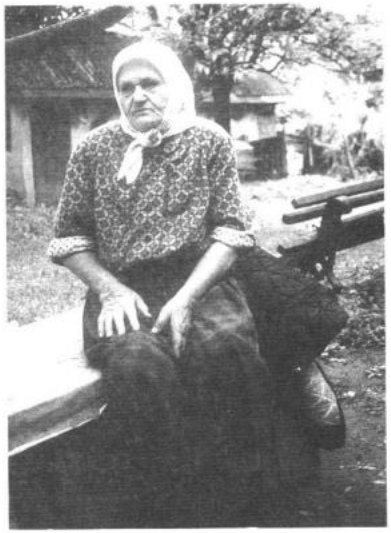
Вовкогон Григорій Кирилович

— Крали в колгоспі?

Г.К.: Що ж робить? А тільки що як попадеться, то судили, і за колосок судили. Прийшов за налогом, а моя дівчина назбирала колосків: „Давай налог, бо зараз буду шукать". А тут же колоски. Я тоді шукаю гроші і позичаю. Що хотіли, те й робили, здівались.

Грицина Мотря Федорівна

М.Ф.: Крали. Люди вимушені були красти.

Грушівська Софія Тимофіївна

— Чи крали люди тоді в колгоспі?

С.Т.: Та брали трошки, та не так, як тепер.

— А чи боялися?

С.Т.: Канєшно, боялися. В нас була сусідка Мотря, в неї четверо дітей, та пішла пшеницю в'язати, та там щось набрала чи нам'яла, та зловили. І засудили її чи на сім год, чи щось таке. І вернулась, і прийшла, і діти, але жили.

— Як Мотря вкрала ту пшеницю, то люди її не засуджували?

С.Т.: Люди — нє, а впіймав голова колгоспу — чи Загоруйко, чи якось так.

Джирма Архип Якович

— Чи крали в колгоспі?

А.Я.: Отам коло комбайна якшо робить, дерть украде п'ять кілограм — п'ять год. Якшо украде шість кілограм пшениці — шість год. Потому шо як же його йти завтра на роботу, якшо я коло його роблю і я його не возьму. Завтра ж... Він приходить додому ввечері, на жорна намеле, намеле на жорна, іспече жінка чи мати корж, він з отим коржем іде на роботу. Судили. Так судили, шо не дай Бог.

Дудник Домна Федорівна

— Чи крали тоді в колгоспі?

Д.Ф.: Тоді не крали так, як зараз, такого не було. От як пішли на горох, то це тако трошки собі втере чи на супчик, чи на пиріжок, боялися, не робили такого. Аж потом вже, як до румінів підійшло, до війни, тоді вже зачали тако вже. Правда були дали хліба, дали хліба навіть гарного, а гроша нема. Я вже побула два роки в цім колгоспі з мамою, що ті люди мені постарались спіднички, пінджачки, я з нього виросла, а то порвала. Вийшла з буряків та й пішла до машини, люди міняються, а я кажу, що дві–три зміни буду робити, бо у мене нема, кому заробити, а мені треба більше заробити.

Дудник Марія Омелянівна

— Чи крали раніше в колгоспі?

М.О.: В перші роки ніхто не знав красти. Красти почали уже в війну, під час окупації.

— Боялися?

М.О.: Просто не знали, як це можна красти з свого поля. А пізніше почали красти.

— Як за це карали?

М.О.: Карали за румінів, окупація. Давали по три і навіть по п'ять років тюрми.

Дяченко Михайло Антонович

— Після війни люди стали більше красти?

М.А.: Сильно почали красти в голодовку — народ голодний, грабіжі, нальоти були, а не вбивали. Якось люди були спаяні.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— Не можна було вкрасти нічого в колгоспі?

М.Є.: Та Бо, вишукають, провіряють. Вложить людина картоплину, то перевірять. Потім визивали, штрафували.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Люди раніше крали?

П.М.: А що ж? Хтось потруїв корів, то казали, що то куркульські сини.

— А теперішній голова колгоспу і тоді був головою?

М.Є.: Партійці. Люди робили на степу, складали скирти, гонили дуже. А один чоловік мав кошолочку і туди він колосочки кидав. А такий же, як і він, та й підоткнув. А я на степу коло колодязя табір коней напувала. Коли начало розвидняться, коли їдуть п'яні на бричці попа, приїхали до скирти. А тому чоловіку, що колоски збирав, вже підказали, щоб берігся, то він пішов. А ті питають: „Де такий–то?" Нема. Той чоловік через шлях тікає, а вони конем нагнали його та били–били, це правда була, а тоді кинули собі під ноги, везуть, а я дивлюся — теліпається. Один чоловік пішов подивитись, так вони привезли його на степ, землянка, там кухарка була, то вони загадали, шоб вони знесли цього чоловіка під навєс. Я пішла після роботи подивитись, а він лежить і не балака. Мені так страшно стало, такого трудяку, сукини сини, били його так. Отаке було. А під вечір він став помалесеньку та й пішов.

Гаращенко Ольга Михайлівна

О.М.: Як пішла я колоски збирать, то гониться — одну побив, то вмерла. Він зараз ще живий. Був головою колгоспу. Ще получав персональну пенсію.

Заєць Андрій Соломонович

— У колгоспі спочатку крали?

А.С.: Було. Та ше як голодовка була, ой! У амбар підлазе, комори були великі в багачів, ото пролізе під пол та провертить де дірку в закроми, де наглядять і провертить, і зерна наточе. Принесе, натре–натре, там млинців напече якихось там, то бурячка туди, груші сухі. Люди бур'яни рвали та сікли, хто шо як, пухли люди. Це у нас, на Зайцівці, було тридцять дворів, п'ятдесят вісім душ умерло з голоду в тридцять третім році. А з війни, як воювали, восімнадцять, восімнадцять чоловік убило з хутора всього. А то війна внутрішня, голодовку яку зробили, пятдесят вісім душ умерли. Ото молодий чоловік як прийшов та в погрібі капусту вибрав з'їсти. Я пішов, пішов до його зразу по сліду. Ну шо, капусту найшов, стоїть сім душ сім'ї, жінка сліпа, чоловік старенький. Забрати? Думаю, трошки зосталось в мене, а в мене дитина одна та нас двоє. Та хай, та поїв, та вона пропала, сьодні живий, не взяв, поживу якийсь день.

Замогильна Ганна Василівна

— Не було соромно красти?

Г.В.: Не було стидно. Вдень же ми не брали, а йдемо увечері, щоб ніхто не бачив. А була так, що і об'їздчик ганяв, якби нагнав, то дав би батогів і в миліцію може отправить.

— Одне в одного крали?

Г.В.: Ні!

Кліщук Євгенія Олександрівна

— Крали в колгоспі?

Є.О.: О, тоді не давали. У нас такий голова був, що нічого не давав. Нє–нє, не дасть ні за що. Цмокалюк Сакій називався.

— Коли почали красти в колгоспі?

Є.О.: Ой, не знаю, як сказати, бо я вже давно не йду в колгосп. Але думаю, шо це вже почали за румінів, бо вони дуже здівалися, і люди були голодні, то мусіли красти.

Козуб Трохим Савович

— Чи крали в колгоспі?

Т.С.: За це розговору нема — крали чорно.

— Як до цього ставилися?

Т.С.: Судили за буряк, по три годи давали. Один або два буряка додому винесе, то давали три годи.

— Чи казав хтось, що треба в колгоспі красти?

Т.С.: Були.

— Казали: як наше, то можна красти?

Т.С.: Казали: як наше, то должни ми всі брать.

Кравченко Наталія Степанівна

— До колгоспу люди крали один у одного?

Н.С.: Ні, тоді якось не було. До колгоспу чи

Бога боялись. Крали, тільки так: коней виводили і коров. А потом придумали на коней карточку, яка в коня масть, яка примєта, без цієї карточки не продаси коня, і не стало крадіжок. Як украдеш коня, то ти його не продаси. У Бобрику було душ п'ять таких, що крали.

— Коли крадіжки почалися?

Н.С.: Воно й раньше було, але мало. Два брати жило, так вони влізли в подвал, а з подвалу в хату. І влізли, а тут работниця несла щось. Один за нею — і сокирою. „Ой, дядя Гриша, я не розкажу, тільки не вбивайте мене". Він таки зарубав і дєда, й бабу і все позабиралі: і барахла було багато, і посуди, а шукали золото — й не знайшли, золото було заховано. Приїхав син і він знав де, то забрав і більш не являвся.

Кривоніс Костянтин Григорович

— Крали?

К.Г.: Крали, канєшно.

— А один у одного?

К.Г.: Один у одного — ні, а в колгоспі крали.

— Це не вважалося моральним злочином?

К.Г.: Нє, як саморозуміющийся факт.

Мушинський Іван Сергійович

— Крали в колгоспі?

І.С.: Брали в голодовку, колоски різали. То що ж, їм по три годи дали. А так не крали, а брали. Красти — це до когось полізти, а в колгоспі — це не кража. Він же робе, то він узяв. А як почали судить, то охоронники вивертали кармани, сумки. Кажен іде — витрусив, щоб не було ні зернини.

Нехай Марія Максимівна

— Чи нормальним явищем у колгоспі були крадіжки?

М.М.: Знаєте шо: пойдем на полє — нічого ж нам нє платілі, калочек паставят, шо була на работє. Ідеш, там палдєсятка гурка возьмеш, палдєсятка памідорав, на чом стаїш — того і возьмеш. Ну, картошкі нє кралі, картошкі нє кралі, свая була. А калі гурочек там якій палдєсятка або памідорав палдєсятка на абєд возьмеш. Отаке було.

— І сусіди ваші так робили?

М.М.: Да.

— Не засуджували це?

М.М.: Нє–нє.

— А начальство?

М.М.: Дак так же бралі, шо начальство не бачило, у припол возьмеш да й пойдеш.

. . . . . .

— Як ставилися до понять „твоє", „моє"? Чи були в селі крадіжки один в одного?

М.М.: Да нє, цього не було, шоб кралі.

Осадча Устина Юхимівна

— Люди крали до колгоспу?

У.Ю.: До колгоспу не крали, ніколи не закривались. А як почали голодати і люди безплатно робили в колгоспах — двісті грам давали на трудодень. Якщо раз в день приварок дають, то осінню вищитують, ще й должні. Якщо вкраде, то строго судили.

Павліченко Андрій Григорович

— До колективізації люди крали один у одного?

А.Г.: Не було, та Боже! Це було великий сором, понімаєш. А бували такі случаї, що хтось у когось один раз, понімаєш, та украв кабана на хуторі. Ну, то його вловили. Причепили кусок м'яса, кусок сала на спину і по селу водили, поки дуба не дав. Оце був самосуд такий. Це у 27-му году. Був такий один у нас у селі, що вкрав кабана, так його били–били селом і довели до хати, і коло хати вбили, і там його і закопали, свої закопали. Тоді такий самосуд був, тоді не було, значить, шо це ти не маєш права його вдарить.

. . . . . .

— А коли колгоспи стали, то люди не крали?

А.Г.: Ну, тоді як одна жінка вкрала три снопи під городом пшениці — три годи тюрми. Строгость була, та куди. На буряках, як копали буряки, хто там возьме буряка, додому несе, то й то трусяться, понімаєш. Бо перестрінуть — значить всьо. Було строго–настрого, так строгость була, що ніхто нічого не крав.

Панич Іван Васильович

— Коли батько господарював, багато крали?

І.В.: Тіки коней крали, а такого ніхто не крав, а коней, де хароші, крали. В 17–ий чи 19–ий год дядьки були, що ходили красти, так били і вбивали їх. Один ячмінь крав, так його на доску прив'язували, метри три доска, і мучили за те, що вкрав. Не крали один у одного. Лучше попросиш — він дасть або обміняє. Начався колхоз і началася крадіжка. Раз не дають мені, то я піду красти — це вже я вор, буряків — тоже пошов. Як зайшла охота красти, то він вже не може. У 47-му я буряки ходив красти, бо вмирав, а то не трогав нічого, жив своїм трудом, а тей, хто крав, то лучше жив.

Полудень Олександра Василівна

— Люди в колгоспі крали?

О.В.: Всього було. Діло заставляло й красти, бо їсти хотілось, а я не могла нічого брать — я позорна була. І не тільки я.

— Не казали, що гріх красти в колгоспі?

О.В.: Нє, гріха вони не знали.

Реута Ольга Митрофанівна

— Коли з'явилися крадіжки?

О.М.: Крадіжка з'явилася після війни. Тоді копають картошку і женщини йдуть з пустими корзинками.

Рясна Галина Іларіонівна

— Крали в колгоспі?

Г.І.: Тоді не крали, Боже сохрани! Тоді не можна було. Судили тоді як. А тепер хто хоче, то те й бере.

— А якби ви вкрали?

Г.І.: Судили б.

Смола Євгенія Дмитрівна

— Крали в колгоспі?

Є.Д.: Крали вовсю, й снопи. День робиш у колгоспі, а ніч — за рептух і в степ, і об'єжчики ганяли, а всьо равно крали. Украдем, принесем і ноччу пообмолочуємо, і так і жили. Десять рублів був стакан кукурузи, продаси та купиш собі.

— З одягом сутужно було?

Є.Д.: Сутужно та й добре сутужно було. А потом в'яжем за трактором у колгоспі, то на ситчик, на платтячко обеспечували.

— Засуджували за те, що крали в колгоспі?

Є.Д.: Засуджували. Ми було намнемо у чулку і під спідницю, то й там находили і судили, за все судили. А як дав у 48-му році голова, то йдемо, качани лежать, ми й не берем, бо ситі були.

— Один у одного не крали?

Є.Д.: Е ні! Не обкрадали так людей, як тепер. Ніхто не крав у сусідів.

Чухліб Варвара Денисівна

— Крали в колгоспі?

В.Д.: Ні, тоді не крали, строгость була велика: забороняли, і були такі, що гляділи усе чисто. Охоронники зі своїх були, гади були вредні, і свої продавали.

— Карали за крадіжку?

В.Д.: Моя сестра двоюрідна взяла у пригірщ, то чотири годи сиділа у тюрмі — це в голодовку.

— Як її прізвище?

В.Д.: Іваненко Одарка. Потім вона повернулася в село.

— Як до неї люди ставилися?

В.Д.: Хіба ми не знаємо, як це було. Їсти треба ж було, а були у нас такі люди, що колосків назбирали, за колоски судили.

— В голодовку у вас багато людей померло?

В.Д.: Багато, дуже багато, було багато пухлих і повмирало багато.

Шамрай Іван Іванович

— Чи крали в колгоспі?

І.І.: Крали. А одне в одного — ні, це рідко були такі, шо... А в колгоспі тоді не так, тепер дужче, тоді строгі закони були. Це у 33-му це простітєльно було, шо за сім колосків і судили, і в коморі запирали. А після того не було.

Шевченко Ірина Яківна

— Чи крали в селі один в одного?

І.Я.: Та чо, крали, да мало. Тєпер больше крадуть.

Шпак-Смолінська Анастасія Варфоломіївна

А.В.: Було коноплі сіють, і мочимо. Вже крижка, а ми ще босі лізем та витягаєм, і б'єм бетелями, тіпаємо, а тоді прядево здають, і трудодень писали. Казали, що бригадір і голова гроші получали та собі. За те, що на нас зекономили, їм премію давали. Ми за той кусочок землі жили, ще й страхали, що останется дома, страхають, що прийдуть і землю одіб'ють. Не раз людям таке й було. Вони і оддадуть, але ж так лякали, що йшли дурно робить. Через те й пішли в

города, бо тут—хто що хотів, те й робив. Хто вмів красти добре, хто мав право — вони добре жили. На Митнівці була Оляна, а в неї чоловіка не було, і троє дітей. Її посадили на три роди за десяток картоплин. Боже сохрани, щось вкрасти. Ходили ми на кукурузу, то подають нам листки, що не будеш красти, ми нужденні були. Робили все на плечах, як попоносим пшеницю в комору — весь день носиш, не то шкура — сорочка облазе на плечах.

Структура сільської влади після колективізації

Так звані колгоспні збори були типовим явищем для більшості сіл у 1930–ті роки. Для призначення керівництва виборів не проводилося. Керівництво призначалось, і ті, кого було призначено, самі обирали своїх помічників. Певна пародія на вибори, що нібито мала стати ознакою радянського способу життя після Другої світової війни, не отримала поширення (Рясна Г. І., Грушівська С. Т.). У 1930–ті роки на колгоспних зборах найчастіше проголошувались промови місцевих політичних босів (голови колгоспу, його заступників, голови сільради, комсомольських ватажків та інших представників місцевої і районної влади) і/або представників здалека, кожен із яких вихваляв соціалістичні ідеали, лідерів держави, „героїв" сільського господарства та промисловості і т.п. Досить часто збори супроводжувались виступами місцевого хору або інструментального ансамблю (див. 6 розділ частини про сільські клуби). Поетичні читання та гумористичні виступи також були популярними. У багатьох місцевостях збори були тим місцем, де люди могли висловити свої незначні скарги один проти одного або проти певних колгоспних правил, останні — тільки за умови, що вони не були серйозними й не були спрямовані безпосередньо проти Радянської держави. Дискусії ставали гарячими, коли обговорювались навіть незначні питання колгоспної політики: „Як хоче покричать, то покричить" (Рясна Г. І.). Кожен мав право брати участь у цих суперечках — чоловіки та жінки, на відміну від сходок до колективізації, на які збиралися лише чоловіки (Зборовський Я.М.). Тим, кого визнали „ворогами народу" (засланцям, сім'ям, батько яких був в ув'язнений чи на засланні), не дозволялось відвідувати колгоспні збори (Семеняка Н. Г.).

Там, де існувала в 30–ті рр. практика проведення зборів, їх відвідування було обов'язковим. Кілька опитуваних засвідчили, що якщо колгоспник пропускав збори, на які йому було наказано з'явитись, то найчастіше це означало найближчим часом візит до нього партійних босів і можливе покарання (скорочення кількості трудоднів, обшук хати з метою знайти надлишки харчових продуктів, погроза ув'язнення) (Бібік І. І., Марченко О. Ф., Бондаренко М. О., Рясна Г. І., Масло М. П.). Одна опитувана засвідчила, що покарання за неявку на збори не мали розповсюдження в її селі (Безкоровайна П. М.). Інший опитуваний також сказав, що не було покарань: Кушнір П. І., активіст тих часів, зазначив, що це було в інтересах самих селян відвідувати збори, оскільки на них вирішували різні питання. У деяких місцевостях збори були регулярними (один раз на тиждень — Рясна Г. І.), разом з тим в інших селах вони відбувались час від часу — за скликанням (Нехай М. М.). Кушнір П. І. повідомив, що було два типи зборів: ділові — коли люди збиралися для вирішення важливих питань. Такі збори відбувалися при необхідності, мабуть, три рази на рік. Другий тип зборів — звичайні збори, що відбувались на честь радянських свят: 1 Травня, 8 Березня, 7 листопада і Новий рік. Збори проходили в одному з кількох можливих приміщень — у клубі, в сільській школі, в сільраді або навіть на дворі біля колгоспних будівель (Семеняка Н. Г., Нехай М. М.).

1-ша посівна бригада на пробному параді колгоспу „Більшовик", с. Товста Городищенського р–ну Черкаської обл. 1930 рік.

До колективізації найвищим органом управління в селі були сходки, на які збиралися усі чоловіки села та обирали представництво на термін від одного до двох років. Лише одна опитувана зазначила, що у 1930–ті роки збори були найвищим органом управління в селі (Семеняка Н. Г.). Решта назвала в цьому статусі голову колгоспу або голову сільради. Саме тут спостерігаються фундаментальні зрушення у владних структурах на селі. На сходки збиралися мешканці села. В 1930–ті роки у розбудованій системі сільського управління головою колгоспу та/або головою сільради призначалися люди, які раніше жили дуже далеко, за сотні кілометрів від цих місць, іноді вони взагалі дуже мало знали про сільське життя, оскільки народилися й виховувалися в містах (Кушнір П. І.). Навіть більше того — своє нове призначення колгоспне керівництво отримувало в містах, розташованих на значній відстані від сіл і колгоспів, куди їх відряджали. Те, що в 1920–ті роки було формою місцевого контролю, який здійснювався односельчанами, у 1930–ті роки перетворилося на політичний механізм державної влади. Змін набули, власне, функції управління.

До колективізації правління сходок забезпечувало належне функціонування громадянського суспільства та дотримування соціального порядку. У період соціалістичної колективізації керівний орган було запроваджено головним чином заради того, щоб знищити вибрані частини громадянського суспільства й піддати його суворому контролю з боку представників офіційних установ, реорганізувати сільськогосподарський сектор таким чином, щоб ввести його до жорстко централізованої структури. Ця реконструкція супроводжувалась конфіскацією майна, вбивством великої кількості населення та насадженням страху перед державою серед тих, хто вижив.

Будівництво в колгоспі „Жовтневий промінь", с. Мельники Чорнобаївського р–ну Черкаської обл. 1930-ті роки.

Іванченко М. Г. описав політичну структуру в динаміці, але вказав, що наприкінці 1920–х років вирішальну силу мали місцеві органи. Опитуваний розкрив поняття „громада" та пояснив її довготривалу роль у деяких випадках аж до Другої світової війни. Згідно з його думкою, громадянське суспільство 1920–х років мало тривалий вплив, і навіть після трагедій початку 1930–х років, які рішуче змінили як структуру місцевого управління, так і сільськогосподарський сектор взагалі. Його точка зору не набула одностайної підтримки з боку інших опитуваних. Дехто з них (лише одиниці) вказали на тривалу роль сільської громади з часів, що передували колективізації і до середини 1930–х років. Жоден з тих, хто протистояв колективізації, так само, як і ті, хто входив до числа активістів того часу, не висловлювались у такий спосіб.

Іванченко Михайло Григорович

Радянська влада була із комнезамів — це комітет незаможників. Значить, люди такі були з бідноти, пару таких було пияків з них, такі, що не господарі. Їм радянська влада дала владу в руки. Але громада трималася на своїх законах, на своїй моралі. Розумієте? Громада. Наприклад, треба полагодити дорогу десь. Громада збирається — сходка — і там вирішують. Якось поруч, паралельно з радянською владою, з офіційною, трималася ще така громада сільська, як була колись. Громада — це великий чоловік.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ ПІСЛЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Бібік Іван Іванович

— Клуб до війни був?

І.І.: Був.

— Заставляли на вибори ходити?

І.І.: Обов'язково. Як больний, то прийдуть з урной до хати. Один був не хотів, так його чуть не судили.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Чи обов' язково треба було йти на вибори?

П.М.: Обов'язково, але не карали, якщо не йдеш. Голову сільради поставили, і був він там двадцять п'ять год.

Бондаренко Марія Олександрівна

— Чи до вас приходили і кликали батьків голосувати?

М.О.: Кликали, а вони не ходили. Вони приходили до хати, то вони скиталися. Даже як отут була мати моя прийшла в Трояковичі, каже: „А чо ти сюди прийшла?" А мати каже: „Я прийшла, бо тут моя дитина". А він каже: „Сьогодні вибори, ану йди туди!" Це учительом був, то–то Якович. А мати ж бідна, усі скиталися.

— Люди в селі підтримували матір чи засуджували?

М.О.: Де та підтримка! Всі кричали і забірали, і обіжали, і ради їхні були, і посилали.

Гацько Федора Юхимівна

— Ви записалися в колгосп?

Ф.Ю.: Ні. Ішла на вулиці, коли йде голова колхозний і каже: „Йди на роботу". Пішла на роботу, а сестра хворала малярією, а менчій було десять год чи дев'ять.

Грушівська Софія Тимофіївна

— За колгоспів ви ходили на вибори, голосували?

С.Т.: Ти знаєш, тоді голосування не голосували, не було до війни.

Джирма Архип Якович

А.Я.: Як я був здоровий, мені було пійсят год і жінці, то вони в мене одбирали садибу, одбирали. Прийде голова сільради, оцей Гудій, він давай — міряє, одбирає в мене садибу. Я кажу: „Так в мене ше ж діти".

Дишлюк Євдокія Митрофанівна

Є.М.: Прийшли, приїхали голова сільради, голова колгоспу: шо брать? Нема чого там брать — як злидні. То старший брат був од мене: я з 15-го, він з 13-го. Уже купила мати йому костюмчик простенький, а він був десь на роботі, не було його дома. А тут уже приїхали, ох, та мати той костюмчик наділа на себе, бо заберуть, брат як прийде, то прийде в такому латаному, а це ж нехай буде чистеньке, як де одіть. То, знаєте, не постромилися, як побачили і ту матір покотили, і здерли, і задерли спідницю, і здерли ті штани, піжачок десь там був, то забрали і піжачок, і штани. Чи можна, допустіма така розкулачка — здерти з тіла, не постромилися? Але хай би колгосп був, робили б, платили, але не поступить так, як вони: виморить голодом стіки.

Заєць Андрій Соломонович

— Вивозили з села куркулів?

А.С.: Ну, то так. Приїхав голова сельсовєта, каже: „Йосиф Стефанович, я тебе знаю, я тебе вже завтра з хати вижену". Так розкуркулили, забрали.

— А він не хотів вступати в колгосп?

А.С.: Не хотів: „Не піду і всьо". То таке діло.

Зборовський Яків Михайлович

— За колгоспів хто був головним у селі?

Я.М.: Голова сєльсовєта по–своєму, а голова колгоспу по–своєму, а ще на хуторі голова кутковий. Як скаже, що забери Івана або Яшку, — забере і нема.

— Як до попів почали ставитися?

Я.М.: Постановили клуб, а церкву прийняли.

— За колгоспу хто був найстаршим у селі?

Я.М.: Голова сєльсовєту і посли в його є. У колгоспі, само собою, збирались і по кутках, а потом тільки на колгоспних зборах.

— Жінки ходили на збори?

Я.М.: Їх слів ніхто не понімав, а потом стало, що і жінка, і мужик однакову роль грають — це за колгоспу. Стали і колгоспом руководить, і в

сільраді, а раньше женщина голосу не мала, коло своєї сім'ї і коло хазяйства.

— Чужі люди були головами?

Я.М.: Були–були. Голова колгоспу був чужий.

Іванченко Михайло Григорович

— Як функціонувала побутова влада в селі при радянській владі?

М.Г.: Радянська влада була із комнезамів — це комітет незаможників. Значить, люди такі були з бідноти, пару таких було пияків з них, такі, що не господарі. Їм радянська влада дала владу в руки. Але громада трималася на своїх законах, на своїй моралі. Розумієте? Громада. Наприклад, треба полагодити дорогу десь. Громада збирається — сходка — і там вирішують. Якось поруч, паралельно з радянською владою, з офіційною, трималася ще така громада сільська, як була колись. Громада — це великий чоловік. Кожен мав право голосу. І всякі такі громадські справи вирішувалися на загальних зборах. І, очевидно, що воно не мало забарвлення якогось радянського, оце так мені здається, так я пам'ятаю.

— Кого вибирала громада сільська?

М.Г.: Це був голова сільради, але він був вибраний радянською владою. Але ж громада великий мала вплив навіть на нього, і навіть керівники, ці комнезами, навіть в якійсь мірі дослухалися до громади. Диктатури ще не було.

— Сільська рада була, але ще працювала громада?

М.Г.: Так. Громада ще була така спонтанно. Вона в душах людей була, і якось люди прислухалися. Якусь таку громадську зробить спільну роботу якусь там, то радилися на цих зборах. Це ж ще колгоспу не було, розумієте, а індивідуально володіли землею і працювали на землі індивідуально. Наприклад, як хтось погорів, то громада вірішувала допомогти людині. От, наприклад, мій дід погорів, ще до революції хата згоріла. Була зібрана для попа, для священика був зібраний матеріал, для побудови хати священика. То цей матеріал дали, і ми мали. Дали той матеріал, що мали на попову хату, дали моєму дідові. Правда, заплатив, бо був багатий, порівнюючи з іншими. А так саме тут громада мала ще вирішальне значення. Конокради, наприклад, ще щось таке. Були конокради після революції, то громада самосудом судила. Я пам'ятаю, перед війною два пияки в селі було, а зараз тридцять два.

— Хто вибирав тих людей, що були в радянській владі?

М.Г.: Вони могли бути не вибрані, ніякого чину, ніякої посади, ніякої зверхності, а просто він мав голос. Отут були такі, прізвисько Головешки, два брати. До них дослухалися. Вони такі були старі діди. І ці ж самі комнезами дослухалися, тому що авторитет мали все-таки сторожили, не ці новообрані, хоть вони були офіційною владою і вони виконували директиви, вислані зверху, а всерівно вони дослухалися до старих людей — заведено було так у людей. Щось у когось сталося — громада вирішує: або кого прийнять у село, хто хоче женитись чи пристати в прийми в село. Громада вирішує, чи його прийнять, чи ні, що він за людина.

. . . . . .

— Як люди ставилися до комсомольців?

М.Г.: З них кепкували, особливо під час 32-го року. Багато ходило тахих частівок, пісеньок антирадянських, антиколгоспних. Село цього не сприймало, загалом село, але ж тиск влади. В школі дуже нам прививали, але ми прекрасно розуміли, батьки ж наші з усього цього сміялися. Господарство не людське, гуртове господарювання, воно, як кажуть, не дає того, що треба, коло землі нема господаря.

Кравченко Федір Йосипович

— Калайда був головою СОЗу чи головою колгоспу?

Ф.Й.: Тоді СОЗ звався.

— А Пасюк ким був?

Ф.Й.: Бугалтером був, він грамотний був, він так способен був, пєчки робив, як пічник, а вобше–то він грамотний був. Батько сіяв пшеницю, а він прийшов та в зернові там ковирявся, та: „Шо ти, Йосип Сєргєйович, сієш?" А той взяв йому й ляпнув, шо попало: „Квасолю". Той тоді взяв у район сводку дав, шо посіяли п'ять гектар квасолі. Вони причепилися: шо за квасоля, де її сіють, її ше й погоди не було сіяти. То батька тягали. Та так і пройшло.

— А шо Пасюк сказав?

Ф.Й.: Сказав, шо той набрехав мені, я питав: „Шо ти сієш?" А він сказав: „Квасолю".

Кушнір Петро Іванович

— Після колективізації, хто в селі був найавторитетнішою особою?

П.І.: В селі найавторитетнішою був — це голова сільради. А потом, в те времня, навєрно, колгосп як став, так годів три–чотири, здається, були вполномочени од рабочих, од двадцятип'ятитисячників. Причом голови колгоспів зразу були. Це й у нас первоначально був свій голова, поки маленькі колгоспи — це, як я розказував, дев'ятнадцять дворів. А потом, коли масова колективізація, сюди прислали, і голова був з двадцятип'ятитисячників — Кумейко, грамотний, правда. Рабочій він сам, сюди з сімнею приїхав.

. . . . . .

— Чи щось було тим, хто не приходив?

П.І.: Нічогісінько не було. Ну народ сам знав: якшо об'являють, в опшем дружно жили, правління з колгоспниками жили дружно.

— І ніяких покарань за те, що не з'являлися на збори, не було?

П.І.: Да не було. Заінтересований завжди, хто з села, так ходив, це вже як старе, так не піде, а таке — було так, як на свято, йде на збори, от. Це збори рішають там вопроси якісь.

— А часто збори проводили?

П.І.: Ні, в міру потреби. Загальні — разів три на год проводили. Такі ділови — це по хозяйству. А такі збори — це ж 1 Мая, 8 Березня торжествували, Жовтневі свята, Новий рік. Нагороджали, преміювали, кращих отмічали людей, паганих згадували.

— Це все почалося з самого початку колгоспу?

П.І.: Да–да.

Марченко Олександра Федотівна

— Коли ви почали голосувати: до війни чи після?

О.Ф.: Та наче вже після войни, я не ходила.

— І тепер не ходите?

О.Ф.: Нє.

— А раніше?

О.Ф.: Не голосували, бо не було за кого. А один раз, я помню, це перший раз такий був сильно великий наказ, шоб ніхто з дому не йшов, шоб усі ждали, бо це ж перший раз. То я шо зробила — взяла заховалась. То був у нас кумейський вчитель та до сусідів: „Де вона?" Кажуть: „Нема, бо двері заперті". А я в хаті стою. Потом він бігав–бігав і пішов. А мене лякали. Я на другий день пішла, сказали: викинуть. А я пішла у сільську раду: „Та я, — кажу, — дома не була, я ходила".

Масло Михайло Павлович

— Коли люди почали забувати, що в них була своя земля?

М.П.: Після війни стали забувать, бо ще надіялись, що цього не буде, що повернеться, а особєнно після війни. На фронті обіцали багато: і що колгоспів не буде, і армія буде національна. Але це була брехня, щоб моральний дух піднімать у солдатів, а потом все пішло на круги своя.

— В 30-их роках ще пам'ятали?

М.П.: Канєшно, пам'ятали, а особєнно голодовка заставила пам'ятать. Була своя земля і свій дохід — людина не голодала.

. . . . . .

— Що змінилося, як колгоспи з'явилися?

М.П.: Понімалося. Тут стало в приказном порядку. Сходки уже не відбувалися, а збори, діктат був. І привчили піднімать руки, бо як не піднімеш і тебе замітять — це пагана примета — попадеш на рушничок, і тобі щось пришиють, і гайда — поєхала.

— Це були вже не ті мудрі господарі?

М.П.: То були п'яниці. Як у других селах, може, десь і порядочні були, а в нас ні голови сільради, ні голови колгоспу порядочного не було, всі вони безграмотні були.

Нехай Марія Максимівна

— Хто був головною особою в селі до колективізації?

М.М.: Ну, то староста, а при калхозу галава калхоза був. Да калхозу староста був. У церкві правілі, ето староста. Ані рукаваділі людьмі.

— У церкві — священик і церковний староста?

М.М.: Да.

— А сільський староста був начальником?

М.М.: Я цього і не помню, чи був, чи не був.

— Як вирішувалися загальні питання в селі до колгоспів?

М.М.: Булі збори такіє.

— Вони називалися збори?

М.М.: Збори. „А шо, на збори?" „Йдіт на збори".

— А де збирали людей: у спеціальній хаті чи на вулиці?

М.М.: Нє, не помню я, де ж це сабіралі.

— А вам доводилося ходити на такі збори?

М.М.: Нє. Я ж ше таді шо там, я була маладая, малая.

— Можливо, мама ходила? Взагалі туди жінок запрошували?

М.М.: Да й мама нє хаділа. Батьки ж хаділі на якісь збори. А шо за збори? Дак я не помню, шо за збори.

. . . . . .

— Хто був головним у селі після колективізації?

М.М.: У калхозі галава, да.

— А голова сільради?

М.М.: Да, був.

— Це були найбільші керівники?

М.М.: Да, да.

— Куди поділися священик, церковний староста після колективізації?

М.М.: Уже таді, калі калгоспи, церкву закрилі, і вани па гарадам раз'єхалісь.

— А церковний староста місцевий був?

М.М.: Тутешній був, дак он так, панамар, єго панамар. Так он умер тут.

— А за колгоспу людей також збирали на збори? Як вони називалися?

М.М.: Сабраніє було, сабіралі: шоб хаділі на работу, шоб те рабілі, те рабілі, шоб усе рабілі, шоб не ляніліся, шоб рабілі всьо.

— Як кликали на збори: по хатах ходили чи оголошення вішали?

М.М.: Па хатах хаділі.

— А збиралися де?

М.М.: Просто на базі. Калі в клубі, калі на базі.

— А що це — база?

М.М.: Калхоз, калхозне дворище, да.

Овчаренко Андрій Іванович і Овчаренко Марія Яківна

— Хто керував колгоспом?

М.Я.: Керували то бідняки ж, канєшно, такі, як у нас був Телепенко.

А.І.: Ні, такі, які хоч трошки грамотний був. Ну хіба той Рода був бідняк, первий наший голова, він же тримав кооперацію раньше до колективізації, ну, він трошки був знаний, був грамотний, більше був начитаний.

— Тьотю, чи ви пам'ятаєте сам суд?

М.Я.: Була я на суді, виряжала батька до сільради з плачами. Один там секретар у сільраді був, каже: „Не плач, дочка, батька одпустять, батько прийде". На другий день гнали його на Смілу пішки. То зайшов він і додому, попрощався, я його провожала аж до хутора.

— А можна було сидіти у залі?

М.Я.: Можна було. Я там була. Сиділи на лавках. На сцені сесія та чи засідателі ті сиділи.

— А хто там за столом сидів?

М.Я.: Вже їх нема ні одного. Голова сільради Харко, секретар сільради, голова сільради. Я знаю, що давав свідчення за коня Слідченко Павло, Вікторів батько. Встав, така миршавка, та: „В нього коняка є, він її ховає, мабуть". Батько каже: „Дайте свідків, люди ж осьо, село, хай люди скажуть, свої люди хай скажуть, хто в мене бачив коня. Я ж в Данила, брата, брав коня, щоб заготівку відвезти".

А.І.: Тоді раньше був такий порядок: допустімо, наклали налог, оце налог розкинули по хатах, по душах. Прийшли, оце в нас сусіди, був Кікоть бідний, прийшли до нього, а в нього нема за що заплатить. Ідуть вони звідтіля, переходять через берег, прийшли до нас, в нас же, я харашо знаю, сім'я, як каша: мати сидять, прядуть, нада ж сім'ю одягать. Вони прийшли, пас перерізали на прялці, забирають прялку: „Плати, бо он у кого нема чим заплатить, а ти ще прядеш, в тебе ще є, плати". Забирають прядку, це вже получається самовольство, тут вже нема ніякого права, не було в кого і спитать, я ж заплатив налог. А потом люди кажуть: „Що ж ти робиш, він же заплатив налог, а це ж, може, як в того нема, то може і в нього нема".

М.Я.: Батька ж забрали, остались ми, обратно ж налог тягнуть, а в нас не було ніде нічого, гола хата, сундук отой стояв, і експорт я шила. Батька забрали, та була бригада у нас із Сміли, то шили сорочки оті експортні і плаття, і я брала експорт і шила, і заробляла батькові на посилки. Вони прийшли зімою описувать — нема нічого. Підняли сундук, там тільки полотно експортне — це не мають права описувать, то вони пішли в погріб та повиносили діжки. І остались баба стара, двоє дітей, це ж і мати, і осталися ми без боршу.

А.І.: От такий голодомор.

М.Я.: Так це ж не голодомор був, це вже в 40-ім році вони робили.

— Вони були із сільради?

М.Я.: Із сільради, самі плескачівські.

— Як ви думаєте, чому той чоловік давав такі свідчення проти батька?

М.Я.: Такий собака був і знать не знає людини, а отак вислужиться хоче, перед властю хоче вислужиться.

— То голови колгоспу були у вас свої?

А.І.: Свої. А воно ж так у селі і сійчас, той так живе, а той так живе. Поставлять, вродє, хазяїна, а він хазяїн на язик, все розвалить.

Оклей Андрій Платонович

— А він був партійним?

А.П.: Та сявка такий. Тоді, коли вони ото вилізли, шо вони зроблять, не потушать же. Тоді вже не скоро приїхали, вже тоді були комуністи, з Балаклея тут був присланий самий бандіт. Тоді Балаклейського района ми були. І голова сільсовєта прийшли, так дивляться, шо хата горить, згоріла до самої землі. А хазяйство на горищі було брата мого і сестри моєї, і другої сестри, їх повиганяли з хат і все кажуть: „Мамо, вас не будуть виганяти, так нехай наше хазяйство: там свитки, таке, ну, всяка одьожа". І те все погоріло там. Ага, я прийшов додому, в одних тих, нема чим переміниться, їсти нема чого. Їсти я приніс там півпуда муки, півпуда пшениці, сидимо це ж двох, мати готове їсти. Коли вони йдут, начальство отеє: Шаповалов та Манденко: „А ти чо дома?" „А де ж, — кажу, — буду? Я тіки приїхав, ти ж бач, у подштаниках". А вони тоді пішли кудись, і я кажу: „Я возьму удочку, мамо, піду, мо, рибинку впіймаю". Та тоді іду, а вони: „Ти куда йдеш?" „Та, — кажу, — піду рибину виудю". „Ану, сіно класти!". Де оце щас мости пороблено, там покосяні були. „Та, — кажу, — куди ж я піду, коли, бачите, яке мені нещастя". „Нам твоє нещастя... йди туда".

— На роботу?

А.П.: Ага, ганяли, на роботу забирали. Тоді воно було таке: голод, і тікали, спасались, а тут не давали нічого їсти совсім. Я тоді остаюсь, остаюсь і тікати, а тоді в двір убіг, а він доганя та мене в спину ногами начав бити, забрав і повів. Повів, в погріб мене кинули, там була Мусіївна і Холодняка піймали, вдвох ми там ночували. А тоді вже утром мати прийшла, принесла шото їсти мені, і нас погнали на те сіно. І на тім сіні ми побули, клали день там, їсти, правда, давали бульйон.

Палагнюк Марія Василівна

— А хто їх заставляв?

М.В.: Хто? Голова сільради, уполномочені. Приходили: „Ідіть по селі і шукайте хліба". То вони брали залізні палки і приходили.

Пивовар Варвара Ігорівна

В.І.: Було мені тринадцять год, як батько вмер, то мене заставили на позику розписаться. А я кажу: „Шо це за позика?" А вони: „Та дамо тобі на спідницю і на кохту". Я і розписалась на сто п'ятдесят рублів позики. А тоді іде голова сільради:

— Іди в сільраду.

— А чого?

— Коли ти будеш гроші платить за позику?

— Та де ж я їх візьму?

Бо в нас тут базару нема, а в город іти пішки. Та і шо я понесу? А потом приїхав із Воржиці (?) та й визвали мене. А він мене питає:

— Дівчино, а з ким ти живеш?

— З сестрою.

— А скільки сестрі год?

— П'ятий.

— А тобі?

— А мені тринадцять.

— А батько?

— Нема, оце ми вдвох.

— Оце ти розписалася за позику?

— Мені сказали, шо дадуть на спідницю і на кохту.

— Іди, дівчино, і не будеш ти платити.

І вичеркнули мене.

Рясна Галина Іларіонівна

— Чи обов' язково треба було ходити на вибори?

Г.І.: Тоді виборів не було. Це зібрали збори та обирали голову колгоспу, сільради, правління. Обирали самі.

— А депутатів коли обирали?

Г.І.: А депутатів у нас не було до війни.

. . . . . .

— Коли організовували колгосп, збори проводили?

Г.І.: Да, були кожного тижня. На роботі обгадують, що сьогодні будуть збори, щоб приходили на збори.

— І де збиралися?

Г.І.: У клубі.

— А чи були там жінки?

Рясна Галина Іларіонівна

Г.І.: А як же, жінки були, і ми ходили, дівчата. Та хіба ми його слухали, ми своє слухали.
— А чи голосували?
Г.І.: Не голосували.
— Чи були однакові права у чоловіків і жінок?
Г.І.: Було одне право шо в чоловіка, шо в жінки. Як хоче покричать, то покричить.

Семеняка Наталія Григорівна

— Хто був найавторитетнішою особою в селі після організації колгоспу?
Н.Г.: Голова сільради, бідних же збирали коло себе, організовував.
— Яку роль тоді відігравав сільський піп?
Н.Г.: Не грав великої ролі. Голова колгоспу всім руководив.
— Який найвищий орган влади був тоді у селі?
Н.Г.: Збори були.
— А хто вирішував: голова чи збори?
Н.Г.: Голова колгоспу вирішував.
— Він чужий був чи свій?
Н.Г.: Не знаю, не помню. А голова сільради був із другого села, з Ромашок, такий кадет був, з хати викидав нас, дуже поганий чоловік був.
— Як ці збори відбувалися?
Н.Г.: Ішли ж люди, бо загадували. Руки піднімали, голосували там за кого.
— А де збиралися?
Н.Г.: У сільській раді. Жінки брали участь. У нас активістка була Олена Садівська і Гонця — це активісти перші були.
— Чи всі, хто приходив на збори, мали однакові права?
Н.Г.: Мали ж право. Це як розкуркулили, то тим уже заборонялося — враг народу.

Ткаченко Анастасія Юхимівна

— Як організовували колгоспи, хто керував у селі?
А.Ю.: Визначали ж голову колгоспу, бригадіра визначали.
— А як визначали?
А.Ю.: Зборами, сходилася сходка. Бригади були: оце бригада перша, друга, тоді у нас було сильно велике населення, у Івківцях.
— Які кутки були у вашому селі?
А.Ю.: Керекіївка, Коцарівка, Бондарівка, це село і куток мій сійчас Бондарівка, Шльончаківка, Варчанківка, Шпаківка, оце такі-го, Тимошівка, Кошовівка, Бурячківка, а фамілії ж іначі.
— А як стали колгоспи, то ті кутки почали називати перша бригада, друга?
А.Ю.: Ні, оце ж наша перша бригада була тут — Коробківка, Зозулівка, Керекіївка, ну, в обшем бригада сильна в нас.
— Скільки кутків в одній бригаді: три, чотири, п'ять?
А.Ю.: Не знаю, та більше. То садова була бригада, рільнича. Садова бригада огороди садили там, буряки, отаке, дбали фрукти, а рільнича — це пшениця, кукурудза, картопля, оце так. У нас було три бригади чи чотирі, не знаю, дуже багато у нас було жінок. А в жнива як браво: косарі йдуть з косами, приходим в колгосп, тоді ідемо у степ, кажна на свою бригаду, косарі, в'язальниці, загрібальниці, а діти ходять, колосочки збирають.

Шевченко Ірина Яківна

— Чи обов'язково всім треба було ходити на збори та вибори?
І.Я.: Ну, наче казали, шоб ходілі, шоб йшли да збирали, кого вже зберуть.
— Люди йшли, бо вважали це своїм обов'язком?
І.Я.: Нє. То був нє такий — виберем лучшого. Ішли ж.

Сімейна структура після колективізації

Зміни в сімейному житті та структурі сім'ї, що мали місце у 1930–ті роки, співвідносяться зі змінами у моделях соціальної організації праці і є безпосереднім наслідком колективізації. Аналіз моделей організації праці, зроблений різними родинами та їх окремими членами, дозволяє говорити, що найпринциповіша зміна полягає в тому, що до колективізації більшість селян працювала на своїх власних сімейних ділянках, полях тощо. Типове господарство площею в два чи три гектари вимагало або могло забезпечити роботою щонайменше двох дорослих членів родини та кількох дітей. Кожен член сім'ї виконував, як правило, різноманітні господарські обов'язки, і не було такого, щоб одну справу робив тільки хтось один у сім'ї. Опис різних джерел заробітків сільської родини, що подається в розділі II, достатньо висвітлює стан справ. Після колективізації характер праці змінився. Сільські сім'ї зберегли частку своїх земель, але в більшості випадків це була лише одна чверть або одна десята, або ще менше за те, чим вони володіли до колективізації. Тепер у них не було худоби. І, врешті–решт, більшу частину їхнього робочого дня забирала обов'язкова праця на колгоспних полях. Тож доходимо висновку, що сільська сім'я зберегла лише невелику частку від своїх колишніх ділянок; худоби також залишилася незначна кількість, у багатьох випадках — лише одна корова, й головну частку свого робочого часу селяни витрачали, обробляючи не власні ділянки, а колгоспні лани, за що одержували платню, трохи більшу за нічого. Різні джерела додаткового заробітку, про які вже зазначалося, для багатьох сімей зникли, а у тих, кому поталанило їх зберегти, власні надходження значно скоротилися.

До колективізації немовлят, малечу, яка тільки вчилася ходити, та решту малюків доглядали вдома матері, бабусі, тітки, сусідки та старші за віком діти. Після колективізації, коли жінок примусили працювати в бригадах на колгоспних полях, постала нагальна потреба у громадських закладах нагляду за дітьми. Такі центри були засновані у більшості сіл на початку 1930–х років. У багатьох районах вони отримали розповсюджену назву „ясла"[3]. У 1932—33 рр. ці заклади було закрито, оскільки вони не могли забезпечити дітей харчуванням. Але в 1934—35 рр. їх знову було відкрито у багатьох селах. Як правило, в яслах була старша няня та одна чи дві помічниці, які наглядали за дітьми та годували їх (Рогова М. Г.). Після народження дитини жінка мала право залишатися вдома й доглядати за нею протягом різного терміну: від шести тижнів (найчастіше) до одного року (рідко), перш ніж повернутися до праці (порівняння: Рогова М. Г. та Бугайова Г. Ю.).

До колективізації діти починали працювати на полях у молодшому віці, ніж у часи колективізації. Певною мірою це виходило з природи землеволодіння: раніше земельні ділянки належали сім'ям і вимагали інтенсивної, проте дешевої, праці. І навіть більше цього: в сім'ях, де було багато дітей і мало землі (дітей було більше, ніж потребувала обробка земельної ділянки), діти час від часу наймались на роботу до інших сімей (особливо до тих, у кого було мало дітей або взагалі не було) (Медведенко М. І.). Після колективізації ситуація склалася таким чином, що діти починали працювати у колгоспі у віці між 12–ма та 16–ма роками (Дяченко М. А., Андрієнко П. Є., Потапенко М. Т., Сокирко М. П.). Двоє

[3] Денні заклади з догляду за дітьми загальновідомі як садочки, в той же час центри з догляду за малюками у віці від кількох місяців до двох років називають яслами. На практиці ж у багатьох селах всі дитячі заклади називають яслами.

Семінар завідуючих і вихователів колгоспних дитячих ясел Томашпільського р–ну Вінницької обл. 1956 рік.

опитуваних описали свої перші робочі дні на колгоспних полях буряків (Кравченко Н. С., Дудник Д. Ф.). Чухліб В. Д. зазначила, що батьки брали дітей–підлітків разом з собою в поле. Їм також призначались трудодні, як правило, половину від норми дорослого. Таким чином, сім'я могла збільшити загальну кількість трудоднів і, відповідно, обсяг зерна, який вона одержувала за кожний трудодень.

Любичанківська П. І. вказала, що існував дуже незначний розподіл праці в колгоспі. Робітник повинен був робити те, що йому накажуть: „В жнива не було ніякого поділу. Хто міг, йшов в поле, жали серпами озимину, а ярину косили, збирали... В колективах всі робили, що казали". Натомість існував певний розподіл колгоспної праці між різними віковими категоріями. Палагнюк М. В. зазначила як загальний, проте не категоричний, розподіл праці між жінками й дівчатами: дівчатка–підлітки в першу чергу поливали рослини, старші дівчата працювали на полях буряків: пололи, вибирали; а жінки старшого віку збирали й в'язали сіно та солому.

Розподіл праці між чоловіками та жінками продовжував зберігатися у сімейних господарствах. Любичанківська П. І. розповіла, що як і до колективізації, навколо хати й на сімейному полі завжди були специфічні ділянки, що опрацьовувались або чоловіками, або жінками у родині. Жінки прали, готували їжу, прибирали та доглядали дітей (якщо були

вдома), а чоловіки теслярували, доглядали худобу, будували та лагодили комори та дровники, наглядали за скиртами сіна. У тих сферах життя, куди держава не втручалася, старий устрій життя залишився більш–менш недоторканим. А там, де домінував колгосп, старі способи організації праці змінювалися на інші й ставали у більшості випадків щоденною рутиною, коли більша частка продуктивного часу витрачалася на обробку колгоспних полів цукрових буряків.

Масло М. П. описав зміни в моральних і етичних орієнтаціях того часу, що були реакцією на нав'язаний колгоспом спосіб життя й відбувались безвідносно до того, чому вчили в школах або в піонерських і комсомольських організаціях. Конфіскація майна, нищівний рівень заробітної платні призвів до втрати людьми самоповаги та почуття відповідальності. Люди ставали злодіями, були змушені красти, щоб врятувати своє життя та життя членів своєї сім'ї. Моральні цінності минулого, що розповсюджувалися церквою, втрачали свою впливовість в антирелігійній атмосфері того часу. Своїм нащадкам колгоспники могли передати лише почуття безвідповідальності та терпимості до крадіжок, корумпованості та брехні.

Сімейні взаємини також зазнали змін, до речі, далеко не поступового характеру. Семеняка Н. Г. зазначила, що її батько в юнацтві був бідним парубком, який працював на чужих полях. Роками він збільшував свою власну ділянку аж до дев'яти гектарів і наприкінці 1920–х років вважався у сільському розумінні людиною неабиякого достатку. Він був людиною, яка сама себе створила, і пишався цим. Опитувана розповіла, що внаслідок колективізації її батько зазнав страшенних злиднів, гордість і сила покинули його. Під час голоду він помер від дизентерії.

У сільській родині батько завжди мав особливу відповідальність за майбутнє своїх синів та дочок. Для кожного батька було однозначним: якщо в сім'ї було багато синів, то треба збільшувати площу сімейного наділу, щоб кожен син мав свою спадщину; так само необхідно було наділити кожну дочку відповідним весільним посагом. Все це вимагало ретельної праці та багато часу протягом майже двадцяти років. З наступом колективізації всі ці звичаї було зруйновано. Чоловік не мав права вимагати збільшення земельного наділу для своїх синів, бо кожна сім'я могла мати тільки стільки, скільки наділила держава. Кожен батько мав відтепер дуже обмежені можливості, щоб допомогти своїм дочкам, він більше був не в змозі купувати тканини для посагу і не мав худоби, яку б міг подарувати молодим на весілля. Роль батька в сім'ї зазнала змін. На думку Панича І. В., якщо батько й зберіг свій авторитет, то його в якійсь мірі було позбавлено більшості обов'язків відносно своїх дітей.

У той час, коли можливості розширити земельні ділянки й готувати посаг практично стали нереальними, відповідальність за утримання своїх сімей продовжувала покладатись на більшість чоловіків. Іванченко М. Г. описав різні способи, якими їхній батько забезпечував свою сім'ю на початку 1930–х років. Він працював на фабриці у південно–східній Україні, у той час, як сім'я залишалась у колгоспі, з якого не могла піти. Опитуваний засвідчив, що навряд чи їхня сім'я вижила б, якби батько не приїздив додому раз на тиждень чи раз на два тижні і не привозив грошей і продуктів. Ці подорожі були тривалі — двадцять чотири години в один кінець.

До колективізації дуже рідко траплялося так, щоб чоловіки залишали свої сім'ї. У роки колективізації це стало розповсюдженим явищем не лише тому, що нищилися почуття та бажання піклуватися про свої родини, а й тому, що тисячі чоловіків ставали

утікачами, що переховувались від офіційної влади. Худик П. В. зазначив, що багато чоловіків створювали тимчасові сім'ї, а потім залишали їх, щоб уникнути в'язниці — як правило, за неспроможність платити за облігації та за інші порушення механізму контролю, запровадженого владними структурами.

Ще одна зміна в сімейному устрої, спричинена колективізацією, обговорювалася опитуваними: розпад сімей, принаймні частковий. Тисячі сімей мали хоча б одного родича, який поїхав у далекі місця, і якого вони майже не сподівалися побачити знову. В інших випадках умови життя та праці могли розкидати усю родину. Бібік І. І. мав брата, який покинув село й поїхав працювати шахтарем. Чучупак Д. М. поїхав з села до Києва, де став актором театру й кіно. Його брат переїхав до Черкас і працював на фабриці.

Єдиний сімейний обов'язок, що залишився недоторканим і в 1930–ті роки, — піклування за родичами літнього віку. Протягом поколінь піклування за старими батьками в українських селах покладалося на наймолодшу дитину чи дітей. Цей звичай не зазнав суттєвих змін і в 1930–ті роки. Коротко його описав Зборовський Я. М.[4]

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: СІМЕЙНА СТРУКТУРА ПІСЛЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Андрієнко Павло Євтухович

— У скільки років ви почали працювати?
П.Є.: В 34–му пішов працювати, на завод пішов, хоч батько мене помістив свиней пасти, і я пас у совхозі.
— А вдома що ви допомагали батькам?
П.Є.: І до войни я помагав.
— Що ви робили малим?
П.Є.: Корову пас.

Бугайова Ганна Юхимівна

Г.Ю.: А так оце як шість неділь вийшло після народження дитини, іди на роботу після родів і на город. Прийшов Іван Пантілєйович: „Юхимовна, уже ж пройшло шість неділь, пора". І пішла.
— Це ж важко?
Г.Ю.: Да-да, важко. А як же, ше ж манюнє, його ж і скупати треба, а воно коли ж, як на роботі і їсти зварити, і дітинку впорати. І ше були ясла аж отам далеко. Ой, нехай не вертається.

Вовченко Павло Ілліч

— У вас була велика сім'я?
П.І.: Восьмеро дітей, батько, мати, дядько, тітка, дєд, баба. В батька було півнаділа на двох: дядьку Степану повгектара і батьку повгектара. Пожарну общество наймало. Було в нас чотири хлопці і чотири дівчини.
. . . . . .
— Сім'я в одній хаті жила?
П.І.: В одній хаті. В нас хата була на дві половини, посередині сіни, кладова і сіни, і в сінях стеля була, одна хата вулочна, а одна городня, бо до городу стояла, і вона чиста. У вулочній піч стояла, і там їсти готували.
— Мирно жили?
П.І.: У нас сварки не було, ми між собою дружили, а дядькові сини жили недалеко, а він пішов у прийми до багатого, а в цій хаті жила його теща, а перва жінка вмерла.

Дудник Домна Федорівна

— Коли ваші брати пасли худобу, як їм платили?
Д.Ф.: Тоді гроші були трудні, то годилися за два пуди хліба до осені, як згодяться, бо грішми

[4] Звичай, коли наймолодший син чи дочка доглядає батьків літнього віку, залишається розповсюдженим в Україні і сьогодні. Тих селян, чиї діти померли або залишили село, доглядають сусіди, за що користуються їхньою ділянкою. Після смерті все майно або його частку успадковують ті, хто наглядає за ними. Після Другої світової війни в деяких селах були засновані Будинки ветеранів, що давали принаймні елементарний дах над головою та догляд.

тоді трудно було. А в колгоспі — то вже що заробиш. Вже мене мама відти (з наймів) вирвала, мені вже було дванадцять років, мама бере норму буряка, мені бере півнорми, ми вже йдем в колгосп, вже ми на роботі. Знаєш, як в ці роки мені нелегко було робити, але що вже.

Дяченко Михайло Антонович

— З якого віку дітей привчали до роботи?
М.А.: Як дванадцять год — давай погоничем у колгосп. Вдома хазяйство на їх — це вже ти здоровий. Я до школи почав корову пасти. Рано в шість часов жени корову пасти, а як теля виссало корову, то ще й получиш.

Зборовський Яків Михайлович

— Коли з'явилися дитячі садки?
Я.: Це ясла стали, як колгоспи стали, та матерів на роботу, а де ж дітей дівати? І стали ясла.
— Хто старих батьків доглядав?
Я.: Найменші сини та дочки. І батькове добро ішло їм, бо він доглядав. Батьків ховали на кладовищі. В садках хоронили — то там хрестик, то там дехто ховав, але рідко.

Кравченко Наталія Степанівна

Н.С.: Звечора накопуєм лопатами, копали буряки лопатами. Як я була дівчиною, а між людьми ще не копала. Мати каже: „Беріть і Наташку, подивимось, як вона буде робить, то половинку напишіть, хай ходе приучається". Пішли ми, і дали мені п'ятнадцять рядків. Я із сили виматувалась, а тільки щоб не одстать, — накопала. Видумали ящики, і повен насипиш, і піднімаєш за ручки, то мене вчили.

Кривченко Одарка Яківна

— Коли у вас з'явився дитячий садок?
О.Я.: Як колгоспи стали, давно, не скажу, коли точно.
— Батьків діти доглядали?
О.Я.: Доглядали, а тепер ні. Тоді при синах доживали, а при дочках мало.

Любичанківська Параска Іванівна

— Який був розподіл робіт у колгоспі?
П.І.: В жнива не було ніякого поділу. Хто міг, йшов в поле, жали серпами озимину, а ярину косили, збирали. А так у хаті була жіноча робота, на подвіру була чоловіча. А в колектівах всі робили, що казали. Було щось три колєктіви в селі.
— Це на колгоспи казали колективи?
П.І.: Да. Записалися ми туди, бо казали записатись. Ми довго не писались, ми вже на самім останку, всього сорок чоловік туди записалося. Ті, що вперед пописалися, то їм дали поле, де краще, а нам аж за Рознатівською границею відділили, то ми мали поля такі. Та й ходили пішки, десь десять верстов було або й більше до того Рознатівського. Пішки ходили і жали, в'язали, на ніч в'язати ходили. Зробиш в'язку перевесіл та й на плечі, йдеш на поле в'язати.
— Чи жінка могла виконувати чоловічу роботу, а чоловік — жіночу?
П.І.: Всяко бувало. Але більшу часть жінка знала своє: прати, варити, хату білити, за дітьми дивитися, а чоловік вже — на дворі, в хліві і в стодолі. Чоловік ходив за худобою, молотив, збирав пашню.

Медведенко Микола Іванович

— Яка була роль жінки? Мали вони якісь права?
М.І.: Полоть, прясти і ткать, і дітей доглядать.
— Як ви думаєте, чому зараз сім'ї малодітні, а раніше більше було багатодітних?
М.І.: Тоді, щоб було кому робить.
— А якщо землі небагато?
М.І.: А до колгоспу були дядьки заможні, то в найми до них ішли. Той каже, нема йому дітей родить та іде орать та сіять, а той сидить, тільки дітей родить.

Однорог Ольга Василівна

— З якого віку дітей привчали до роботи?
О.В.: У шість і п'ять років свині пасли. Гонили свині на колоски, а в саж зачиняли після Покрови годувать. А вже у шість год займанок пасли, гонять у ліси на поле. Гулять нема коли. Научилося ходить в три годи, то за бабою тягнеться на город, а як п'ять, шість — пошло, і пошло гуси пасти, качки пасти.
— Був розподіл робіт?
О.В.: Було розподілення. Старші на полі робили, а на ніч треба воли гнать пасти і ночувать коло їх, такий сон на полі. Чуть утро, треба гнать додому і запрягать для поля. Сусіди в нас були хлопці і наші дівчата — гонять на острів.

Палагнюк Марія Василівна

— Як змінився статус жінки після вкорінення радянської влади?

М.В.: Нічо не змінилося в сільських сім'ях.

— Розкажіть взагалі про права і обов'язки сільської жінки: молодої, старшої, старої.

М.В.: Дівчата з десяти–дванадцяти років йшли в колгосп, поливали городину. Старші дівчата вже мали норму буряків. Жінки в'язали снопи на полі.

Панич Іван Васильович

— Як звали вашу матір?

І.В.: Парасковія Максимівна, тоже тутешня.

— В одній хаті жила сім'я?

І.В.: В одній хаті і з однеї миски всі їли. Сейчас сини є — і синів нема, а тоді були при батьку. Батько дбав за те, щоб купить їм землю чи що–небудь. Череп'яна миска, дерев'яні ложки. Батько сідає, як празник — батько читає молитву, і ми стоїмо, а тоді сідаєм усі. Батько регулірує: „Ти бери перед своїм краєм, тут не лізь". А лізеш — по лобі, — такий порядок був, батька слухали, понімали. Тоді так було, щоб я маленький був і не послухав чужого дядька, то мене батько битиме. Єслі я в шкоду поліз, мене там дядько за вухо потягав і батько накаже. В чуже не лізь, бо буде біда.

. . . . . .

— Хто малих дітей доглядав до колективізації?

І.В.: Один другого доглядали. Пока мати була, то мати доглядала, а мати вмерла, так самі.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— У скільки років ви почали працювати в колгоспі?

М.Т.: Мені було шістнадцять років. Закінчила сім класів і пішла вчитися трактористкою на прицеп.

— Як це — на прицеп?

М.Т.: Ото чіпляла плуги чи підносила воду, бо сійчас виключають, а тоді їздили ззаду та заливала. Як він стане, то я за ганчірку та чистю.

— Який це рік був?

М.Т.: Мать, 36–ий рік. Бо я молочарем робила після школи, молоко приймала.

Рогова Мотря Григорівна

— Ясла були під час голодовки?

М.Г.: Були.

— Дітей там краще годували?

М.Г.: Чим же вони їх годуватимуть? Давали борошна, галушки колотили, а потом і ясла закрили — не було чого їсти.

— А як жили голова колгоспу і секретар?

М.Г.: Жили. Що ж він, голова колгоспу, зробить?

— Вони також голодували?

М.Г.: Ні, такі ж, як вони, не вмирали, а такі — вмирали.

— Після колективізації були ясла?

М.Г.: Були. Після голодовки дали хліба багато в колгоспі — по три кіла. Я робила доярkою і получала хліба багато. Хто робив, оставсь живий, то получили хліба багато. Діт–ясла одкрили і дітей годували.

— Хто доглядав дітей?

М.Г.: Кого поставлять: були няньки, була старша, а були й такі, що гляділи.

— З скількох років діти в яслах були?

М.Г.: Од году.

— До року жінка могла сидіти вдома?

М.Г.: До году могла.

— Жінки до самих пологів ходили на роботу?

М.Г.: Ходили, не було декрету.

— Було таке, що в полі народжували?

М.Г.: У полі — не знаю, а моя свекруха то мого

Потапенко Мотря Тимофіївна

чоловіка народила на полі, в себе на полі робила.

Семеняка Наталія Григорівна

— У вас була велика сім'я?

Н.Г.: Дома? Велика. Було чотирнадцятеро дітей у матері. Ну вони померли тоді сильно, із віспи багато, сім братів у одній могилі поклали з віспи. Я знаю, тіки і оставсь Юхим, то в войну вбили ж оце його.

— Ви можете згадати, як звали ваших братів, сестер?

Н.Г.: Сложно. Був Радіон самий старший, то це Радіон дожив до восімдесяти двох, трахтористом був усе врем'я, такий трудящий страшно був. Трахтора загнав перед войною та закопав там, а після войни пішов та викопав. А менший був Прокіп, а сестра Марія менша була, сестра одна була. А тоді був Сельвейстер, Ананій, той, Гриша. Піп називав. У який день родиться, там шо написано, то те й буде й становить. Хазяїн мій був Терентій Степанович, то свекруха казала, хоть викинь дитину, назвав Терешком. Так не будем звать Терешком, та Терентієм.

— Скільки дочок було у сім'ї?

Н.Г.: Дочки померли малими дві, Оришка, а уже Марія то у Києві була, старша за мене, з шостого году була.

. . . . . .

— Ваша сім'я жила в одній хаті?

Н.Г.: В одній. Батько хату здорову зробив, бо був трудящий. Каже: „Діти, я п'ятнадцять год служив, трудився у найнятті і топився у морі, і де я тільки не був, заробляв гроші та землю купляв". Дев'ять десятин було, а жили — шо завидували люде. А став сиротою у п'ять год батько. Іще батькова сестра жила, померла в дев'яносто шість год. А батько у тридцять третім з дизентерії вибув.

Сокирко Микола Пантелеймонович

— Зі скількох років починали працювати в колгоспі?

М.П.: Тоді робили в колгоспі і дорослі, і малі. Малі пасли, ми вже такі, років п'ятнадцять, брали вже сапки та пололи всякі там. Гулять ніхто не гуляв.

Цап Марина Левківна

— Чи змінилися стосунки в сім'ї за колгоспу?

М.Л.: А чого? Батько сина понімав, а син — батька. А тепер ніхто ні на кого вніманія не обращає. Народ зараз обізлився так, що ніхто нікому не нужний.

Чухліб Варвара Денисівна

— У скільки років брали дітей працювати в колгосп?

В.Д.: Хто як. Як мати йде, то і дівка за нею, а скільки їй год — чи дванадцять, чи тринадцять — іде та поле.

— Цим дітям платили гроші?

В.Д.: Платили потроху, бо мати ланку брала на себе і на мене, по семдесят соток було тоді, копали копаницями.

— Вдома коли вас почали привчати до роботи?

В.Д.: Я в шість год пасла корову з телям. Було товаришка моя і воли гоне, і корову гоне, тощо, і я за нею. То ложки перемить заставляла мати.

Чучупак Дмитро Михайлович

— Які стосунки були в сім'ї до колгоспу і як вони змінилися під час колгоспу?

Д.М.: Ну як? Ми розбіглися, наприклад. Я поїхав у Київ. Брат мій Іван покинув село. Бо тоді ж права не було, а паспортів не давали, то мама через знакомих шукала вихід, і справки давали, щоб їхать із села. Іван пішов у Черкаси на завод робітником, помагав мамі. Марійка й Вася дома осталися. Валю я забрав до Києва, вона влаштувалася в ФЗУ, закінчила і працювала там у Києві, додому коли приїжджала. Я тоді у Києві вчився у технікумі, у 25–му році пішов на роботу. А в 37–му році, коли саме єжовщина була, то я поступив в Академстудію в театрі Франка. Закінчив ті курси, я мав хороші успіхи, мене в кіно брали, і я маю епізод один, Сталін заборонив його. Коли гастролі були в Москві театру Франка, я був вже на третьому курсі, це ж мої друзі — Величко, народний артист, Панасів, Оля була, перший діктор, жениться збирався. Так цей фільм знімався, я там грав епізод, фільм називався „Квітуча Україна", кохання до одної дівчини, дуже гарний епізод був. Показали в Москві батьку Сталіну — і зразу його заборонили. Так він десь на полках єсть, той фільм. Потом я ще репродукцію мав з кінолєнти, там мене пробували на фільм „Борислав сміється", головна роль. В мене там

прекрасно получалося, але мені перебив народний артіст з Ленінграду. Я вже місяць фотографувався в студії Довженка, не пішло діло, але заробив добрі гроші, там добре.

Шейко–Іванишина Марина Леонтіївна

— Як звали вашого батька?

М.Л.: Леонтій Васильович Шейко, а маму Ольга Максимовна.

— В сім'ї було багато дітей?

М.Л.: Нас було троє: старший брат був і сестричка молодша.

— Чим батько займався?

М.Л.: У нас була сім'я дванадцять человєк: брати батька, дід, баба. Один дядя робив на сахарному заводі, там жив князь Щербатов, я його бачила. Красівий дом стояв у лісі, сади хароші. До сих пір кухня княжеська стоїть. Там наймити робили.

. . . . . .

— Хто був главою сім'ї?

М.Л.: Григорій Васильович, дєдушка. Жили мирно і харашо. Хароший дом стояв, всі вмісті жили. А тому, що на заводі робив, то дали квартіру, а третій брат учився у Києві.

ЧАСТИНА ДРУГА

РЕЛІГІЯ ТА ЕКСПРЕСИВНА КУЛЬТУРА

РОЗДІЛ V РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РЕЛІГІЙНА КУЛЬТУРА ДО І ПІСЛЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Церква, священики та церковна структура до колективізації

До колективізації сільський священик (або священики) був однією з найавторитетніших постатей серед сільського населення. У виборчій процедурі його голос був одним з найвпливовіших. До нього йшли селяни, якщо виникала необхідність у різних ритуальних послугах: священик давав імена дітям, хрестив їх, здійснював обряди похорону та одруження. За всі ці послуги він одержував певну винагороду, хоча часто це було майже символічним. У багатьох випадках йому віддячували продуктами харчування, іншими речами або працею. Священик мав можливість впливати на персональну поведінку селян кількома способами, серед яких було відлучення від церкви або погроза цього. Авторитет священика, безумовно, був основою його влади в селі. Кілька опитуваних засвідчили, що священик був наймогутнішою особою в селі:

Безкоровайна Параска Митрофанівна

[Піп] був самий главний у селі. Його поважали.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— Піп мав багато влади?
М.Є.: Саму більшу владу.

Масло Михайло Павлович

Піп був другою людиною після волосного старости, якщо не більше. Піп як установку дав — це закон.

Мушинський Іван Сергійович

Але тоді ці священики велику роль відігравали. Родилось — він писав, умирає — він виписував, і в армію він давав документи. ЗАГСу не було. Все було при попі.

Вовченко Павло Ілліч

Самий вищий начальник села. Що скаже піп, тому підчиняється і староста, і пристави. В його слава була, мораль.

Кривоніс Костянтин Григорович

— Яку роль до колективізації відігравав піп?

К.Г.: Попи були в почоті. Щитався самою грамотною людиною. Міг все пояснить, розказать. І самою главною людиною щитався... Що сказав піп, те й буде. Влада належала їм.

Зборовський Яків Михайлович

Я.М.: Попа слухали всі і поважали. Що скаже піп, те й буде.

— Чим керував піп?

Я.М.: Божественним. Піп єсть правильний і є неправильний, і на себе гріх бере. А найбільша влада — сходка була. А збиралися коло церкви, а потом по хуторах були, що на роботу загадувать, а раньше коло волості.

Медведенко Микола Іванович

— Яку роль відігравав піп у селі?

М.І.: Піп — це був політіческій руководітель на селі. Замітить, що ти до церкви не ходиш, то вже тебе визивають: „А чого це ти до церкви не ходиш?" Їх і сєйчас розвелось чорт–зна скільки.

Сільський піп, як правило, був не з місцевих, а призначений церквою служити у приході на певний період, іноді — на багато років. Окрім церковної будівлі та своєї резиденції, священик контролював і використовував церковні землі у багатьох селах, часто вони складали найбільші ділянки в місцевості. На церковних полях працювали наймані робітники. Думка селян про місцевого попа не завжди була високою. Часто священик мав авторитет тільки тому, що був представником церкви, а як людину його зневажали. Інститут церкви користувався великою шаною, навіть якщо її суєтний представник вбачався в поганому світлі. Деякі опитувані говорили добре про місцевих священиків, решта відгуків була негативною. Кілька опитуваних говорили про розміри та родючість церковних наділів з деякою гіркотою:

Масло Михайло Павлович

Церква мала сорок десятин, а піп десятин десять мав — попове поле, а то — церковне. Він всігда мав наймита, може, і сам коли–небудь виїжджав орать. Він приєжджий. Вообше у Квітках сільських попів не було.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

Попа я добре помню. В нього було багато землі, наймити були: коло коней наймит, коло скотини наймит, коло свиней, у хату. Служили постійно, сироти чи що.

Павліченко Андрій Григорович

— У попа була земля, хата?

А.Г.: Да! Дом, гарний дом. Піп — це ж куди там, шо піп сказав, те й буде. У нього гарна хата, було коло хати три десятини землі. І ще було й на луках десятин три.

Коли постало запитання про характер священика, чи завжди він був щедрим до робітників, які працювали на його полях, або до мешканців села, то відповіді далеко не завжди були улесливими. Деякі характеризували попа як скупердяя, інші — як п'яницю,

деякі — як людину, що зловживала своїм авторитетом.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— Чи він був добрий до людей?

М.Є.: Ой! Поганий. Назбирає на проводах, панахиди ж правив, та хтозна скільки хліба набере та додому направить, а яєць весь час несуть. Та на балку вивезе, в яму, вони вже завоняються.

Павліченко Андрій Григорович

— То він [піп] сам обробляв?

А.Г.: Він вино пив, ковбасу і яїчка їв. Моя мати жила через річку. Наш город до річки, і попів город до річки.

Медведенко Микола Іванович

— А люди як до нього ставилися, чи боялися?

М.І.: Баби, канєшно, всі були за попа. Були всякі.

— Піп був справедливий?

М.І.: Хто там справедливий.

— В нього була своя земля?

М.І.: Сама лучша земля, самий лучший луг, самий лучший заробіток, кромє того, шо прихожани дають. Затока була, а посередині острів — гектар до тисячі. Прекрасне сіно росло. Осоку косили собі, а червонушка — це попівське, а осока — твоє.

Семеняка Наталія Григорівна

— Якою він [піп] був людиною?

Н.Г.: Та він так — піп та й годі. Казали ранше, що попи найлучче живуть. Піп був для себе, він добре жив, бо попам же все. У попа земля своя була. Його вбили у 30–х роках у Трощині. Таке на попів було гонєніє. Він недобрий був такий.

Потапенко М.Т. змалювала надзвичайно зневажливий портрет місцевого попа. З її слів, ділянка священика мала назву у селі „попова земля". Це були найкращі землі в селі. Гірші наділи, які обробляли собі селяни, називались „людська земля". Опитувана зазначила, що за роки її юнацтва священик у селі був людиною неймовірно розбещеною. Коли у когось народжувалася дитина, то він міг назвати її якимось чужинським ім'ям, якщо йому не принесли курку або рівноцінної платні чи дарунка. Ім'я, яке вона навела як приклад, — Окакій.

Інших священиків описали привабливіше. Деякі позитивні оцінки були не на кшталт персональної похвали, а як визнання високої соціальної позиції й здатності служити моральним прикладом. До того ж, деякі опитувані схвалювали позицію священиків як українських патріотів і лідерів громади. Шейко Л. В. позитивно відізвалася про одного священнослужителя й негативно — про іншого.

Шейко–Іванишина Марія Леонтіївна

— Яку роль у селі відігравав священик?

М.Л.: Я його і не знаю. В церкву я ходила, і там править піп. Піп дуже хароший був, а в нього були дві дочки й син... А другий був отець Ніколай — ох, і противний, і дітей не було. Нельзя до його підійти — вредний.

Полєша–Новак Тетяна Яківна

Т.Я.: Піп, як ходила в школу, був отець Федір — дуже хароший. Щонеділі ведуть нас у церкву, і як говієм — усьому класу по проскурці купить.

— Розсудить когось?

Т.Я.: Все до попа. І як родиться хтось — все до попа.

— Піп був як закон?

Т.Я.: У нас був очень хароший поп. А дві дочки робили учителями, то плахого не було нічого.

Клименко Ганна Іванівна

Поважали попа, люди поважали. Слухали і боялися, і лякали нас, і Богу заставляв молиться.

Чучупак Дмитро Михайлович

— Яку мав владу піп?

Д.М.: Священик був дуже близько зв'язаний з гайдамаччиною. Був тоді священик, я помню, Лебедович.

За церковною ієрархією були три основні постаті: священик, дяк і церковний староста (не плутати зі старостою, якого обирали до сільської ради). Існувала також церковна рада, до якої входили прихожани, які брали активну участь у церковному житті, як правило, літні люди. Дяк допомагав священику правити служби в церкві та під час процесій. У деяких місцевостях дяк керував церковним хором і підтримував його у гарній формі. В інших селах був спеціальний керівник, який отримував заробітну платню і мав проводити навчання та репетиції хору. Іноді ці обов'язки покладались на старосту (Семеняка Н. Г.): „Церковний староста, люди його слухали, він вправляв церковним усім і хором". В усіх місцевостях староста допомагав закуповувати для церкви все необхідне, наглядав за церковними землями і виконував інші доручення священика. У сільському суспільстві староста був важливою фігурою з високим соціальним статусом. Він був вибраний місцевою церковною радою (Мушинський І. С.). Кравченко Ф. Й. розповів, що староста „...як по хазяйству помагає батюшці, щоб нічого там, що придбати де". Кривоніс К. Г. зазначив: „Староста розпоряджався хазяйством: в кого хата завалилась, він міг допомогти".

Церковний хор був важливим джерелом музики на селі. Кілька опитуваних відзначили хори у доколективізаційні часи. Семеняка Н. Г. коротко сказала про свою любов до хору та участь у ньому, а Кравченко Ф. Й. повідомив, що коли хлопчиком відвідував недільні богослужіння, то завжди намагався стояти якнайближче до хору. Слухати хорові пісні — то було для нього велике щастя. Деякі селяни знали й співали церковні пісні: збірки з недільних богослужінь та інші, загальновідомі як псальми. Полєша–Новак Т. Я. вказала, що люди з певною освітою прагнули знати релігійні пісні, в той час, як решта не виявляла такого потягу. Медведенко М. І. повідомив, що у 1920–ті рр. він не ходив до церковної школи й не знав служби Божої. Натомість він вступив до церковного хору і співав там певний час (невідомо, як довго). Він зазначив, що вступив до хору тільки з однієї причини — хористам сплачували за участь у ньому. Семеняка Н. Г. розповіла, що до колективізації в її селі було два хори: один — у сільській церкві, а другий — у читальні — певною мірою громадському центрі, який у 1930–ті рр. отримав розповсюджену назву „клуб". В обох хорах співали ті самі люди. Хор у читальні поряд з іншими виконував і „революційні пісні" (так

Церковний хор, с. Попівка Звенигородського р–ну Черкаської обл. 1920-ті роки.

у ті часи називали патріотичні українські пісні): „А у нас був такий чоловік, що збирав хор окремо. То у хаті–читальні учить нас пісень революційних. А йдемо туди, землянка була коло церкви, учимось молитви співать. Така радість була. Гарно було".

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: ЦЕРКВА, СВЯЩЕНИКИ ТА ЦЕРКОВНА СТРУКТУРА ДО КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Хто був головною людиною в селі до колективізації?

П.М.: Був церковний староста. А так — не припомню. Сільський староста був, розправа була. Було сходка, дзвонять у дзвін. Сходяться самі мужики, посідають, говорять, і одної жінки немає.

— Піп був головним?

П.М.: Він був самий главний у селі, його поважали. Староста був свій.

— На що їх влада поширювалася?

П.М.: Попа я добре помню. В нього було багато землі, наймити були: коло коней наймит, коло скотини наймит, коло свиней, у хату. Служили постійно сироти чи що, а як до них він ставився, я не знаю.

— Наймити мали якесь господарство?

П.М.: Потім вони розходилися. Як дівка — сирота, то наймалась на п'ять год, а тоді йшла, щось платив. А в нього городина за забором була і квітки гарні були, а вкрасти не можем, бо багато собак.

Вовченко Павло Ілліч

— Яку роль відігравав піп?

П.І.: Самий вищий начальник села. Що скаже піп, тому підчиняється і староста, і пристави. В

його слава була, мораль. Де зараз Дом культури у Локні, то був дом попа.

Зборовський Яків Михайлович

— Попа слухали в селі?

Я.М.: Я був штихарем — це як коло церкви, обход кругом церкви. Не було кого з рідні взять, а в мене товариш був з Пеньків — Хведька. Стоїмо, іде посильний: „Хлопці, ідіть станете, повдягаєм в попівську одежу та будете іти з хрестами і цвітками, і попи будуть ідти — обхождєніє". Попа слухали всі і поважали. Що скаже піп, те й буде.

— Чим командував піп?

Я.М.: Божественним. Піп єсть правильний і є неправильний, і на себе гріх бере. А найбільша влада — сходка була. А збиралися коло церкви, а потом по хуторах були, що на роботу загадувать, а раньше коло волості. Хазяйни були в селі, а їх, бєдних, повиселяли.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— Чи був піп у селі?

М.Є.: Був.

— Як його звали?

М.Є.: Грицько Шахновський. Тоді було під поповим розпорядженням в селі.

— Він мав багато влади?

М.Є.: Саму більшу владу: до його ж людей хрестить, у попа метрики, як кому паспорта — іде до попа.

— Чи піп завжди називав дитину?

М.Є.: Да. Піп зарегистрирує, а потім він дає отчот у район — скільки народилося, скільки умерло.

— Чи піп мав землю?

М.Є.: Земля була в нього, і худоби було багато.

— А хто робив для нього?

М.Є.: Сам не робив. В нього — за Золотоношою ше узяв придане за жінкою: чи дев'яносто, чи сто гектарів. Там у його хутор був, він здавав його в аренду, а брав, видно, золото.

— А в селі він мав землю?

М.Є.: Була.

— А хто на цій землі робив?

М.Є.: Наймити.

— Ви не знаєте, скільки він платив їм?

М.Є.: Точно не знаю, чуть не даром робили. Коров в нього було таких гарних, випас великий був. Був багатий.

— Чи він був добрий до людей?

М.Є.: Ой! Паганий. Назбирає на проводах, панахиди ж правив, та хтозна скільки хліба набере та додому направить, а яєць весь час несуть. Та на балку вивезе, в яму, вони вже завоняються.

— Його дружина також у церкві щось робила?

М.Є.: Ні, вона вдома за хазяйством.

— Як вона ставилась до людей?

М.Є.: Була домашня хазяйка.

Клименко Галина Іванівна

— Чи правилось у церкві у вас?

Г.І.: У нас церкви не було у нашому селі. Ми до Шевченково були, і я ходила туди малою, сповідалася, батько посилав.

— Чи ви пам' ятаєте попа?

Г.І.: Поважали попа, люди поважали. Слухалися і боялись, і лякали, і Богу заставляв молиться. А в нас церкви не було, а була така каплиця на кладовищі, то батько був і старостою там. То, було, ходимо, убираємо там на Зелені святки, а Петро, брат мій, послали його убирать, а там були і ризи, а він убрався в це, взяв те кадило і там начав править. А баба Хванасія почула та думає: що це таке? Заглядає у церкву, а стоїть брат і казиться в тій одежі.

Кравченко Федір Йосипович

— Ви ходили до церкви з матір'ю, чи як це було?

Ф.Й.: Малим ходив, я любив ходить, любив же хор церковний — це моя любов, судьба жизні. То я тут коло хора тут стою, на їх рот роззявлю, як вони поют.

— Як закривали ту церкву? Коли ви перестали ходити?

Ф.Й.: Ну, я перестав ходити, як оце ж, як позакривали, як колєктівізація почалась, так і зразу

тоді ж воно і прикрилося, і не стали ж ходити. А з батюшкою я з своїм, з тим батюшкою, шо на Оксенівці, моя територія Оксенівка, і то ж дєдушка там церковним старостою був, так я ходив до того, як оце тут строївся в сороковом году. А батюшка, той наш батюшка, так він такий був способний, він вмів ету плотницьку роботу робити всю, він хороші повозки робив, хороші шафи, шкафи, шефанери у те врем'я. Це він усе вмів харашо робити. Так він мені рами робив цей батюшка, його якось цього батюшку таки не трогали. Тих, хтозна, де вони подівалися, шо Довгалівський та Замошнинський, а цей так і жив вдома в своїй хаті, цей батюшка. Він такий худощавенький був, приятний такий.

— Він був місцевий чи приїжджий?

Ф.Й.: Ну, вроді як він місцевий, шо він там жив, хата в нього було. І то я маленьким ше ходив. Як причащають, то я не вспів сказати, як мене зовуть, як він уже мене назве, усі ж по батюшкові називають — Йосипович: „Причащається раб Божий Фьодор Йосипович".

— Він правив українською мовою чи російською?

Ф.Й.: А от я не помню, як воно, воно ж в церкві ,вони наче ж якось там, шось я не..., слав'янською вони, под відом, неначе воно руською.

— А ваш дід був старостою в церкві. Що він робив як староста?

Ф.Й.: Ну, це він як по хазяйству помагає батюшці, шоб нічого там, шо придбати де.

— Чи він співпрацював з дяком?

Ф.Й.: Ні-ні, він ніякої форми не імів на цю тему, а просто він отак числився як староста, як, може, тепер у районі председатель района, чи як назвати, а він церкви, староста церкви.

Кривоніс Костянтин Григорович

— Яку роль відігравав піп [до колективізації]?

К.Г.: Попи були в почоті. Щитався самою грамотною людиною. Міг все пояснить, розказать. І самою главною людиною щитався. Церква була в Писарівці, і я туди ходив. Попівські сини були моїми приятелями: один був музикант, а один — художник. Ми ходили разом в церкву. Храм на Покрову — Покровська церква.

— То були центральні люди?

К.Г.: Що сказав піп, те й буде. Влада належала їм. Староста розпоряджався хазяйством: в кого хата завалилась, він міг допомогти, виписать кирпич. Всі хати були під соломою і довго стояли — год по п'ятдесят, бо крилося з глиною, снопи мочалися і клалися.

Масло Михайло Павлович

— Яку роль у громадському житті відігравав піп?

М.П.: Піп був другою людиною після волосного старости, якщо не більше. Піп як установку дав — це закон. Люди не були такі спорчені, як сійчас, що нічого не понімали. Хтось ослухавсь: „А що це ти, Єфрем? Я що казав — це ж гріх".

— Земля була в попа?

М.П.: Була. Церква мала сорок десятин, а піп десятин десять мав — попове поле, а то — церковне. Він всігда мав наймита, може, і сам коли–небудь виїжджав орать. Він приєжджий. Вообше у Квітках сільських попів не було. Сначала Кошець у нас був, потом Костецький, а цей Чернявський — його реприсірували. Люди йшли до нього за порадами, як щось у сім'ї не ладиться. І навіть визивав, і переконував. Тоді в церкву ходили. Може, не кажду неділю йшли, але на великі празники, такі, як Рождєство, Паска, всі йшли, причащалися. Мені не давали їсти, бо піп меду дасть. Він набрав у ложечку і дає. Я в діда вісім років був, а він був дуже віруючим, учив мене „Отче наш": лягаєш спати — десять раз помолися „Отче наш". Дід був простецький: ніяких перин, ніяких матрасів — піл, ряднина. Я всігда на печі спав, а дід — на лежанці, тепленько було. Проста їда була: картопля, капуста, огірок, сир. Якщо у неділю, то з м'ясом борщ або жаркоє з м'ясом, каші варили, а особенно пшоняні.

Медведенко Михайло Іванович

— Яку роль відігравав піп у селі?

М.І.: Піп — це був політіческій руководітель на селі. Замітить, що ти до церкви не ходиш, то вже тебе визивають: „А чого це ти до церкви не ходиш?" Їх і сейчас розвелось чортзна скільки.

— А люди як до нього ставилися, чи боялися?

М.І.: Баби, канєшно, всі були за попа. Були всякі.

— Піп був справедливий?

М.І.: Хто там справедливий.

— В нього була своя земля?

М.І.: Сама лучша земля, самий лучший луг,

самий лучший заробіток, кромє того, шо прихожани дають. Затока була, а посередині острів — гектар до тисячі. Прекрасне сіно росло. Осоку косили собі, а червонушка — це попівське, а осока твоє.

— Вони вели книгу народження, смерті?

М.І.: Вони справляли.

— Цікаві історії були про попів, що люди розказували?

М.І.: Одного найлучше знаю. У школу прийшов і поставив мене на колєнки, тому що я не знав Закону Божого — це вже при советській власті. В період НЕПу були попи. Я закону того не вчив вообще. А в церкву ходив співать, бо там платили, хор був.

Мушинський Іван Сергійович

— А як влада розподілялася з церковним старостою?

І.С.: Це вже церковна рада була. У їх були сестриці і братчики — пожилі люди. У сестриці йшли ті, що вже не водять дітей, і чоловіки пожилі. І вони між собою вибирали старосту. Бо піп був як наймит, а церковний староста — це хазяїн був. Церковна рада хазяйнувала. Вони вирішували, коли ремонт робить чи що. Але тоді ці священики велику роль відігравали. Родилось — він писав, умирає — він виписував, і в армію він давав документи, ЗАГСу не було. Все було при попі.

Павліченко Андрій Григорович

— Піп яку владу в селі мав?

А.Г.: У! Піп велику владу. Це ж піп. Він більшу владу мав, як зараз президент. Да. До попа за всею порадою, він грамотний, він розсудливий. Він все прочитає. Даже такі були, що йшли до попа питаться, чи заміж можна вийти. То він каже: „За того не йди, — були такі вдови, — бо то паганий".

— Він місцевий був? Як його звали?

А.Г.: Роман Дяковський. Не знаю, з куда він. Ну, такий, піп та і всьо.

— В нього земля, хата була?

А.Г.: Да! Дом. Гарний дом. Піп — це ж куди там, шо піп сказав, те й буде. У нього гарна хата була, коло хати три десятини землі. І ще було й на луках десятин три.

— То він сам обробляв?

А.Г.: Він вино пив, ковбасу і яічка їв. Моя мати жила через річку. Наш город до річки, і попів город до річки.

Полєша–Новак Тетяна Яківна

— Піп користувався авторитетом?

Т.Я.: А кже. В його і поле було.

— Хто попу обробляв поле?

Т.Я.: Отдавав за сніп. Все люди робили, то було і йому, і людям. Піп, як я ходила в школу, був отець Федір — дуже хароший. Щонеділі ведуть нас у церкву, і як говієм — усьому класу по проскурці купить.

— Розсудить когось?

Т.Я.: Все до попа, і як родиться хтось — все до попа.

— Піп був як закон?

Т.Я.: У нас був очень хароший поп, а дві дочки робили учителями, то плахого не було нічого.

. . . . . .

— Церковні пісні співала?

Т.Я.: Церковні і знаю, і співаю.

— Люди знали церковні пісні?

Т.Я.: Ті, що ходили в школу, то всі знали, а в нас багацько не ходило. Ми ходили тому, що батько був грамотний.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Яка була роль попа у селі?

М.Т.: Роль попа в селі велика була. У нього багато було землі, і краща земля була попова. Горбаста, пісочок, глина — то людська земля, а в його до лісу така долина, на харошому місті, вона й сійчас зветься попова, а де гірша, то людська. В неділю то моляться, а як помолилися, то ідіть попрацюйте.

— А як платили їм за роботу?

М.Т.: Нічого не платив, обов'язок, шо він піп. А як не понесеш курки, то вже таке йменння дасть, то Окакій, у нас в селі Окакій, бо батько не дав курки.

— Тільки священик давав ім'я?

М.Т.: Тільки священик називав.

— Якщо хтось не хотів працювати у священика, що за це людині було?

М.Т.: Нічого не зробить. В попа були наймички, то конюх, то воловник, бо й коні були, велике господарство. У нас дві церви були. То Горянська, ближче до Горянська.

Семеняка Наталія Григорівна

— Яку роль відігравав піп?

Н.Г.: Велику, а як же. У нас піп жив у селі. Я сама так любила ходить на певчу, та лізем на хори, та співаєм.

— Як звали попа?

Н.Г.: Карп Віноградцев. Він мене і хрестив, і вінчав.

— Якою він був людиною?

Н.Г.: Та він так — піп, та й годі. Казали раньше, що попи найлучче живуть. Піп був для себе, він добре жив, бо попам же все. У попа земля своя була. Його вбили у 30–их роках у Трощині. Таке на попів було гонєніє. Він недобрий був такий.

— А церковний староста був?

Н.Г.: Був. Церковний староста, люди його слухалися, він вправляв церковним усім і хором. А у нас був такий чоловік, що збирав хор окремо. То у хаті–читальні учить нас пісень революційних. А йдемо туди, землянка була коло церкви, учимось молитви співать. Така радость була. Гарно було.

— Влада була у церковного старости чи в попа?

Н.Г.: Нє–нє, не наказував. Але ж без попа і не народиться. І вмре, то до попа треба йти. Так як сьодні — народилось, повинні і хрестить його, то піп понесе хрестить, зразу отбирають і кумів, мочать у хрестильницю у холодну воду.

— Люди їх поважали?

Н.Г.: А дехто ж і поважав. Не всі.

Чучупак Дмитро Михайлович

— Яку мав владу піп?

Д.М.: Священик був дуже близько зв'язаний з гайдамаччиною. Був тоді священик, я помню, Лебедович.

— В Мотронинському правив?

Д.М.: Церква була і в Мельниках, то й в Мельниках. То я помню Лебедовича цього. Всю мою [сім'ю] хрестив.

— Як його ім'я?

Д.М.: Не помню. Попи всігда нас хрестили. По три, по чотири попи було на хрестинах. Куми були.

— То він мав владу, чи люди слухались його?

Д.М.: Він авторітєт великий був. Потом якимсь чином, що він виїхав, він же кум наш, Іван Петрович. То я помню, як ми яблука возили в Черкаси коровами, то не раз у його зупинялися, а він уже був в Червоній Слободі. Та хата, де він жив, і сьогодні вона стоїть. Хто там живе, не знаю. І цілу парафію мав. То всігда батько до кума заїжджав. Авторитет великий мав священик і, ясно, був зв'язаний з Гайдамаччиною, без цього не могло бути.

Шейко–Іванишина Марія Леонтіївна

— Яку роль у селі грав священик?

М.Л.: Я його і не знаю. В церкву я ходила, і там править піп. Піп дуже хароший був, а в нього було дві дочки й син.

— Земля своя була?

М.Л.: Дом хароший і город хароший. Отець Василій був, він до нашого дєдушки ходив. Син од тіфа вмер, а дівчата пішли на революцію. Тоді начали балакать, що церкву закриють. А тоді пряли в кажному дворі, і він з церкви прийде і справляє прядки. Він виїхав. А другий був отець Ніколай — ох, і противний, і дітей не було. Нельзя до його підійти — вредний.

— Були випадки, що попи комусь мстили і давали негарні імена?

М.Л.: Вредного арештували. Землі в нього не було, а люди в церкву йшли.

Релігія після колективізації

Репресії релігійних організацій та релігійної культури на селі безпосередньо були пов'язані із розбудовою соціалістичного суспільства, де влада та контроль з боку держави домінували над будь-якими іншими інститутами. До числа останніх входили релігійні організації. В цьому розумінні релігійні репресії були інтегративною складовою процесу колективізації. Цей процес відтворював рішуче поширення державного контролю на сільську економіку, культуру та суспільство. Будь-яка недержавна форма влади розглядалась як загроза до розповсюдження та встановлення державного контролю. Однією із головних

цілей колективізації була руйнація довготривалої культури громадянського суспільства на селі і запровадження нової радянської культури. Оскільки в сільській культурі релігія відігравала пріоритетну роль, репресії у ставленні до неї розглядались як негайні завдання радянської держави[1].

Хоча релігійні репресії розпочалися одразу після створення СРСР і тривали до його розпаду у 1991 році, та найсуворіші і найбрутальніші моменти релігійних переслідувань припадають на 1930-ті роки. Репресії релігійних організацій і релігійної культури на селі та їхній зв'язок з процесом колективізації були часткою певної спроби переробити сільську спільноту так, як це вбачала жменька міської еліти та радянське керівництво, більшість з якого була фанатично упереджена проти сільської культури та стародавніх спільнот, які все ще існували в деяких регіонах СРСР.

Помилковий та урбаністичний погляд на те, що колективізація мала реалізувати, передбачала позбавити селянське населення не тільки власності, а й довготривалих культурних норм. Пріоритетними у плеяді сільської культури були релігійні вірування та ритуали. Іншими словами, більша частина релігійного життя на селі знаходила своє втілення в сільських культурних нормах і ритуалах. Репресії релігійних інституцій були синонімічними до репресій селянської культури взагалі. Знищення селянської культури, в свою чергу, було синонімічним до знищення більшості компонентів структури релігійних ритуалів, особливо ритуалів, які були пов'язані із подіями життєвого циклу — народженням, хрещенням, весіллям і похороном; також календарних обрядів і подій — недільні служби, святкові дні, різдвяний/ зимовий цикл, пасхальний/ весняний цикл, свято сільського Храму та інші. Шляхом репресій цієї структури держава досконало зруйнувала значну, мабуть, найвпливовішу частину ритуального життя селянської культури.

Це проілюстровано у короткій розповіді Рясної Г. І. Вона зазначила, що і релігійні ритуали, і віросповідання зазнавали переслідувань з боку держави. В школі їй сказали, що колядки більше співати не можна. Дітям наказували не вірити в Бога, як це робили їхні батьки. Християнські елементи в обряді сільського весілля — а йшлося не про церковне вінчання — також були заборонені. Врешті-решт селянам взагалі було проголошено, що релігія — це зло, й представники нового ладу повинні припинити будь-яке віросповідання. Проте, опитувана зазначила, що вірити в Бога не перестала. Омельченко О. Ю. описала аналогічну ситуацію, засвідчила, що були заборонені колядки і хрещення дітей. За участь у різдвяних ритуалах дітей могли виключити зі школи, а їхніх батьків — позбавити роботи. Войтенкова М. П. розповіла, як місцеві активісти ходили по сільських хатах, допитуючись, чи вірять люди в Бога, а відповіді записували. Метою цієї акції було залякати людей за їхні релігійні віросповідання.

Релігійна культура на селі може розглядатись у категоріях „інституційних" і „неінституційних" елементів. В обговоренні, що стосується православної церкви у радянській Україні, культура „інституційних" елементів включала канонічні ритуали, пов'язані із життєвим циклом, та деякі із календарних ритуалів. Також вона включала соціальну культуру, відповідно до тієї важливої ролі, що відігравала церква в житті сільського суспільства. До цієї категорії належали питання розміру земельної ділянки священика та

[1] Репресії у ставленні до релігії, вочевидь, відбувались в усіх ланках суспільства, а не тільки серед селян. Євреї, мусульмани, католики, протестанти та православні так само, як міські мешканці усіх віросповідань, страждали від систематичних релігійних репресій, що складає проблему, яка лежить поза межами даного дослідження.

іншої церковної власності, а також роль священика у сільській культурі та політиці.

„Неінституційна" релігійна культура, що існувала в контексті громадянського суспільства, включала ті ритуали та звичаї, що мали релігійне підґрунтя, але існували поза контролем з боку церкви. До їх числа входили релігійні (але не канонічні) колядки та щедрівки різдвяних свят, діяльність сільських іконописців, знаних як богомази, похоронні обряди у 1930-ті роки в тих місцевостях, де церква була закрита або знищена і де священиків було репресовано.

Репресії інституційної релігійної культури доцільно обговорювати в трьох широких категоріях: 1) знищення чи конфіскація нерухомості й власності, що належала релігійним організаціям; 2) фізичні репресії осіб, які працювали та/або представляли релігійні організації; 3) репресії відправлення ритуалів, пов'язаних з релігійною практикою і віросповіданнями, безпосередньо організованих церквою.

Знищення нерухомості та власності, що належали релігійним організаціям

Перше місце в кампанії антирелігійних репресій посідало знищення та руйнація храмів і молитовних будинків (церков, костьолів, синагог і т. д.). Зрозуміло, що влада прагнула позбутися й знищити взагалі ці матеріальні символи релігії. Розбудова соціалістичної держави вимагала, щоб вся влада належала інституціям, створеним державою. Ті установи та заклади, що знаходились поза межами державного контролю, і/ або вчили моральним поглядам, відмінним від офіційних догм, мали бути знищені. Вочевидь, це торкалося усіх ланок громадянського суспільства, а особливо релігійних організацій. Храми були зруйновані з метою знищити взагалі місце, де фокусувалась культура, не контрольована державою і тісно пов'язана із сільським громадянським суспільством. Значний відсоток церков було знищено на початку 1930-х років паралельно із проведенням колективізації. Значна більшість опитуваних зазначила, що церкви в їхніх селах були знищені саме в ті роки. Приниження релігійної власності відбувалося в спосіб: 1) фізичного знищення; 2) збереження її частково не пошкодженою з подальшою конфіскацією та зміною її функціонального використання.

Одним із найрозповсюдженіших сюжетів пропагандистських фільмів і кіножурналів на початку 1930-х років була демонстрація розлючених селян, які несамовито розбирають і розтрощують церкви, скидають на землю церковні дзвони, які розбивались на шматки, і кидають у вогнище хрести, ікони та інші церковні атрибути. Складалося враження, нібито показано натовп, який у праведному обуренні звільнявся від релігійних тягарів. Інформація, одержана у численних інтерв'ю, презентує протилежні нариси знищень того часу. Жоден опитуваний не висловив позитивну оцінку щодо знищення церков і храмів.

Кілька опитуваних описували знищення церков у суттєвих деталях. До цієї процедури залучалися всі — як місцеві, так і приїжджі люди. Опитувані, які брали участь в обговоренні, засвідчили, що головним чином церкви розтрощували місцеві активісти (Грушівська С. Т., Філатов А. Ф., Надежа М. М.). З іншого боку, опитувана Калашник А. Т. вказала, що до цієї роботи бралися якісь прийдешні невідомі їй люди, вона називає їх „комуністами". Опитувана

засвідчила, що ніхто, крім комуністів, не прагнув знищити церкву. Безкоровайна П. М. описала подібну ситуацію, коли до знищення церкви залучали чужинців. Цікавою є впевненість опитуваних Калашник А. Т. і Безкоровайної П. М. в тому, що було небагато місцевих людей, зацікавлених у знищенні церкви, й саме тому необхідно було залучати до цієї акції чужинців. Викленко-Погребняк Г. Г. зазначила, що в її селі церкву знищили місцеві комсомольці. Пивовар В. І. розповіла те саме, описуючи події у своєму селі. Любичанківська П. І. говорить, що церковний дзвін був знищений комсомольцями; для того, щоб скинути його і розбити, вони залізли на церковну дзвіницю. В інших випадках опитувані називали конкретно тих, хто керував і хто виконував ці руйнівні акції. Філатов А. Ф. назвав людину, яка наказала спалити дерев'яний хрест у його селі: то був місцевий секретар партії. Потапенко М. Т. розповіла, що у її селі голова колгоспу віддавав накази і керував знищенням церковних дзвонів. Побережник Н. М., активіст 1930-х років, сказав, що частковим знищенням та конфіскацією церковного майна керував голова колгоспу. Жоден опитуваний не говорить нічого про обурені натовпи селян, які показували у пропагандистських кіножурналах 1930-х років. Проте всі опитувані, за винятком кількох, висловлювали жаль з приводу знищення храмів і звинувачували у тому лише місцевих активістів, описуючи процедуру руйнації, як жах, що був нав'язаний більшості мешканцям невеликою групою людей.

Базуючись на цих матеріалах, мені здається, що на запитання: „хто знищив церковну власність?" можна відповісти в такий спосіб. Якщо в селі були місцеві активісти, які прагнули зрівняти з землею церкву або синагогу та спалити церковне майно і знищити дзвін, то це вони робили. Якщо їх у селі не було, або було надто мало для проведення цієї акції, то місцева влада викликала з інших сіл або з району, щоб допомогти здійснити цю роботу. В деяких випадках було схоже на те, що місцеві активісти одержували наказ від вищих партійних ланок знищити ту чи іншу церковну власність. В інших виглядало так, ніби місцеві активісти брали ініціативу в свої руки й рушили церковне майно за власним розсудом.

Церкви могли бути зруйнованими або частково зберегтися, натомість внутрішнє майно та оздоблення більшості церков практично завжди спалювалось у вогні, як це описало кілька опитуваних. За свідченнями Грушівської С. М., Олійник В. Т. та інших, особливо вражаючим було спалення ікон, які виносили або викидали з церков. Сінкевич О. В. пригадує, що вони винесли з церкви всі ікони, зробили з них велику купу і запалили велике вогнище. Родина Пивовар В. І., певною мірою ризикуючи, зберегла-таки одну із церковних ікон. Ткаченко А. Ю. розповіла, як ще малою дівчинкою врятувала дві церковні ікони: витягла їх з вогнища й віднесла додому. Таких випадків було багато: люди забирали ікони з вогню або зачиненої церкви, зберігали їх, сподіваючись на відновлення церкви.

Сінкевич О. В. зазначила, що в їхньому селі церковний дзвін було скинуто з дзвіниці на землю, де він розколовся. Надежа М. М. повідомив, що метал церковних дзвонів та інші металеві деталі з церков було перевезено до Харкова і, вочевидь, там продано. Ханко Ф. Ю. зазначила, що коли місцеві активісти розібрали дерев'яну церкву в її селі, то дошки з неї були продані, щоб будувати колгоспну ферму в сусідньому селі.

Існував широко розповсюджений міф стосовно тих, хто знищував церкви, розбивав церковні дзвони, оскверняв іконостас. Згідно цього міфу люди, які брали участь у руйнівних акціях, невдовзі захворювали на фатальну хворобу або з ними траплялось якесь нещастя. У всякому разі, вони зазнавали страждань, що було прямим наслідком їхньої участі у знищенні церковної власності. Кілька опитуваних свідчили, що ті активісти, які руйнували церкви або церковні дзвони, самі загинули, це було ніби карою за таку акцію[2].

Пивовар Варвара Ігорівна

Хто руйнував, то всі погибли, не осталося ні одного, як не одним концом, так іншим.

Ломинога Мотрона Іванівна

Це один у нас там був такий Прохватило. І хотіли її [церкву] зруйнувати, а потім хрест ізнято, золотий же хрест був, і він поліз і зрізав хрест, і пожив, мабуть, із місяць і вмер.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Була ще друга церква?

М.Т.: Ще до війни знищили. Дзвони золоті були, то поскидали.

— А хто скидав дзвони?

М.Т.: Отут один чоловік. А тоді на базі щось різав, та вдарило його залізякою. Та кажуть, ото за дзвони.

Полєша-Новак Тетяна Яківна

Господь наказував тих, хто церкву руйнували.

Кравченко Ярина Максимівна

...то комуністи її розбили. І оті, що розбивали, скільки їх чоловік, і казав мені один чоловік, усі вони із рака померли.

З іншого боку, Надежа М. М. надав зовсім інший опис і зазначив, що його дядько, місцевий активіст, який керував знищенням сільської церкви, жив довго й добре, й не було йому нічого за те, що він брав участь у цій акції.

Надежа Микита Миколайович

— Хто цим керував [знищенням церкви]?

М.М.: Комнезам.

— Голова комнезаму, тобто ваш дядько?

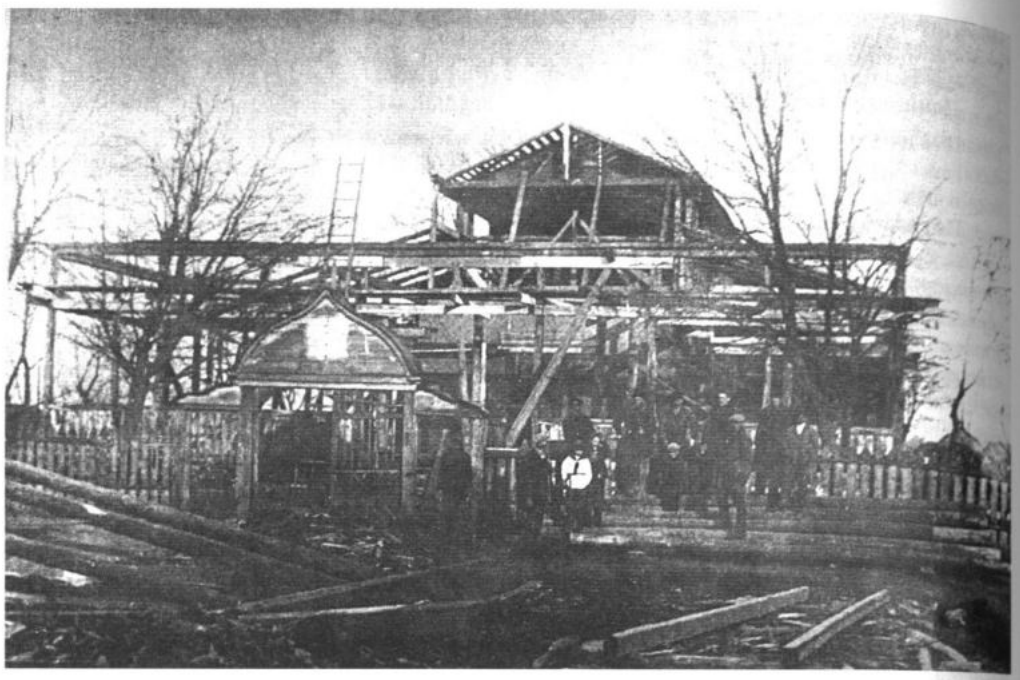
М.М.: Мій дядько, незаможні селяни.

— Чи він не переживав після цього, що це гріх?

М.М.: Чо йому переживать, як він жив — вот так?

У сотнях селищ церкви, а в деяких місцевостях і синагоги, не руйнувались, а були конфісковані місцевими активістами і використовувались для інших потреб: під зерносховище, клуб, інколи — під школу. Іноді церковні будівлі після експропріації залишались без використання. Дишлюк Є. М., наприклад, сказала, що в її селі було три церкви. Всі вони були закриті з настанням колективізації. Одну використовували під зерносховище, другу перетворили на сільський клуб, а третю — на сільську школу. Найрозповсюдженішим серед сільських активістів було перетворення колишніх церков на зерносховища, як це описали кілька опитуваних (Ігнатенко М. Є., Потапенко М.Т., Безродня Г. З., Мишко В. А.). У багатьох випадках колишня церковна будівля змінювала своє призначення кілька разів. Наприклад, за свідченням Чуб Ф. О., церкву в її селі спочатку було перетворено на клуб, а пізніше там було зерносховище. Крамарчук Г. М. описала протилежну ситуацію: спочатку

[2] Я не робив ніякої спроби перевірити вірогідність цих свідчень.

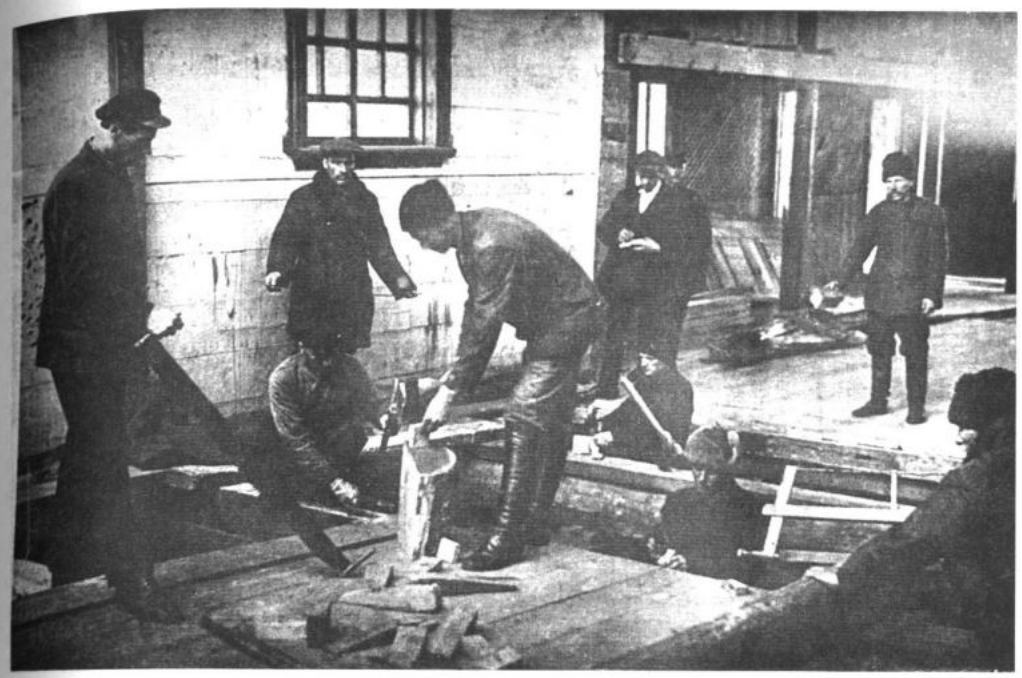
Перебудова церкви на клуб у с. Чапаївка Золотоніського р–ну Черкаської обл. 1930–ті роки.

у церкві було зерносховище, а пізніше — клуб. Кілька опитуваних зазначили, що церкви, в яких було створено зерносховища в 30-х роках, знову перетворились на храми під час німецької окупації в роки Другої світової війни. І велика кількість людей знову почала відвідувати богослужіння (Кравченко Я. М.). Велику кількість церков було зруйновано у повоєнні роки радянською владою (Безродня Г. З.), хоча деякі збереглися, але їх знову закрили (Мишко В. А.).

Інші можливості для використання церковних будівель не були широко розповсюдженими. За свідченням Масла В. П., церкву в його селі закрили на початку 1930-х років, і вона простояла так аж до кінця радянської влади. Пивовар В. І. зазначила, що одну із церков у їхньому селі використовували як кошару. Ткаченко А. Ю. повідомила, що в їхній місцевості у церкві розташували школу. Як вже зазначалося вище, кілька опитуваних говорили про те, що в їхніх селах церковні будівлі використовували під клуби (Крамарчук Г. М., Чуб Ф. О., Онуфрійчук Н. Я.).

Інші види церковної власності також конфісковувались і використовувались на розсуд місцевих активістів. У першу чергу це стосувалось будинків священиків. Надежа М. М. зазначив, що хату сільського попа було конфісковано місцевими активістами, і там розташували сільську раду. Безкоровайна П. М. та Вовченко П. І. повідомили, що в їхніх селах (до речі, дуже віддалених одне від одного) в колишніх будинках місцевих священиків було створено сільські клуби.

У цьому дослідженні було лише кілька коротких свідчень про знищення синагог і

Перебудова церкви на будинок культури у с. Чапаївка Золотоніського р–ну Черкаської обл. 1937 рік.

костьолів. Незначна кількість сільських синагог збереглася аж до кінця 1930-х років. Багато синагог було знищено ще у 1920–ті роки, решта — у 1930–ті. Безродня Г. З. зазначила, що в її селі синагогу було повністю зруйновано на початку 1920-х років, і на її місці представники місцевої влади збудували клуб. Полєша–Новак Т. Я. розповіла, що в її селі було три храми: православна церква, католицький костьол та синагога. Всі три були зруйновані на початку 1930-х років.

На завершення слід зазначити, що в дуже незначній кількості сіл на початку 1930–х років церкви не було ані закрито, ані зруйновано. Вони залишились відкритими й діючими. В деяких випадках церкви було закрито чи зруйновано після Другої світової війни. Залишилось зовсім мало сіл, в яких церкви були діючими протягом радянського періоду. Це були поодинокі приклади, що складали мізерний відсоток від загальної кількості церков, що нараховувались у 1920–ті роки. У містечках найчастіше тільки одна церква залишалася відкритою в той час, коли решта руйнувалась чи конфісковувалась, як і в селах. За типовим сценарієм, селяни, які потребували послуг священика, мали їхати до найближчого містечка, якщо були в змозі це зробити. Кравченко Ф. Й. зазначив, що в повоєнні роки одна церква в його селі була відкрита і відправляла службу. Він час від часу працював на полях біля церкви, скиртував сіно. Однієї неділі, коли було тепло, відправляли службу і всі двері були відкриті, він і ті, з ким він працював, могли чітко чути службу. Вони жартували між собою, що тепер треба арештувати півсела за те, що ходили на службу.

Репресії церковного персоналу

Будь-хто, пов'язаний із адмініструванням чи діяльністю сільської православної церкви, в часи колективізації неодмінно підпадав під репресії. В першу чергу, це торкалося священиків та їхніх сімей, проте часто розповсюджувалося і на дяків, і на членів церковних установ, таких, як церковний староста, а в деяких місцевостях — і на членів церковних хорів. Кілька опитуваних описало репресії церковних осіб.

Соціальне життя на селі до колективізації охоплювало велику кількість освічених людей. Соціальне та інтелектуальне життя у багатьох селах було надзвичайно різноманітним, оскільки включало велику кількість людей з різним рівнем освіти. Вірогідно, що прошарок сільської інтелігенції налічував тисячі осіб на всій території України. Одним із завдань колективізації було фізичне знищення або нейтралізація всіх освічених людей на селі. Ця акція не була одноденною, вона здійснювалась майже протягом всього десятиліття. Таким чином, так звані „чистки" другої половини 1930–х років у сільському контексті можуть розглядатися як логічне розширення процесу колективізації: знищення будь-якої влади чи уособлень авторитету, відмінних від колгоспу чи сільської ради, що знаходилась під жорстким партійним контролем. Ці дії передбачали знищення морального авторитету (шляхом принижень, арешту, заслання та знищення) тих, хто потенційно мав знання ширші та глибші, ніж середньостатистичний колгоспник, чиї політичні погляди і загальний рівень освіти були відмінними від тих, які радянська влада насаджувала серед населення. Встановлення нового соціального і культурного ладу було б неможливим без знищення громадянського суспільства старого села. Знищення громадянського суспільства на селі було б незавершеним без знищення освіченого прошарку сільського населення.

Кілька опитуваних пригадали арешти освічених людей в своїх селах. Церковні особи також належали до числа освічених людей. Їх репресії набули масового характеру. Сини, в деяких випадках і дочки священиків у 1920–ті роки були добре освіченими. Це означало, що вони були в змозі викрити занепад і спрямування політичного життя свого часу. Багатьох ідентифікували з національним українським рухом того часу. Ігнатенко М. Є. пригадав двох синів священика, які стали „революціонерами" у 1920-ті роки й співали патріотичних українських пісень. Термін „революціонери" в цьому контексті означає, що вони були українськими патріотами. Цих юнаків було заарештовано на початку 1930-х років („комуністи забрали"), і вони зникли.

Безродня Г. З. описала арешти диригента хору та керівника місцевого драматичного гуртка, що відбулись у 1937 році. Їхні сім'ї не були заарештовані, але про цих двох чоловіків ніхто ніколи більш не чув. Вона також розповіла про арешт регента.

Безродня Галина Захарівна

Г.З.: Сюди приїжджали священики, які боролися за Україну. Я з регентом зустрічалась, а його забрали і засудили на десять років. Він не добув і його випустили, а мене на два місяці були забрали через те, що ми зустрічалися.

— Що вас питали?

Г.З.: Питали багато. В нього найшли стіхотворєніє — він сам написав. Над вівтарем на рушнику було великими буквами написано: „Боже великий, єдиний, ти Україну храни". То мене питали, хто замовляв. Два місяці посиділа.

Інтерв'ю містять кілька коротких описів переслідувань священиків та іншого церковного персоналу. Пивовар В. І. повідомила, що священика в її селі вигнали з хати, а все майно конфіскували. Він перебрався жити до іншого села. Полєша–Новак Т. Я. говорить, що священика було вигнано з її села, і він змушений був переховуватись. У рідному селі Білої М. О. священика було вигнано й засуджено на заслання, де він і помер. Любичанківська П. І. засвідчила, що священика в їхній місцевості було заарештовано, і він ніколи не повернувся. Про його долю нічого не відомо. Надежа М. М. розповів, що священика в їхньому селі було вигнано й заборонено входити до церкви. Цей наказ було зроблено сільською радою. Обидва — і священик, і церковний староста — були заарештовані й кинуті до в'язниці. Дружина священика носила йому їжу до в'язниці, але він помер у 1933 році, очевидно, від виснаження. Семеняка Н. Г. розповіла, що в її місцевості священика було страчено у 1930 році, невдовзі після цього церкву зруйновано. Мушинський І. С. розповів, що їхню церкву закрили у 1929 р., а попа вигнали. Церковний хор, до якого ходили дівчата, заміжні жінки, одружені чоловіки (але не хлопці), після закриття церкви припинив свою діяльність. Булах М. А. повідомила, що в церковному хорі співали чоловіки й жінки, хлопці й дівчата різного віку. В багатьох місцевостях для позначення членів місцевого хору вживався термін „пєвча".

Олійник В. Т. та її родина були тісно пов'язані з церквою до колективізації. Вона згадала про репресії релігійних організацій в її селі і послідовно описала долю трьох сільських священиків. Першого священика місцеві активісти примусили прилюдно зректися християнської релігії, відмовитися від будь-яких претензій на церковну власність, якою він володів, як представник церкви. Він змушений був публічно визнати релігію безглуздям. Мати опитуваної забрала його жити до себе в хату. Практично його зламали. Більше про нього опитувана не згадує. На Великдень селяни збирались у церкві, що залишилась без свого духовного лідера, просто сиділи там і плакали, не знаючи, що робити, й не маючи можливості відстояти службу у найсвятіше із свят. Невдовзі прислали іншого священика. Він жив у хаті діда опитуваної (хату священика вже було конфісковано). Дід був дуже наляканий тим, що в нього проживає священик, і весь час просив його піти, що той і зробив. Він одружився у сусідньому селі і більше не повернувся. Після цього у селі з'явився ще один священик, але насправді то був переконаний комуніст. Хтось застрілив його, але з інтерв'ю незрозуміло, хто саме.

Подібне свідчення щодо долі місцевого священика подає Безкоровайна П. М. Його було вигнано з хати, а землю та худобу конфісковано. У священика не було сім'ї. Він перебрався жити до двох незаміжніх жінок літнього віку, які за ним доглядали. Він змушений був відмовитися від християнської релігії та будь–яких претензій на церковне майно. Невдовзі після того церкву зруйнували. У селі не було достатньо мешканців, які б хотіли братися за цю роботу, і тому найняли чужого чоловіка. В будинку священика зробили сільський клуб.

Полудень О. В. розповіла про свого батька, який був священиком. На відміну від розповсюдженої практики в багатьох інших селах, де землю священика обробляли наймані робітники, опитувана засвідчила, що вони самі працювали на землі. Все майно було конфісковано в роки колективізації: вся їхня худоба й землі, також всі меблі, особисті речі, включаючи фотографії і різні дрібнички. Тільки одяг місцеві активісти не забрали. Незабаром батька заарештували, і він відсидів у в'язниці п'ять років. Після звільнення повернувся додому, але через півтора року знову був арештований, більше про нього нічого

не знали. Для сім'ї опитуваної було дуже важко протягом довгого часу знайти собі роботу в колгоспі чи радгоспі, оскільки на ній було тавро „попівська", тобто не підходила для роботи в соціалістичній структурі. Полудень О. В. утримувала сад, з якого її сім'я і жила протягом кількох років.

Чучупак Д. М. розповів, що в його селі священика примусили мовчати, коли знищували церкву. Очевидно, його залякали, тож, коли зносили церкву, він стояв осторонь. Руйнацією церкви керував колишній церковний дяк. Опитуваний зазначив, що цей чоловік прагнув довести, який він вірний більшовик. Саме він заліз на церкву, зняв хрест і скинув його на землю.

Практично, релігійні інституції всіх віросповідань в роки колективізації підпадали під репресії більшою чи меншою мірою. Фанатично переслідувались католики й протестанти в усіх регіонах. Проте дослідження не торкаються безпосередньо проблем саме їхніх репресій. Відповідно тут подано лише невелику частину матеріалу, пов'язану з предметом дослідження. Більшу частину складають фактичні свідчення репресій без будь-якого детального аналізу. Масло М. П. зазначив, що в його селі в 20–х роках майже половина людей були баптистами. Лісаченко Д. Д. зазначив, що його батько був баптистом, й саме тому його сім'ю було вигнано з хати. Лазаренко Г. Д. розповіла про те, що баптисти в її селі були добрі, хазяйновиті люди, а держава знищила їх за їхнє віросповідання.

Заборона релігійних ритуалів

Із загальної кількості релігійних ритуалів, великих та малих, що посідали важливе місце у сільському житті до колективізації, в цьому дослідженні йдеться лише кількох, які були заборонені у 1930-ті роки. До них належать таїнства хрещення і вінчання. Також були заборонені багато інших ритуалів: Храмове свято села, елементи похорону, вуличні процесії, ритуали весняного циклу (особливо Великдень) та зимового циклу (Різдвяні ритуали, особливо колядки).

Таїнства

Таїнства були тими релігійними ритуалами, що зазнали, мабуть, найширших заборонень. Хрещення, що відбувалися у церкві, вінчання, які здійснював священик, як ритуали практично припинили офіційне існування. Хрещення взагалі було заборонено в більшості місцевостей з дуже серйозними наслідками для тих, хто порушував цю заборону. Але, незважаючи на це, тисячі людей долали далекі відстані, щоб похрестити своїх дітей. Кілька опитуваних описали як заборону хрещення, так і його таємне виживання. Існують певні розходження у точках зору опитуваних стосовно як видів і ступеня занепаду, так і можливостей і масштабу таємного існування таїнств. Синьоок О. І., наприклад, наполягав

на тому, що жоден з представників державної влади не забороняв хрещення, просто це вийшло з моди, тож люди і перестали дотримуватись цього ритуалу. Він говорив, що люди сміялись, якщо хтось хрестив своїх дітей, тому люди перестали це робити. Опитуваний згадав 1937 рік, коли народився його син. Рогова М. Г. також засвідчила, що ті люди, які бажали похрестити своїх дітей, могли це зробити, це не було заборонено. Мишко В. А. представляє цілком протилежну точку зору: він зазначив, що людям категорично заборонялось відвідувати церкву за будь-яких причин. Тим, хто це робив, не дозволяли працювати у колгоспі. А якщо не було роботи, то не ставало і їжі, а це означало виснаження та голод у сім'ї. Тож вибір був: або ризикувати і спричиняти голодне існування собі та своїй родині, або припинити активну участь у християнських ритуалах. Це були надзвичайно ефективні засоби переслідування релігійних ритуалів. Але, як зазначив опитуваний, деякі люди однак таємно хрестили своїх дітей. Так само сказав Ткач Д. П., а також Бібік І. І.: „Як камусь треба дитину перехрестить, то дуже тайно: ноччу приносили да його, дуже було секретно". Биченко О. А. повідомила інший варіант: хрещення було заборонено для всіх, за винятком рядових колгоспників.

Сінкевич О. В. описала проблеми, які мала людина в збройних силах, коли хотіла похрестити свою дитину. Один військовий похрестив свою дитину, але хтось із села доніс про це активістам. Вони викликали його, щоб дізнатися про це. Військовий відповів, що не він хрестив дитину, а його теща. Офіцери чи активісти, які допитували, не повірили таким поясненням. Що сталося з військовим, невідомо, але двох наступних дітей він уже не хрестив.

Чухліб В. Д. і Нехай М. М. наполягали на тому, що ритуали хрещення були заборонені вже у 1920–х роках, хоча й залишається дещо незрозумілим, чи не переплутали вони час початку репресій. Практично всі опитувані, які охрестили своїх дітей, сказали, що хрещення існувало до колективізації або голоду. Шамрай І. І. на запитання, чи хрестили люди своїх дітей у 1920–ті роки, відповіла: „Боже сохрани, як не хрещений — то антихрист". Вона зазначила, що в роки НЕПу в її місцевості ніколи не поставало питання про релігію чи роботу — кожен діяв за власним розсудом. Значна більшість людей була активними християнами, дотримувалась святкових днів, посту, неділі і виконувала таїнства.

До колективізації в процедурі хрещення існувало багато спецефічних ритуальних моментів, деякі з них виконувались у церкві, деякі — у процесії по дорозі від церкви додому, деякі — вже вдома. Наприклад, існували ритуальні пісні, які співали тільки під час хрещення. Пономаренко О. К. пригадала такі пісні, до того ж вказала, що співалось, у якому контексті, ким і на який манер. Також вона описала учасників церемонії хрещення: окрім дитини та священика, в ній брали участь батьки, дідусі та бабусі, хрещені батьки та сільська повитуха, яка, звичайно, не мала професійної освіти, але завжди допомагала при пологах. Повитуха часто мала високий соціальний статус в селі і вважалася шанованою гостею у багатьох сім'ях протягом багатьох років, аж до її смерті чи смерті людини, якій вона допомогла з'явитися на світ.

Пивовар В. І. розповіла, як люди продовжували хрестити своїх дітей навіть після того, як церкви було зрівняно з землею. Батьки шукали священика у сусідньому селі або маленькому містечку, навіть на далекій відстані, і привозили його до своєї домівки. Таїнство здійснювалось вдома таємно. Те саме повідомила Викленко-Погребняк Г. Г. Філатов А. Ф.

пригадав ще один спосіб здійснення цього ритуалу. Він знав людей, які долали великі відстані до певного міста, шукали там церкву, в якій це таїнство можна було здійснити. Чим далі, тим краще — заради таємності. Пономаренко О. К. описала аналогічну ситуацію. Вона також знала сім'ї, які їздили далеко до міста, але обряд відправлявся у будинку священика, а не в церкві.

Існували причини, які мали наслідки у близькому і у далекому майбутньому, через які було не бажано, щоб хтось довідався про хрещення дітей. Серед причин, які мали швидкі наслідки, першою була втрата роботи. Колгоспнику могли відмовити у трудоднях або взагалі вигнати. Для інших види покарання були ще суворішими. Не можна було вчителювати й брати участь у релігійних ритуалах. Вчителя звільняли з роботи одразу ж, якщо представники влади дізнавались про те, що він похрестив своїх дітей. Шамрай І. І. розповів, як подружжя вчителів звернулось до нього з проханням знайти священика, щоб похрестити дітей. Під час ритуалу їхні прізвища не називались навіть священикові. Хрещення проходило в їхній хаті, куди прийшов священик, після чого була і музика, і святкування.

Були також далекоглядні причини, коли приймалося рішення: хрестити дітей чи ні. Грабовська Л. С. зазначила, що всі, хто похрестив дітей у 1930-ті та 1940-ві роки, робили це таємно не лише заради себе, а й заради дітей. Якщо батьки бажали, щоб їхня дитина не займалася фізичною виснажливою працею, закінчила інститут, технікум чи училище, то батьки мали хрестити дитину в такий спосіб, щоб не залишилось жодного запису про це. В разі, якщо це ставало відомо, то діти позбавлялись можливості одержати кращу роботу або вищу освіту. Священики повинні були робити запис про хрещення у свідоцтвах про народження дитини. Часто це робилося, незважаючи на заперечення батьків. Опитувана пригадала жінку, яка цілеспрямовано знищила документи своєї дитини після того, як похрестила її, а потім звернулася з проханням відновити документи, бо старі нібито загубила. Отже, дитину було похрещено, і про це не залишилось жодного запису.

Церковні вінчання припинилися у більшості місцевостей з початком колективізації (серед багатьох інших див. Викленко-Погребняк Г. Г.). Оскільки церкву було закрито та/чи священика або вислано, або йому заборонено продовжувати свою діяльність, то такі церемонії ставали неможливими, якщо тільки селяни не відправлялись на пошук такої церкви та священика, щоб здійснити церемонію. Ця церемонія, очевидно, не вважалась такою ж важливою, як хрещення, тож значно менше людей ризикували накликати на себе гнів з боку місцевих активістів і державних міліцейських структур. Практично ніхто з учасників проекту, хто одружився вже після колективізації, не вінчався у церкві, це була лише громадянська церемонія і підписання документів. Пономаренко О. К. зазначила, що вона не вінчалася, бо її чоловік не захотів. Семеняка Н. Г. повідомила, що вона остання у селі вінчалася у церкві, після неї вже ніхто цього не хотів і не намагався здійснити. Причина, мабуть, полягає в тому, що цей ритуал не вважали надто важливим.

Більшість інших таїнств були заборонені, коли церква була або закрита, або знищена. Причастя і сповіді відбувалися не часто, бо не було священика в селі і мало хто з селян ризикував накликати на себе гнів активістів, шукаючи священика в містечку або іншому селі для виконання цих таїнств. Тобто ці таїнства практично перестали бути частиною селянського життя.

Інші ритуали (Храмове свято, Хресний хід, Великдень)

До колективізації Храмове свято села було одним із найважливіших свят. Кожна церква була названа ім'ям якогось святого. В день цього святого й святкувався сільський Храм. Проходив ярмарок, де на різноманітних лотках продавалась їжа та релігійні сувеніри. У деяких місцевостях це супроводжувалось виступом музикантів по кутках та на площі. Сотні людей збирались на один або два дні, коли відбувалося святкування. Із закриттям чи знищенням церкви таке святкування Храму припинилось. Навіть у тих селах, де церква продовжувала функціонувати, свято Храму було заборонено або у 1930-ті роки, або після Другої світової війни (Смола П. Ф.). Це було тільки одне свято із багатьох, що було пов'язане із церквою або мало релігійні мотиви, які було заборонено владою в роки колективізації або у наступному десятилітті (Семеняка Н. Г.).

На Храмове свято передбачались вуличні процесії на чолі з священиком. Існували також інші приводи для подібних процесій у деякі святкові дні, а також з приводу якихось особливих подій: закликання дощу, щоб скінчилась засуха, або молебінь, щоб припинилась епідемія. Сільська процесія мала назву „Хресний хід". Розпочиналась вона від церкви. Як правило, було визначене місце неподалік від церкви, до якого й прямувала процесія. Головував нею священик, сотні людей могли брати в ній участь і нести багато ікон і хоругви. Досить часто процесія закінчувалась біля води (на березі озера чи ріки), й там біля хреста розпочиналась служба за участю церковного хору. Після закінчення служби процесія поверталась до церкви (див.: Сокирко М. П., Гацько Ф. Ю. та Потапенко М. Т.). Пономаренко О. К. описала Хресний хід під час Храмового свята. Мушинський І. С. зазначив, що люди прибирали у хатах і милися перед Храмовим святом і перед кожним хресним ходом. Також він говорить, що з розбудовою колективізації свято Храму і всі процесії було заборонено. Єщенко М. О. розповіла те саме і відзначила, що замість відвідування храму людям наказували працювати у колгоспі. Про вільний час заради релігійних обрядів і ритуалів мова не йшла.

Бібік І. І. розповів про переслідування процесій на початку 1930–х років. Активісти оголосили про заборону Хресного ходу, що мав відбутися. В день процесії міліція стала на вході до церкви й заблокувала її. До того ж, вони заблокували всі дороги у селі, щоб загальмувати рух пішоходів і транспорту.

Онуфрійчук Н. Я. пояснила, в який спосіб переслідували Великодні ритуали. У її селі церкву було знищено. Таким чином, її сім'я та багато мешканців села змушені були їхати до сусіднього села, щоб посвятити пасхальним ранком писанки та паски. Місцеві комсомольці та піонери були присутні і спостерігали, хто брав участь у пасхальних ритуалах. У результаті цього нагляду, як коментує опитувана, адже і вона була у числі виявлених, „потім [нас] сварили". Метою було вилучити людей із участі у цих ритуалах, залякати їх і примусити взагалі припинити шанувати й дотримуватись християнських обрядів і ритуалів.

Безкоровайна П. М. відзначила, що було заборонено співати християнські пісні, навіть говорити „Христос воскрес" на Великдень і після нього. Чухліб В. Д. сказала, що коли вона зустрічала на вулиці знайому людину, то віталася до неї по–християнськи, а якщо це була людина незнайома або молода, тоді використовувала інші привітання. Вона сказала, що вітатися по-християнськи завжди небезпечно, у будь-якому разі.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: РЕЛІГІЯ ПІСЛЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Безкоровайна Параска Митрофанівна

П.М.: Тоді його [попа] розкулачили, вигнали з хати. Дві неділі хліб від нього возили в колгосп. Коні, корови – все забрали, а попа вигнали. Дві дівки були старикуваті, що в нього робили, то він до них попросився, скоро і вмер. Вони його до смерті доглянували. Йому сказали: „Відкажися від церкви". А він довго не хотів відказуватись, але нарешті відказався. Тоді скоро й церкву завалили. Приїхали з Томашівки, зачепили ціпом хрести, то в нас в хаті миски в миснику тарабанили, а потім страшно гупнула. А сільські ніхто не хотів скидати, а того дядька найняли і заплатили. Всі у хати поховалися. Церква була дуже дорога, а геть розтрощили. В поповій хаті зробили клуб. Ми там були.

Безродня Галина Захарівна

— Скільки церков у вас було?

Г.З.: Чотири церкви.

— Як називалися?

Г.З.: Одна — Григорія, потом була дуже красіва каменна церква — Троїцька, а тут, де зараз церква, це була Покрова, а нанизу—Миколая. В нас два клуби. Там, де клуб, була колись сінагога.

— Коли її розкидали?

Г.З.: Десь уже після революції — 21—22-й годи. І цей клуб перероблявся кілька разів.

— Коли церкви почали руйнувати?

Г.З.: Церкви зруйнували у войну.

— Німці чи наші зруйнували?

Г.З.: І німці, і наші. При німцях ще стояла Троїця, Миколай стояв.

— До війни в них вже не правилося?

Г.З.: До війни в Миколаївській правилось, а в Троїцькій зерно було. Я в цій церкві співала, то мені дуже боляче було, що вона закрита. При німцях уже не співалося, а після війни її зруйнували.

— Ви не бачили, як це робилося?

Г.З.: Я не бачила. Покрова раньше зруйнувалася, її розбили наші і поставили там чи школу, чи що. Туди німці зганяли людей.

— Церковний хор великий був?

Г.З.: Великий, і в кажній церкві був хор. В 37-му році керівника хору забрали.

— За що?

Г.З.: Невідомо. І руководітєля драмгуртка забрали, Костантинович його прізвище.

— Ні один, ні другий не повернулися?

Г.З.: Нє. Сім'ї тут жили.

— Гоніння на сім'ї були?

Г.З.: Не було, а забирали грамотних людей.

. . . . . .

Г.З.: Сюди приїжджали священики, які боролися за Україну. Я з регентом зустрічалась, а його забрали і засудили на десять років. Він не добув, і його випустили, а мене на два місяці були забрали через те, що ми зустрічалися.

— Що вас запитували?

Г.З.: Питали багато. В нього найшли стіхотворєніє, він сам написав. Над вівтаром на рушнику було великими буквами написано: „Боже великий, єдиний, ти Україну храни". То мене питали: хто замовляв? Два місяці посиділа.

— А той не повернувся?

Г.З.: Вертався. Він жив з жінкою не записаний, і було двоє дітей. Я не знаю, де він навчився, а читав ноти. Сусід був, він тоже харашо ноти знав, і він до нього ходив співать, і, видно, вивчив, а грав він на скрипку і дуже любив скрипку. Ми часто сходилися в парк, і вони грали на скрипку.

Биченко Ольга Андріївна

— Чи хрестили дітей?

О.А.: У 20-ті роки ще хрестили. А вже як позакривались церкви під колективізацію, дак тоді попів вже не було, нігде було хрестить. Проривалися хто якось, де хто зумів. В мене всі діти хрещені. Додому ходила, де батюшка дома, там і похрещу. Забороняли хрестити. Ну так, до простих людей не так вже придиралися, а вже до рабочих придиралися.

Бібік Іван Іванович

— Чи пам'ятаєте хресні ходи?

І.І.: Мати розказувала, що перед революцією і після революції ходили з іконами на Різдво. По селу ходили, звезду рабили, ікону носили вечером перед Різдвом.

— Як радянська влада переслідувала священиків?

І.І.: Не пам'ятаю, а попів — работи немає, церкви

закривали. Як камусь треба дитину перехрестить, то дуже тайно: ноччу приносили да його, дуже було секретно.

— Яка причина хресних ходів?

І.І.: Влада забороняла, то все прекратилось. Храмові свята закривали, міліція приїжджала, людей в сосіднє село не пускали.

Біла Марфа Олексіївна

— Батюшка був у селі?

М.О.: Був батюшка Жолудкевич, то його десь забрали. І казали люди, що прикували йому до рук тачанки, і він там пісок таскав, доки не вмер. Це десь далеко.

— Чи шкодували за ним люди?

М.О.: Ну, що це дасть? Він був хароший для людей.

Бугайова Ганна Юхимівна

— Чи ви хрестили дітей [в 30-х роках]?

Г.Ю.: Хрестила, аж у Харків возила, нашу вже розібрали, так я у Харків возила.

Булах Марія Андріївна

— Церква була в селі?

М.А.: Була дерев'яна, а це вже переробили, то ловко зробили церкву в Мацьківцях. А у старій церкві Храм був на Пречисту, 15 серпня, по старому числу. А як колгоспи почались, то стали і їх руйнувать. Розбивали і свої, і, може, хто і чужий був, ми не ходили на цю битву. Це, мабуть, комсомольці були, я не знаю, молодіж розбивала, не старі. Хтозна, куди ікони подівалися з церкви, а тепер поназносили трохи. Чи у Лубни вони їх одправили, чи по домах позабирали, не знаю.

. . . . . .

— Чи забороняли співати колядки після війни?

М.А.: Ні, не забороняли. В церкву ходити забороняли. І вчителі дітям казали, і голова сільради забороняв. А хрестити хоч і забороняли, та хто його бачить, як там його хрестять, мати та батько несуть та й хрестять. Не допускали, шоб діти були нехрещені. Це ж був гріх батькам.

Викленко–Погребняк Ганна Герасимівна

— Як організували колгосп, то церкву закрили?

Г.Г.: Закрили, а в якім році, я не знаю. Коли виникли колгоспи, то церкву закрили і розкидали.

— Це робили свої чи приїжджі?

Г.Г.: Свої комсомольці.

— Хто ішов у комсомол?

Г.Г.: Бідних більше було — комнєзами.

. . . . . .

— Дітей у церкві хрестили?

Г.Г.: Ну, а що ж. Як уродиться, то й христять, а мати у шість неділь повинна іти в церкву на вивід, тоді вона має право вступити в церкву, і іти до криниці, а до шесті неділь вона не має права виходити з хати.

— Кого брали за кумів?

Г.Г.: Це двоє, що вінчали, то тих брали до хреста і ще одних брали.

— Хто такі нанашки?

Г.Г.: Це ті, що вінчали — нанашки.

— Це повинні бути чоловік і жінка, чи це чужі люди?

Г.Г.: В нас так було, що молода брала з свої родини, а молодий — з свої, а там, де моя дочка жила, то там з одної хати беруть.

— Скільки їх може бути?

Г.Г.: Скільки хто хоче.

— З чим ідуть на хрестини?

Г.Г.: Хто що має: то з грішми, які платки, костюми, і хліб брали.

— На чому тримали дитину до хреста?

Г.Г.: На полотні.

— Як воно зветься?

Г.Г.: Крижма.

— Коли перестали хрестити дітей?

Г.Г.: В селі ніхто не переставав, знаходили попа аж в Могильові. Хто хтів, то находив попа і хрестив свої діти.

Вовченко Павло Ілліч

— Яку роль грав піп [до колективізації]?

П.І.: Самий вищий начальник села. Що скаже піп, тому підчиняється і староста, і пристави. В його слава була, мораль. Де зараз Дом культури у Локні, то був дом попа.

Войтенкова Марія Петрівна

— Місцева влада була проти ікон?

М.П.: Було таке, шо ікони повикидали, поприбирали, а такі то держали, то не заставили, шоб таке викинули. Ми не викидали.

— Чи ви їх ховали?

М.П.: Ні, не ховали.

Войтенкова Марія Петрівна

— Чи вони приходили до вас і питали, чому ви тримаєте ікони?
М.П.: Такого не було, шоб вони приходили. А це де нечайно хто зайшов, то побачив. Ну, він не іміє права заставити, шоб я його викинула, а ходили так: хто Бога признає, а хто ні. І вони записували. Ну, ми сказали із своїм хазяїном: „Ми признаєм Бога." Вони записали. А є такі, казали: „Не признаєм", — те записали.
— Це було до війни?
М.П.: Це до войни. Як ото воно розруха всяка така була.

Гацько Федора Юхимівна

— Чи були хресні ходи на поле, щоб дощ був?
Ф.Ю.: Ходили з церкви, брали ікони, охрести брали, свічечка горіла, і брали ікони носили. І так було, суша була, а як там помоляться богу, почитає батюшка, і відтіль вертались, і рубця сухого не було, понімаєте? Так приходилось.

Грабовська Лідія Сергіївна

Л.С.: Хрестила тайком.
— Коли це було?
Л.С.: Це було, коли вони вже вчилися. Чому я ховалася? Батюшка записував на звороті, що дитина хрещена. А це як побачать, як буде вступати в інститут чи куди, то й усьо.
— Де батюшка записував, що дитина хрещена?
Л.С.: На звороті метрики. Це не я робила, а передавала чужими жінками, я не була присутня. В нас померло двоє перших дітей, і мамі хтось сказав, що треба охрестити. Вони забрали дитину і без мене охрестили, а на метриці написано, що дитина охрещена, то я мусила міняти метрику. Сказала, що загубив.
— Не можна було хрестити?
Л.С.: Забороняли нам, я ж вчителькою була. І батюшки не було в Курилицях.

Грушівска Софія Тимофіївна

— Люди палили?
С.Т.: Люди брали й палили все з церкви. Дві церкви в нас таких хороших було: Богословська й Пречиста була. То ми наче до Пречистої, а другий куток до Богословської. То гарні були церкви, а щас нічо нема.
— Чи свої селяни розбирали церкву?
С.Т.: Свої розбирали, з села, а хто не лінувався, то міг приїхати і набрати підводу тамечки усього.
— Чи в один рік розбирали обидві церкви?
С.Т.: Нє, одну вперед розібрали, а другу послі розібрали, по шматку розтягли, наче той млин батьків, так і ті церкви. А тепер ставлять, ставлять, та нема за що.
. . . . . .
— Як церкви розвалили, то де люди дітей хрестили?
С.Т.: Де там їх хрестили? Як хлопець в мене найшовся, то піп був жив, то він, чоловік, пішов до нього, а його там немає. Та жінка каже, що він в другій хаті гуляє. Та він до нього: „Мені, — каже, — треба хлопчика похрестить". А він каже: „Нема ж у мене й ножиць. А в вас ножиці є?" — „Є". То в хаті хрестив.
— А навіщо ножиці?
С.Т.: А вирізать хрест на голові.
— А що він робив, як не було церкви?
С.Т.: Нічо не робив, у карт гуляв, у хлюста... Хрестик, то ми дали ножиці йому, то він узяв та вирізав хрестик. Вікна позатуляли, бо тоді боронили, не можна було. Позатуляли вікна та повечеряли, та порозходилися.
— А кого ви в куми просили?
С.Т.: Чоловіка й жінку.
— Своїх родичів?
С.Т.: Знакомих приятельок.
— Чи вони боялися прийти?
С.Т.: Нє, не боялися.

Дишлюк Євдокія Митрофанівна

— Чи влада нова будувала клуб?
Є.М.: Була церква, то ще значала, то вже ту церкву зняли, хрести та башні такі, найшовся такий, шо поліз за хрестом, вони якісь такі чи золоті такі, чи серебряні, не знаю, жовті. Ну, а те все осталося, то там же велике помєщеніє, то то було на зерно, а то було вже й на клуб, у тій церкві, а школу вже як строїли, бо й тоді, мабуть, була школа, була якась там, то вже й я ходила туди строїть, підносить кірпічі, вальки, тоді треба було таке з глини, то вже й я ходила туди робить.

Єщенко Марія Опанасівна

— Був час, коли забороняли справляти хресні ходи?
М.О.: Не знаю. Да, навєрна ж, був, раз закрилі церькав да все, дак, навєрна, був.
Таді ж уже не ходілі. Калхоз став, так уже ж не ходілі, не ходілі. Це ж да калгоспу ходілі.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— А як почалися колгоспи, то церкву закрили?
М.Є.: Церкву німець не запалив, а вони зробили там зерносховище.
— Коли зробили зерносховище: до війни чи після?
М.Є.: До войни. А тоді і німець увійшов, то церква стояла, то після цього цю церкву давай оборудовать, найняли людей та зробили, і почали править. Попи мінялись, а нашого Золотоношенського ще перед войной викинули. А вмер він з голоду, просив милостиню.
— А коли церкву відновили?
М.Є.: Після війни. А в 60-х годах то правили по хатах, приїжджали попи, то й побуде три місяці.
— Чи влада протестувала?
М.Є.: Ні, не було.
. . . . . .
— Чи він [піп] має дітей?
М.Є.: Одного хлопця, та й той каліка — ногою не ходе. А в попа сини були революціонери. Ще під советську власть українську пісню співав і на скрипку грав, дуже гарно грав, а одного сина забрали.
— В тридцять сьомому?
М.Є.: Ні, ще попереду. Жоржем звали одного, а забрали Миколу, співав пісні революційні, комуністи забрали.

Калашник Анастасія Трохимівна

— Як називалась ваша церква?
А.Т.: Троїця.
— А де вона стояла?
А.Т.: А отам площадь, так там вона була.
— А що з нею сталося?
А.Т.: Розібрали, дзвони познімали, дзвони були мідні — познімали, церкву розібрали. Отам один був в нас, поставив собі хату, не знаю, де він.
— З того дерева, що церква була?
А.Т.: Ага.
— Хто він був?
А.Т.: Комуніст був.
— Знімали дзвони сільські люди?
А.Т.: Нє, приїхали відкілясь, зняли, забрали й поїхали.
— А з іконами що зробили?
А.Т.: То люди, може, порозбирали, но я не знаю, де вони подівались.
— Коли це було?
А.Т.: Отож в 29–му було, у 30–му, як став вже колєктів.
— Навіщо вони це зробили?
А.Т.: Мішала комусь, а як же, комуністам, кому ж.
— Чому?
А.Т.: А хтозна, нашо вони її розібрали.
— Чи комуністи ходили по хатах і казали, щоб люди знімали ікони?
А.Т.: Ні, за ікони нічо не казали, а отож ходили, зерничко забирали у 32–ім, де шо не було, лізли на горища, змітали. А шо скажеш? Ніхто нічо не казав.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

— Церква в селі була?
П.Т.: Була, а її розібрали, як стали колхози і стали розкуркулювати. У нас церква хароша була — каменна, здорова.

Кравченко Федір Йосипович

— А при німцях не пам'ятаєте, щоб правилось?
Ф.Й.: Шось я не помню, і та ж була, шо наша, та ще ціліша була, та ше після войни була, якось шо началось воно розрішаться вроді. Так я там помагав у колхозі, як свободне врем'я було, сілос і яма були недалеко од церкви, ми там сілос силосовали. Там вже ж є такі, шо знову ідуть до церкви, а ми сміялись, шо обсудять увесь Золочів, стоять же ті в церкві, молитву там слухають попову, а ті тут своє лепечуть, а тоді як ті виходять, ті пішли туда, так ми там сміялися.

Кравченко Ярина Максимівна

— У церкву ходили?

Я.М.: При німцях одкрилась же церква, і тоді ж були такі молоді, як ми, у корсетах, у сорочках вишитих, багато ходило. А тепер я і на Паску не була. А до війни у Мацьківцях не ходили. Дзвіницю комуністи розбили, а церква була. І там же була та глюбінка, хліб приймали, і так вона сохранилася. І при німцях ми почали ходить. А оп'ять як закрили, то комуністи її розбили. І оті, шо розбивали, скільки їх чоловік, і казав мені один чоловік — усі вони із рака померли. І недавно помер, тоді ж він головою сільради був, а потім став завхозом. А я йшла саме із школи, осінь була, сухо було, і, помню, сонечко низько було, і ми бачимо: пиляють хрест на дзвіниці, і ми з дівчатами постановилися, так серце трогалося. Ми дождали, поки його скинули. Нужно його було зачіплять? Було таке врем'я, шо заставляли.

Крамарчук Галина Миколаївна

— Яку роль у сільському житті відігравав піп або староста?

Г.М.: Тоді в нас не бу́ло батюшки — вигнали. А церкву — туди хліб зсипали, а потом клуб зробили, комора була, а потом клуб у церкві. 38–39-ий рік — вже клуб був, бо вже як 40-ві, то вже война. А послє войни тоже побув трошки батюшка такий, шо він не мав ніякого доходу, люди бідні, не мали шо. Шо вони мали в ту церкву нести? І церкви пошті шо закриті. Хто тоді там дивився за церквою? Ніхто там не дивився.

Лазаренко Галина Дмитрівна

— Чи були в селі секти?

Г.Д.: Баптісти були. Очінь порядочні люди. Потом їх унічтожила совєтська власть. Забороняла все.

Лісаченко Дмитро Данилович

— А забороняли баптистську віру чи християнську?

Д.Д.: Нас вигнали тому, що батько баптістом був. Там всі забороняли. Всіх, хто в Бога вірує, всіх забороняли. Вони пристали до батька, шо баптіст. Не казали, шо тому, шо баптіст, а нєгласно все це робилося.

Ломинога Мотрона Іванівна

— Куди ви ходили до церкви?

М.І.: У Золочів.

— Коли її закрили?

М.І.: Я вам скажу, як ото таке начали колхоз, і була церква там, Успєнська називалася, хароша церква. А потом з неї хрести зняли, це я знаю добре. Це один у нас там був такий Прохватило, і хотіли її зруйнувати. А потом хрест ізнято, золотий же хрест був, і він поліз і зрізав хрест. І пожив, мабуть, із місяць і вмер.

— Чому?

М.І.: А хтозна.

— Чому він знімав хрест?

М.І.: А хто зна.

— Чи ви знали його?

М.І.: Знали.

— Звідки він був?

М.І.: Отут із Новостройки.

— Він був комсомольцем?

М.І.: Та він просто такий одірвиголова, як кажуть, тепер є такі і тоді були.

— Ви казали, шо він сильно злякався: високо лазив, злякався і тому вмер?

М.І.: Да, так казали.

— А чому зруйнували церкву?

М.І.: А Бог його знає.

Любичанківська Параска Іванівна

— Коли заборонили церкву?

П.І.: Я не знаю, в якім році. Знаю, що лазили нагору, скидали дзвони.

— Це були сільські люди чи приїжджі?

П.І.: Сільські були: Андрій і був той Юстін Любичанківський, їх вже нема.

— Вони були комсомольцями?

П.І.: Були комсомольці, та й це так робили, всьо порозкидали, порозбирали. А тепер як сказали, що відкрили церкву, то як ті мухи у вулик, так ті люди в церкву. Зараз в церкві гарно, а хтозна, як воно дальше буде.

— Чи переслідували тоді попів? Який був батюшка тоді в селі?

П.І.: Жолудкевич. Його вигнали.

— Він був чужий?

П.І.: Чужий.

— Як його звали?

П.І.: Я знаю, що фамілія Жолудкевич, а як звати, не знаю. А дівчина, то була Клара. Їх

вигнали, і Господь його знає, де він. Він забрався, і хто його знає, може, їх побили.

Масло Михайло Павлович

— Церква була у селі?

М.П.: Була, ще й красива, а храм на Миколу, обично на осінній. Церква була дерев'яна, 1857-го року, це третя церква в Квітках.

— Скільки їх було?

М.П.: Три. Козацька церква була в центрі села, вона сама зруйнувалась. Село стародавнє, кінець XV століття. Ставків багато є, п'ять водяних млинів було і 16 вітряків. Друга церква застаріла, і в 1857 році. А все були ліса, а там окремі поляни, де насипані поляни — оголені міста були.

— Кургани є?

М.П.: Є. Коло кар'єра є, і там хрест стоїть.

— Церкви зараз немає?

М.П.: Приміщення є, але воно не оборудоване, і хреста нема. Зараз там главврач построїв собі будинок, і хотіли краєзнавчий музей зробить, приїхали художники з Києва. Де гайдамацький дуб, інші дуби. Община написала в Київ, і дали указаніє одвести на церкву.

Медведенко Микола Іванович

— За радянської влади яку роль відігравав піп?

М.І.: Вигнали. Церква була відділена від держави. Государство не платило йому, а прихожани зносили.

— Коли піп зник з села?

М.І.: Він сам покинув, бо не було кому ходить — старі померли, а молодьож до клуба пішла.

Мишко Варвара Андріївна

— А церква була?

В.А.: І зараз є. У церкві нема батюшки, і треба, шоб був староста церковний. Називається Повстиньська церква. Храм на Михайла. Церква дерев'яна. Це мого чоловіка брат був церковним старостой. Дак він поремонтував, покраси́в. Була закрита під колективізацію. Як кончилась война, шо й німця вигнали, то стало в нас: і церкву відкрили, і дещо з церкви, хто близький там, то сохранили. І дзвони поздіймали, і дзвонів не було, як пособірали невеликі дзвони. Віялка віяла, у дзвониці магазин одкрили, продавали, як клуня була церква. А це її справили. Тепер усе у церкві єсть, тільки нема кому руководить. Уже людей нема і нема кому содержувать тієї церкви. Бо налоги накладають, а платить нічим.

. . . . . .

— Чи хрестили дітей?

В.А.: Хрестили, як піп був, а як не стало попа, то не хрестили. Забороняли хрестити після колективізації. Забороняли в церкву ходить. Активісти не допускали до праці тих, хто ходив. Нишком хрестили.

Мушинський Іван Сергійович

— Був церковний хор у селі?

І.С.: Він був. Була одна жінка, що співала гарно, і були ті, що організовували, а дяк п'яничкою був у нас. Був Крупський – хором завєдував. Дівчата ходили і чоловіки, а хлопців не було.

— На скільки голосів співали?

І.С.: Я не знаю.

— За колективізації вже не було церковного хору?

І.С.: В 29-м уже попа вигнали з хати, в церкві не правилося.

. . . . . .

— Співали вдома?

І.С.: Нє. Це було на Храм приїжджають – то там заспівають. Храм у нас був на весняного Миколая [до 1929 р.]. Була церква Миколаївська, а ми до цього приходу. Але не дуже їздили. У нас у Вільшанах Храм не дуже справляли. На селах: Журовка, Петрики, Мединці, а з вільшанців сміються. Усі замки вільшанці у магазині закупили, бо іде храм Миколая, то вони хати позапирають. Справляли, тільки рідко. Було, до нас приїжджають сусіди. У нас родичі є — це моя тітка, а батькова сестра, тоже до Миколаївської церкви. Вони на весняного справляли. То год у нас, а через год туди їдуть. А ось у хуторі батькова сестра, то в їх кажен год на Варвари Храм. Батько ходе туди.

. . . . . .

— Якою мовою проповіді читали в церкві?

І.С.: Він читав по-слав'янські, а проповідь до людей по-українські. Читав з книжки по-слов'янські. Вони тут жили, то вони ж українці. Піп — це велике діло, перед ним шапку знімали. А піп Успенської церкви, Покасовський, то він плотніком був і плотнікував. А я в школу ще ходив. Прийшов та кажу: „Мамо, а я бачив, що піп у штанях". А вона мені по морді: „Ах ти шибенику, що ти кажеш?" А я сльози пустив, а батько: „Чого це ти плачеш?" — „Так і так". —

„Хіба ж можна так казать?" Батько не дуже вірував, а мати віруюча була. Батько ходив в церкву на Різдво та на Великдень, говіть ходив.

. . . . . .

— За радянської влади були хресні ходи?

І.С.: Не було в нас такого.

Надежа Микита Миколайович

— А ви не вінчалися в церкві?

М.М.: Ні, я їх ненавіжу всіх.

. . . . . .

— А як церкву у вас закрили?

М.М.: Пам'ятаю. Закрили, попа вигнали з церкви, одібрали в нього дом.

— А що з тим домом зробили?

М.М.: Сєльській совєт. А попа переселили, при кажній церкві є сторожка, імущество там сохраняється, як сарайчик, складік. І там сторож, і ото попа там поселили.

— Чи він мав сім'ю?

М.М.: Сім'ю мав: матушку, дочку мав. Умер в 33–ім році, тяжола жизнь була. Там старушки носілі йому харчі, кормілі його.

— А в якому році закрили?

М.М.: В 33–ім.

— Шо з нею зробили?

М.М.: Розібрали, розтянули, хрест турнули, метал, дзвони позабирали, одправили в Харьков. А ікони розтянули, які женщини понімали Богословія, вони позабирали. Були ж старі люди, вони Богословіє понімали і розібрали.

— Хто цим керував?

М.М.: Комнезам.

— Голова комнезаму, тобто ваш дядько?

М.М.: Мій дядько, незаможні селяни.

— Чи він не переживав після цього, що це гріх?

М.М.: Чо йому переживать, як він жив вот так?

Нехай Марія Максимівна

— У 20-х роках дітей можна було хрестити вільно чи забороняли?

М.М.: Забаранялі.

— Хрестили таємно?

М.М.: Да, хрестіли, ну тайком.

— А кого хрещеними обирали?

М.М.: Родічи або друззя там, хто з ким дружив, дак є.

Олійник Віра Трохимівна

— Яка була роль попа?

В.Т.: Роль попа була велика. Це вихованець щитався на селі. В нас в селі була й семинарія. Бо й ше й у діда яка була сім'я, ше й квартиранти були з Мокрівки, училися в семинарії. Було попів багато тут. Було ж дві церкви: Пречищанська і Іваново-Богословська. До Пречищанської церкви було дуже мало — це Будища туди тощо. А Іваново-Богословська — це пошти все село, хутір і село Боровиків. То правили все врем'я по-українськи, а потом як Кошець сюди, син десь його вчився, та й став по русько-слов'янськи править син Кошиця, та його стали прирікать, шо чого ж це правиться по-руськи. То мого діда брат Степан ходив у Київ сім раз до якогось там самого главного, шоб його або звільнить, або шоб він правив по-українськи.

— А чому він не правив українською?

В.Т.: А він не хотів, бо: „Я вчився так". Ну, та й його тоді таки ж і звільнили, та після його став Козіцький править. А після його вже багато було, в мене даже одного Миргородського даже Часослов'є слав'янське. Як його витягли, не пам'ятаю року, шоб він відрікся від попівства, від релігії, бо це є дурман, і він цей Часослов узяв і кинув, відрікався. І моя мама підібрала його і принесла додому.

— А як він відрікався?

Олійник Віра Трохимівна з чоловіком

В.Т.: Ну, говорив, шо релігія — це є дурман, шо нас так примусювали, шоб ми у це вірили все. І тоді на перший день Паски я пішла в первий клас, це двадцять дев'ятого року. Приїхав „Хорзон" із артілі із Демківської.

— Шо таке „Хорзон"?

В.Т.: Трактор такий. Приїхав і орав це рівчаки, ми, перваки, садили акацію, а люди йшли з церкви і плакали, бо він відрікався.

— А хто йому сказав це робити?

В.Т.: Власті, уже партія була комуністів. Я знаю, шо тоді був Баранюк, бо ше в діда нашого був на квартирі, прислали його, а дід сказав, шо нє, не треба мені, в мене тісно в хаті. То він пішов тоді до Усачки і там і оженився.

— А звідки він?

В.Т.: З Росії. Потом якийсь був Воробйов, то Воробйова того застрелили. А хто застрелив, я вам не скажу, бо у діда в хаті робили вінок на нього.

— За що його застрелили?

В.Т.: Не знаю, він комуніст був заядлий, а за шо — не знаю, не в моїх роках це було.

. . . . . .

— А церкву закрили?

В.Т.: А церкви ж позакривали і лазили хрести знімать, ікони палили. Отам, де коло технікуму ото фонтан зроблений, ото місце — там палили ікони. То деякі палили, а деякі оставили, то робили в колгоспі чорну й червону дошку. На червону — хто йде рано на роботу й харашо робить, на чорну — малювали черепахою й ше.

Омельченко Олександра Юхимівна

— Колядували в 30-ті роки?

О.Ю.: Куди там колядували. Тоді не можна було і близько підходить. Як узнають, то з школи виженуть, тоді вірувать не можна було. Як узнали, що дитина до хрещеної матері понесла вечерю, то завтра його з школи виженуть, а батька й матір виженуть з колгоспу. Я пішла в церкву, то мене вигнали з радгоспу, і я просилася. Дітей не хрестили. Як уже хоче похрестить, то іде, щоб не знали – ноччу. В Кременчуці був піп.

Онуфрійчук Надія Яківна

— Ви хрестили своїх дітей?

Н.Я.: Хрестила. Не розрішали хрестити дітей, особливо службовцям, вчителям, а ми збиралися по кілька сімей і в одну хату приходили. Звали священика і так хрестили. Старші хрещені в церкві у 28-ом році, а там то вже не було.

— Де ви працювали, що вам не дозволяли?

Н.Я.: В колгоспі. Не мені не дозволяли, а вообще не дозволяли хрестити. У нас один чоловік завіз свою маму у друге село паску святити, то забрали в нього партбілет і викинули з роботи.

— Ким він був?

Н.Я.: Він в установі робив. Не можна було. Йшли комсомольці з райкому, а церкви не було, була в сусіднім селі. Наші люди йшли туди святити, то йшли і комсомольці, і піонери діжурні, дивились, хто паску святив, а потім сварили.

. . . . . .

— У вас одна церква була в Куриловці?

Н.Я.: Одна. З неї зробили клуб, а потом пекарню, а тепер відновили. Був тут Хрущ, їздив скрізь, добивався, а ще й не розрішали. А потом людей організував і збирав все, і на плечах носив, і тепер є дуже гарна церква.

— З якого це року?

Н.Я.: Я не помню, а вже за два роки.

— Сінагога була в селі?

Н.Я.: Сінагога була, я її майже не помню. В нас і євреїв вже майже нема. Під час війни дуже багато загинуло. І тут є кладовище, де їх розстрілювали, і під Роздорівкою. Нас німці виганяли жати, і я йшла з поля, аж на возі везли євреїв, а назаді старий дід сидів. Загриміла ця підвода, а він закричав, а потім їх гнали, та я вже нічого не бачила.

— Хтось доглядає цей цвинтар?

Н.Я.: Доглядають, пам'ятники є, доглядає організація. Там приїжджають з усього світу євреї і вони гроші вносять на догляд.

Пивовар Варвара Ігорівна

— Хрестили дітей?

В.І.: Хрестили. Перестали вже, як перестали церкви. А тоді оказався десь який піп, та привозили його за п'ять чи за десять кілометрів, та дома в хаті хрестили. Уже здорові, а хрестили. Таки з колгоспу просили підводи, то дасть підводу, попа привезуть і в хаті хрестять.

. . . . . .

— Чи переслідували священиків у селі?

В.І.: І виганяли із хат, розкулачували, і все на

світі. І він знявся і поїхав. Поїхав на чужі села, там десь устроївся, жив, а як стало мирно, як стала церква, то він пішов у церкву. Бувало таке, шо клуб був у церкві і зерносховище, і в нас у церкві було зерносховище. То вивезли все із церкви і зробили павільйон із церкви. А дзвін як знімали, то він так рів, шо на метр загрібся у землю, і так рів, так рів, як ото все скотинина. Хто руйнував, то всі погибли, не осталося ні одного, як не одним концом, так іншим. Це свої були і комсомольці, і не комсомольці.

. . . . . .

В.І.: А потім церкву закрили у 29-му году. Закрили, а тоді як кіно привезли, то перве у нас поставили, а тоді у церкві німе кіно. Ото крутили ручкою, апаратура була, а на сцені не було вішалки, то туди кіно пускали. То було баби сходилися і молилися, і хрестилися: це такого ми не бачили, це сатана вперлася до нас. Оце перве у нас у хаті було. А тоді вже у церкву переїхали і став клуб. А ікони попалили, а в нас оце із тієї церкви одна осталася. То батько в мене був конюхом, то в церкві був овес. Так він приїхав коням брать, а Корбань був головою сільради, всі ікони витаскав. І ото варили, в Міжнародний юнацький день варили обід тут і то всі ікони палили, а мій батько тієї не дав. Він каже: „Убий мене, а не дам". І приніс додому, поставив у хату, а ми ж не знали, а вона так сіяла — страх один. Це вона вже темна стала, а то було, як пожар. Мати мені каже: „Піди, дочко, внесеш той горщик, то я уголь оттушу". Так я пішла, а тоді: „Мама, у нас у хаті пожар!" Мати за відро, води як бурконе, а воно однаково, а тоді розлупалися, двері відчинили — доска. А тоді дивимося, а то ікона. Де вона в нас узялася? Приходить батько і каже: „То ж я її приніс із церкви". Та скільки до мене приходили — не оддам. Я її сохранила, хай вона буде стояти, поки я житиму. У церкву приходили забрать — не дам, сьогодні церква, а завтра вас нема. А вона в мене стоїть. Голод був, я пухла ходила, із Середкої дід приходив, пуд жита давав, я кажу: „Я жито із'їм і однаково не виживу, а ікона хай стоїть". Може, вона тільки і спасла. Це Усікновення — та чорненька. А то в мене Семьон Богоприйомець і Ганна Пророчиця, то як вона народила сина, а Симьон Богоприйомець, йому Бог сказав: „Тоді ти помреш, як на своє місце перехрестиш младенца". Так він у Ганни Пророчиці хрестить младенця і поставив на своє місце, а сам через тиждень умер.

Побережник Никифір Максимович

— Хто був авторитетним чоловіком?

Н.М.: До попа ходили.

— Чи закривали в селі церкву, чи було гоніння на попів?

Н.М.: Примерно начали з церквами в 30—31-х роках. Почали їх розбирати, унічтожати.

— Був у селі піп?

Н.М.: Був. Де подівся, не знаю. Я чув, що з його потомства приїжджали в Шаргород, а він жив у селі у нас.

— Чи люди жалкували за ним?

Н.М.: Я не знаю цього. Його не вигнали, він сам поїхав.

— Що сталося з церквою?

Н.М.: Було так, що правилося і не правилося, і знімали купола, і ще правилося, всяко було.

— Куполи знімали свої люди?

Н.М.: А хто ж. Під руководстом Юстіна, він тоді був головою колгоспу. В окупацію заставляли строїть.

Полєша-Новак Тетяна Яківна

— Піп був у селі?

Т.Я.: Був.

— Церква була в селі?

Т.Я.: Ох, церква була, такий собор великий, була Успенська церква, був і костьол, і синагога — все поруйнували. Як лазили на церкву, то цілий бой був, не хотіли, щоб руйнували.

. . . . . .

— За колгоспу був піп?

Т.Я.: Де ж він був? Він уже ховався. Мовчки його брали і хрестили все рівно. Попове все забрали. Як люди плакали, коли церкву розбирали. Господь наказував тих, хто церкву руйнували. І дзвони були сильно гарні — скидали.

Полудень Олександра Василівна

— Ким працював ваш тато [Василь Леонтійович Чуб]?

О.В.: Священиком у Полуднівці. Він тут п'ять год був священиком, общество його вибрало, щоб він тут правив. Він був хароший батюшка, хароший чоловік — нікого не обідив, не оскорбив, навіть мушечки не вбив.

. . . . . .

— Садок був біля хати?

О.В.: Ще його батько посадив, сливничок під горою. В мого діда земля була, а вже нічого не роде.

— Що з цим садком сталося після колективізації?

О.В.: Кажись, п'ять сотих було, бо ми платили податок.

— Не вирубували садок, щоб платити податок?

О.В.: Боже сохрани. Я деревця глядю, бо воно жити хоче, як і ми. Податок надо платить, бо власть яка не є, а підчиниться їй надо — всяка власть од Бога. Усе ми платили: податок, крашанки, подушнє.

— Як батько хазяйнував, наймити у вас були?

О.В.: Не було. Самі все робили.

. . . . . .

— Всі пішли в колгосп?

О.В.: Усі чисто. Нас спочатку не приймали в колгосп, а то десятки були і нас ногами підкидали, бо ми попівські дочки.

— Батька репресували?

О.В.: Перший раз в 34-му році, через п'ять років приїхав та півтора роки дома побув.

. . . . . .

О.В.: Нас у колгосп довго не приймали. Заяву подавали-подавали, і вигонять з радгоспу, й сапу викидають. „Ви — попівська рожа", — як почнуть на засіданні тріпаться. Потом десятки стали, і брат старший в десятці був. Ми ходили по людських роботах, бо нас не приймали. То до того підем — заробим пуд хліба, то до того — заробимо муки. Як пройдеш у село, то пальцями штрихають, що попівна. А тепер до Бога беруться. А куди до Бога браться, як священство топтать під ногами.

— Що у вас забрали?

О.В.: Тряпок не тронули, бо які ж тряпки були, як ми пряли. Одежі не брали, а забрали духовне, то ми його ховали і в димарі — фотографія з священика. Дуже трусили нас. Землю, коня і вівці, і свині забрали, і осталися ми, і столи і стулля забрали — все чисто. Нам сказали, що такий закон, що треба знайти трьох свідків, і повинна бути конпенсація.

Пономаренко Олена Климентіївна

— В колективізацію хрестили дітей?

О.К.: У нас попа не було. То де хто мав сили, то возив, попа шукав та хрестив. Я, например, всіх хрестила. Я возила своїх дітей і в Чапаївку, і в Золотоношу — додому до попів. Вінчаться мій хазяїн не хотів.

. . . . . .

— Коли хрестини робили?

О.К.: Як бачуть, що дитина слабенька, то зразу христять, а як нічого дитина, то буває, днів через п'ять-десять. А записували і через місяць, через два, а то й через год.

— На хрестини запрошували багато людей?

О.К.: Як у кого рідні більш, то й запрошують більш, а як у кого мало, то й мало .

— Скільки кумів брали?

О.К.: Раньше по одній брали.

— Хто був розпорядником на хрестинах?

О.К.: Обязатєльно повитуха була. Батька та матір слухали, що дід та баба скажуть. Сідали за стіл і Богу моляться, і бажають всі куми і всі, хто сідав за стіл. Бажають добра і Богу моляться.

— Чи в'язали квіточки?

О.К.: На груди, як свальба. А такого я не знаю. В нас калина була і на хрестини, чи де на гулянках, на свальбі.

— Як на хрестинах було?

О.К.: На хрестинах зв'язують пучечки калини і вішають на поличці. На полиці хліб висить.

— А людям не роздавали калину?

О.К.: Було пробують калину, щоб була дитина жвава й червоненька.

— Чи не вкидали в чарку?

О.К.: В чарку, я не знаю. Такої моди не було в нас.

— Шось співали куми й кумові?

О.К.: На хрестинах не знаю. Ми з моїм хазяїном було співаєм: „Поки волі я мав, то по всім селі кумував".

— Ви могли б заспівати цю пісню?

О.К.: Де хрестини, де що, то гукали нас з чоловіком співать. Ми дуже гарно вдвох співали. Він трохи на мій строй перейшов, я на його строй, і так ми ладили харашо. І він, було, першим бере, і я так само.

Ой! поки ж воліки я мав,
Та по всім селу кумував,
Е-е-е-е, по всім селу кумував.

А як ми стали біля клубу її співать, то попросили на другий голос перевести. То ми, було, виступали:

Кум по чарочці дає, нас з тобою визнає.
Кум по чарочці дає, нас з тобою й минає.
Бери жінко намисто та й підемо у місто/2,
Та й продамо намисто/2,
Та й купимо волів сто.
Вже й намисто не продав, а волики сторгував.
Стала я намисто продавать,
Стали куми ...
Де ж ти куме гроші взяв, що ти воли сторгував?
Жінка грядку копала, горщок грошей напала/2.

. . . . . .

— Ви казали за хресний хід?

О.К.: Хресний хід у нас чи до Трійці, чи після Трійці, от я вже забулася. А це хресний хід — було зіжджаються з сіл. І Храм великий був, такий великий празник був. Оце трава, і травою бредуть, і розбуваються. Там такі два рови були, і до Дніпра йдуть, а там хрест стоїть, і коло того хреста батюшку приводять. В нас ще церква була в Липівському. Людей море йде травою, шляхом. Там відправа була. Батюшка службу одбуває, а коло його пєвча співає, рушник на хресті висить. Хто що напече, наварить — сідають обідають. Гарно було. Такий Храм був. А потом додому ідуть, співають.

— У вас церква як називалася?

О.К.: У нас Храм називався на Миколая зімнього.

— Це в якому селі?

О.К.: У Липівському ця церква була. І то наш приход був.

— А у вас у селі не було церкви?

О.К.: Ні, не було церкви в Желізьках.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Яка роль була попа при колгоспі? Чи церква ще була?

М.Т.: Спочатку він був, а тоді і його вислали так, як куркулів.

— Тоді церква була порожня?

М.Т.: Церква була порожня, служба не правилась. Поразтранжирили, вивезли, розкидали все, і не стало нічого. Засипали пшеницею.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Була ще друга церква?

М.Т.: Ще до війни знищили. Дзвони золоті були, то поскидали.

— А хто скидав дзвони?

М.Т.: Отут один чоловік. А тоді на базі щось різав, та вдарило його залізякою. Та кажуть: ото за дзвони. А керував голова колгоспу. Тоді вже він всім керував.

. . . . . .

— Чи ви пам'ятаєте Хресний хід? З попом ходили, дощу просили?

М.Т.: Пам'ятаю, ходили просили дощу. В попа термометр є, що дощ определяє, то він каже: „Ходімте, люди, на степ". Люди йдуть на степ, а він помочив степ, значить, піп правий був. Бо він, видно, ж мав барометр, бо не хотів, не хотів іти, а тоді пішов. То прийшли люди геть мокрі, значить, піп поніма.

Рогова Мотря Григорівна

— Ваші діти хрещені?

М.Г.: Моя дочка хрищена. В нас не було вже і попа, а в Жовнені був, то возили.

— Не забороняли хрестити після колективізації?

М.Г.: Ні, хто хотів, то хрестив, а церкви уже не було, возили. В Жовнені ще правилося, і піп був. Як холодно було, то він на квартирі хрестив.

Рясна Галина Іларіонівна

— Чи казали дітям в школі, щоб вони не йшли щедрувати?

Г.І.: Кажуть: „Не слухайте нічого, бо то неправда, ви не віруйте".

— Чи включали на весілля голосіння про Христа?

Г.І.: Раніше батьки наші вечеринки гуляють, то співають і „Христос воскрес", а січас то ні.

— А потім влада сказала...

Г.І.: Сказала, щоб релігії не сполняла. То ми його й не вірили, бо я його відколи знаю, то я кажу, шо ми Бога не бачимо, а все равно він є, хтось же нами владіє. Було, раньше кажуть старі люди: „Прийде таке время, що Господь одкажеться, а стане на пристол Нечистий. То Нечистий буде владіть, не буде церквів, не буде нічого". Це ше раніше люди балакали. Так воно і сталось.

Семеняка Наталія Григорівна

— Якою він [піп] був людиною?

Н.Г.: Та він так — піп та й годі. Казали раньше, що попи найлучше живуть. Піп був для себе, він добре жив, бо попам же все. У попа земля своя була. Його вбили у 30–х роках у Трощині. Таке на попів було гонєніє. Він недобрий був такий.

. . . . . .

— За колгоспу попа не вигнали?

Н.Г.: Ні, залишався.

— А церкву коли зруйнували?

Н.Г.: Церкву коли зруйнували? Не помню, в якім году. Та сільський поліз, заплатили ж йому, то поліз та дзвони зняв. А куди їх забрали, не знаю. А то ж було, як умре, то звонять в дзвони. Або на празник і на Великдень дзвони ревуть із досвідку і до ночі, і на другий ще день. Люди сходились до церкви на вигон, люди радувались і празник справляли, гарно було тоді. А колгосп як став, то вже люди не ходили до церкви, і церкви вже не було — зруйнували.

. . . . . .

Н.Г.: В церкві вже не вінчались, я послєдня, після мене ніхто не вінчався.

Синьоок Олексій Іванович

— Батько читав Біблію?

О.І.: Батько невіруючий був і до церкви не ходив.

— Як же вас охрестили?

Рясна Галина Іларіонівна та Вільям Нолл

О.І.: Ми п'ятеро родилися, ще були у діда і у баби були. Мода була така, що тільки до попа нести дитину.

— При колгоспах як було?

О.І.: Большенство не хрестили, в мене двоє дітей було нехрищених. Покликав потім кумів.

— Забороняли?

О.І.: Ніхто не казав, що не можна, а просто невдобно, ще й сміятимуться, що до попа їздив, не було моди. В 37-му годі син народився. Не було ні церкви, ні попа. А куди я піду шукать, щоб з мене сміялися? Записав у сільській раді, що народився, і все.

Сінкевич Олена Володимирівна

— Як влада боролася з церквою і розорювала її?

О.В.: Нє, тілько що було, певно, після 33–го року, а може, після 52–го знімали дзвони. Дуже в нас гарні дзвони були. То мій дід підкладав голову, щоб його вбило, жаліли дуже дзвони. То зняли дзвони. Але церква лишилася. А тоді вже перед війною зробили з неї клуб. То все палили, іконостас тоже палили. Голова сільської ради палив.

— Пам'ятаєте його?

О.В.: Да, Дем'ян Миколайович.

— Примушували його, чи це він по своїй волі?

О.В.: Конєшно, примушували, якщо іконостас палили. А тоді вже знов, як війна була, то німці в церкву коней завели. Зробили конюшню і коней поприв'язували в церкві. То скажіть, у нас атеїсти одне робили, а німці ж були віруючі — і таке саме. Образи позривали.

Смола Параска Федотівна

— Як відзначали Храм?

П.Ф.: Вип'ють, поспівають, як є музика – потанцюють, а як нема музики, то випили, пообідали, і з Богом розійшлися. Храм гуляли один день. В Борисах церква була, то там такий дорогий храм був, сховище в церкві, а викидали все після войни.

Сокирко Микола Пантелеймонович

— Чи були такі випадки, що ікона обновлялась?

М.П.: В нас не було. Я не чув. Я знаю таке, як не було довго дощу, то піп організував хрестовий похід там в озеро Могоричів, шо Шевченко про нього пише, коло Будищ, там криниця — Свіжина балка називається, і з цеї криниці, там святили цю криницю і назад ішли. То дощ як урізав коло села уже, як дав той дощ. Ну, такий случай був. Мені було 22 роки, як я начав керувать хором, то зразу в мене хор був невеликий, осіб до 30, але там були старі хорісти, то основа були, мені легко з ними було робити. Один в мене тенор був, вмер, Андріїв Іван, то він сам учасник Тютюнника, армія Тютюнника, це вони до Петлюри належали. Так от цей чоловік, коли прийшов із війни додому, все времня ганяє за ним. І кончилось тим, шо таки його арестували, і він, кажуть, з ума зійшов десь там в тюрмі, іздівались над ним. В його такий тенор був, я його хотів в хор забрать за всяку ціну, але бідний, ватянка, то й та драна. Я мав пальто, нове пальто, а то було пальто старе, але ше дуже гарно виглядало, кожух, покритий хорошим матеріялом. Кажу жінці: „Дам я тому, бідне таке ж, обідраний чоловік". Я дав йому, то він в тому пальті ходив, мабуть, років п'ять, і от воно ніяк не рветься. І він в мене співав, а потом забрали.

Ткач Дмитро Пилипович

— Як були вже колгоспи, то хрестили дітей?

Д.П.: Хрестили по хатах, до попа додому ходили, ховалися.

— Коли церкву знесли?

Д.П.: Не скажу, десь в 30-х.

Ткаченко Анастасія Юхимівна

— Була церква до колективізації?

А.Ю.: Була, і вона славилася, дерев'яна була

Ткаченко Анастасія Юхимівна та Лідія Лихач

церква, славилась тим, що там найкращі були убори.

— Як називалась?

А.Ю.: Покрова.

— А хто був священиком?

А.Ю.: Яворський, от не знаю, як його звуть, він ведмедівський. Його син Яворський Константін, сійчас він Яворовський, і дочка Ліза в його була, одногодка зо мною, і Іра.

— Яку роль грав піп у селі: чи він мав владу? Чи він мав поле?

А.Ю.: Поля він тоже вже мав мало, я знаю, що він по квартірам ходив, і жили вони тут, де школа, то це ж садок ще їхній був, називають „поповий".

— Як організували колгосп, то що він робив?

А.Ю.: Ну, тоді ж церкву закрили, поламали і построїли школу.

— А хто розбирав це все?

А.Ю.: Це цього не знаю, монастирь був, у 35–му році він, навєрно, ламався.

— А церква — у 30–му, 32–му роках?

А.Ю.: Отак в 30–му, тоже ж не знаю, я мала була, ну, бігали. Он лампадка в мене зосталася з церкви.

— Як вона до вас попала?

А.Ю.: Ну, розкидали, розбивали, ми ж там бігали, та ікони. В мене була Серафим Сароський, ну її моль поїла, і мені сказали, щоб я її спалила, тепер так жалко.

— А що ви зробили з попелом?

А.Ю.: А просто винесла, та й усе, на поле.

Філатов Андрій Федорович і Старікова Марія Миколаївна

— А в якому році у вас церкву закрили?

А.Ф.: Наверно, в 30–му. Её спалили. Она была деревянная.

— А хто?

А.Ф.: Ну, на неё наложили налог бальшой, и секретарь сам взял запалил.

— Так сказали?

А.Ф.: Не сказали, а я сам знал харашо, я знал, шо они будут палить её.

— Він вам розказав?

А.Ф.: Ну, мы грали в карты, всё ж тогда в карты собирались, грали, а он каже: „Я нынче запалю церкву". Я кажу: „Зачем?" „Налог не можем мы выплатить никак". И запалили.

— Зранку чи вночі?

А.Ф.: Згорила до основания.

— А що було з дзвонами, з іконами?

А.Ф.: Всё сгорело, колокола расплавились, попадали, они ж весели.

— Чи люди шкодували?

А.Ф.: Та, нихто ничего. Оно ж было тако тогда.

— Тьотю, а в вашому селі?

М.М.: В нас розломали.

— А коли?

М.М.: А тоже ж у такому году.

— Чи свої?

М.М.: Свої розломали, познімали і дзвони, і хрести, свої. І так її розібрали на хати.

— Люди побудували чи продали?

М.М.: Нє, вона ж була кирпична. Даже й фундамент поворували.

— Забирали партійні?

М.М.: Да Бог його знає.

А.Ф.: — Ну да, ну да.

Чуб Федора Оксентіївна

— В якому році церкву закрили?

Ф.О.: У колективізацію закрили, розламали і зробили клуб. Танцювали і гуляли в тій церкві, а тоді перестали, та стали зерно сипать. Тоді вже закрили, і вона так стояла. Тоді стали одкривать.

Чухліб Варвара Денисівна

— Хрестили дітей у 20-ті роки?

В.Д.: Нишком.

— Хто хрестив?

В.Д.: Дехто в Городище їздив. Например, моя сестра то хрестила, а племенниця моя не хрестила ні хлопця, не дівчину. То це як хлопець женився, то охрестили, і дівчину теперечка охрестили. А хрестили, де кому приходилося.

— А було так, що названі куми були і все?

В.Д.: Це скрізь так.

Чучупак Дмитро Михайлович

— Він [піп] допомагав добрим словом чи ділами якимись?

Д.М.: Влада його була у програмі релігії. І це шлюб, і ще якійсь, і народження. До колгоспів церкви були. Тоді з 28–го року, після НЕПу чи під кінець НЕПу, то вже воно переходило, коли вже ліквідували старосту, ліквідували ці волості, от, то тоді вже перейшла вся ця регістрація до сільської ради. Але користувалася сільська рада, звичайно, документами, записами священика, це все велося у священика.

. . . . . .

— А священик яку владу мав [під час колективізації]?

Д.М.: А піп — він сидів, як кролик. Вони розумні люди, і він сидів, і що йому говорилось, те він і проповідував. Так воно й було.

— В якому році зруйнували церкву?

Д.М.: От я не помню. А руйнував її дяк, сам дяк. Його син був в партізанах за німців.

— Як його прізвище?

Д.М.: Зінченко, а звали Степан.

— Коли це приблизно було?

Д.М.: В 30–их роках. По-моєму, після голодовки. То він ще сам доказував, що він такий більшовик, то він сам лазив на церкву і хреста збивав, і викинув його.

— Коли Храм був у селі?

Д.М.: Храм на Покрову. Покровська церква. Ну, а тоді вже, як не було церкви, то мене мати водили в монастир, ще був монастир, та і як церква була, то паску святили.

— Багато людей приходило?

Д.М.: Маса. Пробиться не можна було. В дванадцять часов ночі, коли Христос воскрес, поп співає, і хор був. І хто ж цим хором керував? Забув. Хтось мусе із стариків знати. Такий був хор величезний, там хори були нагорі, народ в церкві стоїть, а хори співають.

— Церковні пісні люди співали?

Д.М.: Співали, знали. Культура була. Гнат був, організували, помню, драматичний кружок. Вистави були. Самий молодший — це Степан. От він знає, і хто хором керував.

Шамрай Іван Іванович

— Хрестили у 20-ті роки?

І.І.: Боже сохрани, як нехрещений — то антихрист. І тепер старі охрещуються. Ось у мене свати і невістка, і одного дитя не хрещене. То піп каже: „Уперед тобі треба охреститься, а як ти не охрестишся, то я не маю права по закону хрестить дітей". Було, шо запріщали. Оце було і я хрестив закрито, у її сестра у Чернігові, і родився синочок первий, а хрестить не можна, вони ж обоє учителі. І тоді вона взяла і перевезли сюди його хрестить. А тут був піп на Лукомні, а я був трошки знакомий кругом, доступ у мене був, і я пішов до його договорився. І він приїхав до нас додому, охрестив те дитя, йому налили сто грам, а тоді хрестини, як обично: музика, і гульня, і шо хочеш. Піп (яких було на ссилку вирядили, а якийсь там викрутився), то він жив у власній хаті, то теж втіхаря хрестили. Було ж, договоряться, і ввечері втихарця та дома перехрестить. А то заприщали. А при НЕПові ото жисть була. То сам собі хазяїн. Хоч ти хрестись, хоч ти молись, тебе ніхто не гонить. Ледачий — лежи і спи, поки й дуба вріжеш, робиш — роби, поки як віл од роботи здохнеш. Тобі ніхто не каже. То батько на наряд іде: „Стара, я сьогодні поїхав у поле, оте і оте зроблю". Запріг батько конячку і повіз. Він своє зробив, і бувало по-сусідськи, сусід чи оре, чи сіє, перекурили, побалакали і поїхали.

Похорон

Кілька ритуалів були пов'язані з похороном. Деякі були канонічними, інші — неканонічними й відправлялись поза стінами церкви. Канонічні ритуали передбачали читання канонічних текстів і відспівування церковним хором. Неканонічні ритуали передбачали оплакування або „плач" родичів, що сумували за померлими, як правило, на цвинтарі над могилою померлого. „Плач" був напівпроспіваним, напівпромовленим втіленням жалоби за померлим: плакальники питали, чому їхні родичі покинули їх і т.п. Омельченко О. Ю. навела кілька прикладів „плачу". Опитувана зазначила, що, як правило, вони були прерогативою родичів, виконували їх, в основному, жінки. Якщо не було нікого, то наймали спеціальних плакальників. Практика плачу не була розповсюдженою по всій території України. В деяких місцевостях, де вона існувала, не було практики наймати плакальників, якщо родичі були відсутні або були не в змозі виконати цей звичай. Бібік І. І., наприклад, зазначив, що в його селі на Чернігівщині такої практики не було. Разом з тим, в іншому селі також на Чернігівщині цього звичаю дотримувались (Шевченко І. Я.). Із загального погляду на радянську Україну 1930-х років можна зробити висновок про найбільшу поширеність цього звичаю на Полтавщині (Омельченко О. Ю., Рогова М. Г., Пивовар В. І.)

Похорон, с. Мельники Чорнобаївського р–ну Черкаської обл. 1941 рік.

та на Черкащині (Чухліб В. Д.). Оскільки в цих обрядах було дуже мало релігійного наповнення, то вони практично не переслідувались у більшості сіл у 1930–40-ві роки. Хоча та практика значно зменшилась протягом цього періоду, мабуть, тому, що всі ритуали з селянського минулого багато людей приймали як старомодні, особливо сільська молодь. А також через те, що та практика пов'язана з вірою в потойбічне життя. Це не зовсім зникло і ще були залишки в 90-их роках на Полтавщині та в деяких інших місцевостях центральних регіонів.

До колективізації читання Псалтиря (канонічні читання під час відспівування) проводилося священиками із пісенним супроводом церковного хору. Майже завжди, процесія йшла до цвинтаря. По дорозі і біля могили співали псальми та інші релігійні пісні. З початком колективізації багато релігійних поховальних ритуалів були заборонені. У тих місцевостях, де церкву було зруйновано та/або священика було заслано чи йому було заборонено відправляти службу, а церковний хор розпущено, всі церковні канонічні читання більше не проводились. У деяких місцевостях був мандруючий священик, який періодично приїздив до села, щоб здійснювати всілякі таїнства та похоронний ритуал у хаті померлого. Розповсюдженішими були похоронні ритуали, що здійснювались звичайними селянами в хаті покійного. Селяни самі почали проводити ритуали поховання та поминання ще на початку 1930-х років, одразу після знищення великої кількості церков. Дійсно, у селах, де

Похорон дочки священика, с. Івківці Чигиринського р–ну Черкаської обл. 1940–ві роки.

не було священиків, а місцеві мешканці не знали похоронних ритуалів і не дотримувались їх, незабаром вони майже зникли.

Практика цього ритуалу на селі в 1930-ті роки передбачала когось, хто читав Псалтир, і групу селян, які організовували (як правило, „неофіційно") хор, який відспівував покійного. Звичайно, селяни вчилися це робити без участі чи підтримки з боку колишнього церковного персоналу (репресованих попа, дяка, старости і т.п.) або членів церковного хору (Гацько Ф. Ю.). Іноді дехто з колишнього (а в ті часи недіючого) церковного хору допомагав організувати хор серед селян (Чухліб В. Д.). Похоронні пісні включали канонічні відспівування, а також похоронні псальми (тексти двох похоронних псальмів були проспівані Зубалій М. К., а ще один проспівала Тарасенко Г. Т.). Звичайно жінок у цьому хорі було значно більше ніж чоловіків, іноді — в три-чотири рази. Мишко В. А. наводить взагалі рідкісний приклад. Вона засвідчила, що в її селі церковний хор, створений до колективізації, існував протягом багатьох років, переважно заради відспівування.

У всякому разі, коли відбувався похорон та поминки після колективізації, де не було ані священика, ані церкви, хтось із села брав на себе функції священика, й знову сформований хор співав під час похоронних ритуалів. Селяни продовжували „канонічні" читання

Похорон, с. Попівка Звенигородського р–ну Черкаської обл. 1965 рік.

й церковні відспівування, незважаючи на те, які санкції з боку церкви могли за цим настати. В деяких місцевостях „канонічні" читання проходили без співів (Олійник В. Т.). Хору не було, й під час похорон читали Псалтир над тілом покійного в його хаті до поховання.

Переслідування похоронних ритуалів не закінчилося разом із знищенням церков і фізичними переслідуваннями священиків. Ті селяни, які продовжували дотримуватися цих ритуалів, перебували під суворим наглядом з боку влади, й за ними стежили. У більшості сіл активістами та представниками влади їм було заборонено публічно декламувати Псалтир, тобто, на вулицях, коли процесія прямувала від хати померлого до цвинтаря, або вже на цвинтарі біля могили. До колективізації ці обидва місця були контекстами виконання похоронної пісні. Після колективізації селянам було дозволено читати канонічні поминальні тексти і співати тільки в хаті померлого (Ткаченко А. Ю.). Зі слів Крамарчук Г. М., в 30-их роках в її місцевості партійці не могли ступити на цвинтар. Опитувана зазначила, що коли померла її мати, то батько (партійний) не міг супроводити процесію на цвинтар і відвідувати могилу пізніше. Вона сказала, що місцеві активісти не дозволяли батькові це робити, і додала, що це „Сталін таку дисципліну давав".

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: ПОХОРОН

Бібік Іван Іванович

— На похоронах не голосили за покійником?

І.І.: Не було в нас таких, у нас причитували. У нас Каробка дуже уміли причитувать, а тільки за своїми, сильно інтересно. На похоронах півча співала. От і сейчас церкви нема, а півча є. Учаться одна од другої.

Булах Марія Андріївна

— Чи хоронили у садках?

М.А.: Було, під голод ховали і по садках, і де людина вмре — там ямку викопають, там і поховають. У нас там у селі вмер у лісі, так так у лісі і заховали, там ямку викопали і заховали. Оце як очутилилося після голоду, так відкопували і односили на кладовище та там позакопували.

— А до голоду?

М.А.: Тільки на кладовищі. Хоронили тільки діток маленьких, як найдеться та ще не хрещене і вмер, та ото і хоронили у садку.

Войтенкова Марія Петрівна

— Як ви були дівкою, то як називали голоси?

М.П.: Та воно вже позабувала. Та виводе — називали, та первого бере. Ну я тоді, мені хочеться читати, стала я молитви читати дома, і я трохи розбиралась. Я розбираюсь у молитвах божественних.

— Чи ви ходили на похорон читати?

М.П.: Ні, ходив дєд мій на старість.

— Коли не було церкви і ховали когось, чи була така група людей, котрі співали псальми на похоронах?

М.П.: Були ше раньше: дєдушка там один і другий ходив. Того не стало, другий став читати, а співати — ніхто не співав, бо він один, шо він. А як мій дєд уже став, йому один сказав: „Як оцей дєдушка вмре, ти будеш ходити читати". Як наче він його заставив, і він став ходити. Стали його кликати, книжка в його є така читати. Йому там одна із Києва вислала, така вона угоріла, вона її справила там, все віддавали туди і вислала. І він багато похоронив людей. То біля його женщини були. Бувало, як кудись недалеко: „Ходім і ти". То й я піду. Я співала, правда, харашо.

— Ті жінки біля нього співали трошки?

М.П.: Співали, уже умерли, нема.

Гацько Федора Юхимівна

— Як уже не було церкви, то як ховали?

Ф.Ю.: Ховали так, як-небудь.

— Чи були жінки, котрі співали?

Ф.Ю.: Були жінки ті, шо в церкві співали на хорах, гарні були. У мене як співали і вночі ночували за моїм хазяїном, двадцять три душі ночувало. І всім платки давала, тоді мода така була.

. . . . . .

— Як хоронили вашого хазяїна, жінки співали на кладовищі?

Ф.Ю.: Співали на кладовищі і в хаті співали, всю ніч співали, і прийшли, в хаті співали і обідали. Та всього ж, і м'яса сила була, всього. І тепер на похоронах готовлять.

— Жінки співали на вулиці?

Ф.Ю.: Ні, за столом. І я була, й співала, і носили туди, кажна несе вузольчик печеня, канфетів на поминальну.

— Чи це група жінок, шо співають?

Ф.Ю.: Еге, ну тих уже нема, шо співали на хорах, ті всі померли.

— І молодші не продовжили?

Ф.Ю.: Ні, молодші, оце ж тепер ми ходим, я старіша, а то співають главні молодші, вони попереписували собі у зошити і ото читає, і ми тоді начинаєм співати.

— А тепер немає священика?

Ф.Ю.: У нас немає, в Лимані є і в Гресі є, скрізь по селах є, а в нас нема, і в тім Бішкіні нема.

— Чи ви кличете священика?

Ф.Ю.: Да, як ховають, їдуть, беруть. І там ото три бабки і священик.

— Баби приходять із священиком?

Ф.Ю.: Да, їдуть, беруть і ото беруть і тих бабок трьох.

— Місцеві жінки з ними співають?

Ф.Ю.: Да, і наші з ними разом співають. Одну на Паску ховали, так „Христос воскрес" вже співали. Був піп, по-моєму, із Васощевої, так півчі гарно співали. І батюшка просе, воно якраз на Паску, вони похрипли, паски святили, похрипли: „Пойте, пойте „Христос воскрес".

Зубалій Марфа Кіндратівна

М.К.: Я й церковне, і все знаю, бо я тепер співаю. А пісні вже позабувала. Я все, що у Піст співається, знаю. Похоронне усе знаю, усі трапарі. Ще було й Апостола читаю. У нас в селі нема батюшки. В Ерклієві є і в Васютінках є. То батюшку привозять.

— Тут немає церкви?

М.К.: Немає церкви. В Ерклієві — село близько, ходять люди. Я, правда, не хожу, бо я вже не гожуся.

— Псальми у вас співають на похоронах?

М.К: Співають. Дві знаю гарні:

Браття мої, сестри,
Ви по диху всі друззя.
Ви прийдіте, посмотріте,
Жисть покончилась моя.
Ви прийдіте, посмотріте,
Господь душу сотворив.
Злетів ангел з гори з неба,
Душу з тілом розлучив.
Лежить тєло без дихання
І не може говорить.
Ви прийдіте, браття й сестри,
Моє тєло хоронить.
І з молітвою святою до могили отнесіть,
І спокойно, і тихенько
У могилу опустіть.
І розлучную молитву
Ви пропойте надо мной,
Сирой земльой загорніте,
Загорніть сирой земльой.
Там, де ваші сльози, то там виросте трава,
Я там буду спочивати аж до страшного суда.
Ой ви, браття мої, сестри,
Не забудьте ви меня,
Приходіте до могили,
Вспоминайте про меня.

— Коли її співали?

М.К.: Як умре, та тоді. Перед тим, як занесуть на гробки. І другий раз — як уже пообідаєм та тоді поспіваєм:

Ой Боже, ой Боже,
З високого неба
Услиші молитву мою,
Прийми мою душу
До світлого раю,
А тіло в сирую землю.
Насипте на неї високу могилу,
Хай вона травою заросте.
Посадіть на неї червону калину,
Вона навесні зацвіте.
І будуть до неї пташки прилітати,
І будуть мені щебетать.
А я й не почую,
А я й не побачу і буду в могилі лежать.

Колись мої ніжки далеко ходили,
О Боже, то був такий час.
Колись мої ручки багато робили,
Тепер же на грудях лежать.
Прощайте ви, браття, прощайте, родниї,
Бо я вже отхожу од вас.
І прийде той час, прийде та минута,
Що я ще діждуся і вас.

— Коли почали співати цю псальму?

М.К.: Оцю недавно. А ту, що вперед, давно вже почали співать. Кажуть люде, що оця остання — штундівська, що я проспівала позаді. А батюшка заставля співать. В нас почали штунди приїжджать місяців, може, два в село. Купила хату та вродє вона штундиха, то до неї в город приїжджають штунди. У Ерклієві є, а то із Черкас приїжджають. І тоді наші люди сходяться слухать, що ж вони там будуть співать. І одна вже записалась в штунди.

— Як люди до них ставляться?

М.К.: Думаю: піду і я послухаю. Я ж знаю всі закони. Пішла. Вони вже сидять, співають. Посадили мене спереду. Приглашають, що пишіться до нас, люди добрі. Він гарно розказував, чоловік один. Я кажу їм: „Ви дуже люди гарні, гарне розказуєте, але мені не наравиться ваша пісня". То раз сходила та й не ходила більше.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

— Церква в селі була?

П.Т.: Була, а її розібрали, як стали колхози і стали розкуркулювати. У нас церква хароша була – каменна здорова.

— Хто на похоронах співав?

П.Т.: Була пєвча. Собіралися жінки, і знали, як співати.

Мишко Варвара Андріївна

— Чи у вас на похоронах спеціальні голосили жінки?

В.А: Була, називалася „півча". Багацько було, у нас вулиця велика була, і в нас багацько їх було.

. . . . . .

—Хто на похоронах співав після колективізації, як церкву закрили?

В.А.: Півча співала. А після співали самі. У той, шо померла дочка, то вони гукають півчу, то вона сама собі співала, без попа. Бо вони ж училися і знали церковну пісню.

Ничипоренко Марія Сергіївна

— Ще колись, як були церкви, на похорони попи приїжджали?

М.С.: А якже. І тепер привозять, і тоді.

— Як церкву закрили, то як люди хоронили?

М.С.: Так і хоронили, не було ж попів.

— Чи читав хтось у селі на похоронах?

М.С.: Хто вміє — читав, а як не вміє — то так.

— Чи платили тим людям, які приходили співати?

М.С.: Та що ж платили? Там дадуть чи хусточку, в кого що є.

Олійник Віра Трохимівна

— Коли церкви знищили, як тоді відбувалися похорони? Хто читав на похоронах до війни?

В.Т.: До війни читав мій дід.

— Прості люди вже читали?

В.Т.: Да, люди пішли читать. Читала баба Катерина, читав дід Степан з хутора, а потом, після того стали молодші читать.

— Чи півча співала псальми?

В.Т.: Не співали. Уже діда мого хоронили в 41–му році, то читала баба Катерина, ніхто не співав.

— Це його жінка — баба Катерина?

В.Т.: Нє, просто баба, тоже родичка по Маломужах. В Маломужів тих велика родина була.

— Чому ніхто не співав?

В.Т.: Того шо не давали, не давали, презирали це. В мене ж батько й мати співали дуже гарно, то вони ходили в церкву весь час співать. Як церкви позакривали, то вони стали ходить у сільський хор, організовували сільські хори. Клуб був, у нас був даже театр у селі. Отам, де школа–інтернат, отам був театер.

Омельченко Олександра Юхимівна

— Наймали когось голосить?

О.Ю.: Наймали.

— Як вони приказували?

О.Ю.: „Бідна, та де ж ти доню діла? Та нащо ж ти мене покинула і нащо ж ти мене осиротила? Та чого ж ти мене малою оставила, щоб я весь вік горювала? Та коли я тебе виглядатиму, та відкіль я тебе дожидатиму? Та чи з далекого краю? Та чи з глибокого яру? Та чи з далекої країни? Та чи з глибокої яри?" Або за матір'ю: „Моя ненько та моя рідненька, та нащо ж ти мене покинула, та нащо ж ти мене і оставила? Та відкіль я тебе виглядатиму? Та відкіль я тебе дожидатиму?" А якщо остануться дітки, то: „Нащо ж ти їх покинула? Та нащо ж ти їх посиротила? Та кому ж вону нужні, та нащо ж вони кому іздалися? Та хто ж їх прийматиме? Хто ж їх виглядатиме?" Так плачуть. А нема кому плакати, то наймали.

— Як плачуть за чоловіком або за братом?

О.Ю.: „Та мій хазяїну, та моя й защита, та моя і правда. Та відкіль я тебе виглядатиму? Та відкіль я тебе дожидатиму? Та до кого я свою голівоньку прихилю? Та кому я своє горе розкажу? Та до кого я притулюсь? А притулюся я до стіни, а стіна не хилиться, а прихильнусь я до брата, а брат і не дивиться, а прихилю я до сестриці, а в сестриці свої діти малі, а я, моя ненько, та осталась сиротою, і нікому я й не нужная. Осталась сиротою та на старість удовою". І я тужила за хазяїном. Горя перенесла багато. „Та моя сестричко, моя сестричко, ріднесенька. Та чого ж ти не жила, та чого ж ти так рано лягла?" — за дитиною плачуть. І плачуть у лад, і не кажне зможе.

— Словам навчалися?

О.Ю.: Самі од себе. Що я пережила, то те я й кажу.

— Не було так, щоб вчилися?

О.Ю.: Ніде я не вчилася, і свого було, що казать, аби вспівали сльози текти.

Зараз у нас таких жінок нема, а раньше були, і платили їм. Казали: „Піди ж поплачеш, бо це твоя родичка була".

У городі, у Ярусалимі.
Туди собирались князі,
Князі, генерали.
Вони Ісуса Христа на муку брали.

Вони Ісуса Христа на муку брали,
На хрест розпинали.
Руці, нозі гвоздем прибивали.
Руці, нозі гвоздем прибивали,
Крові до землі не допускали.
Крові до землі не допускали,
Золотії чаші встановляли.
Золотії чаші встановляли,
Куди несли — ріки текли.
Текли ріки кров'яніі,
Ой горіли свечі воскові.
Із хреста його ізнімали,
І в гроб його поклали.
І в гроб його, ой, положили,
І каменем накотили.
І каменем накотили,
Сторожоньку постановили.
Сторожонька обіснула,
А Божая Мати прилинула:
„Ой, синочку мій,
Ой, Боже мій,
Ой, за що ж ти, сину, помираєш?
Ой, за що ж ти, сину, кров проливаєш?"
Прийняв муки, прийняв кари
За всі грішні души, християни.

К Тройці:

К святому воскресенію ріки потекли,
А к зеленій неділенці сади зацвіли.
Та радуються звіри і пташки, ще й малі діти,
Що зацвіло разноє древо ще й райські цвіти.

Пивовар Варвара Ігорівна

—Чи були такі жінки, які тужили на похоронах?

В.І.: Тужили. Таких не було найнятих, а такі. Як у мене вмерла мати, а я вмію тужить, то я пристану до мертвого і прошу його: „Чи дядько, чи батько, передай привіт і моїй сестриці та моєму братові, і матусі". Оце так бувало. А так, шоб найняті, шо потужу, потужу часок — заплати мені миску грушок, протужу два — заплати мені другу. „Вилетіло гуркало, вилетіло й деркало, й друга нога, а од мого покойника ще й письма нема". Бувало, це ж найняті, а люди стоять тільки дивляться: шо ти мелеш? Але раньше було, може, я не знаю. А цю приказку знаю, то старі баби, було, мняту обрізуєм, а вони ходили до нас на роботу і ото стали казать. Я ж то не ходжу по похоронах, ну, прийду, подивилася і пішла. А старі вже поки не поховають, то бувають. То розказували, шо прийде ота і ота та тужить, та як стане приказувать, то люди стоять і кажуть: „Та геть, хватить тобі, Ганно, — чи як, — хватить". (Співає): „Ой, матінко, та й до мене прийди. Та трішки, моя матінко, та мені порядок даси. Та я ж тебе [?], та я ж тебе догляда. Та моя й матусю ріднесенька, та вже і травичка поросла, та позаростали ті стежки і дорожки там, де ходили моєї мами ніженьки". „Ой, батечку, та мій голубчику, та я ж тебе не вмертвляла, та я ж тебе доглядала. Та хто ж мені порядочок даватиме? Ой, мій татусю, та й устань же з нами, бо мені горько жити [?] В мене ж мати одна, та й вона ж не додала добра, та тільки лихої долі, та по чужій ж неволі".

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Після того, як церкву закрили і не було попа, чи співали люди на похоронах?

М.Т.: Не знаю.

— А тепер на похоронах старі люди співають псальми?

М.Т.: Співають, сейчас же піп. А попа не привезуть, то є такі чотири баби в селі, що співають і з попом, і без попа.

— Ви знаєте цих жінок?

М.Т.: Вони ось тут живуть у центрі: Шулякова Ліда і Ревачка Галя, і Коцуренко Парася. В одну хату їх гукнули вчотирьох, вони взяли по десять тисяч, то їх так лаяли, що коли пішли у церкву печатать, то вони і грошей не взяли.

— Скільки років вони вже співають?

М.Т.: Мать, годів два. Напрактікувалися вже.

Рогова Мотря Григорівна

— Наймали голосити за покійником?

М.Г.: Е, таких не було. Є плачуть, як попросять.

— За це гроші не платили?

М.Г.: Так поплаче.

— Чи приказують, коли плачуть?

М.Г.: Приказують і затужать, і розкаже, і прикаже.

— В селі були такі жінки?

М.Г.: Були. І в нас такі бабки: є і молодші, є і стаpіші.

Рясна Галина Іларіонівна

— У вашому селі була церква?

Г.І.: Була.
— Коли її знищили?
Г.І.: У 43-му році, після того, як вчитель повісився.
— Чи співали старші люди псалми на похороні?
Г.І.: Не співали в нас, аж оце почали. Даже не читали псалтиря. Так вмре, заховають тай усе.
— І до війни піп не співав?
Г.І.: Як церква була, то з попом, було, ховають. Потом, як церкву спалили, то не було в селі попа, то так ховали.
— А що трапилось з попом?
Г.І.: А піп вийшов собі, пішов у своє діло. Не було ж де править. А куди пішов, то бог його знає.
— А хто тепер співає?
Г.І.: А оце якби я пішла, ти, та — друга, та — третя, та читає, а та каже: „Давайте співать".
— То ви знаєте кілька псальм?
Г.І.: Та вже забула.

Ткаченко Анастасія Юхимівна

— Як був священик, то хоронили із священиком і півчою. А як закрили церкву, то як хоронили?
А.Ю.: Так і хоронили: півчу кликали, приходили жінки.
— Жінки співали і читали?
А.Ю.: Так.
— Читали в хаті чи на вулиці?
А.Ю.: У хаті, оце ж покойник, і сестру мою ховали, і дядину мою ховали. Це читає женщина Псалтир, ну, все врем'я, поки його не перечитає: і ноччу читає, і рано читає, і дньом читає. А тоді приходить же ж півча, а тоді ж і півчой не було, самі посходяться жіночки, которі вміють співать, поспівали у хаті.
— А коли ідете на кладовище, чи можна було дорогою співати?
А.Ю.: Не можна було.
— Чи це партійні забороняли?
А.Ю.: Не знаю, хто там забороняв, но сказали, що не можна.
— Щось платили тим жінкам, що співали?
А.Ю.: Ні, що ж платить, раньше якось так не дуже платили, а тепер же кажне по-своєму. Канєшно, раньше і обіди, такі обряди були, а тоді вже стали дуже браві: і риба, і м'ясо, все готовлять.

Чухліб Варвара Денисівна

— Чи відспівували покійника?
В.Д.: Попа ж у нас не було. Нас ходило душ з п'ять: баба Пріська, баба Юля, дід Степан, прізвище Карпенко, то ходили відспівували.
— Вони ходили в церковний хор?
В.Д.: Юля ходила, бо її чоловік даже був у церковному хорі, і я ходила. А потом баби одійшли, то стала Маріяна, і стала баба читать, то Степан, а то ми з бабою ходили. То й на похорон було, ідемо, співаємо.
— Співали псальми на похороні?
В.Д.: По-церковному.
— А українською мовою співали псальми?
В.Д.: Може, й були, а я не знаю таких.
— Чи голосили жінки за покійником?
В.Д.: Хто як уміє.
— А чи приказували?
В.Д.: Було так, а тепер немає.
— Можете пригадати?
В.Д.: „Моя ненько, моя матінко. Та хто ж мене стрічатиме, хто ж мене проважатиме, та кому ж я пожаліюся своїм гореньком?" Я не можу.
— Були такі жінки, яких спеціально запрошували голосити?
В.Д.: Були. У нас, як вмерла Катерина, то дочка наймала, бо сама плакать не могла. Наймала сусідку: „Я тобі заплачу, тільки поплач над моєю матір'ю".
— Та жінка, що плакала, ще жива?
В.Д.: Ні, це давно вже було.

Шевченко Ірина Яківна

— В селі були жінки, яких запрошували на похорони голосити?
І.Я.: Ні, самі йдуть і плачуть.
— Родичі тільки? А як називалося це голосіння?
І.Я.: А як? Ну, плачуть — „проводи".
— Не було такого слова „причитування", наприклад?
І.Я.: Чого, причитували.
— Плаче, проводить у путь — це причитуванням називається?
І.Я.: Плаче, дак каже: да такє, да такє, да такє, і причитує.
— А приходила на похорони півча з церкви?
І.Я.: Ходять, ходілі.
— А скільки було таких жінок? Чоловік чотири-п'ять?
І.Я.: Дак одна вже вмерла. І тиє, навєрно, памерлі, я не помню.
— А як люди їм платили?
І.Я.: Платочок який дадуть.
— Так як і всім, хто був на похоронах?
І.Я.: Да. А, мо, й гроші давали, гроші давали.

Колядки

На селі до колективізації існували два основні ритуальні цикли, пов'язані із християнськими святами та періодами посту. Перший — зимовий цикл із різдвяними святами як головним періодом. Другий — весняний цикл, що центрувався навколо свят Великодня. Різдвяні колядки та щедрівки виконувались групами селян і дітей, які ходили від хати до хати, як правило, у певному кутку села. Кілька опитуваних описали такі ритуальні пісні доколективізаційного періоду, контексти виконання, а також тих, хто брав участь у цих ритуалах (див.: Буслик М. Г., Любичанківська П. І., Марченко О. Ф., Кузьменко Д. Й., Андрієнко П. Є., Бугайова Г. Ю., Смола П. Ф. і особливо Джирма А. Я.). У більшості місцевостей хлопці та дівчата колядували окремо. В деяких селах чоловіки та жінки теж колядували, але окремо від молоді. Устименко М. А. засвідчила, що церковний хор у її селі колядував окремо від усіх інших. Вони виконували багато пісень на чотири голоси.

Хоча весняний (Великодневий) ритуальний цикл також передбачав виконання пісень за межами церкви, більшість з них не були релігійними за змістом (пісні до Благовіщення, веснянки). Незважаючи на це, в багатьох місцевостях вони були заборонені, головним чином через те, що були пов'язані з Великоднем. Ці пісні описані в наступному розділі. Більшість пісень Великоднього циклу, що містили в собі релігійні тексти, виконувались у загальному контексті церковної служби у самій церкві. Коли церкву та церковні установи було піддано репресіям, ці ритуали та пісні припинили своє існування у житті більшості селян.

Зимові пісні були дещо іншими. Хоча тексти колядок і щедрівок були релігійними за змістом, вони не мали безпосереднього зв'язку із церквою, оскільки власне контекст цих ритуалів передбачав їх виконання поза межами офіційних церковних установ чи організацій. Як правило, їх виконували групи людей, що ходили від хати до хати у селі або у певному кутку села. Ці звичаї були властиві громадянському суспільству — поза структурою церкви чи держави — і таким чином були складнішими для контролювання з боку держави. Можна було взагалі закрити сільську церкву, проте зимові ритуальні пісні продовжували виконуватись селянами. Оскільки це було вкрай неприйнятним для держави, було розроблено спеціальні заходи з метою заборонити ці ритуали та пісні і вилучити їх із життя селян. Оскільки, в першу чергу, ці обряди та пісні виконувались молоддю, то держава зосередила свої зусилля на переслідуванні саме цієї вікової групи. Шкільні вчителі, зокрема, отримали завдання формувати крок за кроком презирливе ставлення до всього, що хоч якось пов'язане із релігією. Особливо у переслідуваннях наголошували на різдвяні ритуали та обрядові пісні. Шкільним вчителям допомагали директор школи, голова колгоспу та молодіжні організації піонерів і комсомольців. Вони вчили дітей, що їм не можна вірити в Бога, тож немає ніякого резону брати участь у стародавніх ритуалах їхніх батьків і дідів. До того ж, їм погрожували покаранням, якщо вони все ж таки братимуть участь у цих ритуалах. Голова колгоспу залякував батьків, погрожуючи, що якщо вони не заборонять

Група колядниць, с. Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл. 1950-ті роки

своїй дитині брати участь у цих ритуалах, то вони втратять свою роботу. Піонери та комсомольці просто здійснювали постійний тиск на дітей, насміхалися з них і говорили, що безглуздо та старомодно брати участь у цих християнських обрядах.

Діапазон відповідей опитуваних демонструє як успіхи, так і поразки в процесі переслідувань зимових ритуалів і обрядових пісень в залежності від конкретної місцевості. В деяких селах виконання цих ритуалів і пісень було припинено одразу й, практично, про них не залишилося майже жодного спогаду. В інших селах вони втрачали свою популярність поступово, протягом одного чи двох десятиліть. Також були випадки, коли заборона була частковою, і ще після Другої світової війни залишались люди, що виконували ці ритуали. У деяких селах заборона була фактично не відчутною, тож люди продовжували дотримуватись цих ритуалів і обрядів навіть у 1990-ті роки.

Кілька опитуваних описали майже повний вакуум у ритуалах зимового циклу, який розпочався практично разом із колективізацією. Омельченко О. Ю. розповіла, що в її радгоспі одразу було заборонено всі ритуали та пісні. Місцеві активісти були надзвичайно ворожі, ходили від хати до хати, зривали зі стін ікони й розбивали їх. Опитувана зазначила, що, оскільки вона продовжувала ходити до церкви, то її було виключено з радгоспу. Пізніше вона знову вступила до нього й припинила брати участь в усіх публічних християнських ритуалах, включаючи колядки. Інші опитувані подають короткі свідчення про те, як внаслідок заборон було майже припинено різдвяні ритуали в їхніх селах:

Снурінкова Ганна Яківна

— Шедрували, колядували?
Г.Я.: Тоді ще ходили.
— Коли перестали?
Г.Я.: Як начали преслєдувать, шо це вже стидно, а діти довго бігали, а потім і ті повиростали, а цих не навчили.
— До якого часу?
Г.Я.: В 30-х уже не ходили, як колективізація началась, то люди вже не ходили. Преслєдували, казали, що Бога нема.

Єщенко Марія Опанасівна

— Чи пам'ятаєте, коли була ця заборона: десь у 30-х роках? Це тоді й церкву закривали?
М.О.: Закритиє церкви й хрестить не давалі. Калядавать не давалі.
— А щедрівки?
М.О.: Це ж і нельзя було. Щедравать? Боже, щоб щедравать, нельзя. Памілуй, не можна було нияк. Нияк не можна було.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

До колективізації колядували, а потім вже не дозволяли. Вчителі дітям казали, що нельзя.

Синьоок Олексій Іванович

— В колективізацію [у вас ходили колядувати]?
О.І.: Організованого не було, і дорослі не ходили.
— Забороняли?
О.І: Забороняли оце релігію. Забороняли, що такі случаї були: „Ти комсомолець?" — „Комсомолець". — „А Боги висять?" — „Висять". — „Щоб убрав".

Чуб Федора Оксентіївна

— За колгоспу ходили колядувать?
Ф.О.: Ходили колядувать, щедрувать до колгоспу, а в колгоспі вже ганяли.

Нехай Марія Максимівна

— А колядки співали у вашій церкві?
М.М.: Калісь спєвалі. А як уже стали калхози ціє, так ніхто нігдє нє спєвав. І церкву закрили.

Мушинський Іван Сергійович

— Чи колядували у вас під час колективізації?
І.С.: Нє, не колядували, якось із моди вийшло. Посипать діти ходили, а колядувать не ходили. З двадцять дев'ятого году все це отпало.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

... Це ще до колхозів. У колхози цього вже не було. Щедрівок не було.

Шамрай І. І. описав роль, яку відігравали у заборонах шкільні вчителі, молодіжні організації піонерів і комсомольців. За участь у колядках вчителі погрожували школярам виключенням із школи. В молодіжних організаціях насміхалися над цими звичаями, вбачаючи їх абсурдними залишками минулого.

Шамрай Іван Іванович

Було, забороняли, було, дітей зі школи виганяли. Тож було охота піти поколядувать чи посипать, тож, було, яку копійку дадуть. А тут же доносять учителям: ага, Іван

ходив посипать. У учительську визивають, дадуть йому збучку, було, що і батька визовуть. Не дозволяли, після війни особєнно. А до війни, це як мене було у жовтенята, як у школу начав, потом піонери. Не можна ж було, всі записуються і даже сміються, ті пописалися, а я ні, так ті сміються. То хоч–не–хоч, а вчителі вимагали, а батьки — ні в какую. Потом уже старший у комсомол тоже, „комзлидні" — казав дід.

Натомість, були й такі вчителі, які не насаджували державні декрети й не переслідували за дотримання різдвяних сезонних ритуалів і виконання ритуальних пісень. Худик П. В. описав одного такого вчителя, якого за це було заарештовано. Він оголосив голодовку й помер на п'ятнадцятий день її:

П.В.: В нас хароші вчителі були і не забороняли, і нічого не казали. В нас був вчитель, і його забрали, як ворога народу. Їздили до нього, а він об'явив голодовку. 15 днів прожив і помер — ото таке було. Дуже хароший вчитель був.

— Вчителі були свої чи чужі?

П.В.: Чужі, прислали. До чужих харашо ставилися. Були комсомольці дураки.

Деякі опитувані зазначили, що ритуали та співи зимового циклу тривали ще кілька років після колективізації, а потім зникли. Двоє говорили про те, що вони зникли самі собою, а не внаслідок заборони (Ігнатенко М. Є. та Чухліб В. Д.). Більшість, навпаки, засвідчили, що заборона була суворою й виявилася безпосередньою причиною того, що традиції ритуалів та пісень слабшали і зникали взагалі. Викленко–Погребняк Г. Г. вважає, що зникали вони внаслідок того, що вчителі забороняли учням брати в них участь; що кілька років постійного залякування й настирливого повторення одного й того самого врешті-решт дало свій ефект. Кривченко О. Я. сказала, що за кілька років хлопці співали колядки лише потайки. Вони прокрадались вночі до якоїсь хати, співали колядки під вікном і швидко зникали в темноті. Такі обставини сприяли швидкому зникненню зимових ритуалів та обрядових пісень у рідній місцевості опитуваного (див. також Полудень О. В.). Два інші учасники опитування розповіли про поступове послаблення у дотриманні цих ритуалів — Чучупак Д. М. та Сніховська С. Д.

Кілька опитуваних пригадали, що хоча колядки заборонялись активістами, вчителями і їм подібними, люди продовжували їх співати. Пивовар В. І. розповіла, що взагалі їх не співали під час голоду, потім розпочали знову, незважаючи на те, що дітям у школі забороняли брати участь у цих ритуалах. Коновальчук Г. Ф. та Ничипоренко М. С. говорили про те, що селяни продовжували співати колядки, але тільки вдома; колядування від хати до хати більше не практикувалось. Потапенко М. Т. засвідчила аналогічну ситуацію: діти колядували тільки в своїй родині або в родині хрещених батьків. Чухліб В. Д. зазначила, що їм було заборонено відправляти різдвяні ритуали та виконувати пісні. Незважаючи на день тижня, на Різдво люди повинні були працювати (що вони і робили), а потім ішли додому і святкували, і дотримувались ритуалів. Сінкевич О. В. сказала, що хоча це було заборонено, діти однак виконували свої ритуали. Заборона носила частковий характер. Тут лише діти брали участь у обрядах, а дорослі були надто залякані, щоб продовжувати цю практику. Нехай М. М. сказала, що ритуалів дотримувалися, але таємно. Шамрай І. І. описав всілякі методи заборон відносно різдвяних ритуалів і пісень: дітей могли за це виключити зі школи, а батьків позбавити роботи. Молодіжні організації піонерів і комсомольців здійснювали цілеспрямований натиск на дітей, насміхаючись з тих, хто співав колядки, та виставляючи

ці ритуали в абсурдному світлі. Опитуваний відзначив, що різдвяні ритуали в його селі після Другої світової війни практикувало мали людей. Мишко В. А. розповіла, що колядки були розповсюдженими у повоєнний період, оскільки передавалися із покоління в покоління.

Лише один опитуваний категорично заперечив будь-які заборони пісень зимового ритуального циклу. Шевченко І. Я. повідомила, що в її селі не було ніяких переслідувань за виконання колядок, людям не заборонялось при бажанні брати участь у зимових ритуалах, що багато і робило протягом радянського періоду.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: КОЛЯДКИ

Андрієнко Павло Євтухович і Рябуха Агафія Іллівна

— Чи ви ходили колядувати?
П.Є.: Ходили.
— Ви окремо ходили чи з дівчатами?
П.Є.: Ні, окремо.
— А шо тоді заробляли?
П.Є.: Як дадут копійку, канфету купиш та й усе.
— Чи щедрували?
П.Є.: Щедрували.
— Яка компанія збиралась?
А.І.: Як багато дітей, то велика куча, а як мало, то мала, скіки насобирається.
— А було, шо щедрували брати з сестрами своєю компанією?
А.І.: Було.
— А чи було, шо хлопці і дівчата разом?
П.Є.: Нє, не було такого.
А.І.: Щедрують, да, щедрують і разом, а вже посипати йдуть самі хлопці.

Андрієнко Павло Євтухович

Безкоровайна Параска Митрофанівна

П.М.: До колективізації колядували, а потім вже не дозволяли. Вчителі дітям казали, що нельзя.
— Чи готували люди святкову вечерю?
П.М.: Аякже. По хатах готували. І крашанки красили.
. . . . . .
— У вас дома колядували, як збиралась родина?
П.М.: Батько посіває, а дітям в школі попрікають.
— Зимнього Миколая співали у вас?
П.М.: Як хто. Першого дня ходять невеликі, а другого дня здорові хлопці ходять. І звізду носять, і козу водили.
— Коня водили?
П.М.: Я не бачила.
— На Новий рік Меланку одягали?
П.М.: Аякже. Хлопця вдягали за Меланку. В нас був Семен, такий красівий, був Меланкою. Як убрали, то й не скажеш, що то хлопець. Василем хлопця вбирали, діди були, коза накрита рядном. Діти туди не пускають. Що хочеш було, а розбіглися геть — розігнали. Меланка зі щіткою ходить і мастить, кого знайде. Зайде до хати: „У вас не мащено". І щіткою мастить.
— Шо їм давали?
П.М.: Півлітру — понапиваються.
— Чоловіки з жінками разом співали?
П.М.: Співали більше молодняк. Старі по хатах співають.

Бугайова Ганна Юхимівна

— Чи ходили жінки щедрувати?

Г.Ю.: Ходили. Це вже начали ходити, як трошки ожили, не тоді, як нам трудно дуже було. Прямо не жінки, а прямо женаті ходили і співали, оце щедрували. Їм дають м'ясо, ріжуть ж на оте кабанчика і дають сала, мняса, паляницю та й розплачуються.

— А хто колядувати ходив?

Г.Ю.: Ну, колядувати — так як ви та я збираються чи кумов'я, женаті прямо, і такі ходили, маленькі бігали, разні ходили. Ну, тоді вже як попіднімали, трошки нам дали хлібця, ожили так, як мухи весною.

Булах Марія Андріївна

— Чи забороняли співати колядки після війни?

М.А.: Ні, не забороняли. В церкву ходити забороняли. І вчителі дітям казали, і голова сільради забороняв. А хрестити хоч і забороняли.

Буслик Мотря Григорівна

М.Г.: Колядувать ходили. Раньше як ходили, так і звьозду таку зроблять, там свічка горить, жінки і баби приходять і щедрують, і колядують. І раньше було ловко. Як стало отаке, не стали ходити. І зберуться отакі, як я, ще й молодші були, і підемо. Прийшли, заспівали у тебе, в мене, до другої. А хто: „Заходьте, баби, до мене, заколядуйте". Збіжимося такі молодиці, ідемо, щедруємо. Давали і гроши, давали і хліб раньше.

Викленко-Погребняк Ганна Герасимівна

— Дівчиною ви ходили колядувати?

Г.Г.: Нікуди не ходила, а діти ходили, мої менші брати і сестри ходили. Хата в хату ходили, то горішки давали.

— Коли став колгосп, то ходили колядувати?

Г.Г.: Зразу ходили, а потом уже мало-помалу перестали і до сих пір не ходять колядувати. Забороняли вчителі. І доносили вчителям, і за це наказували.

Грабовська Лідія Сергіївна

— Коли ви вчилися, то чи можна було колядувать?

Л.С.: Колядували, але забороняли.

Джирма Архип Якович і Джирма Улита Харлівна

— А колись хлопці й дівчата колядували окремо чи разом?

У.К.: Окремо.

— І по скільки людей збиралося колядувати?

У.К.: Ну як, як..., мало. Колись ми собирались пітнадцять душ дівчат. Колядувати ходили. Йшли до батюшки, просили благословення. З звіздою ходили три дні. Ну я ходила тіки два дня, третього дня не пішла. А все, що наколядували — чи гроші, чи хліб, — то все пожертвували в церкву.

— А ходили колядувати на другий день Різдва?

У.К.: На другий і на первий день ходили. Оце первий, другий і третій день ідуть колядувати. А вже щедрувать ходять, як ото Меланки, то перед Новеїм годом. Оце сьогодні Меланки, завтра Новий год — тоді ходять та щедрують. А ці, що против Нового году — посипають. Або на Новий год.

— А посипали тільки хлопчики?

У.К.: Тільки хлопчики.

— Діти ходили колядувати вдень чи ввечері?

У.К.: Удень. Це ж тільки посипальники ходять ноччю, а такі — то то дньом.

— А що люди давали тим, хто колядував?

У.К.: Хто гроші, хто там яблуко, хто шо. Раньше гостинці. Назбираєш стіки, вони в гостинцях і не нуждаютьая, було розкидалися. Позбирають, которі кращі, а которі хужі... В нас не було церкви, та було в Ведмедівці. А як іду вже з тиї церкви з Ведмедивці, а воно по всій отако порозкидані гостинці. Розкидали, которі не наравляться. Раньше ходили колядувати, щедрувати, а це вже годов скіки нема.

— А вечерю носили в який день?

У.К.: Святий Вечір, завтра Різдво. Носили вечерю перед Різдвом.

— А вечерю носили до хрещених?

У.К.: До хрещених, до тіток до рідних. В мене була хрещена одна, понесем до баби, це до батькової матері, понаряжаємося. „А ну ж, дочечка, яка ж в тебе манішка, мережка?" — порозстібає нас, подивиться на маніжки, дадуть по п'ять копійок. Тепер оце давали, харашо платили, а нам тоді так і то було харашо. І тому були раді.

— А що несли до хрещених?

У.К.: Книш такий спечений, пиріжки. Ми, було, раньше прямо возимо. Отако хата наша була з цього боку, а через дорогу була тітка наша, були брати нам. Оце Яшко, він той племенник мій і

хрещеник, а то його була мати та ото була рідна. Було коняку, санки і вивозимо. Оце до тітки до тієї, оце до тієї, оце до баби, до хрещеної, та й до нас несуть тоже хрещеники. Це вже ми старі, а в нас уже немає хрещеників. Це в мене не моїх хрещеників, нікого не було цей год. Повиростали та заміж повиходили. А ми вже старі.

Єщенко Марія Опанасівна

— А колись була традиція, що у церкві колядували?

М.О.: Калядовалі, калядкі — дак це ж було, релігія була, церква була, все було, так. Дак папрявят, а таді вже калядують.

— А хто співав ці колядки?

М.О.: Спєвалі женщіни, спєвалі мущіни.

— Це був церковний хор?

М.О.: Хто мог, спєвав.

— Ви ці колядки не пам'ятаєте?

М.О.: Хаділі па хатах. Калядкі. Раждєство. Заходить: „Можна?" — „Можна". Калядують, їм гарілку дають, в хату завуть.

— Ходили і хлопці, і дівчата?

М.О.: Хлопци й дєвчата хаділі, і замужніє хаділі.

— Ходили всі разом?

М.О.: Нє–нє. Тиє сваїм кутком, сваєю пачкаю, дєвчата — сваєю. А ми сабралісь — замужніє, женатиє:„ Пашлі да того" — „Пашлі!" . Па вибару, канєшна.

— Пам'ятаєте слова колядок?

М.О.: Ну, як заходілі, дак таких уже маладих(?), дак спєвалі:

А я (?), а я в калодєц,
Єво жена па воду йшла
Па воду йшла, залатий хрест знайшла.
Там же (?) всі святиє, залатий хрест загубили
У Йордань (?), буде три служби служить:
Перву службу — Святоє Раждєство,
Другу службу — Святого Василя,
А третю — Святе Крещеніє.
Добрий вечір!

І: „Заходьте, люді добріє, у хату!" Гарілка, тарілка, випілі: „Хадім да того?". Не да всіх же.

.....

— Чи забороняло начальство виконання якихось пісень?

М.О.: Ну, як калядавать, дак було: „Нєльзя хаділь". Дєтям не разрєшалі хаділь калядавать. От у школі дєті вже не ймєють права пайті пакалядавать. Так? Так. А теперечкі ідуть в кожну хату, калядують. Дак тади ж було чим дарить, а тепер, ну, шо ти даси, як двєсті рублєй канфєтіна? Так шо ти купиш? Купони, я й купонав нє панімаю.

— Чи пам'ятаєте, коли була ця заборона: десь у 30-х? Це тоді й церкву закривали?

М.О.: Закритиє церкви й хрєстіть не давалі. Калядавать не давалі.

— А щедрівки?

М.О.: А це ж і нельзя було щедравать. Боже, шоб щедравать! Нельзя, памілуй, не можна було нияк. Нияк не можна було. Ну, всє равно бєгалі., як вани не забаранялі, а дєті прибєжать: „Можна? Можна?" — адчинять щелачку. Ще (?) в хаті: „Пашлі да Валі". Ну, дак хаділі ж, хаділі ж! Як тепер нам наркамани: ти їм забараняй, а вани робят.

— А коли ще не було заборони, чоловіки й жінки ходили колядувати разом чи окремо?

М.О.: Да хаділі умєстє: і звєзду валділі, і з Казою хаділі, і всяк, Козу валділі.

— Чи співали у селі козацьких, чумацьких пісень?

М.О.: Не знаю.

Зборовський Яків Михайлович

— Колядували?

Я.М.: Колядки були та й зараз вже є, а то була прикрила власть. Актівісти прикривали.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— Коли ви колядували, скільки вам років було?

М.Є.: Колядував змалу, та поки аж оженився. І парубки ходять колядувать.

— Чи ви переодягалися, робили звізду?

М.Є.: Ні, ми не робили. Ходили кажне по своєму кутку.

— Чи ходили хлопці й дівчата?

М.Є.: І з дівчатами, ще й брали духів.

— А що таке „духи"?

М.Є.: А як прийдуть до тебе й поколядують, то той дає буханку, той кусок сала, назбирають, хтозна скільки, а тоді справляють гулянку оцю.

— А потім перестали колядувати?

М.Є.: А так, само по собі одпало. Колядували ще й під совєтську власть. То це вже верхушка, їздили на санях.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

— Релігійні свята пам'ятаєте?

П.Т.: Було, що колядували і щедрували. Хлопці ходили рождествувати, а дівчата ходили колядувати. Дівчата колядують на Різдво після обіду.

— Чим відрізняється колядування від щедрування?

П.Т.: Колядували чи на хазяїна, чи на дочку, а колядок не пам'ятаю. Щедрівки були. Меланку водили, Васильки носили. Це під Новий рік співали, в день Меланки.

— З звіздою ходили?

П.Т.: Ходили і з козою приходили, наряжали мужчину — це дорослі ходили, а ми малими були — це ще до колхозів. У колхози цього вже не було. Щедрівок не було.

— До родичів ходили?

П.Т.: Канєшно, ходили і вечерю носили.

. . . . . .

— Якщо колядники приходили, ви їх обдаровували?

П.Т.: Взрослі приходили — кусок сала, хлібину, бо й дорослі ходили, а потім вони собирали складку і гуляли.

— З мішком ходив міхоноша?

П.Т.: Брали кого з свого гурту, а так не називали.

— На Йордань?

П.Т.: На ставку хрест вирізали і брали свячену воду.

. . . . . .

— В школі дітям не забороняли колядувати?

П.Т.: Не забороняли.

— Гроші давали за колядування?

П.Т.: Як великі парубки ходять, то і гроші дають, а дівчтам — кусок сала, хлібину.

Козар Марія Пилипівна

— На свята що співали?

М.П.: На Різдво ходили поздоровляли, а колядували на старий Новий год і щедрують тоді, а на Різдво ходили з звіздою, а співали божественні. Я не ходила, а бачила. Потім вже не ходили, а тільки нишком. Вечерю носити запрещали, а ходили.

— Купала святкували?

М.П.: Готовилися. Робимо Маринку, через будяки плигаємо. Просто дівчину вдягаємо. Ідемо вулицею і співаєм.

— Дорослі не грали в Купала?

М.П.: Ні. А колядували дорослі.

— Окремо колядували?

М.П.: Чого там окремо. Хто що дасть, а тоді складку складають. Кози не було.

— Марину як одягали?

М.П.: В чистеньке, вінок сплітали.

— На воді не ворожили?

М.П.: Ворожили ми тільки на Новий год: куди заміж піде, чобіт кидали за ворота. Як кутю варять — поміша кутю і з ложкою на вулицю виносить, і мотиляє — де собака загавкає, то туди заміж піде. На голодний Святвечір, а на другий день Водохрещення.

. . . . . .

— Чому не дозволяли колядувати?

М.П.: Щиталося церковним.

— Ви не пам'ятаєте колядки, щедрівки?

М.П.: Я не пам'ятаю, бо тоді я була мала, а тоді почали запрещати.

Коновальчук Ганна Федорівна

— Чи ви колядували?

Г.Ф.: Не давав ніхто колядувати. Як була малою, я й не годна була, не знала. Діти ходили тайком. Це у 39-ім, 38-ім. Власть так сказала вчителям, а вчителі вже дітям. Ніхто нічого не розрішав.

. . . . . .

— Ви колядували у себе вдома?

Г.Ф.: Колядували. То тато нам колядував і мама колядували.

Кривченко Одарка Яківна

— Після колгоспів ходили колядувати?

О.Я.: Ні, щоб здорові, то не ходили. Малі, може, під вікном підходили, ну мало, а тепер зовсім ніяк.

— Чого не ходили?

О.Я.: Хтозна, чого. Хто ж їм забороняв? Посипать, бач, ідуть.

— Колядували вдома?

О.Я.: Ні, ніхто не згадував.

— Кутю варили?

О.Я.: Всі годи варили кутю.

— Чоловіки й дівчата окремо співали ?

О.Я.: Ходили вмісті співать, а як щедрувать, так і хлопці й дівчата.

— Маланку вдівали?

О.Я.: Вдівали.

Кузьменко Данило Йосипович

— Чи ви колядували хлопцем?

Д.Й.: Колядував.

— Чи ви носили таку звізду?

Д.Й.: Ходили з звіздою, собиралось нас чоловіком пять там, шесть і ходили з звіздою. Так я ходив рождіствувати, посипати. На Новий год посипали, а на Рождіство рождіствували. Потом, значить, Христос воскрес тоже.

— Хлопці ходили колядувати з дівчатами чи окремо?

Д.Й.: Хлопці отдєльно, а дівчата отдєльно.

— Чи ходили колядувати старші дядьки й тітки?

Д.Й.:; Молодьож, в основному. Були такі мужики, шо вже жонаті, а ходили.

Кураса Катерина Дмитрівна

— У 60-х забороняли співати колядки?

К.Д.: Забороняли колядувать, не можна було ні посипать, ні щедрувать.

Було вкрадалися, канєшно, цілий вечір виходим, аж голос захрипне. Ми колядки співали окремо, а щедрівки окремо півали.

— Які колядки колядували?

К.Д.: „Свєтла паняночка по світі ходила, Ісуса Христа при собі носила".

— А якщо вчитель дізнався, що ви колядували, то карали батьків або вас?

К.Д.: Нас стидали.

Любичанківська Параска Іванівна

— Чи пам'ятаєте, як колись колядували?

П.І.: Ходили від церкви парубки здорові, беруть з церкви карнавку, йдуть в хати, колядують. Хазяї в карнавку кидають гроші на церкву, а колядникам давали то хліб, то пиріжок.

— Скільки давали грошей на церкву?

П.І.: 20 чи 30 копійок – це щиталося церковні гроші в карнавці.

— Колядували тільки чоловіки чи й жінки?

П.І.: Тоді тільки чоловіки, жінок не брали. А тепер вже ходять знов від церкви, то вже більше жінки. Тепер всьо іначе. Е, що там казати.

Марченко Олександра Федотівна

— Чи колядували до колективізації і в колективізацію?

О.Ф.: Колядували звечора, ми любителі були.

— Чи ви наряджалися? З хлопцями ходили чи самі дівчата?

О.Ф.: Дівчата самі ходили, без хлопців, бо як і дівчата були і хлопці, то будуть реготу та мішатимуть. А мати, було, кажуть, шо посипать — хлопці, а дівчата не той. Як хлопці, то більше грошей, хто первий посипе. А западні дуже гарно справляли.

— Після війни ще колядували?

О.Ф.: Та колядували. Вони колядують, скіки воно ше з потомства, скіки воно водиться.

Ой на Різдво по вечері ходив Христос по оселі,
Божу росу собірає, усе собі прокопляє:
„Ой, дай, дівко, води пити".
Ішов Господь дорогою,
Зустрів дівку із водою:
„Ой дай, дівко, води пити,
Уста свої покропити".
(А вона була грєшніца).
А вона каже:
„Ой не дам тобі води пити, бо ця вода нечистая:
З гори піску навіяло, з (?) листя нападало".
А він каже:
„Сама ти, дівко, нечистая,
По цій воді пречистая,
Бо ти сина породила, у цій воді потопила".
З того дівка ізомліла, тії відра іспустила.
А він і каже: „То ти, дівко, не лякайся,
Йди до церкви сповідайся.
Йди до церкви сповідайся,
В своїх гріхах признавайся".

Масло Михайло Павлович

— Колядки, щедрівки співали до колективізації?

М.П.: Калита, Меланки, щедрівки, колядки — хлопчики ходили, а дорослі звізду носили — заходили в хату, і тут пригощали їх, давали що.

— Після 30-х років?

М.П.: Як колгоспи почались, все воно пресліедувалося, стиралося, заборонялося. Напорлива була атеістична пропаганда. І ви знаєте, так привчились люди бути підлабузниками, і не заперечували, залякані люди були і старалися що-небудь, аби тільки не пресліедували.

Мишко Варвара Андріївна

— Колядували у селі?

В.А.: Колядували, гуляли. І січас ходять. Дорослі ходять, вони гуртуються і ходять. А малі на засівання ходять на Новий год. І після голоду ходили, і після війни. Ходили все времня. Колядували: „Щедрик, ведрик" Гуртками ходили. Матері їх вчили, і вони ходили, співали. І моя племінниця ходила.

Мушинський Іван Сергійович

— Чи колядували у вас під час колективізації?

І.С.: Нє, не колядували, якось із моди вийшло. Посипать діти ходили, а колядувать не ходили. З 29–го году все це одпало. Вигнали попа з хати, церкву закрили. З церкви комору зробили, хліб зсипали. Діти в попа були недовчилися, то ніде в школу їх не приймали. Виїхали. А мужиків мало вчилося, бо треба було платить за навчання і квартіру найнять. Тільки три класи та ЦПШ [церковно-приходська школа]. Тоді не так воно ділилося, однокласна щиталась, а двокласна щиталась, то на горі п'ять груп було, а програм був розділений на шість — то щиталась двокласна. А три групи було.

— Ви ходили в школу?

І.С.: Я три групи кончив. ЦПШ — сама вища школа.

. . . . . .

— Чи колядувала ваша родина?

І.С.: Нє. Дівчата, хлопці ходили із церкви, було і з звіздою ходять хлопці. То ходять і два дні, а дівчата самі збираються, колядують. А од церкви із звіздою і з кружкою — кидають туди гроші. Доход весь на церкву.

— Чоловіки ходили колядувати?

І.С.: Жонаті не ходили. Ні жінки, ні чоловіки. Щоб хлопці самі од себе, то не ходили колядувать, а од церкви ходили.

Нехай Марія Максимівна

— А колядки співали у вашій церкві?

М.М.: Калісь спєвалі. А як уже сталі калхози цієї, так нихто нігдє нє спєвав. І церкву закрили.

. . . . . .

— Чи були такі свята, які влада забороняла, колядувати, наприклад?

М.М.: Забоpанялі, і усьо равно спєвалі. Спєвалі, да. І тихесенька, і хаділі па хатах спєвалі.

— А співали сім'ями чи збиралися дівчата й хлопці?

М.М.: Нє. Дєвчата, женщіни такіє маладиє ще хаділі спєвалі па хатах.

— А коли ви дівували, щедрувати ходили тільки дівчата чи й з хлопцями?

М.М.: Щедравать і хлопці хаділі, і дєвки хаділі. У хату заходілі, спєвалі — щедрухі.

— А взагалі хлопці, чоловіки разом з дівчатами співали?

М.М.: А я знаю?

— А як у гостях?

М.М.: Ну, спєвають, спєвають мужчіни і женщіни.

Ничипоренко Марія Сергіївна

— Колядували й щедрували?

М.С.: Щедрували й колядували. Дівчата, а хлопці собі.

— Коли колгоспи організували, то також ходили щедрувати?

М.С.: Ходили.

— Чи в школі сварилися за це?

М.С.: Ми дома соберемося.

Омельченко Олександра Юхимівна

О.Ю.: У нас дівчата колядували. Раньше і хлопці, і дівчата ходили колядувать. Хто не вміє співать, то лантух несе. Ходили по хатах.

— Звізду носили?

О.Ю.: Я вже забула, скільки год пройшло. А як став радгосп, то не колядували. Комсомольці, партія була, то ходили по хатах — ікони знімали. Я ходила в церкву, то мене в радгоспі з роботи зняли — насилу відпросилася і чуть з голоду не здохла — саме плахе було. Я всю жисть перепаскудила — не пережила, а перемучилась.

. . . . . .

— Колядували в 30-ті роки?

О.Ю.: Куди там колядували. Тоді не можна було і близько підходить. Як узнають, то з школи виженуть, тоді вірувать не можна було. Як узнали, що дитина до хрещеної матері понесла вечерю, то завтра його з школи виженуть, а батька й матір виженуть з колгоспу. Я пішла в церкву, то мене вигнали з радгоспу, і я просилася. Дітей не хрестили. Як уже хоче похрестить, то іде, щоб не знали, ноччю.

Пивовар Варвара Ігорівна

— Колядували?

В.І.: Ходили по хатах, носили клунки і співали: „Рожество твоє, Христе Боже наш". Це до колективізації і після ходили. Десь у 33-му вже цього не було. А як получили люди із колгоспу хліба і стали жити, то колядували, ходили чоловіки і посипали. І ходили жінки і співали щедрівки. Я знаю, як до нас прийшли да як зашедрували: „Василева мати пішла щедрувати, та й не щедрувала, за столом стояла, чесний хрест держала. Вклонітеся, люди, Христос буде, Богу свічу ставте, а нам духик(?) дайте" (Співає). І виносили їм хліб, сала, у кого шо було. Ото шо назбирають, то тоді складку гуляють. Ніхто нічого не казав, це ж таки не в робочий день. А тоді вже голод як прошов, то тоді нічим посипати, нема чім було, кидать зерна треба ж. То не ходили, аж поки стали заможно жить, і тоді оп'ять почали. А тоді ж припиняли у школі, шоб діти не ходили, не дозволяли. А все–таки нишком увечері прийде під вікно: „Тітко, вам колядувать?" — „Колядуй". — „Коляд, коляд–колядниця, добра з медом паляниця, а без меду не така, дайте тітко п'ятака. А п'ятак до Марії, та дай тоді руб золотий". Бувало, такі шо більшеньки прибіжать: „Коляд, коляд, коляда, дід на бабу погляда: „Давай, бабо, ковбасу, бо я хату рознесу". Оце така була, а потом: „Червоним дубцем по задниці концем. Добрі люди оборонили і ковбасу мені в зуби втеребили". Так щедрували. „Щедрик–ведрик, дайте вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски. Мало, мало, дайте сало, дайте ковбасу, додому однесу, дайте і кров'янку, думаєте закопаю в ямку? З'їм!" Дитячі таки колядки. А дорослі вже: „На річці, на Йордані, там Пречиста ризи прала, свого сина сповивала. Де взялися три анголи, узяли його і понесли. Понесли на небеса. А ви, небеса, розтворітеся, а ви, всі святі, поклонітеся. Добрий вечір, давайте в [?]". Бувало, оддєльно колядували, а бувало всі разом, як потреніруються, то всі разом співали. А як не потренірувались, то хлопці самі, а дівчата самі. Звізду не носили.

Полудень Олександра Василівна

— Колядували до війни?

О.В.: Колядували і щедрували.

— Не забороняли?

О.В.: Забороняли, а робили так, щоб не знав ніхто. Посиплять, поколядують, пощедрують і тікають, щоб ніхто не бачив.

Пономаренко Олена Климентіївна

— Ви вчили своїх дітей колядувати?

О.К.: Учила і сама колядувала.

— Дівчата і хлопці ходили окремо?

О.К.: Разом, було, ходимо, але коли здорові стали.

— Носили у вас звізду?

О.К.: Ні хреста, ні звезди.

— Чи водили козу або коня?

О.К.: Нічого такого.

— Меланкували у вас?

О.К.:

„Василева мати пішла щедрувати.
Край столу стояла, часний хрест держала,
Золоту кадільницю. Кадійтеся, люди,
Ось вам Христос буде. Богу свічу ставте,
А нам дохід дайте".

Дєвочки коло вікна так співали.

„Бігла теличка та з берізничка
Та до дядька в двір:
„Дай, дядьку, пиріг.
Як не даси пирога,
Возьму вола за рога
Та поведу на маріг,
Сюди ріг, туди ріг".

Це колядували. Мені мачуха не запрещала. А дорослі:

„? нарождення. Божая сила де.
Дєва спородила Божого сина.
Ісус Христос народився із Дєва.
Узнали ті всі анголи христові
Тілько взнало два анголи,
Хотіли втаїть малоє дитя новорождьонне,
Воздушком прикрить.
Архангела Гавриїла сади зацвіли,
Радується уся земля, ще й малі діти,
Скланяйтеся ви, люде, Господу Богу,
Вдаряйтеся з поклонами к цьому престолу.

— На Меланку ви не співали?

О.К.: Цього в нас не було.

— Гадали дівчата на Меланку?

О.К.: Гадали. Я так гадала. Мені було год п'ятнадцять. Позбігалися дівчатка до мене в хату.

Поставили тарілку, а на тарілку положили по оладці. І пускали собаку в хату, котора ж це швидше заміж вийде. І вскочив собака в хату і довго стіснявся, а потім забіг і ухватив мою аладку. І так я перша пішла замуж. Дуже молодою пішла заміж за воєнного.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Ви колядували в 16 років?
М.Т.: Було й колядування, і щедрування, ну я не ходила.
— А як організували колгоспи, діти ще ходили колядувати?
М.Т.: Ходили, вечерю носили, я носила вечерю, бо ми ж у бідноті жили. Коли в школу ходила, критікували нас сильно. І малювали мене з вузликом.
— Чи ви переживали?
М.Т.: Ні, не переживала, я тоді не знала, що нужно переживать, а я конфету з'їла чи копійку мала.
— А в школі казали вам, щоб ви не ходили?
М.Т.: Усім дітям вчителька казала, що не надо ходить. А я ходила і до матері хрещеної, і до батька.

Рясна Галина Іларіонівна

— А коли забороняли колядувати, чи колядували в хаті зі своїми дітьми?
Г.І.: Та в нас цього не було,
. . . . . .
— А дітям в школі казали, щоб не йшли щедрувати?
Г.І.: Кажуть: „Не слухайте нічого, бо то неправда, ви не віруйте".

Синьоок Олексій Іванович

— Колядувати у вас ходили?
О.І.: Ви знаєте, так постепенно одпада, а я помню пацаном – це професія була: „Щедрий-ведрик, дайте вареник, кільце ковбаси, якщо мало то дайте і сала, а як донесу то дайте й ковбаси. Не дасте ковбаси — хату рознесу".
— В колективізацію?
О.І.: Організованого не було, і дорослі не ходили.
— Забороняли?
О.І.: Забороняли оцю релігію. Забороняли, що такі случаї були: „Ти комсомолець?" — „Комсомолець". — „А боги висять?" — „Висять". — „Щоб убрав".

Сінкевич Олена Володимирівна

— Чи ви колядували в дитинстві?
О.В.: Я, наприклад, знаю колядки. А діти ходили, хоч їм забороняли. Але вони ходили. Увечері ходили по всіх хатах — колядують і щедрували, і посівали.
— В селі колядували тільки діти чи дорослі також?
О.В.: Нє, у нас тільки діти.
— А від церкви ходили колядувати?
О.В.: Це вони якось по-своєму. В хату ходили хрести малювати, ходили.

Смола Параска Федотівна

— Що готували на Різдво?
П.Ф.: Узвар варять, риби зжарять, кутю зварять — з пшениці стовчуть, пиріжки спечуть з кабаками з пасльоном, з капустою — пісне було. На Різдво до церкви йдуть. Як батько піде до церкви, а мати капусту з м'ясом зваре, картоплю з м'ясом, а на Різдво вечеряли пісну вечерю. Оливка горить, лампадка, накадимо, і вся сім'я вдома, вечерю носять діти.
— Кликали Мороза вечерять?
П.Ф.: Кликали.
— Розкажіть, як це було?
П.Ф.: Перва вечеря, а друга — послє хрещенія в Новім годі. Посідаєм обідать, і батько гукає: „Морозе, морозе, іди до нас вечерять. Не прийдеш вечерять, не йди ягнят і гречки морозить". На столі постававлять миску, сядемо кругом столу. І тоді батько гукає Мороза. Після Різдва холодно, январь місяць.
— Колядували у вас дорослі чи діти?
П.Ф.: Було таке, що колядували і дорослі. В нас мало так було.

Сніховська Стефанія Дем'янівна

— Чи колядували в селі?
С.Д.: Колядували.
— Чи забороняли колядувати?
С.Д.: Тоді вже стали заборонять. А то ходили попід хати, якийсь цап ходить, щедрували, посівали.

Снурінкова Ганна Яківна

— Щедрували, колядували?
Г.Я.: Тоді ще ходили.
— Коли перестали?
Г.Я.: Як начали преслєдувать, що це вже стидно, а діти довго бігали, а потім і ті повиростали, а цих не привчали.
— До яких років?
Г.Я.: В 30-х уже не ходили. Як колективізація началась, то люди вже не ходили. Преслєдували, казали, що Бога нема.

Ткач Дмитро Пилипович

— Ви колядувати ходили?
Д.П.: Ходив. Нас було п'ять хлопців, то ми сьогодні в одного посиділи, випили горілки, а на ту неділю в того, а на ту в того.
— Серед хлопців був старший?
Д.П.: Між нами ніхто не верховодив.
— І ви знаєте якісь колядки?
Д.П.: Знаю – з маленьких і до великих: „По всьому світу стала новина":

„По всьому світу стала новина:
Діва Марія сина родила.
Сіном притрусила, в ясла положила
Господнього сина/2.
Діва Марія Бога просила:
„Чим би я сина вповила.
Ти ж, небесний царю,
Пришли мені з неба дару
Цьому дому господарю"/2.

Злетіли анголи з неба до землі,
Принесли дари Діві Марії —
Три свічі воскові, ще й ризи шовкові
Ісусові Христові/2

Осіяла зірка з неба до землі.
Прийшли анголи Дєві Марії.
Поют Божі пісні Господній невісті,
Радості приносять/2.

Устименко Михайло Антонович

— Чи ходила півча колядувати?
М.А.: Ходила. І дівчата і хлопці разом. Як на Рожество, то співали рожественське на разні голоси. А під Новий год там „Нова радость стала, яка не бувала. / Над вертепом звізда ясная світе сіяла, / Весь світ осіяла". Старинні колядки були, ті, шо були із книжки. І співали на різні голоси. Оце я співаю басом, цей співа тєнором, цей співа альтом, той діскантом, первий і вторий діскант. Хто який голос мав.

Худик Петро Васильович

— На Різдво ходили колядувати?
П.В.: Ходили колядувати, співали.
— Чи носили звізду?
П.В.: Носили.
— Вибірали міхоношу? Чи вбирали козу?
П.В.: Дівчата вбирали козу.
— Коли почали забороняти?
П.В.: В нас і не забороняли. В нас хароші вчителі були, і не забороняли, і нічого не казали. В нас був вчитель, і його забрали, як ворога народу. Їздили до його, а він об'явив голодовку – 15 днів прожив, і помер – ото таке було. Дуже хароший вчитель був.
— Вчителі свої булис чи чужі?
П.В.: Чужі – присилали. До чужих харашо ставилися. Були комсомольці дураки.

Чуб Федора Оксентіївна

— За колгоспу ходили колядувать?
Ф.О.: Ходили колядувать, щедрувать до колгоспу, а вже в колгосп вже ганяли.
— Звізду носили?
Ф.О.: Не носили звізду в нас і козу не водили.
— Хто колядував?
Ф.О.: Як розрішене було, то і дорослі ходили, і діти. На нашім кутку, було, нишком поколядують, і ладно, бо гонять.

Чухліб Варвара Денисівна

— Чи колядували в колективізацію?
В.Д.: Колядували, і я ходила дівчиною.
— Яких колядок колядували?
В.Д.: „Зайшла звізда чудна". Я вже позабувала.
— Хлопці і дівчата ходили разом?
В.Д.: Ні, ми самі собі — чи чотири, чи п'ять нас, то, було, ходимо, а хлопці окремо.
— Ходили з звіздою?
В.Д.: Я не замітю і разу, щоб ходили з звіздою.
— А до революції?
В.Д.: Ходили.
— Забороняли ходити з звіздою?
В.Д.: Да, забороняли.
— І колядувати забороняли?

В.Д.: Ну да, але, було, дехто ще й гукає: „І до мене зайдіть!"

— Дома варили кутю, відбували свято?

В.Д.: Усі ж празнували, хто як хоче.

— А на роботу ходили?

В.Д.: Ходили в колгосп на роботу, а дома собі празнували.

. . . . . .

— Щедрували на старий Новий рік?

В.Д.: Щедрували.

— Не забороняли?

В.Д.: Ні, не забороняли. А це вже годів скільки ніхто ні до кого не йде.

Чучупак Дмитро Михайлович

— Свята обрядові відзначали тоді [за колгоспу]?

Д.М.: Обов'язково. Коляди не було, бо вже заборонялося.

— До колективізації?

Д.М.: А до колективізації були. Ого, колядували! Я ходив з звіздою, помню. І кум мій. Парубки ідем уже п'яні з торбами. То прекрасно було. Вечерю носили, багато було кумів. Всі тоді так жили, багато кумів було, до кумів ішли. По три пари, по чотири пари кумів. То до кожного треба було йти вечерю нести, співать, колядувать і так дальше. Це було. А в 30–их роках, після того, як Сталін прийшов, то воно все принижувалося, в клубах втілювалися революційні пісні, і поступово це забувалося. Воно то в душах оставалось в якійсь мірі, а взагалі воно вже не виводилось на поверхню.

Шамрай Іван Іванович

— Ходили колядувати?

І.І.: І під колективізацію. Уже церкви не було, а такі всі обряди понімали, календарі були, знали, коли це. Після войни діти було, то і ми, мужики, забіжим посипать, шоб випить. А тоді спеціально ходили жонаті. Це я знаю, брат трохи участвовал на Меланки, єсть такий празник, дак його вбирали у женську одежу, потом робили звізду і беруть, як ото прапора тепер, оту звізду і хлопці і дівчата подходящі, молоді. Та ідуть, заходять щедрувать. Як дадуть пєсню під хатою, було, виносять же, і виносять же не п'ять копійок чи шо, або хлібину, чи кусок сала, бо вони ж будуть гулять за те, шо вони назбирають, тоді увечері варять, жарять — складка називалося.

І тепер колядують, не переставали. Ми уже старшого возрасту, то зайдеш посипать шутя. А дітвора і ходять, просять, чи можна у вас посипать, то зайдуть. Поспівають, посипають, баба дає їм гостинців, яблук та і все. Було, забороняли, було, дітей зі школи виганяли. Тож була охота піти поколядувать чи посипать, тож було, яку копійку дадуть. А тут же доносять учителям: „Ага, Іван ходив посипать". У учительську визивають, дадуть йому збучку, було, шо і батька визовуть. Не дозволяли, після війни особєнно. А до війни, це як мене було у жовтенята, як у школу начав, потом піонери. Не можна ж було, всі записуються і даже сміються: ті пописалися, а я ні, так ті сміються. То хоч–не–хоч, а вчителі вимагали, а батьки — ні в какую. Потом уже старший у комсомол тоже, „комзлидні" — казав дід.

Шевченко Ірина Яківна

— В 30-х роках колядували в селі?

І.Я.: Калядавалі кадась.

— І влада не забороняла?

І.Я.: Ні. Ніхто нічога не казав.

— А як колядували?

І.Я.: Харашо.

— Ввечері перед Різдвом?

І.Я.: Да.

— Співали колядки? Дівчата збирались чи хлопці?

І.Я.: Спєвалі, хто як: хто — хлопці й дівки, а хто — толькі дівки. Як хто сабереться.

— Співали під вікном чи в хату заходили?

І.Я.: Пад акном, а таді вже ж приглосят, дак і в хату зайдуть.

— А в хаті що робили?

І.Я.: А шо — павечерять даст, пашутят, паспєвают.

— А хрестики на стінах не малювали?

І.Я.: Нє, такого не було.

Богомази та виготовлення ікон

Сільські іконописці, в першу чергу, обслуговували місцеве селянство. Незначна кількість витворів закуповувалась представниками церкви. Ці художники були загально відомі як богомази. Як і практично всі інші сільські ремісники, більшість богомазів спершу була землеробами, витрачаючи більшу частину свого робочого часу на вирощування та виробництво сільськогосподарської продукції в той час, як створення та продаж ікон за готівку посідали дещо другорядне місце. Лише кілька майстрів присвятили практично все своє життя написанню ікон, в першу чергу — для своїх односельчан, але також для церкви. Як правило, богомази мали землю, або, принаймні, члени їхніх сімей були залучені до сільськогосподарського виробництва, та, як правило, з певними обмеженнями. В перші двадцять років двадцятого століття спостерігалося зменшення кількості сільських художників, що завершилося загальними репресіями у 1930–ті роки. У результаті, їх залишилося дуже мало наприкінці Другої світової війни, а в більшості регіонів не було взагалі.

Це дослідження представляє велику кількість матеріалів про типи ікон та вірувань, які були пов'язані з іконами, проте дуже мало опитуваних могли дати прямі відповіді на запитання про знищення ікон і про репресії богомазів у 1920–30-ті роки. Детальнішу інформацію з цього приводу надали родичі богомазів, яких у даному дослідженні було надто мало. Більшість матеріалів щодо типів ікон і вірувань стосується періоду, що передував колективізації. І лише невелику частину з усього зібраного матеріалу представлено тут[3].

Богомази та ритуали, пов'язані з іконами до колективізації

Лазаренко Г. Д. розповіла, що богомаз у її селі мав, щонайменше, три джерела прибутку: він малював та продавав ікони, мав учнів і, до того ж, обробляв свою земельну ділянку. Цей богомаз писав як для церкви, так і для інших селян. Шолудько Г. І. розповіла те саме про свого батька–богомаза. Вона засвідчила, що він завжди працював у своїй майстерні, яка складалася із двох кімнат. В одній виготовляли дерев'яні дошки, на яких писались ікони та рамки для картин. Друга кімната була для малювання. Його учні виготовляли більшість дощок і рамок під його наглядом. Він писав не лише ікони, а й картини — пейзажі та портрети. Також розписував скрині для посагу. Опитувана зазначила, що її батько міг намалювати буквально все, що йому замовляли й за що платили. Деякі богомази займалися також іншими видами діяльності. Наприклад, богомаз, про якого говорив Оклей А. П., займався землеробством, малюванням ікон і рибальством. У деяких селах проживало кілька богомазів, як правило, вони були якимось чином пов'яані один з одним. Так, наприклад, один богомаз був колишнім учнем іншого (Лазаренко Г. Д.). Взаємини між вчителями та учнями були важливим моментом для розвитку богомазів до колективізації. Шолудько Г. І. разповіла, що її батько був спочатку учнем у одного, а потім

[3] Детальніше про ритуальні й символічні функції ікон у житті селян див.: Лихач і Корнієнко (1993).

Богомаз. Поч. XX ст. Київщина.

у іншого багомаза. Добрий майстер–богомаз завжди потребував учнів для допомоги у роботі, оскільки часто мав роботи значно більше, ніж міг виконати.

Виготовлення, купівля та продаж ікон складали підприємницьку діяльність з багатьма нюансами, які варіювалися від села до села. Багато богомазів малювали тільки на замовлення. Тобто, люди приходили до їхніх домівок і замовляли в них конкретні ікони. Вони не тримали вдома ікон на продаж, а малювали тільки після того, як їх було замовлено. Дочка богомаза Шолудько Г. І. описала спосіб роботи свого батька, до речі, як і опитувані Оклей А. П., Бібік І. І. та Ткаченко Г. Ю. описували манеру працювати інших богомазів. Деякі богомази відвозили свої вироби на базар та продавали (Біла М. О. та Бібік І. І.). З іншого боку, далеко не у всіх селах мешкали богомази, частіше це було рідкістю. В села, де не було своїх богомазів, ікони привозили і продавали посередники (Рева П. Ф.). Або селяни їхали на базар і купували ікони там, вибираючи з тих, що були виставлені на продаж (Біла М. О.).

Такий вид торгівлі іконами як у селах, так і на базарах здійснювався здебільшого посередниками, які спеціалізувалися на перевезенні та продажі ікон. Вони мандрували від села до села, від базару до базару, торгуючи своїми виробами. Ікони закуповували в одній місцевості, іноді дуже віддаленій, і перевозили їх на великі відстані, навіть на сотні кілометрів, по дорозі зупиняючись у десятках сіл. Хоча кілька опитуваних описували цих посередників і методи їхньої торговельної діяльності, лише один вказав спеціальний термін для них. Коновальчук Г. Ф. називає їх „бамбоні". Рева П. Ф. і Войтенкова М. П. описали торговельні методи цих посередників, що приїжджали до їхніх сіл (обидва села на Харківщині). Процедура купівлі вимагала, щоб вони приїздили у село двічі — вперше, щоб дізнатися у селян, які ікони вони хочуть замовити, і вдруге — щоб привезти готові вироби. За свідченнями опитуваних, селяни робили замовлення за численними фотографіями ікон, які мали при собі торгівці. Коли торгівці обходили свої маршрути вдруге, то вони вже привозили селянам замовлені ікони. Мушинський І. С., який живе на Черкащині, пригадав багато мандрівних торгівців, які були росіянами. Те саме засвідчила Гацько Ф. Ю., яка жила на Харківщині, хоча ці відомості й не знайшли підтвердження серед інших опитуваних.

У деяких селах ікони продавали в іконних лавках, що були розташовані в розкиданих на відстані селах або, частіше, в маленьких містечках. Лавки і магазини продавали ікони з найпоширенішими сюжетами — або для вінчання, або для благословення (Войтенкова М. П.), бо саме такі ікони продавались найчастіше й були комерційно найприбутковішими.

Ціна ікон змінювалась не лише від одного богомаза до іншого, а й певні сюжети були дорожчими за інші. Фірман А. С. зазначила, що Трійця коштувала дуже дорого. Біла М. О. розповіла, що ціна на ікони була від одного до п'яти карбованців. Крамарчук Г. М. повідомила, що вони коштували десь біля трьох карбованців, Сокирко М. П. — три-чотири карбованці (старими грошима — 30-40), Салієнко Т. Ф. — чотири карбованці. В 1930-ті роки ікони обмінювали на продукти харчування. Подібний обмін набув особливого поширення саме в роки поневірянь або голоду (Перша світова війна, 1921-й, 1933-й, 1947-й — Фірман А. С. та Бібік І. І.).

Ікони займали важливе місце в сільському житті. Коли селянин помирав, його родичі приносили одну з ікон в дарунок до церкви, яку він відвідував. У сільських церквах нараховувались сотні таких ікон (Потапенко М. Т.). Існувало безліч ритуальних асоціацій, пов'язаних з іконами. У домівках деяких селян ікони розміщували у певній послідовності, в той час, як в інших — відповідно до смаків господарів. Крамарчук Г. М. вказала на те, що деякі іконографічні сюжети мали висіти на стінах вище за інші. Найвищий ряд включав сюжети з Матір'ю Божою та Ісусом Христом, у наступному мав бути Спаситель. Коли хлопці йшли до лав армії, на селі відбувалася спеціальна процесія, і їм дарували маленькі ікони (Бібік І. І.). Коли люди одружувались, ритуал обов'язково передбачав благословення молодого подружжя. Ікони були обов'язковими під час похорону (Салієнко Т. Ф.). У різних церковних процесіях, включаючи Хресний хід, ікони завжди займали значне й важливе місце (Фірман А. С.).

Переслідування богомазів і ритуалів, пов'язаних з іконами

Під час колективізації сільські богомази підпадали під переслідування. До того ж, були заборонені більшість ритуалів, пов'язаних з іконами. Шолудько Г. І. повідомила, що її батька–богомаза, на початку 1930–х років примусили підписати документ, в якому він зобов'язався не писати більше ікон. Опитувана зазначила, що батька викликали у Київ, але хто саме примусив його підписати — НКВС чи хтось інший — залишається невідомим. Зрозуміло лише, що то була державна установа чи представництво. Іванченко М. Г. розповів, що йому НКВС наказало припинити писати ікони. Оклей А. П. описав переслідування богомаза в його селі. Йому було заборонено писати, натомість він продовжував це робити таємно і в дуже малій кількості. Раніше цей богомаз возив свої ікони на продаж на базар, але після колективізації вже не мав змоги робити це. Тих, хто його репресував, опитуваний називає „комуністами".

Репресії богомазів, вірогідно, мали великий вплив на форму і зміст багатьох ритуалів, до яких раніше обов'язково входили ікони. У ході дослідження на цьому питанні не акцентувалася увага, тому про нього зібрано надто мало інформації. Коли богомазу було заборонено писати й продавати ікони, тоді ті ікони, які були потрібні в ритуальних контекстах, через деякий час було складно або фактично неможливо купити. Шляхом переслідування місцевих художників держава отримала можливість водночас заборонити аспекти публічних ритуалів, у яких раніше ікони відігравали значну роль. Іншими словами, переслідуючи важливі постаті у сільському житті, паралельно було репресовано всю

селянську культуру. Культурні норми були живі завдяки людям, що їх дотримувались, це не були статичні об'єкти. Це нагадує описане в розділі І, що громадянське суспільство — це статичний об'єкт, але також зібрання людей, які діють у добровільній згоді. Якщо переслідували людей, то, звичайно, переслідували і саму культуру, їхні інституції занепадали і в майбутньому зникали. Це було через колективізацію.

Роман І. С. розповів, що в його селі одну родину вигнали з хати, потім туди зайшли активісти, позривали зі стін усі ікони і знищили їх. Будь-які атрибути чи символи релігійних віросповідань, що залишались, одразу знищувались. Северин Є. П. сказала, що місцеві активісти наказували людям зняти ікони із стін. Але виглядає, що люди не завжди виконували наказ і залишали одну чи кілька ікон на стінах. Активісти не примусили всіх зняти кожну ікону, але вони точно ходили по хатах деяких селян і знищували ікони. Онуфрійчук Н. Я. також сказав, що місцеві активісти наказували селянам зняти ікони із стін хати. Крамарчук Г. М. свідчить, що коли вона вчилась у школі, школярам було заборонено брати участь у сільських релігійних процесіях.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: БОГОМАЗИ ТА ВИГОТОВЛЕННЯ ІКОН

Бібік Іван Іванович

— Не було людей, які малювали ікони?

І.І.: Богомазом був дід Денисенка, він був із Батуріна, а то Драздавиця село, он там жив і ікони рисував. Іще його ікона є в селі. Він працював дома. Некоторие ходили до його, училісь. Малював для людей — заказували люди, і на базар возив у Чернігов, і в Гомель возив.

— Цей богомаз не обмінював ікони на товар?

І.І.: Раньше на хліб усе мінялось, бо чоловіку треба було за щось жить. Революція — тяжолий період, і вівся обмін продукцією.

— Чи вживав золото?

І.І.: На дерев'яной доскє масляной краской, квіток нема.

— Він мав господарство?

І.І.: Жінка була, худоба.

— Скільки ікон у хаті повинно бути?

І.І.: Де багатша хата, там ікон 5—6 було, а то 1—2. У церкві вінчались, то пара ікон, а то ще добявляли.

— Які були святі?

І.І.: Матір Божа і Ісус Христос, Николай. В углу на покуті обізатєльно лампадка висіла і рушники. Як гола ікона, вона ніякого віду не має.

— Чому ікони клали в домовину?

І.І.: Видімо, щитали, щоб Бог простив гріхи. З іконою проводжали в армію, благословляла мати. Давали маленькі іконочки.

— Не було так, щоб молились до одної ікони?

І.І.: До всіх молились.

Біла Марфа Олексіївна

— Які були образи?

М.О.: Николай, Варвара, Спасітєль і там ще які святі.

— Не мало значення, де кого повісити?

М.О.: Ні, не мало. Багацько було образів.

— Скільки треба було заплатити?

М.О.: Образи, перше, не були дорогі — і за рубля, і за три, а за п'ять дорожчого не було.

— Де їх купували?

М.О.: У Шайгород їздили, в Бар їздили люди на базар.

— По селу люди не возили образи?

М.О.: Перше не носили. Поїде на базар собі хазяїн і купе.

— Продавали ті, що малювали?

М.О.: І ті, що малювали, продавали.

— У вашому селі не було таких людей?

М.О.: Ні. Кажуть, що вони були в Степанках. Був дід з бабою і на полотні малювали, як церкву клали, а як церква була покладена, то тоді вже люди скрізь купували. Жовті, білі образи, дуже гарні.

— Чи було так, що образи вимінювали на якісь продукти?

М.О.: Тепер як ходили з Писарівки люди, то приносили, чого не приносили. Я так жила, що мені не приходилося мінять.

— Чіпляли на образи рушники?

М.О.: Перше ні. Якесь зілля, квіточки — кругом убере ті образи всі, а рушників перше не чіпляли.

Лампадку дехто мав, то перед образами в куточу стояла лампадочка. Купували люди до церкви дещо.

— Клали образ у домовину?

М.О.: В домовину то манєнький клали.

— Якого святого клали?

М.О.: Який попавсь.

— Може, було таке, що в хаті молилися до якогось одного образу?

М.О.: Може, й були такі люди, а я, як молилася, то помолилася та й всьо.

Бондаренко Євдокія Петрівна

— Був у селі такий майстер, що малював ікони?

Є.П.: Не було.

— А де купували?

Є.П.: Ну, купували це ще моя мама, бабушка ше, старі ікони.

— Чи вони на дереві були?

Є.П.: Дерев'яні, під стіклом.

— А ваші під склом?

Є.П.: Під стіклом: і Спаситель, і Матір Божа, а там четки. У мене дві і сійчас єсть.

Войтенкова Марина Петрівна

— Чи були в селі богомази?

М.П.: Нє, не було. Ходити – ходили із других, може, сел, а, мо, з города.

— І люди їх наймали і вони малювали?

М.П.: Та воно не наймали, а здавали туди шонебудь, патрети стали оце з людей. Ото вони возьмут там і зроблят, і тоді приносят там записано, віддають тоді.

— А де купували образи?

М.П.: Та були в магазінах.

— Як дівчина іде заміж, то де батьки купували Благословення?

М.П.: У магазінах були. В мене ж були, ото мивінчалися, ікони, а в войну їх побили ікони, і остались ті досточки ж, ну Спасітель і Матер Божа. То я йому положила, уроді це рекомендується: ті, шо вінчаються, покласти, як умре, ту іконку. А моя, його хароша була, ше обклеїла білою бумагою, так як оце крайки. А мою червотока поїла ікону. А в мене, як я відтіль виїхала, так вони влізли та й забрали там дешо таке, і ікону забрали. Так у мене нема й ікони. Ота досточка стоїть та хрестик там Спаситель, ото я молюся до них.

. . . . . .

— А як у вас називали: ікони чи образи?

М.П.: Та хто як звав, хто ікона каже, а хто образи.

— Чи казали: боги?

М.П.: І те казали, бо дітей же ж пугали: ніззя, це Бозя.

. . . . . .

— Чи місцева влада була проти ікон?

М.П.: Було таке, шо ікони повикидали, поприбирали, а такі — то держали, то не заставили, шоб таке викинули. Ми не викидали.

— Чи ви їх ховали?

М.П.: Ні, не ховали.

— Чи вони приходили до вас і питали, чому ви тримаєте ікони?

М.П.: Такого не було, шоб вони приходили. А це де нечайно хто зайшов, то побачив. Ну, він не іміє права заставити, шоб я його викинула, а ходили так — хто Бога признає, а хто ні. І вони записували. Ну, ми сказали із своїм хазяїном: „Ми признаєм Бога." Вони записали. А є такі казали: „Не признаєм". Те записали.

— Це було до війни?

М.П.: Це до войни. Як ото воно розруха всяка така була.

Гацько Федора Юхимівна

— Чи були богомази?

Ф.Ю.: Ні, в нас не було, а ікони носили.

— Це були чоловіки чи жінки, чи підводою возили?

Ф.Ю.: Оце вже я вам не скажу.

— Це були росіяни чи українці?

Ф.Ю.: Ні, видно, росіяни.

Іванченко Михайло Григорович

— Чи були маляри-богомази?

М.Г.: Маляри–богомази? Я чув. Взагалі то займалися художники–професіонали. Наприклад, у тяжкі 20-ті роки Дяченко, це родич Шевченка, Він таки й вмер з голоду у Кирилівці. Він малював ікони. Потім був такий Макушенко в Лисянці, також вчився в Академії мистецтв, він малював ікони. Були такі богомази, що малювали, а я забув прізвиище. У Степному був один. Десь воно є в мене записане. А потім я вернувся з Заполяр'я з табору. Правда, я не малював, і пару ікон я намалював. Сільські люди попросили, то я намалював.

— Вони вам принесли репродукції?

М.Г.: Ні–ні, я сам мав. В Тальному я поступив працювать. Мене ще й до праці не приймали, а потім прийняли в Будинок культури. Мені можна було жити сто коліметрів від Києва і так дальше. То один почав фотографувать в Тальному — такі підробітки, і фотографував ікони, а я вже робив оклад, так називається оця позолота блискуча, я вирізав оці квітки. Наче таке спільне підприємство, пока там мене не визвали і почали розказувать, що не треба робить.

— Хто вас викликав?

М.Г.: Начальство по культурі. КГБ за мною встановило твердий нагляд — і гласний і негласний. І друзі такі в мене були в лапках. Вони це вміли зробити, але я це відчував, я до цього чутливий. Я там в таборі всього надивився.

Калашник Анастасія Трохимівна

— Чи комуністи ходили по хатах і казали, щоб люди знімали ікони?

А.Т.: Ні, за ікони нічо не казали, а ото ж ходили, зерничко забирали у 32–ім, де шо не було, лізли на гориша, змітали. А шо скажеш? Ніхто нічо не казав.

Коновальчук Ганна Федорівна

— Були люди, шо малювали образи?

Г.Ф.: Були, але померли вже. Ну, я купувала, але не в нас. Був у Рожнятівці, продавав образи. Їх називали „бамбонь". Вони самі не малювали, а десь набирали і продавали.

— Скільки було образів у хаті?

Г.Ф.: Так як який образ, так і десять рублів, і тридцять.

— Чи чіпляли на образи рушники?

Г.Ф.: Колись не чіпляли, а тепер чіпляють.

— Молились до якогось одного образа?

Г.Ф.: Такого не було. Бог єден. І в церкві так.

— Що робили зі старими образами?

Г.Ф.: Їх кидали на річку.

Крамарчук Галина Миколаївна

Г.М.: А раніш на базарі купляли, на базар виносили. В нас є празник восени, ну, це свято, воно не в числі, це таке собі. Нашу церкву, так як піп щитається, колись це давно відкривали у цей день. І тоді робиться цей відпуст, ідуть люди чужі–далекі, їдуть і всьо врем'я везуть образи.

— А ви купували образи?

Г.М.: Купувала, але тоді зовсім не та ціна була. То було за три рублі шось купиш.

— Скільки образів було в хаті?

Г.М.: Перше було, шо так у хату войдеш, навіть не знаєш, куда обернуться — образ та образ. Були Мать Божа, Спасітєль, а там я вже і не знаю.

— Чи був порядок, де повинні висіти образи?

Г.М.: Аякже. В самий перед стоїть Мать Божа, Сус Христос, а тоді ідуть вже ті за тим. А посередині як не Мать Божа, то Спасітєль. В нас було заведєніє — іде молода, бере шлюб з образами — це Мать Божа і Спасітєль. Молодий тримає його, а вона — її. І це все уперед ідуть. А як в мене нема, а ти віддаєшся, я тобі даю, шо ти таки, в мене дуже гарні образи, я позичаю, а тоді знов туди вішаю. Самі кращі були.

— Було так, шо молилися до якогось одного образа?

Г.М.: От я за це не знаю. Ні, то до всіх молилися.

— Куди дівали старі образи?

Г.М.: Старі в нас, було, замалювали, чисто так вапном забризкали, замалювали всьо. А в хаті в нас, хто має старі образи в хаті, то й досі має, вони обновили їх і всьо. Нє, ніхто не знищував.

— Чи ви чули, шо святий карає свого обранця?

Г.М.: Та було, так думаєш, хто це мене покарав, звідки воно? Тож Бога, того святого просиш, то всьо, ну я не можу цього сказати, бо я в цім дусі не така воспитана. Хоч я і стара, ну я в такім врем'ї росла, шо не було такого всього.

— Чи пам'ятаєте ви хресні ходи з образами?

Г.М.: Ні, при мені цього не було. Нам тоді в школі так казали, шо це всьо неправда. Викладач прийде — чи той по історії, чи по географії — та кажуть: „Обновляються святі, святий плаче, там підстроїли це всьо, там всьо підстроєно, цего нічого нема. Як би це він заплакав, це ж картіна, вона плаче".

Лазаренко Галина Дмитрівна

— Чи були богомази?

Г.Д.: Були і богомази. Не помню, як прізвища. Матір Божу і Ісуса Христа, і Господа Бога, апостолів при церкві малювали, а потом було обновлєніє ікони. Дзвони дзвонять, і ідуть люди моляться.

— Чи мали учнів?

Г.Д.: Мали.

— Вони були селянами?

Г.Д.: Селянами були, землю обробляли.

— Для кого робили ікони?

Г.Д.: Для церкви і для людей. Бідному може і так дать.

— Чи продавали на ярмарку?

Г.Д.: Знаю, що продавали. Скільки платили, не знаю. Пара образів, як вінчаються. Приходили на ярмарку і купували парну.

— Які були поширені?

Г.Д.: На дереві.

— Вимінювали?

Г.Д.: В кого грошей нема, то виміняють.

— Якими фарбами малювали?

Г.Д.: І подзолочували, все було.

— Чи мав маляр господарство?

Г.Д.: Мали, харашо вони жили.

— Скільки було малярів у селі?

Г.Д.: П'ять або більше.

— Скільки було образів у хаті?

Г.Д.: Весь куток, і лампадка всігда висіла. Лампадка горіла, як неділя чи який празник.

— Молилися до заступниці?

Г.Д.: Цього не помню.

— Духи померлих живуть за іконостасом?

Г.Д.: Єсть таке.

— Що робили зі старими іконами?

Г.Д.: Зберігали, а то приходили поляки і купували ті ікони.

— Завішували ікони під час Посту?

Г.Д.: Куток, і сіно приносять. Узвар, кутя, хліб, з горохом, з фасолею пироги. Ікони не завішували, а так ні.

— Кому треба молитися, щоб збулося задумане?

Г.Д.: Матері Божій, Николаю угодніку.

Мушинський Іван Сергійович

— Ікони де купували?

І.С.: В нас не ікони, а образи казали. Їх заказували. Через церкву їх заказували, а привозили їх руські на базар. Там їх купляли.

— У селі хтось малював ікони?

І.С.: У селі не було. А тоді картин не було і фотографій не було. Це вже після революції, 26-й год.

— У хаті були образи?

І.С.: Дома були. Ще й тут були, але вже їх поточили шахи, вже вони старі. То я їх прийняв.

— На дереві були?

І.С.: Дерев'яний антураж.

— Лампадку чіпляли біля ікони?

І.С.: Аякже. Тоді закон — як образи, то й лампадка.

— Коли запалювали?

І.С.: Запалювали в неділю, в суботу ввечері і в неділю рано. Поки служба правиться, горить до дванадцяти. І в праздники: Великдень, на Різдво, на Трійцю. На великі праздники світили.

— На ікони рушники чіпляли?

І.С.: Чіпляли.

— Ткані чи вишиті?

І.С.: Звались вони руські — довгі червоні. А тканих не чіпляли, бо вони короткі.

Оклей Андрій Платонович і Оклей Марфа Іллівна

— Чи були богомази?

А.П.: Були.

— У вас?

А.П.: У нашому селі.

— Хто це був?

А.П.: Та таке, і мій товариш був, там на Лимані робив, малював, в його купували. Степан, фамілія Волосянка.

— Він жив у Лимані?

А.П.: В Лимані, його жінка й зараз жива, і дочка єсть. І він наробе багато, і ото тоді запрещали їх робити, шоб не було іконів ні в кого. А вони запріщали, і він робив тайкома, то хто зна, то йдут, скуповують.

— На чому він робив?

А.П.: На дереві, оце дошка і стіки..., я й сам робив, он там в мене оті. Випиляв так я, скіки мені треба було. Тоді на стікло, був такий одбольник, вибрав, стікло затяг, а потом, правда, із старої іконки, ото шумиха зветься, поклав кругом.

М.І.: Була стара іконка, так він тіки кругом зробив, а то була Матер Божа, а зробив Ніколая Угодніка.

— А Степан для кого робив?

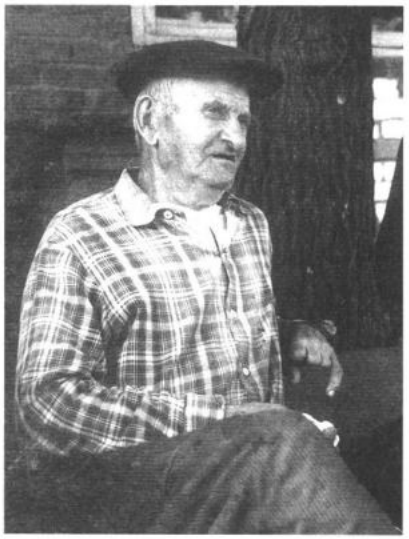
А.П.: Та наробе просто. Кому нужно, пожалуста, він продасть.

— Він був з вашого року?

А.П.: З мого. Ми на войні були разом.

— Коли він це робив?

А.П.: До войни робив, після войни він, йому

Оклей Андрій Платонович

руку відбило на війні, так одна рука була.
— А на базарі він не міг продавати?
А.П.: Тоді не давали, а додому ходили, а після війни я не знаю, чи робив.
— Чи він трошки заробляв від цього?
А.П.: Не знаю я, за це я не добивався, скіки він заробляв.
— Він тільки продавав чи часом міняв на шось?
А.П.: За це я не знаю. Він і рибак був, і рибу ловив, і ото ж іконки робив.
— Він золотив іконки чи тільки малював?
А.П.: Нє, серебряні, шумиха вона зветься, окрашував. Не знаю, де він доставав, привозили.
— Чи він малював і на полотні?
А.П.: На дереві.
— Яке дерево користав?
А.П.: Та любе, оце ось сосновове. Він до нас ходив, і вона ходила до їх, як друззя.
— Чи він мав господарство?
А.П.: Усе мав.
— Як його жінку звати?
А.П.: Уляшка. Живе вона — вуличка Гниличка.
— А хто йому забороняв малювати і продавати?
А.П.: Комуністи. От моя Манька ходила сюди до церкви, плати п'ять рублів, тоді йди, вона плате п'ять рублів і йде, а вже як завалили, тоді вже.
— П'ять рублів як квиток чи як штраф?
А.П.: Ну, раз ти вєрующий, чи як уже казати, плати і йди моли.
— Коли люди замовляли ікони: на благословіння чи просто так?
А.П.: Та просто так робив і всьо. Оце ось я негожий, якби я умів таке робити, я би робив, а не сидів би. І робити те негожий, там треба писати.
. . . . . .
— Хто ікони малював у церкві?
А.П.: А за це я не знаю.
— Чи були інші богомази?
А.П.: В Лимані там були ще, а вони не касались мені.

Онуфрійчук Надія Яківна

— Образи продавали на базарі?
Н.Я.: Продавали.
— Ви не знаєте малярів, які малювали образи?
Н.Я.: Я забула, що я записала того маляра, що малював нашу церкву ще стару.
— У хатах були образи?
Н.Я.: Були. В мене все врем'я були.
— Не змушували зняти образи?
Н.Я.: Було таке, але в мене були весь час. Я була колгоспницею, а колгоспників не могли дуже заставити.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Чи були у вашому селі маляри–богомази, які б малювали ікони?
М.Т.: В селі не було. Приїжджали, а у нас, то я не знаю.
— Вони приїхали, коли церкву будували?
М.Т.: То тепер приїжджали та помалювали, а тоді воно не було помальоване. Тоді було в іконах. Як людина вмре, то родина несе ікону в церкву, і ото наздавали. І та церква була повна ікон, і ця повна ікон.
— А як ваша мати хотіла мати ікони в хаті, то де б вона мала їх купувати?
М.Т.: На базарі продавали.
— Чи ви пам'ятаєте, скільки коштувала пара?
М.Т.: Яка понаравилась, таку й купувала.
— Як ви називали ікони?

М.Т.: Є люди називають образи, а є — й ікони.
— А чи називали боги?
М.Т.: І боги. Усяк називали, хто як назве.
— Яких богів найчастіше тримали у хаті?
М.Т.: Спасителя — це як закон. А то таке, яке захватеться, оно то тітка вмерла, а чорт душу бере, чи чортові попаде, чи Богові попаде, то хіба це законно, оце ікона, чорта намалювали, навіть це ж не повинно буть.
— Як називалось місце, де вішались ікони?
М.Т.: На покуті всігда повинна буть ікона Матер Божа, а то на кутку.
— А Миколай повинен бути обов'язково?
М.Т.: У нас не було, може, десь було.
— А чому часом чіпляли лампадку?
М.Т.: Мабуть, для краси або як покойник, то її світили. Лампадка отут у мене висить, лампадка для покойника. Як покойник, то лампадку світять, а як нема лампадки, ідуть позичають та чіпляють.
— А чи клали ікону в голову?
М.Т.: Отож у голову. І сійчас кладуть.
— А чому це роблять?
М.Т.: А хто його знає. Мені не покладуть, бо я не вмію молитись, то так живу і все, то мені, мать, не покладуть. Чи голова така, книжок перечитала, мабуть, нема в бібліотеці й одної книжки, щоб я не перечитала, і всі пам'ятаю. А як пісню або щось богомольне — нічого не пам'ятаю.
— Чи була в церкві така ікона, до котрої б молилися, як у дорогу йшли?
М.Т.: Є така.

Рева Пріська Федорівна

— А чи були гончарі в селі?
П.Ф.: Ні, не було.
— А богомази?
П.Ф.: Ходили чужі, в нас не було.
— Вони продавали?
П.Ф.: Та приходили, вони там фотографірували, шо нам нужно таке, а малювати — возьме фотокарточку і намалює там тебе, шо–небудь. А так ото носили, багато носили, намалює і носе продає.
— А де люди ікони купували?
П.Ф.: У церкві і на базарі були раньше.
— Де вони на базарі лежали?
П.Ф.: Ну, так спеціально десь такий магазін, шо продавали, а тоді по церквах. І в мене тіко такі іконки, шо продавали. Хтозна, хто їх робе, а баби продають.
— Скільки ікон було у ваших батьків?
П.Ф.: Да в нас хата згоріла, та штук чотири, мать, було.
— А вони були з рушниками?
П.Ф.: Нє, так висіли.

Роман Іван Самсонович

І.С.: Мама була релігійна і вважала, що це Богу угодна справа. Це ми вже виросли бусурманами, бо в школі вчили вже зовсім по–іншому і всіляко це переслідувалось, та й церков уже не було — їх порозвалювали. Але ікони у нас були. А от у діда моєї дружини було по всій хаті, але коли їх розкуркулювали, хоч вони мали тільки два гектари землі, але був паровий млин, то їх виганяли з хати і всі ті ікони побили.

Салієнко Тетяна Панасівна

— Чи були богомази?
Т.П.: Я його не бачила. І ікони єслі покупали батьки, то купували вже готові. Був такий магазін, шо можна поїхати й купити. Заміж віддавали, це ж нада обізатєльно дві ікони, іконку, і не одну, а дві: Спасітєль називається і Матір Божа ікона. Но я, як вигнали, то я потірала, хто їх забрав, найшовся сват, а їх же продавали, і вони дорогі.
— Скільки в батьків було ікон?
Т.П.: Держали тіки по углах, ото їхня, а шоб..., вони не іміли це, де я й бачила в знакомих. А та женщина мене приглашала, був похорон,

дєдушка умер, то я бачила, не треба в церкву йти. Менше цього калідорчика комнатка, і як від отакої іконки і до такої. Казала, шо тоді по четириста рублєй платила за ті ікони.

— Як ви вже тут стали жити за колгоспів, то скільки ікон мали?

Т.П.: Тіки моє Благословення. Я їх віддавала, хто без ікон, вони ж вчились. Оце її мама умерла давно вже.

— Як починались колгоспи, то ви могли тримати ікони чи треба було ховати?

Т.П.: Нє, я нікогда не ховала, й не питав ніхто мене за ікони. І при нємцах, нємци були — нічого, даже любили це. Не скажу, ни замічаніє не робили, ни викинули. Пакості всевозможні дєлали, но ікон не викидали чужестранці.

Сінкевич Олена Володимирівна

— Скільки було образів у хаті? Чи вчителям заборонялось їх мати?

О.В.: Забороняли. Але той образ, що батько з мамою вінчались, той був, навіть дотепер був. Вже надавно син взяв та й віддав комусь там у селі, то я сердилась. У мене було два тільки, но вони, канєшно, не висіли. А у других то було від одного угла до другого. Так і зараз є.

Сокирко Микола Пантелеймонович

— Чи ви пам'ятаєте, щоб були богомази?

М.П.: Може, в нас був один художник, він кончив православну Київську художню школу імені Мурашкіна, він її кончив ту школу, а до того він в Почаївській церкві робив художником, ну, таким, самоук, звідтіля він знав це діло. І коли він ту школу кончив, приїхав до нас у село, учителював і малював боги, я бачив. Горський Лук'ян Григорович.

— Чи люди до нього приходили і замовляли?

М.П.: Да, замовляли йому. Між іншим, він на боги дуже–дуже художник, так не кустарно, а дуже художньо.

— Чи боги були на дереві?

М.П.: І на дереві, і на полотні малював. Це був у нас художник один, більше я не пригадую.

— Скільки коштувала пара, якщо замовити?

М.П.: Це на ті гроші десь воно коштувало карбованців 30–40.

. . . . . .

— Коли ви були ще малим, скільки богів було звичайно у хаті?

М.П.: Було так, шо два образи в хаті, а було й так, шо десять: отак наставлено од угла в одну сторону і в другу, було багато. Я організатор був оних колядок, щедрівок, я другим голосом співав, а в мене був товариш першим голосом, ну, такий діскант у нього, ми в два голоси співали пісні, то все ми співали. І от зайшли ми до одного дядька, Кириченко Іван, пам'ятаю як зараз, поважний чоловік був, релігійний. А в хаті в його так, як в Тараса Бульби хата, чесне слово, така: посередині сволок такий покрашений здоровий, прихожої нема, прямо вільний зал, образів поставлено в тій хаті до десяти, не менше, сіни, а там посуда, хліб, горять свічки. Ми йому одну пісню заспівали, то він нас з хати не випустив, ми йому пісень п'ять заспівали, так влюбився. То він нас угостив і пиріжечками, і колбаскою, насилу ми вирвалися з тої хати.

Ткаченко Анастасія Юхимівна

— Як ви одружувалися, то де купили образи?

А.Ю.: У нас були.

— Як вони називались?

А.Ю.: Материне Благословіння.

— А де мати взяла?

А.Ю.: Купили ж і робили.

— Чи був у селі маляр, котрий малював ікони?

А.Ю.: Був, казали на його богомаз.

— Чи є в нього син або дочка?

А.Ю.: Є син, тіки десь далеко. Богомаз Яків називався.

— А для церкви він малював?

А.Ю.: І для церкви малював, і хто попросе, малював. Обробляли ікони, як старі.

— А де він продавав ікони: люди йшли до нього чи на базар виносив?

А.Ю.: Ні, ну оце б я понесла, чи ти б понесла.

— А що йому платили?

А.Ю.: Гроші.

— Як були ще ваші батьки, скільки в хаті було звичайно образів?

А.Ю.: За образа — скіки хочеш.

Філатов Андрій Федорович і Старікова Марія Миколаївна

— Як називався куток, де ікони стоять?

А.Ф.: Святой вугол.

— Тьотю, і у вас?

М.М.: Да. Колись, було, хату як построять, то не входять в хату жити, пока посвятять хату. Тоді входять і живуть. Батюшку визивають, і святе хату.

— А як називали поличку, де ікони стояли?

А.Ф.: Божничка.

М.М.: А в нас вуголничок.

Фірман Антоніна Севастіянівна

— Клали коло образу лампадку?

А.С.: А що ж. Це робили на Святий вечір — світили лампадку, на Різдвяні свята, на Великдень світили.

— Скільки треба було дати за образ?

А.С.: За троячку, а троячка — це великі гроші були. Можна було гарний образ купити.

— Можна було обміняти образ на щось?

А.С.: А що ж, не було? Писарівка всьо носила до нас образи гарні, міняли на продукти. 33–ий, 47–ий, було ж таке. Виносили з хати образи, бо гибель, безвиходне положення. Я не міняла, бо не мала за що. Я б їх заміняла, бо вони гарні образи носили, а в мене тоже не було за що заміняти.

Шолудько Галина Іванівна

Г.І.: Він у церкві малював, церква заказувала у нього. Іконостаси малював. Дома працював.

. . . . . .

Г.І.: Народився він у селі Кальне Ржищенського району. Це в нього від природи було. Пожене десь телятка пасти і собі сидить да на землі намалює, да на якісь деревинці. А потім батько пішов до маляра у друге село, у Стайках був Ржищенського району. Він каже: „Приведіть мені того хлопця". Так батько пішов з ним. Він йому загадав що–небудь зрисувать. Він зрисував. І йому дуже понаравилося і каже: „Я цього хлопця оставлю у себе, з його буде дєло". Ну, батько согласився. Він малює і йому задає якусь роботу. Він малює дуже чисто і гарно. І так він понаравився маляру і довго він був, мабуть, більше року. Він каже: „У мене роботи багато, роби зо мною". Він куди поїде, дак той за нього кончить роботу.

— Чи відомо, що вони робили?

Г.І.: Робили вони все. Оце мій батько у церкві робив усе. Оце такі кійоти звалися — як шкафа. Він все сам робив: і витеше, і виструже, і позолотку кладе, і на позолотоці робить такі цвіточки.

— А де ваш батько робив церкви по цих селах?

Г.І.: У церкву нашу робив багато, так вже нема цієї церкви. Одна баба мені казала, шо я стала біля Миколая: „Так оце твій батько робив". Іще ікона є у церкві невеличкій нашій. Оцей Миколай у куточку висить. А все останнє інші робили. Батько помер вже. Йому, мабуть, не було шістдесят. Він захворів після голодовки, сильна дизентирія була, а врачів не було в селі і він помер. Оце його робота, ця скриня. Скрині робив, тільки красів їх. А одна захотіла, заміж йшла, і захотіла це все одличиться од всіх. Дак вони загадали, щоб батько намалював на скрині на передні, де відкривається, Петра і Наталку на пеньочку, дерево скрізь стоїть. І він намалював їм це. Зробив такий круг і начав краскою такою синьо–небесною, а тутечки по сторонам ліс, дерева і на пеньочку сидить Петро із Наталкою і балакають, лежить його сумочка і поклав руку на неї. Я не знаю, де ця скриня. Він пішов до другої жінки жить, мабуть, комусь із своїх віддали. Цей чоловік недовго з нею пожив. І зоставалися батьки і батьки померли, і ніхто не знає. Я в нього не питала.

— Чи приходили до нього люди і просили намалювати Ісуса Христа чи Богоматір?

Г.І.: Він малював по всій області, його знали люди. Особливо, як іде заміж дівчина, дак він пару ікон малює: Матір Божа і Спасителя. Ці змалював, інші починав. Він же сам і позолотчик був, все він сам робив.

— А на яких дошках він робив?

Г.І.: Побільше вербові і ольхові. І самі заготовляли. А соснової не употребляв. А фарби брав у Києві, купляв.

— А чому він переїхав із Кальнова?

Г.І.: Він оженився. У сім'ї моєї матері було четверо дітей. І мою матір один мужчина тут старинський, його вже давно немає, він забрав її як за служанку, а потім так перевернулося —

він її зоставив за дочку, він багатий був, а вона чепурна, красіва була жінка. Вона все вміла робити, і він їй і одежу справляв, і замуж віддавав. А батько її знав хорошо і оженився на неї. Гроші заробив і купив у Старому хату, і вони вже тут і жили.

— Він вже тут став таким майстром?

Г.І.: Він ще і в Кальному добре малював. Я не знаю, чи в школу він ходив, чи ні, але краще за нього ніхто не міг написать. Він дуже гарно і писав, і читав, і Псалтарі читав, і кобзарі читав. Сам по собі все вчився. Були в його ученики. Бо мати казала, що їй вже надоїло на таку сем'ю готувати. Вони жили з нами. Пізніше самий останній був із Рогозова, він сиротою був, померли його батьки, і опікуни взяли, і узнали, що в Старому маляр є. Дак вони прийшли до батька і сказали: „Заберіть цього хлопця і обучіть його, бо він сирота". І він оженився на материній родичці. Дак цей хлопець вчився і все теж навчився. Він в Рогозові жив, дочка його зосталася, Шаврончук — чи прізвище, чи, може, його так просто називали. А старинівські в нього ніхто не вчився. А ті учні помагали йому, заготовляли для нього дошки. І він дає їм матеріал — оце отак роби — стоїть сам і показує. Він цей бляточок вистругує сам, а потім щитається грунтовка. Грунтовка робиться із яєц, із бєлків, і крейду туди мішає. Оці білки перегнівають трохи, перестоюють, щоб розбивалися хорошо, потім додає туди крейду і мішає на таку масу, як смітана. А потім ще тячок (щіточка) в його такий, набиває по всьому бляточку. А потім, як це все засохне на бляточку, у його різець спеціальний був. Так він отим різцем ізглажує, бо там–таки нерівно було. Ізглажує і зробить таке, як скляночка, чистий він, блистящий такий. Ну, а потім він собі малює. Він малював коли як, коли з голови, якщо він хорошо ікону знає. А як ні, так у нього такий пакунок був усяких — і наших і не наших — карточок, фотографії в ящичку. І було увелічительноє стєкло у тому ящичку. І він ото накреслює щіточкою, бере фарбу і обводку робить попереду, наружнє. Іноді я сиділа. Якби ви прийшли і попросили намалювати, він би одразу і намалював.

— А чи приходили люди і просили намалювати?

Г.І.: Тоді скупо було у всіх. Це ж треба сидіти, нема коли було, це такі вже дівчатка, як ви, ходили на роботу. А із фотографій переснімав, особенно воєнних командирів, принесе хтось фотографію, він і намалює. Це ще до війни було. Після революції.

— Чи не страшно було після революції ікони малювати?

Г.І.: Після революції ще не забороняли. Вже як стали колективізацію проводить, тоді почали і церкву розбірать, і вигонять, і не ходить до церкви. Визивали батька і казали прекратить цю роботу, бо посадимо. Визивали у Київ, не знаю куди там, чи в НКВД. Він сказав, що не буду.

— Він же заробляв на хліб малюванням? Чи він робив іще щось?

Г.І.: Мав він і город, і землю. У його було чотири сина і нас три. Я найменша. Із братів один в Києві ще десь є.

— А багато землі було в нього?

Г.І.: Ні, не багато. Тоді продавалося. Він купив соток тридцять. Він днями сидів, малював. Він землю купив, коли хлопці підросли. І коні були, і ми теж ходили, старші дівчата, і мати робила на полі. Він не був багатий, бо нас багато було. Що він заробить, на нас все тратив да купував землю. А тоді ще й пожар був великий — сорок дворів згоріло у селі. Хлопці сусідські пасли корів недалеко від нас і нарізали дубинок, і розпалювали, і робили ковіньки. І в сарай заховались, щоб їх ніхто не бачив. Та, очевидно, покинули огонь, і сарай зайнявся, і все хазяйство зайнялося. А всі на жнивах були.

— Ви кажете, що він сам щіточки робив?

Г.І.: Так. Було в нього, як нема в його під рукою, так він і сам зробить з кінського хвоста або щетина з поросяти. Раніше не смалили, а вирівали щетину. А більше купляв у Києві. А різчик купляв теж. У нього був дуже хороший струмент, він як золото кладе наверх. Оце не краска, не золото, а бронзовий порошок. А то спеціально золото у таких книжечках, як тепер на папіросах, так такі книжечки з такої бумажечки і перекидаются листочки, і під кожним листочком один листочок золота

тонесенький, як павутина. Було в государстві, багато було, бери скільки хочеш. Оце він зробив, змалював ікону без рами, на бляшочку, а тоді оце раму. І раму він так само робив, як на тому бляшочку. Грунтовка зветься. Грунтує її, і вона гладесенька. Як йому золотить, так у хату не можна було входить. Бо золото як покладе, так він і не дише, бо як дмухнеш — воно розлетиться. В нього спирт був стопроцентний, тоді масло. Така в його лапочка (щіточка) була, така зроблена була в нього тендітна, з волосиночок із тонесеньких. І він як кладе вже, дак спиртиком змазує рамку, а рука намазана маслом. І він тою лапочкою по руці собі, по тому маслу. І тоді тією лапочкою бере листочок золота, він бачить, якого розміру йому треба і одрізує, і ножик в нього був такий тонюсенький-тонюсенький, дуже красивий (від хлопців ховали, щоб не взяли). Він кладе на подушечку, було таке щось м'яке, як подушечка. Листочки були десь десять на десять сантиметрів. А йому всякі ж треба було, так він відрізує ножиком листочок. І тією лапочкою до того золота, і воно пристає до того маличка. І він бере на тую рамочку накладає, де йому треба класти. Узяв, легенько поклав, а потім зубочок прозрачний у його з гачком, і тоді тим зубочком розправляє, розправляє. Воно рівненько лягає. Він бере другий кусочок. І таким путьом різьба уся обкладається. Це ж дуже важко робити, щоб рівненько було. А в нього це дуже виходило. В його не портилося, бо це ж золото, тоді воно було дороге. Воно на спирт приклеювалося. Це я довго розказувала, а він живо робив. В його на руці мало, а тут стоїть баночка із спиртиком і лапочка тут же.

— А ви не пробували вчитися?

Г.І.: Ні. Я, вже ця робота одпала була, вже запретили батьку. Він один раз, приходили із Тамбовської губернії люди, дванадцять душ прийшли, пішки йшли. Це вони таку честь Богу давали. Прийшли і принесли на бамажечці такий малюночок: пасли два хлопці скот, і як будто би з'явилася над ними хмарка, а за хмаркою з'явився Спаситель на цій хмарці, а потім зробилася кругом його радуга, і кругом тієї радуги сидять янголки і співають. І вони принесли: „Змалюйте нам таку ікону". Це після цієї ікони батьку запретили вже малювати. Це велика була ікона — така як шкаф, тільки трошки нижча. Дак він змалював цю ікону, а потім відправив їм. Довго він її робив, бо це ж і заготовити треба, і різьби ці повирізувать. І відіслав їм, а вони прислали гроші, не знаю, скільки. А потім у Сошників зробив одну. І сюди зробив таку ікону, люди заказали у церкву. Люди складалися і заказали. А де вона ділась, не знаю. На тій іконі було те ж саме, як на тій іконі. А потім він розписався, що він робить не буде більше ікон. Після того він по хазяйству більше. Його ікони пошти по всьому Старому, але я не запом'ятовую, в кого вона є. Він багато робив. І Рогозівський теж робив скрізь. А батько робив тільки на заказ — хто закаже, тому і робить. Бо він так: ікони є — він ікони робить, ікон нема — він вікна робить і хтось шкафовку чи стола, він усе робив.

— Коли на шлюб просили намалювати ікону, то хто приходив: молода чи батьки?

Г.І.: Батьки заказували і ще за врем'я. Знають, що вже дівчина така, що на виході, і приходять і заказують. І скрині також робив, но не малював, а просто покрасив краскою і все кругом однаково. Бо ніхто більше не замовляв розписувати. Давали тільки гроші. Вже рублі були, бо матеріал був дорогий. Ще були закази — маленьки такі іконочки, щоб у труну поставить. А в церкві він усе робив і на потолках Спасителя малював. У нас у церкві дуже гарні кіоти були і іконостас гарний. Та церква дерев'яна була, але не дуже давня. Було ідуть на жита, святять жита на полі на Григорія, ідуть з хрестами, з іконами, і люди йдуть, хто хоче, за ними. А потім він одправить там, люди розташовуються там, сідають такими кружками у когось на ниві або десь на лужку та й обідають, як ото і на грабки. Батюшка несе кадило, а один мужчина несе ікону поперед себе, а всі з хрестами. А батюшка іноді сідає з кимось, а тепер такого нема. Іще бувало воду святять у криниці, як будто би сама вона образовалася, ідуть з іконами і з хрестами, а тепер у нас у церкві тільки один хрест зостався. Дак паску коли хрестять, то їм вже. А так іде, батюшка іде, а за ним ікону несуть.

Але я не дуже ходила туди, я ж на роботу ходила.

... Я за батьком дивилась, поки не прожене. В нього майстерня була — окрема кімната. Була в нас велика хата, але згоріла. Майстерня була одна, а малярня окремо. Майстерня для заготовок.

... Мати казала, що три рудяківських було. І ще рогозівського знаю, а більше не знаю за учнів.

— *А які ікони він більше любив малювати?*

Г.І.: Він малював ті, що заказували. Заказала б ти, так він і тебе змалював би. У його картин було багато — і наші, і не наші. І він розкладав, що тобі наравиться. Він ходив до церкви, співав тенором. Ходила і мати, а ми не дуже вже. Від батька залишилася іще скриня.

РОЗДІЛ VI

РОЗВАГИ ТА РИТУАЛИ ДО І ПІСЛЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Теми розділу

Колективізація поклала край довготривалим звичаям святкувань урочистих днів і подій та публічним зібранням, що складали першоджерела розваг і відпочинку селян. Колективізація скоротила або винищила взагалі багато ритуалів із життя селянського суспільства. Це означало кінець існуванню певних виконавських груп, особливо релігійних вокальних жанрів. Розваги та ритуали, притаманні сільському способу життя, було витіснено всілякими святкуваннями та видами дозвілля, що були аналогічними або походили від міських норм того часу: виступи на сцені та діяльність в офіційних організаціях. Сюди ж належала і чітка вертикальна лінія контролю, на верхівці якої були місцеві активісти та державні офіційні особи. До колективізації розваги та ритуали були елементами громадянського суспільства. Селяни шанували свята і відтворювали ритуали відповідно до звичаїв, що були елементами довготривалої культурної структури. Ці елементи не потребували контролю або нагляду поза їх культурним чи соціальним оточенням. Колективізація вельми продуктивно знищила притаманні сільському громадянському суспільству звичаї, розваги та ритуали. З її початком держава стала основним організатором більшої частини дозвіль і, навіть, засновником деяких ритуалів. У своїй більшості структура сільських звичаїв у дозвіллі та обрядах набула відчутних змін порівняно з часом, що передував колективізації. До того ж, власне зміст до- і післяколективізаційних видів дозвілля кардинально відрізнявся.

У цьому розділі розглядаються сім тем, які стосуються розваг і ритуалів, що були життєво важливими для селян у 1920-1930 рр., на які було здійснено сильний тиск у роки колективізації: сільські кутки, досвітки, сільський клуб, сільський інтрументальний музикант і контекст його виконання, весілля, сезонні ритуальні події і співи, старці.

1. Куток на селі, де жив той чи інший мешканець, був центром його соціального життя. За деякими винятками, публічні зібрання об'єднували мешканців певного кутка, а не цілого села. На селі могло бути кілька кутків. До колективізації соціальне та культурне життя кутка контролювали тільки ті сім'ї, які на ньому жили. Коли на зміну громадянському суспільству прийшла централізована організація соціалізму, самоконтрольоване соціальне життя кутка позбулося своєї важливості.

2. До колективізації сільська молодь мала свої зібрання, які сама організовувала і проводила на кутку. Деякі з цих зібрань були ретельно структурованими й охоплювали різні види робіт і розваг. Інші носили спонтанний характер неструктурованих подій. Одними із

найважливіших зібрань були досвітки або вечірні зібрання хлопців і дівчат для роботи та розваг. У всіх селах такі зібрання влаштовувала сама молодь. У більшості місцевостей досвітки перестали скликатися на початку 1930-х рр. У деяких селах ці зібрання тривали ще до початку Другої світової війни. Потім їм на зміну, за невеликими винятками, прийшли заходи, організовані місцевими клубами.

3. Сільський клуб було організовано місцевими активістами, які прагнули створити певну структуру на заміну святам, періодам постів, досвіткам та іншим структурованим заходам і видам дозвілля сільської спільноти до колективізації. У кожній конкретній місцевості клуб був частиною величезної мережі подібних установ, що охоплювали не лише радянську Україну, а й більшу частину СРСР[1]. Структура та зміст розваг з того часу перейшли до рук активістів, які намагалися спрямувати свою владу (здебільшого влучно) на зменшення інституцій громадянського суспільства села шляхом трансформації сільських культурних норм на зразок тих, що були створені у віддалених урбаністичних регіонах під головуванням елітних комісарів.

4. Виконавська практика сільських інструментальних музикантів, які до колективізації працювали в різноманітних контекстах, з настанням колективізації стала обмеженою. Хрещення було заборонено, досвітки майже зникли, вуличні зібрання у своїй більшості також, весілля залишились, але ритуали, що їх супроводжували, ставали все коротшими й коротшими.

5. Весілля складалося із складної послідовності обрядів, які відтворювались протягом кількох днів. У 30-х роках весільна послідовність була скорочена, в деяких місцевостях — жорстко, в інших — не так рішуче. У минулому до весільної послідовності входили моменти релігійної відданості, включаючи таїнство вінчання. У 1930-ті роки новою владою були заборонені релігійні компоненти весільної процедури, а також — співи та промови релігійного змісту, що були поширені на сільських весіллях.

6. У загальному розповсюдженні було кілька сезонних ритуалів, які більшою чи меншою мірою переслідувались у багатьох (але не всіх) місцевостях у 1930-ті рр. Більшість із них була пов'язана із християнськими святами, які до колективізації найчастіше відтворювались молоддю кутка. До числа цих ритуалів входили: благовіщенські ритуали, веснянки і купальські. Кожен ритуал передбачав спеціальний пісенний репертуар. Деякі пісні також були заборонені у 1930–ті роки. Колгоспники відплачували тим, що створювали велику кількість пісень антирадянського змісту.

7. Серед важливих осіб у музичній культурі села до колективізації були (як правило) сліпі мандрівні музиканти, відомі як старці та старчихи. Вони виконували різноманітний репертуар, найважливішу частину якого складали релігійні пісні, відомі як псальми. До цієї групи можна включити кобзарів і лірників. Старців і старчих переслідували у 1930–ті роки. Їхні головні контексти виконання (співи на базарах, по селу від хати до хати та біля сільської церкви) були заборонені місцевою владою. Багато з цих виконавців, очевидно, були фізично репресовані.

[1] Після Другої світової війни ця мережа отримала розповсюдження у Східній Європі і мала вплив на селянське суспільство у таких віддалених частинах світу, як Куба і східно–південна Азія.

[2] Детальніший розгляд місця й ролі зібрань за гендерними та віковими ознаками у сільському житті до і в часи колективізації див.: Нолл (1994).

Куток

Соціальна організація, притаманна куткам, була невід'ємним чинником сільського життя до колективізації, проте її дуже рідко торкалися як у етнографічній, так і в фольклорній літературі. У цьому розділі розгляд таких соціальних зібрань, як досвітки та весілля, так само, як і обговорення можливостей людей збиратися, щоб співати ритуальні пісні, навряд чи може вважатися вичерпним без усвідомлення ролі й місця сільського кутка.

До колективізації більша частина соціального життя на селі не проходила широко — на все село, іншими словами, рідко всі односельчани збиралися в одному місці і в той самий час. Безумовно, сходки були значною подією для всього села, проте на них збиралися лише чоловіки певного віку; жінок і дітей туди не запрошували. Відвідання сільської церкви у деяких місцевостях охоплювало практично все село, але у багатьох селах було по дві православні церкви, а в деяких — ще й католицький костьол. Також у 20-ті роки весь час збільшувалася кількість протестантів. Більша частина соціального життя точилася навколо того кутка, де жила людина, а не навколо заходів і зібрань цього села. Більшість сіл мала кілька кутків. Це не стосується всіх сіл, але характерно для значної більшості місцевостей, представлених у проекті. Лише двоє опитуваних проекту — Шамрай І. І. та Пасічник Л. А. — засвідчили, що в їхніх селах не було поділу на кутки — одне село як таке. У кутку могло бути від п'яти до двадцяти–тридцяти хат (або хазяїв, як називає їх Барбазюк Т. В.). Середнього стандарту чи якоїсь норми не було.

Барбазюк Тетяна Василівна

— Як називався куток, на якому ви жили?

Т.В.: Причепилівка. Всілякі кутки були: Березівка, Трипалівка, Свитівка, Когутівка, Скали, Волощина.

— Скільки хат було колись?

Т.В.: Їх ніхто не щитав. Тоді щитали хазяїв, а не хатів.

На селі, зазвичай, було п'ять–десять і більше кутків. У маленькому селі могло бути принаймні два кутки. До того ж, у багатьох селах були хати, розташовані за межами села, іноді навіть на кілометровій відстані чи близько того. Такі відокремлені скупчення хат були загально відомі як хутори. Стосовно соціальної організації, хутір функціонував як куток. Хоча наприкінці 1920–х років вони були характерною рисою багатьох сіл, їх існування та вік (безвідносно до віку самого села) не важливі для мети цього проекту. Більшість опитуваних пригадали назви кутків років своєї молодості, навіть у тих селах, де ці назви вже давно не використовувалися й були практично невідомі сучасній сільській молоді.

Коли селяни збиралися для ритуалів і розваг, частіше це відбувалось у колі людей з одного кутка, рідше — з селянами з інших кутків, і практично ніколи — людей з усього села. Цей факт є дуже важливим з кількох причин. Існує стереотипне уявлення про те, що в селі до колективізації всі заходи, ритуали та події соціального життя відбувались в одному великому щасливому колективі. Насправді більшість соціальних зібрань були обмежені не тільки стосовно сусідів — людей з цього кутка (часто з великою кількістю родичів), а також щодо однакової статі й віку. Куток, за своєю суттю, являв собою сусідські взаємини й функціонував на кшталт сусідства, яке існувало в інших частинах світу[2].

Коли дівчата збиралися на досвітки, щоб прясти, ткати, шити та вишивати, то склад учасників чітко регулювався. На такі зібрання приходили дівчата з одного кутка, і практично ніколи — з інших кутків (описано далі в параграфі „Досвітки"). Весілля завжди було багатим святом, що тривало кілька днів. Головні гості (дружки, бояри, свати і т.д.), як правило, були з кола родичів і друзів зі свого кутка (описано далі в параграфі „Весілля"). Багато кутків складались із людей, які були далекими родичами. Нащадки по чоловічій лінії успадкували землю від батьків, часто будували собі хати недалеко один від одного, тим самим з часом створюючи куток з людей, пов'язаних родинними стосунками. Зібрання на вулицях, щоб поспівати та потанцювати, в першу чергу, охоплювали мешканців одного кутка (описано в параграфі „Музиканти"). Хлопці й дівчата з одного кутка грали в ігри, дівчата, подібно до колядників, збиралися співати ритуальні пісні: веснянки, петрівки, купальські (описано далі в параграфі „Сезонні ритуали").

З колективізацією розподіл села на кутки замінив, принаймні певною мірою, розподіл на колгоспні бригади, які складались, як правило, з мешканців різних кутків. До того ж, сільський централізований осередок культури — клуб — перебрав на себе більшість соціальних контекстів, що раніше були характерні для кутка і сільського громадянського суспільства. Кутки ставали основою для формування бригад у багатьох селах. Сільські активісти об'єднували кілька кутків в одну бригаду. Бригади не мали назв, їх розподіляли на першу бригаду, другу і т. д. Якщо раніше вулиці знали за назвами кутків, то в 1930–ті роки їх назвали (або перейменували) на честь радянських героїв або когось подібного. У деяких селах колишні назви кутків вживалися все рідше. Сільська норма розпізнавання певної території за назвою кутка поступово занепала, її місце посіла міська норма використання назв вулиць. Розподіл села змінився не тільки в категорії назв (від назви кутків до бригадних номерів), а й у категорії функцій. Старий розподіл на кутки грунтувався на соціальному устрої та географічному плані села і відбивав довготривалі елементи громадянського суспільства: кожний куток був самоорганізованою соціальною одиницею, яка не потребувала ані політичної ієрархії, ані контролю за межами свого соціального середовища чи географічного місцезнаходження. Розподіл на бригади базувався на принципах організації праці і відображав пріоритети радянської держави: кожну бригаду ретельно контролювали місцеві активісти, які виконували усі накази вертикальної політичної ієрархії, що існувала поза соціальним середовищем колгоспників і на далекій відстані від їх конкретного географічного місцезнаходження.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: КУТОК

Барбазюк Тетяна Василівна

— Як називався куток, на якому ви жили?
Т.В.: Причепилівка. Всілякі кутки були: Березівка, Трипалівка, Свитівка, Когутівка, Скали, Волощина.
— Скільки хат було колись?
Т.В.: Їх ніхто не щитав. Тоді щитали хазяїв, а не хатів.
— Було багато хазяїв?
Т.В.: Був Штифурак, Ріжок, був Гордій, Сава Рудий, багато було хазяїв.
— Були великі сім'ї?
Т.В.: Були, були.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Які кутки були в селі?
П.М.: Я вже не помню.

Биченко Ольга Андріївна

— Як називалися кутки у вашому селі?
О.А.: Оце ж і Лисенків куток, де мати народилась, а де я народилась — Лакеїв куток. Я не

Барбазюк Тетяна Василівна

знаю, як воно було. Ми не ображалися, як прозивали по-вуличному. Були разні: і Кіпці були, Опанасенки називали. Як оце дід Опанас, да і всі Опанасенки прозивалися, Квачі були, то це хвамілія така. Разні були кутки. Казали — оце Лисенків куток, а це Макешин куток, Овраменків куток. Хто де живе, то по прізвищу називали. Отой там живе, то й куток так називали.

Гончаренко Ганна Петрівна

— Чи ваше село мало кутки?
Г.П.: Та було. Там велике село дуже.
— Як називався куток, на якому ви народились?
Г.П.: Шлях. І Ярки тут, і Великовиківка, а село — Огульци.

Джирма Архип Якович

—А куток, на якому ви народилися, як називався?
А.Я.: Поселянівка.
— А які ще були кутки в селі?
А.Я.: У селі? Волосна, Церковна, Лукіївка, Сопляківка, Бухтіївка, Друга Поселянівка, Сибірівка — оце такі, Худіївка, оце такі. Я знаю. Я робив уже після війни, мені зробили операцію отуто на желудке, я нетрудоспособний пока. Там мене забрала сільрада в сільраду работать работником, так я у сільраді шістнадцять год проробив касіром, то я так знаю села, знаю район, потому шо я по книжках по всих, шо в сільраді, я розбирався добре. Це в нас зветься Третій район, оце зветься другий район, оце, значиться, он з того кутка четвертий район. І он од того кутка, од ставка туди п'ятий, шостий. Вище й нижче, Титарівка — Сьомий і Башлик — восьмий. І дів'ятий був район — семсят одна хата була, дві, семсят дві хати було на Скельках. Тепер же хат нема. Там дві тільки хати осталось.
— А районами коли почали називати?
А.Я.: Прямо таки ізразу. Я знаю, шо як я став, то вже були здесь райони. Кутка вже не було здесь.
— Раніше були кутки, а потім стали райони?
А.Я.: А потом уже по районах. По районах вже харашо. Ага, Бурман там де живе? На третім районі. Він раз там книжки взяв, знає, шо це вже третя книжка — третій район. Раз перекинув, вже й знає, де я живу. А як по кутках, то чорт його зна як. По районах. В нас було в селі, двісті районів було. А хат було тисяча триста з чимсь. На Скельці було семсят один двір, а тут було десь четиреста сорок — четиреста тридцять п'ять, отако. Ну, тисяча триста — це точно було.

Доценко Андрій Григорович

— Як називався куток?
А.Г.: Народився на кутку Білокурівщина. Інші кутки: Козівщина, ото Лужок — щас вулиця Шевченка, оце Заречна, Почтова — це Середня, то Центральна, це Білокурівщина, а це Сралівщина, січас вона зветься Польовою. Сралівщина, подробно не могу сказать, но чув, такі балачки: колодязі чистить давайте сходиться, беріть верьовки та прийдем одлить воду, у год раз надо одлить. Ніхто не хоче. А дід один узяв і напаганив у криницю. І назвали вулицю оце Сралівщина. У колодязь напаганив для того, щоб люди зійшли й вичистили криницю. Ніхто не хоче іти почистить. Не хочете, тоді де хочете, а криниця одна була на всю вулицю. Де хочете беріть воду. Така несенітниця.

Зборовський Яків Михайлович

— Куток як називається?
Я.М: Храпалів хутір.
. . . . . .

— Інші кутки як називалися?

Я.М: Кутків багато: і Загребелля, Висока вулиця, Низька, Пеньки, Хоменки, Комарівка, Галина, Литмик, Дідюрівка, Середин Яр, Цегельня.

Зубалій Марфа Кіндратівна

— Який куток вважався найкращим за вашого дівування?

М.К.: Оце де я жила, найкраще співали.

— Як ваш куток називався?

М.К.: Царина.

— А чому так називали?

М.К.: Що ми жили коло церкви. Ми жили по цей бік, а по тей бік церква була. Я у центрі жила. Зараз це Царина, а то звалась Жицька, а то Конюшівська — Конюші фамилія була, Скибинці були, бо там Скиби були, а то був під горою Хутір. То край села хуторяни звалися. Це у Демках. Мосінська була волость, село велике було. Як храми були, то ніде краще не співали, як у Демках. Хор у церкві співав. І дівчата на вулиці ніде краще не співали, як у Демках.

— Було так, що жінки, які гарно співали, переходили на другий куток поспівати?

М.К.: Ні, так не було. По кутках, кажний куток і співав. Олена, було, на Жицькій співа, а дуже було чутно до нас.

— Змагалися між собою кутки?

М.К.: Ні, не змагалися.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

— Коли ж співали?

П.Т.: А співати, коли хочеш, можна було. Я, як схочу співати, то і на роботі співала. Буряки чистимо з подругами і співаємо. Бували і в колхозі якісь празники. Як советські, то ставили вечора. Як я ланкова, то мені з совхоза дають продуктів — собирай свою ланку і гуляй. Одна ланкова, друга, і збираються на такі празники.

Кривченко Одарка Яківна

— Як називалися кутки в селі?

О.Я.: Я народився на Толоці, а сюди прийшла на Лисуху, а за церкву Деркачівка була — це всі кутки, а то Білач.

— Чому так кажуть?

О.Я.: Там ліси були, а потім люди понастроювали і так назвали. Каблучкою назвали, бо простяглось, і досі так називають, а там уже людей мало осталося.

— По-вуличному вас називали?

О.Я.: Ми були Дядюри, Максименки були, Срулі були, Кириленки були, Борщі, Казбани — це наш куток був, Кривоноси, Московченки були, Фершали.

. . . . . .

— Який куток за вашого дівування найкраще співав?

О.Я.: Кажуть, на Толоці.

— Чи було так, що зазивали з одного кутка на другий гарний голос?

О.Я.: Ні.

— Між собою кутки не змагалися?

О.Я.: Ні, а хлопці, було, ходять по куткам, собираються з усіх кутків і ідуть, співають: біля однієї компанії поспівають, підуть до другої поспівають. А дівчата сидять на однім місці і співають.

Кушнір Петро Іванович

— А ви тоді на цьому кутку жили? Як він називався?

П.І.: Сіра.

— Він і зараз так називається?

П.І.: Ну, Сіра, так вона й осталась.

— А назви — перша бригада, друга бригада — по бригадах, це вже після колгоспів вони з'явилися?

П.І.: Здавна. Здавна вулиці прозвані були. Оце в село як в'їжжать — так це Решетиловка була, тоді далі — оце, де лавка, оце од школи до лавки — це Нижча була, нижчі люди тут жили, так. Тоді оце вулиця, шо оце отуто йде, це верби — це Жабокрюковка. Тоді оцяво, шо оце сюди йде — Гусарка, тут гусьми занімались. В нас — Сіра — тут, значит, „сіряки" жили. Тепер на селі куток туди, де село розположене — це Село звалося. Ну, і далі Вербовка, скраю села там ото Вербовка звалось.

— Чому Вербовка? Верби там росли?

П.І.: Ну да, верби росли.

— А назви по бригадах існували паралельно чи це вже після створення колгоспу?

П.І.: А потом колгосп як став, стали „бригади". Розбили, значить, зразу на десять частин село, на десять бригад розпределили: оце, значить, відсиля одна бригада. Оце, напрімер, четверта

бригада, так тут же густо жили, так оце якраз відсиля, од нас і до Гороб'я, туда до лавки, і ото Тихонова вулиця, — оце була четверта бригада.

— Чи це означає, що люди разом працювали в бригаді, чи це умовний поділ був?

П.І.: Оце було розбито так. Потом, земля — тож була на поля розбита, а потом по бригадах розділили. Каждій бригаді, значить, був план — шо таке садить: там тютюну скільки і все чисто. І бригада оце оброблювала цю землю. Бригадним способом. Так шо ото було десять бригад, десять бригадірів, а потом сокращалось-сокращалось, перейшло на три бригади вже наконець. Ну, а січас одна вже бригада.

Медведенко Микола Іванович

— Які кутки були в селі?

М.І.: У нас було п'ять кутків: Лисівка, Підгора, Климівка, Ковриги, і п'ятий забув.

Мушинський Іван Сергійович

— На якому кутку ви народилися?

І.С.: На Пронівці.

— Які ще були кутки?

І.С.: Загребля перша, друга, Новоселиця, Туптин хутір, Валява перша, друга, Натягалівка перша, друга.

Пасічник Ликера Андріївна

— Були в селі кутки?

Л.А.: Ні, Бубнов і все. Воно маленьке, невелике, коло води. Річка Оріховка.

Пономаренко Олена Климентіївна

— Які кутки у вас були?

О.К.: Була Кисловка, ми на Кисловці жили, потом Хутор був, потом Зеленуха була, потом Причепилівка була — це такі кутки були. Причепилівка скраю, там три хати було, які построїлись далі. А Хутор — це очень длінна вулиця.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Як називався куток, де жила ваша сім'я?

М.Т.: Куксівка. Оце ж ми тут і жили на базарі, в центрі.

— Як називаються кутки, що є у селі?

М.Т.: Село велике, кутків багато: Свинячий, а то Куксівка, а то Довгалівка, а то Зарічечка, а то Шутівка, а то Гришківка, а то Зарічка.

Семеняка Наталія Григорівна

— Як називався куток, на якому ви народились?

Н.Г.: Куток Кучанський — то Вищий куток, а то був Кучанський — нижчий куток. Називалися: то Шевченківський, Ясинківський, а то Чернишів — то Чернишівський куток, а то Колесоща були. То Колесоща окремо трошки.

Смола Параска Федорівна

— Як у Котляревщині кутки називалися?

П.Ф.: Диздерівка була, бо був пан Диздер. Диздер построїв на своїй землі. А у церкву ходили в Устимівку, а потом у город — де ближче.

. . . . . .

— На якому кутку найкраще співали у вашому селі?

П.Ф.: Тут ловко співали, на Диздерівці ловко співали дівчата.

— Було так, що з кутка на куток переходили голоси?

П.Ф.: Було так.

— Конкуренція була між кутками?

П.Ф.: Ні, такого не було.

Ткаченко Анастасія Юхимівна

— Які кутки були у вашому селі?

А.Ю.: Кереківка, Коцарівка, Бондарівка. Це село і куток мій сійчас Бондарівка. Шльончаківка, Варчанківка, Шпаківка — оце такі-го, Тимошівка, Кошовівка, Бурячківка, а фамілії ж іначі.

— А як стали колгоспи, то ті кутки почали називати перша бригада, друга?

А.Ю.: Ні, оце ж наша перша бригада була тут — Коробківка, Зозулівка, Кереківка, ну, в обшем бригада сильна в нас.

— Скільки кутків в одній бригаді: 3,4,5?

А.Ю.: Не знаю, та більше. То садова була бригада, рільнича. Садова бригада огороди садили, там буряки, отаке, дбали фрукти, а рільнича — це пшениця, кукурудза, картопля, оце так. У нас було три бригади чи чотирі, не знаю, дуже багато у нас було жінок. А в жнива як браво — косарі йдуть з косами, приходим в колгосп, тоді ідемо у степ, кажна на свою бригаду — косарі, в'язальниці, загрібальниці, а діти ходять, колосочки збирають.

Устименко Михайло Антонович

— Був такий куток, що найкраще співав?
М.А.: У селі найкраще співав — називався Лисух, куток такий, співали хлопці, дівчата. В общем по нашому селу співаків багато було. Співали харашо.

Цап Марина Левківна

— Як називався куток, на якому ви народились?
М.Л.: Оце Забарищина щиталася, а народилась я то на Береговщині. Де на берег, там мати була.
— А які кутки ще в селі?
М.Л.: Забарівщина звуть і Шутодолина, й Бойковщина, й Раковщина — такі кутки.

Чухліб Варвара Денисівна

— Як називався ваш куток?
В.Д.: Загребля друга.
— Які кутки ще є?
В.Д.: Ще Загребля, Валява, Нановоселиця, Натягалівка. Оце, де я живу зараз, Пронівка.
— Чому Натягалівка?
В.Д.: Бо тягнеться далеко.
— Ваша сім'я жила на якому кутку?
В.Д.: Батьківська на Другій Загреблі. Хтозна, чого називали так, це ж воно з давніх-давен. А потом колгосп називався. У нас у селі було три колгоспи.

Шамрай Іван Іванович

— Ви тут народились [с. Чирківка]?
І.І.: У Лукині. А тут живу з 46-го.
— Як називалися кутки у Лукині?
І.І.: Там тоді не було. Одно село було. А тоді раньше не було кутків.
. . . . . .
— А як називалися кутки тут?
І.І.: Оце називалося Колисниківщина, туди далі було Хорошківка. Потом наше Диденківщина, а туди далі Коносівщина, а там Село той уже.

Шейко-Іванишина Марія Леонтіївна

— Ваше село розподілялося на вулиці?
М.Л.: В нас називалася Матвієвка, Поділ, Загір'я, Чорнівка, Сиряківка, Мазнівка, Підкузнівка, багато було вулиць, а до центру — там Шубівка, Павлівка. Позабувала вже. Село велике було. Моя вулиця називалася Мазнівка, бо там Мазно жив.

Досвітки

До колективізації значна частина соціального життя молоді концентрувалась у зібраннях, які тривали з пізньої осені й до Великого Посту. Більшість із цих зібрань були присвячені роботі, але вони також виконували і важливу соціальну функцію. Дівчата і молоді жінки збиралися й пряли, ткали, шили й вишивали все те, що потім складало їхній посаг. Деякі з цих зібрань часто й спрямовано створювали оказію до розваг, де неодружені хлопці та дівчата (віком від дванадцяти-чотирнадцяти років до двадцяти чи трохи більше) могли вільно спілкуватися всі разом, зазвичай під мінімальним (або взагалі без такого) наглядом з боку дорослих. Ці зібрання дещо відрізнялися від одного села до іншого й мали місцеві назви. Найважливіші зібрання були ті, що відбувались ввечері, коли дівчата певного кутка збирались разом у хаті, щоб прясти та ткати полотно, вишивати сорочки, спідниці, рушники і т. п. Кількість дівчат була приблизно від 3–4 до 10 або трошки більше. Хлопці з цього кутка, деякі — просто з села та іноді, навіть, із сусідніх сіл, приходили кількома годинами пізніше. Хлопці грали у карти, залицялися до дівчат та іноді з'ясовували стосунки між собою. Пізніше дівчата припиняли свою роботу і починалися розваги — завжди з піснями, іноді з танцями. Десь опівночі деякі з дівчат і хлопців йшли додому, інші залишалися ночувати, іноді траплялося, що хлопці й дівчата спали разом.

На Черкащині та значній частині Центральної України ці зібрання називались досвітками, в той час, як на Харківщині та Східній Україні їх називали вечорницями. Існували також інші регіональні назви, наприклад, вечорки — на Чернігівщині (Нехай М. М.). У деяких місцевостях були розповсюджені обидва терміни: досвітки та вечорниці, але в цьому випадку вони означали два різновиди зібрань. Грушівська С. Т. розповіла що в її селі на Черкащині на досвітки збирались дівчата, щоб попрацювати (вишивати, шити, прясти), натомість вечорниці організовувались в першу чергу, щоб поспівати та потанцювати, і на них приходили й хлопці й дівчата. В інших селах дівчата збирались до роботи вдень (йшлося тільки про роботу, й хлопцям не дозволялось приходити туди) — ці зібрання називались швачки, а якщо вони збирались ввечері (хлопці приходили пізніше) — то це називалось досвітки (Воропай С. І.). Незважаючи на відмінності у назвах окремих регіонів або плутанину у термінах, мета цих зібрань, види діяльності та дозвілля під час них були схожими від одного регіону до другого. Для більшої чіткості далі я вживатиму слово „досвітки", як узагальнюючу назву цих зібрань, і слово вечорниці, якщо буде специфічне посилання на такі зібрання у Східній Україні.

Цей огляд охоплює кілька детальних описів досвіток до колективізації. До їх числа входять: Гацько Ф. Ю., Заєць А. С., Андрієнко П. Є. з Харківщини, Замогильна Г. В. із Полтавщини, Воропай С. І. та Грушівська С. Т. із Черкащини[3]. В усіх регіонах досвітки організовувались дівчатами. Це була їхня сфера господарювання, і саме вони вирішували, де і коли їх проводити. Як правило, досвітки відбувалися у кожному кутку, і дівчата тільки цього кутка приходили на них. Практично дівчата з одного кутка ніколи не приходили на досвітки до іншого. З іншого боку, хлопці могли приходити з будь-якого кутка села, навіть, із сусідніх сіл. Вечорами вони могли ходити від одних досвіток до інших. Філатов А. Ф. розповів, що він познайомився зі своєю майбутньою дружиною саме на досвітках. Опитуваний зазначив, що він та інші хлопці приходили на досвітки саме для того, щоб зустрітися і познайомитися з дівчатами. Саме у цьому контексті, мабуть, частіше ніж в будь-якому іншому, сільські хлопці та дівчата знаходили свою майбутню пару. Тож досвітки були не лише місцем для роботи, а й створювали основи для знайомства та парування.

У більшості сіл дівчата організовували досвітки у приватній хаті. Частіше це була хата вдови або бездітного подружжя (Гатько Г. І.). У деяких селах досвітки організовувались однією з дівчат на кутку (Воропай С. І., Нехай М. М.). У першому випадку дівчата платили вдові гасом за світло та/або дровами, щоб топити. Замогильна Г. В. зазначила, що вони могли також принести цій жінці відро картоплі, в'язку соломи, хліб, сало, олію або молоко. На досвітках дівчата працювали при світлі гасової лампи або смолоскипа. Досвітки влаштовувались лише в холодні зимові місяці, приблизно від Покрови до Великого Посту. До Різдва досвітки були майже кожного вечора.

Часто на досвітки запрошували грати місцевих музикантів, яким, зазвичай, платили хлопці. З іншого боку, танцювальну музику могли виконувати один чи два хлопці, що вміли грати на музичних інструментах (у цьому випадку будь-який інструмент був у нагоді). Воропай С. І. наголосила на тому, що у них були розповсюджені тільки вокальні співи, а ніякої інструментальної музики не було, але це здається дуже неправдоподібним; до того

[3] Існує кілька джерел в етнографічній літературі кінця XIX — початку XX ст., що стосуються досвіток. До них належать: Коломийченко (1918а і 1918б), Рипецький (1918), Копержинський (1929). Дане есе базується на матеріалах опитувань, результати яких здебільшого підтверджують дані етнографічної літератури.

ж, більшість опитуваних вказала на присутність час від часу інструментальних музикантів на таких вечірках. Дівчата під час роботи здебільшого співали. Коли ж починалися танці, вони могли співати або в паузах між танцями, або в кутку кімнати, або, навіть, на вулиці, як правило, групами, на досвітках майже ніколи не співали соло. У більшості сіл хлопці або мало співали, або зовсім не співали, надаючи перевагу грі в карти.

Кривченко Одарка Яківна

— Були на досвітках музики?

О.Я.: Були свої хлопці, ті що з дівчатами гуляють.

— На чому вони грали?

О.Я.: На бубон і на гармоні, і на балалайку, як возьмуть і як зарєжуть. Хто вміє танцювать, і є де в хаті — танцюють, бувало.

Устименко Михайло Антонович

— Як на вечорниці збирались, чи платили хлопці музикантам?

М.А.: Обізатєльно. Більше було гармошки і бубон.

Хоча у деяких місцевостях досвітки почали занепадати до 1920-х рр. (Гончаренко Г. П.), вони все ще були розповсюдженими у більшості регіонів Центральної та Східної України аж до колективізації. Одна опитувана (Зоря К. К.) зазначила, що навіть до колективізації досвітки в її селі не влаштовувались, дівчата пряли, ткали та вишивали вдома, окремо одна від одної. Незалежно від того, було це так чи ні конкретно в її селі, але така ситуація не була типовою для більшості сіл.

Колективізація та супровідне затиснення соціального життя означало припинення досвіток у більшості місцевостей. У деяких вони ще утримувались протягом наступних 10–15 років. Не має значення, якими були способи припинення і знищення звичаїв та ритуалів у різних регіонах і селах, проте кінцевий результат був практично однаковим скрізь. Кілька опитуваних засвідчили, що досвітки припинилися з колективізацією, але не змогли пояснити, чому саме колективізація мала такий ефект.

Полудень Олександра Василівна

— Коли припинилися [досвітки]?

О.В.: Як началась колективізація. Так воно одпало...

Кривченко Одарка Яківна

— Чи забороняли [досвітки]?

О.Я.: Ніхто і не забороняв, а якось так, що не йшли. Дома вже пряли.

Інші опитувані зазначили, що досвітки заборонялись колгоспним керівництвом та активістами, які цілеспрямовано розхолоджували селян щодо відвідування досвіток, проголошуючи, що ці зібрання тільки для ледацюг, п'яниць та нікчем. Олійник В. Т. засвідчила, що з початом колективізації досвітки тримались у таємниці, оскільки офіційна влада їх не схвалювала. Натомість, її представники вимагали від колгоспників ще більше працювати у колгоспі й витрачати менше часу на розваги. Шевченко І. Я. розповіла, що селянам було прямо наказано не відвідувати досвітки.

Олійник Віра Трохимівна

— Коли почалася колективізація, чи були ще досвітки і вечорниці?

В.Т.: Були. Тіки так потаємно, бо вже вони презиралися, казали: розврат та то собираються ледачі.

— Хто так казав?

В.Т.: Ну хто? Керівники в селі ж уже, начальство: голова сільради та парторги, не парторги, а якось вони називались іначе.

Шевченко Ірина Яківна

І.Я.: Хто б там шо казав, як вже воно прийшло да того, шо треба вже кидать.

— А коли це трапилось?

І.Я.: Ну, шо то те рабить треба, то те треба рабить — на вечарниці нєкада хадіть.

Марченко О. Ф., Чухліб В. Д. і особливо Панич І. В. говорили про те, що з настанням колективізації вони більше не відвідували такі зібрання як досвітки: практично весь час їх затримували на роботі у колгоспі. До колективізції люди працювали багато, а потім мали час для відпочинку на свята (мирські та церковні) та в дні посту. Колективізація змінила розклад, за яким жили люди,— весь цикл свят, постів, святкувань було змінено. І як результат, змінився і розклад роботи.

Людей примушували працювати у колгоспі дуже довго. Після цього вони мали йти додому й обробляти власні ділянки. Як наслідок — особливо в 1930-ті роки — селяни працювати тяжче й більше, і відповідно, значно менше часу залишалося на розваги:

Марченко Олександра Федотівна

— Як почалися колгоспи, чи були ще вечорниці?

О.Ф.: Вже як почали колгоспи, то почали людей тягать, вже того не було.

Чухліб Варвара Денисівна

— Як влада ставилася до того, що збиралися на досвітки чи на вечорниці?

В.Д.: Ніхто нічого. На позику підписувалися, то до півночі ганяють, щоб розписувалися — всього було. Чого я тільки не пережила.

Панич Іван Васильович

— Що таке досвітки?

І.В.: Люди раніше були веселіші. Вони раньше, як роботу кончають або празник, і влітку гуляють, ніхто не робе. Пречиста, Спас, Різдво, Маковея, а тільки як жнива, то ідуть, а то гуляли, і управлялись. Паска як підходе і сіять надо— ніхто нікуда три дня, а на четвертий поїхали, і за два дні посіяли, а сіяли рукою. Свята зберігали обязатєльно і неділю, а в колгоспі забули все. Людей так приучили, що не знають і празника — роблять і роблять.

Оклей А. П. розповів про ворожий акт, здійснений групою місцевих активістів, очевидно, під керівництвом голови сільради. Вони увірвалися на досвітки, принижували хлопців, зірвавши гудзики у них на штанях, знущалися над ними різними способами — все це було для того, щоб покласти край цим зібранням:

Оклей Андрій Платонович

А.П.: Тоді була колективізація, гонєнія були за те, що не давали, щоб вечорниці були, щоб ніякої банди не заводилось.

— А хто не давав?

А.П.: Голова сільсовєта і коло голови сільсовєта там були також активісти такі.
— Чи вони приходили до вас і казали, що ви не можете піти на вечорниці?
А.П.: Ні, просто не розрішали. Ми, то там була хата, отут за забором, його розкулачили, то вони прийшли, нас піймали у хаті, нам пуговиці повистібали на штанах і позсилали сюди, тоді вигнали, щоб розстегнені ж штани, — не побіжиш.

У багатьох місцевостях керівництво та комуністи побоювались будь-яких соціальних зібрань поза їхнім контролем і заборонили їх, залякуючи дорослих і навчаючи дітей комуністичним догмам у школі:

Осадча Устина Юхимівна

— Досвітки ви застали?
У.Ю.: Це ж були досвітки. Мені було десять років, а як стало 15 — колективізація, а діти, що вже після мене, цього не знають.
— Чим вони займалися?
У.Ю.: У школі їх учили співать „Інтернаціонал". У 1 класі в нас був хороший вчитель — Іван Степанович, то ми на німецькій мові вивчили „Інтернаціонал", революційні пісні співали. Народні пісні стали заглухать.
— На вулицях співали після колективізації?
У.Ю.: О, ні. Особливо в голодовки. Я на Рождєство приїхала в село — глухо, як після великої трагедії. То ж в кожній хаті ялинка стоїть, гості сидять, вас вгощають — після голодовки все кінчилось — нічого не стало.

Однією із головних причин зменшення популярності досвіток у процесі колективізації було те, що сільські клуби, створені офіційною владою, перебирали на себе соціальну функцію досвіток. Активісти, які розбудовували клуб на селі, одразу ж там започатковували безліч соціальних заходів: танці і концерти, а після війни — перегляд кінофільмів. Призначенням і головною функцією клубів була свого роду конкуренція із досвітками, спрямована на зменшення їхньої ролі у суспільному житті. Двоє опитуваних, Надежа М. М. і Медведенко М. І., зазначили, що досвітки зникли через виникнення клубів, і це був природний процес, не було ніяких заборон; селяни більше не потребували досвіток, оскільки могли збиратися в клубах.

Надежа Микита Миколайович

— А в хаті-читальні часом була музика?
М.М.: Була музика. Начали купувати музику. Коли вже совєцька власть була, то вечорниці одпадали, тоді вже хата-читальня.
— Чи всі дівчата, які ходили на вечорниці, пішли в клуб?
М.М.: Приходили туди і дівчата.
— Чи можна було там прясти?
М.М.: Тоді вже в хаті-читальні вже развітая культура больше була, больше. Церква одпала, а ті люди, які співали в церкві, збирались тоже, церковний староста підбирав же охотників і співунів, он же підбирав хор.
— Як почався колгосп, і дівчата ходили на вечорниці, чи їм забороняли туди ходити?
М.М.: Нє, воно само отпало. Переборола ота жисть, ота хата-читальня переборола усе, там нєчего було дєлать, тут уже ні прядуть, ні шиють.

— Тут можна відпочивати, а там працювати?
М.М.: А там прядуть, да, отпало само по собі.

Медведенко Микола Іванович

— На досвітки доводилось ходити?
М.І.: Аякже. Дівчата собираються на досвітки: ідуть туди з прядками, а дехто з кужелем. Там сходяться, а ми туди гулять до дівчат. А як що, то й спать разом. Тоді мало пили, а співать співали. Ігри були, ворожіння.
— Коли пішли в колгоспи, то на вулицях перестали гулять?
М.І.: Да, ще й довгенько й при колгоспі гуляли, а потом само по собі пройшло. Побудували клуби, то большенство до клубу ходило. Німе кіно було. Вчителі постанови часто давали, а потім організовували.

Шевченко Ірина Яківна

— Під час колективізації не заборонили вечорниці?
І.Я.: Ніхто нічого, самі пакидалі. Хто б там шо казав, як воно вже пришло да того, що вже треба кидать.
— А коли це трапилось?
І.Я.: Ну, шо то те рабить треба, то те треба рабить — на вечарниці нєкада хадіть.

Подібна тенденція простежувалась і в реалізації іншої, проте первинної функції досвіток — домашнього виробництва одягу, білизни та інших виробів, призначених для дівочого посагу. Оскільки одяг промислового виробництва став доступнішим для селян, то для дівчат вже не було такої нагальної потреби витрачати час на прядіння, ткання, шиття і вишивання одягу та білизни, що складали скрині їхнього посагу. Придбання в магазинах та лавках одягу фабричного виробництва стало нормою для багатьох селян у роки колективізації. Аж до її початку жінки ретельніше за чоловіків зберігали своє старовинне вбрання ручної роботи; чоловіки ж ще за двадцять років до колективізації почали постійно купувати собі одяг промислового виробництва у більшості регіонів. Як тільки жінки почали купувати собі фабричний одяг, то більшість із них одразу припинила або, принаймні, значно скоротила домашнє виробництво одягу — не лише того, що вироблялось на досвітках, а й будь-якого взагалі.

Павліченко Андрій Григорович

— Коли люди перестали ходити на досвітки?
А.Г.: Уже як стала колективізація, то перестали прясти. Уже появилась мануфактура, уже можна було за три карбованці штани купити. Да, мануфактура, тоді були кооператори.
— Люди не сумували за досвітками?
А.Г.: Та ні. Збиралися ввечері, гуляли на вулиці, понімаєш. Співали, танцювали, без ніяких, понімаєш. Оцього не було перерива.

Гончаренко Ганна Петрівна

— Чи збиралися на вечорниці?
Г.П.: Та то старші на вечорниці ходили, а ми на вечорниці не ходили. Ми так уже збирались, посидим, а то раньше так собирались, і прядки були.
— Ви вже не пряли?
Г.П.: Мати пряла, а ми вже не пряли. Так пряли ми таке скверне, як на вал там.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: ДОСВІТКИ

Андрієнко Павло Євтухович і Рябуха Агафія Іллівна

— Діду, чи ви ходили на вечорниці?
П.Є.: Ходив.
— Де це було?
П.Є.: В хаті, баба Манька (Окимиренко), вона тоді ще молода була.
— Чи вона сама жила?
П.Є.: Вона сама жила і дівчина, дівчина й досі жива, а баби тієї нема. Хоч вона вже не дівчина, а молодиця.
— Це було до війни?
П.Є.: Да.
— Що там робили?
А.І.: Дівчата ходили прясти, шити.
П.Є.: Дівчата то співають, то викаблучуються так, шуткували. Дівчата самі не жартуватимуть, то з хлопцями.
А.І.: Дівчата роботу роблять, а хлопці перебивають, не дають робити.
— Чи дівчата пряли в п'ятницю?
П.Є.: Да, бувало й таке.
— А в неділю на гуляння хлопці приводили музику?
П.Є.: Да.
— Яка музика була?
П.Є.: Балалайка, гітара, дзенькало і гармошка.
. . . . . .
— А яка різниця між досвітками і вечорницями?
А.І.: Хто його знає. Оце ж на досвітках там вони прядуть, шиють, там можуть і ночувати, це те саме.
— Вечорниці були ввечері?
А.І.: Да.
— А досвітки вдень?
А.І.: Ні, ото ж кажуть, це вже празник пройшов, наберуть прядку там, гребінь і йдуть на досвітку, прядуть дівчата. Так шо вдень тоді не ходили, ніколи було ходити, це все ввечері.

Вовченко Павло Ілліч

— Збиралася молодь на кутках?
П.І.: Літом по вулицах збирались, а зимою на досвітках. Літом на дворі гуляють гуртами. На досвітках з дівчатами спали, як сімейні.

Воропай Софія Іванівна з Ігнатюком Іваном Михайловичем

— А де у вас на досвітки збирались?
С.І.: Я й до себе на досвітки збирала дівчат.
— Чи платили за ту хату, де сиділи?
І.М.: Ні, не платили.
— А чи треба було приносити щось їсти?
І.М.: Ні. Одна дівчина жила, то до неї сходились на досвітки і дівчата й хлопці. Дівчат збирається п'ять або шість та й сидять шиють, казьонне шили.
— Чи збиралися дівчата вдень працювати?
С.І.: Збиралися. До нас були збиралися. Мати не любила, коли ввечері у нас збирались, дасть півлітру гасу і йди до баби. А вдень було в нас дівчата у садку збирались, а живемо ми одні, одна наша хата, а кругом болото, дерево.
— Як називалось, коли дівчата вдень збирались?
С.І.: Швачки.
— Чи досвітки були цілий рік?
С.І.: Досвітки цілу зиму.
— А коли починались?
С.І.: Як морози начались — оце вже й досвітки. Після Покрова.
— А коли закінчувались?
С.І.: А кінчаються це вже на Масницю, як Піст, бо вже гріх співати пісень, то й кінчаються досвітки.
— А які музиканти були на досвітках?
С.І.: Ніяких не було.

Гатько Галина Іванівна

— А де дівчата збиралися на вечорки?
Г.І.: На вечорниці. Та баба була, нема тої баби, вона у голодовку десь заділася, заїхала, нема.
— А чому до неї збиралися?

Г.І.: Ну, вона жила вдова, не було нічого в неї, їй нравиться, навозять їй гілля дівчата топити, а в неї нічим топити. І ото й збиралися.
— А чи приносили гас, керосин?
Г.І.: Керасін приносили, світили лампами.
— Чи також платили їй щось?
Г.І.: Та ото ж гілля принесуть.
— Скільки там дівчат було на вечір?
Г.І.: Штук десять.
— Чи хлопці ходили, як ви пряли?
Г.І.: А хлопців повна хата. Ми прядемо, а вони сидят, не дают прясти.
— А що вони робили?
Г.І.: Сидят та судят дівчат, де які дівчата: де гарні, а де пагані. Отакі то хлопці були.
— Чи там і спали?
Г.І.: А то шо, і хлопці сплят, і дівчата, було колись.
— А батьки сварилися?
Г.І.: Та хоч сварились, хоч не сварились.
— А дівчата спали з своїми хлопцями?
Г.І.: Із своїми.
— Чи було, що хлопці билися за дівчину?
Г.І.: Билися, колись билися. Я ось вам скажу, я була погана дівка, співала гарно. Ну, мене всі хлопці любили, як понаходять хлопці повну хату, та всі до мене хлопці, всі до мене. А дівчата сердяться, шо мене всі хлопці.
. . . . . .
— А коли починалися вечорниці?
Г.І.: Та восени, від Покрови. Як сінтябрь місяць начнеться, шили, а уже від Покрови прядуть.
— А що було, як у свято прядеш, чи бувало, що Бог покарає?
Г.І.: Та не було ж такої моди тоді, тоді празнували всякі празники. Було, як ходим на вечорниці та надоїсть прясти, а в Пилипівку та самі празники, а ми раді, шо празники, шо не прясти.
— А як на Андрія гадали у вас?
Г.І.: Я не знаю, в нас на Андрія не гадали нічого.
— Чи були вечорниці літом?
Г.І.: Нє.
— А після Великодня були вечорниці?
Г.І.: Ні, до Великодня вже наймає. Вже після Великодня понаймаються дівчата вже на буряки, а тоді ж позаробляють на буряках подарки, понашивають собі спідниць гарних, гроші принесуть, тоді понакуплят собі, а тоді ж уже йдут на вечорниці, уже сватають.

Гончаренко Ганна Петрівна

— Чи збиралися на вечорниці?
Г.П.: Та то старші на вечорниці ходили, а ми на вечорниці не ходили. Ми так уже збирались, посидим, а то раньше так собирались, і прядки були.
— Ви вже не пряли?
Г.П.: Мати пряла, а ми вже не пряли. Так пряли ми таке скверне, як на вал там.

Грушівська Софія Тимофіївна

— А чи були у вас досвітки або вечорниці?
С.Т.: Були, раньше ходили і на досвітки, і на вечорниці.
— Яка різниця між досвітками і вечорницями?
С.Т.: Ну, то як на досвітки іде, то за прядку та пряде, тамечки сходяться в хату одну та прядуть, то це називається досвітки, це ввечері. А вечорниці, то це дівчата ввечері збираються на вигоні та співають.
— А де збиралися на досвітки?
С.Т.: А де хата така єсть: де мати одна або сирота яка.
— А коли ішли на досвітки, то чи приносили керосін, чи щось платили?
С.Т.: Ні, приносили великий каганець такий, щоб поставити посеред хати, а кругом посідають на стільцях та прядуть, а хлопці поза спиною в карт гуляють або що.

Заєць Андрій Соломонович

— Розкажіть, де ви парубкували?
А.С.: На вулиці літом, вигін у нас, збираються дівчата, хлопці, гуляють, співають. А зимою, це як вечорниці, збираються дівчата там, шиють, вишивають, таке, вони тіко протів п'ятниці шиють, бо в п'ятницю не прядуть. І ото за керасин за вечорниці платили — по копійкі скидаємось, це нас там хлопців більш п'ятанадцять, так карасини хватить тої палити, як вона була, мать, три копійки літра.
— А кому скидались?
А.С.: Ну, допустім, у мене вечорниці, значить, мені і скидають, я купую, потом пускаю їх, ото таке діло.
— Що хлопці робили на вечорках?
А.С.: Нічо, у карти сядуть та грають, просто так в дурака.

— *Чи лягали там спати з дівками?*
А.С.: Було таке.
— *Чи хлопці ходили в інші села?*
А.С.: Ходили.
— *В які села ви ходили?*
А.С.: Та там була Кобзарівка.
— *А дівчата ходили в другі села?*
А.С.: Ні, це вже ні.
— *Чому?*
А.С.: Ну, знаєте, воно не прийнято. Це парубки йдуть, йдуть, так поб'ються, там зачнуть битися.

Замогильна Ганна Василівна

Г.В.: Коли колгоспів не було, то зімою вечорниці були. Наймаємо хату на цілу зиму у тих, хто бідний. З осени, як уже на дворі холодно гулять, то ідемо у хату. Субота і неділя — гуляємо, в будень день не гуляли, бо пряли і роботи було багато. Як який празник, то підемо увечері, погуляємо. Поки Різдво пройде, то каждий вечір ходили гулять в хату.
— *Щось платили цій жінці?*
Г.В.: Платили, аякже. Чи в'язку соломи, півлітри карасіну, то картоплі відро, то хлібину, кусок сала, олії — це дівчата з дому несуть, а коли молока. І гуляли до Посту. Як Піст начався, і вже весь Піст із хати ні шагу. Кажуть батьки: „Гулять не можна і співать не можна — гріх співать". Аж поки Паска — уже тепло на дворі — гуляйте. Тільки до посту наймаємо хату, а платили дівчата, не хлопці.
— *Чи брали з собою щось їсти?*
Г.В.: Ні, не брали. Роботи не брали, бо субота й неділя. Як колись дівчата рушники та сорочки вишивали, то пряли — і на прядки, і на веретена пряли. Де бідна жінка, то каже: „Приходьте, дівчата, до мене в будень і погуляєте". Чоловік в суботу тільки приходить, а вона вдома з дітьми, і їй скучно: „Дівчата, приходьте до мене та вишивать будете або прясти". Ми приходимо. Хлопці прийдуть, погуляють та йдуть додому. І ми чи до одинадцяти, чи до дванадцяти пошили і йдемо додому, а хто хоче, то може остаться в неї спать. Оце так було.
— *Бувало так, щоб дівчата з хлопцями разом лишалися спати?*
Г.В.: Боже сохрані. Тоді так було: прийдуть до нас гулять, а ми даже не знаємо, чий це хлопець. Аж коли колгоспи стали, і всі стали в один ходить, то аж тоді ми усіх людей узнали. Як літо або неділя, то хлопці йдуть до нас гулять, співають і музика, на дворі гуляють. Сходимось ми і один одного не знаєм, бо тоді каждe дома жило. Гуляла одна з хлопцем, приходив той хлопець в неділю. Дівчата стоять, а хлопці кружком отдєльно, чи грають, чи музика, чи балалайка, чи скрипка. Колись було, як неділя, під каждую хату баби сходяться і мужики сходяться, то в карт грають, то ще щось. Щоб удень той хлопець, що гуля, та підішов до мене — Боже сохрани, ніхто не бачe. Тоді так гуляли: хлопці отам стоять, а дівчата отут, бо кругом баби і мужики — всі бачуть. Хати були такі: лава одна, друга, піл, лежанки, а коло печі лантух соломи. Хлопці на соломі полягають, а курить в хаті — Боже сохрани, на двір. Хлопці тоді табак курили.
— *Хлопці співали, як збиралися в хаті?*
Г.В.: Ні, та вони не співали. Як який з музикою прийде, то що–небудь приспівує, і дівчата приспівували. Тоді хлопці з дівчатами по три годи гуляли, хлопець до неї і грама не торкнувсь, і даже не згада нічого плахого. Хлопці і дівчата були совісні, бо тоді воспитаніє не таке було.

Зоря Катерина Костянтинівна

— *Як ви були ще дівкою, то як ви дівували? Чи ви ходили на вечорниці?*
К.К.: Як дівували, вечерниць тоді таких не було, шоб в хаті, на вулиці погуляють та й усе. А хати найнятої в нас не було.
— *А було, щоб дівчата разом збиралися прясти?*
К.К.: Нє, не було. Кажен у своїй хаті. Кажен собі як хоче, так і дбав.
— *Що ви пряли?*
К.К.: Усим обдягалися: в нас і спідниця, й кохточка було полотняне, а тоді, як я стала дівкою, то тоді вже в мене стала й жикетка намірана. А так свита, піджак дубльоний, кожух такий, ну, сами одівалися.

Кравченко Ярина Максимівна

— *Чи ходили на досвітки?*
Я.М.: Були досвітки, ходили і при німцях.

Кривченко Одарка Яківна

— *За колгоспів на досвітки збиралися?*
О.Я.: Ні, досвіток не заводили вже.

— *Чи забороняли?*
О.Я.: Ніхто і не забороняв, а якось так, що не йшли. Дома вже пряли.
. . . . . .
— *Як стали клуби, чи ходили на досвітки?*
О.Я.: Не було. Я в клуб не ходила, бо дітьми заклопотана була.

Кузьменко Данило Йосипович

— *Чи хлопці приводили музику, як з дівчатами гуляли?*
Д.Й.: Ну, були, а як же. В нас були музиканти — такі скрипачі сильні були. Один такий дуже бєдно жив, а на скрипку іграв, страшне грав і красіво.
— *Чи це був хлопець, чи трошки старший чоловік?*
Д.Й.: Нє, хлопець. Він молодший мене ще був. Були й стариші.
— *Чи він ще живий?*
Д.Й.: Того нема, він чи з голоду помер, чи шось таке.

Марченко Олександра Федотівна

— *Як ви дівували?*
О.Ф.: Це пособіраємось на гулянія дівчата на вулицях.
— *Чи були у вас вечорниці?*
О.Ф.: Були вечорниці. Вечорами то собиралися в хатах, шили, пряли дівчата.
. . . . . .
— *Як почалися колгоспи, чи були ще вечорниці?*
О.Ф.: Вже як почали колгоспи, то почали людей тягать, вже того не було.

Медведенко Микола Іванович

— *На досвітки доводилося ходити?*
М.І.: Аякже. Дівчата собираються на досвітки, ідуть туди з прядками, а дехто з кужелем, там сходяться, а ми туди гулять до дівчат. А як що, то й спать разом. Тоді мало пили, а співать — співали. Ігри були, ворожіння.
— *За колгоспів на вулицях перестали гулять?*
М.І.: Да ще й довгенько й при колгоспі гуляли, а потом само по-собі пройшло. Побудували клуби, то большинство до клубу ходило. Німе кіно було. Вчителі постанови часто давали, а потім організовували.

Надежа Микита Миколайович

— *Чи хлопці часом наймали музикантів?*
М.М.: Музиканти були, гармонія, більшість гармонія.
— *Чи вони наймали дядька, чи хлопець грав?*
М.М.: Такий же хлопець, той же парубок, того ж возвраста, як і всі. То оженився гармоніст, вже він одпав, то молоденькі наростають. Отак.
— *Коли той гармоніст грав, то всі танцюють?*
М.М.: Танцюють.
— *А які танці танцювали на вечорницях?*
М.М.: Єх! Польку, більшинство польку, гопак.
— *А в хаті–читальні музика часом була?*
М.М.: Була музика. Начали купувати музику. Коли вже совєтська власть була, то вечорниці одпадали, тоді вже хата–читальня.
— *Чи всі дівчата, котрі ходили на вечорниці, пішли в клуб?*
М.М.: Приходили туди і дівчата.
— *Чи можна було там прясти?*
М.М.: Тоді вже в хаті–читальні вже развітая культура больше була, больше. Церква одпала, а ті люди, які співали в церкві, збирались тоже, церковний староста підбирав же охотників і співунів, он же підбирав хор.
. . . . . .
— *Як почався колгосп, і дівчата ходили на вечорниці, чи їм хтось забороняв туди ходити?*
М.М.: Нє, воно само отпало. Переборола ота жисть, ота хата–читальня переборола усе, там нечего було дєлать, тут уже ні прядуть, ні шиють.

— Тут можна відпочивати, а там працювати?
М.М.: А там прядуть, да, отпало само по собі.

Нехай Марія Максимівна

— А були у вашому селі вечорниці чи вечірки? Як називалися?
М.М.: Вечоркі, да. На вечоркі.
— А як це робилося?
М.М.: Ну, пасходятса, там чи шиють, чи прєдуть.
— До якоїсь баби в хату?
М.М.: Ну, да баби або да падруги. Да падруги пойдем да там чи шиєм, шилі ми, шилі, вишивалі там рушникі да рубашкі.
— А хлопці теж ходили?
М.М.: І хлопці приходилі.
— А що вони робили?
М.М.: А ані сиділи да гулялі, да дівілісь.
— А з вами не співали?
М.М.: Нє. Ані нє вмєлі спєвать.
— Хлопці мало вміли співати?
М.М.: Да.
. . . . . .
— А начальство не забороняло ці вечірки?
М.М.: Нє–нє.
— А якщо збиралися на якісь свята — Різдво, наприклад — наймали хату?
М.М.: Найнімалі хату. Просто падруга: „Приходьте да мене і в мене гатовтесь, і в мене будем гулять". Отак було. Не нанімали не за гроші, не шо, а просто так. Щедравать калісь ходілі.

Оклей Андрій Платонович

— Зі скількох років почали на вечорниці ходити?
А.П.: Та я на вечорниці ходив, мені було двадцять п'ять год, так я тіки женився. Та ходити ходив, і вечорниць не було. Тоді була колєктівізація, гонєнія були за те, шо не давали, шоб вечорниці були, шоб ніякої банди не заводилось.
— А хто не давав?
А.П.: Голова сільсовєта і коло голови сільсовєта там були тоже актівісти такі.
— Чи вони приходили до вас і казали, шо ви не можете піти на вечорниці?
А.П.: Ні, просто не розрішали. Ми, то там була хата, отут за забором, його роскулачили, то вони прийшли, нас піймали у хаті, нам пуговиці повистібали на штанах і позсилали сюди, тоді вигнали, шоб розстегнені ж штани — не побіжиш. Ну, хто втік, а хто не втік, ну розбіглись однаково поростібані.

Оклей Андрій Платонович

— А дівчатам що зробили?
А.П.: А дівчатам — ми не знаєм, шо вони робили. Це було діло давнє. А тоді став голод, тоже не женився, куди ж жениться, я сам все їздив і на Колачі, на Комарище, міняв хліб, муку міняли. Барахла набереш, то сорочки, то полотно, а на Кубані не було. Ми ходили в сорочках у таких полотняних, а вони ходили в сорочках, рядно називається, все таке рядно в обшем, з рядон шили штани й сорочки, а чо це так, хліба в їх багато було і хліб харош такий — білий такий, на вальцях мололи.

Олійник Віра Трохимівна

— Коли вже почалася колективізація, чи були ще досвітки і вечорниці?
В.Т.: Були, тіки так потаємно, бо вже вони презиралися, казали: розврат, та то собираються ледачі.
— Хто так казав?
В.Т.: Ну хто, керівники в селі ж уже, начальство: голова сільради та парторги, не парторги, а якось вони називалися іначе.
— Яка різниця між вечорницями і досвітками?
В.Т.: Різниця та, шо вечорниці це роблять увечорі, роблять там до дванадцяти годин чи до двух і розходяться. А досвітки — якшо дівчата залишаються там, поспали годину чи скіки і

Олійник Віра Трохимівна

встають дуже рано вдосвіта — чи в три години, чи в чотирі — і начинають свою роботу прясти тошо, — то це досвітки.
. . . . . .
— Коли дівчата збирались на досвітки, чи треба було платити господарю?
В.Т.: Ну шо вони платили? Це вони несли своє шо-небудь там, готовили вечерю, то вже господарі не готовили, а дівчата зносили і разом з господарями вечеряли. Поспівають потом, пограють тошо. Ну, звичайно, як у когось чужого, як у якоїсь удови там збиралися, ну, то платили. Хлопці наймали музики, купляли хазяйці або хустку якусь гарненьку, або шо. А як збираються оце, як ходили до нас, то це приходив материн брат та його товариш, то ті нічого не платили.
— Приходили люди з кутка чи з села взагалі?
В.Т.: Як де, то з кутка приходили, а як де до родичів, то й ішли іздалеку із села. Бо так не дуже батьки й пускали на досвітки, шоб не було нічого паганого, а вже як до родичів, то пускають.

Осадча Устина Юхимівна

— Досвітки ви застали?
У.Ю.: Це ж були досвітки. Мені було десять років, а як стало п'ятнадцять — колективізація, а діти, що після мене, вже цього не знають.
— Чим вони займалися?
У.Ю.: У школі учили їх співать Інтернаціонал. У 1–му класі у нас був хароший вчитель — Іван Степанович, то ми і на німецькій мові вивчили Інтернаціонал, революційні пісні співали. Народні пісні стали заглухать.
— На вулицях співали після колективізації?
У.Ю.: О, ні, особливо в голодовки. Я на Рождєство приїхала в село — глухо, як після великої трагедії. То ж в кожній хаті ялинка стоїть, гості сидять, вас вгощають. Після голодовки все кінчилось, нічого не стало.

Павліченко Андрій Григорович

— А досвітки якось від вечорниць відрізнялись?
А.Г.: Оце ж ті самі вечорниці ці досвітки. Оце воно одно. Каже: де? На досвітках. Де? На вечорницях. Оце ж воно.
— Коли вже не було досвіток, коли люди перестали ходить на досвітки?
А.Г.: Уже, як стала колективізація, то перестали прясти. Уже появилась мануфактура, уже можна була за три карбованці штани купити. Да, мануфактура, тоді були кооператори.
— Люди не сумували за досвітками?
А.Г.: Та ні. Збиралися ввечері, гуляли на вулиці, понімаєш. Співали, танцювали, без ніяких, понімаєш. Оцього не було перерива.

Панич Іван Васильович

— Що таке досвітки?
І.В.: Люди раньше були веселіші. Вони раньше як роботу кончають, або празник і влітку, гуляють, ніхто не робе. Предчиста, Спас, Різдво, Маковея, а тільки як жнива, то ідуть, а то гуляли і управлялись. Паска як підходе і сіять надо — ніхто нікуда три дня, а на четвертий поїхали і за два дні посіяли, а сіяли рукою. Свята зберігали обязатєльно і неділю, а в колгоспі забули все. Людей так приучили, що не знають і празника, роблять, і роблять.

Пивовар Варвара Ігорівна

— Чи забороняла досвітки влада?
В.І.: Бувало, під Німеччину забороняли, того шо сходилися на Германію брать, то вони повтікають. До мене, було, ввечері прийде поліцай: розпишись, шо в тебе ввечері не гуляють.

Полудень–Чуб Олександра Василівна

— Досвітки були?
О.В.: На досвітки ходили прясти, шили, вишивали.
— Де на досвітки збиралися?
О.В.: Збиралися по кожнім кутку. І на тім кутку. Хто сам живе, то приймає в хаті, хто один — чи мужик, чи баба. Ходили прясти і гуляли.
— Коли припинилися?

О.В.: Як началась колективізація. Так воно одпало, а молодіжі у нас нема, повиїжджали в города.

Рева Пріська Федорівна

— Чи ви ходили до клубу?
П.Ф.: Ні, не було клубу, ніякого клубу, вечорниці. Оце там вечорниці, там, а приходили іздалека хлопці, з чужих селів ото чують, як співають. Тепер не співають. Раньше як заспівають на вулиці, так луна йде хтозна куда, із отого села чути аж на Манилово, шо там дівки співають. Як насходять хлопці із музикою разною, і ото дівчат там штук сім, а хлопців хтозна скіко — і відтеля, і відтеля, хлопців було багато, дівчата ж не прийдуть. Наші хлопці ідуть туди або туди, а чужі сюди ідуть. А дівчата тіко сільські.
. . . . . .
— Чи хлопці приводили музикантів?
П.Ф.: І музиканти ходили. І ото як тюкне, так скрізь чути.
— Які музиканти?
П.Ф.: На скрипках, скрипки, гармошки.
— Одна скрипка чи скрипка й гармошка?
П.Ф.: Коли як, коли гармошка, ні, по дві не було, на вечорницях скрипка, то балалайка, то гармошка, одна якась.

Рясна Галина Іларіонівна

— А чи були у вас досвітки, вечорниці?
Г.І.: Були, ходили.
— Яке слово у вас вживали: досвітки чи вечорниці?
Г.І.: Досвітки, а вечорниці не казали.
— А хто організовував?
Г.І.: Оце ж гуляємо та кажемо: давай соберемося та будемо вишивать чи прясти. То, було, я всігда вишиваю. А додому спать ідемо, бо близько. На кутку собірались.
— Чи кожен куток мав свої досвітки?
Г.І.: Да, да. Це батько піде кудись чи мати гулять, а ми соберемося та шиємо, хлопці прийдуть та погуляють коли.
— Де збирались?
Г.І.: У хатах.
— У чиїх?
Г.І.: Оце якби до мене прийшли, аби матері не було.
— А чи була хата або вдови, або когось, яку наймали?
Г.І.: Не наймали ми.
. . . . . .
— А що сталось пізніше з досвітками?
Г.І.: Після войни уже цього не було.
— А під час війни?
Г.І.: Не було, бо тоді боялися з дому виходить.
— А чого це припинилось?
Г.І.: Хто його зна. Вже я тоді заміж пішла.
— А влада нічого не мала до досвіток?
Г.І.: Ні.

Семеняка Наталія Григорівна

— Чи ходили на досвітки після колективізації?
Н.Г.: Не ходили. Уже не пряли й не шили.

Смола Параска Федотівна

— Був у вашому селі клуб?
П.Ф.: Став клуб, як ми в колгосп пішли, то разів два чи три ходила, а то з дітьми. А коли замужем не була, то клубів не було. На досвітки ходили, то так десь погуляєш.
— Що робили на досвітках?
П.Ф.: За мого ряду не пряли, а мати розказувала, то вони ходили і прясти, і вишивать. У суботу і неділю зійшлися, погуляли, як музика є — потанцювали, поспівали чи в карти програли.

Сологуб Іван Кирилович

— Чи ви ходили на вечорниці?
І.К.: Ходив, я любив, я танцьор був.
— А куди ви ходили?
І.К.: Клуби були.
— Вже?
І.К.: А якже, вуголки були, в людей наймали, часні вуголки були. Часний вуголок — платили чоловіку.
— А шо йому платили?
І.К.: Не знаю, а єсть такі дома, шо вивезли, а хати то остались, значить, там і уголок. А клуб був общий. Ну більше по вуголках, там танці.
— А яка музика?
І.К.: І балалайка, і гітара, гармонія. Мені хоч хай зараз три кілометра, я вже йду, любив потанцювати.
— Які танці?
І.К.: Та любі: і козачок, і яблучко, і краков'як, оце такі одиночні. І на пару, як піду з дівчатами, крутився сильно, а дівчатами не занімався, ні в коєм случає, натанцювався й пішов додому.

Філатов Андрій Федорович

— А як ви вибирали [дівчину], то ви ходили на вечорниці, і вона вам сподобалась?
А.Ф.: Так же. На вечорници ходили, когда уже знают. Да й так було, на вечорници прийде, познакомились.

Чуб Федора Оксентіївна

— Досвітки були?
Ф.О.: Були досвітки. Йдуть на досвітки шить, вишивать, в'язать.
— За колгоспу збиралися?
Ф.О.: Збиралися. В нас не дуже, а в селі Трушевських сестра моя жила. Кажен вечір іду до неї. В неї дітей не було, то йдуть до неї на вечорниці, беруть шитво, каганець стоїть, і шиють, вишивають — хто собі, а хто в державу шив і здавав у Чегерин, і часів до дванадцяти. Брали заполоч і більшинство мужеські сорочки і там щось платили.

Чухліб Варвара Денисівна

— Чи наймали на вечорниці музику у вас у селі?
В.Д.: Ні. Як якісь вечорниці, то хтось із хлопців, як уміє грать на балалайку або на гітару, то це куди там — приходить та грає, а ми співаємо.
— Це було до колективізації?
В.Д.: Да.
— А після того вже не було вечорниць?
В.Д.: Як у кого, вже на вечорниці не збиралися. Саме тоді таке врем'я було, що усяк було.
— Як влада ставилася до того, що збиралися на досвітки чи на вечорниці?
В.Д.: Ніхто нічого. На позику підписувалися, то до півночі ганяють, щоб розписувалися, всього було. Чого я тільки не пережила.

Чучупак Дмитро Михайлович

— А ви на досвідки не ходили?
Д.М.: Я ні ше. Ще я був і моложавий. А потім поїхав до Києва.
— А в Києві досвіток не було?
Д.М.: Все культурно було. Я тільки з Олеєю зустрічався.
— Досвітки — це ж спілкування?
Д.М.: Досвідки — це коли кавалєр до своєї коханої іде і проводить додому, і лишається з нею ночувать в стодолі.
— До весілля?
Д.М.: До весілля.
— І дозволялося?
Д.М.: Дозволялося. Батьки могли знать. То вже воно було, як росіяне кажуть, помолвка.

Шевченко Ірина Яківна

— Під час колективізації не забороняли вечорниці?
І.Я.: Ніхто нічо, самі пакидалі. Хто б там шо казав, як воно вже пришло да того, шо вже треба кидать.
— А коли це трапилось?
І.Я.: Ну, шо то те рабить треба, то те треба рабить. На вечарниці нєкада хадіть.

Клуби

Приблизно з середини 1920–х і до кінця 1940–х років у радянській Україні було створено мережу соціальних центрів. У більшості сіл вони ефективно замінили досвітки. Їхні програми були призначені не лише для молодого покоління. Програми, що були під контролем активістів, складались головним чином із нових радянських культурних норм,

призначених витіснити старіші культурні норми селянського суспільства[4]. Хоча ще до Першої світової війни у деяких селах існували читальні, соціальні (публічні) центри радянського періоду були значно більшими за чисельністю та мережею розповсюдження. У 1930–ті роки у більшості районів ці центри були відомі як „клуби", хоча в 1960–ті роки їх здебільшого перейменували в „будинки культури". Вони пропонували широкий спектр заходів і видів діяльності на дозвіллі. Як уже було зазначено, офіційна влада наказувала колгоспникам збиратися в них, щоб брати участь у зборах того часу, найчастіше приурочених радянським святам — 1–го травня або 7–го листопада. На зборах часто відбувалися музичні концерти за участю місцевих ансамблів, а ввечері — танці та співи (Кушнір П. І., Безкоровайна П. М.). До того ж, на зборах вручались спеціальні нагороди тим колгоспникам, які вважалися найпрацьовитішими за останні кілька місяців (Єщенко М. О.). Клуби також були місцем, куди колгоспники приходили потанцювати в кінці тижня і де відбувалися музичні концерти. У них проходили публічні лекції для колгоспників, у яких розкривались нібито переваги соціалізму.

У багатьох місцевостях нові клуби було збудовано у 1960—1980–ті роки, часто — на місці старих клубів. У нових будинках культури стало можливим урізноманітнити розваги, найпопулярнішим із яких став кінопоказ. Пізніше приміщення клубів і їх діяльність у 1930-ті роки були інші. Старі клуби, більшість з яких були засновані приблизно в період з 1926 по 1950 рр., розташовувались у будинках, які стояли до того й були конфісковані місцевою владою: церкві, синагозі, хаті священика або хаті вигнаної (як правило, засланої чи репресованої) сільської родини. Багато опитуваних, обговорюючи процес створення сільських клубів, зазначило, що більшість із них були започатковані разом із колективізацією або одразу після неї (серед них: Кузьменко Д. Й., Гацько Ф. Ю., Іванченко М. Г., Побережник Н. М. і Тарасенко Г. Т.). Рясна Г. І. розповіла, що клуб в її селі розташовувався у хаті засланої сім'ї. Пізніше цю хату зруйнували, і на її місці вибудували новий клуб. Таку саме картину описали Побережник Н. М. і Клименко Г. І. Опитуваний Кузьменко Д. Й. розповів, що клуб було відкрито у будівлі колишнього шинку. Троє опитуваних засвідчили, що клуби були створені у будівлях колишніх синагог (Безродня Г. Й., Чухліб В. Д. і Мушинський І. С.). Останній вказав, що в його селі клуб відкрили ще в 1926 році.

Місце знаходження клубу часто змінювалось, коли місцеві активісти піддавали репресіям нові і нові сім'ї, й відповідно, створювався вибір більших і кращих будівель з числа конфіскованих. Надежа М. М. розповів що перший клуб у його селі було створено у 1928 р. в хаті засланої сім'ї. Кількома роками пізніше було засуджено місцевого священика, і в його хаті організували клуб — до речі, дуже зручно, оскільки там було шість кімнат. Тарасенко Г. Т. розповіла, що в 1930–ті роки клуб розташовувався у колишній хаті священика. Після війни клуб перемістився до будівлі церкви. У 1960–ті роки збудували новий клуб. Удовиченко І. К., Безкоровайна П. М., Джирма А. Я. та Іванченко М. Г. розповіли про те, що перший клуб був у колишній хаті священика, а новий збудували у повоєнні роки. Полудень О. В. зазначила, що була у сільському клубі лише один раз у своєму житті. Його розмістили у колишній сільській церкві. Вона не могла дивитися на осквернення церкви, тож ніколи не заходила туди. Опитувана була дочкою місцевого репресованого священика.

Із самого початку організаторами клубів були активні прихильники державного

[4] В інших публікаціях я назвав ці нові радянські культурні норми „паралельною культурою" — див. Нолл (1993а).

Хата-читальня в с. Шевченкове Звенигородського р–ну Черкаської обл. 1920-ті роки.

устрою. Тільки вони були наділені владою конфіскувати хату у сім'ї, садибу священика, церкву або синагогу і перетворити будівлю на сільський клуб. Лише кілька опитуваних знали достатньо про організаторів клубів і обговорювали це питання. Надежа М. М. розповів, що організовували та керували клубом у його селі місцеві комсомольці. Філатов А. Ф. з іншого боку запевнив, що до його села приїздили люди з інших місць, щоб організувати клуб та його діяльність. Більшість із них залишались на місяць чи два, а потім їм на зміну приїздили інші. Він вважав, що всі вони приїздили із харківської фабрики. Макіїва Г. К. також зазначила, що організатори клубу були не з її села. До того ж додала, що вони привезли свої інструменти, здебільшого гармошки та балалайки.

Директора чи керівника клубу завжди називали завідуючим: завклуб. У 1930-ті роки частіше, але не завжди, це був чоловік, як правило, приїжджий і призначений на цю посаду у селі, хоча у цьому випадку також було багато винятків, коли місцеві селяни працювали і навіть керували клубом. Завклуб був не єдиним „культпрацівником" на селі. Часто також був у клубі музичний керівник. Всі визначні „культпрацівники" проходили спеціальну підготовку в НАРКОМОСі. Вони вивчали педагогічні методи і прийоми: як поставити театральну сценку і виконати музику, як читати музичні ноти. До колективізації на селі лише члени церковного хору вміли читати ноти. Ця ситуація змінювалась від села до села, в деяких хорах виконавці здебільшого співали напам'ять, а в інших їх вчили нотній грамоті. З розбудовою колективізації, закриттям або знищенням церкви, створенням сільських клубів, викладання нотної грамоти перемістилось до клубу, що означало великі зміни[5].

[5] На початку XX–го ст. існувала велика кількість сіл у Центральній і Східній Україні, де були створені товариства самоосвіти — Просвіта та ін. Активісти цих товариств часто включали до своєї діяльності музику—

Музика, яку вчили, була не релігійною і також не місцевою, а радше національною або міжнародною: народні пісні в обробці міських композиторів, російські пісні різних жанрів, міські популярні пісеньки та пісні, що прославляли радянську державу та її героїв[6]. Безродня Г. З. коротко описала процес вивчення нот колгоспниками. Завклуб та/або музичний керівник також ретельно стежили за списками репертуару: що дозволялось вчити і що було заборонено (дозволений і заборонений репертуар). Безродня Г. З. брала активну участь у діяльності клубу в той час. Її чоловік був завклубом у селі. Вона назвала ту частину репертуару, що була обов'язковою для хорового виконання (пісні, що прославсляли Леніна, Сталіна і т. п.), до числа заборонених належали так звані „українські". Вона розповіла про те, що відбір пісень для кожного концерту на селі проводився представниками офіційної влади як колгоспу, так і з районного центру.

Безродня Галина Захарівна

— Чи обов' язковим було на Жовтневі свята співати пісню про Леніна чи про Сталіна?
Г.З.: Співали.
— Чи перевіряли репертуар, що ви співали?
Г.З.: Перевіряли обов'язково. Складають репертуар, а без превірки не можна було. Ставляли більш українські вистави. Все провірялося.
— Хто приходив?
Г.З.: Районо.
— Ваш чоловік був директором клубу, то він сам складав репертуар?
Г.З.: Складали керівники, і він ходив затверджувати.
— Йому щось забороняли?
Г.З.: Він сам знав, що можна, а що не можна. Раніше ми співали: „Закувала та сива зозуля", то її не можна було співати.
—Чому?
Г. З.: Бо українська.

Вакулич А. М., колишній учитель, також описав ситуацію, як активісти вимагали певний репертуар. Він згадував, що ще молодим організував хор у сусідньому селі. Хор мав репертуар переважно з українських пісень. Партійці прийшли до нього і вимагали, щоб він змінив репертуар хору. Він також сказав, що був такий зляканий арештом, що спалив всі свої книжки і музичі ноти, які стосувались української культури.

Вакулич Антон Мефодійович

— Чому ви знищили свою бібліотеку?

частіше хорову, рідше інструментальну. У деяких місцевостях національний репертуар був покладений на ноти і широко розповсюджений ще до колективізації (див.: Noll 1994). В інших місцевостях церковний хор виконував національний репертуар. Куцевол М. Г. розповів, що в його селі церковний хор був дуже активний і пропагував патріотичні пісні, наприклад, „Ще не вмерла Україна" тощо.

[6] Надрукований репертуар, який було покладено на ноти, відрізнявся від практики усних співів, яких навчалися з дитинства. Серед інших фактів, нотний репертуар міг поповнитись звідусіль і розповсюдитися практично скрізь. Місцевий репертуар, який виконувався напам'ять, практично неможливо було передати в якусь іншу місцевість. Винятком були спроби покласти народні співи на музику, змінюючи оригінали внаслідок обмеженості нотного стану. Однак ці твори, покладені на ноти, вже можна було передавати до інших сіл і регіонів. Вочевидь, це вже не було усне музичне виконавство.

Вечір в клубі. Гельмязівський р–н Черкаської обл. 1924 рік.

А.М.: У 33–му році я був арештований. З лютого до вересня сидів у тюрмі, а вийшов, і почав знищувати свою літературу: пісні, художню літературу все спалював і знищував, пісні Лисенка Миколи знищив. Боявся арештів. Причеплять українізацію та народні пісні. Я холостяком працював і організував у Корделівці хор. Там були тільки народні пісні. Їздили в сусіднє село, виступили. Мені почали партійні говорити: „Подумаєш, хор, кормить нас здохлими козаками", — бо ми думи співали. Це мене образило, і хор розлетівся, не було як його тримати. Актив заводський почав вимагати другого репертуару, а другого не було.

Худик П. В. також був завклубом у 1930–ті роки. Він розповів, що пісні про Леніна були обов'язковими, але ніхто не перевіряв, чи дотримується він дозволеного репертуару. За його словами, ситуація здавалася такою, ніби репертуар був сталим, і в нього ніхто ззовні не втручався. Олійник В. Т. подала зовсім іншу точку зору. Коли вона була дівчиною, то часто спілкувалася з директором сільського клубу з сусіднього села. Його репресували на початку 30–х років за те, що не дотримувався дозволеного репертуару. Серед інших пісень він виконував (не зрозуміло, в якому контексті) „Ще не вмерла Україна", за що його заарештували, і більше ніхто про нього нічого не чув.

Клубний хор був авангардом соціалістичної культури в тих селах, де його було створено[7]. За свідченнями кількох опитуваних, у їхніх селах не було хору у 1930-ті роки (Пивовар В. І.,

[7] За моїми спостереженнями, в більшості сіл радянської України до 1940-х років був клуб або, принаймні, читальна кімната.

Нехай М. М., Ломинога М. І.). Кравченко Ф. Й. зазначив, що в його селі не було клубу взагалі аж до кінця війни. Члени хору були відомими людьми у селі, їхні виступи були невід'ємною складовою зборів і практично кожних зібрань, які скликали представники колгоспної та державної влади. Вони допомагали пропагувати радянську музичну культуру і були інтегральною частиною трансформації регіональної культури селян в паннаціональну радянську культуру. Клубний хор завжди був змішаний — чоловіки та жінки, хоча в більшості сіл жінок у хорі було більше, ніж чоловіків. Найважливіші обробки були у формі САТБ (сопрано, альт, тенор, бас). Вони організовувались або завклубом, або музичним керівником, що працював у цьому сільському клубі. Тарасенко Г. Т., описуючи свою участь у клубному хорі, з гордістю говорила, що вона вчила ноти, тож могла виконувати музичні твори, які були під силу тільки тим, хто міг розбиратися в партитурі. З точки зору виконавства (не з позиції пасивного сприйняття) то була елітна музика для елітної групи. У більшості сіл було небагато людей, можливо, двадцять, тридцять чи п'ятдесят, які брали активну участь у програмах клубу (хор, музичні ансамблі, театральні вистави). Куцевол М. Г. розповів, що ті самі люди виступали в хорі та в театральних виставах. Решта селян приходила до клубу тільки тоді, коли було наказано з'явитися на збори, або за власним бажанням на популярні танцювальні вечори або на концерти чи вистави, і часто з великим ентузіазмом (як описує Іванченко М. Г.). Але відносно всіх цих подій, за винятком танцювальних вечорів, вони були як пасивні глядачі, а не активні виконавці.[8]

З початку 1930–х років спостерігається дуже мала гнучкість у репертуарі більшості місцевих хорів. Проте були й винятки з цього правила. Наприклад, Безродня Г. З. зазначила, що в її селі офіційний клубний хор, який, зазвичай, пропагував нову радянську музику, на Різдво ходив селом, співаючи колядки (це було, мабуть, у 1930–31 роках — до голоду, або після нього — в 1934–35 роках; вірогіднішим виглядає перше). Трошки пізніше, але точно наприкінці 1930–х років ця практика припинилася, і клубний хор вже не співав колядки, „бо вже дивилися на це не так, як треба, і ще стали людей забирать, то одцуралися од усього люди". Власне сам факт терпимості до цього на початку 1930–х років був не типовим. Куцевол М. Г. описав іншу аномалію, коли церковний хор 1920–х років став клубним хором у 1930-ті роки після того, як було зруйновано місцеву церкву. Опитуваний зазначив, що репертуар у них був неоднорідний. Надежа М. М. говорив практично про таку саму ситуацію. Разом з тим, не поставало питання, щоб виконувати щось інше, крім пісень із дозволеного репертуару: окрім стандартних народних пісень вони співали „про Лєніна, як Лєнін народився, як жив, яку жизнь дав".

Завклубом, крім того, що керував хором, відповідав за різноманітні види діяльності. До цих видів діяльності входили: постановка театралізованих вистав (найчастіше опитувані називали „Наталку–Полтавку"); навчання або контроль за навчанням гри на музичних інструментах, найчастіше — у складі оркестру або ансамблю струнних інструментів (куди входили: кілька різновидів мандоліни, балалайки, гітари, значно рідше — бандура; або іноді змішаного струнного ансамблю з одною, двома, трьома мандолінами, гітарою,

[8] Це одна із принципових розбіжностей між місцевою сільською культурою та міською культурою — розбіжність, що є актуальною практично у всьому світу. У першому контексті практично кожен бере участь і грає певну роль у культурних заходах. У другому — більшість людей залишається пасивними спостерігачами, у той час, коли невелика кількість учасників виконує музичні та театральні ролі з якоїсь конкретної нагоди, події, свята тощо.

Учасники постановки драми Т.Г. Шевченка „Назар Стодоля", с. Бурімка Чорнобаївського р–ну Черкаської обл. 1924 рік.

балалайкою, іноді — скрипкою). Також розповсюдженими були ансамблі духових інструментів (Фірман А. С.). Взагалі існувало безліч ансамблів, особливо, струнних інструментів, описаних багатьма опитуваними (Рясна Г. І., Ткаченко А. Ю., Овчаренко А. І., Явдошенко В. А., Полудень О. В., Однорог О. В., Барбазюк В. С., Кузьменко Д. Й. і Чухліб В. Д.). Джирма А. Я. брав участь у таких ансамблях як гітарист. До складу ансамблю в його селі входили: три скрипки, три мандоліни, три гітари і одна бандура. Його організував і керував ним завідувач клубом. Ансамбль виїжджав на виступи до сусідніх сільських клубів. Значно менше було ансамблів бандуристів. Рясна Г. І. описала, як ансамбль бандуристів із сусіднього містечка приїздив з концертами до клубу в її селі. Опитувана Пособілова О. І. розповіла, що в її селі завклубом організував кілька ансамблів: один — гітаристів, другий — балалаєчників, третій — виконавців на мандолінах, хоча тут йдеться вже про 1940–ві роки.

Виступи вокальних та інструментальних ансамблів сільського клубу відбувались у дещо іншому контексті порівняно до того, як це відбувалося до колективізації. Крім концертів у місцевому клубі (найтиповіші обставини для виступів), деякі ансамблі виїжджали з виступами до сусідніх сіл або, навіть, до клубів по району. Деяких запрошували брати участь в олімпіаді — у конкурсі, де віртуозне виконання оцінювалось спеціальним журі. Журі нагороджувало призами ансамблі, різні за своїм жанром і складом виконавців. Фотографії переможців публікувались в газетах разом із коротенькими статтями про ансамблі, їхніх художніх керівників (зазвичай, з числа активістів) і представників району чи області (також активістів), які керували ними. Естетичні критерії були чітко міського походження: чим віртуознішим або навіть голоснішим було виконання, тим вища була оцінка. Таким чином скрипаль, який виконував у найшвидшому темпі, або

Капела ім. Т.Г. Шевченка, с. Шевченкове Звенигородського р–ну Черкаської обл. 1930-ті роки

вокаліст, який наближався до стилю бельканто, найчастіше ставали переможцями[9].

Олійник В. Т. описала, як вона була учасницею однієї із таких олімпіад в 1936 році. Вона з батьком та матір'ю організували тріо, яке з ентузіазмом підтримало місцеве керівництво. Їх запросили в Київ для участі в олімпіаді співати народні пісні, де вони отримали в своїй категорії премію і, між іншим, дістали платівки з піснею, що прославляла Сталіна, — „Речь Сталина". Після повернення додому керівництво знову запропонувало їм поїхати до іншого міста й взяти участь ще в одному конкурсі, але батько відмовився, аргументуючи тим, що надто багато вдома роботи, щоб їхати зараз. Для того, щоб переконати їх, додому приїхало місцеве та районне керівництво, виділили машину — виходило так, що хотіли вони того чи ні, але повинні були брати участь у тому конкурсі.

Олійник Віра Трохимівна

В.Т.: ...батько не хоче, корова має отелитись. Я в школу ходжу, та батько каже: „Не поїдем". А приїхав з політвідділу Іван Григорович Дячков.

— Із Звенигородки?

В.Т.: Нє, був Вільшанський район, приїхав він і ще якийсь приїхав, того я не знаю, і прийшов голова сільської ради, що таки треба поїхать. То цей голова сільської ради просить, що послухайте, поїдьте, ви ж одні з села, хор не беруть, а вас беруть. То з Вільшани Дячков прислав за нами машину і поїхали, це ж безплатно усе. Ми забрали костюми свої українські туди. Приїхали на станцію, тіки злазимо із вагонів, об'являють:

[9] Детальніші описи олімпіад і їхніх учасників див.: Нолл (1994а).

Струнний оркестр, с. Гусакове Звенигородського р–ну Черкаської обл. 1930-ті роки.

„До Києва прибула сім'я колгоспника Трохима Микитовича Олійника, яка буде виконувати українські народні пісні". А батько: „Тікаємо, і тут мене хтось знає". А Семен Скляренко упросив нас: „Трохим Микитович, куди ви? Ми за вами спеціально приїхали". Забрав він нас.

Кілька опитуваних звернули особливу увагу на той факт, що сільський клуб замінив досвітки та вуличні зібрання як контекст для соціальної взаємодії сільської молоді. Надежа М. М. сказав, що досвітки (в його регіоні називались вечорницями) практично зникли після того, як місцевий клуб (там він називався хата-читальня — термін, що був внесений ще до радянської влади), відкрив свої двері наприкінці 1920-х років. Гатько Г. І. також підтвердила, що клуб замінив досвітки, навіть, якщо там не відбувались концерти. Причина полягала в тому, що в клубі регулярно вечорами збиралась молодь, щоб потанцювати та послухати музику. Єщенко М. О., в свою чергу, говорила про регулярність вечірніх танців у клубі, зазначаючи, що раніше, коли хлопці та дівчата хотіли побалакати та потанцювати, вони просто зустрічались на вулиці. Барбазюк В. С., описуючи такі доколективізаційні вуличні зібрання, говорив, що вони могли будь-де співати, танцювати, жартувати. Безродня Г. З. вказала, що вуличні зібрання зникли, як „почали брать хліб, то не до співів було", — тобто з колективізацією. Клуб, як місце зустрічі для молоді, описало кілька опитуваних. Нехай М. М. розповіла, що на ці танці запрошували місцевих музикантів — тих, хто виступав за гроші або продукти. Дуже зрідка на цих вечорах грали клубні ансамблі струнних та духових інструментів. Танцювальна музика — полька, краков'як, гопак, коробейник і т. п. (див. Ткаченко Г. Ю.) — була або сільського походження, або, принаймні, виконувалась у

Струнний оркестр, с. Мошни Черкаського р–ну Черкаської обл. 1930-ті роки.

сільському стилі, тож ті ансамблі, що грали по нотах, не могли виконувати танцювальну музику — особливо таку яскраву, навіть несамовиту, як це було на селі. Опитувані Єщенко М. О., Безродня Г. З. та Рясна Г. І., описуючи музик, які грали на танцях, говорили, що їх склад практично був той самий, що і під час весіль: гармонія та бубон.

Клуб виконував ще певні функції, про що свідчили різні опитувані. Тарасенко Г. Т. розповіла, що працівники клубу іноді наймали (або запрошували) гармоніста, який їздив по колгоспних полях у відкритій вантажівці, зупиняючись на кожному полі на кілька хвилин і показуючи колгоспникам невеличкі концерти. Окремою функцією клубів було розповсюдження соціалістичної ідеології, включаючи антирелігійну пропаганду. Зоря К. К. проілюструвала цю функцію, подаючи опис спеціальних „освітньо–виховних" зборів, що відбувалися в клубі. Місцеві комсомольці розмістили ікони на столах перед зібранням, прочитали лекцію про релігію (опитувана неясно пригадувала, про що там говорилось), потім розтрощили ікони перед очима всіх присутніх. Іншу ілюстрацію цієї функції клубів подала Бондаренко Є. Д. Вона розповіла про жінку, яка приїхала до їхнього села у 1930–ті роки, вийшла заміж і залишилась працювати у клубі; вона ходила від хати до хати або від колгоспного поля до поля і читала газети колгоспникам, більшість з яких або не вміли читати, або робили це з труднощами і дуже повільно. Так місцеве керівництво впроваджувало соціалістичну ідеологію на щоденній основі.

Коли постало питання про діяльність Просвіти на селі, один опитуваний подав унікальні відомості про людей, які були пов'язані з клубом у 1940–ві роки, під час і після німецької окупації. Іванченко М. Т. описав діяльність групи, яка сама себе називала Просвітою, але в неї було дуже мало спільного, якщо взагалі щось було, з широковідомим

рухом, який існував ще до встановлення радянської влади і залишався провідним рухом українців у Східній Польщі в період між двома війнами. Іванченко М. Т. зазначив, що найбільшу активність вони проявляли у прагненні організувати ОУН у їхньому селі. Більшість із них загинула в роки війни або після неї. Кілька були заарештовані радянською владою і знищені або ув'язнені на довгі роки.

Особиста історія музичного керівника сільського клубу

Один із опитуваних, Сокирко М. П., працював музичним керівником у сільському клубі протягом кількох десятиліть — з 1930–х до 1970–их років. Розповідаючи про життя клубу в 1930-ті роки, він назвав багато цікавих деталей, що ілюструють чинники, про які вже йшлося раніше: що організатори та керівництво клубу були політичними активістами, що репертуар клубних ансамблів — вокальних та інструментальних — ретельно контролювався активістами, що український компонент у цих репертуарних списках постійно заборонявся тими самими активістами; що музика, яку виконували клубні ансамблі та оркестри, значно відрізнялась від тієї, що панувала на селі до колективізації; що підготовка музичних керівників клубів здійснювалась на спеціальних курсах у мережі НАРКОМОСу. Опитуваний додав ще ряд деталей, що складають частку його біографії, а також яскраво ілюструють загальний клімат 1930-х років.

Він відвідував курси музичних керівників, що були в Києві у 1936 році. До числа викладачів входили провідні фольклористи та музикознавці того часу (Хвиля, Грінченко, Кавун), деяких із них пізніше було розстріляно[10]. Опитуваний мав внести частку плати за своє навчання, іншу частку сплачував НАРКОМОС. Він думав, що відвідання тих курсів було великою честю. Дуже мало кому вдалося це зробити. Але, через свою музичну діяльність, він кожного дня хвилювався, чи не буде його заарештовано. Працювати музичним керівником клубу було ризиковано і, очевидно, деякі з його однокурсників сиділи в тюрмі. На початку окупації, під час війни, коли знову було відкрито сільську церкву, люди співали патріотичні українські пісні, серед яких — „Ще не вмерла Україна". Він також співав разом з усіма, та після повернення радянської армії його заарештували й заслали до сибірських таборів на п'ять років. Його „злочин" полягав не лише в тому, що він співав цю пісню, а і в тому, що він прославляв Україну. Опитуваний розповів, що у 1930-ті роки було заборонено співати чи навіть прилюдно говорити про Україну. Хоча ця ситуація почала змінюватися в роки війни, проте набагато пізніше влада нарешті трошки зменшила контроль щодо вживання слова „Україна".

Сокирко Микола Пантелеймонович

> ... Тоді не можна було сказати „Україна", могли подумати на мене щось таке. Треба було говорити: „Українська Радянська республіка". А шоб ще „ненька" назвали, пиши — пропало. Не можна було проявляти національні почуття, хоча кожен їх мав.

Пізніше його було реабілітовано, і він продовжив свою працю музичного керівника. Після того, як активісти–директори пішли на пенсію, він став завклубом.

[10] Нариси про життя та загибель Андрія Хвилі див.: Хвиля (1937), Табачник і Погребняк (1989).

Курси НАРКОМОСу. 1936 рік.

Хор Шевченківської середньої школи. Керівник хору (в центрі) М. П. Сокирко. Звенигородський р–н Черкаської обл. 1967 рік.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: КЛУБИ

Барбазюк Василь Савович

— Як ви парубкували?

В.С.: Ходив до клубу.

— Які пісні тоді співали?

В.С.: О, всілякі.

— Яка була музика?

В.С.: В основному це духовий оркестр на весіллях, а так в клубі — це балалайка, мандоліна і гитара. Рідко можна було почути акордіон або гармошку. То вже були сильні танці.

— Які були музиканти?

В.С.: На мандоліні грав Ковельний Іван, грав на гитарі Денизюк Василь, на балалайці я грав. Осьдо на вулиці аж копіть стає — такі були танці.

— Хто завідував клубом за вашого парубкування?

В.С.: Кліщук Гриць.

— Чи була у нього спеціальна освіта?

В.С.: Нє,просто він був фронтовик і так його поклали. В общем, спеціаліст добрий був. А Маційбон, то кіномеханіком був. То такий був, шо і артіст, і гармоніст, то такий був чудік. Оце йому стоїть тілько вийти на сцену, то вже сміху повний зал. Так шо навіть казати нічо не треба, а вже сміються. Він ше є живвий, з дваціть п'ятого чи дваціть шестого року.

— Де збиралася молодь за вашого парубкування?

В.С.: На вулиці. Співали, жартували, гралися, все тоді на вулиці.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— У 20-30-х роках був клуб?

П.М.: У 30-м був клуб. Як попа вигнали, тоді клуб був.

— Чи грали в селі музиканти?

П.М.: На балалайку, на гітару хлопці грали.

— Що вони грали?

П.М.: Танці грали, а пісні я не помню: польки, краков'як. То в хлопців було, а в клубі збиралися.

— Їх хтось учив?

П.М.: Самі поробили балалайки, гітари. Грали не кожен день, а збирались на празники і в неділю, часом в суботу.

— Ви ходили в клуб співати?

П.М.: Я не хотіла, і родичі наші не ходили.

— Як були вибори, чи обов' язково грала музика?

П.М.: Була музика. Кооперація була, дешево було. Перші вибори були.

. . . . . .

— В клубі справляли весілля?

П.М.: Не помню в клубі весілля, а це тепер роблять весілля в клубі.

Безродня Галина Захарівна

Г.З.: А були хлопці молоді, то на всяких інструментах грали. У нас був струнний оркестр.

— В яких роках?

Г.З.: 35–ий, дуже гарні гуртки були при клубі.

— В сінагозі?

Г.З.: Да. Сцена була хароша.

— Люди зразу туди пішли?

Г.З.: Всі пішли. Євреї роз'їхалися, стало їх менше. Гонєнія не тільки на їх релігію, а й на нашу. Уже і наша релігія розпалася.

— Бандуристи були?

Г.З.: В драматичному гуртку були.

— Де вони бандури брали?

Г.З.: Купили. Хлопчик товаришував з Корогідом, а Корогід грав на бандурі, Батько Корогіда був старостою села. І той хлопець сам собі зробив бандуру і поїхав у Київ.

. . . . . .

— Коли ви співали в гуртку, чи були пісні, які ви обов' язково повинні були співати?

Г.З.: Да, було. Під празник підбирали пісні, щоб воно соотвєтствовало. А більше співали українські пісні. Ми, например, ставляли „Назара Стодолю" з вечорницями.

— Чи обов' язковим було на Жовтневі свята співати пісню про Леніна або про Сталіна?

Г.З.: Співали.

— Чи перевіряли репертуар, що ви співали?

Г.З.: Перевіряли обов'язково. Складають репертуар, а без провірки не можна було. Ставляли більше українські вистави. Все провірялося.

— Хто приходив?

Г.З.: Районо.

— На яких інструментах грали, коли ставили вистави?

Г.З.: Гармошка грала, а скрипки вже не було.

— На цимбалах, може, грали?

Г.З.: Ні, не грали. Був струнний оркестр.

— Духовий оркестр був?

Г.З.: Був.

— Ваш чоловік був директором клубу. Він сам складав репертуар?

Г.З.: Складали керівники, і він ходив затверджувати.

— Йому щось забороняли?

Г.З.: Він сам знав, що можна, а що не можна. Раніше ми співали „Закувала, та сива зозуля", то її не можна було співати.

— Чому?

Г.З.: Бо українська.

— Заспівайте хоч трошки.

Г.З.: Закувала та сива зозуля
Рано–вранці на зорі.
Заплакали хлопці–молодці
Е-е-ей, на чужині.

Багато було таких пісень, що забороняли.

— А пісню: „Ой з-за гір із-за високих сизокрилий орел летить" співали?

Г.З.: Співали багато. Та я тепер уже позабувала.

— Народні пам' ятаєте?

Г.З.: А народні, канєшно.

— Російські пісні співали?

Г.З.: І російські співали, і українські. Ніхто не заставляв, як хароша пісня, то співали.

— Скільки в хорі було чоловік?

Г.З.: Не менше 20-ти чоловік.

— Як когось хоронили, то півча збиралася?

Г.З.: Уже тоді не ходили. А дівчиною я ходила в хор, гарний хор був, і співали на похороні.

— В церкві вас вчили по нотах співати?

Г.З.: Обов'язково.

— Хто вчив?

Г.З.: Керівник, а казали регент.

— Який у вас голос був?

Г.З.: У мене альт був.

— Багато альтів було?

Г.З.: Альтів повинно бути більше, ніж дискантів.

— Як був церковний хор, чи ходили колядувати?

Г.З.: Наприклад, коли ми були у гуртку, то деякі приглашали, і ми ходили хором колядувать. Цей гурток був од клуба.

— Коли ще в церкву ходили?

Г.З.: Тоді ми не ходили, а од клуба в перві роки ходили.

— А потім не дозволяли колядувати?

Г.З.: Воно само по собі одійшло, бо вже дивилися на це не так, як треба, і ще стали людей забирать, то одцуралися од усього люди.

— На вулиці співали?

Г.З.: Після війни на вулиці збиралися, співали, гуляли до півночі.

— До колективізації співали на вулиці?

Г.З.: Співали, а як почали брать хліб, то не до співів було.

Бондаренко Євдокія Петрівна

— Коли ви в полі працювали, чи приїжджали до вас з концертами?

Є.П.: Ні, не було. Клуб був, ходила із клуба — газєту читала.

— Ви ходили в клуб читати?

Є.П.: Ні, то на поле до нас, ото як оддихаємо, і то вона нам газєти читала.

— Що в тих газетах читалося?

Є.П.:Та то вже скіки год пройшло, хіба я помню.

— Чи книжки вона читала?

Є.П.:І книжки були у клубові.

— Та жінка була місцева?

Є.П.: З нашого.

— Де вона працювала?

Є.П.: Вона чужа, заміж вийшла до нас, і оце вона в клубові робила, її щас нема.

— Вона була комсомолка чи партійна?

Є.П.: Ну хтозна? А тамечка була, косарі косять, а за косарями в'яжуть.

— А та жінка приходила кожен день?

Є.П.: Сьодні до нас вона прийшла на ланку, а завтра до другої ланки вона ішла.

— А куди ви ходили на колгоспні збори?

Є.П.: У школу. Школа була у нас, і ми в школу ходили.

— До війни?

Є.П.: До войни.

Вакулич Антон Мефодійович

— Чому ви знищили свою бібліотеку?

М.А.: У 33-му році я був арештований. З лютого до вересня сидів у тюрмі, а вийшов, і почав знищувати свою літературу: пісні, художню літературу, все спалював і знищував, пісні Лисенка Миколи знищив. Боявся арештів. Причеплять українізацію та народні пісні. Коли я холостяком працював, і організував у Корделівці хор. Там були тільки народні пісні. Їздили в сусіднє село, виступили. Мені почали партійні говорити: „Подумаєш хор, кормить нас

здохлими козакакми". Бо ми думи співали. Це мене образило, і хор розлетівся, не було як його тримати. Актив заводський почав вимагати другого репертуару, а другого не було.

Гатько Галина Іванівна

— Коли клуб почався в селі?

Г.І.: Він почався вже давно, після трицять третього вже почався.

— А до колгоспів не було клубу?

Г.І.: Не було.

— Чи ви ходили на концерт?

Г.І.: Та тоді ні концертів не було, тоді тіки вечорниці, ото таке.

Гацько Федора Юхимівна

— Коли у вас почали організовувати клуб?

Ф.Ю.: Як колхоз начав, тоді і клуб начав.

Джирма Архип Якович

— А коли у вас в селі організували клуб?

А.Я.: Клуб? А-а. Це ше як... попову хату. Первеперве. Попова хата — там клуб був, отам, де оце зараз, де больниця оце наша, то ото там був, церква була. І там попова хата ось тако сюди була. Попова, дьякова.

— А які пісні співали тоді?

А.Я.: О-о, там усякі були, як з піснею. Всяких вчили. Був Мусій Тихонович. Організував гурток тих, шо грать. Я на гитару грав. Три скрипки, три гитарі, три мандаліни. А він грав на бандуру. І він був організатор-учитель по виставах. Вистави ставили у Іківці, осьо в це село ходили. Тіки шо це ми як заробимо оце грошей, то там шось купуємо: хоч гитару, хоч шось таке. То парубкували там.

— То це в яких роках було?

А.Я: Та це ше було так в трицять сьомим-восьмом, дев'ятім годах, у трицять п'ятім — отако.

—Після голоду?

А.Я.: Да, да, да, да. Оце таке.

— Які пісні розучували там у клубі?

А.Я.: Як же їх називали? Ну, я січас знаю хароші пісні. Ну, оце така пісня була: „Ой, чиє то жито воли побродили? Ой, то того козаченька, шо ми втрьох любили. Ой, чиє то поле, такі довгі гони? Ой, то того козаченька, шо чорні брови". Ну, як заспіваєм було, як заграєм, так душа піднімаєця. „Птичка-невеличка по полю літала, травку розгортала"... Та було пісень всяких. А вже позабували.

— Російською мовою співали?

А.Я.: Російською мовою? Нє. Вся українська була.

Єщенко Марія Опанасівна

— Доводилося Вам ходити у клуб , чи була якась хата, де збиралася молодь?

М.О.: Був клуб уже.

— Там також грали гармошка й бубон?

М.О.: Гармошка, бубон.

— Які пісні, танці там виконували?

М.О.: Усякіє, всякіє разниє.

— Українською мовою?

М.О.: А я знаю?

— А самодіяльність була? Керівник, який би керував молоддю, ставив концерти?

М.О.: Ставили канцерти, а хто їми рукавадів — я там знаю.

— Ви не приймали участі?

М.О.: Нє, нє.

— А коли святкували радянські свята, цей гармоніст також грав у клубі?

М.О.: Грав. І збори булі, преміравалі женщін, мущин — хто рабів лучче, а хто хуже, дак тих — ні; а то премії ж давали вже там.

Зборовський Яків Михайлович

— Співали по кутках?

Я.М.: Співали. Бачте, тоді пісні співали стародавні, а тепер переродилося. Хіба книжки такі були?

— На скільки голосів співали?

Я.М.: Разні пісні співали. По всіх кутках співали. Були вулиці, сходимося на хуторі і на вулиці ми гуляємо. А прикрили вулиці, як стали колгоспи, постановили клуби і заставляли в клуб ходить, і вулиці даже розгонили.

— Хто розгонив?

Я.М.: Сєльсовєт.

Зоря Катерина Костянтинівна

— Коли у Пісках почали організовувати клуб?

К.К.: Та ходила я раз. Мати каже: „Шо там показували?" — „Таке показували, ікону били." А вона каже: „Шоб я більш не бачила, шо ти туди ходила".

— Показували, як ікону б'ють?

Зоря Катерина Костянтинівна

К.К.: Хтозна, як воно. Про Бога шось показували, ікони били, викидали, ну не помню я, матері ж дужче розказували.

— Це комсомольці показували?

К.К.: Та пойнятно, були такі спеціалісти. Їм харашо було, а моїй матері не понаравилось.

— Це були сільські чи приїжджі?

К.К.: Свої.

Іванченко Михайло Григорович

— Чи ви пам'ятаєте, як клуб починався в селі?

М.Г.: Клуб пам'ятаю, це був сільбудинок, звався. Була така хата попова, де священик жив, ще Підгурській жив. Ця хата була нижче цього клубу, що зараз стоїть, на метрів 20, і ту хату зробили під клуб. Але я ще пам'ятаю, старі кадри Просвіти ставили постановки у школі. Ще я малим і в школу не ходив, мене брали. Сюжет не пам'ятаю, а пам'ятаю, що це сцена, артисти, шаблі. І дуже сильний був драмгурток. Він був до самої війни майже. Косарі були, косили косами і ходили босі влітку. Ці косарі в полатаних штанах приходили босі на репетицію в будинок. Всі оці класичні постановки, власне кажучи, весь менталітет наш український, духовність, я почерпнув із нашого села, і почерпнув з постановок. А було так. Ми вже школярами були. Отам під сценою була така дошка, що одхилялась, і ми залазили. Сторож піде, а ми там. Брати Бондаренки, три брати, і я з ними. Туда вскочили і під сцену, і ждем там під сценою. Люди вже збираються. Суфльорська будка була, суфльор сидить, коло суфльора свічка або гасничка. А ми ж тоді уже вилазим між людей. Скрипачі, вже чуєм, грають. Скрипачі, в основном, троїсті музики. І люди нас не гонять. І ми, ще такі малосвідомі школярі, дивилися ці постанови. Вся класика. Я дивився не в якомусь там великому театрі, а в гусаківському театрі. Дуже вплинуло на мене, на формування особистості, розумієте? Не тільки в національній свідомості, а й духовності. На першому плані було захоплення.

— Хто ходив?

М.Г.: Абсолютно всі. Там якійсь копійки — чи десять, чи п'ять — копійок коштував квиток. Народу було набито, що деякі ще й в коридорі. Невеличка зала. Дуже цим цікавилися і цих артистів поважали.

— Чи Просвіта була популярною?

М.Г.: Оце ж вони. Тут була Катерина Сафонівна, вчителька, це вона стара просвітянка, і чоловік її просвітянин. Вони всі виховані Просвітою. Так же само хористи. Була дуже висока культура хорового співу. Просвітянський хор влився в церковний хор, коли вже Просвіта була наче заборонена, до революції. Збирались на невеличкі вечоринки. У цьому садку, що він належав нашій родині, стояла вже колгоспна пасіка, і Йосип Йосипович на цій пасіці був сторожом. Така натура була романтична. Дуже гарно співав, вірші писав — примітивні, звичайно. Дуже здоровий фізично був. Оце така справа.

. . . . . .

— На скрипці в клубі грали?

М.Г.: Грали. Оце як начинається вистава, а ще був в клубі великий контрабас, і це ж ми сидимо під сценою, а починають скрипки — випробовують, ноти беруть. Прикрутили гасниці, гасова лампа була, сцена маленька.

— Бандуристи приїжджали на концерт у клуб?

М.Г.: Капели в нас не приїздили, а ці місцеві грали. Філімон Оксеменко і Фауст Середенко, оці місцеві грали і козацькі думи всі, всю класику традиційну, це я почув у себе в селі. Один був з них учитель — Фауст Йосипович Середенко, а другий був просто такий працівник, старий просвітянин — Оксеменко. Він і за німців організував Просвіту тут. Німці евакуювались — його забрали. А Середенко за німців організував хор. Відкривали ж Просвіту в селі у нас, і він керував хором. І співали дівчата–десятикласниці „Ще не вмерла Україна". Але ж його ніхто не продав. Він виїхав, правда, у друге село. Міг би получить десять років. Оно Сокирко, що ви в нього були, Микола Пантелемонович, той

получив десять років за Просвіту. За те, що там співали, також хором керував. Петро Музика керував Просвітою, той получив десять років.

— Він сидів десять років за те, що керував Просвітою?

М.Г.: Співав „Ще не вмерла Україна", це ж тоді страшне, це ж антирадянське вважалося. Так що отакі речі.

— Коли він це співав?

М.Г.: Це було в 41–му році, восени. Організувалась, тут похідна група ОУН ішла. Вона йшла на Полтаву, їх десь багато було, до 200 чоловік. Вони зупинились у Звенигородці і почали організовувать мережу ОУН отут. І почали відкривать Просвіти. Тут був районний провідник, окружний провідник. Районний провідник — це Сивокінь Григорій, його німці розстріляли. Окружний провідник — Михайло Омельченко. Були місцеві, один тільки був галичанин, його не взяли, він десь утік. Я, наприклад, пам'ятаю, як Просвіту відкривали в Гусакові, як це було. У школі два зали, дерев'яна стінка розсувалась і робився великий зал. Невеличкий подіум, сцена. На сцені сидять представники. Портрет Шевченка учитель намалював, фарби в мене брав. Вчитель Остап Сидорович намалював портрет Шевченка, а вже портрети Бандери й Петлюри по боках були графічні, друковані. І були: Михайло Омельченко — це окружний провідник ОУН, Григорій Сивокінь — це районний, потім ще був Ткаченко Артем, він сидів на Соловках і втік із Соловків. Цей Ткаченко читав думу про соловецьку чайку. Читав з трибуни, читав по–народньому, з таким речитативом, з наспівом, і дядьки деякі плакали, розумієте? Взяло за живе, потім вірші Меланюка він читав, це мені запам'яталось. Бо я тоді знав, що є такий. Сосюра, тоді писав відповідь Меланюкові. Їх проявили німці, дали їм проявиться, як ото фотографії проявляють, а потім в 42–му році весною почали їх брать. Артем Ткаченко сопротівлявся, там він прибив жандарма. І я побачив Сивоконя – побитий весь, він русявий і невисокий був. Сивоконя, правда, в Києві розстріляли, бо він зв'язок мав з київським проводом, а цих в Умані побили, а втік Юрко Омельченко, син Михайла Омельченка. Юрко втік, він чотири курси університету кінчив, він втік. В редакції працював Постоленко, то цьому тільки вибили зуби, але не розстріляли, бо він пропрацював тільки тиждень, і його випустили. Потім вони два були в УПА. Постоленко вернувся, і йому дали 25 років. На Воркуті був. А Юрко десь там і загинув. Оце так коротко, як у нас з Просвітою було. Так що Просвіту в нас формували ті хлопці.

Кийко Євдокія Іванівна

— А на вулицю ходили співати?

Є.І.: Та зразу ще ходили, а потім, як до 33–го доходило, то вже не дуже ходили. Поставили колбуд, та у колбуд стали ходити. На вулиці було краще, хоч і бєдно було, а веселіше. А послє 33–го вже почали люди страдать, то не дуже було і співать.

Клименко Галина Іванівна

— Чи ви ходили в клуб на самодіяльність?

Г.І.: Ходила я, я дуже малою пішла. Я співала, то я знаю, шо я в самий перед пішла, Курочина Голяна була молодою, а я пішла до неї в дружки дуже малою. А потом вже і більшою, я змалу почала виступати. А потом і більшою я пішла, а старша сестра пришла на мене дивиться, яка ж я, шо я вже ходю на той. А бандіти залізли, вибили вікно і забрали усе, шо було в скрині. А я ше дві ролі грала: селянкою і панянкою, і жду-жду, шо я буду виходить, а Марія як закричить, сестра старша моя, шо обібрали.

— Чи ви мали там вистави, концерти?

Г.І.: Були і концерти, були й вистави, ну побільше тоді чогось були вистави.

. . . . . .

— Сліпі, що співали в клубі, мали свій ансамбль?

Г.І.: Ансамбль сліпих із Звєнігородки з УТОСу, вони там робили.

— До колективізації не приїжджали бандуристи грати?

Г.І.: Нє, вони не приїжджали, тоді не було клубу такого. А під час колективізації строїлась сільська рада, а потом став клуб, а потом то в хаті вже став. А потом в тих людей, шо розкуркулили, в тій хаті став. А до колгоспу не було ніякого клубу.

Кравченко Федір Йосипович

— Ви в клубі виступали?

Ф. Й.: Ні, клубів у нас не було зовсім.

— А хата–читальня?

Ф.Й.: А хата–читальня тут прямо при канторі була, там ото як собраніє, значить, у тій хаті собраніє, як читати, тоже там ото. Там комнат три було: одна здорова була комната, то там і бухгалтер сидить в такій здоровій комнаті, а як ото шо-небудь, то він в ящику закриває, а друга комната, то там Марія Гнатовна, та шо жила, вона бідна була, в тій комнаті жила, а передня, шо маленька комната, то це як курилка тут була.

. . . . . .

— Коли в Золочеві будували клуб?

Ф.Й.: Оцей клуб, так він ось після войни збудований, і церкву доламували після войни вже, вона була розрушена, там склад якийсь був, а потом потроху–потроху її зовсім розібрали, і отут клуб построїли, а не помню, в якєм году.

. . . . . .

— Після війни ви ходили в клуб на концерти?

Ф.Й.: Ходив.

— А які були концерти?

Ф.Й.: Всякі були концерти: і грають, і танцюють.

— Чи приїжджали ансамблі бандуристів з Харкова, Київа?

Ф.Й.: Бувало, шо приїжджають з Харкова та й з разних країв. А то й своїх, раньше своїх було багацько таких хароших.

— Чи були тут у вас бандуристи?

Ф.Й.: Я не припоминаю.

Кривоніс Костянтин Григорович

— Хто вас навчив співать?

К.Г.: Навєрно, клуб. Я з малих лєт ходив в клуб. Тоді сходилися, займалися фізичною культурою, а досвітки були паралельно, а потом досвітки зникли послє колективізації.

Кузьменко Данило Йосипович

— А коли організували клуб у вашому селі?

Д.Й.: Клуб? Зразу клуб був, вона там була колись чайна, а потом чайної не стало, а організували клуб. Оце той Василь Минко, його називали Василь Просвіта, він керував цим клубом, ставив там п'єси деякі.

— Чи ви ходили?

Д.Й.: Ходив, і ходив часто, воно ж по білєтам там було, а потом там же і безбілєтчики є.

. . . . . .

— Ви ходили тільки дивитися, чи ви й брали участь?

Д.Й.: Був один раз і артістом.

— А що ви робили?

Д.Й.: Значить, була п'єса, як же її називали? Ну, в обшем, я не помню, як її називали, но грав роль Блазень — то царський такий був, називали його Блазень.

— Чи були концерти тоді в клубі?

Д.Й.: А якже, були концерти, п'єси були хароші, в нас тут артісти були хароші, коміки сільські. Оце, знаю, Кирило Микитович, як він виходе і начинає ролі, то народ за животи держиться.

— На концертах артисти співали, танцювали, грали?

Д.Й.: Да. І оце як Микита, то вони дружили з Васильом, це артіст був первий, і Василь Минко, а потом цей Микита Кирилович став у колхоз, і став двигуністом, в обшем він занепав, а Василь цей піднявсь угору, у Київ поїхав. То він від його відказався.

— А що він у Києві робив?

Д.Й.: Ну, він писав деякі брошури там.

— Він ще живе?

Д.Й.: Немає, він прожив девяносто два года.

— Як концерти були, що виконували на інструментах?

Д.Й.: Грали і на інструментах.

— На яких?

Д.Й.: Була там сопілка, ну, а найбольше — мандоліна, гітара, балалайка, в нас на струнний інструмент грали сильно.

Куцевол Маркіян Григорович

— А півча була в селі?

М.Г.: Ой, яка пєвча була! Оце як революція, із Києва понаїжджало хлопців, і в нас був регент, дак була хароша півча. Молодьожи много. Регент був місцевий — Котляревський Петро Михайлович. Співали по нотах. А голоси такі, шо страх. Там був, де воїнська часть, де колись панські комнати були, там клуб був. Дак ото там увечері як вийдуть весною понад річкою, дак у Дейманівку чуть, виходять слухать дейманівці „Ще не вмерла Україна, слава і воля". І в церкві регент хотів, шоб хор співав, почав, а піп кричить: „Прекратіть! Оп'ять богохульство в храмі!" Тоді ж не давали, по–слов'янському скрізь одправляли. А регент і вчителював, і ноти

харашо знав. Ото як я ходив, було чотири класи в школі, а тоді раньше три.

. . . . . .

— Клуб де був ваш?

М.Г.: Отам банк був у нас, а тоді у поповому домі. А тоді ото банк. Ото здорове помєщеніє, там ото дворня була до революції. А в 30–му году стали строїть новий клуб, рубали дубину у лісі, возили. А тоді у 38–му году доробили його. Ходили у клуб гулять, вистави були, гуртки були. Телевізору не було. Ставили і „Назар Стодоля", і „Наталка—Полтавка", тут такі були голоси, шо страшно. Завклубом місцевих вибірали. Хоровий був гурток, драматичний. Співали і „Реве та стогне Дніпр широкий", „Стоїть гора висока, під горою гай зелений". Спочатку співали революційні пісні, „Інтернаціонал". Я участвовал у драматичному гуртку, грав Миколу... Частушки співали на українськом переводі більше, а було і по–російськи. І під гармошку, і під балалайку.

Кушнір Петро Іванович

— Чи проводилися в колгоспі загальні збори?

П.І.: Обязатєльно.

— Обов'язково всім треба було ходити? Де проводили збори?

П.І.: У клубі.

— Ходили всі сумлінно, чи когось заставляли?

П.І.: Нє.

. . . . . .

— В якому році церкву закрили?

П.І.: А закрили її отак... в двадцять дев'ятому, здається. Двадцять восьмій — двадцять дев'ятий. Да, закрили. А тоді ото у тридцять четвертому... все правильно — тридцять п'ятий, тридцять шостий, тридцять сьомий — це її розбирали, зробили клуб. Вже в тридцять сьомому був клуб.

Ломинога Мотрона Іванівна

— Чи були дівчата, які дуже гарно співали?

М.І.: Та співали, були, і я тут співала харашо, як була молодою, це вже як стали то вистави ставити, то я вчаствувала, пока молода була.

— А які вистави ставили?

М.І.: Та й ставили „Наталку–Полтавку", потом вже й позабувала.

— Це було у клубі?

М.І.: Ага.

— Чи ви вже одружені були?

М.І.: Та вже й чоловіка не було, вже вбитий був на войні.

— Це було після війни чи до війни?

М.І.: Та пошти більше після войни.

Макіїва Галина Іллівна

— Ви пам'ятаєте, коли у вас побудували клуб?

Г.І.: Ходили, там были танцы, танцевали. Тут у нас были, „трипари" мы их называли, бендеры приезжали, и тут работали они, так мы их звали „трипари", так они со своею музыкою приходили, танцевали там у клубе.

— Яка в них була музика?

Г.І.: Гармошка была и балалайки там разные. Они здорово там грали, танцевали, как всё равно то хлопцы такие бедовые.

— А в клуб приїжджали з концертами?

Г.І.: Тогда не приезжали, сейчас приезжают, а до войны нихто ни приезжав, то свои соберутся, потанцуют, а ещё, может быть, возле двора посидят потанцуют.

Мушинський Іван Сергійович

І.С.: А клуб зробили у сінагогі. Їх видворили і зробили клуб. Єврейська сінагога була на горі, то там зайняли ще в 26–ом году.

— Яких пісень у клубі співали, ви не пам'ятаєте?

І.С.: Постановка була: „Наталка—Полтавка", і кіно німе було. Я мало ходив туди.

Надежа Микита Миколайович

— А скільки вам років було, як ви почали на вулицю ходити до хлопців, до дівчат?

М.М.: Годів шістнадцять.

— Як ви пішли перший раз на вулицю, чи хлопці знущалися, чи заставляли щось робити?

М.М.: Нє, начав я свою культурну жизнь вже послє сємнадцятого года. В нас пошла совсім другая жизнь. Ми тоді світа нічого не бачили. Ніякої культури, началась після сімнадцятого года хата–читальня, якесь кіно крутили, показували не часто, а щось два рази в місяць. Начали гуртувати людей, начали журнали поступати до нас в хату–читальню, посходимось. Вечорниці одпали, ті, шо ото кажуть на Україні — вечорниці, ці одпали вже, хата–читальня, там уже були газєти, наушники, ти послухав, даєш мені. Це одні були наушніки, потом стали больше–больше покупати, припливати–

припливати, начали кружки вже, начали організовуваться спіктаклі, концерти разні.

— А які були вистави?

М.М.:Про бандуру, про козачество, отам таке. Перша вийшла „Наталка–Полтавка". Оце начали організовуватися кружки. Церква ж унічтожилась. То ж була церква, у церкві співали, значить, люди. То церква унічтожилась, то співуни перейшли до нас у клуб. В нас назівався не клуб, а хата–читальня.

— А що там співали, церковні пісні?

М.М.: Ні–ні, співали такі первобитні, українські всі пісні такі.

— Чи співали про Леніна?

М.М.: Акакже, про Лєніна. Як Лєнін родився, як жив, яку жизнь дав.

. . . . . .

— Що робили в хаті–читальні?

М.М.: Концерти були, читали, спектаклі.

— Хто керував?

М.М.: Керували комсомольці. Шефи воєнні приїжджали, приїжджали, постанови ставили часто. Власть совєтов дала нам жизнь совсім другу.

— А ви казали, що були п'єси про бандуру?

М.М.: Бандуристи. Грав же на бандуру той Тарас Шевченко, так і пішло — бандурист. Бандурист — це про нього.

. . . . . .

— Хату–читальню з якої хати зробили?

М.М.: З попової. А попа ж вигнали, в нього дом був хароший, його ж вигнали.

— І сєльсовєт, і хата–читальня?

М.М.: Так у нього ж там було шесть комнат.

— Але хата–читальня була раніше?

М.М.: А, так, раніше. Потом дядька розкулачили, вигнали, а в нього хату–читальню забрали. А потом ця уже отжилась, некультурно в дому, тут у попа одібрали той дом, в нього шесть комнат, туди вже перейшли і сєльсовєт, і хата–читальня.

— А перша хата–читальня в якому році була?

М.М.: Та приблизно у 28–му.

— А раніше не було — десь у 21–му, 22–му?

М.М.: Нє–нє.

Нехай Марія Максимівна

— Чи пам'ятаєте, до війни клуб був?

М.М.: У нас як церкву поубралі і зрабілі клуб.

— А хтось грав у клубі?

М.М.: Ігралі, там сваї хлопці прийдуть да там ігрaють на гармошку, на баяни там.

— А не було такого керівника, щоб вчив дівчат співати?

М.М.: Не було. Цього в нас не було.

— А зараз клуб є?

М.М.: Є клуб січас.

— А концерти там бувають?

М.М.: Буває кіно, канцерти бувають.

Овчаренко Андрій Іванович

— Чи ви грали у клубі?

А.І.: Грав на мандоліну, це ще після школи, було, сходимось, і я грав, були і інші хлопці, котрі грали.

— Також на мандоліну?

А.І.: На балалайці.

. . . . . .

— Були в клубі бандуристи?

А.І.: Не було. Самі ми собі собираємось.

Однорог Ольга Василівна

— Які ви пам'ятаєте музичні інструменти?

О.В.: Мандаліна, балалайка, гітара, бубон, гармошка.

— Бачили бандури?

О.В.: Тоді ні. В клубі був ансамбель і всякі музики були.

— Які танці ви пам'ятаєте?

О.В.: Краков'як, полька, „Во саду лі", гопак, і співали всяких пісень.

Олійник Віра Трохимівна

— Микола Пантелеймонович керував хором?

В.Т.: Еге, до Миколи Пантелеймоновича ше керівників було: і Тиліжинський, і багато було. А я вже ходила з первого класу, мене забрав Артем Артемович Данильченко, його репресірували. Забрав він мене, він ходив до нас столуваться, мама варила.

— Він був приїжджий?

В.Т.: Він був з Моринець. Як в суботу всігда або й вобще маєш час, піл земляний, і я мажу. Жили ми там на полі, йому далеко ходить було. То він прийшов із якимсь з Києва артистом, з Бойченком якимсь. А я мажу й співаю на всю хату, а вони прийшли обідать та й посідали на ганку, в нас був ганочок, та й слухають. А потом я вже в сіни перейшла, а вони сидять на ганку. „Ох, Артем

Артемович, чо ж ви не кажете, шо ви прийшли?" А він каже: „Нічого". А той Бойченко каже:„Оце якби отака дитина жила в Києві або в якомусь городі, то й училася б та й розвивала голос. Бачте, який в неї голос". А Артем Артемович каже: „Я її візьму, як в перший клас піде, нехай вчиться."

— А чому його репресували?

В.Т.: Ну, бо він учив пісні, такі пісні, і хтось видав, шо співали „Ше не вмерла Україна" і потом якусь, в обшем ті пісні, які заборонялися.

— І його забрали у вашому селі?

В.Т.: Да.

— Як його забрали?

В.Т.: Ну, забрали, а ми ж не знаємо, забрали куди. Не повернувся.

— Микола Пантелеймонович був після нього?

В.Т.: Після його був Микола Пантелеймонович — це вже його учень. Потім Микола Пантелеймонович пішов знову вчиться, а керував вчитель. А потом знову став Микола Пантелеймонович керувать і керував уже весь час. То при Миколі Пантелеймоновичу ми сім'єю в 36–му році, я ходила в дев'ятий клас, то їздили в Київ співать сім'єю: батько, мати й я. То програму вів Павло Усенко, як сьодні пам'ятаю, у ложі управляючих сидів Косіор, Любченко, Постишев і ше, не знаю хто. Бо я це первий раз була на такій великій сцені. То ми співали пісню „Калино-малино" і співали, яку ми од діда вивчили, яку співав Тарас Шевченко, як приїжджав в 59-му році в село, то приходив до тітки, його пригощали, і він співав „Ой судома то нам, браття, ой судома". І дід вивчився її, і вона пішла од нас скрізь, тепер уже й на нотах є записана. А Постишев узяв встав і сказав: „Ми дуже просили сім'ю, шоб заспівала, яка в їх побутова пісня на які-небудь празники". Батько такий дуже проворний був, та до нас повернувся: „На Івана, на Купала". І ми ше заспівали цю пісню.

— Ви втрьох співали?

В.Т.: Утрьох. То нам дали премію: відрізи на костюми і патефон із пластінками, але пластінки були всі „Рєч Сталіна".

— Як вам вручали ці подарунки?

В.Т.: Ше був заключний концерт, то ми на заключному виступали, то торжествєнно вручали. А їхать на цей концерт батько не хоче, корова має отелитись, я в школу хожу, та батько каже:„Не поїдем." А приїхав з політвідділу Іван Григорович Дячков.

— Із Звенигородки?

В.Т.: Нє, був Вільшанський район, приїхав він і ше якийсь приїхав, того я не знаю, і прийшов голова сільської ради, шо таки треба поїхать. То цей голова сільської ради просить, шо послухайте, поїдьте, ви ж одні з села, хор не беруть, а вас беруть. То з Вільшани Дячков прислав за нами машину, і поїхали, це ж безплатно й усе. Ми забрали костюми свої українські туди. Приїхали на станцію, тіки злазимо із вагонів, об'являють: „До Києва прибула сім'я колгоспника Трохима Микитовича Олійника, яка буде виконувати українські народні пісні". А батько:„Тікаємо, і тут мене хтось знає". А Семен Скляренко упротив нас: „Трохим Микитович, куди ви? Ми за вами спеціально приїхали". Забрав він нас.

. . . . . .

— Як ви їздили на концерт, що це за свято було?

В.Т.: Це була Перша всеукраїнська олімпіада, це у 36–му році. А так було нас таскають по району: і в Вільшану, і де який празник роблять.

Пивовар Варвара Ігорівна

— У клубі гуляли весілля?

В.І.: Ні, не в клубі, а в сільраді у нас розписалися, і додому, і це воно діло йде у суботу і неділю, і гуляють.

. . . . . .

— У клубі був хор?

В.І.: Не було нічого. Тільки кіно крутили. І ще грали на гармонь і бубон, гуляли. Робили концерти на свята. Співали всяких пісень, кому яка прийшла на ум, то і співали. На Шевченка на 9 березня, то виступали у клубі, то грали вистави. А ще на 8 березня на Жіночий день я ходила у школу, невеличка, мене вділи, вишита сорочка, червоний корсет, попередник або хвартук, спереді лєнти, вінок, вийшла я на сцену розказувать вірш: „...З святком і співом, гудуть гудки, з димних околиць ідем на роботу. Жевріють маки, червоні квітки, сьогодні наше жіноче свято. Восьме березня — наш день. Ми покажем, як завзято продовжить жінка діло Леніна. По всій по Радянській країні будують заводи міцні, із них виходять потужні машини обробляти колгоспні лани". Оце я такий вірш

читала. Співали революційні пісні. Но вони мені ні в голові. Бо мені платила малосімейні, то кажу: „Де ж мені дитину взяти, іти на перехрестя, шоб не платити малосімейні? Так я тікала відтіль, хай хто хоче співає ті пісні про Леніна, про Сталіна. „Це ж, — кажу, — все харашо Сталін робив, а це ж не харашо, шо платити малосімейні". На другий день жандарми приїхали мене забрали, та добре, шо голова сільради за мене оступився і голова колгоспу, а якби не оступились, то сиділа б годів 15, за те шо сказала. Це хтось із своїх сказав, так я з того часу ніде ні згадую нічого, не співаю ні про Леніна, ні про Сталіна, хай Бог милує. Не хочу і слухать.

— Був завклубом?

В.І.: Був. Він і зараз живе. Давно він був завклубом, Рудь Іван Іванович.

І як були вибори, грала музика, не замолкала, всяка музика грала. Даже і радіола була.

— На вибори заставляли ходити?

В.І.: То їздила підвода із дзвонками, брали і везли на голосування. А я казала, шо я не дойду, то приїжджала підвода і дзвонок, саджають на підводу і везуть голосувать. Одголосували і привезли додому із горкому.

Побережник Никифор Максимович

— Коли клуб організувався?

Н.М.: В нас клуб був примітивний в поповій хаті, ще не було такого, шоб отвічав своєму призначенню, а потім поклали цей, що є Дом культури.

— Яку музику грали в клубі, як ви парубкували?

Н.М.: Яку хто хтів: вальс, польку, краков'як, ще там.

— Чи був керівник у клубі?

Н.М.: Аякже, завклубом був. Я був, щось три роки завклубом, коли клуб був у хаті.

— Що вам приходилося робити?

Н.М.: Вистави ставили.

— Які вистави?

Н.М.: Всякі: „Наталка—Полтавка".

Полудень Олександра Василівна

— Музиканти в селі були?

О.В.: Були.

— На яких інструментах грали?

О.В.: Гитара, мандаліна, гармошка, балалайка, і на скрипку грали. Як зробили клуб у церкві, а то хлібом засипали. Була я раз в тому клубі, подивилась та заплакала, що робиться. Де батюшка ходив, а тепер танці.

. . . . . .

— В клубі музиканти грали?

О.В.: Грали кожний вечір, і танці були до упаду.

Пономаренко Олена Климентіївна

О.К.: А виступать я почала, як в мене двоє дітей стало. Стали мої подруги, старі дєвки, приходить: „Ти, Андрюша, пускай її". Ставили вистави: „Сватання на Гончарівці", „Мартин Боруля", і вистави в тій хаті ставили, що мого батька вигнали. Большой дом був. То в тім домі був клуб, а потом стала там комора, а після комори стала свинарня в тій хаті. А потом ту хату розібрали, щоб строїлися ударники.

— Чи заставляли співать вас пісні про Сталіна?

О.К.: Коло залізниці вагон стояв, а в тім вагоні кіно пускали. І чапаївські дівчата там співають. Так ми ж туди ходимо дивиться. Так оце про Сталіна співали. І їздили ми по селах: в Хрести, Липівське. Було, їдем виступать з виставами. Чоловік мені макарони з залізниці чи хліб біленький носе. То я бабці дам, то вона дітей поглядить, поки я буду виступать, а щоб ревнувать, Боже сохрани. Він сам любив і мені розрішав.

— Перед виступом перевіряли ваші програми?

О.К.: У нас ніхто дуже і не провіряв. І цей, що нами керував, такий був простий. Ніхто нас не лаяв, не бив, не гидив.

— Вам платили щось?

О.К.: Бувало з колгоспу по кілу що-небудь дадуть, а грошей, ні.

— З охотою їхали?

О.К.: З охотою. Збирались люди – було повно.

Пособілова Олександра Іванівна

— Чи ви виступали на свята або на сходки?

О.І.: Як субота, як який празник, ми в клубі граємо, чоловік п'ятнадцять музикантів. Чотири гітари, чотири балалайки, чотири мандаліни і одна скрипка, я їх усіх учу, бо я граю на всіх інструментах. А зараз, ще на баяні. Мене ніхто не вчив, сама, три годи, як мені привіз син його. Оскільки і в музикальному училищі була, і скрізь. Ми не ждемо неділі, кожний вечір було на

Пособілова Олександра Іванівна

вулицях граєм, сходиться публіка, співають, грають, танцюють. Одна женщина казала: як я вмру, то щоб ви грали мені музику по саме кладбище. У мене був другий чоловік, грав на баяні, це після війни, бо до війни в мене був чоловік льотчик, загинув у сорок першому році, ми з ним жили у Монголії, а коли він загинув, то я приїхала з дитиною сюди.

Рясна Галина Іларіонівна

— Ви пам'ятаєте, коли в колгоспі організували клуб?

Г.І.: Як розкуркулили людей та забрали хату (там хазяїн був дуже великий, була гарна хата), комору забрав колгосп, то й досі стоїть.

— Чи вони її перебудували?

Г.І.: Вона була на фундаменті, то її чи притягали так, то так і поставили. Вона взруб була зроблена. То я вже не знаю, чи вони її перевезли, чи вони її розібрали та склали. А хату забрали, то зробили клуб, а потом розкидали та новий клуб зробили на тому місці.

— А дядька виселили?

Г.І.: А того дядька виселили.

— Він не повернувся?

Г.І.: Повернувся. Вмер, вже немає його.

— А як його прізвище було?

Г.І.: Іван Кривенко.

— А його з сім'єю виселили?

Г.І.: З сім'єю. І повернувся, зробив хатку.

. . . . . .

— А як клуби почалися, то хто там грав?

Г.І.: Ті самі сільські хлопці. І чужі приходили, зам'ятницькі, і з Чубівки приходять було. Гармонія, бубон та грають. Та таке весілля було у клубі.

. . . . . .

— А ви пам'ятаєте, як прийшов керівник клубу?

Г.І.: Був, а як же — завклуб.

— А що він робив?

Г.І.: Організовував постановки театральні, співаємо в хорі. Було всяк. Уже позабувала. У нас головиха тут була Вєра. То вона, було, всігда організовує, каже: „Давайте, дівчата, організуємо ходити ввечері, щоб співать". То співали, на сцену виходили.

. . . . . .

— У вашому селі не було бандуристів?

Г.І.: Не було. Із Чигирина був у колективізацію, то це приїжджали у клуб. Бо, було, до нас приводять, щоб спали. Наставляють, було, корзин, та як напустили блошиць, мати попопарила ті лави.

— А скільки їх було?

Г.І.: Штук п'ятнадцять.

— А ви ходили на їхній концерт?

Г.І.: Ходили, аякже.

— А що вони співали?

Г.І.: Я вже не пам'ятаю.

Сокирко Микола Пантелеймонович

М.П.: Співати любив з самого малу, в школі у нас був дуже гарний керівник хору з 23–го по 30–ий рік. Був студентом художнього робфаку, там також дуже гарний керівник, і хор був. Потім в армії то я вже сам керував хором солдатським. Але вернувся назад. Коли вчився в шкільному хорі, то мене зацікавила скрипка. Керівник то грав на скрипку, і почав учитися. То був десь 25–ий рік. Потім сам робив ті скрипки, балалайки.

Вчитися на скрипку почав по нотах. Після армії почав учителювати, сам керував сільським, а спочатку шкільним хором. І в роботі мені скрипка дуже допомага. А тоді в 1936–му році я попав як молодий здібний керівник хору з села, попав на республіканські курси керівників хорів при Київській консерваторії. З усієї України там були 120 осіб. Всі чоловіки, тільки 10 жінок. Цими курсами керував Віріовка Григорій Гурович. При цих курсах було і фортепіано, і скрипка, народні інструменти. Я вчився грати на скрипку. Багато секретів дізнався. Дуже сильний був педагогічний склад — Грінченко, Кавун, Хвиля. Пізніше більшість з них розстріляли.

Після курсів я продовжував вчителювати і вести

шкільний хор. Три рази ми займали перші місця по області. Був у мене піонерський хор, іншим часом — старші хлопці і дівчата. Були й такі часи, коли керував сільським хором, який зайняв перше місце в республіці — 1956–ий рік.

— Ви вчилися на курсах в 36–му році, чи відчувалася тоді небезпека?

М.П.: Так, кожен з нас думав, чи не прийдуть завтра до мене. Було побоювання, але ми дуже були захоплені своєю справою. Вже потім я дізнався, що багатьох викладачів постріляли.

... Я часто читав на семінарі викладачів музики —районних, обласних. Про теорію музики, співу, методику викладання уроків співу.

—Хто платив за ваші курси тоді, в 36–му році?

М.П.: Це було на мої гроші. За курси я не платив, але й стипендії не отримував. Наркомат освіти, а при ньому відділ художньої самодіяльності. Це вони влаштували такі курси.

— Чи приїжджав хтось із Наркомату чи відділу сюди, в село?

М.П.: Приїжджали. Петровський приїжджав — голова Верховної Ради республіки, Всеукраїнський староста.

— Що він говорив?

М.П.: Він приїжджав саме, коли починалася колективізація, то вони зробили зразок колгоспу в нашому селі — комуну. Там на кількох гектарах вони сіяли, збирали. Декілька сімей там показували зразок господарювання. А потім почали залучати до колгоспу. В основному — силою. Хоч–не–хоч, а за наказом Сталіна мусив іти до колгоспу. Сталін спішив з цим, бо легко було забирати хліб через колгоспи. Під мітлу.

— І організація музики через Наркомос освіти починалася під час колективізації?

М.П.: Тоді ж. Культура була в селі: хор, самодіяльність, драма, оркестри. Все це було до колективізації. При Леніну починалося. Велика цікавість була, велике піднесення. Село ревло піснями. А потім, в колективізацію, все це десь ділося. Важче жити стало. Десь дівся той ентузіазм.

—Всі концерти в 30–х роках починалися піснями про партію?

М.П.: Так, коли починався концерт, то обов'язково першою була пісня про партію. За інші можна було постраждати.

... Ми в окупацію співали в церкві пісню із п'єси „Боже великий, єдиний, нашу Вкраїну храни". Її співають козаки, ставши на коліна. В нас була автокефальна церква. Так вони мені пришили „Ще не вмерла Україна". То треба було засудити попа, бо церква автокефальна, заборонена. То йому пришили діло — дяк його продав, сказав, що співали „Ще не вмерла Україна..." І я постраждав за цієї пісні.

— На скільки вас засудили?

М.П.: П'ять років мав. І просидів у Норільську. Там львівська „Трембіта" сиділа. Я і там керував хором: 26 трембітчан, різні голоси. Вони виступали в час війни в оперному театрі в Казахстані, а потім їм пришили діло, і всіх — в Норільськ. Тепер всі вони реабілітовані. Вже на пенсії. А тоді я співав з ними. Там я зробив хор ще в одному таборі. Дуже сильний там хор зробив. Сильні голоси і там були.

— Ви сказали, що до колективізації музичне життя було трохи інше?

М.П.: Більше захоплення було, жвавості, більше інтересу і радості.

. . . . . .

— Чому ви хотіли іти на курси Наркомосу, якщо це було за свої гроші?

М.П.: Розумієте, по–перше, мене виділили, послухавши мій хор. І я любив цю справу, і хотів більше знати.

— Ви тоді вже були керівником хору?

М.П.: Так, я керівник хору з 1934–го року. А в 36–му попав на курси. Став керувати хором в 21 рік. Керівник, який був поперед мене, виїхав з села. Не було кому вести хор. Голова сільради викликав мене і попросив, щоб я взяв хор. А я тоді вів шкільний хор.

— Чи ви мали репетиції в Будинку культури?

М.П.: Тоді був дуже примітивний клуб. На місць 250. Була хата–читальня в тій хаті, де пізніше була попова хата. Там же займалися різні гуртки. А ми співали у клубі.

— Чи отримували ви гроші за керівництво хором?

М.П.: Ні, безплатно. Мені почали платити за хор останні років п'ять. З колгоспу давали 50 карбованців. Так мало того, що я керував хором, я ще керував і драматичним гуртком.

— Ви виступали на сцені за свій кошт?

М.П.: Так, костюми ми брали в селян. Дещо було в клубі.

— Хто цей чоловік, що сидить разом з вашим

першим хором у комісарському одязі на фотокарточці?

М.П.: Це завклубом.

— Він був комісаром?

М.П.: Ні, завклубом, партійний функціонер, який відповідав за це все.

— Чи відчували ви в 39, 38, 37–му роках тиск партії, комсомолу?

М.П.: Треба було перш, чим співати, скласти репертуар, показати і їм, щоб вони сказали: можна чи не можна.

— Звідки ви брали репертуар?

М.П.: З року в рік я збирав пісні для репертуару з різних пісенників. У клуб приходили. На радіо почую, тоді шукаю її в книжках. Наше головне завдання було обслужити революційні свята — Жовтневі, день Леніна, 1 Травня. Поза цим виїжджали на села. На Шевченків ювілей, 150 років, я керував у селі збірним хором з 500 чоловік. У чотири голоси співали. Так ладно і гарно.

— Чи правда, що більше свят було після війни, ніж до війни?

М.П.: Ні, однаково.

Од края до края
По горным вершинам,
Где вольный орел
Совершает полет,
О Сталине мудром,
Родном и великом,
Прекрасную песню
Поет весь народ.

Написав цю мелодію Олександров.

. . . . . .

— Чи зобов' язували співати російські пісні?

М.П.: Ні, ніхто установки не давав.

—А казали партійні керівники після концерту— добре чи погано?

М.П.: Знаєте, якщо добре проспівали, то вам так і скажуть.

— А був у вас внутрішній цензор? Чи могли ви взяти в репертуар, наприклад, „Пісню про Дорошенка" ?

М.П.: Ні, цю пісню ми не брали. А в армії співали.

— А чому не брали?

М .П.: А тому, що тоді не можна було сказати: „Україна". Могли подумати на мене щось таке. Треба було говорити: „Українська Радянська республіка". А щоб ще „ненька" назвали, пиши — пропало. Не можна було проявляти національні почуття, хоча кожен їх мав. А коли приїжджав з Києва, то обов'язково скаже, що у вас мало пісень про Леніна, про партію. Багато народних співаєте, а мало сучасних. Це з Наркомосу приказували. Але ми співали українською, ставили вистави. Хоча на ювілеї Шевченка українських пісень було лише кілька.

Тарасенко Галина Тимофіївна

— Клуб коли з' явився?

Г.Т.: У 30–х роках церкву анулірували, а до війни зерно зсипали, у війну німці коні там держали. Клуб у нас новий, у 60–х ми виступали у новому клубі, а старий же у церкві, і там ми витанцьовували, а де вівтар, була сцена. Яка була активна молодьож, які п'єси ставили. Спочатку п'єси, а тоді фольклор, а в 30-х годах не в церкві виступали, а в поповій хаті.

— Оркестра не було?

Г.Т.: Не було. Просто як проводять якесь свята, то на машині грає музика, на гармошці грали — це в колхозі.

. . . . . .

— До вас Стеблянко не приїздив?

Г.Т.: Та чого ж. Перед 300–лєтієм возз'єднання України з Росією. Марченко їздив до нас, а умер. Тут у хаті тренувалися, бо в клубі холодно. Після 46–го году мого чоловіка поставили завклубом, то ми ставили п'єси: „Сватання на Гончарівці", „Безталанну", „Поки сонце зійде, роса очі виість".

— Ви співали без аранжування?

Г.Т.: Без нот. Пізніше треба було, щоб був обізнаний з нотної грамоти. У нас у школі до війни був оркестр народний — 37 чоловік було, і без нот грали. Керівник був мєсний учитель, і все на слух. Потім приїжджали з музикальних шкіл — це в 70–ті роки. Потім я вивчила ноти, послали мене на курси. Кажного тиждня в неділю збирали. Дід такий радий, що я ноти знаю. Я сидю пілікаю. Пройшло з півгода, і сина з собою веду. В мене два сини—баяністи. Ми утрьох співали на сцені, і обидва на гітарі, і все по нотах. Кончала двогодічні курси. Взяли мене вчителем співів. В районі я одна була обізнанана в нотній грамоті.

Ткаченко Анастасія Юхимівна

— Як ви були дівкою, то співали на своєму кутку чи ходили до сусідів?

А.Ю.: А чо ж на сусідній йтиму, як на своєму вспіну.

— А хлопці приходили з сусідніх кутків?

А.Ю.: Приходили і з Ведмедівки, звідусіль. Я грала, моя сестра і брат, в нас була балалайка, гітара і мандоліна, ми грали, на бубен я грала добре.

— Коли ви грали, на вечорницях?

А.Ю.: Увечері, робим–робим, наробимось, як прокляті, підем, копанки там повикопувані, вода там, покупалися, переділися і на вулицю, і на кажній вулиці, оце на Коробківку і на Коцарівку сходяться, на Кереківку, ті далі співають, ті далі, а в клубі, клуб маненький був, дерев'яний, як зайдуть, співають, жизнєрадісно було, і їсти хотіли, і жизнєрадісно було.

— А що ви грали?

А.Ю.: Полька, краков'як, гопак, карабєйнік, „На рєчєнькі", все, все, все.

— Ви граєте, а вони танцюють?

А.Ю.:Да.

— А чи хтось на скрипку також грав?

А.Ю.: Вчителька була і сійчас вона єсть, Пособілова Олександра Іванівна, на скрипку грала.

— А якого вона року народження?

А.Ю.: 17-го вона, Марко грав, він тоже 17–го.

— А Марко є?

А.Ю.: Є, то вони.

— Як ви грали?

А.Ю.: А в клубі ото приходимо, оце сцена, ми сідаємо внизу на ціх і печемо.

— Чи вам платили?

А.Ю.: За що? Ми ж для себе грали. А співали в клубі, було, стеля піднімається, як ми співаєм, ті своєї, ті своєї вийдуть, ті туди йдуть, ті туди, котора швидше потягне тих парубків до себе.

— Де ви купили балалайку?

А.Ю.: І в магазинах були, і в Ведмедівці були, і в Івківцях були, і гітари були, і мандаліни були.

— Балалайка, мандоліна і гітара?

А.Ю.: І бубєн. Це було до війни і після.

—Який бубон, маленький?

А.Ю.: Кругленький.

. . . . . .

—Чи був у вашому селі шинок?

А.Ю.: Це раньше, при батьках , то, може, був, я ж не знаю, а так не знаю, магазін був.

— Як ви в клуб ходили, то був там керівник?

А.Ю.: Да, оце ж ця Пособілова, а потом вона поїхала, а тоді ж уже став Филоненко Мифодій Осипович керівником.

Удовиченко Іван Калістратович

— Коли побудували клуб?

І.К.: А старий був у поповій хаті. Після 20–х років у поповій хаті.

— Церкву зовсім розкидали?

І.К.: Розкидали. Вона була дерев'яна, но, канєшно, доглядать — вона могла б стояти. Школа, де волость була, і цю хотять розкидать. Ну, то там селяни шумлять, то ще задержалося, а то був в сільраді Слупіцький — така подла людина. Школи розкидали, сєльсовєт. Шиферину якусь взять, такі грабителі.

— Що за волость була?

І.К.: На образець сільської ради. До волості даже ще кілька сіл підлягали. Волосне життя було: економія, волость. Економія — обикновенний агроном, у Потоцького служив. І пан щитався, землі трошки мав.

— В поповій хаті і кіно було?

І.К.: І кіно, і вистави ставили, і настільки було весело того часу. Бібліотеки в той час не було.

— Чи була Просвіта у вашому селі?

І.К.: Раз бібліотеки не було, то й того не було. Коли вже почала організовуватися бібліотека, і де що не є. Тоді, звичайно, і драматичні гуртки начали організовуваться, і музичні, співочі.

— Коли це було?

І.К.: Це розігрувалось з неповського періоду. А після колективізації — голодовка, затухло, зажалося — все потрошку лишилося.

Устименко Михайло Антонович

— Завклуб свій був?

М.А.: Були свої і були і чужі, різні були.

— Хто у клубі грав?

М.А.: Ну, спеціального не було, шоб був, а так на вечеринки приходять. А тоді ж включають, показують кіно. Вистави ставили. Комсомольці не приймали участь, а всі ті, хто мав понятіє. А шо ж комсомолєц, як він не має поняття.

—Тоді треба було обов' язково співати революційних пісень?

М.А.: Співали. Заставляли співать, де ти дінешся. „Сталін — воля і ум міліонов". Не пам'ятаю далі. Я вже забувся. Це на російській

мові співалося. Вобще співали і так, і коли свято яке, хор якийсь, виступали по клубах. І часто виступали, не один же хор був, часто їздили по пригородах.

Філатов Андрій Федорович

— Як почалися СОЗи, чи була у вас хата-читальня?

А.Ф.: Да. У трицатому началось клуб, там уже библиотека. Стали ж уже немое кино показывать.

— А хто організовував клуб?

А.Ф.: Ну, были ж тут такие активисты у нас.

— Вони були місцеві чи прислані?

А.Ф.: Уполномоченые были присланы, а тут же ж в селе кто-то был, руководил, был же старший.

— Чи уповноважених називали стотисячниками?

А.Ф.: Не, просто уполномоченые, их с завода прислали.

— Він приїжджав з сім'єю, чи сам?

А.Ф.: Не, он отбыл вот сезон, он не навсегда ж, его пришлют на месяц, на два, ну на три от силы.

Фірман Антоніна Севастіянівна

— На вечорниці ви ходили?

А.С.: На вечорниці ми не ходили, тоді такого не було. Ми то ходили, як був клуб, після революції. Навіть я була в артістках, грала у п'єсах: „Наталка–Полтавка", жидівку грала Рухлю.

— Хто вами керував?

А.С.: Гаврилишин, якийсь джуринський чоловік.

— Ноти були, грав на чомусь?

А.С.: Тут Макар Коновальчук керував всім.

— Хто був музикантом?

А.С.: Тут музикантов багато було у клубі: Миколайчик – музика була своя хароша. Був Мифодій, Николай, Штефан, Андрей Казьмирин, щось сім їх було.

— Які були інструменти?

А.С.: Труби були. Музики хароші були.

Худик Петро Васильович

— Ви в клуб ходили?

П.В.: Було. Я був завклубом. Був хор і драмгурток.

— Репертуар пісень перевірявся?

П.В.: Ніхто не перевіряв.

— Співали і російські пісні?

П.В.: Усякі співали, а більше українські.

— Про Леніна співали?

П.В.: Про Леніна обов'язково співали, на початку списку.

Чуб Федора Оксентіївна

— Ви в клуб ходили?

Ф.О.: Ходила далеко аж у колгосп, а то й не йдеш, бо далеко. В клубі грала музика, танцювали, виступали, п'єси ставили. Потом стали кіно привозить.

— Які пісні співали в клубі?

Ф.О.: Я знала багато пісень, а позабувала. Більше українські співали, багато було пісень. Російською ніхто не співав. Музиканти грали в клубі, коли як ізійдуться.

— Вони з нот грали?

Ф.О.: Та й грали.

— На свята музика в клубі грала?

Ф.О.: Грала. Загадують, то сходяться, чи Октябрське — собирались.

. . . . . .

— Чи грали на бандурах?

Ф.О.:Були. В нашому селі були бандуристи. Один був гарний бандурист, і з війни не вернувся. І співав дуже гарно.

— Де вони співали і грали?

Ф.О.:Куди позвуть, і у клубах.

— Де інструмент взяли?

Ф.О.: Чи вони самі зробили, чи купили? Браві були бандури – саморобкові. Вони знали, з якого дерева, і як робить. Бравих пісень співали.

Чухліб Варвара Денисівна

— У 20-30-х роках грали в клубі?

В.Д.: Да.

— Як називався тоді клуб?

В.Д.: Клуб.

— Зробили з чиєїсь хати?

В.Д.: Із жидівської. Була церква жидівска. Всі туди ходили, не співали, а грали і танцювали, і заприлавок був — купували собі сітро, конфети.

— Хто торгував?

В.Д.: Од кооперації.

— Чи був хор у клубі?

В.Д.: Був. І співали, і танцювали.

— Вистави ставили?

В.Д.: Ставили. Я знаю, бо мій чоловік страшно танцював. У Вільшані ніхто так не танцював, як мій чоловік. Я ще за ним не була. Як піде танцювать чи гопака, чи барині, куди там.

— А ви танцювали?

В.Д.: Дівчиною не дуже танцювала, а жінкою добре танцювала. Може, через те і ноги так болять.

— Які танці у вас танцювали?

В.Д.: Найбільше польку й шемеля сам танцює. Він 10–го года, а я 15–го. Їх п'ятеро дітей осталося: чотири дівчини і один хлопець — він собі роз'їжджав, де хотів, а ти, мамо, гляди хоч дівчат.

. . . . . .

— На яких інструментах грали в клубі?

В.Д.: Мандаліна, балалайка, гітара.

— А бубон був?

В.Д.: Був бубон, тільки не там, а в Яниного чоловіка. Було, іде Павло грать, бере з собою хлопчика, а ні, то мій чоловік Петро грає на бубон.

— Чи була скрипка в селі?

В.Д.: За це вже я не знаю.

— А духові інструменти?

В.Д.: Тоже не замітю.

— Чи був у клубі керівник?

В.Д.: Немає його вже в живих, а був, керував, тільки недовго, а тих вже не помню.

— Де ділися регенти, які керували церковним хором?

В.Д.: Той був бугалтером, а той тим, а той був комірником.

— З села їх не вигнали?

В.Д.: Нє.

— На які свята збиралися в клуб?

В.Д.: Перше мая.

— Шевченкові дні відзначали?

В.Д.: Ні.

— Зараз є концерти в клубі?

В.Д.: Я не буваю, то не знаю.

Явдошенко Василь Арсенович

— Коли ходили на вулицю, у вас були музики?

В.А.: Були. У нас у клубі був уже біліард у 37–ому году. Були балалайки, мандоліна, гітара і частично була гармошка, там один парінь грав на гармошку. Так шо були музики як скрипка, мандоліна, балалайки, то це де–то на вулиці гуляння. Наймали на Різдво хату, так у хаті музики грали. Але вже після війни не наймали в хату, а просто любителі грали. А потім пошло у клубі гуляння, хоть і холодно в клубі, чи топлено, чи не топлено — плигають, гуляють. Було, там ви́стави ставили: „Наталка–Полтавка", „Назар Стодоля". І я вчаствовал.

Музиканти

Колективізація та соціалізація сільського культурного життя призводили, часом, до кардинальних змін у сільській музичній практиці. Водночас, варто зауважити, що культурні трансформації, про які тут іде мова, відбувались далеко не у всіх селах, до того ж, у тих регіонах, де вони були, не розвивалися однотипно й одночасно. Узагальнення як з цієї проблеми, так і з інших, що стосуються культурних змін у 1930-ті роки, слід робити зважено. У деяких селах музиканти продовжували виступати в ансамблях в 1930-ті роки більш-менш так само, як це відбувалося в 1920-ті роки, в той час, коли в інших селах практика, розповсюджена до колективізації, або рішуче зменшилась кількісно та якісно в 1930-ті роки, або навіть зникла взагалі.

Зміни в інструментаріумі під час колективізації

Балалайка російського походження набула розповсюдження у селах Центральної та Східної України на початку XX-го століття, але особливо — після Першої світової війни. У 1930-ті роки її продавали в магазинах не тільки маленьких містечок, а і в багатьох селах. Цікаво, що в сільських магазинах не продавалися скрипки, як і українські інструменти. Як

описала Пономаренко О. К., русифікація/сов'єтизація сільського музичного життя здійснювалася шляхом продажу одних музичних інтрументів і припиненням продажу інших.

Пономаренко Олена Климентіївна

О.К.: А балалайка в кажній хаті була.
— Робили їх самі чи купували?
О.К.: Купували у магазінах.
— А чи були скрипки в магазинах тоді?
О.К.: Скрипок не було.

Чуб Ф. О. зазначила, що кілька хлопців та молодих чоловіків у її селі грали на бандурі. Більшість із них або самі зробили собі інструменти, або купили у когось на селі (див. також Удовиченко І. К.). Бандуру неможливо було купити в магазині в цьому селі. Натомість балалайки, мандоліни та гітари були в продажу так само, як і в інших селах (напр.: Ткаченко Г. Ю.).

Кінцевим результатом цієї тенденції стали принципові зміни у виборі інструментів, складі ансамблів та репертуарі на селі. До того ж, колективізація внесла певну комерційну тональність до деяких аспектів музичної діяльності. Йдеться про продаж у магазинах музичних інструментів та нотних збірок. До початку колективізації такі магазини взагалі були рідкістю, а якщо були, то в них був дуже обмежений вибір інструментів та нотних збірок. Ця ситуація рішуче змінилася після колективізації. Оскільки держава контролювала всі магазини, то, зрозуміло, що вона контролювала й товари продажу. Це означало, що ті інструменти, які не підходили до державного плану трансформації сільської музики, вилучалися з торговельних полиць. Замість них до уваги всіх бажаючих брати участь у музичній діяльності соціалістичної держави були музичні інструменти та ноти, адекватні цим завданням.

Найтиповіша зміна у сільському інструментаріумі, яку спричинила колективізація, — зникнення із ансамблів скрипки. Учасниками проекту ця тенденція часто пояснювалась як результат впровадження або, навіть, домінування гармонії та баяну:

Сокирко Микола Пантелеймонович

— Який був склад ансамблів на весіллях?
М.П.: Було так: скрипка, казали бас, віолончель обикновенна, бубон.
— То бас був ще в 20-х роках?
М.П.: Да.
— А який був бубон?
М.П.: Був такий з кришкою, кришка зверху, довгий такий стояв.
— А ті, які мали дві сторони, були трошки пізніше чи і в 20-х роках?
М.П.: Пізніше (в 30-ті роки) почав появлятися баян, гармошка.

Буслик Мотря Григорівна

— Чи були у вас в селі скрипалі?
М.Г.: Раньше були, і в войну їх не стало.

Козар Марія Пилипівна

— Які музиканти були в селі?

М.П.: На їх казали Шапарі — це вони перві музиканти. В них дві скрипки й бас. Утрьох вони на свадьбі грали. Вони були рідні брати, а бас був чужий.
— Бубна не було?
М.П.: Не було. Хвамилія їх була Шапи. На всіх свадьбах вони не вспіють, то хтось гармонію найме.
— Що більше поважали — гармонії чи скрипки?
М.П.: Скрипки.
— Довго вони грали на весіллях?
М.П.: Не було. Вже як почали колгоспи — забили зовсім людей.

Чорний Сава Іванович

— На музичних інструментах грали в селі?
С.І.: У селі багацько було. Скрипки при мені вже не було, а гармошки, баян. А раньше були скрипалі. Дєдушка моєї жінки на скрипку грав, то розказували, скільки він грав і по свадьбах ходив.

Гармонь і балалайка були розповсюджені у багатьох місцевостях Центральної та Східної України задовго до колективізації, і немає жодного свідчення з приводу того, що саме колективізація спричинила появу гармоні або навіть баяну в українському селі. Натомість, гармонь та балалайка були популярними серед селян у деяких місцевостях ще в роки Першої світової війни. Йдеться не про те, що гармонь з'явилась на селі на початку 1930–х років, а про те, що вона стала домінуючим музичним інструментом практично повсюди в той час.

Кілька опитуваних розповіли про існування гармоні у 1920–ті роки та змішані ансамблі з гармонії та скрипки. Разом з тим, дехто з опитуваних вказав на те, що гармонь потрапила на Україну з Росії:

Кузьменко Данило Йосипович

— Скільки днів було ваше весілля?
Д.Й.: Дні два було.
— А яка музика була у вас на весіллі?
Д.Й.: Була гармонія, скрипка була, оце і все, вся музика.
— Бубен був?
Д.Й.: Нє, не було.
— А бас?
Д.Й.: Був.
— Бубон чи барабан називали?
Д.Й.: Барабан. На каждій свадьбі чути, що вибиває.

Сокирко Микола Пантелеймонович

— Гармошка була до колективізації?
М.П.: Так, з року 27-28-го. Хтось з армії привіз з Росії.

Схоже на те, що в багатьох місцевостях гармонь була головним музичним інструментом в ансамблі вже наприкінці 1920–х років. Опис, який подала опитувана Ломинога М. І. засвідчив про це. Але вона зазначає, що її дядько був скрипалем у 1920–ті роки. Що він робив і з ким грав, вона не пам'ятала. Це життя якось завжди „за вітром йшло".

Ломинога Мотрона Іванівна

— Ви молодою ходили на весілля?
М.І.: Та ходила.
— Яка була музика?
М.І.: Гармошка була.
— Був бубон?
М.І.: Та як я йшла, не було, а як вже менші стали йти, то було: і брязкало, і бубон, вже всілякі музики були.
— Який був бубон?
М.І.: Маленький, як сито.
— А брязкало?
М.І.: Що багато того.
— А скрипок не було?
М.І.: Були скрипки, ну вже на скрипці в нас ніхто не грав, старі не грали, а молоді чось не вчилися.

Музиканти на весіллі Охріменка Івана Трохимовича (опитуваний). Ансамбль: гармонія і бубон. 1950-ті роки.

— А раніше були скрипки?
М.І.: Були, дядько мій скрипач був, на скрипку харашо грав.
— Чи він грав на весіллях?
М.І.: Ходив і по весіллях, куда хоч.
— З ким він ходив?
М.І.: Я вам не скажу такого, якось воно за вітром ішло.

До колективізації у деяких місцевостях існували різноманітні музичні ансамблі. Найбільшого розповсюдження до 1930–го року отримали всілякі струнні ансамблі (скрипка та бас або дві скрипки та барабан). У 1930–ті роки вони практично зникли у більшості сіл. У 1920–ті роки такі ансамблі часто співіснували в одному селі з іншими, найчастіше — з ансамблем духових інструментів (тобто: баритон-рожок, труба, саксофон, кларнет). Виконавці з ансамблю одного типу дуже рідко або практично ніколи не виступали разом з музикантами інших ансамблів. У 1920-ті роки найтиповішими контекстами виконання ансамблів струнних інструментів були: весілля, хрещення, досвітки, іменини та недільні танці. Найчастіше контексти виконання духових ансамблів у деяких місцевостях були схожі на концерти, тобто на формальні недільні та святкові зібрання, хоча більшість цих ансамблів також виконувала жваву танцювальну музику. Як описала Ільченко В. І., ці неформальні зібрання до колективізації відбувались на лузі біля села. З колективізацією ці недільні зібрання було припинено, ймовірно, за наказом місцевої влади.

Ільченко Валентина Іванівна

— У селі були якісь музики?
В.І.: Аякже. Була музика, були свої сільські музиканти–добровольці. Не знаю, де вони вчилися. Був цілий оркестр.
— На чому вони грали?
В.І.: Була величезна труба, були і бубон, і цимбали.
— Коли цей оркестр грав?
В.І.: По неділях.
— Де збиралися?
В.І.: В нас поляна розкішна була. На поляні стільці для музики. Збиралися хлопці й дівчата. Виходили жінки з маленькими дітьми. Літом — розкішна погода. Танцювали, дуже співали. Була величезна верба — називали те місце „гамазея". Це такий магазин, там було зерно. То як не хватало зерна, то можна було получити до врожаю взайми. А віддавав з надбавкою (до колективізації). Як організувався колгосп, то не стало музик, не стало розвліченій. Ніхто не розвлікався, не танцював.

Вплив голоду на інструментальне музичне виконавство на селі

Серед багатьох поневірянь, що припали на життя села та долю сільської музики у 1930–ті роки, голод 1932–33–х років мав, мабуть, найбільш драматичний ефект. Найпершим наслідком його стала смерть великої кількості музикантів. Як неодноразово зазначалося в цьому дослідженні, часто було дуже складно відрізнити зміни у сільській культурі, що відбувались внаслідок колективізації, від тих, які спричинив голод. Ці два явища були тісно пов'язані між собою й відбувалися більш-менш одночасно. Не викликає сумніву теза, що голод виник через нав'язану колективізацію, тож розподіляти ці два процеси як причини культурних змін проблематично. У цьому розділі я узагальнив сукупність результатів дослідження, пов'язаних з голодом, під заголовком, окремим від колективізації, присвячених одній проблемі: загибель музикантів через голодне виснаження або хвороби, спричинені голодом.

Існують непрямі свідчення того, що: 1) на початку 1930-х років сільських музикантів та інших людей, хто також життєво залежав від несільськогосподарського грошового заробітку, помирало в деяких місцевостях значно більше, ніж інших груп сільського населення; 2) голод мав надзвичайно суворий і руйнівний ефект на музичну майстерність. Перший висновок можна зробити з того, що інструментальні музиканти в контексті життєво важливих потреб значною мірою залежали від готівки, яку вони отримували за свої виступи. Коли почався голод, і більшість урочистих чи святкових подій перестали відзначатися (деякі — тимчасово, такі як весілля, інші — назавжди — як досвітки), цей грошовий заробіток перестав надходити. Ймовірно, інші джерела заробітку були ледь

суттєвими ще до голоду. Другий висновок грунтується на тому факті, що під час голоду старих людей помирало особливо багато, тож стара генерація інструментальних музикантів у багатьох місцевостях значно скоротилась, якщо не зникла зовсім. Таким чином, створився вакуум у практиці сільського музичного виконавства — не було старих музикантів, щоб навчати молоде покоління. У цьому аспекті — як прямий наслідок голоду — колишня сільська музика позбулась як своєї якості, так і кількості своїх виконавців.

Більшість опитуваних цього дослідження, які коментували наслідки голоду для сільських інструментальних музикантів, засвідчили, що відомі їм музиканти здебільшого померли під час голоду (наприклад, Ільченко І. Д.):

— До якого часу вони грали?

І.Д.: До колективізації грали, а потім голодовка, і вимерли з голоду.

Перший висновок, зроблений вище, підтверджується розповіддю про сім'ю, в якій було дуже мало землі, вони заробляли собі на життя здебільшого музикою. Як і в багатьох подібних випадках, більшість членів цієї родини померла від голоду (Кийко Є. І.):

— Чи були музиканти?

Є.І.: Були. Був один такий, шо робив, виробляв гітари, балалайки, мандоліни, скрипки. Ну гармонії не було на нашому хуторі. І, було, грає на весілля. Він нежонатий був, а в 33–му вмер. Він майстер страшний був і прядки робив. Землі в нього не було, і в городі не було, де й цибулини посадить. А робив прядки, шпульки, столи, лави. І йому платили. А тоді вже у 33–му дойшло, що ніде нічого не було. А батьки його в місті жили, не писалися в колгосп, і так вони і пропали. Уся сімня. Дівчина одна, дві дівчат, дак ті пішли у радгосп, то ті вижили. А хлопці не дожили, мати, батько вмерли, і він вмер, такий майстер. Казали, якби пішов у Ольховку, то прожив би ж. Менший брат, то той пішов та вижив. А він: не піду я нікуди.

Тут ідеться про те, що, як і в багатьох інших випадках, люди, які вступали до колгоспу чи радгоспу, вижили. Ті ж, хто прагнув зробити це самостійно, загинули. (Див.: розділ 3, тема: „Одноосібники").

Як описано в першому висновку, ряди скрипалів, серед яких було багато музикантів літнього віку, не так тяжко постраждали під час голоду. До колективізації (а в багатьох місцевостях — і після неї) скрипалі завжди заробляли більше за інших музикантів. В ансамблі зі скрипки, басу та барабану, скрипаль одержував більше за інших. Це було нормою в селах України, Бєларусі та більшої частини Польщі (див.: Нолл 1991: 362). Таким чином, більшість скрипалів були залежнішими від грошової оплати своїх виступів, ніж інші члени ансамблю. За іронією долі, схоже на те, що саме цей високий заробіток спричинив їхню загибель, скорочення кількості скрипок, і все це призводило до появи інших музичних ансамблів у середині 1930–х років і далі — у 1940-ві роки. Це наочно підтверджується змінами в репертуарі, контексті виконання та виборі музичних інструментів. Наступний звіт свідчить про знищення скрипки із місцевої практики через голод. Звертають на себе увагу зміни в інструментаріумі певних контекстів: старший весільний музичний інструментаріум (2 скрипки та барабан) значно відрізнявся від сільської клубної музики (духові інструменти). Це класичний приклад змін, що відбувалися між генераціями музичних виконавців: де старші музиканти виступали в струнному ансамблі і молодші — у духовому (Безкоровайна П. М.):

— У селі були музиканти?

П.М.: Дві скрипки, бубон — така музика була в селі. В клубі була вже духова.

— Після голодовки вони залишилися живі?

П.М.: Як пройшла голодовка, то ніхто ні про кого не знав.

— На скрипках вони перестали грати?

П.М.: Після голодовки.

Аналогічне свідчення щодо домінування гармоні та скорочення кількості скрипок у 1930–ті роки навела Калашник А. Т.:

— Яка музика була на весіллі?

А.Т.: І гармошка була, і троїсті були — той бас, скрипка і скрипка велика. Дві скрипки: одна малеченька, друга більша. А третій отакий бас, такий середній.

— Чи був бас після колективізації?

А.Т.: Після колективізації? Та де воно. Не було нічого.

— І скрипки не було також?

А.Т.: Не було. І весілля не грали, гармонія все, а тоді вже не було. Ті люди померли, які грали в голодовку.

Але помирали не лише старі музиканти. Нижче подається коротке свідчення про молодого музиканта, який грав на весіллях та хрестинах, жив разом із своїми батьками до 1932–33 років. Він разом із батьками помер від голоду (Пономаренко О. К.):

— На скрипках не грали?

О.К.: У нас на скрипку один Захарко грав. Сам вивчився грать і дуже гарно грав. І так його всі поважали. А він в голодовку вмер. Він ніде не заробляв і нікуди не їздив, тільки в своїм селі грав на весіллях і на хрестинах.

— Він мав свої поле?

О.К.: Він був з мого году. Він ще був коло батька й коло матері. І вони померли, і він помер.

Зменшення контекстів музичного виконання

Колективізація не лише замкнула сільське господарство у бюрократичну структуру, контрольовану з боку держави: її специфічним призначенням було підпорядкування багатьох аспектів громадянського суспільства селян тій самій структурі. Щодо музики, деякі контексти виконання були майже знищені, натомість, користуючись цією нагодою, були створено нові. Ці процеси відбувались через те, що багато контекстів виконання громадянського суспільства селян взагалі не підходили під норми державної бюрократичної структури. Серед таких контекстів, у яких скоротилися або взагалі зникли музичні виступи у 1930-ті роки, були: шинок, неформальні вуличні зібрання хлопців та дівчат, хрещення (про яке йшлося раніше) й досвітки (про які теж вже розповідалося). Основним контекстом для виступів музикантів залишилося весілля, про яке мова піде далі.

Сільський трактир, загальновідомий у Центральній і Східній Україні як шинок, а в Західній Україні та на Поділлі — як корчма, зазвичай, утримувався кимось із місцевих

селян. До кінця XIX століття місцеві поміщики утримували монополію на продаж горілчаних виробів, і шинкарі виплачували їм за це відсоток з прибутку. Поступово, починаючи з 1861 року та відміни кріпосного права аж до початку XX століття ця монополія сходила нанівець. Все більше селян одержало можливість самостійно утримувати шинок. На початку 1920–х років держава утримувала монополію на горілчані вироби, нетерпляче ставлячись до будь–якої спроби приватної конкуренції. На початку 30–х років шинки зникли практично повсюди. Приватну конкуренцію одразу присікали. До того ж, у сільського населення було не так багато готівки, що стало ще відчутнішим із колективізацією та конфіскацією приватного майна. Колгоспники, як вже неодноразово описувалось у цьому дослідженні, дуже мало одержували за свою працю. В цілому, колективізація призвела до зменшення кількості грошей в обігу селян. Це в свою чергу означало, що у селян залишалось надто мало грошей, щоб витрачати їх в шинку на їжу та випивку. Зрозуміло, що за таких обставин шинки не могли існувати. Сільський шинок не належав до числа основних об'єктів цього дослідження, тому тут наводяться лише короткі відомості з інтерв'ю опитуваних.

У минулому сільський шинок був важливим контекстом музичного виконання ансамблю, який запрошували і якому платили місцеві парубки з нагоди якихось особливих подій, наприклад, на свята. Як описала Фірман А. С., у багатьох селах шинки позакривали вже на початку 1920–х років:

— Був шинок у селі?

А.С.: А шо ж. Корчма на горбику, і був Центроспирт. Можна було купити спирту, горілки, а у корчмі люди пили, гуляли.

— Музики в корчмі були?

А.С.: Часом грали.

— Де музики грали?

А.С.: Тоді музики грали на пляцу.

— В які дні грали музики?

А.С.: Вони грали в свята Різдвяні, Великодні свята, а інакше не грали — тільки по святах.

— Хто їх наймав?

А.С.: Хлопці наймали і платили.

— Скільки платили музикам?

А.С.: Я не знаю, бо хлопці збиралися і платили щось.

— Коли зникли корчми?

А.С.: Після революції. Не знаю, в якім це році, що ці корчми розігнали і розібрали, ще до війни вони щезли.

У літні місяці, коли не було досвіток, хлопці та дівчата однак збирались, але більше неформально — на вулицях або на лузі, або біля ставку. Тут вони розважались, співали пісень та іноді танцювали під музику. В деяких місцевостях музикантів запрошували, але частіше це був хтось із місцевих парубків і дівчат, хто вмів грати на музичних інструментах і акомпанував груповим співам.

Викленко–Погребняк Ганна Герасимівна

— Де збиралися дівчата і хлопці, щоб потанцювати?

Г.Г.: Вся молодьож іде понад річкою і лугами, а у селі де пляц, то виводили музику і туди йшли танцювати.

— Хто наймав цю музику?

Г.Г.: Хлопці наймали музики.

Протягом 30–х років спостерігалося скорочення таких виступів у більшості місцевостей, оскільки надто мало було часу для такого дозвілля, а з іншого боку, як зазначала вище опитувана Ломинога М. І., представники колгоспної влади всіляко переслідували подібні музичні виступи.

Крамарчук Галина Миколаївна

— Які були ансамблі в селі?

Г.М.: В мене чоловік був музикант. Він грав на кларнеті. Крамарчук Володимир його звали, але він убитий у шахті. А то там, де наш куток, то їхній тато грав, і всі в селі грали. І оце, де наш куток, то був Веселий кут, бо там самі музики були, але вже всі повмирали, і вже нема нікого.

— А на чому грали музики, на чому грав ваш тесть?

Г.М.: Мій тесть грав на чімось, не знаю, бо нема баса. Я вже забула як. Нє, Антошка на баритоні грав брат його грав на кларнеті, бо в нас село вивчило своїх музикантів. Вони маленькі, ще малі пішли вивчилися. А потому, я не можу нагадати, всі повмирали, навіть нікого нема.

Вуличні строї 20-их років. Праворуч Каракай Федора Терентіївна (опитувана).

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: МУЗИКАНТИ.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Музиканти в селі були?

П.М.: Дві скрипки, бубон – така музика була в селі. В клубі була вже духова.

— Після голодовки вони залишилися живі?

П.М.: Як пройшла голодовка, то ніхто ні про кого не знав.

— На скрипках коли перестали грати?

П.М.: Після голодовки.

. . . . . .

П.М.: Хлопці платили за музику по 5 копійок або по 10, а той, що не заплатив, то не йде з дівчиною танцювать. Як заплатить, і бере дівчину танцювать. Хлопці тільки платили за музику – це на вулиці, на степку було. Багаті хлопці і говорить не хотіли з бідними дівчатами. Кажуть: отой жениться, і така вона пагана, ряба, а в тата є воли, землі кусок.

Буслик Мотря Григорівна

— Чи були у вас в селі скрипалі?

М.Г.: Раньше були, і в войну їх не стало.

Викленко–Погребняк Ганна Герасимівна

— Музики грали?
Г.Г.: Наймали скрипку й бас чи барабан.
— Були такі музиканти в селі?
Г.Г.: Були.
— Скільки їм платили?
Г.Г.: Це давно вже було.
— Чим їм платили?
Г.Г.: І грішми, і хлібом. Вони йшли попід хати грати і просити, то їм хліб повинні винести, то вони збирали хліб. В мене сват був гарний музикант.
. . . . . .
— Де збиралися дівчата і хлопці, щоб потанцювати?
Г.Г.: Вся молодьож іде понад річкою і лугами, а у селі де пляц, то виводили музику, і туди йшли танцювати.
— Хто наймав цю музику?
Г.Г.: Хлопці наймали музики.

Гатько Галина Іванівна

— Яка була музика на весіллі?
Г.І.: Скрипки, дві скрипки й бас.
— Скільки струн на басові?
Г.І.: Та хіба я їх щитала, багацько.
—Чи дівчата любили музикантів, чи були вони на весіллі перші хлопці?
Г.І.: Та, ходили старі музиканти. Любили, як вони грають гарно.
— Чи люди замовляли щось танцювати?
Г.І.: Да ж. На свадьбі, було, дівчата складаються та гуляють, і музикантів тих танцюють, співають.

Гацько Федора Юхимівна

— Чи ви були колись старшою дружкою?
Ф.Ю.: Були, аякже, тоді дружки сидять, співають гарно.
— Яка музика була на весіллі?
Ф.Ю.:Кроме гармонії більш нічого не було — ні баян, нічо. Тікибаян ото цигика, а вони вибивають, танцюють, рубашки були довгі, хароші.
— А була музика скрипки й бас?
Ф.Ю.:Була ото скрипка, бас і гармонія, як де дуже багаті женяться, а як бідні — ні.
. . . . . .
— А де на скрипку грав той дід?
Ф.Ю.: То на скрипку грав — колись ми їздили у Шляхову, а до його ото збиралися із Шолудьківки, з Лиману люди, повно було, і ото грали й випровожали підводами їх, виїжджали із економії.
— Проводжали на заробітки?
Ф.Ю.: Да, буряки заробляли, пололи там, десять рублів заробиш чи там, ну, капєйки були.
— Він сам грав чи з кимось?
Ф.Ю.: Ні, сам, він був сліпий якось на одно око. Як був якись переворот, а він у Віті Мура був, і його там били штомпелями, і вибили йому око. І в його було вставлене, а він сам бішкінський.
— Чи хтось платив йому, коли він грав?
Ф.Ю.: Ні, він там був же ж у Шляховій як прикащиком, так йому там платила економія, Шляхова тоді була один сахарний завод був.

Дудник Домна Федорівна

— Трошки про дівування. Яка була музика?
Д.Ф.: Ну, музики ціво були, духові.
— З села були хлопці?
Д.Ф.: Да, всі сільські були чоловіки, як оце Новий рік — наймають музики. Це такий був фасон: хлопці наймають музики, і котру дівчину бере хлопець гуляти, вона йде, а котру не бере, вона сама не піде, такий був закон. А я, бач, хоч була бідна і нещасна, це в мене був ухажор первий — Григорій Антонович, це він трубив, як мала дитина, так він тримавсь, як не знати чо. Куди ж ти того Гришку озьмеш? В тебе два хлопці, то ж таке було положення, і де ти подінешся з ним. То це так наймали музики, а музики тяжко гарні в нас були, вже навіть, як я віддавалася, то казала, хоч я йду за вдівця, най мені заграють час, але ті музики, що я хочу.
— То звідки наймали вам музики?
Д.Ф.: Калитинських.
— А скільки їх було?
Д.Ф.: По сім, по вісім, більше не було, но так гарно грали.
— А які мелодії вони грали?
Д.Ф.: Тоді була полька, бушанка, краков'як, коробочка, „на реченьку", це такі танці були.

Дудник Марія Омелянівна

— Як колись проводились весілля? Які були музики?
М.О.: Тоді була духова музика, сільські хлопці грали.
. . . . . .
—А в клубі яка була музика?
М.О.: Так і в клубі, як на весіллі, така сама музика.
—В клубі платили музикам?
М.О.: Це колгосп платив.
—Часто грали музики?
М.О.: Часто. Тоді ж в хаті не було ні радіва, ні телевізора, оце музика тільки заграє, зараз усі ідуть в клуб. Тоді всі йшли, особливо як колгоспні збори, то йшли і старі, і молоді. Молодіж танцювала, а старі дивилися.

Зашаловська Єлизавета Федорівна

— Які музиканти були у вас на весіллі, на чому вони грали?
Є.Ф.: На гармошку.
—А бубон?
Є.Ф.: Не було.
— Ваші родичі були музикантами?
Є.Ф.: Свої були такі, двоюрідні, такі були. Іграли на гармошку, вміли, Іван баби Марусі, вмів на гармошку грати.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— На яких інструментах грали на весіллях?
М.Є.: На скрипці, на гармонії.
— Гармонія була завжди, чи трохи пізніше з'явилась?
М.Є.: Ні, це ще до революції. Ще у Мельниках були цигани, у них скрипка була, бубон.
— Цигани грали на весіллях?
М.Є.: На весілля наймали їх.
— А євреї грали на чомусь?
М.Є.: Е, ні, євреї не грали.
— А німці грали?
М.Є.: Німців не було.
— А що платили циганам на весіллі?
М.Є.: Гроші.
— А сільські люди грали на скрипці чи на бубні?
М.Є.: Були, вони дурно грали, ніхто їх не наймав, самі виходили.
— Коли зникли цигани?
М.Є.: Не пам'ятаю, коли, запретили їм і їздити. Казали, що як це так, що стільки людей та ціле літо прогуляють, що держава з ними нічого не зробить. Не дуже ж давно, чи при Брежневі, в оцих годах їх не стало.

Ільченко Валентина Іванівна

— В селі були якісь музики?
В.І.: Аякже. Була музика, були свої сільські музиканти–добровольці. Не знаю, де вони вчилися. Був цілий оркестр.
— На чому вони грали?
В.І.: Була величезна труба, били і бубон і цимбали.
. . . . . .
— Коли цей оркестр грав?
В.І.: По неділях.
— Де збиралися?
В.І.: В нас поляна розкішна була. На поляні стільці для музики. Збиралися й хлопці й дівчата. Виходили жінки з маленькими дітьми. Літом розкішна погода. Танцювали, дуже співали. Була величезна верба — називали те місце гамазея. Це такий магазин, там було зерно. То як не хватало зерна, то можна було прийти і получити до врожаю взайми. А віддавав з надбавкою [до колективізації]. Як організувався колгосп, то не стало музик, не стало розвліченій. Ніхто не розвлікався, не танцював.

Ільченко Іван Дмитрович

— Музиканти були?
І.Д.: У нас на селі не було.
— Гармошки не було?
І.Д.: Була гармошка, і до войни були, і не одна. Я хлопчаком зробив балалайку. Скрипки були, і бас був — по свальбах грали.
— Як їм платили?
І.Д.: Не знаю, якось договоряються. Давали і гроші, і рушник, і випити.
— Де вони навчилися грати?
І.Д.: Я не помню, бо вони були старші за мене.
— До якого часу вони грали?
І.Д.: До колективізації грали, а потім голодовка, і вимерли з голоду.

Калашник Анастасія Трохимівна

— Яка музика була на весіллі?
А.Т.: І гармошка була, і троїсті були – той бас, скрипка і скрипка велика. Дві скрипки: одна манесенька, друга більша. А третій — отакий бас, такий середній.
— Скільки струн було на басі?
А.Т.: А хтозна, хіба я знаю.
— Чи на ньому грали смичком?

А.Т.: Ага. Казали, ше сміялись, шо як ідуть, а бас приказує: „Будем їсти, будем пити, будем їсти, будем пити". А скрипка каже: „Там побачим, шо там буде, там побачим, шо там буде". Як повернулись відтіля, і бас і каже: „І не їли, не пили, і не їли, не пили". А скрипка каже: „Я казав, шо так буде, я казав, шо так буде". Понятно? Як троїсти, так це гарна свадьба.

— Чи бас був після колективізації?

А.Т.: Після колективізації? Та де воно! Не було нічого.

— І скрипки не було також?

А.Т.: Не було, і весілля не грали, гармонія все, а тоді вже не було. Ті люди померли, які грали, в голодовку.

Кийко Євдокія Іванівна

— Чи були музиканти?

Є.І.: Були. Був один такий, шо робив, виробляв гітари, балалайки, мандоліни, скрипки. Ну гармонії не було на нашому хуторі. І, було, грає на весілля. Він нежонатий був, а в 33–му вмер. Він майстер страшний був, і прядки робив. Землі в нього не було і в городі не було де й цибулини посадить. А робив прядки, шпульки, столи, лави. І йому платили. А тоді вже у 33–му вже дойшло, шо ніде нічого не було. А батьки його в місті жили, не писалися в колгосп, і так вони і пропали. Уся сімня. Дівчина одна, дві дівчат, дак ті пішли у радгосп, то ті вижили. А хлопці не дожили, мати, батько вмерли, і він вмер, такий майстер. Казали, якби пішов у Ольховку, то прожив би ж. Менший брат то той пішов, та вижив. А він: „Не піду я нікуди".

— На весіллях музикантам платили?

Є.І.: Платили. Вони договоряються за гроші, на скільки договоряються, чи на день, чи на два, то субота і неділя було. А як іще просять на понеділок, то ті скидаються, ті шо гуляють. Подарки давали, рушник музикантові, а як у кого і носовики. Полотняні рушники давали. На весіллях більше гармошки грали, а були і скрипки. Це вже як зажиті женяться, то бувало і скрипка. Бувало, попросять того Щербатенка, чоловік був такий, він на скрипку грав.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

— Музиканти були в селі?

П.Т.: Були. Духовий оркестр був, як економія була.

— Скрипалі були?

П.Т.: В економії були скрипалі. Ведуть дівчат у економію на буряки, а вони на скрипки грають.

— Хто грав на скрипки?

П.Т.: Свої ж селяни. Із нашого села не були, а з сусідського села були, з Микитівки.

— Гармошки були?

П.Т.: Самі скрипки.

— На сопілці грали?

П.Т.: Грали на сопілку.

— Коли гармошки почали з'являтися?

П.Т.: Вже пізніше, а точно не знаю.

— Хто грав на духових інструментах?

П.Т.: Мідні труби золотісті були, а грала з нашого села молодьож — це в клубі було, а не в економії. В якому році, я не пам'ятаю. Клуб у нас був ще до колхоза, і керівник був, вони по нотах грали.

— Скрипалі на весіллях грали?

П.Т.: Грали, а їм за це платили.

. . . . . .

— Музиканти грали?

П.Т.:На гармошці.

— Коли скрипки зникли?

П.Т.: Ще до війни. Гармошки тоже були до війни, а більше скрипки.

— Гармоністам платили?

П.Т.: Аякже, наймали і платили.

— На балалайках грали?

П.Т.: Грали і на балалайках, скрипку наймали, а у нас у селі скрипок не було.

. . . . . .

— Як на вулиці гуляли?

П.Т.: Збиралися коло двору і качелі робили.

— До колгоспів більше гуляли?

П.Т.: До колхозів більше, а в колхозі ніколи було, бо надо було норму виробити.

Козар Марія Пилипівна

— Які музиканти були в селі?

М.П.: На їх казали Шапарі — це вони перші музиканти. В них дві скрипки й бас. Утрьох вони на свальбі грали. Вони були рідні брати, а бас був чужий.

— Бубна не було?

М.П.: Не було. Хвамилія їх була Шапи. На всіх свадьбах вони не вспіють, то хтось гармонію найме.

— Шо більше поважали — гармонію чи скрипки?

М.П.: Скрипки.

— Платили їм?

М.П.: Платили, канєшно, аякже, грошима платили.

— У кого вчилися грати на скрипках?

М.П.: В батька, і гарно грали.

— Довго вони грали на весіллях?

М.П.: Не було. Вже як колгоспи стали, забили зовсім людей. Один був стрєлочніком, а до цього були селянами.

Крамарчук Галина Миколаївна

— Які були ансамблі в селі?

Г.М.: В мене чоловік був музикант. Він грав на кларнеті. Крамарчук Володимир його звали, але він убитий у шахті. А то там, де наш куток, то їхній тато грав, і всі в селі грали. І оце оде наш куток, то був веселий кут, бо там самі музики були, але вже всі повмирали, і вже нема нікого.

— А на чому грали, на чому грав ваш тесть?

Г.М.: Мій тесть грав на чімось, не знаю, бо нема баса. Я вже забула як. Не, Антошка на баритоні грав... брат його грав на кларнеті, бо в нас село вивчило своїх музиків. Вони маленькі, ще малі пішли вивчилися. А потому я не можу нагадати, всі повмирали, навіть нікого нема.

— Їх просили на весілля?

Г.М.: Аякже! Ходили, грали.

— Скільки платили їм?

Г.М.: Тоді такі гроші були цінні, хоч малу частину платили, я вже не помню. Хлібом платили, зерном. А тоді платили гроші, але ж ці гроші були в ціні, я не знаю скіки.

Кривченко Одарка Яківна

— Були на досвітках музики?

О.Я.: Були свої хлопці, ті, що з дівчатами гуляють.

— На чому вони грали?

О.Я.: На бубон і на гармоні, і на балалайку, як возьмуть і як зарєжуть. Хто вміє танцювать, і є де в хаті — танцюють, бувало.

— Скрипок не було?

О.Я.: Були, а мало тільки. Я скрипку знаю тільки у цигана. Він вже жонатий був і по наших досвітках не ходив, а по свальбах ходив.

— У селі жив?

О.Я.: У селі жив і на нашій женився, і діти були.

— Він був багатенький?

О.Я.: Та де! Бідний був, не було і хати своєї — жив у землянці під горою.

— На весіллях грав і заробляв цим на життя?

О.Я.: Заробляв і наїсця там.

— Коли він помер?

О.Я.: Він голод пережив, а до війни вже вмер, і вона, і син вмер, а тільки дочка осталася.

— Музиканти грали?

О.Я.: Гармонія та бубон. Пісні весільні співали обязатєльно.

. . . . . .

— У селі були сімейні ансамблі?

О.Я.: Не було такого, не замічу. Гармонія, бубон був. Їх просили на весіллі грать.

Кузьменко Данило Йосипович

— Скільки днів було ваше весілля?

Д.Й.: Днів два було.

— А яка музика була у вас?

Д.Й.: Була гармонія, скрипка була, оце і все, вся музика.

— Бубон був?

Д.Й.: Нє, не було.

— А бас?

Д.Й.: Був.

— Бубон чи барабан називали?

Д.Й.: Барабан. На каждій свадьбі чути, шо вибиває.

— А на вашому не було барабану?

Д.Й.: Не було.

Ломинога Мотря Іванівна

— Чи ви молодою ходили на весілля?

М.І.: Та ходила.

— Яка музика була?

М.І.: Гармошка була.

— Був бубон?

М.І.: Та як я йшла, не було, а як вже менші стали йти, то було: і брязкало, і бубон, вже всякі музики були.

— Який був бубон?

М.І.: Маленький, як сито.

— А брязкало?

М.І.: Шо багато того.

— А скрипок не було?

М.І.: Були скрипки, ну вже на скрипки в нас ніхто не грав, старі не грали, а молоді чось не вчилися.

— А раніше були скрипки?

М.І.: Були, дядько мій скрипач був, на скрипку харашо грав.
— Чи він по весіллях грав?
М.І.: Ходив і по весіллях, куда хоч.
— З ким він ходив?
М.І.: Я вам не скажу такого, якось воно за вітром пішло.

Масло Михайло Павлович

— Грали на музичних інструментах?
М.П.: Гармонії, бубон і скрипка — це основні інструменти. На весіллях вони грали. Мій батько гармоніст був і зам'ясниці пудов сорок пшениці заробляв. Брали і на другі села, і дуже гарно грав.

Мушинський Іван Сергійович

— Чи були музиканти в селі?
І.С.: Були.
— На скрипках грали?
І.С.: На гармошку грали.
— А на духових інструментах грали?
І.С.: Ні, не було в нас. А в економії пани наймають музикантів в обід, своїх же. Вони час погають, а ті потанцювали, а пани їм гроші платили, вони ж даром не грали.
— В колективізацію клуб був у вас?
І.С.: А був.
— Чи грали там музиканти?
І.С.: Тоді кіно німе було, музиканти були, хлопці на гармошку грали.

Надежа Микита Миколайович

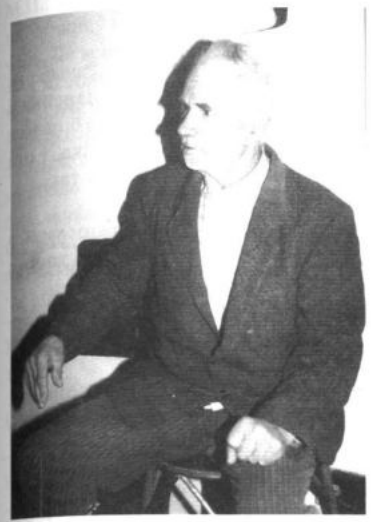
— До революції яка була музика на весіллях?
М.М.: Гармонія і бубон.
— Скрипки не було?
М.М.: Не було. Ото в нас були такі двоє: вона на бубон, а він на гармонь. Ото їм заказують, шо на таке-то число свадьба. Три дня одграють. Їм там чарку дадуть, випить.
— Платять?
М.М.: Та, платять. Пиріжків зостаються, то набере.
— Вони були чоловік і жінка?
М.М.: Чоловік і жінка.

Ничипоренко Марія Сергіївна

— Що танцювали на весіллі?
М.С.: Якої грали, такої танцювали: полька була, краков'як був, гопак був – ото такі.
— Чи танцювали босі?
М.С.: Босі.
— Яка була музика на весіллі?
М.С.: Хто яку найме. Хто заможніше, й лучшу найме.
— Які інструменти?
М.С.: Ну, гармошка й бубон.
— Бідні яких музикантів наймали?
М.С.: Може свої музиканти грають, бувало, що родичі грають.
— Чи бували весілля без музики?
М.С.: Та не було, хоч на рубель і качалка, об дошку, і танцюють.
— Хто грав?
М.С.: Хлопці.
— Чи грали дівчата?
М.С.: Не було.

Овчаренко Андрій Іванович і Овчаренко Марія Яківна

— До війни які музики були на весіллі?
М.Я.: Гармошка, скрипка, бубон.
А.І.: Ну я ніде не вчився на скрипку грати, в мене був материн батько, дід, то він був музикант, він і скрипки робив, а в мене воно десь само явилося таке, потом я грав на мандоліну, на балалайку, батько харашо грав на балалайку, а в мене воно взялося, я взяв ту скрипку, і воно прямо наче мені хто підказав, і я любу пісню граю і любу музику, а сійчас даже не можу настроїть.
— Скільки вам років було, як ви грали на скрипці?
А.І.:В школу ходив.
— Ваш дід грав на весіллях на скрипці?
А.І.: Той дід грав.
— Він робив інші інструменти чи тільки скрипки?
А.І.: Тільки скрипки.
— Коли він ходив по весіллях, які ще були інструменти?
А.І.: Скрипка і бубон. В нього товариш на бубон грав, і це вони скрипка і бубон.
— Чи ви чули, коли він грав?
А.І.:Чув, він приходив до нас, сім'я велика, та, було, прийде нам пограть, ми ж онуки ж його, то він прийде, принесе скрипку та грає нам. А я, як кончив школу, то взяв мандоліну, і почав грать. Мандоліну покинув, батько купили скрипку, і я пошов на скрипку грать.

Овчаренко Андрій Іванович

— Чому ви хотіли кинути мандоліну і грати на скрипку?
А.І.: Ну, скрипка дужче мене потягла, голос скрипки.
— Чи ви грали з дідом?
А.І.: Ні, я тільки сам.
— А коли він помер?
А.І.: Не знаю, у 34 році, тіф був у 33 році, він тіф пережив, а потом помер. В його вся сім'я вимерли від тіфу: і баба, і дочки, а він остався.
. . . . . .
— Коли люди починали грати на балалайці у вас? Коли ще дід грав на скрипці по весіллях, чи були балалайки тоді?
А.І.: Були.

Палагнюк Марія Василівна

— Скільки днів ішло весілля?
М.В.: Якщо раніше, як бідніше було, 30–ті роки, голодомор, то тоді все рівно починалося з суботи, обов'язково. Субота, неділя, а в понеділок аж вели до молодого – три дні.
— Чи всі три дні грали музики?
М.В.: Да. В суботу не було, в неділю приходили музики, і в понеділок були, бо треба було завести молоду до молодого.
— Які тоді були музики?
М.В.: Духовий. Перша естрада заграла в Петі Гусоньки.
— Чи ви пам'ятаєте ще давні музики?
М.В.: Да, я пам'ятаю. Ше як тітка Настя наша виходила заміж, то скрипка, цимбали.
— Чи це вважалася бідніша музика?
М.В.: Просто іншої не було.
— А звідки їх наймали?
М.В.: Оцього я не знаю. Такі ше цимбали, то дід грав на цимбали, на сопілку грали ті діди, шо тепер керують художньою самодіяльністю, то тоді грали на сопілку. Гармонії не було, а цимбали і сопілка.

Пивовар Варвара Ігорівна

— Музики грали?
В.І.: Грали гармонія і бубон. Була скрипка, у нас тільки один чоловік грав на скрипку, так до гармонії та до бубона не беруть скрипки. В нас сама гармонія і бубон. А скрипка тільки то у клубі, було, виступають, тоді там і скрипка грає, і сопілка.
— Чи були сім'ї, які грали і заробляли цим?
В.І.: Були, ну це в рідких случаях, який не хоче робить, а вміє грать на гармонії і ходить по других селах грає. З нашого такого не було, а по-сусідськи — то Бульгацький, то той ходив, і то в Грицанівці, в Лизюрівці ходив грати. Тільки тим і заробляв, грав на гармошку.

Пономаренко Олена Климентіївна

— Чи були в селі музиканти, які грали на скрипках?
О.К.: У мене брати так грали. Ходили по свальбах і по селах. І, було, мій брат іде вулицею — Серафим звали. Такий красівий був. Так, було, ідуть вулицею парубків штук восім, а він на середині іде. Грає сам, і сам першим голосом бере, і вони всі співають.
— А на чому він грав?
О.К.: На гармошці, а сусід на бубон грав.
— На скрипках не грали?
О.К.: У нас на скрипку один Захарко грав. Сам вивчився грать і дуже гарно грав. І так його всі поважали. А він в голодовку вмер. Він ніде не заробляв і нікуди не їздив, тільки в своїм селі грав на весіллях і на хрестинах.
— Він мав своє поле?
О.К.: Він був з мого году. Він ще був коло

батька й коло матері. І вони померли, і він помер.

— Які інструменти грали на весіллі?

О.К.: Він сам співа і на скрипку грає, а бубон його забива. До гармошки бубон був. А балалайка в кажній хаті була.

— Робили їх самі чи купували?

О.К.: Купували у магазінах.

— А чи були скрипки в магазинах тоді?

О.К.: Скрипок не було.

Пособілова Олександра Іванівна

— Які мелодії ви грали ввечері на вулиці?

О.І.: Самі настоящі українські танці і вкраїнські пісні. Українські танці — це краков'як, яблучко, гопак, карапец, польки різні, то полька „Маруся", а то полька „Сміх". Я кажу: „Будемо грать польку „Маруся". Усі настроюються, а я піднімаю скрипку і починаємо грати.

— Як ви грали на вулиці, якісь музиканти приходили?

О.І.: Ні, ми вже були зіграні, а хто хорошо грає на гітарі, то ми перевіряєм, чи він годиться нам. Музика — це так, як і співи, щоб ніхто в сторону не звернув. Я перевіряю строй, і беремо акорди.

— Чи просили вас грати на весіллях?

О.І.: Мало. Це вже як я була з чоловіком, тоді він грав на баяні, і я на скрипці. Це в нас дуже хорошо получалось. Потім виїжджали на села з баяном і скрипкою.

— Грали в клубах?

О.І.: У клубах платні концерти.

— Ви отримували гроші?

О.І.: Може, й давали нам гроші, та хлопці куплять півлітру та вип'ють після концерту.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Чи ви пам'ятаєте, яка була музика на весіллі?

М.Т.: А яка ж, полька та гопак, кроков'як.

— На яких інструментах грали?

М.Т.: Гармонія була, скрипка та бубон. Гармонія та бубон це законно, а скрипка — як з'явиться у селі скрипач.

. . . . . .

М.Т.: До війни гармонії не було, тільки сріпка і бубон. Оце їх два хлопці було: один на бубон, а один на скрипці, тільки не в шинку, так по хатах.

Рева Пріська Федорівна

— На весіллі які музиканти були?

П.Ф.: І на свадьбу такі: гармошка. Раньше не было таких, як тепер. А ото балалайка і гармошка, або скрипка та гармошка, а більш не было. І ото там маленька така бубонка, і ото гармошка та бубонка, ото на свадьбах таке.

— А скрипка і бубон були?

П.Ф.: Та, може, й були в кого, тоді багато свадьбів грали, може, були й скрипка і бубон, то вже більша музика, голосніша.

— Чи був бас?

П.Ф.: Ні, раньше не було.

— А сопілка?

П.Ф.: І сопілок не було тоже. Там була сопілка, це сюди вже дальше, дальше, а ранше воно його не знали.

Сокирко Микола Пантелеймонович

— Який був склад ансамблів на весіллях?

М.П.: Було так: скрипка, казали бас, віолончель обикновенна, бубон.

— То бас був ще в 20–их роках?

М.П.: Да.

— Який бубон?

М.П.: Був такий кришкою, кришка зверху, довгий такий стояв.

— Бубон із двома сторінками був і в 20-их роках чи трошки пізніше?

М.П.: Пізніше почав появляться баян, гармошки.

— Це в 30–ті роки. А скільки струн мав бас?

М.П.: Чотири струни.

— Вони були з магазинів?

М.П.: Ні, де вони їх брали, я не знаю.

. . . . . .

— Чи музиканти грали в шинку?

М.П.: Грали, там і музика була.

— Ті самі музиканти і по весіллях ходили грати?

М.П.: Цей самий Андрій грав, я других не пам'ятаю.

— Чи цей Андрій мав учнів?

М.П.: Нє, він плів вірьовки, в його якийсь станок був, і він сліпий чоловік був, і було сплете тобі вірьовку, шо ну. Люди несли до його.

— Люди платили?

М.П.: Платили, він за ці гроші і жив.

. . . . . .

— Чи ви пам'ятаєте, який склад сільських музикантів був?

М.П.: Я пам'ятаю сліпого Андрія Шевченка, на скрипку грав. Потім бубончик був і віолончель. Де вони взяли її, я не знаю. Вроді бас.

— А як вони називали його?

М.П.: Бас називали. І гарно так грав. А коли цей дід захворів і вже не міг грати, то гармошка з'явилася. Потім було дуже сильне захоплення музикою. В кожному дворі як не гітара, то балалайка. Було таке до колективізації. Після неї почали втікати люди з села на Донбас на заробітки. Не до грання.

. . . . . .

— Гармошка була до колективізації?

М.П.: Так, з року 27–28–го. Хтось з армії привіз з Росії.

Співакіна Наталія Митрофанівна

— Яка музика була?

Н.М.: Гармошка играла.

— А бубон?

Н.М.: Нет.

— А скільки платили?

Н.М.: Не знаю, жених платил.

— Які танці танцювали?

Н.М.: Полечку, гопачок та больше ничо.

— Вальс був?

Н.М.: Тогда ше не танцевали.

— Чи грала в селі на весіллі скрипка?

Н.М.: В нас не было, в людей были.

. . . . . .

— А у вас у селі був сліпий?

Н.М.: Був Федя Мамін.

— Він тоже ходив просив?

Н.М.: Не, он плотник хароший, то делал скрипки, гармошки.

— Де він продавав?

Н.М.: Люди заказывали.

Ткаченко Анастасія Юхимівна

— Де ви купили балалайку?

А.Ю.: І в магазинах були, і в Ведмедівці були, і в Івківцях були, і гітари були, і мандаліни були.

— Балалайка, мандоліна і гітара?

А.Ю.: І бубен. Це було до війни і після.

— Який бубон, маленький?

А.Ю.: Кругленький.

Удовиченко Іван Калістратович

— Чотири чоловіки робили, чи чотири бандури, я не зрозуміла?

Удовиченко Іван Калістратович

І.К.: В селі Середенко Фауст Йосипович, вчитель, іграв на бандурі. Любив в шахмати грать, співать. Оце в його була бандура і повинна бути досі в його. І щоб ми робили. Я сам грав на мандаліні, на гітарі, акомпанірував тільки. То захотілося тоже бандури. Найшли грушу в старих садках, така широченька вона. Колгосп нам дозволив її зрізать. Ми її зрізали, розкололи і порізали на четверо. Начали вчотирьох робить. Цей же Оксеменко Філімон, він тоже грав. Не получилося — вона як ссохла, так розкололася. Ну, а я так ото заготовив. Вирубав її, котьол такий здоровий був. Закип'ятили води, виварив її сік, і потом різцем помаленьку вистругав. Канєшно, це ж в цьом секрет. Вона ж видовбується, товщини не опріділиш, її ж не видно, яка товщина стєнки самої. Так от на ощуп пальцями і опріділяєш, яка її товщина. От товщина самого дна дека. Робив, канєшно, я з рисунка, вона не получилася така.

— Де рисунок дивилися?

І.К.: В газеті. Трошки вона була не така, але вони грали. Середенко з Оксеменком грали. Я тільки одну думу навчився. Вспихнула война. Середенко їхав в одну сторону, Філімона забрали німці, десь по дорозі він десь загинув. І на том осталося.

— Яку думу ви навчилися?

І.К.: Шевченка „Думи мої, думи".

— Чому ви робили саме з груші?

І.К.: Не було другого підручного матеріалу такого, а груша — він плотний матеріал, харашо звучить, так як і кленок. Ложки колись із груші робили, з кленка і з груші. На образцях цього робив я. Вчитель з Мотріївки узнав, що вона в мене є. Приніс 300 рублів в той час і забрав її. Так вона в його і осталась.

. . . . . .

— Чи пам' ятаєте, як була музика на весіллі?
І.К.: Скрипка і бубонець. Дві–три скрипки.
— Хто був музикантом?
І.К.: З моїх дядьків був Діхтяр Іван. Тоже був репресірований і не вернувся. Щонеділі і пєсні, і музика в його подвір'ї, і танці – весело було.
— Чому його репресували?
І.К.: І його, і брата. Селянин був. В нас професіоналів не було, а самі.
— Мав ансамбль?
І.К.: Просто грав. Раньше контрабаси зробили. Навіть був такий, що в Америці був. Приїхав назад сюди, а документів нема ніяких. Етапом пригнали сюда, три года ішов. Він дерев'яного велосипеда зробив, у нас же не було. Їде, за ним толпа мужиків іде. Він зробив контрабаса. Доманський на скрипку, а цей на контрабас грає. Другий на бубонець, ото в селі і музика. От сійчас вроді всім харашо, а для мене настільки удушья таке моральне, що ти його задуши, він тобі співать не хоче. А то двоє–троє збіглося, балалаєчка, от тобі і танці, і де що не є. В рядняних спідницях, босі.

Устименко Михайло Антонович

— Як на вечорниці збиралися, чи платили хлопці музикантам?
М.А.: Обізатєльно. Більше було гармошки і бубон. Скрипки були ще, але ж ми вже не наймали, лучче гармошку наймати. І на балалайку грали, я і сам грав. Спеціально на весілля балалайку не наймали. Примєром, я вмію грати, але на весілля гармошку наймаю. То я на вечорницю йшов і вийду пограю, і все.
— Які музики грали на весіллі?
М.А.: Гармонія і бубон. Платили по договорьонності, чи два дні гратимеш, чи три дні, так у цей день він скаже, скільки грошей, може, десятка чи шо. Може і молодий договарювать музик, може і батько. А грає, то він кормиться, поки свадьба, пользується тим, шо гуляють.
. . . . . .
М.А.: Не було таких, шо жили з того, шо тільки грали. Напрімєр, він і хазяйством займався, і вивчився на гармошку грати, і де там ввечері вечеринки гуляють. Раньше то ж досвітки гуляли, деяки хлопці навчилися грати. А так, шоб спеціально, як ви кажете, він тіки займався грою, не було.
. . . . . .
— Які танці на весіллі були?
М.А.: І польку танцювали, і гопака, і бариню.

Фірман Антоніна Севастіянівна

— Був шинок у селі?
А.С.: А що ж. Корчма на горбику, і був Центроспирт. Можна було купити спирту, горілки, а у корчмі люди пили, гуляли.
— Музики в корчмі були?
А.С.: Часом грали.
— Де музики грали?
А.С.: Тоді музики грали на пляцу.
— В які дні грали музики?
А.С.: Вони грали в свята Різдвяні, Великодні свята, а інакше не грали, тільки по святах.
— Хто їх наймав?
А.С.: Хлопці наймали і платили.
— Скільки платили музикам?
А.С.: Я не знаю, бо хлопці збиралися і платили щось.
— Коли зникла корчма?
А.С.: Після революції. Не знаю, в якім це році, що ці корчми розігнали і розібрали, ще до войни вони щезли.
. . . . . .
— Які музики грали на весіллях?
А.С.: Ці самі музики грали на весіллях, ці труби.
— А як мама чи баба одружувалися?
А.С.: Всьо труби були. Розказували, що в них ці труби грали. Були цимбали. На цимбали в нас не грали, в Хоменках грали. Як женився хто, то наймали їх сюда. Скрипка, цимбали, бубон — така музика, що не перестанеш гуляти. Хто багатший, то наймав собі труби, а хто бідніший і не мав чим наймити, то дав троячку цим цимбалам.

Худик Петро Васильович

— Коли ви одружилися?
П.В.: В тридцять два годи. Весілля невеличке було, хатнє. На дворі погуляли, а в хаті повечеряли. І музика була.
— Яка?
П.В.: Гармонія.
— Скрипка була?
П.В.: На скрипку, на гітару грали, а скрипалів було багато.
— В скрипалів було господарство?
П.В.: Обов'язково було. Жили в себе і мали землю. На весілля наймалися, і їм платили, а скільки, я не знаю. Хароші люди були: і грали, і співали.
. . . . . .
— На балалайці коли почали грать?
П.В.: Після війни. А балалайки самі робили. В мене батько все вмів робити: і балалайки, і гітари.
— Частушки співали?
П.В.: Співали, а після війни більше співали, бо до війни менше виходили.
— Російською співали?
П.В.: І російською, і українською, а українською більше.

Чорний Сава Іванович

— На музичних інструментах грали в селі?
С.І.: У селі багацько було. Скрипки при мені вже не було, а гармошки, баян. А раньше були скрипалі. Дєдушка моєї жінки на скрипку грав, то розказували, скільки він грав і по свальбах ходив. Покойний тесть мені казав, що йому батько розказував: „Як зийдемося та сорокову бочку горілки вип'єм. Він білий був, як молоко, я його ще знаю: сяде на сонечку під клунею і сидить. Врем'я підійшло обідать, то біжить моя теща: „Ходіть, тату, будем снідать". Пообідав, поблагодарив, і знов пішов на сонечко".

Чуб Федора Оксентіївна

— Чи грали на бандурах?
Ф.О.: Були. В нашому селі були бандуристи. Один був гарний бандурист, із війни не вернувся. І співав дуже гарно.
— Де вони співали і грали?
Ф.О.: Куди позвуть, і у клубах.
— Де інструмент взяли?
Ф.О.: Чи вони самі зробили, чи купили. Браві були бандури – саморобкові. Вони знали з якого дерева і як робить. Бравих пісень співали.

Весілля

Збідніння села в процесі колективізації призвело до скорочення і, навіть, до зникнення деяких ритуалів; цей процес відбувався без будь–яких заборон ритуалів з боку активістів. Особливо це торкнулось весільної послідовності, яка до колективізації відзначалася ретельно розробленими ритуалами, звичаями і тривала 4–7 днів. На деяких учасників весільної послідовності покладалися особливі обов'язки: вони виконували спеціальні ритуали, співали обрядові весільні пісні у певному порядку, супроводжували наречену чи нареченого від одного місця до іншого, звичайно, у процесії, і навіть в означений час виконували ритуальні танці. Спеціальні страви готувалися для вшанування тих чи інших ритуалів. Музикантів запрошували не лише для виконання танцювальної музики (часто протягом 3-х днів майже без перерви), а й спеціальних урочистих маршів у ході весільної послідовності. Також вони супроводжували виконання весільних пісень[11].

Після колективізації весілля тривало один-три дні. Воно все ще існувало у більшості сіл у 1930-ті роки. Хоча часом це ще була ретельно розроблена подія, частіше це була зменшена версія тої події, що існувала до колективізації[12]. Кілька опитуваних повідомили інформацію про складові весільної послідовності, зазначаючи зміни, що відбулися в ритуалах того часу.

[11] Існує багато джерел, в яких детально описується надзвичайна ускладненість весільної послідовності у XIX — на початку XX ст. Серед них: Гнатюк (1919), Гриша (1899), Литвинова–Бартош (1900), Коломийченко (1919), 7–томна серія Павла Чубинського 91872–1878); див. також: Шубравська і Правдюк (1970).
[12] Весільна послідовність пережила мініві дродження у 1950-ті роки. Існує ряд досліджень весільних обрядів радянського періоду, особливо дослідження Борисенко (1988) — одного з дослідників цього проекту, однак майже всі дослідження того періоду опускають детальні описи весілля 30–х років.

Зіставляючи весільні церемонії до і після колективізації, опитувані найбільшу увагу приділили загальній якості весілля, його тривалості та складності, а також величині посагу. Дехто з опитуваних також коментував втрату певних ритуальних подій або пісень внаслідок колективізації.

Більшість опитуваних засвідчила, що весілля до колективізації були насиченішими, яскравішими та багатшими, ніж після колективізації. Сименяка Н. Г. зазначила, що тих хазяїв , які в минулому влаштовували багаті, ретельно розроблені весілля, більше не було у селі – вони або померли, або були заслані:

Куцевол Маркіян Григорович

Найкращі весілля були до 30–го году, саме тоді розжились люди.

Пономаренко Олена Климентіївна

— Чи справляли в колективізацію весілля?
О.К. : Тоді і весілля не такі були.

Семеняка Наталія Григорівна

—Весілля до голоду і після голоду якось відрізнялись?
Н.Г.: Ну, аякже. Не ті люди стали.

У першу чергу, збідніння та скорочення весілля відбувалося через зниження добробуту селян. У них було значно менше грошей на витрати, включаючи й весілля. До колективізації весілля були як багаті, так і бідні. Біла М. О. описала різницю між ними:

— На весілля запрошували спеціально?
М.О.: Перше, кажуть, як просили 12 хат, то це таке весілля — це великі хазяї, що вже просили 12 хат, а то по 3, 4, 5 хат попросять.

Розмір і рівень весілля вимірювався частково кількістю запрошених людей, а це, в свою чергу, визначалося кількістю запрошених „хат".

Весілля значно збідніли і скоротилися у 1930–ті роки. До колективізації вони часто святкувалися 4–7 днів (Грушівська С. Т., Біла М. О., Співакіна Н. М., Філатов А. Ф., Каракай Ф. Т.) Після колективізації весілля скоротилися до 1–3 днів. Кліщук Ю. О. сказала, що її весілля відбувалося три дні, і Оклей А. П. сказав, що його — чотири дні. Це найдовші весілля після колективізації, описані в проекті. У багатьох уже взагалі не було ніякого весілля — лише громадянська процедура без будь-яких урочистостей. Сологуб І. К., яка вийшла заміж у 1940–му році, мала лише один день весілля. Вона та її чоловік просто розписалися в реєстраційній книзі в сільраді. Чухліб В. Д. описала аналогічну ситуацію — ніякого весілля, і саме тому, що вони були надто бідні, щоб влаштовувати навіть невеликі урочистості. Вони розписалися 1939 року у книзі громадянського реєстру і пішли додому.

Чухліб Варвара Денисівна

... А в колективізацію, я вже і забулася. Тоді, знає ге, яка свадьба була? Ти та я, і оце тобі все. Я в 39-му йшла заміж, то пішли ми з чоловіком та списалися, і все, а свадьби не було, не було за що.

Кривченко О. Я. розповіла, що у її селі з початком колективізації весілля взагалі не відбувались. Ціла ритуальна структура втратила свою актуальність. У роки голоду 1932–33 років весілля не відзначались ніде, сказала Кліщук Ю. О.

Весілля. Молодий — Охріменко Іван Трохимович (опитуваний), молода — Варвара Григорівна, с. Старосілля Городищенського р–ну Черкаської обл. 1950-ті роки.

Питання, яке, мабуть, найбільше обговорювалось опитуваними в процесі дискусії про весілля, торкалося посагу нареченої та дарунків від нареченого, а також їхнє різке зникнення після колективізації. Достаток, який молодята закладали у своє майбутнє подружжя, був предметом пильної турботи не лише їх самих, а і їхніх батьків та родичів. Посаг нареченої мав бути якомога багатшим. Існував певний мінімум стандартів, яким він мав відповідати. У нареченої завжди була скриня, куди вона разом з матір'ю протягом кількох років складала спідниці, сорочки, жилети, чоловічі сорочки, скатертини, рушники, хустки, простирадла, наволочки, ковдри, подушки тощо (Булах М. А., Біла М. О., Співакіна Н. М., Бугайова Г. Ю.). До колективізації більшість цих предметів молода дівчина та її матір виробляли власноручно, дівчина часто працювала на досвітках, шиючи собі посаг. Булах М. А. назвала мінімальну кількість сорочок, які мали бути у посагу: до колективізації — приблизно десять, хоча двадцять чи сорок не були такою вже рідкістю. Іншу частину посагу нареченої складала худоба, земля та навіть гроші. Наприклад, Чухліб В. Д. зазначила, що коли її матір вийшла заміж, то у посаг їй дали не лише скриню з білизною, а також корову і гроші. Устименко М. А. говорив про те, що до колективізації нареченій давали у посаг скриню з білизною і корову чи вола. Наречений також вносив до подружньої спілки худобу і землю. Опитуваний також засвідчив, що як дочка, так і сини отримували земельні ділянки, коли одружувалися. Земля, яку одержували дочки, називалась „материна земля", про неї вже йшлося раніше.

У 1930–ті роки значно зменшився не лише розмір посагу нареченої, а і його важливість для подружжя. Чухліб В. Д. вказала, що наречена однак повинна була мати скриню з

Весілля. Опитуваний Брюховецький Я. М. (сидить), с. Головківка Чигиринського р-ну Черкаської обл. 1950-ті роки.

білизною, але худоба, земля і гроші більше не входили до її посагу. Ці компоненти вже не були складовими загального сімейного достатку. За винятком мінімальної кількості, уся худоба була конфіскована колгоспом — зазвичай сім'ї, залишали одну корову і курей. Тобто, не було нічого, чим можна було б наділити дочку чи сина на весілля. Більшість землі, за винятком маленьких ділянок, також було конфісковано — одна сім'я обробляла, як правило, десь близько тридцяти соток. Колгоспникам платили дуже мало, і навіть те, що вони заробляли, тут же прагнули повернути назад шляхом облігацій. Шамрай І. І. також зазначив зміни у посагу нареченої після колективізації: замість того, щоб дати у посаг худобу (вола, коня, корову або вівцю), їй дарували лише невелику суму грошей. Потапенко М. Т. говорила, що в 1930-ті роки посаг нареченої складався лише з невеликої кількості предметів: подушок, покривал та ряден, жоден з яких не був ручної роботи, а купувався матір'ю нареченої. Безкоровайна П. М. розповіла, що в її селі у 1930-ті роки дівчата взагалі не мали посагу через бідність та злидні.

Деякі ритуальні події весільної послідовності з початку 1930-тих років припинилися. Зубалій М. К. описала спеціальний ритуал, який існував до колективізації, у якому процесія учасників весілля мала прямувати селом — дехто на яскраво вбраних підводах, інші — верхи. Кожен учасник мав своє особливе місце в цій процесії — частина ритуалу, яка була відома всім у селі. Бояри і дружки співали весільні ритуальні пісні, які існували тільки в цій події, часом в окремій групі, а часом разом. З колективізацією та конфіскацією майна і худоби стало неможливо дотримуватися цього обряду. Не було коней і волів, щоб їхати верхи або тягнути підводи. У деяких випадках не було вже й самих підвод у приватній власності. Як результат — цей ритуал перестав існувати разом із піснями, що були з ним пов'язані.

Новак М. Й. і Тютюнник Г. Д. описали втрату ще однієї ритуальної події селянської весільної послідовності через знищення місцевої церкви. Вони пригадали обряд, який під час весілля завжди відбувався коло церкви. До нього було залучено спеціальних учасників, які мали знати особливі пісні, що виконувались лише в тому місці і в той час. Оскільки церкву було закрито і зруйновано, то цей обряд випав із активної практики в цій місцевості. Один із опитуваних пригадав фрагмент тексту однієї із пісень.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: ВЕСІЛЛЯ

Андрієнко Павло Євтухович і Рябуха Агафія Іллівна

— Чи були весілля, коли колективізація почалася?

П.Є.: Були свадьби.

— До колективізації скільки днів у вас були весілля?

П.Є.: Скіки — днів три. Починається в неділю.

— А вінчалися коли?

П.Є.: В неділю.

— Чи обов' язково треба було сватати дівчину?

А.І.: Обов'язково. Це хоть я мала була, та знаю по розповіді, мама розказувала, як сватати ходили. Обов'язково, тоді без сватання і не дивились.

— Хто готував придане?

А.І.: Мати і батько.

— Що там було, у вас були сундуки чи скрині?

А.І.: Як уже я, то сундуки, а в його матері була скриня.

— Чим вони відрізнялися?

А.І.: Сундук — кришка така горбата, а скриня — рівна, як стіл, вона вмєсто стола дєйствовала.

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Вам пекли коровай?

П.М.: Де той каравай? Як ми женилися в гуртожитку і щодня получали кусочок хліба. Жили в общежитії — робили.

— До колективізації збиралися на весілля родичі?

П.М.: Тілько родичі і сусіди.

— У свати кого брали?

П.М.: Тільки родичі.

— Чи готували посаг на весілля після колективізації?

П.М.: Що там було готувати? Така бєдность була.

— Обов' язково жінка брала прізвище чоловіка?

П.М.: Можна й на свому бути, а діти ж тоді як? І чоловік є, а не розписані, то на мамі діти.

— Часто були не розписані?

П.М.: Були, жили, як вівці.

— Було так, що розводилися?

П.М.: Було.

— Чи при ваших батьках розводилися?

П.М.: Тоді, кажуть, не можна було, щоб розводилися. Як там не є, а жити треба. Втікла до мами, а він прийшов, і мусила йти додому.

Безродня Галина Захарівна

— Весілля у вас було, коли ви заміж виходили?

Г.З.: Це було в 30-му році, і весілля не справляли. Тоді мало весілля справляли.

— А раніше?

Г.З.: Було. Даже я молодою на свадьбі гуляла, а то вже виходили заміж, то дома посидять. Мене приїхав забирать чоловік, то мати щось приготовила та гукнула близьких сусідів — сіли, повечеряли.

Біла Марфа Олексіївна

— На весілля запрошували спеціально?

М.О.: Перше, кажуть, як просили 12 хат, то це таке весілля — це великі хазяї, що вже просили 12 хат, а то 3, 4, 5 хат попросять.

— Як запрошували?

М.О.: З дружками, з музиками. І музики грають в кожній хаті. Музики в сінях пограють, а в хаті попросять: „Приходьте на весілля".

— Як примовляли?

М.О.: Просили тато, мама, і я прошу вас на весілля.

— З хазяями цілувалися?

М.О.: Аякже. Перше в ноги впадали, то ще й поцілувати треба в ногу, щоб почув, і жінку так само.

— А старших куди цілували?

М.О.: Цілувалися в писки, вже й за руку взяв.

— Хазяї як відказували?

М.О.: Прийдем на весілля, то й всьо, і приходили.

— Музикам давали?

М.О.: Давали й хліб, і гроші які, а 20 копійок як дать чи рубля хто дасть.

— Як були вбрані?

М.О.: Хустинчина, сорочина, віночок — коси заплетені, ще як у суботу, нє в суботу уже розпліталн, а в неділю, вже до шлюбу, вбиралися у віночок.

— Віночок, що сплели дівчата „на вінку" у п'ятницю?

М.О.: Да.

— Скільки йшло весілля?

М.О.: Збиралися у п'ятницю, субота, неділя, понеділок. Складчина була, як зараз, а молоду вели в неділю чи в понеділок.

— Що робили в понеділок?

М.О.: Збирали складчину. Принесуть горілки

літру чи півлітри або казьонку.
— *Де її купляли?*
М.О.: Був магазін, шинок.
— *А у вівторок?*
М.О.: Як мали, то ще сходилися і пили.

Бугайова Ганна Юхимівна

— *Скільки днів було весілля?*
Г.Ю.: Три дні. Тоді в неділю, понеділок і вівторок.
— *В неділю у вас, у батьків?*
Г.Ю.: І там, і там, ми ж обоє тутешні, і там весілля, і тут весілля.
— *Чи ви вінчалися?*
Г.Ю.: Аякже, вінчалися.
— *Коли коровай пекли?*
Г.Ю.: Ну, пекли ж уперед, печем коровай же ж у п'ятницю, суботу, а це ж у неділю вже свадьба. Тоді ж уже як свадьба в неділю, тоді ріжуть коровай і дають по кусочку тим, шо гуляють. І так же ж шишки. Ну, шишки на другий день, сійчас в первий день дарять, а тоді на другий, на другий день ото шишки, підносять чарку і шишку.
— *А у вівторок?*
Г.Ю.: А вівторок саме тоді вже курей били, отаке, веселилися, наряжались, чудили. Так як і сійчас співали, кому до плачу.
. . . . . .
— *А як ви йшли заміж, то мати вам збирала посаг?*
Г.Ю.: А хто ж? Мати збирала придане. А шо ж там те придане? Свита овеча, кожух — ото придане, та як лучше там, то сорочок там десять.
— *А хустки?*
Г.Ю.: А де ж воно, воно ж не продавалось.
— *А чоботи?*
Г.Ю.: Чоботи тато пошиє мені.
— *А намисто?*
Г.Ю.: І намисто. Як заміж йшла, назбирала ж там, попросила в того, в того. Отак робилось.

Булах Марія Андріївна

— *На весілля вся родина приходила?*
М.А.: Аякже, зходилися, гуляли. Сусід кликали і своїх кликали.
— *Коли перестали святкувати гарні весілля?*
М.А.: Та весілля воно всігда було. Як є срєдства, то відбуває, а як ні за що, то так заберуть і повезуть молоду. А як є срєдства у батьків, то гуляють днів три.
— *А у посаг що давали?*
М.А.: У кого шо є. Давали і корову у придане, давали і воли чи ше що. А в скриню давали, шоб були і сорочки, і рушники, і були і платки, і спідниці, і юпки, і все. Хто скільки придбає. Були і по десять сорочок, а в кого сорочок і по двадцять було, де багаті люди були. І скатерти, і рядна були. Ті хто пряде, то таку ковдру товсту випряде. І ряден було в кого і десятеро, а в кого і двадцятеро, а в кого тільки п'ятеро було. Всякі були. І бідні були, і багаті.
. . . . . .
— *Сватали дівчат?*
М.А.: Ходили. Раньше, ше як багатенька така, в батька багато землі було, то по п'ять-по шість сватають. Сьогодні одні прийдуть, а батько каже: а я ще не оддам. А на другий день там другі йдуть, це у М'ясницю, після Різдва ото, після Великодня сватали.

Грушівська Софія Тимофіївна

— *Як ви дівували, то скільки днів було весілля?*
С.Т.: Тоді гуляли: як почнуть із суботи гулять, то гуляють цілий тиждень.
— *Як називалася субота на весіллі або неділя?*
С.Т.: Субота називалася „дівич-вечір" — в молодого, а йде молода, дружок набирає та йде до молодого, грають та співають. А в неділю вже до неї він приїжджає та забирає її, вінчаються. А тоді вертаються до молодої.

Дишлюк Євдокія Митрофанівна

— *Скільки днів у вас було весілля?*
Є.М.: Це у суботу увечері — це називали головиця, а потом у неділю таке свадьба, а в понеділок бере півлітри і йде туди похмеляться, де та свадьба, там ще і їжа оставалася.

Зубалій Марфа Кіндратівна

— *Перед голодовкою були якісь весілля?*
М.К.: Ні, гарні були весілля. А я як ішла, то таке весілля було. Троє весіллів було. У нас усі люди були. Привіз аж з Москаленок, грав на ту дудку — кларнєт зветься. І на бубон, і на гармоні. Такого снігу було багато, як я йшла зімою. Витоптали снігу півгорода. Такого народа було. А ще ж бояри були. Вісім бояринів було. А мій дев'ятий, бо до парі не можна ж було. Бояри гарні були парубки. Танці такі були. Весілля було гарне.
— *Коли були кращі весілля, перед голодом чи після голоду?*
М.К.: Раньше, поки ще я була дівчиною. Так тоді дуже гарні весілля були. А тепер уже зовсім не такі. По формі не таке. Тоді було дружки водять. Рушниками червоними поперев'язують. Та в цвітах, та в сап'янцях. Червоні чоботи. Та йдуть співають селом. Прийдуть до молодого або до рідні. А я як ішла, то саньми їздили. По парі коней і сани. Семеро саней було. Ми їдем уперед. Старший боярин і старша дружка, та що мені вінця держала, я і молодий. І то по четверо, по четверо на санях.
— *У якому році ви йшли заміж?*
М.К.: У двадцять шостім.

Кийко Євдокія Іванівна

— *Коли були коротші весілля?*
Є.І.: До колективізації весілля були хороші. Були такі весілля з прапором, але мало. Родичів скликали, то куми, то свати
— *Сватали дівчат обов'язково?*
Є.І.: Аякже. У свати брали старших чоловіків. Дівчині у скриню у придане після колективізації нічого не давали. Тільки те, шо надарують, то дарували корову, все хазяйство, у кого було що. Батьки дарували. А так чужі посторонні, у кого шо є, то гроші, то простині, то покривала. А тоді нічого не було, і тоді і свайби такі були, бєдность страшна була. У кого шо материне осталося, а так не було де взять.

Кліщук Югина Олександрівна

—*Скільки днів йшло весілля в тридцятих роках?*
Ю.О.: То кілько ж: субота і неділя, та й все. А в понеділок робили складчину — це зносили гості горівку, ніби ту, шо випили. Отаке весілля.
— *А як проходило весілля в голод?*
Ю.О.: Ой, Боже, тоді хто про то весілля думав? Тако зійшлися та й все. Тоді думали, як би вижити.

Кривченко Одарка Яківна

— *Обов' язково дівчину сватали перед весіллям?*
О.Я.: Обов'язково.
— *Під час колгоспу було сватання?*
О.Я.: Не було сватання. Після колективізації і весілля не було, а сватів беруть попереду — балакають.

Куцевол Маркіян Григорович

— *Які були весілля?*
М.Г.: Хто багатший, заможніший, то більше весілля. Більше так було, шо багатший до багатшого сваталися. Є, козирилися дівчата, як одиночка, одна у батька і матері. А у куми брали багаті бідніших. Найкращі весілля були до 30-го году, саме тоді розжились люди.

Медведенко Микола Іванович

— *Ви бачили давнішнє весілля?*
М.І.: Тоді було неділю готовляться до весілля отведений день. Пости були — в пости свадьб не було, а як нема посту, тоді свадьби і весною, і зимою – особенно на м'ясницях, як посвятять воду. Печуть коровай, а в п'ятницю розвозять шишки і кличуть на свадьбу. Тепер также роблять, тільки тепер машинами розвозять, а тоді кіньми. А у неділю починається свадьба. Сходиться все село. Ті, що запрошені, то ті будуть вечером, а дньом сходиться молодьож і гуля цілий день до вечора. Грає чи скрипка, чи гармонія: танцюють, веселяться, а ввечері засідають ті, що покликані на свадьбу. Цілу ніч справляють, а вдень похмеляються, і так до середи, а в середу приходять та гукають – із середою та з невісткою молодою. І тоді вже шабаш.

Мишко Варвара Андріївна

— *Весілля у 30–х роках які були?*
В.А.: Під голод було нічого не було, глухе село. Багато людей померло, сім'їзовсім повимирали.

Є одна душа осталась, є дві душі осталося. А є зовсім не було нікого. В мене було п'ять душ сім'ї, я одна осталась. Наєжжі вже доміки понастроювали, а старих уже мало людей, померло багато. Весілля і раньше були, і пізніше. Тепер таких людей немає, шо співали, немає кому співать. А до голоду співали весільні пісні.

Новак Меланка Йосипівна та Тютюнник Степан Дмитрович

— У вас завжди пекли коровай на весілля?

М.Й.: Пекли і тепер печуть такий, як колись.

— В молодої і в молодого, чи тільки в одного когось?

М.Й.: В молодої і в молодого.

— Ви пам'ятаєте, як шума коло церкви заплітали?

М.Й.: Да, помню, але я була ще мала, а дівки шума плели і коло церкви, і на вигоні шума плели.

— Коли перестали?

М.Й.: Давно перестали, ще до войни.

С.Д.: Як закрили церкву, тоді перестали.

— Ви пам'ятаєте, яку пісню співали, коли плели шума?

С.Д.: Трохи помню:

Ішли дівки шума заплітати.
Та в тім шумі гоїрки шукати.
Гоїрки, жовтяки – сватайтеся парубки.
Як не будете свататися, будуть з вас люди сміятися.
Раай жучка, раай, раай, чорний рай.

С.Д.: Як церкву закрили, то їх перестали співати — це ще до колективізації.

Оклей Андрій Платонович.

— Не вінчалися?

А.П.: Нє, так розписались. Тоді ми пішли у сєльсовєт із нею вдвох, записали нас і всьо, більш нічого.

— В який день починалось весілля?

А.П.: У суботу, іще якраз були загороди вже на Пилипівку, якраз на Пилипівку була неділя, і в неділю свадьба була, і в нас кончилась свадьба.

— Потім не можна?

А.П.: Раньше ні.

. . . . . .

— Чи ви мали весілля?

А.П.: Було весілля, чотири дні аж було.

— В якому це році було?

А.П.: Тридцять сьомий.

Олійник Віра Трохимівна

— Чи люди запрошували вашу матір на весілля, якщо вона знала багато пісень?

В.Т.: Запрошували і батька, й матір. І на весілля, бо й він співав дуже добре, а на хрестини, то уявіть собі, як у батька було сорок три хрещеники, а в мами – без чогось тридцять. Бо всігда, де вони гуляли, то вони держали усю компанію на ногах.

— Чи були жінки, котрих люди запрошували на весілля, бо вони знали обряди?

В.Т.: Були.

— І мати була одна з таких?

В.Т.: Да, знали обряд увесь оцей весільний, шо за чим співається, коли шо випровожають, коли шо дають, геть усе, це вона знала, і багато запрошували.

— Чи вона була дружкою часто?

В.Т.: Нє, в дружках дівчата, а уже жінки беруть у свашки, а потом беруть у придане, як до молодої, то це ідуть дякувать за дочку — то це називається придане. А так вона на весіллі з чоловіком гуляє.

— Коли її запрошували бути свашкою, чи платили їй щось?

В.Т.: Нє, це нічо не платилося, це все безплатне, тіки шо люди гуляють, веселяться.

Осадча Устина Юхимівна

— Який обряд вам запам'ятався у давніх весіллях?

У.Ю.: В першу чергу садовлять за стіл дружок, а гості ждуть. Тоді не було стільки горілки, як тепер, тоді трьома літрами горілки відбували свадьбу. Дружки поїли і співають. Страви готували не так, як тепер. Жаркоє, капуста, локша на молоці, огірки, капуста, але все були раді. Дружки поїли – вийшли, а на дворі вже музики грають. Тоді сідають гості, і не кожному чарочка і тарілочка, ложки, а чарочки маленькі, і по очереді. Поїли, тоді вже і ці виходять і гуляють. Танцювали прекрасно. Пізніше після революції танцювати щиталося міщанством, і нам заборонялі носить кольця, і ми цього не навчилися. І

ще дореволюційна молодь дуже гарно танцювала.

Пивовар Варвара Ігорівна

— Коли були кращі весілля: до чи після колективізації?

В.І.: До колективізації було краще, бо тоді сам „індус" справляв весілля. А вже у колективізацію, то день–два, та й іди. [До колективізації] ходила молода по селу, сорочка вишита, корсет, спідниця, красний попередник, ціпок, лєнтою перев'язаний вінок, стрічок багато. Іде і в кажну хату дружок веде, заходить, шишку кладе на стіл, поклониться, перецілує всіх, оддає шишку і пішла у другу хату. Усе село вона обійде: і рідних, і нерідних, а як є у другому селі рідні, ідуть і туди кланяться і просить на свадьбу.

— Під час голодовки теж ходили?

В.І.: Тоді ніхто не ходив, бо голод був, ні з чого було і свадьбу гулять.

Пономаренко Олена Климентіївна

— Чи справляли в колективізацію весілля?

О.К.: Тоді і весілля не такі були. А поки меншою була, то знаю, що весілля було.

— Скільки днів весілля було?

О.К.: Цілий тиждень гуляють. Гукали мене співати. Дружка гільце несе. Це в суботу ввечері. Тим, що співають, нічого не платили.

— Але спеціально просили?

О.К.: Просили. І самі йшли. І гуляє свадьба, і в той двір ідуть всякі посторонні, хто захоче, то і іди. У хату, то которі прошені, а не прошені, то ніхто і не піде. А у хаті стоять дивляться, як будуть молодому гілку пришивать, та на гілці калину ловить.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Чи пам'ятаєте, коли ви ще дівкою були, скільки днів весілля тривало?

М.Т.: Чотири дні. Як я заміж йшла, то чотири дні гуляли: суботу, неділю, понеділок, вівторок. Люди пили та гуляли. Дождалися, що на дурняк нап'ються, ідуть та п'ють, а батько поїть. Радий, що заміж віддав.

— У 30–ті роки, коли колгоспи були, весілля стали коротші?

М.Т.: Та в кого як.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Коли ви виходили заміж, то вас сватали традиційно? Як це було?

М.Т.: Свати прийшли та про все договорились, а тоді побалакали, на коли свадьба.

— А хто сватами був?

М.Т.: Від молодого прийшло два чоловіки: дядько, брат та молодий.

— Що вам мати готувала, як це у вас називалось: посаг чи придане?

М.Т.: Придане. Мати заранє накупила отдєльно, мать, дві подушки та покривал штук четверо та рядна штук шестеро.

— Чи ви собі сорочки вишивали?

М.Т.: Я ж у вишитій сорочці заміж йшла, вишивала.

— Чи обов'язково, щоб дівчина брала прізвище чоловіка чи інколи залишалась на своєму?

М.Т.: Було по–різному. До одної прийшли свати, вона молодого бравим платком пов'язала і сама платок наділа, і з тиждень ходила. А він як пішов і платочок заніс, і не прийшов до неї. І таке було. Він з другого села був, прийшов з дядьками, а тоді роздивився, що вона йому не нужна, то вона платок в неділю зняла.

— Чи вийшла вона потім заміж?

М.Т.: Вийшла.

. . . . . .

— До колективізації було так, що чоловік і жінка розлучалися?

М.Т.: Було.

— Чи могли потім чоловік або жінка виходити заміж?

М.Т.: Було.

— Хто давав розлучення?

М.Т.: Прямо кида та й усе. Одна материна подруга виходила заміж не за того, що хотіла, бо силою оддавали. То молодий у хаті сидить, а вона у цвітку вийшла надвір, а її ухватили й повезли.

Сологуб Іван Кирилович і Вільям Нолл

Ждать–пождать — немає молодої. Через місяць взнали, що вона аж на Сибіру в Норільську. А її той вкрав, що любив. І таке було. Там вони вже й жили, приїжджали у гості.

Рясна Галина Іларіонівна

— Чи включали на весілля голосіння про Христа?

Г.І.: Раніше батьки наші вечеринки гуляють, то співають і „Христос воскрес", а січас — то ні.

— А потім влада сказала...

Г.І.: Сказала, щоб релігії не сполняла. То ми його й не вірили, бо я його відколи знаю, то я кажу, шо ми Бога не бачимо, а все равно він є, хтось же нами владіє. Було, раньше кажуть старі люди: „Прийде таке время, що Господь одкажється, а стане на престол Нечистий. То Нечистий буде владіть, не буде церквів, не буде нічого. Це ше раніше люди балакали. Так воно і сталось.

Семеняка Наталія Григорівна

— Які весілля були?

Н.Г.: Весілля були гарні. Я остання вінчалася у селі, розписувалися в сільраді і всьо, було не модно. А весілля було гучне. Усе село. Як я заміж ішла, то все село було, ще й з другого села, а в них родні багато було, і всі в призидії були, такий сильний поїзд прийшов.

— Весілля до голодовки і після голодовки якось відрізнялись?

Н.Г.: Ну, аякже. Не ті люди стали.

Сологуб Іван Кирилович

— Ви посилали сватів?

І.К.: Пішов батько сам, сорокового года дєся-того октября розписались, і на тому все.

— В сільраді розписались?

І.К.: В сільраді.

— А весілля вже не було?

І.К.: Нє, для молодьожи хата оддєльна, хата велика була, для того оддєльна хата була, ну була маленька.

Співакіна Наталія Митрофанівна

— Як до вас свати приходили?

Н.М.: Я сидела пряла, в меня коса большая была. Сижу пряду, его дядьки пришли ко мне: "Наташка, ты пойдёшь замуж?" — "Куда?" — "За Мишку". — "Пойду". Пряху бросила и пошла замуж.

— Коли свати прийшли, то батько їм давав горілку, хліб?

Н.М.: А как же.

— А з чим свати прийшли?

Н.М.: Из буханкою пришли: разрежь буханку и поешь, что согласна.

— Скільки днів у вас було весілля?

Н.М.: Хтозна. Тогда свадьба гралася неделю.

— А коровай коли був?

Н.М.: Через три дня, когда делили его. Три дня гуляли, водку пили, а тогда уже коровай делят.

— У кого гуляли: у молодої чи у молодого?

Н.М.: Первым долгом, как мы перевенчалися, привезли меня домой, а потом уже у нас отгуляли, повезли меня до жениха. А в жениха уже коровай делили.

— Що ви взяли з собою?

Н.М.: У меня мать с пяти лет ткачихою была, она наткала дежников мене, харашо полотно наткала, редюги.

— А які були рушники?

Н.М.: Полотенца да полотно белое, и сорочки полотняные были. Я вышивала харашо.

— А скриня була у вас?

Н.М.: Мне дали, был хароший камод, большой.

— Вас до молодого перевозили на конях чи на волах?

Н.М.: На конях, в отца были мого.

— А в церкві вінчалися в неділю?

Н.М.: Не, тогда так.

Стрілков Олексій Іванович

— Чи всіх родичів кликали, як ви женилися?

О.І.: Нікого не гукав я. Тіки дванадцять вагонів поїзду було. Бабу взяв собі, у вагон сів, дванадцять вагонів їхало. Женився у Харкові. Сіли в поїзд, поїхали до її батьків і все.

— Чи сватали дівчину?

О.І.: Сватали. Бере, як познакомився, чи дядька, чи кого попросить, ідуть побалакають, потом беруть хлібину. Як хлібину прийняли, то дають свою хлібину, то вже свадьба буде. Придане давали. Раньше воли давали, корову або жеребця, або коня, або ше шось. А у скриню тряпки якись напихають, я ж не дивився. То везуть скриню, ззаду воли ідуть або корову прив'яжуть. Це раньше було. А перед війною, у кого було, то давали теж таке.

— Чи обов' язково жінка переходила на прізвище чоловіка?

О.І.: Записані, бувало, вона на своїй, а він на своїй. А більше вона на його записувалася.

Устименко Михайло Антонович

— Всіх родичів звали на весілля?

М.А.: В кого як, у кого, може, і не було, а як було, то мало.

— Що дарували?

М.А.: Це вообще дарять молодій, частують і дарять. Це стоять вони, по чарці горілки в тарілках, підходять і кладуть гроші, матерію, кладуть рубашку, брюки і таке все. І насобірають грошей скіки–то, сот дві чи три, смотря, скільки гуляють родичів. Придане батьки давали, дочку оддає, не кожний же, як бідний — не дасть, бо немає. А то давали корову, як оддавали дочку, то запрягали у віз, і кладе скриню, сундук із добром, запрягають воли і везуть оце такий подарок. Це ж подарок не малий. А у скриню, це ж загодя все времня готовили її, своє полотно ткали, спідниці, керсети називалися. Це шоб не зразу її одівали там, а шоб вона своє носила. Запас був у скрині, шо одівать. Землю давали синам не всім. Оце як мій батько у прийми пристав, то у неї земля була, і дождали вони дочку, то це ж материна земля, то як дочку віддають, то і землю, а скільки там, не знаю, чи гектар, чи півгектари, часть землі, бо материнська земля. Давали, но не всі, багато такі, шо не давали.

— Чи було у вас весілля?

М.А.: Було, і хто не женився, було весілля. А весілля яке — поженилися, це у суботу шишки печуть, потом же у неділю приглашають хрещеного батька і матір, а ви вже дружкою чи боярином у весільному домі, і всі гуляють, кого не позвуть.

Філатов Андрій Федорович

— А кого ви послали?

А.Ф.: Ну, батька, маты.

— Скільки днів весілля було?

А.Ф.: Ну, раньше помногу гуляли. Раньше независим был человек, на работу не тот. Значить, в первый день гуляють у маладой, в церковь прямо, перевенчались, гуляють у маладой. На второй день у жениха. На третий день опять у жениха, два дня. Потом, это как законно, на четвёртый день кажуть: где схадились, оттуда и расходиться, опять у маладой. А потом, значит, было так, у меня там брат чи дядя, кампания, обьявляе, ну, раньше ж тоже, как щас, гаспада уже стали, а то товарищи ж были: „Ну, давайте до мене завтра", приглашае, у жинкы хтось там нашовся, тоже приглашае, да бывало так, шо недели две с хаты в хату, було так.

Чорний Сава Іванович

— Весілля тих часів відрізняються від сучасних?

С.І.: Раньше було складніше: їдуть молоді вінчаться на конях на хароших, з звонками, з гремушками, гармошка грає, співають. Приїжджають — приглашають батько й мати в хату і сідають за стіл обідають, а дівчата співають. Тоді по-батьківськи було. Батько сказав: „Будемо брать таку-то, а там привикните". Бувало таке, що й не бачив. Коли вже батьки договорились, то поїде.

Чуб Федора Оксентіївна

— Чи весілля коротші, ніж до колгоспу?

Ф.О.: Весіллів менше стало, і коротші, гульки менші. Голода наспіли, там в колгосп тягнуть, нишком возьмуться, розпишуться, і ладно.

— До колгоспів всі родичі збиралися на весілля?

Ф.О.: Всі родичі, і здаля приїжджали.

— Дівчину обов' язково сватали перед весіллям?

Ф.О.: Обов'язково.

— Хто були сватами?

Ф.О.: Свати приходять заранше і обговорюють. У колгоспівське врем'я ще трохи й було, і перед войною трохи справляють, а потом все перестало.

Чухліб Варвара Денисівна

— Скільки днів вони [музиканти] грали?

В.Д.: Субота, неділя – на скільки наймають, як на три дні, то три дні грають. А як хтось свій, то і цілий тиждень грає, а тоді ж весілля було од неділі до неділі.

— Після колективізації не такі довгі весілля були?

В.Д.: Були великі.

— Як обряд називався в понеділок?

В.Д.: Коровай у молодого ділили, у молодої в неділю.

. . . . . .

— До революції всі родичі приходили на весілля?

В.Д.: Кому як. Кликали своїх родичів. А чи прийде, як возможность є, то прийде, бо треба щось подарувать.

— Чи обов' язково дівчину сватали?

В.Д.: Сватали обязатєльно.

— Як готували посаг на весілля?

В.Д.: Моя мати, як ішла заміж, то у скриню свитки ложили, рядна, кожухи, а придане давали або корову, або сто рублів — це придане було.

. . . . . .

— Під час колективізації як весілля відбувалися?

В.Д.: Збиралася тільки рідня — це до колективізації.

— Обряд зберігався?

В.Д.: Аякже, а в колективізацію, я вже і забулася. Тоді, знаєте, яка свадьба була? Ти та я, і оце тобі все. Я в 39-му йшла заміж, то пішли ми з чоловіком та списалися і все, а свадьби не було, не було за що. Приїхала підвода та забрала скриню.

— А в скрині що було?

В.Д.: А в скрині кожух, свита були, одіяло якесь, рядно, скатерть, дві спіднички — все хазяйство.

— З худоби нічого не мали?

В.Д.: Нє.

Шамрай Іван Іванович

— Після голодовки весілля були коротші?

І.І.: Як тоді одне весілля було, то тепер 10 одбуде. Тоді було, як став у суботу та до суботи гуляли. І не така гульня була, як тепер. Такі баби да мужва була, дай Боже, самогонки напруть. Три дні гуляють, а потім начинають „циганить". Ото йдуть, і до мене зайдуть, як прозівав, то і куру піймають, давай крашанок, давай сала. І тоді цю циганщину ще пропивають, а потом циганщину продадуть і купують горілку та ще гуляють. А потом покалачини, і пошти тиждень і протолокують, і поки завоняється самогонкою. Перестали не дуже давно. Трошки ущерб був в їді, у биту, то тоді стали коротші. Бували такі, шо записуються та і вечір, і все. А такі, шо заможніші, особєнно родичів більше, то–таки ті довше свадьби були.

. . . . . .

— Чи сватали перед весіллям?

І.І.: Обязатєльно. Називалося „домо́вини". Ідуть, примєром, я з тобою подружили, і ми должни жениться, і я кажу батькові, шо так і так, я буду Гальку брать Петрову. „Ми, — каже, — согласні". — „Тоді, тато і мамо, ідіть до сватів на домо́вини". І домовляться за свадьбу. І як багатенький, шось дасть у придане, домовляються. А як домовились, то січас не можна, бо Петра, а після Петра на яку неділю буде свадьба, то вже готовляться уперед, дать розкачку, щоб успіть приготовиться. У придане давали, у кого шо є. Як раньше багаті були, то давали якийсь кусок землі, пару волів давали, коняку чи корову, чи овцю. То дають, шо хто може, як він обійдеться, то обійдеться, то тоді дає. А після голодівки тільки гроши кидали, та і то свої. Це як, приміром, частують, як ми з бабою гуляєм, і підходять частувать, то кусок каравая, дві чарочки налиті підносять на тарілці, я беру чарку, а тоді виймай чи троячку, чи п'ятьорку на ету. А бувало серед столу поставлять і по троячці в тарілку скинули. А свої вже по 25. А січас у конверті.

Сезонні ритуали та пісні

У селянському суспільстві до колективізації існувала велика кількість ритуалів, які відзначались сезонно — тобто раз на рік. Крім спеціальних обрядів до кожного ритуалу входили й ритуальні пісні, що виконувалися тільки з конкретної нагоди і відрізнялись від пісень інших ритуалів текстом і мелодією. Слід зазначити, що ці ритуали не були першочерговим інтересом у питальнику проекту, тож інформація про них досить обмежена. Також неголовними питаннями були українські патріотичні пісні та антирадянські пісні, хоч про них і розповідали деякі опитувані. Ритуали, про які учасники проекту розповідали найдетальніше: Благовіщення (25 березня за старим стилем, 7 квітня за новим), веснянки (після Великодня) та Івана Купала (24 червня за старим стилем, 7 липня за новим). Жінки й дівчата були головними учасниками цих ритуалів. Побіжно було зазначено й про інші ритуали: Трійцю (Булах М. А.), Зелені свята (Козар М. П.), Андрія (Фірман А. С.) Петрівку (Кийко Я. І., Пивовар В. І. та Кривченко О. Я.). Через те, що у проекті мало даних про ці останні чотири ритуали, далі про них не говоритиму.

Весняний цикл обрядів звичайно починався на початку березня і продовжувався до кінця травня. Однією з важливих подій цього циклу є Благовіщення — офіційне релігійне свято, що відзначається у церкві. Воно присвячене появі архангела Гавриїла перед Марією та його звістці про майбутню дитину. Окрім цього, Благовіщення в селі до колективізації мало ще інший елемент, селянський ритуал, який не був пов'язаний із офіційними церковними святкуваннями. Як описали Оклей А.П. та Гатько Г. І., основну частину селянського ритуалу (як контрасту до церковного) складав „козел", якого дівчата вели через все село до води — до річки або струмка. На всьому шляху вони співали пісні, переважно веснянки. Цей ритуал, як правило, виконувався лише дівчатами, хлопці тільки вешталися навколо, іноді йшли за дівчатами на відстані (див також Гацько Ф. Ю.).

Оклей Андрій Платонович

— А коли козла водили?

А.П.: На Благовіщення. І в радіві передавали, що взавтра козла водити.

— Що це означало?

А.П.: Мода була така. Оце начинають відтіля, оце ми звемось Березівка, то — Замок. І ото відтіль начинаються і йдуть, і ото низка йде так, і ото руки так піднімають, ці задні проходят, а тоді оп'ять повертаються назад і оп'ять співають.

— Це всі дівчата?

А.П.: Так.

— А хлопці?

А.П.: Хлопці слідом тіки йшли, а за руки не брались.

Гатько Галина Іванівна

— Хто цей козел?

Г.І.: Йде передній козел, йде поперед дівчина, ті іззаду, тоді так за руки возьмуться, а та низка проходить крізь руки їхні.

— А хлопці не ходили?

Г.І.: Самі дівчата.

— І куди йдуть?

Г.І.: По всім селу, аж у конець. Від річки і до конца.
— А що співають біля річки? Ходили там хороводом?
Г.І.: Так вони за руки возьмуться і йдуть, співають.
— А які пісні співали?
Г.І.: Я всіх пам'ятаю. Я як співала, так ніхто не співав.

Благовіщення святкували під час посту. Як правило, у православному християнстві не дозволялось співати під час посту. Але були винятки в деяких селах, як зазначила Булах М. А.: „А у піст не співали, не можна було співати до Благовіщення. А на Благовіщення, то кажуть, такий день, як і Великдень. Вийдемо на вулицю удень, то заспіваємо, а тоді оп'ять не співаємо". Всі співи мали припинитися того ж вечора й не розпочинатися до Великодня.

Веснянки — ритуальні пісні, які виконували переважно на Великдень і зразу після нього. Звичай дещо варіювався від регіону до регіону. На Великдень після служби хлопці і дівчата збиралися біля церкви, де обирали одну дівчину і одягали їй на голову вінок. Хлопці й дівчата бралися за руки, ставали колом навколо тієї дівчини і водили її навколо церкви (Кураса К. Д.). Троє опитуваних подали дещо відмінні свідчення, стверджуючи, що хлопці й дівчата села збиралися на церковному подвір'ї і саме там вшановували весняні ритуали й співали веснянки (Онуфрійчук В. Б., Кураса К. Д. і Побережник Н. М.). У деяких місцевостях дівчата, зібравшись, обирали дівчину, яка керувала веснянковими обрядами, і заплітали її (Грушівська С. Т.)[13]. Як описала Кіндратенко П. Т., на Великдень зранку група хлопчиків ходила вітати усіх зі святом, а потім ішли гойдатися на гойдалку.

Івана Купала святкували в вечір та в ніч з 6–го на 7–ме липня (за новим стилем). Кілька опитуваних описали ритуали цього свята, особливо Грушівська С. Т., Булах М. А. (див. також Калашник А. Т., Кийко Я. І., Кіндратенко П. Т., Павліченко А. Ю., Новак М. Й. та Тютюнник С. Г., Ничипоренко М. С., Гацько Ф. Ю., Мушинський І. С., Безкоровайна П. М.). Ввечері хлопці й дівчата збиралися біля вогнища і співали пісні, присвячені святу Івана Купала.

Деякі опитувані зазначили, що один чи більше з ритуалів (Благовіщення, веснянки, Купала) не існували на селі в роки їхньої молодості, тобто у 1920–ті роки. Якщо ця інформація правдива, то в деяких місцевостях ці ритуали почали занепадати до колективізації.

Мушинський Іван Сергійович

— Чи співали у вас навесні веснянки?
І.С.: Нє, цього не було. Тільки збиралися дівчата на Івана Купала, вінки пускали.

Ничипоренко Марія Сергіївна

— Козла не водили?
М.С.: Таких пісень не було.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

— Весною водили хороводи?

[13] Весняний цикл обрядів має певні відмінності від однієї місцевості до іншої. Описи в даному дослідженні інші, ніж у етнографічній літературі. С. Терещенко (Кримський, 1928:295) написала: „(с. Ріпок на захід од Лисянки) У піст вся молодь гуляє на вечорницях; а як тепло, то на дворі гуляють. Співають веснянок. А гульбища постом бувають такі: у неділю чи у празник всі хлопці і дівчата гуляють у 'Розбитого царя', вибираючи з–поміж себе два отамани. Друга гулянка — тіко хлопчача: 'Гилка'. Третя — разом хлопчача і дівчача: 'Піп', і ще "Шапку шиють"".

П.Т.: Ні, про козла не співали.
— Дівчата не співали веснянки?
П.Т.: Не співали.

Павліченко Андрій Григорович

— Веснянки у вас співали?
А.Г.: Не замічу.

Зашаловська Єлизавета Федорівна

— Чи було, що дівчата йшли після Великодня і співали веснянок?
Є.Ф.: Не було цього.
— А на Івана Купала?
Є.Ф.: Ну, Івана Купала, ну, щоб празнували як великий празник, нє.
— А співали, розпалювали вогонь?
Є.Ф.: Та ні, цього вроді не було.

Поширенішою серед опитуваних була думка, що ці ритуали почали занепадати у 1930–ті роки або взагалі перестали існувати. Деякі просто засвідчили цей факт (Рясна Г. І., Козар М. П.), інші підкреслили, що ритуали постійно переслідували. Узагальнена думка багатьох полягала в тому, що ритуалів припинили дотримуватися або в процесі колективізації, або вже в період голоду, а пізніше вони не відродились через офіційну політику. Безкоровайна П. М. підтвердила останню тезу:

— Забороняли справляти свята і співати пісень?
П.М.: Було це після голодовки.
. . . . . .
— Як ставилася влада до цих пісень?
П.М.: Забороняли, і про Бога забороняли співати. І після війни забороняли.

Деякі опитувані зазначили, що ритуали були знищені в процесі функціонування колгоспів з ініціативи представників колгоспної влади, які наполягали на тому, що люди повинні працювати на полях, а не співати на вулицях.

Шевченко Ірина Яківна

— Коли краще гуляли: до колгоспів чи після?
І.Я.: Да калхозав лучче гулялі і вважали адно аднаго лучче. А то як став калгосп, так як сабакі адно на аднаго: „Той не йдє на работу, той ідє на работу" — і кричать.

Булах Марія Андріївна

До войни вже перестали дівчата збиратися [на Івана Купала]. Ото як колгосп став, то перестали.

Деякі опитувані розповіли про постійні злидні серед селян, що не давали їм можливості відправляти ритуали, ймовірно, через свою важку долю чи тиск на їхню культуру з боку колгоспної системи.

Пивовар Варвара Ігорівна

Поки була возможность, поки люди так собі жили, то це все времня справляли, а як стали погано жить, ні Купайла не нужна, нічого.

Кривченко Одарка Яківна

— У 30–ті роки співали веснянок?

О.Я.: Уже не співали. Ніхто ніде нічого і не хамнув. Хіба де в хаті заспівають дівчата, ну на вулиці — ні.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

Як стали в колхози ходить, то ніколи було празнувати празники, і весілля не так, як давно.

Але це не означає, що ритуали зникли в усіх селах в 1930–ті роки. Ситуація була далека від того. Їх не так активно переслідували в усіх місцевостях, а в деяких продовжували і далі відзначати. Іванченко М. Г. описав загальну музичну культуру 1930–х років на прикладі свого села: „Навіть після голодовки 33–го року пісня не вмерла в селі. Оце розходилися з сільбудинку чи після вистави, чи після кінофільму, бо і кінофільми, бува, привозили нам. То одна вулиця на свою вулицю пісню понесла, другі — на свою, а треті — на свою. І так все село співало". Кураса К. Д. подала опис села 1960–их років, детально зупинившись на веснянках і святі Івана Купала. Ці ритуали не просто вижили, а й розквітли в своєму святкуванні. І така ситуація була правдоподібною для багатьох сіл в Україні, хоча їх чисельність складала меншість із загальної кількості українських сіл. Базуючись на результатах дослідження цього проекту, неможливо з'ясувати, де саме практика святкування продовжувалась, де ритуали заборонялися і де вони зникли внаслідок інших, незалежних від влади, причин. Ще у 1990–ті роки у деяких селах ці ритуали все ще вшановувались, хоча в багатьох випадках це було часткою відродження самосвідомості невеликої групи мешканців села, щось на зразок фольклорної події, у якій більшість сільської молоді не брала участі. До колективізації практично кожний селянин брав участь у святкуваннях, особливо Івана Купала, і більшість дівчат, зрозуміло, брала участь у веснянках. Раніше це було просто складовою сільської культури. Вже в 1930–ті роки у багатьох місцевостях, де ритуали продовжували існувати, спостерігалося їх скорочення і дотримувалась їх лише невелика група людей (у багатьох випадках діти).

Козар Марія Пилипівна

— За колгоспів святкували Купала?

М.П.: Грали, а тільки дітвора.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

— Дорослі дівчата грали в Купала?

П.Т.: Ми малими були, а як підросли, то вже не було.

Переслідування музики, ритуалів і пісень поширювались на українські пісні різних жанрів і, особливо, на патріотичні. Хоча це питання не є предметом дослідження, все–таки слід звернути увагу на розповідь Явдошенка В. А. про групу чоловіків літнього віку, які співали „Ще не вмерла Україна" на базарі біля його села на Полтавщині наприкінці 1960–х років. Коли міліціонери, погрожуючи арештом, намагалися їх зупинити, вони почали кричати: „Ми — козаки!" Але такий відкритий опір офіційній владі, мабуть, не був широко розповсюджений.

Хоч запитання анкети не вимагали детального опису антирадянських пісень 1920–х і 1930–х років, двоє опитуваних навели наступні приклади:

Масло Михайло Павлович

„Товариш Ворошилов,
Война ведь на носу,
А конніца Будьонного
Пішла на колбасу".

„Нема хліба, нема сала —
контрактація настала".

„Дожилися якось ми:
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні".

Палагнюк Марія Василівна

„Ой, спасібо Сталіну,
Что продал Україну.
Ой, спасібо Іллічу,
Что вже хліба не печу.
Ще Сталіна попросити,
Щоб у хаті не топити".

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: СЕЗОННІ РИТУАЛИ ТА ПІСНІ

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Від кого ви співати навчились?

П.М.: На вулиці співали, то й ми понаучувались.

— Коли більше співали, до колгоспу чи після?

П.М.: До колгоспу.

— Чи були схожі пісні між селами?

П.М.: Трохи розрізнялось.

— Веснянки співали?

П.М.: Співали дівчата „Володаря", а як я підросла, вже не співали.

— У піст співали?

П.М.: Ні, не співали.

— Коли починали співати?

П.М.: Після Паски.

— Русальні пісні у вас не співали?

П.М.: Ні.

— Чи квітчали криницю клеченням?

П.М.: Квітчали. Як Трійця, то все квітчали. Поналомлювали дерева всякого, а найкраще — кльон.

— Гойдалку робили?

П.М.: Робили на Паску гойдалку. Гойдалися, а страшно було. На Трійцю у нас нема нічого.

— Яких пісень співали на Трійцю?

П.М.: Яких попало.

— Чим уквітчували Купайло?

П.М.: Ягодами, хто чим бачив. В нас єдно Купайло було на степку — величеньке було.

— Пісні співали до Купайла?

П.М.: Є їх багато, а я вже забула.

— Чи стрибали через вогнище?

П.М.: Вінки плели, пускали на воду. На степку пообідали, а потім на ставок.

— Забороняли вам справляти свята і співать пісень?

П.М.: Було це після голодовки.

— Старші люди були з молодими?

П.М.: А якже. Посідають і слухають. І діди і баби повиходять, повисідають — це було.

— До якого часу співали у вас пісень?

П.М.: До голодовки співали гарно, а потім голодовка, війна, а то співали, і на поле йдуть співають, і з поля. Потім всі позатихали.

— Хороводи були у вас?

П.М.: Позабувала всьо.

— Що чоловіки робили на Великдень?

П.М.: То сидять, то випивають.

— Грали в ігри?

П.М.: Деякі грають, а деякі ходять на степок до молодих.

— Як до цих пісень влада ставилася?

П.М.: Забороняли, і про Бога забороняли співати, і після війни заборонялося. Щоб і не ходили, не можна було.

. . . . . .

— На Храм збиралися?

П.М.: Збиралися і всяких пісень співали. Першу божествену. Сідають до хреста, а тоді яку попало.

— Співали псальми?

П.М.: Співали. Чоловіки випили і яку попало. Співали чумацьких пісень, а вже позабувала:

Заслаб чумак у дорозі, заслаб та й лежить.
Ніхто ж його не спитає, що в його болить.
Болять в його руки, ноги, болить голова.
У бідного чумака чужа сторона.
Воли ревуть, води не п'ють, доріженьку чують.

Та бодай ви, сірі воли, Криму не сходили.
Як ви мене, молодого, тяжко зажурили.

Багато пісень знала.
І козацьких, і чумацьких співали.
— Частівки в 20-х роках співали?
П.М.: Співали українською мовою частушки.
— Від кого ви почули їх?
П.М.: Так, як у селі. Було, що хтось був далеко і привозили пісні. Складали й самі.

Булах Марія Андріївна

— Який куток краще співав?
М.А.: Польгалівські хлопці саме краще співали, а дівчата на Толоці найлучче співали. Було тюкаємо: „Тю-ю-ю-ю!". Це вже як тюкнули, то вже виходять гуляти.
— Яких пісень співали?
М.А.: Всяких. Я вже позабувала.
— Чи співали про козаків?
М.А.: Було співають: „Як кувала зозуля в саду на помості, ішов до дівчини той козак в гості". Ой, гарна була пісня. Це хлопці співали. А дівчата, було, весільної співали. Як іде дівчина заміж, то, було, кличуть, то молода кланяється і зве дружки. То було співають. А у піст не співали, не можна було співати до Благовіщення. А на Благовіщення, то кажуть, такий день як і Великдень. Вийдемо на вулицю удень, то заспіваєм, а тоді оп'ять не співаємо. Було ж говіть ідем, скоромного не їли, як одговілися, то можна там помугикать самому в хаті, а на вулиці не можна.
— А веснянок співали?
М.А.: Та співали, всяких співали.
— Шо робили у піст?
М.А.: У піст уже допрядали дома полотно та мотали, та снували, та ткали, а вже на досвітки не дуже ходили. А дехто може і ходив, але всі — ні. Гулять, було, ходимо у неділю, а на досвітки не дуже. Хлопці, було, в карти грають, а дівчата сидять балакають.
. . . . . .
— Як у вас гуляли на Купайла?
М.А.: Бувало, дівчата виходять та співають: „Сьогодня Купайла, а завтра Івана, а післязавтрєго Петра і Павла". Поки малими були, то, було, піску кучу нагорнеш отаку на дорозі, то, було, дітей збереться, ну сусіди, плигаємо через кучу, колючки та пісок, та й плигаємо. А тоді поплетуть із трави ті „купайла", на голову надівають, понадіваємо і плигаємо. А тоді разходимось додому, та принесеш вінок той додому, на капусті положиш, та й лежить.
Палили вогнище, так то парубки та дівки десь коло річки в яру. У нас в Олександрівці було в яру, на гору вийдемо та хлопці колесо, було, десь вкрадуть, та обмотають соломою, та запалять, та запустять, то воно плига, то поки наниз доплига да розіб'ється, і потушать. Та поспівали, поспівали та й йдемо додому. Віночки на воду не пускали, а несли додому та клали на капусту. До войни вже перестали дівчата збиратися, ото як колгосп став, то перестали. Купайла кажен куток окремо гуляли, младші окремо і старші окремо.
. . . . . .
— Як жали колись, то співали пісень?
М.А.: Хіба тоді співають, як жнуть. Не співали, а жали аж пеклися. А як закінчували жнива, то зав'язували Спасові на бороду. Кажуть: „Нивко, нивко, верни силку". Зав'яжуть батько і кажуть. Брали колоски житинкою зв'яжуть.
Як у колгоспі жили, то ізв'язували сніп, а як самі жили, то не зв'язували. Як починаємо жати, приказували: „Господи поможи". І все.
. . . . . .
— На Троїцю заклечували хати?
М.А.: Заклечували. Клини, липа, осика. Осику ставили за сволочком, а клинину так ставили. Але більше була клинина і липа. Як прибирають, то казали: „Почорніла осика — хтось умре". А бувало не чорніє. Ото, було, біля порога закопають клечанину, таку гілку здорову, клинину. То, було, виходимо ввечері, вечеряємо коло хати, затрусим липихою, було, і дорожку, трусим травой або липихою зелені святки такі. Була святкова вечеря. У кого шо є, те і зварять. Було, борщу зварено, і, було, посідаємо, повечеряємо, тепло ж, гарно, біля порога сім'єю і лягаємо спать. Таке сімейне свято. Дівчата, було, не ходять після того гулять. У мене, було, мати кажуть: „Гей, то вже празник, не треба йти гулять". А було, і не ходять.

Воропай Софія Іванівна

— Коли ви співали на вулиці, то хто заспівував?
С.І.: В котрої голос, що в гору бере, та і тягне.
— А який куток у вас найкраще співав?
С.І.: На Діброві.

— Як називалися інші кутки?
С.І.: Стрижена, Щипаківка, Підгора.
— Чи приходили хлопці і дівчата з другого кутка?
С.І. : Хлопці приходили до дівчат.

Гацько Федора Юхимівна

— Як ви дівували, чи весною дівчата ходили до річки співати веснянки?
Ф.Ю.: На отой міст великий підуть наші дівчата, хрестів начіпляють, намиста начіпляють, це у трицять третім у Турчин поздавали, золоті були хрести, у два ряди, дівки були здорові, не такі, як тепер. Весною крига пливе, льодорєзи, і ото крига пливе, по тих льодорєзах плигає, диво було, хорошо. Наші поприходять дєвки, кожушини плисові з вусами, кожушини білі були, а кацапи прийдуть — білі шуби, у лаптях, обмотки, дівки позав'язуються на спід великими шалями, а зверху білими платками – отакі голови. І ото наші і їхні. Ото стоять на мосту і грайво, їхнє грають, а наші „Розлив Дунай воду, нема переходу", пісня така була.
— А що це за гра?
Ф.Ю.: Співали так весною, як лід тане.
— Заспівайте „Розлив Дунай воду..."
Ф.Ю.: „Розлив Дунай воду, нема переходу" і ото ж вигукують: „І-гу-гу", та луна по Дінці йде, а вода – від гори до гори.
— Чи бралися за руки і ходили кругом?
Ф.Ю.: Ні, ото стоят перила такі, і ото стоят туди дивляться, як вода кригу несе, і ото співают і вигикують: „Розлив Дунай воду, нема переходу, гу-гу", і вп'єть же ото.
— А москалі що?
Ф.Ю.: А москалі: о–льо–льо, як ходила дєвка до бабки, ото таке.
. . . . . .
— А водили козла?
Ф.Ю.: І ото по всім селі ведут, позабираються платочками за руки, цепок великий, і ото співають:

Як ускочив козел у город,
Та й витоптав лук, часник, лук, часник.
Щедрий вечір, щедрий вечір.

І ото співають і співають, від церкви і на край села, від краю й до краю, тоді там уже розходяться. Півдня ходять.
— А кого козлом вибирають?
Ф.Ю.: Нікого, наряжені всі дівчата одинакові.
— А коли його водять?
Ф.Ю.: На Благовіщення, весною.
— А Купала?
Ф.Ю.: А Купала, я тіки цей рік віночків не плела, а то все врем'я. А цей год не плела, не зацвіли мої цвіти, а то я плела, й становили Купало, і співали батьки діткам, сусідам:

Рости, лобода, вище города,
Рости, зелена, вище дерева.
Як купався Йван та й у воду впав.
Ідіте звоніте, Галюшці кажіте:
„Галюся, біжи, по ямці тужи".

Тоді ше:

Як купався Борис і на кладці завис,
Ідіте, звоніте,
Марфушці кажіте.
Марфуша біжит, по ямці тужит.

Гатько Галина Іванівна

— У вас на Благовіщення водили козла?
Г.І.: Козла водили.
— Розкажіть, як це було.
Г.І.: На Благовіщення собираються дівчата. Така низка собереться відтіль та отуди до тієї хати. Та такі повбираті, такі хороші, в ботинках. Йдут вулицей і співают, козла ведут:

Ой скочив козел в огород, в огород,
Та й витоптав козел лук, часнок, часнок.
(?)
Ой хто його підмітав, ой хто його підмітав?
Та підмітав Ванюшка.

— Хто цей козел?
Г.І.: Йде передній козел, йде вперед дівчина, ті іззаду, тоді так за руки возьмуться, а та низка проходить крізь руки їхні.
— А хлопці не ходили?

Г.І.: Самі дівчата.
— *І куди йдуть?*
Г.І.: По всім селу аж у конець. Від річки і до конца.
— *А що співають біля річки? Водили там хоровод?*
Г.І.: Так вони за руки возьмуться і йдуть співають.
— *А які пісні співали?*
Г.І.: Я всіх пам'ятаю. Я як співала, так ніхто так не співав.
— *А на Купала?*
Г.І.: Ой купався Іван та й у воду впав.
Та й купався, бурив та й на кладці завис.

Грушівська Софія Тимофіївна

— *Чи багато тоді співали?*
С.Т.: Співали, о, тоді співали, на ці Зелені святки то з Будищ ішли з буряків, ідуть всі співають. А головне на Івана Купала, то співали тоді страшне, співали всяких пісень, хто вмів, хто не вмів, то не співав, так як і тепер.
— *Чи на Івана Купала вогонь розкладали?*
С.Т.: Тоді? От не замітю, що вогонь такий був.
— *А дівчата ходили до річки?*
С.Т.: Ходили, вінки пускали, і, було, з церкви корогви йдуть і до озера ходили, і святили там вінки на озері.
— *Як ви ще були дівчиною, чи веснянки співали весною?*
С.Т.: Співали веснянок.
— *Чи водили шута, хоровод?*
С.Т.: Водили. Знаєш, святки Великодні, дзвони б'ють страшно в церкві, а дівчата і хлопці шума заплітають коло Гантипенка, де Гантипенко Христофорович був, ну і такі вишиті сорочки, шума заплітали, веснянки всякі співали, в дзвони дзвонили.
— *А шума заплітали — то це такий танець водять?*
С.Т.: Водять кругом, ходять.
— *Чи шум був посередині?*
С.Т.: Ні, знаю, ходили і шума заплітали , туди ідуть, назад, співали. Уже я забула.

Джирма Улита Харлівна

— *А коли паску пекли перед Великоднем?*
У.Х.: В суботу. Дехто в суботу, дехто в п'ятницю.
— *А яйця красили у вас?*
У.Х.: Красили. Через три хати живе в мене сестра в хаті, оце там піч. То то ми печемо в п'ятницю паски, а в суботу печем пиріжки і крашанки красимо.
— *А до церкви носили святити?*
У.Х.: Носим кажний год. Ось в нас не було церкви, то ми в Ведмедівку, було, носимо, возимо і пішки ходили. І возили. А в мене в племенників то машина є, то вони мене возили.

Дудник Марія Омелянівна

— *А за вашого дівування був такий куток, де дівчата співали найкраще?*
М.О.: Це був наш куток. У мене було сім подруг, і ми співали дуже гарно. Не знаю, чи співали ще краще в селі.
— *А де ви збиралися?*
М.О.: Коли тепло, то збиралися на вулиці, над річкою, так співаєм, аж на Садківці чути, а то ще часто збиралися у Марії Філімонової на долині. Вона жила з сестрою, батьки повмирали, то ми часто там збиралися, і вечорниці там були.
. . . . . .
— *А найкращих співачок можете назвати?*
М.О.: У моєй компанії? Це я (сміється), я ж капельмейстер була. Ще подруга Горпина, Параска, Тося, а от Марія Філімонова не мала вкусу в пісні, сама не могла співати, але з нами підспівувала, помагала. Так само Ганя Курчиха, не туди веде, але разом виходило.

Зашаловська Єлизавета Федорівна

— *Чи дівчата ходили після Великодня і співали веснянок?*
Є.Ф.: Не було цього.
— *А на Івана Купала?*
Є.Ф.: Ну, Івана Купала, ну шоб празнували так великий празник, нє.
— *А співали, вогонь клали?*
Є.Ф.: Та ні, цього вроді не було.

Іванченко Михайло Григорович

М.Г.: ... Село завжди співало. Навіть після голодовки 33–го року пісня не вмерла в селі. Оце розходилися з сільбудинку чи після вистави, чи після кінофільму, бо і кінофільми, бува, привозили нам. То одна вулиця на свою вулицю пісню понесла, другі на свою, а треті на свою, і так все село співало. А тоді десь на вигоні, де роздорожжя, зупинялися на півгодинки, бо на

Зашаловська Єлизавета Федорівна

завтра ж треба на роботу йти. Кожна вулиця мала своїх співаків, своїх виводчиць так званих. Зараз, наприклад, цього немає, молодь не вміє співать. Народні пісні вони абсолютно не знають. А пісні були такі дуже зажурені, засмучені і веселі, але дуже такі розлогі. Такі мальовничі, живописні. Вони образно малювали словом, мелодією малювали стан душі, пейзаж, людей — дуже гарні.
— *Чи дівчата ще виконували веснянки?*
М.Г.: Ходили на веснянки. Це весняні пісні, потім вже пізніше купальські, петрівчанські гуляли. А потім, ще як я пас пастушком, були ж народні ігри, зараз їх немає. У пекаря: ставлять палку, а потім збивають. Всілякі ігри.
— *Кривого танця весною дівчата водили?*
М.Г.: Кривого танця? Я ще трохи пам'ятаю, це ще до війни було таке.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— *А від кого ви вчилися співати?*
М.Є.: Сестри ходили у спевчу, до того ж поповича, що співав „Ще не вмерла Україна", вони в нього вчилися.
— *Чи водили весною хороводи, чи співали веснянки?*
М.Є.: Були колись, ще до колгоспів, веснянки співають дівчата, та так гарно, це тепер нема.
— *Десь біля води?*
М.Є.: Отут, де толока, та кожен на своєму кутку.
— *А чому перестали?*
М.Є.: Нема тепер кому вже, кажне розійшлося. Вже чоловік і жінка не на одній роботі, дітвора сама по собі.
— *Як почали в колгосп ходити, то чому вже не співали веснянки і не було танків?*
М.Є.: Отпало.
— *Коли дівчата водили танок, чи могли хлопці брати участь?*
М.Є.: Могли.
— *Чи святкували ви Івана Купала?*
М.Є.: Не було у нас такого.
— *Чи водили ви такий хоровод, який називався: „Водити козла"?*
М.Є.: Знаю. Було.

Калашник Анастасія Трохимівна

— *Чи дівчата ходили на Івана Купала до річки?*
А.Т.: Ходили малі, великі — ні.
— *Що вони там робили?*
А.Т.: Та Купало ж закопували, грали в купала, а тоді несли на воду Купало та вінки. Ну я не ходила.
— *А вогонь палили?*
А.Т.: Нє.
— *А після Великодня дівчата ходили веснянок співати до річки?*
А.Т.: Ходили.
— *А ви не ходили?*
А.Т.: Нє.
— *Чи вони водили хороводи?*
А.Т.: Ходили на Благовіщення. Ходили, кізла водили. Отут собираються на оцім краї, і ото сходяться така низка велика, і йдуть і співають. Отак позабираються одне за одну і йдуть співають.
— *Кізел – це козел?*
А.Т.: Ну да, так кажуть: „Уже козла водять". І оце отут як зберуться, і оце через весь Бішкінь ідуть, а тоді другою вулицею дійдуть і аж там розходяться:

Як скочив козел в огород, в огород,
Та й витоптав козел лук, часнок, часнок.

І ото співають: ті начинають, а ті кончають, ото так.

Кийко Євдокія Іванівна

— *А веснянок співали?*
Є.І.: Та співали молоді. „Верби", було, співають: „Ой, вербо, вербо, де ти зросла?", петрівки співали: „Вже Петрівочка та Маланієчка, та не виспалась наша дівочка". І на Купайла співали: „Сьогодні Купайла, а завтра Івана, а післязавтрого Петра і Павла. Шо Іванова мати порося вкрала, на печі в куточку заховала". І хто його придумав? Це на витяжку співали, на весь голос. „Ой ти Петре, Петре, ще й Іване, полови-

ни ж літечка немає вже". Вже літо проходить. Вогонь клали, перескакували, і крапиву клали, і колючки були такі колющі, то і плигаємо, перескакуємо. Не вбирали деревце.
Мені більше подобаються Шевченкові пісні, ото „Як умру, то поховайте". Їх багато дуже. Книжка „Кобзар" була, то дома вчилась співати. Тоді не забороняли їх співати.
— *Співали частівки?*
Є.І.: Співали під гармонію. А під скрипку не співали. На українськи. Та у нас не було гармоніста, а прийде да з чужого села гармоніст, то дівчата дуже були давольні. Було прядемо та він прийде, то покидаємо прядки, гуляють співають, танцюють. То польку, то гопака танцювали.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

— Купала було?
П.Т.: Було улітку будяк закопували і плигали.
— *Марену наряжали?*
П.Т.: Марену наряжали.
— *Як?*
П.Т.: У цвіти. Дівчину яку наряжали і водили по селу по полю, і співали пісень, а яких, не помню. Плигали через будяк, а через вогнище не стрибали.
— *Не сідали навкруги кола?*
П.Т.: Не було у нас такого.
— *Дорослі дівчата грали в Купала?*
П.Т.: Ми малими були, а як підросли, то вже не було. Як стали в колхози ходити, то ніколи було празнувати празники, і весілля не так, як давно. Дружок не було, а тоді все минулося.
— *Гарбуза видовбаного на палку не надягали?*
П.Т.: Надівали і свічку ставили – це діло давнє, а хіба його запомниш.
— *Весною були хороводи?*
П.Т.: Ні, про козла не співали.
— *Дівчата не співали веснянки?*
П.Т.: Не співали.
. . . . . .
— *На Великдень що співали?*
П.Т.: Бігали хлопці утречком, поздравляли з празником, і тільки хлопчики.
— *На гойдалках гойдалися?*
П.Т.: Якраз на Великдень качалися.
— *Проводи були?*
П.Т.: У понеділок було на другий тиждень.
— *Як відбувався сам обряд?*
П.Т.: Півча співала над могилкою, качали крашанки на могилках.
— *Залишали на могильці страву?*
П.Т.: А якже, залишали. Півча пройде проспіває, а тоді гуртами збиралися і обідають.
— *Свят–вечір був?*
П.Т.: Збиралися і вечерю носили: кутю. В мене є хрещені батьки, то я до них несу вечерю: куті миску насиплять, іще що і вечеряють.
— *З чого кутю робили?*
П.Т.: З ячменю і узвар.
— *Під скатертину солому не клали?*
П.Т.: На покуть ставили, у святий угол – соломи намостять і туди в солому ставлять узвар і кутю, а на підвіконня не ставили.
— *Не палили сміття перед Різдвом?*
П.Т.: Ні.
. . . . . .
— *Дівчата ворожили?*
П.Т.: Під Новий год ворожили, хто як придума. Ліпили вареники дівчата, собиралися в якусь хату – на сито положем, а тоді упускаємо собаку — чий перший вареник з'їсть, та перша заміж вийде.
— *На Масницю вареники варили?*
П.Т.: Варили вареники і тільки з сиром.
— *Колодки в' язали на Масницю?*
П.Т.: В'язали, а потім викуп давали.
— *Під поріг не клали колодки?*
П.Т.: Ні.
— *Жайворонків пекли?*
П.Т.: Хрести пекли в середу, а жайворонків на Сорок Святих пекли.
— *Трійця була?*
П.Т.: Ми малі були, то наряжали у цвіти, співали на полі. Дівчину, що наряджали, називали тополею.
— *Яких пісень співали?*
П.Т.: Тоже не помню.
— *Тиждень як називався?*
П.Т.: Троїця і Клечальна неділя. Дівчину просто заквітчували і у поле ходили, а Марену тільки по селі.
— *Дівчину–тополю кущем не називали?*
П.Т.: Ні.
— *На вінках ворожили?*
П.Т.: Не було такого і не помню. У нас економія була, то щиталися дуже культурні.

Клименко Галина Іванівна

— Як почалися колгоспи, чи дівчата ще збиралися на кутках співати?
Г.І.: Ше було. І, було, ідемо на роботу на буряки, і всі в ряд стають і спєви були, обіди строїли в одному котлі.

Козар Марія Пилипівна

— Купала не святкували, як колгоспи з' явились?
М.П.: Грали, а тільки дітвора.
— Не робили дерева на Купала?
М.П.: Тільки Маринку нарядем і кісіль варимо.
— Якого числа відзначали?
М.П.: 7 липня.
— Папороть не шукали в лісі?
М.П.: У нас ліс був далеко.
— Які були ще свята?
М.П.: Зелена неділя — це великий празник. П'ють горілку, як є в кого.
— Що співають?
М.П.: Любу пісню. І не чула я про русалок.
— Прикрашали зеленню хати?
М.П.: Да, і у дворі, і на воротях.
— Довго цей звичай зберігався?
М.П.: Він і зараз зберігається. Скрізь по стінах і по кутках, і на ворота стромляли.
— Весною жаворонків робили?
М.П.: А якже. Очі устромляли з гречки. В піст хрести пекли.
— Весняних хороводів не було?
М.П.: Ні, не було.
. . . . . .
— Частушки співали під гармошку?
М.П.: Хіба на свадьбі хто–небудь, а так на вулиці не співали.

Козуб Трохим Савович

— На якомусь кутку краще співали?
Т.С.: Скрізь по селу харашо співали.
— Конкуренція була?
Т.С.: Була, критікували один одного.
. . . . . .
— Під час колективізації змінилося?
Т.С.: Тоді не було, а був голод, то люди ходили пухлі, все тіло бракле, з ніг вода біжить, бо хліба не було.

Кравченко Наталія Степанівна

— Село було розбите на кутки?
Н.С.: Пирогово, Яреми, Грузія, і тоді так називалися.
— Конкуренція у співах була?
Н.С.: Кажен своє. Вечором село гуло, а як колгосп, то построїли гігант у парку і плащадка велика. На гармошку, на балалайку, і танцюють, і співають — харашо і красіво, а тогда упало. Був предсєдатєль, він уже умер — хай лежить, будь він проклятий.

Кривченко Одарка Яківна

— Веснянок співали?
О.Я.: Співали, й петрівки співали: „Мала нічка та Петрівочка", купальські співали:

„По горі ходила та біль білила
Та до тієї белі говорила:
„Ой, ти ж, беле-беле, ти тонесенька,
А коли ж ти будеш білесенька?"
„Коли ж вона тебе вбілить,
Тоді я буду білесенька,
Як ти підеш заміж молодесенька".
Не піду я заміж, молодесенька,
Бо мене мати не пускає,
У нову комірку запирає"

. . . . . .
— В 30-ті роки чи співали веснянок?
О.Я.: Уже не співали. Ніхто, ніде, нічого і не хамнув. Хіба де в хаті заспівають дівчата, ну на вулиці — ні.
. . . . . .
— Чумацькі, козацькі пісні співали?
О.Я.: Співали, як заходило, то по селу ходили і співали активісти: „За Сибіром сонце сходить, хлопці не зівають".
— Чи співали частівки?
О.Я.: Співали, це співали, і так співали і під музику.

Кураса Катерина Дмитрівна

— Ваші однолітки збиралися на вулиці співати?
К.Д.: Душ шість. Я з самого малечку все вміла, знаю всі обичаї, коли які свята, коли що співать, коли починалися веснянки, коли Івана Купала.
. . . . . .
— Коли починали співати веснянок?
К.Д.: На Великдень первий день правилося в церкві. Люди йшли на кладбище, а потом з кладбища ходили до церкви, а молодьож робила гульбище коло церкви. Вербову кладочку

ходили. Слухалися старших, у піст не ходили до клубу, свадьби не робили, а коло церкви на Великдень — це ж така красота була, всі христосуються, кланяються. Дівчата з хлопцями за руки беруться і дівчинку у віночку садили, і водили її кругом церкви. Цілий піст, кожна субота — поминальна, і піпгак говорив, і люди знали, а п'ятниця — піст, красні платки не носили до самого Великодня. Потом уже святили вербу, і дітки тею вербою били одне одного, казали: „Не я б'ю, верба б'є, за тиждень Великдень. Недалечко червоне яєчко", і тоді раділи, що скоро приходить Великдень. Кожний понеділок кидали полінячко на горище і казали, що якщо у великодну суботу запалити у печі ці полінячка, що зібрані, значить нечиста душа приведе ту людину, яка подлость зробила тобі, і в суботу та жінка являлася. У суботу великодну, не можна ні позичать, ні давать, щоб тісто сходило, щоб було все празничне.

. . . . . .

— Біля церкви, як веснянки починали, то танцювали?

К.Д.: Танцювали кривого танця, довгої лози, шума заплітали.

— А як шума починали танцювати?

К.Д.: Ставали в круг, а потом одна одривається, проходить через першу і руку на плече: Ану, дівки, шума заплітати! Шум ходить по діброві, а шумиха рибу ловить. Що зловила, то й пропила, дівці шуби не справила, або мені шубу справте, або мене заміж отдайте. Отдайте мене за татарина, щоб я борщу, каші не капарила. Дайте мене за кучера, щоб мені панщина не докучила". Вертаються назад і так же само цю вєрьовочку розплітають. Або „Дівки довгої лози, щоб скакали, як ті кози, то по горі, то по долині наші хлопці, як ті свині, а дівчата господині". Хлопці з дівчатами парувалися, кому хто нравиться. В нас і зараз немає, щоб хлопці вийшли в карти гулять. Отут ми зібралися, обязатєльно чоловіки одійшли, а жінки собі стоять. У нас чоловік не вийде ніколи з-за столу, ніколи із кругу чи з гульні. У нас хлопці обізатєльно стояли з нами і по садочку ходили, і шума заплітали, і вербові кладочки, і все з хлопцями ходили.

— А як кривого танця?

К.Д.: Ставили три кирпичини трьохугольнічком і дуже бистро бігали і співали:

Ми кривого танцю йдемо,
йому кінця не знайдемо.
Хто пуститься той урветься,
Аж мій милий засміється.
Ой кликала мене мати
Через вікно до кімнати.
— Іди, іди, доню, до хати,
Миленькому постіль слати.
А я йому постіль слала,
Чотири ряди камінці клала,
А третій під спину —
Лежи, вражий сину.

. . . . . .

— Веснянки на скільки голосів співали?

К.Д.: Одна завжди заспівує, а два рази всі разом повторюють.

Марченко Олександра Федотівна

О.Ф.: Революційні пісні співали. Я розкажу, як я йшла та пісню співала:„Ой не вмерла Україна, нещастя, недоля, а нам, хлопці–молодці, усміхнеться доля". Коли на другий день уже їдуть до мене: „А яку ти пісню співала?" Кажу: „Ніяку не співала". — „Яку ти пісню співала, якось Україна не вмерла, ще буде жива?", — слова тягне. Як вони мене не питали за ті революційні пісні, нічо не росказала. Коли вони мені сказали: „Як ти будеш ще другий раз їх співать, більш ти не будеш співать ніяких пісень". Так я як злякалась.

— А хто до вас приїхав?

О.Ф.: Я тоді не знаю, зкудова вони, з района десь.

— Коли це було?

О.Ф.: Це я в дитинстві співала.

Масло Михайло Павлович

— Антирадянські пісні тоді ніхто не співав?

М.П.: Були такі пісенки: „Товариш Ворошилов, війна вєдь на носу, а конніца Будьонного пішла на колбасу". „Нема хліба, нема сала — контрактація забрала", „Дожилися якось ми, ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні". Протів Сталіна було всяких анікдотів. Якщо я вас знаю харашо, то я можу поділиться, а як не знаю, то мовчу. Як в 34–му році робітники вийшли на полі: „Чули, хлопці, новость — Кірова вбито". А Шевченко Макар каже: „Одного тільки Кірова?" Оце тільки й сказав, і по сей день його нема, а тоді ж сищик на сищику був. Розкололи людей.

Мушинський Іван Сергійович

— Чи співали у вас навесні веснянки?

І.С.: Нє. Цього не було. Тільки збиралися дівчата на Івана Купала, вінки пускали.

— Чи забороняли дівчатам в колективізацію збиратися на Івана Купала?

І.С.: Нє, цього не забороняли. І в колгоспі справляли на ставку.

— Чи було у вас таке, що на Трійцю гуляли русальчин тиждень?

І.С.: Це баби гуляють.

— А дівчата не гуляють?

І.С.: Нє. А баби, було, збиралися, не баби, а молодиці під сорок — такі збирались.

— Куди вони йшли?

І.С.: А вони збирались — по сто грам випили та нікуди не йшли. В нас не було куди йти, ставка не було.

— На поле йшли обідати?

І.С.: Дома збирались в якоїсь хазяйки, але і то рідко-рідко. У нас по–городському.

Ничипоренко Марія Сергіївна

— Купала святкували?

М.С.: Івана Купала? Раньше стрибали через огонь.

— Чи плели вінки?

М.С.: Плели і на воду пускали — маленька є, і в капусту ховали на городі, щоб капуста така була, як вінки.

— Які пісні співали на Купала?

М.С.: Які ж тоді були? Сяке-таке, хто що вмів. То тепер і Купала справляють.

— Козла не водили?

М.С.: Таких пісень не було.

Новак Меланка Йосипівна

— А Купайла?

М.Й.: А Купайла то робили. Одно Купайло квітками квітчають і там ягоди на нього чіпляють і квітки.

— З чого воно було?

М.Й.: Вирізували кругле дерево чи з черешні зрізали, чи з другого, чи з верби. Одного Купайла квітчали квітками, а другого — будяками і кропивою — це хлопці, які ломали, то покололи руки, а хлопці ломають Купайла. І хто ломає та несе додому, то несе на город і кладе на огірки, щоб огірки добре росли — от інтересно було жить.

Оклей Андрій Платонович

— Чи ви пам'ятаєте, щоб дівчата коло річки хороводи водили?

А.П.: На праздник козла водили.

— А до річки йшли, як крига скресне?

А.П.: Я не знаю, а колись вода, де магазін, сюди виходила вода, річка. І міст в нас був дерев'яний, сорок четири метри. Як я був пастухом і міряв ступнями. І як пішов льод, тоді були озера скрізь, а тепер немає нічого, а тоді озера були великі, і та крига пливла і міст знесла, усередині зірвала.

— А коли козла водили?

А.П.: На Благовіщення. І в радіві передавали, шо взавтра козла водити.

— Що це означало?

А.П.: Мода була така. Оце начинають відтіля, оце ми звемось Березівка, то Замок, і ото відтіль начинаються і йдуть, і ото низка йде так, і ото руки так піднімають, ці задні проходят, а тоді оп'ять повертаються назад і оп'ять співають.

— Це всі дівчата?

А.П.: Усі.

— А хлопці?

А.П.: Хлопці слідом тіки йшли, а за руки не брались.

Онуфрійчук Надія Яківна

— Де збиралися, коли дівували?

Н.Я.: Як я дівувала, то ми ходили в церкву. Часом, як музика грала, а в мене дід був строгий, і він мене не пускав. Десь, як випросять дівчата, то піду.

— Коло церкви були ігри?

Н.Я.: Коло церкви були ігри, гарні були: веснянки грали, співали, хлопці, дівчата гралися, діти гралися.

— Ви грали в ці ігри?

Н.Я.: З дівчатами грала

— Веснянки співали?

Н.Я.: Співали.

Осадча Устина Юхимівна

У.Ю.: Я розкажу про наш сімейний обичай. Оцей дядько, що агроном, сам не пив, а завжди в нього у буфеті горілочка, вино. Він приїжджав додому, і збирається вся родина, і знайомі, сусіди. Повечеряли і беруть інструмент. Мій батько дуже гарно грав на скрипку, грав на всі

інструменти, а тітка на гітарі — це вони грають і розучують пісні. Розучували: „Налетіли журавлі, сіли-впали на ріллі", по Шевченку: „Світе тихий, краю милий, за що тебе сплюндрували", а потом на другий день дядько збирає нас, малишів, і учить співать — ми співали. Мені один раз заспівають, а я вже і мелодію запам'ятаю, і слова всі. В мене був дуже гарний голос.

. . . . . .

— Яким ви голосом співали?

У.Ю.: Я первим співала, а тепер другим, бо вже низькі ноти. Дуже люблю українські пісні. Дуже подобалася мені пісня, і ми її співали у селі: „Ревуть, стогнуть гори, хвилі" – це народна пісня.

— На якому кутку ви народилися?

У.Ю.: На Перегонівці. Богомольці, Криволапівка, Гринівка, а вже й позабувала.

— Хлопці й дівчата співали?

У.Ю.: Які то прекрасні времена були. Кутків у нас було багато, і на кожному кутку свій гурток був, і хлопці, і дівчата, гармонії, і дівчата співали. Як вечером вийдеш — все село співає. Змагалися, хто краще буде співать. Я на нашому кутку була сама менша: мені було 12 років, а дівчата були старші. Нас дядько вчив, і правильно співали.

. . . . . .

— Кожне свято мало свої пісні?

У.Ю.: На Меланки, в Рождєство — це колядки. Весна – веснянки: „Ой, весна–весна, днем красна, що ти нам, весна, принесла? — Принесла вам літечко, ще й пахуче зіллячко, ще й хрещатенький барвінок на вінок". „Ой, на горі подим, де соловейко гніздо звів, іди, пташечко, зо мною та будеш мені жоною".

Павліченко Андрій Григорович

— А була конкуренція між кутками?

А.Г.: А якже. Ті гарно співають, а ті краще.

— А які краще?

А.Г.: В которих голос краще.

— Були такі, що голос краще?

А.Г.: Були. Ото парубки ідуть, як дівчта вийшли гулять. Немає хлопців, починають співать, ідуть парубки, і тоді вже вмісті співають. А ми ж малі бігаєм.

. . . . . .

— Були залицяння?

А.Г.: Да. Приходили хлопці оце ж з гармошкою. Тут, значить, колода лежить, така як через хату завтовшки. Насіння там налузкаємо отако-о. Гармошка прийшла — танцюють босі. Тільки лапотять ноги.

. . . . . .

— Веснянки у вас справляли?

А.Г.: Не замічу.

— А купальські?

А.Г.: О! То обізатєльно, куди там.

— Дуже велике свято було?

А.Г.: Да-да. Це вже хлопці вишню зрубують, от, бо це ж треба ставить її десь на вигоні, там де просторо. Закопували цю вишню і ставили свічки, отсвічали, співали. А тоді вже увечері до ставка дівчата з вінками й пускають вінки, значить. Куди попливе — туди заміж вийде. Це таке було в нас.

— У якісь ігри ви з хлопцями грали?

А.Г.: Це були ігри, які були ігри: горілки та в чурки, та в кльока, ти поняв. Це значить, кнї отакі, а потом, як через хату ставить кльока цього, а ти попадай. Такі були ігри. У гилки, оце значить — м'яча вдарив, він полетів, доганяє, той ловить.

— А з піснями були якісь ігри, хоровод?

А.Г.: Я тоді й не розбирав, ну не було такого. Це тільки як на Різдво чи там шо, то беруть вибирають гору велику, тягнуть сані кіньми, от, і сідає там чоловік п'ятнадцять чи двадцять на ці сані і з гори спускаються, а потім на гору тягнуть.

— Люди постійно співали?

А.Г.: Без пєсні не було ні вдень ні в ночі.

— А російські пісні співали, частушки?

А.Г.: Нє-нє. Це як переходили усякі війська, то особенно руські ті, значить, частушки.

Палагнюк Марія Василівна

— А частушки?

М.В.: Ой, спасибо Сталину, что продал Украину.
Ой, спасибо Илличу, что вже хлиба не печу.
Ше Сталіна попросити, шоб у хаті не топити.

— Як з'являлися частушки в селі?

М.В.: Це в Росії воно прийнято, а в нас уже з журналів брали.

Ти мене не підмовляй, не частуй горіхами,
В тебе й оранка, й любов, те і те з огріхами.

— Частушки співали російською мовою чи українською?

М.В.: В більшості — російською.

Пивовар Варвара Ігорівна

— Чи співали веснянок?

В.І.: Було „Дорогою широкою біжить кудись вона". Три верби схилилося над річкою". Оце така веснянка в нас була. Воно ж біжить струмки і у річку, і ото вийдуть дівчата на двір і співають. А воно біжить якраз вода в нас сюди, а тут верб було повно. А більше не знаю.

— Чи відрізнявся спів?

В.І.: Одрізнявся. У нас балакають — проста мова. А там: „Хадила кабилка, понямаяте, нясу я, хадиля кабилка панад гречкаю, та ще я єє паймала, а вана із уздєчкаю". Ото і розрізняється. „Падажді, кобилко, зануздаю. Поїду дівчину да і одвядаю". Оце так вони. А мелодія така сама, тільки язик перевертається, виламується.

— А петрівки співали?

В.І.: Співали. „Петрівочка, ластівочка". якось там, шо „у Петрівочку не виспалася, а тоді ще не наробилася." Не можу якось скласти у пам'яті. А Купайла співали обязательно і стрибали, не тільки співали. І хлопці і дівчата вінки на воду пускали і пливли. Куди, кажуть, попливе, туди і заміж піде. А воно одпливе, десь за гілку зачипилося і все. Гілочку вбірали, вирубували, накладали, тепер скати палять, а тоді скільки нанесуть і колючек, шоб дівчата жопи накололи. А хлопці зачіпалися теж за те. І зроблять таке велике, і дівчата підберуть своє плахіття і стрибають. А пісні не пам'ятаю, які співали. Поки була возможность, поки люди так собі жили, то це все времня справляли, а як стали погано жить, ні Купайла не нужна, нічого.

. . . . . .

В.І.: Частушок начали співать, як начали жить добре. І до войни воно було, і після. І під балалайку співали, під скрипку ні. Бо скрипка був у нас один, він робив бугалтєром, то йому ніколи було ходить з скрипкою. А балалайка — так це без перестану, і частушки дають.

. . . . . .

— Чи змагалися на кутках?

В.І.: Ні. Одні гуляли серед села, другі гуляли тут. Ті починають такої, а ті починають такої, хто кого переспіва. Вони не казали, шо ти лучче співав або ти лучче, хто кого переспіва. ...Треба горло у трипільке, а та голосить іначе. Ну не дме басом. „Е, — кажуть, — ми тебе чули, бо ти помаленьку тягла, а у нас тягуха така, шо і у Ярках чути". Змагалися, тюкали на вулиці. Оце тюкали оті відтіля, а ми відсіля. Ми прийшли, так начинаємо: а ну, чи хто там на горбах, гуляють чи ні? Тю-ю-ю-ю! Якшо єсть, то відтіль подають голос: тю-ю-ю-ю. Оце так перегукувались.

— Чи переманювали з кутка на куток тих, шо гарно співали?

В.І.: Е, не підуть. Боже сохрани. Ця на цьому кутку дме, а та на тому. Вони самі не йшли, туди як підуть, то кропивою наженуть дівчат хлопці. Задеруть спідниці і по задниці кропивою. Тільки на своєму кутку. Чужа до мене в гості приїхала або знакома дівчина: „Я піду туди погуляю?" — „Іди". Пішла, наче один вечір погуляла, другий — якийсь кавалєр її провів до мене. На третій вечір вона оп'ять туди йде. А потом: ні, я тут. А хлопці кажуть: де первий вечір гуляла, туди і йди.

. . . . . .

— Чи були старіші музиканти на вулиці, коли ви гуляли?

В.І.: Такі єсть, шо жінки полялають спати, а він за гармонію, як недалеко гуляють, і він вийде програє, частушки поприказує, а хто з молодьожи поприказує йому частушки. Буває таке, дівчата співають, а він гармонію грає ту саму пісню. Но це недовго, як недалеко той гармоніст живе, то він виходить.

Побережник Никифор Максимович

— Чи співали, як були парубком?

Н.М.: Співав.

— Де збиралася молодь?

Н.М.: Клуб, а коли клубу не було, на Різдво, на Паску, то коло церкви збиралися і ходили кругом церкви співали.

— Можете згадати?

Н.М.: Не співаю. Хлопці участвовали, а співали дівчата.

. . . . . .

— Чи співали хлопці революційні пісні у вашу молодість?

Н.М.: Просто українські народні пісні і всьо, до войни ще не було таких пісень.

Рясна Галина Іларіонівна

— Який куток у вас був найспівучішим?

Г.І.: Це Різаново.

— Тому що там хтось тягнув гарно?

Г.І.: Ну да. Приходять, бувало, у клуб та кажуть:

„Давайте будем, дівчата, співать". Та в кружок стаємо й співаємо.

—А чи була конкуренція між кутками: хто краще заспіває?

Г.І.: Конєшно.

— Це було ввечері?

Г.І.: А коли ж. Вдень не було коли, тоді й у неділю ходили на роботу, не було й неділі нам. Оце наспіли жнива, бригадир загадує в неділю йти, а мати, було, мене не пускає, а сестра каже:ходьом, бо не було кому косить. Та, було, іду та плачу, хочеться ж отдихнуть.

. . . . . .

—: А чи був у вас жіночий день?

Г.І.: Це 9 травня, на Миколая. Та ходять рвуть якійсь бур'ян, ото лікарство. А тоді купаються на Івана Купала водою.

—: А чого вони так роблять?

Г.І.: Видумляли ото так раньше та й усе.

. . . . . .

— А від кого ви вчилися співати?

Г.І.: На вулиці вчилася. Вже позабувалося усе. Гуляли на вулицях і співали більше до колгоспів.

— А чи ходили в сусіднє село?

Г.І.: Не ходили. Я не ходила, а, може, хто й ходив.

— В сусідніх селах співали так, як у вашому, чи трохи інакше?

Г.І.: Так, як у нас. А як оце передають по радіо, у полтавському селі зовсім іначі пісні.

— А чи були у вашому селі веснянки?

Г.І.: У нас не було.

— А на Купала?

Г.І.: І на Купайла не було. Чи то молодьожі шо не було, уся чисто в Черкасах.

Стрілков Олексій Іванович

— Співали веснянок?

О.І.: До войни було. Співали тамо, де город, там горби були зелені, бувало, дівчата, хлопці сходилися, гармонь грає. Ще тюкали одне одного, дратували, та з Мусіївки, а та з Горбув тюка: „Сцикуха!" — „Сцикун!" Співали собі там , а ті собі там. Ото у Мусіївці співали, то тут чуть. У Чирківці співают, то чуть.

Тарасенко Галина Тимофіївна

Г.Т.: А псальмів у нас дуже багато. Ми співаємо їх на похоронах. Просять нас прийти люди, як далеко, то машиною привозять. На другий день, буває так, що ні попа нема, ні музики, то ми виручаєм. У похоронному сценарії там молитви божественні.

„Благословен єсі, Госпо-о-оди, і научи мя оправданієм твоїм,
Благословен єсі Госпо-о-оді і научі мя оправданіяєм твоїм,
Алілуя, алілуя, ялілу-у-у-я,
Слава тєбє, Боже"

Це божественна пісня. Тричі її співають, а може й більше. Псальми це в церкві співають.

— Які ще є?

Г.Т.: Псальмів багато є:

„Ой, Боже мій, Боже, з високого неба
Услиш, ти, молитву мою,
Візьми мою душу до самого раю,
А тіло в сирую землю.
Візьми мою душу до самого раю,
А тіло в сирую землю.
Насиплять на мене високу могилу,
Травою вона заросте
Посадять на неї червону калину,
Вона по весні зацвіте
Посадять на неї червону калину,
Вона по весні зацвіте.
Та й будуть до мене пташки прилітати
Да й будуть мені щебетать,
А я й не почую, бо буду в могилі,
В сирії землі спочивать,
А я не почую, бо буду в могилі,
В сирії землі спочивать.
Колись мої ноги далеко ходили,
Ой, Боже, мій Боже, який то був час.
Колись мої руки так важко робили,
Тепер же на грудях лежать.
Колись мої руки так важко робили,
Тепер же на грудях лежать.
Моя домовина, маленька хатина,
У неї віконця нема.
Я буду лежати, у ній спочивати,
Як в полі билина – одна.
Я буду лежати, у ній спочивати,
Як в полі билина — одна".

. . . . . .

— Коли частушки з' явилися?

Г.Т.: Вийдем на вулицю: балалайка, гитара, мандаліна — це після войни було.

—Батьки частушки співали?

Г.Т.: Ні. Балакати толком ми по-українські і не вмієм.

— Називали трандичками?

Г.Т.: Приспівками, і під гармошку. Сестра була, то на грибінку натягне бомажку і виделуєм частушки, але це вже після війни було.

Фірман Антоніна Севастіянівна

— У вашому селі грали веснянкові, русальні, купальські обряди?

А.С.: Колись так саме понад річкою співали дівки і верби закладали, вінки плели і кидали на річку. Співали і хлопці й дівки.

— Як справляли колись Андрія?

А.С.: О, Андрея! Пекли бохончики — заводили пса, щоб він бохончики ті їв. Дівки й хлопці на коцюбі їхали. Бохончики, такий вертутик, — складають і іменують — це на тебе, це на мене. Ведуть пса, а той пес нюхає-нюхає, котрий бохончик візьме, то та дівка в самий перед віддасться. Я знаю, чи воно так получалося, а таке робили. На коцюбі всі їхали. Вішають калиту. Тоді ідеш до сіней, а з сіней їдеш на коцюбі, а тут стоїть з змейкою. Як засміється, то змейкою по пояску — такі були шутки на Андрея. Фіртки поскидають і ворота, і двері — хлопці так роблять, де дівчина є. В нас цього року занесли фіртку.

— Коли більше гуляли обряди: до колгоспів, чи після колгоспів?

А.С.: До колгоспу лучше було. Весело було. Як Брежнів був, то було весело, а тепер розстріпав.

— Які були розповсюджені веснянки?

А.С.: Після Великодня дівчата співали „Огіроч-ків" і всіляких. „Зеленії огірочки, збирайтеся до купочки", „Зеленії огірки, женіть же ся, парубки".

— Чи співали в 1930–х роках частушки?

А.С.: Не співали. Вони співалися, коли в клубі було весело, були музики. Були роки, що ні до клубу, ні до церкви, ні до що.

Чухліб Варвара Денисівна

— Довго існував у вас церковний хор?

В.Д.: До войни і у войну ще був, а після войни вже не було.

Шевченко Ірина Яківна

— Коли краще гуляли, до колгоспів чи після?

І.Я. : Да калхозав лучче гулялі. І вважалі адно однаго лучче, а то як став калгосп — так як сабакі адно на аднаго. Той нє йде на работу, той ідє на работу", — і кричать.

Явдошенко Василь Арсенович

— Були такі пісні, шо забороняли співати?

В.А.: Об'язатєльно. Пісня „Ще не вмерла Україна", вона була заборонена. Ну, багато таких було, шо сьогодні співають, а завтра кажуть, шо вона заборонена. А хто її забороняв, мені не відомо. І на селі воно глухо проходило. А цю пісню у нас, у Пирятині, на базарі співали козаки, старі козаки, хоть їх міліція штурмовала, а вони все равно її співали. Це дето у 65-70 году. І старий дід Гриша співав. Тоді дід Микола Кручанський ходить по базару, міліція за ними, а вони: „Ми козаки!". Такі діди здорові, як улуплять „Ще не вмерла Україна".

Кобзарі, лірники, старці і старчихи до колективізації

Сліпі кобзарі та лірники — це, мабуть, найбільш досліджена історична група музикантів в Україні. Власне слово „кобзар" несе у собі вагоме навантаження, важливе для української історії та літератури. „Кобзар" Шевченка є однією із найважливіших поетичних книжок. Сама постать кобзаря як уособлення українського патріотизму, складає невід'ємну грань національної свідомості. Що є ще важливішим, численні джерела етнографічної літератури, написані переважно українською, російською і польською, подають вельми завершені нариси щодо життя, музики та виконавської практики сліпих кобзарів і лірників і містять у собі багато інформації стосовно їхньої соціальної ролі, починаючи з середини XIX

століття аж до їхнього зникнення у період приблизно між 1930 та 1950 роками. Проте існують численні фальсифікації або неточності щодо цих виконавців; частково вони є результатом створеного образу кобзаря як національного символу, що бере початок наприкінці XIX століття, але ще більше — наслідком зусиль дослідників радянського періоду, які навмисно фальсифікували дані, щоб підтвердити ідеологічні догми свого часу. Відповідно, перед нами постала необхідність подати тут нариси і включити до них писемні джерела. Наступні абзаци містять у собі дуже короткі описи цих виконавців такими, якими вони були до колективізації. Описи базуються на матеріалах інтерв'ю і на етнографічній літературі XIX — початку XX століття.

Одна із найрозповсюдженіших помилок щодо цих виконавців стосувалася їхнього репертуару. Більшість людей вірила, що кобзарі та лірники виконували, головним чином, героїчні співи епічного характеру, відомі у літературних колах з середини XIX століття як думи. Хоча вони дійсно виконували думи, більшість із них співала пісні переважно з релігійними текстами, в більшості регіонів відомих як псальми. Іншими словами, головним чином виконувались християнські пісні, а не козацькі. Мало співаків знало більше двох чи трьох дум, але практично всі вони знали 12–20 або навіть більше псальмів, як переконливо доводиться в джерелах етнографічної літератури того часу (Сперанський 1904, Куліш 1856, Маслов 1902 і багато інших; див. Нолл (1994б) повніший список першоджерел). Це було правильно і для кобзарів, і для лірників, принаймні із середини XIX століття, тобто з часу, коли починає з'являтися достовірна етнографічна література. Характер їхнього репертуару до того часу залишається у контексті здогадок. Сліпі співаки також виконували побутові сатиричні пісні та танцювальну музику. Навіть частіше вони читали молитви або промовляли речитативом прохання милостині. Широковідомою була пісня „Сиротина". Мабуть, всі мандрівні виконавці виконували варіації цього тексту. З етнографічних джерел виходить, що аж до колективізації найчастіше просили виконати й, відповідно, платили за виконання релігійних пісень; іншими словами, псальми були найпопулярнішою частиною репертуару серед сільського населення.

Ті опитувані, які описували репертуар мандрівних виконавців, дещо розходилися у своїх повідомленнях. Одна опитувана зазначила, що лірник у її селі: „...співав про Морозенка, про запорожців" (Ільченко І. Д.). Інші розповіли, що серед інших, виконувалися пісні на вірші Шевченка (Осадча У. Ю., Олійник В. Т.). Полєша–Новак Т. Я. пригадала бандуристів, які виконували „Взяв би я бандуру" та „Морозе–Морозенку", а Роман І. С. згадав про тих, хто співав „козачі пісні про волю". Єщенко М. О. сказала, що, головним чином, вони виконували частушки (можливо, це твердження варто віднести на рахунок поганої пам'яті). Чорний С. І. зазначив, що лірники співали „божественне" та „козацьке". Проте більшість опитуваних засвідчила, що лірники та кобзарі/бандуристи виконували, головним чином, релігійні пісні та молитви або, як багато з них називали, „божественні пісні".

Інформація про репертуар цих виконавців є важливою з багатьох причин, одна з яких полягає в тому, що отримані відомості про репертуар дозволяють віднести його до загальної всеохоплюючої категорії сліпих мандруючих селянських виконавців, які, хоча й не грали на музичних інструментах, проте співали псальми, складали речитативи, випрошуючи милостиню, і читали ті самі молитви, що і кобзарі та лірники (Поліщук В.Т., Омельченко О. Ю., Чуб Ф. О., Чорний С. І., Фірман А. С., Бібік І. І., Ткач Д. П., Надежа М. М., Олійник В. Т.). Інші виконавці були відомі як старці та старчихи. Цю групу виконавців радянські науковці практично не досліджували після колективізації з двох причин: 1) їхній репертуар мав релігійний характер (тому став об'єктом цензури); 2) вони зникли одразу після колективізації, про що мова піде

Два лірники з поводирем. Поч. XX століття. Із колекції Біляшівського.

далі. Як кобзарі та лірники, інші старці, як правило, були сліпими; іноді вони мали зір, але в них були скалічені руки чи ноги. Вони мандрували сільськими шляхами, виступали на базарах, біля церков та монастирів або по сільських хатах, як це робили кобзарі та лірники. Їхній репертуар був схожий до того, який мали кобзарі та лірники, за винятком дум, які старці практично не виконували (Луговський 1926 та Луговський 1993; Нолл 1994б). Старці/ старчихи були добре відомі на великій території Східної Європи, особливо (користуючись нинішнім кордоном) у Південній Росії, Бєларусі, Україні, Молдові й частині Польщі (див. Безсонов 1861–1864 та Nyrkowski 1977).

Існувала ще одна категорія людей, яку селяни називали старцями. Це були мандрівні жебраки, які не співали, а випрошували милостиню та благославляли тих, хто її подавав, найчастіше промовляючи при цьому молитви. Про цих людей розповіли кілька опитуваних (Калашник А. Т., Кравченко Ф. Й., Кийко Я. І., Чухліб В. Д., Джирма А. Я.). Більшість селян використовували термін старець/старчиха для позначення всіх мандруючих виконавців та жебраків, включаючи кобзарів і лірників. Кушнір П. І. розподілив три типи „старців", вживаючи це слово у найширшому тлумаченні — і в тому значенні, як і більшість селян вживало його: 1) кобзарі (бандуристи) та лірники; 2) співаючі старці та старчихи; 3) неспіваючі старці та старчихи. Він розповів, що перший тип зустрічався дуже рідко, оскільки такі виконавці майже не заходили до їхнього села. Другий тип був більший за своєю чисельністю, ніж перший. Третій тип у своїй чисельності був найбільший. Це дослідження містить описи всіх трьох типів мандруючих виконавців та жебраків.

Старчихи з поводирем. 1850-ті роки. Фоторепродукція із книги П. Безсонова „Калеки перехожие".

Слово „старець" має багато значень. Воно могло називати як будь-якого старого чоловіка, так і особливу категорію вуличних виконавців. В останньому випадку старець ніяким чином не залежав від хронологічного віку. П'ятнадцятирічний хлопчик, який співав вулицями, міг називатися старцем у кількох регіонах України. Те саме стосувалося і слова „старчиха": воно означало не лише літню жінку, але у відповідному контексті називало вуличну виконавицю або жебрачку, незалежно від її віку. Дівчинка дванадцяти років, яка співала або просила милостиню на вулицях, могла називатися старчихою.

Слово „старець" має ще одне значення: бідна людина. В цьому разі воно не обов'язково стосується вуличних виконавців, яких описано вище, а рівня збіднілості, який характеризує ту чи іншу людину. Це значення чітко характеризує опитувана Семеняка Н. Г., яка згадала, що Ленін вимагав такої соціалізації села, щоб там більше не було ніяких старців; під „старцями" вона розуміла всю бідноту. Значення слова „старець" доповнила Осадча У. Ю., яка описала наслідки колективізації. Коли її запитали, чи багато було старців до колективізації, вона відповіла: „Небагато. А потом всі стали старцями". Під цим вона розуміла, що внаслідок колективізації кожен став таким бідним, якими нібито були мандрівні старці.

Інша помилка стосовно кобзарів та лірників, старців та старчих стосується їхніх засобів існування та способу життя. Типово їх описують як волоцюг, які не мали ні хати, ні сім'ї (як кобзар літнього віку на ім'я Перебендя у Шевченка). Такий погляд є хибним. Більшість із них мали сім'ї і конкретне місце проживання. Мабуть, краще сприймати їх як мандрівних виконавців, що працювали на шляхах та дорогах тільки частину року, а решту часу проводили вдома зі своїми сім'ями, займаючись сільськогосподарською працею. Як і інші сліпі селяни, вони плели мотузки з конопель або виконували інші роботи, до яких були здатні. Коли вони працювали мандрівними виконавцями, то проходили селами та маленькими містечками, зупиняючись та виступаючи на базарах, ярмарках, біля церков, монастирів і селянських хат. Особливо прибутковий контекст виконання був на святі сільського Храму. За свою майстерність виконавці одержували гроші та продукти харчування, які вони відносили додому і вносили в загальний сімейний заробіток. Тільки сліпі сільські чоловіки могли бути кобзарями і лірниками. Вони навчалися у вчителя від кількох днів до восьми років, але найчастіше навчання тривало рік чи два. Як правило, вони жили разом з ним, виконували для нього роботу і віддавали йому всі свої заробітки. Дехто із старців та старчих також навчався у вчителя, жив разом із ним, щоб вивчати репертуар.

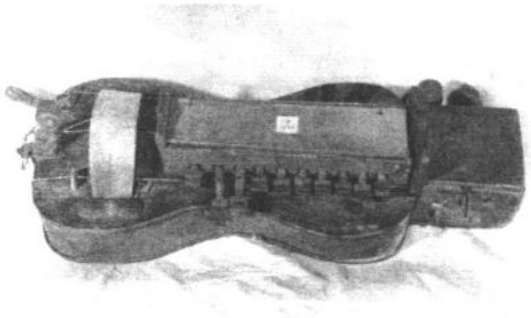

Старець з поводирем. Поч. XX століття. Із колекції М. Біляшівського.

Цей проект містить кілька описів життя мандрівних виконавців та старців до колективізації та інформацію про їхній репертуар. Козар М. П. розповіла, що сліпий лірник у їхньому селі на ім'я Аксентій мав дружину та дітей. Він із сім'єю мав невелике господарство, коня та корову. Коли він був вдома — в той час, коли не працював на шляхах як мандрівний виконавець, то найчастіше виробляв мотузки з конопель. Опитувана зазначила, що все село приносило Аксентію коноплі для роботи. Це відповідає інформації, яка відома про старців з етнографічної літератури кінця XIX—початку XX століття[14]. Созанський Т. Д. розповів, що старець у їхній місцевості мав поле і чотирьох волів, щоб його обробляти.

Доценко А. Г. згадав, як старець, з яким він мав розмову наприкінці 1920-х років, ходив від хати до хати, просив милостиню і йому давали хліб, то в наступній хаті він намагався той хліб продати. Іншими словами, старець був чимось на зразок антерпренера, який завжди намагався знайти собі заробіток з будь-чого, що зустрічалося на його мандрівному шляху.

[14] До 1850 року не було достовірної етнографічної літератури. Всі історичні й філологічні джерела про кобзарів і лірників, що були опубліковані раніше, я використовую дуже рідко, оскільки вважаю, що більшість із них містить багато помилок і перебільшень.

Ліра.

Дяченко М. А. зазначив, що старці часто працювали сім'ями, коли разом подорожували та працювали двоє чи більше членів сім'ї. Джирма А. Я. розповів, що подружні пари часто працювали разом: той, хто мав зір, був поводирем у сліпого.

Опитувані надали інформацію про контексти виконання мандрівних співців. Багато цих відомостей суперечливі або через погану пам'ять опитуваних, або внаслідок різноманітності зразків старцівського виконавства різних місцевостей. З моєї точки зору, останнє виглядає більш ймовірним. Дишлюк Є. М., Замогильна Г. В., Чухліб В. Д. і Кийко Є. І. розповіли, що лірники, які приходили до їхніх сіл, виступали лише на місцевих базарах і ніколи не ходили селом від хати до хати. Так робили лише ті старці, що не грали на музичних інструментах (№2 вище). Ільченко І. Д. і Ткач Д. П., навпаки, запевняють, що і мандрівні виконавці (на музичних інструментах, №1 вище), і старці (№2) просили милостиню по хатах і виступали на базарі. Рева П. Ф. повідомила, що один із головних контекстів виконання був біля церкви. Ткач Д. П., навпаки, сказав, що ні музиканти, ні старці ніколи не збирались і не виступали біля сільської церкви, а тільки на базарі та біля хат. Нарешті Джирма А. Я. вказав, що й інструменталісти (№ 1 вище), і старці, які співали псальми (№2 вище), виступали на базарах та біля церкви. Вони не виступали по селах, прямуючи від однієї хати до іншої. Лише ті старці, які просили милостиню і не співали (№3 вище), зупинялися біля хат.

Кобзарі та лірники не були єдиними інструменталістами серед „старців". Існує кілька посилань щодо виконавців, які грали на інших музичних інструментах по базарах у селах та містечках. Кравченко Ф. Й. сказав, що він часто бачив ансамбль, який складався зі скрипки та барабану. Омельченко О. Ю. розповіла про сольних скрипалів. Багато із опитуваних зазначило, що серед виконавців було багато гармоністів або акардеоністів, хоча ця практика набула більшої популярності після колективізації та особливо після Другої світової війни (Пособілова О. І., Поліщук В., Демченко М. М., Онуфрійчук М. Я., Бондаренко Є. П., Гончаренко Г. П., Козуб Т. С., Кушнір П. І.).

Ліра — це європейський інструмент hurdy-gurdy, який мало чим відрізнявся від зразків, відомих у Європі. Кобза (з початку XX століття, а в деяких регіонах навіть раніше, широко відома як бандура) — це інструмент із струнами в кількості від восьми до тридцяти, настроєних діатонічно. Оскільки кожну кобзу створював сільський майстер, то кожен інструмент був унікальним за своєю формою, розмірами, тембром і певною мірою технікою. Кобзар купував інструмент у сільського майстра. Кобза і ліра були сольними інструментами, на них, як правило, не грали в ансамблях. Виконавська практика була різноманітною. В одному стилі, наприклад, виконавець співав і акомпонував сам собі, в іншому — він співав без акомпанементу, а музика лунала лише в паузах між співом.

Існує плутанина в етнографічній літературі стосовно назв, які використовували селяни для позначення музичних інструментів кобзи та ліри і для виконавців на цих інструментах. Як писав Квітка (1928), селяни часто не робили розподілу між цими двома інструментами сліпих виконавців і іноді вживали одне й те саме слово „кобза" для позначення того, що в дійсності

було або кобзою, або лірою. В інших випадках селяни користувались словом „кобзар" для позначення всіх сліпих мандруючих інструменталістів: кобзарів і лірників. Практично в усіх регіонах кобзарів, лірників й інші сліпих вуличних виконавців, включаючи простих жебраків, селяни узагальнено називали „старцями". В цьому дослідженні дехто з опитуваних вживав слово бандура, коли говорив про ліру (Заєць А. С., Рева П. Ф.)

Старці у 1920—1940-ві роки

На початку XX століття кобзарство і лірництво як фах сліпої сільської молоді, почало занепадати. Наприкінці 1920-х років ще існувало небагато кобзарів. Лірників також стало значно менше, ніж 20 років раніше. Однак були тисячі сліпих або скалічених вуличних виконавців по селах України, але більшість з них були вокалістами, старцями і старчихами. Тисячі просто просили милостиню без всіляких співів. Кушнір П. І. зазначив, що навіть до колективізації у їхнє село заходило багато старців і значно менше кобзарів і лірників. З колективізацією всіх мандрівних виконавців, як соціальну групу, було піддано репресіям. Матеріали, зібрані у цьому дослідженні, дають інформацію про репресії зі слів селян, які спостерігали їх на власні очі.

Переосмислюючи матеріал дослідження, можна зробити висновок, що було дві основні причини занепаду вуличного виконавства: 1) загальне економічне збіднiння селян, внаслідок чого вони не могли багато дати мандрівним виконавцям та жебракам, оскільки невеликі запаси продуктів харчування забиралися колгоспом/радгоспом; 2) прямі репресії з боку держави, головним чином, за сприянням міліції.

Щодо першої причини, збільшення колгоспної власності та соціалістичної структури призвели до зменшення приватного достатку селян і загального збіднiння на селі. Вони були паралельними аспектами одного і того ж процесу: збагачення колективу було неможливим без зубожіння кожної сім'ї (жорстока експлуатація робочого часу, конфіскація приватної власності). До колективізації, коли старці приходили під двері, селяни завжди давали їм щось, якщо мали якийсь надлишок. Після колективізації у людей залишилось значно менше надлишків хліба, зерна, борошна або грошей (якщо були взагалі), щоб дати мандрівним виконавцям чи жебракам. Більшість селян у той час самі зазнали злиднів. Початок 30-х років відзначався конфіскацією більшості їхнього майна, потім був голод, потім роки з мінімальною кількістю продуктів харчування та грошей, що сплачували колгоспи/ радгоспи. Опитувана Кийко Є. І. саме це називає основною причиною зникнення у 1930-ті роки в селах практично всіх лірників, кобзарів, старців і старчих: більшість селян було надто збіднілими, щоб годувати чи платити їм.

Дехто свідчив, що іноді старці приходили до їхнього села вже після голоду, але наприкінці 1930-х років чи перед початком Другої світової війни вони зникли зовсім (Ільченко І. Д., Кіндратенко П. Г., Дяченко М. А.). Ще більше опитуваних розповіло, що під час голоду старці не приходили до їхніх сіл і вони більше не з'являлись взагалі (Худик П. В., Козар М. П., Снурінкова Г. Я., Чухліб В. Д.). Як пояснив Демченко М. М., більшість старців загинула під час голоду:

— Коли зникли старці?

Кобзар Єгор Мовчан. 1930-ті роки.

М. М.: Вимерли. Голодовка видушила.

Існує навіть більше свідчень про те, що скоротилася чисельність старців або вони навіть зникли з розбудовою колгоспів (Чуб Ф. О., Кривоніс К. Г., Чорний С. І., Коновальчук Г. Ф., Кийко Є. І.). Як зазначила Полєша-Новак Т. Я., причиною цього було те, що державна влада виділила цю соціальну групу під репресії:

—Коли зникли старці?

Т.Я.: Тоді перестали ходить, як совєцька власть зайшла, та стали їх гонить, то приюти. Під час колективізації їх вже не було.

Кілька опитуваних назвали інші причини, наприклад, втрата їхнього контексту виконання внаслідок закриття церков (Лотош–Дятленко І. В., Созанський Т. Д.). Інші опитувані сказали, що сліпі і скалічені виконавці та жебраки перестали мандрувати як група, коли їм забезпечили проживання у колгоспі, вони припинили свої виступи по селах (Дишлюк Є. М., Павліченко А, Г., Фірман А. С., Сінкевич О. В., Гончаренко Г. П., Калашник А. Т.). Подібне пояснення дала і Зоря К. К., що вони перестали мандрувати, коли почали отримувати у колгоспі пенсію. З іншого боку, Яремака К. К. сказала, що ці виконавці зникли, коли були змушені працювати в колгоспі і більше не мандрували. Безкоровайна П. М. назвала дві можливі причини зникнення мандрівних виконавців. У першу чергу, вони перестали приходити до її села, оскільки почали отримувати у колгоспі пенсію, і в них не було більше потреби мандрувати. До того ж вона додали другу тезу (дещо нелогічну стосовно першої), що вони припинили свої виступи тому, що це було заборонено владою.

Цю причину назвали ще кілька опитуваних, але вони подали її детальніше. Очевидно, після колективізації в більшості місцевостей кобзарі, лірники, старці й старчихи були заборонені. Цьому було кілька причин. У першу чергу, основою їх виступів були релігійні пісні та декламовані молитви, що ставали мішенню цензури та репресій. По-друге, всі селяни були пов'язані із колгоспами/радгоспами так, що це нагадувало феодальні стосунки. Їм взагалі було заборонено подорожувати, і лише спеціальні папери за підписом представників державної влади давали на це дозвіл. Особливо це характерно для періоду після 1932 року, коли змінилися закони. Такі документи нібито були необхідні, якщо людина хотіла їхати далі, ніж найближчий базар. Сліпі та скалічені мандрівні виконавці не мали таких документів. Тому представники влади дивились на них як на ухильників, людей, які намагалися залишитися поза системою соціалістичного сільського господарства. Відповідно їх почали розглядати — хоч як абсурдно це не було — як ворогів, навіть як погрозу державі; за свідченням Романа І. С.: „влада їх переслідувала".

Переслідування цих виконавців описали кілька опитуваних. Поліщук В. описала ці репресії як ліквідацію, в той час, як Замогильна Г. В. розповіла, що їх залякували і за допомогою міліції виганяли з базару.

Поліщук Віра

В.: А тоді вже старців ліквідували, вже тоді їх не було, то вони ходили попід дворами.

— А чому ліквідували?

В.: А їх же ж порозганяли. Це ж вроді власті стидно, що просять, їх же як-то, ну, я вам не скажу.

Замогильна Ганна Василівна

Г. В.: Один сліпий із хлопцем, то якоїсь він співав за колгоспи, то прийшли і сказали: „Убирайся, і щоб нога твоя більше тут не була , а то заберем і посадим". Він як пішов, і від того разу не було ніяких, не приїжджали.

— Хто це сказав?

Г. В.: Міліція прийшла.

Дехто також зазначив, що старцям не дозволяли співати на базарах після колективізації (Худик П. В., Чуб Ф. О., Козуб Т. С.). Інші засвідчили, що їх піддавали репресіям, проте деталей не розкрили (Заєць А. С., Потапенко М. Т.). Незалежно від типів репресій того часу, знищилася економічна база старців, і існування для більшості з них було майже неможливим. До Другої світової війни сліпі й скалічені старці минулого майже зникли, як і мандрівні виконавці та жебраки.

Кілька опитуваних засвідчили присутність після Другої світової війни іншого типу старців: інвалідів Другої світової війни, переважно ветеранів, які не отримували пенсії, достатньої для проживання, тож змушені були просити милостиню на вулицях. Дехто з них співав псальми, „Сиротину" та інші елементи репертуару довоєнних старців (до кінця 1940-х років їх майже не стало), в той час, коли інші просто випрошували милостиню або співали пісні, популярні в роки війни (Чуб Ф. О., Коновальчук Г. Ф., Єщенко М. О., Бібік І. І., Онуфрійчук Н. Я.) Бондаренко Є. Д. і Гончаренко Г. П. описали розповсюджений контекст виконання для тих виконавців після Другої світової війни, багато з яких грало на гармоні або акордеоні. Вони їздили потягами, переходили з одного вагона в інший, виступали у кожному по кілька хвилин і просили милостиню. Бондаренко Є. Д. засвідчила, що ці виконавці не виступали на базарах, оскільки це було заборонено міліцією. Незважаючи на подібність із старцями минулого — тобто доколективізаційного періоду — старці-ветерани 40-их років були зовсім іншою групою, бо починали свою діяльність у дорослому віці. Нарешті, Олійник В. Т. сказала, що старців було багато під час голоду 1947 року, хоча вона усвідомлювала тут зголоднілих людей, які хотіли знайти шматочок їжі, щоб прожити ще один день, а не мандрівних виконавців з минулого чи старців–ветеранів.

З усної історії дружини старця

Нижче наведено фрагмент з інтерв'ю, взятого в Євдокії Петрівни Северин (уродженої Гнида) з села Бішкінь на Харківщині. Вона народилась у 1909 році і в 1929 році вийшла заміж за сліпого старця. Опитувана дала інформацію з багатьох тем: про своє дитинство, про дитинство свого чоловіка, про свій шлюб, про проблеми подружжя під час старцювання наприкінці 20-х років, щоб заробити собі на життя, про проблеми заробітку під час

колективізації і пізніше в 30-ті роки. В інтерв'ю вона описала події не в хронологічному порядку, розповідь про 30-ті роки поверталася назад до 20-их, і навпаки. Нижче я наводжу виклад інтерв'ю від часів її юності до 1939 року більш-менш хронологічно.

Її дитинство не було особливо типовим. Батько помер між 1914 та 1921 роками — під час якоїсь війни — вона не знає, якої, і її мати знову вийшла заміж. Від першого шлюбу було три дочки, вітчим відправив усіх трьох у найми до багатих родин. Вона жила в тих родинах, спочатку її відпускали додому тільки взимку. Потім вона зовсім не поверталась додому і в одній родині жила три роки. Її заробітки не були сталими. За перший рік вона заробила собі на новий одяг („спідницю, кофточку, жекет куплят і ботинки"), а також мала ще 25 карбованців. Якщо жила цілий рік з хазяями, то заробляла за рік 40 карбованців. Більшу частину грошей забирав вітчим. Хоча, з її слів, ставилися до неї добре, їй набридло таке життя. Вона була дуже бідна, і тому перспективи вийти заміж у неї були не найкращими. У 1929 році вона вийшла заміж за сліпого старця. З її слів, це було не те, чого хотілося, але вона відчувала, що вибір був невеликий. Життя з чоловіком було важким. Коли вони ходили по дорогах і працювали, вона була його поводирем. Переважно вони працювали в Харкові на базарах. Вона не ходила з чоловіком по селах, бо соромилася свого життя (і, можливо, свого чоловіка). Це зауваження цікаве, бо показує, що анонімність міського контексту виконання не була такою обтяжливою для неї, як значно ближча обстановка сільських базарів.

Її чоловік народився (ймовірно) у 1897 році у тому селі, де пізніше народилася вона сама. Хоча він був на 12 років старший від неї, вони знали одне одного з дитинства. Він народився зрячим, але втратив зір у 6 років. Його мати померла, коли він був малим, а батько не дозволяв йому вчитися старцювати і вести мандрівне життя, очевидно, тому, що це б ганьбило і сина, і його. Після смерті батька він часто їздив у Харків до своїх знайомих (очевидно, сліпих старців), які вчили його молитвам і пісням із репертуару старців. Також він вивчив Псалтир, який виконувався під час похорону. Після того люди наймали його декламувати Псалтир і співати псальми під час похорону по селах. Таким чином, зміст його головної роботи — контекст виконання — можна підсумувати так: по селах декламував похоронний Псалтир, а у Харкові — виконував псальми і молитви. Тільки одружившись у 1929 році, він почав старцювати.

Опитувана описала контекст виконання на базарі, а також інших старців, включаючи ті три групи, про які йшлося раніше: лірників, чоловічих і жіночих співаків та жебраків. Вона описала, де разом з чоловіком ночували по дорозі, скільки заробляли і скільки чоловік сплатив за науку — уроки старцівських молитов і пісень. Однак, можливо, найцікавішими з її описів була оцінка репресій проти старців, які розпочалися в 1929-му році і, очевидно, посилились у наступні два роки. Вона відзначила, що міліція масово заарештовувала старців, буквально хапаючи їх всіх підряд на вулиці. Вони, очевидно, влаштовували на вулицях рейди і хапали усіх, хто потрапляв у цей момент. Під час таких рейдів вони заарештовували чоловіків і жінок, а також дітей, які старцювали. Іноді заарештованим тільки погрожували і наказували більше цим не займатися і не з'являтися на базарах. Іноді їх били, а були випадки, коли вони зникали. Опитувана розповіла, що її чоловік перестав співати на базарах у Харкові, коли розпочався голод, суворість якого виключала всі виступи на базарах та похоронні обряди. І після голоду він більше не виступав на базарах, але знову почав декламувати похоронний Псалтир і робив це до Другої світової війни.

Чоловік опитуваної успадкував землю після смерті свого батька. Через незрячість він не міг її обробляти, тому здавав в оренду іншому господареві, з яким ділив порівну дохід із землі. З колективізацією земля була втрачена. Опитувана зауважила, що зерно, яке вони зібрали зі своєї землі, активісти конфіскували і залишили родину (двох дітей і двох дорослих) без нічого. Вони були змушені виплачувати облігації, але не мали чим — не було навіть яєць, бо вони не тримали курей. Коли її спитали, чи були в її селі люди, які не пішли до колгоспу, вона відповіла: „Наче й не було, щоб не ходив, потому шо їсти всім хотілося". Іншими словами, якщо родина не йшла до колгоспу, то не мала що їсти і була приречена на голодну смерть.

Старці були на маргіналіях соціального устрою і займалися діяльністю, що розглядалася державою і більшістю тогочасного суспільства як кримінальна. Сьогодні про це можна судити як про етично прийнятне, не кримінальне. Наприклад, вони вижили під час голоду частково завдяки жінці з Харкова, яка працювала у хлібному магазині. Вона важила кожному з покупців трошки менше денної норми і так забезпечувала зекономленим хлібом їх та їхніх дітей. Наприкінці 1930-х років вони мали дохід в основному завдяки деревному вугіллю, яке опитувана носила відрами до Харкова і міняла його оптом на чорному ринку на хліб. До того ж, люди з Харкова тоді часто не мали вдосталь хліба і їздили в села (у тому числі і в її село), щоб обміняти одяг на хліб, який міняла і опитувана.

Підсумовуючи сказане, дохідна діяльність її родини великим чином змінилася за десятиріччя від 1929 до 1939 року. У 1929 році вони отримували більшість свого доходу з сільськогосподарського сектора і коли виступали як старці. А в 1929 році більшість їхнього доходу йшла від нелегальної праці, однак етично прийнятної, і з роботи дружини в колгоспі.

приблизно 1929 рік:

— разом: мандрували по базарах Харкова; здавали в оренду землю і мали дохід 50% продуктів від урожаю;
— дружина: працювала поводирем свого чоловіка;
— чоловік: виступав на базарах Харкова, читав Псалтир на похоронах в основному за харчі;

приблизно 1939 рік (і, очевидно, так було за 2–3 роки до того):

— разом: невідомо;
— дружина: працювала колгоспницею в полі, продавала деревне вугілля за хліб на чорному ринку в Харкові, продавала хліб на селі та/або міняла його на одяг;
— чоловік: декламував Псалтир під час похоронів.

ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: СТАРЦІ

Безкоровайна Параска Митрофанівна

— Чи пам'ятаєте, щоб були старці?

П.М.: Були–були, пам'ятаю. Всякого співали старці, а які пісні, не пам'ятаю, бо мене брали, щоб я на возі сиділа. Казали: „Не йди, бо є така баба, що ловить дітей, і їсть їх". Приїхали кавуни продавать, а я сидю на возі.

. . . . . .

— Чи бачили, щоб на лірах грали?

П.М.: Бачила. У нас у сусіда була ліра, Йосип звали. Він розказує, що наївся риби недожареної і нічого не бачить.

— Як він почав грати?

П.М.: За це не знаю. Був в його сирота за поводатора, конячку мав, корову мав, і сліпий оженився. Хлопчик в його жив, як свій, і дітей

мав своїх, а діти з ним не ходили. Він все робив — молотив, на прядку пряв, дуже гарно.

— Коли він ішов на базар?

П.М.: Як коли. Візьме того хлопця і підуть на села.

— Що йому платили?

П.М.: Хто що мав. Привезуть муки, клумачків. Він добре грав на ліру.

— На вулицю виходив грати?

П.М.: Ходив. Колись Масляну баби справляли, і прясти не можна. І беруть його грати і на гармошку, і на ліру, а сусіда–гончар робив горшки.

. . . . . .

— Чи грали на базарі на бандуру?

П.М.: Пробачайте, не помню добре, а по селу ходили в будь–який день. До нас такі не заходили, а прошаки заходили. Ми близенько коло церкви жили. В суботу заходять: „Бабушка, я у вас покладу торбу, а сам піду на вечерню в церкву". Поклав торбу на лавці. А нас лякали, що хто не буде слухатись, того в торбу заберуть. Дедушка пішов до церкви, і бабушка десь пішла, а ми з сестрою так на ту торбу дивимся, що там в тій торбі. Помаленьку-помаленьку розв'язали: там яйце, кусочок хліба, а тоді зав'язали.

— Старці ночували у вас?

П.М.: У нас — ні. А в селі були такі люди, що старці в них ночували, їхня компанія там була.

— Чи платили тим людям старці?

П.М.: Цього не знаю, а вони друзі, і то старці, і то. В селі жили старці, що старчували. Більше було таких, що просто просили.

— Було гріхом образити старця?

П.М.: Їх не ображали. Нам наказували, що вони каліки. Вони собі ходили, просили, а що напросять, то несуть до своїх друзів.

— За колективізації старці були?

П.М.: Тоді всі були старці. Голодовка сильна була, і старцю не було що дати, і самому не було що їсти, і так люди порозходилися, хто куди.

— Після голодовки були старці?

П.М.: Не ходили, бо подавали пенсію.

— А після війни?

П.М.: Може, десь були, а у нас не було.

— Що з ними трапилось?

П.М.: Я думаю, що їм дали гроші. І міліція їх почала гонити.

— Під час колективізації що трапилось з цим лірником?

П.М.: Я навіть цього не скажу, бо прийшла голодовка, ми порозходилися, а багато повимирало. Ніхто ні за кого не знав.

Бібік Іван Іванович

— Бачили старців?

І.І.: Бачив. Один старець кілометрів за 70 приходив з повадирьом, совершенно сліпий, і на лірі ігрaв. З Лемешовки приходив. Повадир був хлопчик невеликий. Він грав і співав.

— Що він співав?

І.І.: Все міг, і пісні, а назв не пам'ятаю. Ходив в кажну хату. Такі старці ходили без музики — співали церковних пісень, це були чоловіки, мало було жінок, але бачив і жінок. У нас була одна до голоду Анися, по—вуличному Чубова звали. Вона заходила в кожну хату. Мало співала, а стане і перехриститься в порозі.

— Чи бачили, щоб чоловік з жінкою?

І.І.: Бачив, через Олешню проходили. Були з Городнянщини. Він незрячий, а в неї одне око бачило.

— Яке ставлення до старців?

І.І.: До нас Анися хадила, то мати цілий гарщок вареної квасолі їй давала, і вона з'їдала. Ми не хатіли їсти, бо кажен день квасоля і квасоля. Вона поїсть — спасібо і пішла. У кого щось було, то давали карташину, кусочок хліба.

— Вважалося гріхом образити старця?

І.І.: Казали, що єслі нічого дать, дак Бог дасть, то вана пішла чи пішла.

— Як влада відносилась під час колективізації?

І.І.: Ніяких претензій не було — ідуть собі, то нехай ідуть.

— Коли вони зникли?

І.І.: Уже послі війни два хлопчики хадило, як батько на фронті пагиб, а сліпих уже не було. Вони були вже пожилі люди.

— У селі бандуристи виступали?

І.І.: Не було таких.

Бондаренко Євдокія Петрівна

— Чи ви ходили на ярмарок?

Є.П.: Ну, тоді як неділя, празник щитався, і ходили на ярмарок: корови продавали, вівці продавали.

— Чи там старці були?

Є.П.: І там, було, тоже приходять і старці, і сліпці.

— Чи вони грали на ярмарку?

Є.П.: Ні. Уже після війни на поїзді їхали, на гармошку грали, на баян, на бандуру: така здорова, і він ото ходе сліпий, і з ним мальчик або дєвочка, і він по вагонам співає, ну, а йому гроші давали.

— Як він грав на бандуру?

Є.П.: Струни і тутечки ото, і вгорі, і співав. Як співав, то буває в вагоні всі плачуть.

— А що співав?

Є.П.: Ну, вже скіки часу пройшло, хіба все замітиш?

— Де це було?

Є.П.: Як додому їдеш з Харкова, і їдемо, в Золочеві встаєш і йдеш восім кілометрів.

— Що йому давали?

Є.П.: Гроші в поїзді давали, а тому маленькому, то в кого шо: чи булочки, чи канфет, чи пряник.

Вовченко Павло Ілліч

— Ви старців бачили?

П.І.: Ой! Скільки їх ходило по миру. Бєдниї люди, не мали притула ніде, а другий із жиру здєлається старцем і стоїть на углі церкви, просить копєєчку, а тоді пошов стопку випив і оп'ять сюди йде.

— Бачили старців, що на інструментах грають?

П.І.: Бачив. На ліру грає і щось приспівує. Давно це було, ще в 13 годі.

— Толкові люди були?

П.І.: Із сотні, може, два-три человєка грамотні. Були сліпі, були й толкові, хароші люди. Повадар був, хлопець. Він грає, розказує, а ліру розбере, намощує. В моїх батьків вони ночували. У нас мати була дуже набожна і приймала. Розказував, як він старцем, що його сім'я покинула, жінка бросила, діти забули, а він осліп. А хто знає, звідкіль він був.

— Між собою зналися ці старці?

П.І.: Зналися. Де зійдуться в престольний празник, ярмарок виїжджав. Вони засядуть та як начнуть грать, а тоді понапиваються і кийками б'ються. Хата була в одного здорова, він був сліпий, то він їх покладе спать. Вони понапиваються, бо їх кажний угощає на престольний празник. Той Михайло всих приймав.

Гончаренко Галина Петрівна

— Чи вони грали на ліру?

Г.П.: Та це давно, може, якийсь там один, одна якась така вона кругом. Та тут і по вагонах в поїздах тоже ходив, проказував все за войну, за велике горе, так люди сиділи і плакали.

— А де це по вагонах?

Г.П.: То в Харьків їдуть, це поїзд, кілометрів дванаціть чи тринаціть станція, а п'ять кілометрів — це Валки вже, район.

— Що вони грали?

Г.П.: Та вони то як про войну багато — „Альоші", жалібних, люди плакали. Давали то гроші, хто там шо везе, то їсти давали.

— Чи ходили старці з гармошкою?

Г.П.: Та нє, з гармошкою не ходили, на гармошку треба було великі гроші. А так вони прохожували, а люди і ночувати пускали, всяко було.

— Було, що старця хтось водить?

Г.П.: Бувало, жінка, бувало, водить, бувало, і дитина воде. Дочка в нас тоже, прийшов один старик із войни сліпий, був в окопі, так воно як дало в його окоп, та став темний, ото й одправили його додому. Він жив у нас не так далеко там, так шо ж воно? Так водила його дочка сюди на Валки, а коли й такечко люди обращали вніманіє, він з войни і не баче.

— Він ходив і просив по селах?

Г.П.: Дочка водила не по селах, як мала ше була, а тоді вже більшенька, то водила на Валки його. Там ото серед льоду, серед снігу він простеле там чи мішок, чи яку тряпку, і ото він там стоїть навколішки, а ноги щитай там дублені, і ото там люди давали йому їсти і гроші.

— А в тому селі, де ви народились, не було таких старців?

Г.П.: Старці то були, вони скрізь то були, но не з війни.

— Коли вони припинили ходити?

Г.П.: Та оце ж не так давно. Ну оце вже як стали вже ширше колхози, стало по-другому руководство. Стали ж вони їм помагати.

Демченко Марко Миколайович

— Старців бачили?

М.М.: Старець — то бєдний, що не міг робить.

— З лірами ходили?

М.М.: Було, ходили з інструментами і на гармошку ходили.

— Що проповідували ці люди?

М.М.: Про старину. Є сліпі — невидющі, немощні.

— Люди ображали?

М.М.: Кусок хліба давали чи муку.

— Коли зникли старці?

М.М.: Вимерли. Голодовка видушила.

Дишлюк Євдокія Митрофанівна

— Чи ходили по селу старці?

Є.М.: Ходили, памнятаю, бо ше мати нам казала: „Замикайтеся, бо он старці йдуть", а й знали добре, шо й було так, шо темний та хлопець з ним такий ше молодий, то оце в нього торбинка: одна на борошно, одна на пшоно, а третя, вже туди скибку хліба дає вже, хто має, він не вимагає. Прийшов, перехрестився, Богу помолився: „Просю милостеньки", то й дають.

— А хто носив торби, той хлопець чи темний?

Є.М.: У темного було так якось так на шию, а спереді вона висіла, і розділєнія.

— Чи він грав на чомусь?

Є.М.: Нє, на базарі в нас був такий, шо грав і співав таких пісень про голод.

— На чому він грав?

Є.М.: Якась, казали, ліра, шо крутять, я й його не бачила.

— Співав про голод?

Є.М.: Да, такі складали пісні.

— А він сидів на базарі коло церкви?

Є.М.: На базарі, та ходили по хатах, але ті не мали ліру.

— Чому мати казала, щоб закривалися, як старці йдуть?

Є.М.: Бо то як вони наче нічого ні в кого не брали, ввійшло, як немає батьків, то воно й піде, але казали закриватися.

— Ви боялися, що вони хотіли вкрасти щось?

Є.М.: Ні, наче не чуть, щоб крали, але всьо равно.

— Чи мати лякала дітей, що забере?

Є.М.: Да.

— Вона постійно давала щось, чи часом казала, що немає?

Є.М.: Давали, хто мав. Але хто так жив, шо в нього й своїх недоїданія, то й не давали: „Нема, нема, — кажуть, — шо й дать, бо ми й самі напівголі". А хто мав, то давав.

— Це не було соромно, не дати щось старцям?

Є.М.: Да.

— Чи були чоловіки чи також жінки?

Є.М.: Не знаю.

— Чи вони ходили після війни?

Є.М.: Ні, після війни не ходили.

— У війну чи тільки до війни, під час колективізації, після?

Є.М.: Нє, після колективізації йдуть вже у контору колгоспну і просять, що випиши мені, бо я не маю, з чого зварити якогось супу чи шо. Городи були, то як тої картоплі не було чим посадити, то вже випишуть там тих кілограм два-три якогось зерна, випише колгосп, дешо поможе, та получиш, та тоді жорна робили, і зберуть крупу та варять куліш. А таке не ходили просити.

Джирма Архип Якович і Джирма Улита Харлівна

— Колись старці по селах ходили?

А.Я.: О-о! Тоді старців було повно. Повне село з торбами ходили. І цигани. А тепер нема.

— А вони чужі були, чи свої ходили?

А.Я.: І свої були, й чужі — усякі.

— А чоловіки ходили чи жінки?

А.Я.: Жінки й чоловіки. Чоловіків менше, а жінок побільше.

— Було таке, що в парі ходили чоловік і жінка?

А.Я.: Були. Були, були, були.

— А ходили такі, що співали, грали на чомусь?

А.Я.: Нє. Таких нє. Тоді такого нє... Це там десь музика якась була: там гармонь десь, балалайка. Оце таке. А такого, як тепер, ні. Оце таке, шо я розказав. А при коліктівізації оце само главне вам скажу. Найдужче за коліктівізацію.

У.Х.: Був чоловік.

— То що він співав?

У.Х.: „Христос воскрес, Христос воскрес. Іудійські пани веселі були, Ісуса Хреста до гроба вели. Божая мати під хрестом стояла, божим гласом промовляла: „Плачте, люди, ридайте, мого сина з неволі викупляйте. Мой син воскрес, до вас хрест принес, то будьте здорові Святим Воскресеньєм". Чоловік ходив. Батька ж її розкуркулили за те, шо не хотів у колгосп іти.

— А сліпі ходили?

У.Х.: Були, тіки мало.

— А вони не грали на лірах чи на чомусь іншому?

У.Х.: Ні, ні, ні. Як іти до церкви з базарю, то там, було, сидить така жінка під, там така береза, під тою березею, й співає: „Слава Богу, на землі мир". Співає так тоненько. Їй люди дають гроші, а вона тоді пропивала.

. . . . . .

— А як почалася колективізація, то старці ходили ще?

А.Я.: Було їх повно, було, було.

— А сільрада їх не ганяла?

А.Я.: Ні, ні, ніхто їм нічого не казав. Ходили, просили хліба. В нас тут був Сахновський Кирило і його син Василь, вся сім'я ходила просила хліба.

Доценко Андрій Григорович

Д.А.: А старців було так, шо хвіртку засовувать. Мати каже: „Пойди хвіртку засунь, недавно три вже пройшло й ще йдуть. А де ж хліба дать їм?" Це до колективізації. Були і такі, ходе із тим, грає.

. . . . . .

Д.А.: Десь 26-27 год. Калічні люди були. І тоді були такі старци, він пройшов 200 метрів і в його сумка хліба, і дійшов до твого двора і: „Ви в мене хліба не купите?" Він каже, потому шо він щас піде і ще назбира.

Дяченко Михайло Антонович

— Старців бачили?

М.А.: Багато було. Це люди, які ще й робить не хотіли, просто не хотіли робить. Кажуть: „Чого бідний? Бо дурний. А чого дурний? Бо бідний". Цигани ходили.

— З інструментами не ходили?

М.А.: Цього я не помню. В основному їсти просили по хатах: дайте, пожалуста, милостиньки.

— Коли зникли?

М.А.: При колективізації тільки на празники ходили одиниці, а так вже не ходили, і після війни ходили: „Хоч кісточок з морель дайте".

Єщенко Марія Опанасівна

М.О.: Він бачив трошки, а знав шагами.

— На якому інструменті він знав?

М.О.: Бачила і знаю — на лірі, і припівав красіва. Всякіє співав, частушки всякіє. Як іде Василь — все село радіє. Шевченкові співав: „Примак" співав, і його всігда дарили. Співав: „Батька в СОЗі, матка в СОЗі, – діти лазять па дарозі" — всякіє частушки. З дружиною хадів і без дружини хадів. У його була баба ловка, не бачила вона, бідна, а як пашиє, дак і видяща так не пашиє. Палола, то в руках чуствувала, де зелина, а де культура. Відкуль була, не знаю, а була красіва. Дівчата їх праводілі, а паводирьов не знаю. Зразу Маруся праводила, а патом Таня, а патом уже ніхто — їм дали пенсію.

— Не ходили до них інші старці?

М.О.: Мо, й хаділі, а я цього не скажу.

— Інші старці?

М.О.: Багато хаділо всяких. Прийдуть, папросять, їм давали, і вони пуйдуть. Знаю, що з Казла дівка хаділа криварука — пісні співала народниї, красівиє, а звали Мелашка — сама хаділа. Макар хадів, а хто знає, хто адкуль. Хаділі, прасілі. Павєл хадів, маленький, то дражнили Чипір. Він всю жисть прасів, а жив у

нас в селі, то в того, то в того — апредєльонного мєста не було.

— Коли перестали бачити старців?

М.О.: Мо, хто вмер, хто з'їхав, і після вайни трохи були. Пака не дали пенсії, доти старцюв було стульки, скульки хочете. Міліція їх ганяла, до дітей пристасовували. Як дали пенсію, то перестали хадіть нищиї, а послє вайни і з дєтками хаділі, і люді дарили: картаплину, хлібину, сальца.

— Сім'ями?

М.О.: В Кіянці карлікі були, і дєдушка був з Славіна. З Киянки хаділо багато — те з хати, а те в хату. Особєнно, як Троєця, то вже ніхто не щитав, бо в нас Храм. Баба киянська хаділа, і багато хаділо.

— Після війни у Киянці був лірник Остап, не доводилося зустрічати?

М.О.: Не знаю.

Заєць Андрій Соломонович

— Чи приходили на хутір старці?

А.С.: Ні. Це старці, шо ходили з сумками, просили, таких людей багато ходило тоді.

— Вони заходили в хату чи на подвір'я?

А.С.: Ну, він же там другий з бандурою ходе. Така вона удовжки, а тут ручка, шлапани, і він як заграє, то чічіточки. А там так танцює, а він приказує.

— Як він грав?

А.С.: Він там круте за ручку, а тут перебира тими пальцями [ліра].

— Хто танцював?

А.С.: В нас то не було, а як були містами, каже, а я танцював, він чічіточки грав, пацан, дітвора.

— Що старець співав?

А.С.: Ну там шо, а то так просе. Хто шо дасть, хто кусочок сальця, хто яєчко, як особенно зімою у святки туди люди зайдуть, то мукички дадуть.

— А в Зайцівці не було свого сліпого старця?

А.С.: В нас не було.

— А в Миньківці?

А.С.: Не буду казати, не знаю, це ж я малим тоді був.

— Біля церкви були сліпі старці?

А.С.: Ну хтозна, позабував уже я, то ж давнєє дєло.

— Уже в колективізацію вони ходили?

А.С.: Нє, вже тоді відмінилось.

— Чому?

А.С.: Заборонили чось їм ходити.

— А чому?

А.С.: Не знаю я, шо мене не касається.

— А кобзаря ви не бачили?

А.С.: Це Кобзар — Шевченко Тарас Григорович.

— Ні, а кобзарі–музиканти?

А.С.: Не бачив я такого.

Замогильна Ганна Василівна

— Старці ходили по селу?

Г.В.: Не було. Колись давніше були, ходили по селі, як колгоспів не було. Ще як я мала була, то в Градизьку старців було дуже багато. Як Паска, і на другий день ріжуть здорову паску, і в платочок накладають вузол, а другий вузол крашанок. Дорога, а по обидві сторони сидять старці один коло другого. Як ярмарок, то багато старців. І поки до самої церкви рядками сидять. Кажде роздає милостиню — кусок паски і крашанку, чи коржики пекли, а коло їх лежать мішки — це вже вони поназбирують багато.

— Чи були такі, щоб грали?

Г.В.: Ходили. Тільки не по селах, а на базарі у неділю або ярмарки — ой, грали. Вони сліпі були і на бандурах грали, і на лірах грали, і приспівували — ой, харашо грали. Большенство невидющі мужики. Коло їх хлопчики, що водили їх. Як виходим в неділю на базар, то приспівують — увесь базар зійдеться.

— Які пісні вони грали?

Г.В.: Всякі грали. До танцю не грали. Перед колгоспами чи неділя була, чи ярмарок. Один сліпий із хлопцем, то якоїсь він заспівав за колгоспи, то прийшли і сказали: „Убирайся і щоб нога твоя тут більше не була, а то заберем і посадим". Він як пішов, і від того разу не було ніяких, не приїжджали.

— Хто це сказав?

Г.В.: Міліція прийшла.

Зоря Катерина Костянтинівна

— Ще як жили у батьків, чи ходили старці по селу?

К.К.: Аякже.

— Чи були серед них жінки?

К.К.: Аякже, ходили сліпі, а водив повадатир такий, шо баче.

— Це був хлопчик чи жінка?

К.К.: Водили разні. У нашому селі син водив, в ощьому селі, в Литвинівці, а коли йому стали платить, він сказав: „Я не піду просити, я й так проживу".

— Сліпому стали платити?

К.К.: Ага.

— А як його звати?

К.К.: Щурик Іван.

— Чи той син ще живе?

К.К.: Нема сина, ще як я до його стала кой–коли ходити, так я не знаю вже, де його син був, шо він тіки нам розказував: курив він цигарку, каже, пішли просити: „Дай я, каже, синочку, отут у ярочку закурю, а ти дивися, чи нікого не видно, шо я курю". — „Куріть, батьку, не видно." — „А це, каже, мені почулося: „Оце ти сховався". — „Чо ж ти кажеш: не видно, як мені таке почулося?" Так я як бросив курити, та оце вийду, а мужики йдут на роботу у колхоз, вони курят, то я хоч того духу, каже нахапаюся. Но відтоді я курити бросив. Я пощитав, шо це мені дух святий сказав, шо не положено курити, і я бросив".

— А чого йому не положено було курити?

К.К.: Так щитається, воно запрещається курити.

— Може, бо він співав святі пісні?

К.К.: Бог його зна. Він сліпий був, а тоже народ казав, шо він трошки баче. „Як це я бачу, коли там черепок? Як я ним бачу?" А люди це казали, шо він трошки баче.

— Його звали Шур Іван?

К.К.: Еге, прізвище, а так не знаю, як його хвамілія, а по–сільському — Щурик Іван.

— А він ходив по своєму селі просити?

К.К.: Нє, не ходив, видно десь їздив.

— Не знаєте, куди їздив?

К.К.: Не знаю, куди він їздив.

— Чи він грав на чомусь?

К.К.: Ні, так. Як пенсію получає, уже стали давати, воно, мать, того перестали старці ходити.

— А жінки сердились, що він просив?

К.К.: Аякже, йому ж дають більше. А він увійшов у церкву та каже: „Та не хочу я там, дівчата, і стояти, вони сердяться, шо я стою".

— А він стояв вже говів чи ще просив?

К.К.: Ну він же до служби стояв, а на службу увійшов у церкву.

— Чи він щось проказував, як просив?

К.К.: Та ні, стояв.

— А жінки нарікали, шо маєш пенсію і просиш?

К.К.: Та ні, мол, недовольні були, шо сліпому дають, а їм не так дають. Та там же ідуть біля церкви, і привели його.

Ільченко Іван Дмитрович

— У 20-х роках у вас були старці?

І.Д.: Ходили старці, а деякі співали. Ходив один бандурист з бандурою, сліпий був з поводатором ходив. То такі ходили, що жебракували.

— Як до них ставилися?

І.Д.: Добре, що було, те й давали.

— Де грав бандурист?

І.Д.: У кажнім дворі співав. Співав про Морозенка, про запорожців. Дівчата та хлопці співали козацьких пісень.

— Лірники були?

І.Д.: Була ліра у старця, і співає.

— Коли вони ходили?

І.Д.: До 28–го вони були, а з 44–го уже зовсім не було.

— Старчихи були?

І.Д.: Такого не помню.

— Старці у вашому селі не жили?

І.Д. Не було в нашому селі.

Калашник Анастасія Трохимівна

— Як ви меншою були, чи ходили старці по селу?

А.Т.: Старці ходили.

— Чи вони були сліпі?

А.Т.: Сліпий, а поводатор видющий.

— А сліпі були чоловіки чи й жінки?

А.Т.: Жінки були, більш чоловіки.

— А хто водив?

А.Т.: Хлопці, ну, може, год десять. А є, були і чужі ходили, а то вони поженились, хоть і сліпі, а женились. Діти були, їхні діти водили. То старець іде, отак сумка осюди, так прийде, це ж до колєктівізації, в кажного була і мукичка, і все. Наберут ті ж муки, і сюда йому всиплять.

— Чи вони грали на чомусь?

А.Т.: Казали, но я не бачила, казали, шо на бандурі грали.

— Вони заходили в хату?

А.Т.: Ну, прийдут у двір, відчинять двері і в хату входять.

— А в хаті співають?

А.Т.: Ні, просят милостині.
— А божественних пісень не співали?
А.Т.: Ні.
—А біля церкви не бачили їх?
А.Т.: І біля церкви були.
— А біля церкви не грали?
А.Т.: Ні-ні.
— А церква була у вашому селі?
А.Т.: Угу.
— А у вашому селі не було старців?
А.Т.: Шоб жили? Нє.
— А були ще старці після війни?
А.Т.: Не було.
— І в колективізацію не було?
А.Т.: Ні.
— А чому?
А.Т.: Ну вже ж те начали їм, які там негожі, чи по десятці давали, чи шо, ну не ходили прохати.
— Чи люди боялись, шо старці прийдуть і, може, щось вкрадуть?
А.Т.: Нє.
— А дітей не лякали старцями?
А.Т.: Ні. Цигани як були такі, шо і крали.
— Чи люди часом не давали старцям, бо самі не мали або не хотіли давати?
А.Т.: Та, може, хто не давав, та в кажного ж було тоді, в кажного була своя нивка, свій хліб, поїдуть, намелять мукички, мукичка є, печуть, шо печуть, і дають, і мукички дадуть.

Кийко Євдокія Іванівна

— Чи ходили старці?
Є.І.: Було, ходили із чужих сіл. Просили милостиню. Був у Трибку один старець, жив недалеко від нас. Він нежонатий був, батько і мати, і брати і сестри. І він ходив по миру, просив, напросить — і додому несе. Він був самий старший, а ні, сестра була старша за нього. Він нормальний був, сліпий, а, було, вийде під хатою, то десь півень заспіває, а він каже: то у того півень заспівав, а то у того. Він родився не сліпий, був такий, як і треба, а раньше топливо таке трудне було, як трудно було жить. У багатих же було і помірки, і земля, і топливо і дрова, і очерет. А в бідних же не було, як дві з половиною накосе, то й топитимеш. А він маленький був, да народився зимою, а мати його купала все часто, купала, і начали очі закисать, і перестав бачить, і так і остався, і меньші брати були. Він не грав, але співав ловко. То він ходив по селах і співав таких вуличних пісень. У нас у селі не співав, то було як піде, то і тиждень нема — десь ходить по селах.

. . . . . .

Є.І.: Бандуриста бачила у Лубнах. Було, і на ліру грає, то ми стоїмо і слухаємо, там товпа така, то він грає і співає, і йому давали гроші. Бачила, одна водила діда. Вона ж не сліпа, а він сліпий. Як колгосп став, то вже не ходили. Нема ж чого давать. Це ж давали, поки своя земля була, то давали то борошна, то шматок хліба дасть, то шматок сала. Ніхто їх не ображав. Такі люди були, що і їсти дадуть. Може, десь і ночували.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

— Були у вашому селі старці?
П.Т.: У нашому не було, а приходили з чужих сел.
— Вони жебракували чи співали?
П.Т.: Співали і грали на бандури.
— На ліру не грали?
П.Т.: Такої не було. Вони були сліпі або криві — з поводатарями ходили.
— До якого часу вони ходили?
П.Т.: Ходили і при колхозах, а вже менше було.
— Були такі, що просто жебракували?
П.Т.: Були. Давали старцям, і поважали старців.

. . . . . .

— Що давали старцям?
П.Т.: Хто що дасть. Вони з мішками ходили: один мішок висе, і туди сиплять пшеничку, а в другий кусочки хліба чи пиріжечок, яйце.

Козар Марія Пилипівна

— В селі були старці?
М.П.: Були, з торбами ходили. Один був сліпий на обидва глази, а то приходили.
— Вони просили чи грали?
М.П.: Які просили, а які грали і співали. На бандурах грали, ще я невелика була. Після 33-го вже не ходили.
— Сліпий старець мав господарство?
М.П.: Було, і діти були. Він верьовки сукав, і звали його Аксентій, і все село до нього носило верьовки робити. І друга дружина в нього була, і корова була, кінь. Плату давали йому.
— Тільки на бандурах ви бачили?
М.П.: На лірах бачила.

— Сліпі були ті, що на бандурах грали?
М.П.: Сліпі, і ходили скрізь, а тоді не стало.

Козуб Трохим Савович

— Були такі старці, що співали попід хатами?
Т.С.: Один був. Саме революція була — революційних співав, а звали Радіон.
— Божественні співав?
Т.С.: Умів усякі.
— Не грав?
Т.С.: Ні.
— Були старці, що грали?
Т.С.: На лірах грали і усяких пісень співали.
— Жінки не співали?
Т.С.: Ні, не співали.
— Де лірники співали?
Т.С.: У хаті на лаві грає і співає. Дадуть чи копійку, чи сала, чи хліба.
— Самі ходили чи з поводирями?
Т.С.: Самі, а жінку з чоловіком не приходилось бачити. А грали й на кобзі, й на бандурі, і на гармошці.
— Бандури були?
Т.С.: Було багато. В нашому селі були майстри, що вміли робить. В Чернігові виготовляли.
— З вашого села старці були?
Т.С.: Були.
— Як до старців ставилися?
Т.С.: Не обіжали, давали що було, а він за поріг переступить — помолиться.
— Під час колективізації як до них ставилися?
Т.С.: Заставляли робить. Перевіряли їх на лікарню, а на лікарні комісували, як він може робить — іде в колгосп на роботу.
— Коли їх не стало?
Т.С.: Год із 20, а після війни знов почали ходити.

Коновальчук Ганна Федорівна

— Бачили ви старців?
Г.Ф.: У 31-ім році ще були старці, а вже в тих роках не було. Як було після війни, було дуже багацько інвалідів, і дуже ходили просили люди і співали. Співали божественних. Вони не грали на інструментах, тільки вони так співали.
— Де вони збиралися найчастіше?
Г.Ф.: Коло церкви. Хто шо мав, то то їм і давав. Жалували їх, то ж інваліди.
— Вони мали сім'ї?
Г.Ф.: Якісь люди коло них були. Він іде на тих возиках. Люди всьо давали: і гроші, і хто що мав.

Кравченко Наталія Степанівна

— Старців бачили?
Н.С.: Були у нас невидющі. Його звали Андрій, старий був, і вона була стара — Христя. Чи чужий, чи їх син був, здоровий, і водив їх, а він на ліру грав. Хлопець їх по вулиці водив. І ще один був, на ліру грав, і дівчина його водила, а чи дочка, чи наняв — не знаю.
— Часто заходили у ваше село?
Н.С.: Вони і жили тут, і по дворам ходили, що в кого є, давали, а другий раз і сальця.
— Ви чули, як він співав?
Н.С.: Забула, хіба в пам'яті. А коло церкви так стояли.
— Бандуристів не приходилось бачити?
Н.С.: Це я і не помню. Може, в якому селі і було, а у нас не було. Тоді їх не обіжали, і якось у людей стид і страх був, а зараз може обругать тебе на всі боки.

Кравченко Федір Йосипович

— Як ви були ще малим, старці ходили?
Ф.Й.: Ходили, і довго ходили, я вже оце був і жонатий, так ходили оце, були такі, піддєлувались під старця. Я одного, мені підсказали, так як глянуть, то він почти мущина. І отак прив'язана рука, і в кожусі зимою, і він тут зайшов до моєї сусєдки, а я там був якраз, а сам дома був. І тоді сусєдка шось дала йому, і я кажу: туди не йди, там нема нікого дома. А він каже: „Я в тебе не спрашую". Я кажу: „Я тобі отвічаю, шо там нема нікого, я там хазяїн, ну там нема зараз нікого, а я не піду з тобою зараз". — „А я в тебе питать не буду". А я його за плечі взяв: „Отуда іди, по ту сторону". Ну, він опустився, там на горі хата, а він вниз, і під яром по снігу, і пішов таке ж туди. Ну, а я наблюдав, і він тіки в хату, а я слідом, а в мене не закрито було, ніде нічого. І він тіки в сіни ввійшов, а я тут зразу його вивів, і там аж бризки на снігу, довго виступала кров, красніла. Я його вперед так не бив. Я його став: „Ану розпоясуйсь". — „А я тоді не підпоясю". — „ Я, — кажу, — підпоясю". А мені було сказано, шо в нього рука, тіко він каже людям, шо він каліка. А я ж завжди думаю, і мама така, шо дасть, в нас не було такого, шоб не дати просящому. І ото я його розпоясав, рука

єсть, а він: „Так так не дадуть". То я кажу: „Я тобі дам". Я тоді його одтоптав, як мені наравиться, шо я його не бачив більш.

— Чи він був з вашого села?

Ф.Й.: Ні, він чужий був.

— *Чи були у вашому селі старці?*

Ф.Й.: Ні, в нашому не було таких.

—*А ті, шо ви їх пам'ятаєте, то були чоловіки чи жінки, сліпі були чи каліки?*

Ф.Й.: Та всякі були, багацько, було, ходило таких. Хароші були, пожилі були. Часто ходив до нас, ну він і ходив до таких, де багатші люди, туди іде, шо там їсти є, шо дадуть. Там де не дадуть, то він вже не йде, він зна, шо не дадуть, а де дадуть, він іде всігда.

— *Чи вони грали на якихось інструментах?*

Ф.Й.: Нє, нічо не було.

— *Чи співали?*

Ф.Й.: Нє, просто прийде, просе, проситься, звиняється, коли попроситься, шоб і переночувати, як там пізно, ніколи наші не возражали.

— *Чи це був гріх — не дати старцеві?*

Ф.Й.: Да, так і щиталось, шо це гріх.

— *Чи мати вас учила, шо як прийде старець і її нема, то треба дати йому?*

Ф.Й.: Да, казала ж так, і зачасту вони, в мене ж батько і мама, як артісти були, на гулянках їх просять, як вони будуть, значить, весело було, і я тепер прожив весь так період, де як начинається, так і мене гукають.

— *Чи ви співали?*

Ф.Й.: Я співав харашо і потом отих, шо ото не ведуть себе культурно, так я виведу в садок та влуплю по рилі, кажу: „На гулянку кличуть не наводити свої порядки, а гуляти". Кажу: „Понял?" В мене свадьба як була, тут начиналося, я кажу: „Отак, в сараї я постелив постєль, іди в сарай і спи, і тоді встанеш і ще за стіл станеш. А як не хочеш, то вєк не знатимеш, де моя хвіртка одчиняється". То вони бояться мене.

— *А на базарі не бачили, щоб старці грали на чомусь?*

Ф.Й.: Бачив. Один грав, так у нього якось шо і бубон через плече якось построєно, тут він за вєрьовочку смика, а воно бубон б'є, а він там на скрипці грає.

— *А скрипка як виглядала?*

Ф.Й.: Та так, як і тепер.

— *А коли це було?*

Ф.Й.: Ще до як колєктівізації.

—*Чи старці ще ходили після війни?*

Ф.Й.: Ходили. Потом вже багато ходило старики порузкулачувані, тоже ж ходили, просили, молодшими їх не приймають ніде, поначалу, було, старий тоже ж негодний нікуда, ото ходять і просять.

Кривоніс Костянтин Григорович

— *Доводилося бачити старців?*

К.Г.: Були. Немочні дуже, що робить не могли, і лодарі, ті, що не робили.

— *Що ці люди робили?*

К.Г.: Просили, ходили. Були, що на лірі грали, – бачив.

— *Де вони проходили?*

К.Г.: Приходили, а жили десь під Сумами.

— *Що вони грали?*

К.Г.: Під Рождєство ідуть з звіздою, а всередені свічка горить. Чоловіка три-чотири.

— *Вони між собою товаришували?*

К.Г.: Навєрно. Їх така тяжка доля, були й каліки, що з проважатими ходили, були самі по собі.

— *Коли їх не стало?*

К.Г.: Після колективізації.

... Лірники йшли вечором, часов в шесть, на Свят–вечір. Дивимось, з лісу виходять, звізда горить, і починають колядувать, співать. Один з ліроюю, а всі співають.

— *Які колядки співали?*

К.Г.: „Боже, царя храни" співали.

Кушнір Петро Іванович

— *Ви казали, що старці ходили у вас по селу. В яких роках, ви пам'ятаєте?*

П.І.: Я пам'ятаю, з двадцятих до тридцятих років оце. З двадцятих до тридцятих — за десять років я помню.

— *Звідки вони приходили у село?*

П.І.: Ну, звідки? Напрімер, часто ж питаєш: „Одкудова?" Ну, значить, там то з Сального, тут є Сальне — бідне-бідне таке село, забите. Потом Петрівські оці, тут поміщицьке село було, помєщик жив, тож бєднота така була, що ні кола ні двора. І то, значить, живе, шоб прожить — треба пойти попросить там шматок хліба, совок муки там випросить, ото обийде.

— *А були такі старці, що ходили співали чи грали?*

П.І.: Були. Якісь інваліди, якісь каліки, якийсь незрячий, напрімер. Так ходили хоть з гармошкою або тоді шарманка, таке крутилося. Або заходить співає, були й такі.

— *Без акомпанементу?*

П.І.: Да, да. А хто бідний, так перехриститься, попросить або молітву яку. І такі були старці. А большинство такі — просто заходять: „Пожертвуйте шо-небудь".

— *А сліпі ходили?*

П.І.: Були й сліпи, з поводаторами ходили.

— *Були такі, що співали?*

П.І.: Були такі, шо співали.

— *Був хтось з бандурами чи лірами?*

П.І.: Були. Ну, рідко таких було. Тоді більшинство старців такі, які співають, які на гармошці грають, які оті сліпці, інваліди — у поїздах. Оце вони по вагону іде або сидить у вагоні, грає, йому там жертвують. Або ж в Прилуках на базарі сидить. А так, шоб оце маширували по селах, так це такі, з ногами большинство, і шоб незрячий з поводатором.

—*А хто були поводирями: діти, жінки, чоловіки?*

П.І.: Ну, які. Вже не знаю, де їх достали: чи його, мо, дитина — чи син, чи дочка? Хлопчики там. Чи, може, хто батька такого ...

—*А у вашому селі не було таких старців?*

П.І.: Старців? Так, в нас не було. А такі бідні були, що старцювали. Ось, напрімер, ну, це ж ти не знаєш — Сухенко Галя, Сухенко Оля, жили там на селі у Вдовенкової. Батько погиб на войні, мати стара, дітей троє, землі в їх мало, коняки не було, корови не було, жили дуже бідно. Пообдиратї такі. І ось дівчинка і хлопчик — брат і сестричка — повиходили отут на берег, де оце берег. Корову я пас, я уже такий був пастушок, і вони пришли. Ну, ми огонь розпалили. А потом вони пришли, десь узяли, значить, картоплин і положили в огонь. Ну, і в огні, значить, ці картоплі так попеклись, у попелі такі; вони посідали, з такім апетітом їдять, позамурзувалися. І так, одежа ж така погана і замурзані такі — нещасні люди. От. І додому вже вони не йдуть. Так ото я розжалівся, привів додому — там у нас і погребник був такий, ну, теплий, солома там була, ото зайшли. А тоді я ввійшов у хату, так і в нас же було, так ото в матері попросив хліба, попросив молока. Вийшов, погодував їх. Вони переночували в тому погребнику. Оце старченята наші сільські, ото в таких умовах жили.

— *Яке ставлення людей до старців було тоді?*

П.І.: До старців, напрімер, такі були ставлення, шо оце бідний сам, так старець заходить, так ото ше й дасть; а отакі багатії, як отуто жив — я розказував, оце родичі, оце баби Домахи — так приходить і його просить милостиню. — „Іди в Комбед!"

Лотош–Дятленко Ірина Василівна

— *Ви бачили старців?*

І.В.: Багато було. Безроднє, а одна в нас ходила, що все в неї дома є, і свині годувала, а надіне торбів і пішла. Дві торби наздають — поросятам. І коло церкви стояла.

— *На лірі або на бандурі грали?*

І.В.: Ходили, ще й попугая носили. На бандуру сліпий грав, і хлопчик його водив.

— *Що вони співали?*

І.В.: Люди слухали й давали, в кого що було.

— *Не обіжали їх?*

І.В.: Раніше не обіжали і гроші давали.

— *Коли ці старці зникли?*

І.В.: Як церкви не стало. Сидить інвалід без ніг, і ніхто не кидає.

Надежа Микита Миколайович

— *Як ви були малим, чи старці ходили по селу сліпі?*

М.М.: Ходили. То не старці ходили, народники.

— *А хто це?*

М.М.: Старці ходили, коли нещастя: погоріло хазяйство, оце вони тоді ходять, просять на погорєлих. А вот еті люди, шо ходили, старці називали їх, то не старці, ето народники ходили.

— *Приходить народник до двору і що він каже?*

М.М.: Та розказує, що ми живем плохо, шо нам не дають жити, буде жисть, отака буде жисть. В нас був в нашому селі, називали його Хведька Бурта, то бєдний-бєдний, така хатьонка була хужа, вросла бур'яном. І він то ходив. Він раз в год приходив в ту хатьонку, там соломка лежала. І то вийшла газєта „Іскра", а церква то ж робила, а попи то робили, а урядник робив, поліцай, поліция була. Сусіди: „Хведька прийшов", біжать до Хведька, Хведька витяга газету і чита.

— *Газета в якому вийшла? В п'ятому?*

М.М.: О, правильно, в п'ятому. От, витяга ту

газету і чита: шо це за газета, як це буде, шо це буде. А ті ж бабочки до батюшки приходять, та: „Отєц-батюшка, Хведька Бурта прийшов і витягав газету, і читав, шо богів не буде, церквів не буде, все буде". А батюшка: „А де ж той Хведька?" — "Та дома". А той же Хведька тоже умний чоловік, дурак же не піде, за торби утром і пішов, змився той Хведька. Батюшка, урядник приїхав туди, ну, був Хведька, лежав на соломі, нема вже. Ну, а батюшка вже тоді: „Бабушки, як прийде Хведька, скажете мені". От той Хведька явився, через год явився, тоді вже рекламації другі були, брошури розкидав. А вони ж пошли: „Отєц-батюшка, прийшов. Той урядник, урядник з поліцією: „Стоп!" І всьо, як хапнули Хведьку, і всьо, по цей день нема Хведька. Ото той самий народник.

— А сліпі були?

М.М.: Були, ходили. Ну, вони большинство брали дєньги: пятачок, копієчку, пиріжок. А большинство давали дєньги, потому шо йому прожиточно нужно було.

— Чи люди завжди їм давали?

М.М.: Давали-давали, помагали, об етом і разговора не було, давали.

— Чи вони часом співали?

М.М.: Співали.

— Що вони співали?

М.М.: Та оце ж „Отче наш" та про Бога, божествєнні.

— Чи грали часом на чомусь?

М.М.: На бандуру.

Олійник Віра Трохимівна

— Як ви були ще дівчинкою, чи бачили старців?

В.Т.:Бачила.

— Це були жінки чи чоловіки?

В.Т.:Були й чоловіки, були й жінки, були й діти.

— Чи вони грали на чомусь?

В.Т.:Таких, шоб грали, я не бачила, а так ходили.

— Вони тільки просили чи часом також співали?

В.Т.:Були такі, шо співали. Був якийсь руський у нас, він у Боровиковому десь там собі квартірував, то, було, всігда заходив до мого діда й плаче, шо у його вимерла вся сім'я із тіфу, а він залишився, і він каже: „Я не можу повернутися у Росію, у своє село, де померли геть усі, я вмру лучше на чужині". То він, було, співає, і все такі жалібні–жалібні пісні співав.

— Чи він був сліпий?

В.Т.: Нє. Зрячий, тіки старий, немошний. То добре помню, шо він співає: „Ой умру я, умру я, похоронят меня, и никто не узнает, где могила моя". І оце заспіває, і плаче, і просто люди давали йому із жалості. То він там в Боровиковому пристав, бабка жила там сама, то він уже ходе, просе і її годував.

— Чи було, що ходили чоловік і жінка разом і співали?

В.Т.: Це були чоловік і жінка, ну не знаю, звідкіля вони були, то співали, обоє сліпі були.

— Вони мали поводиря?

В.Т.: Ходила дитина з ними.

— Чи дитина також співала щось?

В.Т.: Нє, дитина не співала, воно собі натомиться, вони співають, як гурт збереться, а воно собі сидить та куняє. Воно втомлене.

— Що вони співали?

В.Т.: Співають всігда жалібні пісні. А одні оці то співали всігда Шевченкову „Тополю".

— Ці чоловік і жінка?

В.Т.: Да, ну так казали, шо вони чоловік і жінка, а, може, то брат і сестра, хто їх зна.

— А релігійні пісні співали?

В.Т.: А потом співали і релігійні, но я їх не пам'ятаю.

— Чи були ще після війни старці?

В.Т.: Після війни в голод то не були старці, а голодающі ходили [голод 1947–го року].

Омельченко Олександра Юхимівна

— Каліки чи незрячі були?

О.Ю.: Як поминальна субота — кінець посту. То пече моя мати книші — це такий хліб, і носили тім, що бідні. Я штук десяток розносила. Ходили старці: „Пожертвуйте що-небудь". То каждий чи пиріжечок, чи ще щось дасть.

— У вашому селі були такі люди?

О.Ю.: Були і сім'ї мали, то сім'ї також ходили. Жив дід Митрофан з двома внуками, бо сім'я вимерла. Прийде хлопчик: „Казав дєдушка, щоб ви дали хлібину". То кажне й дасть.

. . . . . .

— На базарі старці грали?

О.Ю.: Були не старці, а сліпці. Вони грали на бандури, на скрипку. Поводар воде, а він держиться за його. На ліру грали і співали: „Рибалка молодесенький над річкою сидів". Співали

божественних пісень. Їздили ми по воду, яка людям помагала. Там був монастир, і їздили на Миколая. І кладовище там було — все під воду пішло. Плили на параході, коли пливе змей, є ж і змії здорові.

Онуфрійчук Надія Яківна

— Пам'ятаєте, чи ходили сліпі лірники?

Н.Я.: Ще довоєнних пам'ятаю, а після війни раніні, що з фронту прийшли, на гармошках грали.

— Які пісні вони співали?

Н.Я.: Воєнні, жалібні.

. . . . . .

— Бандуристи, лірники у вас були?

Н.Я.: Бандуристів я не бачила, а ліру бачила.

— Лірник був чужий?

Н.Я.: Чужий приходив.

Осадча Устина Юхимівна

— Старці були?

У.Ю.: З торбами через плечі ходили.

— З музичними інструментами ходили?

У.Ю.: Пам'ятаю. Попід хатами ходили з лірами, бачила, бандуру бачила. Думи співали по Шевченку — перехожі були. Потом співали: „По Дніпру вітер віє", а так не пам'ятаю. По селах дуже не ходили.

— Як люди до них ставилися?

У.Ю.: Поважали.

— Небагато було старців?

У.Ю.: Небагато. А потім всі стали старцями.

Павліченко Андрій Григорович

— Коли зникли старці?

А.Г.: Уже як стала колєктівізація, почали всі робить, от, почали давать їм допомогу з колгоспу, хліб давали, тако всьо, в кого хата погана, робили їм ремонти, і перестали, перестали, уже й не було.

Полєша-Новак Тетяна Яківна

— Старці на бандурах грали?

Т.Я.: Були.

— Які пісні вони співали?

Т.Я.: Забула вже, всякого було. Іде, стане і грає на бандурі, а всі танцюють і кидають, хто що має.

— В якому місці старець грав?

Т.Я.: На вулиці, і ми уже знаємо, де він, то сходимося.

— У старців було своє товариство?

Т.Я.: А чо ж не мали, а де збиралися, не знаю. Побольше було лір, і торбан бачила, ще й пісня була: „Взяв би я бандуру", „Морозе Морозенку".

— Яку ви найбільше любите?

Т.Я.: Я багато різних знала, а вже позабувала.

— Коли зникли старці?

Т.Я.: Тоді перестали ходить, як совєтська власть зайшла та стали їх гонить, то приюти. Під час колективізації їх вже не було.

Поліщук Віра

— Як ви були дівчинкою, чи ходили старці по селу?

В.: Знаю, ходили. В нас рядом отут жила така сім'я одна, і в їх була сліпа одна. Ну, і вона так по миру пішла. Вроді б то як ходила вона заміж, бо в неї чоловік, ну він такий чоловік був, якось воно, ну, яке то ж врем'я, мать, у сорок сьомому, шо вона в Харькові була та сиділа, він її посадив. А сам десь, ні, і він коло неї. Хтозна, хто він, як його забрали від неї, його і не стало. А вона як прибула вже сюди та й розказує. А її там хтось підібрав, сидить же женщина сліпа, а тоді оце в неї отут сестра була рідна і її приснився сон: сидю я, каже, а їде Марія і сніг промітає. Та

ж Марія поїхала, а вона отак сидит. Вона підійшла до неї, призналася, шо вона Марія, її сестра, і забрала її додому. Вони тут жили. Тут сходились старці, були такі, сходились то з Водолаги сліпці такі, нічо такого не робили вони, ходили просили, як це паски святять, у церкву йдуть, і люди дають там.

— Чи вони співали, коли просили?

В.: І співали. А як дасиш шо-небудь, так вона молитвенне і каже, проспіває. Вона хароша була женщина, котра коло нас жила, її звали Федося, вона вмерла. В обшем, тут племінниця така в неї була, її в престарєлий віддала, вона там і вмерла.

— Федося була старша від вас?

В.: А якже. Олексієнко Федося вона була та, шо старчиця.

— Її чоловік також був сліпий?

В: Ні, її водив. А потім його від неї забрали, і так його тут не було.

— Поліція забрала?

В: А хтозна, хто там забрав на базарі. А тоді вона тоже старенького такого, він трошки так с привєтіком був. Знаєте, не каждий же буде водити. Вже взявсь, водив. Той умер. А тоді вже старців ліквідірували, вже тоді їх не було, то вони ходили попід дворами.

— А чому ліквідували?

В.: А їх же ж порозганяли. Це ж вроді власті стидно, шо просять, їх же як-то, ну я вам не скажу, опріділяли де-то, узнавали за них, якшо вони бєзродні, їх десь отак, їх не стало. А тепер оце живеш і боїшся, а хтозна, хто воно такий. Щас большинство завелось ракалів — ті, шо крадуть. Страшно.

— Чи той, котрого забрали, співав з нею на базарі?

В.: Не знаю.

— Як вони приходили до неї тут, то що вони робили?

В.: У їх же ж така була дружба. Із Водолаз, знаю, один сліпець був, його жінка водила того сліпця. Оця Федося, в неї цей був, ото вони сідають і випивають, і співають усяких: і божественних, і таких вони співали.

— Нічо не пам'ятаєте?

В.: Ні.

— Чи ви колись бачили, щоб вони грали?

В.: Ні. Ні, оцей сліпий, шо їздив із Водолаги, грав на гармонії.

— Він ходив по селах?

В.: Ні, мо, там де і ходив, де жив. Тут він просто як друззя, тут вони були.

— Чи до війни були бандуристи, може, на концертах?

В.: Ні.

Пособілова Олександра Іванівна

— Чи були старці, котрі грали на лірі?

О.І.: Не було в нас таких. По базарах, то я чула — були.

— Якщо на базарі, то які мелодії вони грали?

О.І.: На базарі ніщі грають, заробляють собі на пропітаніє. То вони грали грусні пісні, переважно українські, але в той час перепутувались і українські, і російські. Грали звичайно народні. Як я жила в Казахстані під час війни, то пішла на базар, то там одна старчиха грала і співала пісню: „В саду при долині".

— На чому вона грала?

О.І.: На гармошці.

— Чи вона була сліпа?

О.І.: По-моєму, вона була сліпа.

— В якому місті це було?

О.І.: В Семипалатинську, чоловік мій уїхав із воєнного городка, Сокондок називався. А станція Сокондок кілометрів за три було. Коли він вилетів на фронт, то я виїхала до його сестри в Омск, а потім тьотя з Дніпропетровська виїхала в Казахстан. Її чоловік працював в НКВД, то жінок вивезли, вона попала в город Семипалатинськ. Вона мене визвала. Я поїхала туди сімнадцятого ноября.

Потапенко Мотря Тимофіївна

— Чи ходили у вашому селі від хати до хати старці?

М.Т.: Ходили. Хто його зна, чи воно так очі заплющить, а ходили, і сліпі, і безрукі.

— Чи були з ними діти?

М.Т.: Діти — ні.

— Чи були в них поводирі?

М.Т.: Жінка водить чоловіка, він сліпий, а вона водить. А один був безрукий, крав щось, то обидві руки обрубали, то здорова жінка водила його від хати до хати. А то, що жінка сліпа була, а чоловік здоровий, то він водив її, хто винесе кусочок хліба, а хто і не виносив.

— А звідки вони були?

М.Т.: Наші суботівські, із Шутівки.

— Чи вони щось співали?

М.Т.: Той, що безрукий, співав.

— А що він співав?

М.Т.: Я й не знаю, жінка, що біля мене сиділа, то каже, що про Алтай якийсь співає.

— А ви не пам'ятаєте старців, щоб грали на лірі біля церкви?

М.Т.: В нас я не бачила. Ото якийсь ходе в ганчірках, щитали Верфаламей, тільки він не грав, так ходив, предвіщав, що церкви цієї не буде, та обійшов та поставив хрест.

— А чи пам'ятаєте, щоб на ярмарку старці грали на чомусь?

М.Т.: Я не їздила на ярмарку.

— А чи ходили старці, коли почалися колгоспи?

М.Т.: Ходили, довго ходили, аж поки вже їх чи вигнали чи припішили.

— А після війни?

М.Т.: Після війни не було, їх винищили.

— Як це було, ви не знаєте?

М.Т.: Не скажу як, ну їх не було. Їх і не забирали, так прид'явили їм, що не лазьте.

— А чи були бандуристи у вас?

М.Т.: У нас не було.

Рева Пріська Федорівна

— Як ви були дівкою, чи приходили старці?

П.Ф.: Ходили багато.

— Чоловіки чи жінки?

П.Ф.: Разниє, є разниє.

— Чи були сліпі жінки?

П.Ф.: Ну, як сліпий, то водили, воде хлопчик. Він іде, а хлопчик веде, і він на бандуру грає. Бандура така довга, і вони не грають, а бандура грає так, приказує нащот милостині. Він там перебирає якось їх пальцями, воно таке колесо ходе, і він круте, на руці воно лежить, а оцими, тут пуговички, а ту круте ручка.

— Чи ви чули слово ліра?

П.Ф.: Я цього не знаю. Кажуть, ходе старець із бандурою. То він грає і так грає жалісливо, тут круте, а тут перебирає, і ото, значить, воно приказує на милостиню. А як баче, то сам ходе з бандурою. Ну, давали раньше то хліба кусок, то яйце дасиш чи сала кусок.

— Чи гроші давали?

П.Ф.: Та, може, хто й гроші, та вони гроші більш не просили.

— А що вони співали?

П.Ф.:Ну, хтозна. Так до музики приспівує. Він співає, а музика та грає про милостиню, шоб милостиню давали.

— Чи вони співали щось про козаків?

П.Ф.: Ні-ні, а якесь таке божественне.

— Чи були такі, шо про козаків співали?

П.Ф.: Пісні були такі, хлопці співали, дівчата — ні. А я їх знала багато.

— Чи були кобзарі?

П.Ф.: Були, і пісня була про кобзарів.

— Хто вони такі?

П.Ф.: Кобзарі — це прізвище на чоловіка, шо кобзар. Тут хвамілії багато.

— А були ще такі інструменти?

П.Ф.: Ні, я того не помню.

— Чи ви були часом на ярмарку?

П.Ф.: Ні, мало. Та ходила.

— Чи старці сиділи на ярмарку?

П.Ф.: О, а в церкві, під церквою скільки їх сиділо. Я ходила в Миньківку до церкви. Так там сиділо, хтозна скільки.

— Ті, шо сиділи під церквою, вони також грали?

П.Ф.: Нє, не грали, не грають під церквою, ніззя.

— Чому?

П.Ф.: Того, шо то не положено. А тіко так: ото поставе тарілочку і сидить.

— А бандура де?

П.Ф.: Та він без бандури до церкви іде, так під церквою тіко без бандури. То він ходе понад дворами з бандурою, а біля церкви не грали.

— Чи піп сказав, що не можна?

П.Ф.: Вобше ні. Бачите, раньше на похоронах не ховали з горілкою, а галушок наварят та там ще шо-небудь, огірочки, картошки, а тепер горілки повно.

— Біля церкви старці сиділи кучками?

П.Ф.: Ні-ні, поодиночку: один біля хвіртки сидить, а той біля церкви сидить.

— Чи були жінки сліпі?

П.Ф.: Хтозна. На гроші раньше бєдность була, потому шо оті копійки вони дорогі.

Роман Іван Самсонович

— Чи ходили старці?

І.С.: Ходили. Спочатку після тридцять третього року дуже багато було старців. І люди давали їм все, що могли. Пам'ятаю, моя мама ні одного старця не обмине, казала так: „Бог тобі дав, а ти

поділися з іншим". Вона нас так привчала, щоб ми ніколи не минали старців. Мама була релігійна і вважала, що це Богу угодна справа. Це ми вже виросли бусурманами, бо в школі вчили вже зовсім по-іншому і всіляко це переслідувалось, та й церков уже не було, їх порозвалювали... Але ікони у нас були. А от у діда моєї дружини було по всій хаті, але коли їх розкуркулювали — хоч вони мали тільки два гектари землі, але був паровий млин — то їх виганяли з хати і всі ті ікони побили.

. . . . . .

І.С.: Був такий старець, що грав на скрипці, він заходив у радгосп Вишневий. То люди йому давали продукти, гроші. Грав він дуже добре і збиралося багато людей. Ці старці співали також козачі пісні про волю, і міліція часто їх кудись дівала, влада їх переслідувала.

Северин Євдокія Петрівна

— Де ви народились?

Є.П.: Отут і народилась.

— Як ви зійшлися з своїм чоловіком? Чи ви знали його раніше?

Є.П.: Ні, я його знала й раніше, з мальства знала.

— А він був у вашому селі?

Є.П.: Да, ми жили на одній вулиці, а він на іншій. І так ми знались і знались, ну то ми малі були, а тоді вже як він кинеться женитися, ходив, ходив. А тоді мені ото така прийшла судьба, не нужна я нікому, і людей тих розігнали, шо ми жили у їх. А тоді ото пішла і жили на квартирі, потом його батько купив сарайчик та зробили нам хатку, та в тій хатці вже жили до самої войни. Ні, голод був вперед, а тоді война. І так тоді та хатка там двічі згоріла на тім місці, а це вже в мене третя.

. . . . . .

— В якому році ви одружилися?

Є.П.: Галька з тридцятого, то ми двадцять дев'ятого. То в мене дочка перва з тридцятого года.

— Ви вже не вінчались, бо церкви не було?

Є.П.: Не було. Розписуватись їздили в Андріївку в клуб.

— Чому він осліп?

Є.П.: Хтозна, заболіли глаза, та його повезли в больницю, а йому п'ять год було, і він поїхав на бакшу і каже: „О, тату, які кавуни здорові!" А другий раз повіз його, а він каже: „Я вже, тату, не бачу, де ті кавуни". Лазе, лазе: „Я вже не бачу". І ото осліп, п'ять год йому минуло, на шестой ото він.

— Якого він року народження був?

Є.П.: А він дев'ятсотого чи сьомого, чи восьмого, отаке шось, він старіший від мене на дванаціть год.

— Чи його віддавали батьки в науку?

Є.П.: Нікуди його не віддавали, тоді їх не брали, і не віддавали. Так ото путались ми тоді удвох, та дитина була у нас перва.

— Як ви почали жити, чи ходили з ним по селах?

Є.П.: Ні, у Харків тіки ходили, по селах я не ходила, я стидилась ходить. А у Харків, було, відведу.

— На базар?

Є.П.: Де на базарі, а де біля базарю дето, народа де більш, поставлю його, там ото він.

— Ви його залишали, а самі йшли, бо соромились?

Є.П.: Та ні, я біля його не стояла, я ото піду, де-небудь походю.

— Чи він щось переказував?

Є.П.: Молився так, як тепер моляться, і співав які псальми.

— Що він співав?

Є.П.: Якої він усе співав? Забула, як начинається.

Господь, Спаситєль мой,
Тебе взываю я,
Услышь мольбу мою у ног твоих святых.
Нужду слагаю я и всю печаль мою.
Прийшла любовь, меня наставила,
И сказала мне: „Иди",
И светлой радости зажгла огонь в груди.

— А про Лазаря?

Є.П.: То тих я вже позабувала.

— Про Варвару-Великомученицю?

Є.П.:Забула, казав він.

— Він приспівував чи просто казав?

Є.П.: Та він коли як. Є так, шо приспіває, а є, то тіки читає. Він напамнять дуже знав, як де почує, так напамнять так знав дуже, шо вже і мені розкаже.

— Він ходив на похорон читати?

Є.П.: Ходив на похорон. То так перед столом стоїть, читає, читає, давали книжку йому, так він каже: „Я ж її однаково не бачу". В руках тіки держит та й усе. А сам ото читає, шо він там зна.

— Чи ви йому читали?

Є.П.: Ні, я не читала, я неграмотна.

Северин Євдокія Петрівна

— То він на похоронах читав Псалтир чи псальми проказував?

Є.П.: Хтозна, я вам не скажу. Шо йому положено, то він розкаже, шо отут отаке-то, і він ото читає.

— А де він вивчив ці псальми?

Є.П.: А він ходив до інших і ото все вчився.

— Куди він ходив до інших?

Є.П.: І в Харкові були в нього знакомі, його закликали, і він ото з ними бєсєдував.

— А в сусідніх селах були знайомі?

Є.П.: А в сусідніх в нас тоді не було почти, а більш у Харкові. Його людина покличе, і ото там бєсєдують і читають. Ото закличе: „Ходімте, я вам покушать дам". Ото так було.

— Коли він вчив псальми, за це треба було платити?

Є.П.: Ні, ніхто не платив. Так дасть так, конєшно ж, кусок дасть або насипе чого-небудь поїсти.

— А як ви приходили з базару, то діти чекають, бо калачі принесете?

Є.П.: Ну, та конєшно, люди давали калачі і...

— Як ви ходили в Харків, чи були там такі старці, шо на лірі грали?

Є.П.: Були, отам на Благовєщенському базарі, як ідеш на Благовєщенськ, таких тоді було багато грачів. Посідають у два ряди: один ряд і другий ряд, а народа йде, це було ж воно до голодовки ще. О, скіки мира тоді. Він тоді ходив, прислухався, ото, було, посиде біля одних, біля других, а потом стали їх розганяти тих людей, і не стало тих людей, шо грачі, хтозна, звідкіля вони були.

— Коли їх стали розганяти?

Є.П.: Як вам сказати? Після тридцять третього чи в сороковім.

Дочка: Та ні, не в сороковім. Це до тридцять третього, мабуть, в двадцять восьмім.

Є.П.: Я в двадцять дев'ятім вийшла заміж, тоді в двадцять дев'ятім.

— Чи ви часом підходили до них?

Є.П.: Та ходили слухати, аякже, і ми ж хочемо послухати.

— Ви з дівчатами ходили чи з чоловіком?

Є.П.: Ні, я це тіки з ним ходила, я з дівчатами, я у Году жила, нікуда не ходила, в мене там ні подруг не було.

— Ви тільки слухали чи також говорили з тими грачами?

Є.П.: Та він як ото познакомиться з яким, так до його балака, і він ото розпитує, він йому розказує, а я там збоку стою.

— Чи ви часом ночували в Харкові?

Є.П.: Ночували у однії у підвалі, вона попросила, сказала, як ніде вам, осюди приходьте, зачинитесь і спіть тут.

— Скільки разів там ночували?

Є.П.: Та багатенько.

— Вдвох чи й інші з вами були?

Є.П.: Ні, тіки вдвох, та дитина біля нас була.

— Чи ви часом ішли до інших старців?

Є.П.: Ні, тоді як їх стали розганяти, вже я не знаю, де вони, куди їх подівали. Були й молоді, були й старі.

— Чи були також жінки, котрі співали?

Є.П.: Були і жінки, мужики, ну грачів таких не чула ніде, як там. Ох і грали.

— Вони грали на ліру?

Є.П.: Та на всяку.

— Як виглядав той інструмент, на якому вони грали?

Є.П.: Та грали, в них названіє разне було. Я ж тепер не назву. То гітара, а то там мандоліна, то там ще якось, так великі такі музики возили, бандура ото. Подивишся та й підеш.

— Чи ваш хазяїн часом співав з іншим старцем?

Є.П.: Та як познакомиться, так ото й він з ним провчував його.

— А разом вони стояли і співали?

Є.П.: Та сидять же співають, а люди то підходят та ото кидають, хто скіки кидав. А тоді вони діляться.

— Чи в нього було кілька, з котрими він постійно сидів?

Є.П.: Ні, постійно не було так шоб, а так.

— Чи підходила до вас міліція, забороняла?

Є.П.: Та міліція то водила і туди. „А шо ви хочете?"— „Шоб ви тут не бували, шоб ви сюди не ходили, хвате ходити." А ми отвічаєм: „А чим же нам жити?" Як настало уже, то: „Йдіть вже, може, колоски збирати". Тоді ми бросились, не пішли в Харків, пішли колоски збирати. І тоді прийдемо, те на мелничку, а те в ступі потовче та просіває, хто як мог. А тоді вже більш не пішли в Харків, вже там начали. Вже кой-коли там піде, трошки побуде, а то тікав, міліція ганяла.

— Чи боялися, щоб кудись не забрали?

Є.І.: Ну, аякже, забирали ж тоді і в машини і вивозили хтозна скіки їх. Як здумаю, раз вони наклали туди і дітей, я то туди не попала, тіки кажуть, одна жінка сказала, шоб тії вулиці минала.

— А кого збирали в машину?

Є.П.: Та підбирали, в общем, де сидящі та такі ото безродні ходят, ну голодовка була, шо ви хочете. А якось людям давали на книжки хліб тоді, а книжечці хоть трошки, а дасть, хоть кусочок, оце постоїш, хоть кусочків два-три з'їси.

— Там на базарі міліція з вами говорила один раз чи кілька разів?

Є.П.: Та разів два брали. Отам на Конному раз і на Благовєщенському.

— Тільки вас забрали чи були ще інші такі?

Є.П.: Та були ж інші, та вони звідусіль, як тіки, і впихают, а там питают: „Чо ви тутечки, чо ви вшиваєтесь?" — „Та хіба не знаєте чого? Бо підішло горе. Не ходили ми раньше до вас, ми і Харкова цього не знали, а тепер узнали. У вас же хліб є, там хоч потрошку дають, а нам ніде ніхто нічого не дає".

— Ці міліціонери говорили з вами українською?

Є.П.: Да так балакали, як оце і я.

— Чи були випадки, що старці просто зникли, ніхто не знав, де вони ділися?

Є.П.: Та, може, й таке.

— Ви по селах не ходили?

Є.П.: Ні, далеко не ходив, а по своїх совістився. Оце у Нижній совістився і по своєму совістився. Кажу: „Не піду, я лучше піду в Харків, там ніхто мене не знає, і я нікого не знаю".

— Поки ви не одружилися, з ким він ходив?

Є.П.: А він тоді нікуди не ходив. Його батько й брати в нього були, п'ять братів було їх, брати були, робили, і в них було хазяйствечко нічого. А тоді, як ото він оженився, купив вже батько, шоб построїти хату. Построїли хату. Ну, прожили ми до войни, ото поки война спалила.

— Чи інші сліпі заходили вас відвідати?

Є.П.: Були у нас бішкінські три, приходили і були. Вони ото з ним посидят, побалакают.

— Що вони робили?

Є.П.: Коли й співали, а коли й так посидят.

— Які бішкінські були?

Є.П.: Був один, Костьович звався, а тоді був один — Хабай [?], Хома був тоже, а тоді третій в Замку був Аврам, тоже то музикант був.

— А на чому він грав?

Є.П.: Та на скрипку грав. А один так на бас грав, ну той туди аж виїхав у Геєвку.

— Чи він також не бачив?

Є.П.: Та паганенько бачив, трошки бачив, казав: „Мені миріє коє–шо".

— А той Аврам трохи бачив?

Є.П.: Бачив.

— Він з скрипкою приходив до вас?

Є.П.: Та коли з скрипкою приходе, пограє, а коли й так прийдуть, побалакають, та й усе. А то був, шо на бас грав, Верещака фамілія його, так той на бас грав. Так вони ото дуже дружили — Аврам і Верещака.

— Скільки струн мав бас?

Є.П.: А хтозна, це я не знаю. Це воно мені не касалось.

— Чи ви мали землю, як ішли заміж?

Є.П.: Мали, тоді була й земля, й посів ше був, а тоді посів пішов, колхоз в нас заняв та забрав собі, а нам уже нічого не було. Коситьми косили, восімнадцять мішків жита намолотили, наймали чоловіка, він нам покосив і змолотив.

— А що ви йому платили?

Є.П.: Гроші платили. Ні, він не так, два наділи було, він каже: „Один наділ вам, а один я собі. Так я той наділ собі возьму, а вам зроблю". Він, значить, і намолотив, і навіяв, і на горище зніс. А тоді як прийшлося таке, шо, значить, у кажного беруть по горищах. Ну, до нас сперва не приходили. А мій каже Павло: „На горищі вже хай лежить. А оце поїду молоти в Геєвку [?]. Два мішки налажу, ось сусіди їдут і мене берут". Коли приїжджає, а вони, а свої щитай були, один чужий, не знаю, чий: „У вас же хліба багато". — „Де він в нас?" — „Ми найдем". Та давай, як на горище полізли та те жито згорнули, ячмінь, багатенько понагортали, забрали, і тоді то ми й пішли по миру вже, пішли страдати від тих пір.

— Чи ви їм сказали, що вони роблять?

Є.П.: Та хіба можна було казати, як я засунула, а він узяв, двері отак ударив ногою, засув відскочив, і влізли, і полізли на горище. Куди там можна було казати? Стоїш, отак трусишся та й усе. Як тоді ноччю забирали людей та кудись відвозили.

— А чому вони такі страшні були, це ж були люди з вашого села?

Є.П.: Та були і з нашого, а в тій Геєвці, як би сказати, їм чи приказ такий був.

— А хто приказував?

Є.П.: Та їх уже нема, вони померли.

— Голова сільради?

Є.П.: Ні, не голова сільради, а просто так виберуть такого чоловіка, і нема вже їх. Правда, один є, Дяченко був, дяк, так приходив, ну той так постояв тіки, постояв, Червонецький фамілія, а його батько дяком був.

— Він також комсомольцем був?

Є.П.: Та чимсь він був. Він був агентом, собирав налоги. А налоги ж, то давай яїчка, давай те. А де ж, як у нас ні курей не було, а купити ні за шо було. І ото вони вроді за те забирали хліб.

— Скільки ви ходили на Харків, років два?

Є.П.: Та, мабуть, так і було, шо годів два і ходили.

— Що він заробляв, коли стояв там?

Є.П.: Та получе грошей, то дають люди, а тоді ж купим додому шо-небудь їсти. Підем і хліба, половинками сперва продавалися, хліба половинок штук десять купим, і ото й нам є додому прийти, хоть переміниться. А то воші заїдали тоді.

— Чи люди також давали гроші?

Є.П.: Ні, гроші давали, тіки гроші. А їжу, це мало хто так принесе, а то гроші кажен дасть, скіки в кого яка милость, чи руб, чи півтора, чи копійками.

— Інші сліпі з вашого села також ходили в Харків?

Є.П.: Тоже ходили. Ну вони тоже далеко не ходили, ну, вони поболіли рано, і жінки їхні померли, а вони тоді нікому не стали нужні, то так вони і померли з голоду.

— То один Верещака на басу грав. Потім він переїжджав?

Є.П.: Ні, він умер, він переїжджав на Геєвку, так там і вмер.

— А як прізвище Аврама?

Є.П.: У Замку був, Оврам Хведотович, фамілія — не знаю, як.

— А ще один?

Є.П.: Костевич Митро Фанасійович, наче так.

— Інші, котрі були в Харкові, ходили селами?

Є.П.: Хтозна. А шо ж по селах, як по селах не було ні в кого нічого, голод був та й усе. А в Харкові, бач, хоч на книжечку, а хліб давали. Як одна віссе ото ж людям, та ото просиш: „Та дайте хоч крихітку". А вона каже: „Я ось тому не доважу, тому, я вам дам. Посидьте". То вона ото виносе кусочок, так як півкіло, отак виносе. Ото ми вдвох переїмо, а тоді підем дальше.

— Це було в голод в 32–му?

Є.П.: Та в тридцять третім було горе велике, і в тридцять другий тоже саме, а тоді пережили.

— Перед війною ви вже не ходили?

Є.П.: Ні, уже тоді їздили вони, як у нас хліб став у людей, так вони їздили тачками, ті люди, через наше село і туди по степах скрізь їздили,

все казали: „Ви до нас їздили, а тепер нема нам жизні. Тепер ми з'їздимо, міняєм там кой–шо, яке барахло".

— Де це було?

Є.П.: Це в Харкові так було, а чо воно так було, я не знаю, шо багато їхало таких.

— Як він ще у Харків ходив, місцева рада забороняла йому ходити?

Є.П.: Ні, місцеві нічого, ніхто нічого.

— Як ви перестали ходити в Харків і закінчився голод, де він працював?

Є.П.: Ні-ні, ми вже сами, сами вуголь палили, а я носила в Харків мішком, а тоді там ото продам цеберочкою та хліба накуплю, і на руках купувала, на руках тоді продававсь хліб, так і кантувались ми. Тоді в нас вже стало двоє дітей, уже ніде було.

— А скільки ваш чоловік років жив?

Є.П.: У п'ятдесят восмому, кажеться.

— У нас в журналі написано, які псальми співають старці. І якщо є такі, що співав ваш хазяїн, то ви скажете. Добре?

Є.П.: Ні, я не скажу вже нічого, я позабувала. Це вже двадцять год, як він умер.

— Чи співав Лазаря?

Є.П.: Та, може, й співав. Якби я біля нього сиділа та вчилася, а як він мугиче сам собі.

— А Предвічний Бог або Блудний Син?

Є.П.: Та, може. Не пам'ятаю.

— Як він ходив на похорон та там співав або проказував, люди йому платили?

Є.П.: Та чо ж, покличуть, шоб почитав. Давали там кусочок полотна, там метр або півтора, а хто платочок дає.

— Він ходив на похорон після війни?

Є.П.: Після войни вже, щитай, не ходив, ні. Це він до войни.

— У вашої матері скільки було дітей?

Є.П.: Четверо. Від первого троє, а від другого один хлопець, шо в Києві живе зараз.

— А батько ваш рано помер?

Є.П.: Забрали на войну його, осталось нас троє, тіки одному ше півгода було, а мені, то я сама старша, а одній було троє год. А його як забрали, так і не повернули, мати получила бумагу.

— А яка то війна була?

Є.П:.Я вам не скажу, яка то война була.

— А мати вийшла за вітчима, то він був вдівцем?

Є.П.: Да. В нього тоже троє дітей було, і мати моя пішла з трьома і одного народили.

— Вона пішла в його хату?

Є.П.: В його, нашої хати не було, вже прийшли, моя мати була в Чорноморії, батько то повів, як оженився, я була, півгоду мені було, поїхали в Чорноморію. Там шість год пробули, все зарабляли на хату, та й не заробили, а проробили. А сюди мати приїхала з трьома в Бішкінь, а в Чорноморії шість год були. А тоді то стали жити. Мати вдовою жила, а пішла мати в сорок четвертім годі за його, в отих годах, і прожила, він вмер в шістдесят сьомім батько, а мати вмерли. Мати вийшли за його, як мені було п'ятнадцять год, а то менчі було дві, і ті ходили в няньки, а його хлопці з ним жили, він своїх не наймав нікуди, а ми ото по наймах. Я жила в одного два з половиною годи, а в одного три годи жила.

— Де це було?

Є.П.: Там Краснопаливка, від неї восім кілометрів було, ми на базар усе їздили, хазяїн і хазяйка.

— Ваш хазяїн був пан?

Є.П.: Ні, просто він такий був, наймав, дітей в нього четверо було, і він найняв вроді за няньки, а потом я пособляла хазяйці чи свиням дати, отаке.

— Що платили вам?

Є.П.: Первий год найнялась на їхній одежі, не було нічо ніде, і як відійду, так одежу всю мені: спідниці, кофточку, жекет куплят і ботинки. І двадцять п'ять рублів грошей. Так гроші принесла та вітчимові віддала, бо каже: „Ти ж прийшла на зіму (це вже я третім годом чи яким прийшла)". А тоді оп'ять найнялася і там же жила. Ну, там же жила за сорок рублів, год жила за сорок рублів. Там де записували, там і віддали мені сорок рублів.

— Чи ви писали з ними договір?

Є.П.: Ага, він же каже, начали визивати: а як вона в вас живе, давайте договір. Визивали хазяїна і мене брали: „Вас не обіжають?" — „Ні". — „Їсти дають?"— „Та, а як? Я й сама наїмсь, як схочу". Я ж і коров доїла, і молоко на сепаратор гнала, шо я голодна була, чи шо?

— А на зиму завжди додому приходили?

Є.П.: Ні, три годи в одного жила.

— А гроші?

Є.П.: А гроші батькові та матері віддавала. Приїжжав раз, сам узяв, а раз приїхав, каже: „Мені пшениці девять пудов, дайте мені зерна". Так він взяв, хазяїн відважив, ото і пощитали дев'ять пудов, на підводу положили і повіз.

— Хазяїн був добрий?

Є.П.: Чо, хароший, хазяїни нічо були. Якби пагані, так не жила б три годи. А в одного два з половиною не жила б. До його брата найнялась, так ше лучші такі, хазяйка хароша, і дєдушка був хароший, і хазяїн такий був.

— Що хазяї робили в неділю, вони мали якісь концерти чи бали?

Є.П.: Нє, ніяких тоді балів не було. Тоді воно шось не було нічого, його й не знали тоді. Ото знали, шо землю обробляти та сіяти. Мої хазяїни не ходили нікуди.

— Коли ви в колгосп пішли? Чи ви не писалися в колгосп?

Є.П.: В якому ж він собирався той колхоз, шо в мого вітчима забрали і борони, і коня взяли, корову оставили і плуги забрали, ну все, шо було в хазяйстві в мого вітчима. І тоді ото і колхоз начали, і писати в колхоз.

— Чи він хотів іти в колгосп?

Є.П.: Та не хотів, тіки шо ж, треба йти.

— Чи були в селі такі люди, шо не пішли в колгосп?

Є.П.: Наче й не було, шоб не ходив, потому шо їсти всім хотілося. Підуть поробляться, а там хоть бурди наварять якої-небудь та пообідають, і то довольні були.

— У хазяїна як ви гуляли в неділю або в свято?

Є.П.: Празник, значит, вони не роблять, і я не роблю, так по домашньому вправишся, вони підуть у гості куда-небудь, підем до сусід, хто зазиває. В нас тоді хутора були, та хати далеко одна від одної, по кілометру та по півкілометра. Та ото, було, прийде, позве: „Приходьте до мене на таке–то врем'я". Вони підуть, гуляють, а я вже ж нікуда, я ж работниця. Дома управлялась, та й усе.

— Чи була баба в селі, котра пологи приймала?

Є.П.: Та вже їх нема тих бабів. Тепер їх родят у больницях, а тоді були.

— Як ви були ще дівкою, яка була музика на весіллі?

Є.П.: Та тоді ж, було, наймали, оце як у нас був по-сусідству напротів, у нього був, гармошка хароша була, ота велика, а другий там із баяном. Отак, було, соберуться чоловік три, і ото наймають їх на свадьбу і платять шо там їм. А такі йдуть та слухають, повен двір народа, та слухають, та танцюють.

— То була гармошка?

Є.П.: Гармошка, забула, як вона зветься.

— Це було до колективізації?

Є.П.: Да.

— Як ви ще ходили в Харків, як люди в селі ставились до вас?

Є.П.: Та тоді народ увесь був голодний, то тоді таке: хто куди влучив, і на Комаричу їздили, хто куди знав, туди й їхав. Не було у нас совсім у селі, не знаю, як по других селах, а в нас в селі не було народа ніяк, пустота була скрізь, хати пусті, нема ніде нікого.

— Як ви були ще малою, старці приходили до вас просити?

Є.П.: Та була одна своя німенька ходила, а то так і не було нікого. А то німенька ходила, як який празник, ото йде, то батько покойний каже: „Винесіть їй пиріжок". Як печем шо-небудь, то винесем.

— Чи вона під ворітьми стояла, чи в хату заходила?

Є.П.: Ні, у дворі до вікна, і ми побачимо, шо кланяється.

— Чи люди були добрі до таких?

Є.П.: Воно й тепер є хороші, а є й плохі.

— Чи так само і колись було?

Є.П.: Та, як колись, так і тепер. Ми ось бідні, в нас хазяїна нема, ми ту хатку, де сілосна яма, ми сказали: „Зробіть нам хату". Коли приговорили, купили ми цю хатку, і вони там добавили, та оце й живем уже двацять год.

— А хто добавив?

Є.П.: Ті, шо договоряли, з сільсовєта.

— Це вам продали, бо чоловік не бачив?

Є.П.: Та ні, не того, шо не бачив, його не було вже тоді, він умер. А в мене було троє дітей.

. . . . . .

— Ваш чоловік не був жонатий перед тим?

Є.П.: Нє, не був.

— Він ходив до того, як одружився з вами?

Є.П.: Ні, його батько не пускав нікуда і казав: „Дивись, шоб з мене люди не сміялись, шо ти ходиш, просиш".

— А чому почав з вами ходити?

Є.П.: Батько вже його вмер. І мати вперед, правда, в нього вмерла, а тоді осталась невістка і брат в тій хаті, а нам ото построїли.

— Чи люди сміялися, коли ходили просили?

Є.П.: Ну, аякже, сказали б: „Ти диви, Хванасій пустив свого сина старцювати".

— А його батько був трохи багатий?

Є.П.: Ну, коровка була, і конячка була, і їздив землю обробляти, не ходив же старцювати, і обробляв, хто попросе його, найме, шо виори мені, посій мені.

Семеняка Наталія Григорівна

Н.Г.: Де такі землі лучші то все в колгосп, гарно люди жили. Ленін навів на путь, сказав, щоб не було старців.

Сінкевич Олена Володимирівна

—Чи бачили ви старців?
О.В.:Нє, в нас не було. В нашім селі таких не було.
— А може ви десь бачили на базарі?
О.В.: Нє, такого не було. Одна тільки бідна жінка була, просила з дівчинкою, то колгосп дав їм хату, і вони так живуть. А то хіба що по кладбищу ходили, на церкву збирали.

Снурінкова Ганна Яківна

— В давні часи чи були старці?
Г.Я : Ходили по дворах, а якісь наєжжі. Торба через плече і просить — помолиться, перехриститься. Носили мануфактуру: платки і матерію. В нього рюкзак за плечима — розкриває і вибирайте, що хочете.
— Були такі, щоб співали?
Г.Я : Сліпі ходили, хтось його підводе, чи дитина, чи жінка, і співає — це ще до колективізації, а потім їх не стало. 33–й год я запомнила. Приїдеш, і вийти не возможно — лежали люди покотом. Все село, тому що хліба не було.

Созанський Тимофій Демидович

— Чи бачили старців?
Т.Д.: Бачив.
— Може, грали?
Т.Д.: Співали по ярмарках, то це ліра була, корбочку крутить. Це він або сліпий, або каліка, то це вони по базарах. А цих, що просять, то цих було. У нас під звінницею стояли ці старці. Нема більше, як з Хоменок. Він навіть має своє поле і чотири воли вдома, а тут прийшов — по куску хліба дали, то він пішов пропив, і такі були. Ті що співали, в село не приходили.
— Чи були серед цих старців жінки?
Т.Д.: Більше жінок чим чоловіків.
— З вашого села старці?
Т.Д.: Був темний зовсім — Владимир. Йому і додому хто ніс. Він такий був, що навіть по воду ходив. Піде, намацає кирницю і набере, принесе додому води.
— Як до них ставилися в селі?
Т.Д.: Чи каліка, чи старець, то видно.
— Коли старці перестали ходити під церкву?
Т.Д.: Тоді, як закрили церкву.
— Коли закрили церкву?
Т.Д.: Церкву нашу закрили десь... В 26-му році ще був піп у селі, жив ще в селі. Потом, десь в 32-33, він лісником став.

Ткач Дмитро Пилипович

— Ви не пам'ятаєте, щоб сліпці коло церкви грали [до колективізації]?
Д.П.: У нас біля церкви цього не було, а сліпці були і грали на ліру. Ті, що на ліру грали, то побільше ходили по базару, і у Вінниці бачив, і в селі гуляли, і по хатах ходив.
— Що вони співали?
Д.П.: Співали пісні, а побільше релігійні.

Фірман Антоніна Севастіянівна

— Старців пам'ятаєте?
А.С.: Пам'ятаю старців. Як вони ходили з лірою, з усим.
— Вони були темні?
А.С.: Темні і каліки — всілякі були. Вони співали божествені, церковні пісні.
— Звідки приходили?
А.С.: В нас тут був Владимир темний. Ще в 47-му році він вмер. До него з Тульчина приходили, і вони ходили. Люди давали їм.
— На чому вони грали?
А.С.: На якусь ліру.
— Як прізвище цього чоловіка?
А.С.: Владимир Сліпий. Родичів нікого немає. Діти були: Тетяна, Палагна.
— Як люди ставилися до старців?
А.С.: Як вони просили, то й давали їм. Прийшов до тебе, то що ж ти не дасиш чи копійку, чи хліба кусочок.
— Коли зникли?
А.С.: До колективізації, а при колективізації вже їм трохи давали.
— Як влада до них ставилася?
А.С.: Їм ніхто не забороняв ходити. Після війни їм забороняли. Інваліди воєнні получали пенсію, і ще ходили просити, то вже їм тепер забороняли. Сказали, що стидно, що таку пенсію получає і йде ще просити.

Худик Петро Васильович

— На базарі бачили старців?
П.В.: Було багато таких людей.

— На лірах грали?
П.В.: Були разні, і на бандуру, і на балалаю.
— Їм платили?
П.В.: А якже. Вони дуже гарно співали.
— Ви не запам'ятали, що співали?
П.В.: Різні і Шевченка „Заповіт" співали.
— В голодовку ходили старці?
П.В.: Мало було, не ходили.
— Коли перестали ходити старці?
П.В.: Після голодовки ще ходили. Потім перестали ходити. На базар їх не пускали.

Чорний Сава Іванович

— Чи бачили старців?
С.І.: Були нещасні люди: сліпий йде, і повадатар хлопець воде його попід дворами, а в нього ліра.
— Що він співає?
С.І.: Все божественне, було, співає і козацькі співав — по вулицях ходили.
— На бандуру грали?
С.І.: Не бачив.
— Лірників багато було?
С.І.: Дуже багацько сліпих було. Під каждий двір підходе, заграв — йому винесуть, ще якусь молитву прокаже. Чи грошей дадуть, чи кусок хліба — нещасні люди були.
— Люди не ображали?
С.І.: Чи пісня була чи легенда про цих сліпців: „Вітер віє, повиває по полю гуляє, а на могилі кобзар сидить і на кобзу грає. Людям тугу розганяє, а сам світом нудить, попід тином сіромаха днює і ночує", — оце співає.
— Які ще пісні?
С.І.: Не помню.
— Люди не просили заграти якоїсь пісні?
С.І.: Встрічались такі пройдисвіти, що казали: „Ану, заграй мені такої". Він заграє — кинув четвертака чи десять копійок.
— Як ви думаєте, ці лірники знялися між собою?
С.І.: Знялися.
— Коли найбільше їх було?
С.І.: Літом. Із нашого села один був, а в селі не жив — тоже сліпий був.
— Це були толкові люди?
С.І.: Канєшно, толкові, а тільки посліпли.
— Носили бороду чи вуса?
С.І.: Бувало, що бородки маленькі, а то усаті.
— В селі люди були бородаті чи усаті?
С.І.: Бородаті. В батька була розширена, і в діда біла, як молоко.
— Коли старці зникли?
С.І.: Як не стало одноосібників, а став колхоз, в 33–м році їх вже не стало.
— Можна було назвать цих людей мудрецями?
С.І.: Як же його назвеш, єслі він сліпий? Як сейчас є молоді люди сліпі, то їх вчать якомусь ремеслу, а тоді ж не було цього. У нас один молодий хлопець у кузні упав — огарок попав і глаз вибив.Годів через чотири заходився ремонтирувать фундамент і другий глаз вибив — остався без глаз. Його в Сумах навчили сєтку плісти, що називається безстидниця, що хліб носять, три роки вивчали, це годів п'ятнадцять тому назад.

Чуб Федора Оксентіївна

— Старців бачили колись?
Ф.О.: Я зараз сама старчиха. Ходили, а в нас були не старці, а вродливі. Він зроду посланий ходив, а ті, що просили, даси кусок, і воно собі пішло. У колгосп менше ходили.
— Були такі, що на інструментах грали?
Ф.О.: Були. На базарі часто виходив сліпий і на гармонію грав і співав, а то більше на цимбали і грають, і співають, і хто що дасть, а по селі в нас не ходили.
— Як ходили, що співали?
Ф.О.: У Ведмедівці, а тут не ходили.
— Яких пісень вони співали?
Ф.О.: Тоді божественних не співали, бо гонили. Ще раніше, то ходили співали божественних. Був старенький дідок, і зверху якісь штанці, і вузлики кругом нав'язані, і тому дасть камінець, а тому те. На його могилі написано: отець Варфоломей, і якого году. Родина узнала, де він, то привозили сюди і хрест поставили. Він на наш куток приходив і набожному чоловіку, який в колгоспі не був, він йому сказав, що война буде, і слухав його, і пообіцяв, що заховає його, і умер в нього. Вночі, як ніхто не бачив, заховали. Великі люди приїхали.
— Що значить, коли він у вузлику хліб давав?
Ф.О.: Монастир бравий був. Він прийшов у монастир до вівтаря і скида штани, а монах його під руки і вивели його. Він причти проказував. Він цьому мужикові наказував, що робити. То той пішов у Трушівці, а там було дві жінки: одна сліпа, а друга трохи крива. Він біля них прижився і квіточки робив, а у войну возьме дівчат, іде до голови сільради, і той дає йому якусь бомажку,

і аж у Київ пішки, і з Києва йде пішки. Принесе торбу грошей і голові дасть, і собі — він оп'ять йому дасть бомажку. Так він проходив усю войну і не пішов воювать.

— Було гріхом образити старця?

Ф.О.: Ні.

— Старці мали сім'ю?

Ф.О.: Мали.

— Коли старці перестали ходити?

Ф.О.: У войну ще більше було, а перестали ходить після войни, бо стали презирать їх — забирать у дом.

Чухліб Варвара Денисівна

— Чи ходили старці в 20–30-х роках?

В.Д.: А що ж, мало ходило? Ходили — той картоплинку дасть.

— Це були чоловіки чи жінки?

В.Д.: І жінки, й чоловіки, й діди — усі.

— Вони грали на чому–небудь?

В.Д.: Ні, просто ходили просили.

— Гроші їм давали?

В.Д.: Грошей ніхто не давав, бо тоді з грішми було дуже сутужно.

— Де вони ночували?

В.Д.: Цього я не знаю. Проходили, а скудова, хто вони такі?

— Ви не запам'ятали, може, з лірами ходили?

В.Д.: Були з лірами, але в нас не було.

— А на базарі не заходили?

В.Д.: Було, на ліру грають і співають – темні були.

— Ви не пам'ятаєте що–небудь?

В.Д.: Тоді ж я безразлічна була.

— Що їм давали?

В.Д.: Копійки кидали в шапку чи в картуз.

—А після війни не бачили, щоб грали на гармошку?

В.Д.: Нє.

— Ходили від хати до хати?

В.Д.: Я того не знаю.

— Як в селі ставилися до старців?

В.Д.: А всякі ж люди є: чого вони ходять попід хатами? А є такі, що давали, та й іди собі з Богом.

— Вважали, що за царство небесне йому давали?

В.Д.: Смотря хто як. Хдо дає та й думає собі — оце мені за того і за того, а те мовчить собі.

— Не було так, що ображали і били старців?

В.Д.: Не замітю.

— Це вважалося гріхом?

В.Д.: Та яке там гріх? Заставило людину, то людина пішла та випросила. Як у кого було що, то дало, а як не було, то не дало.

— Старці мали свою сім'ю?

В.Д.: А Бог його знає. І діти ходили — їх старцями називали.

— Під церквою сиділи у вас старці?

В.Д.: Сиділи.

— Що їм давали?

В.Д.: Бог їх знає.

— Як до них ставилася місцева влада після революції?

В.Д.: Трохи презирали, а чи ганяли, не помню.

— Коли не стало старців?

В.Д.: У голодовку перестали ходить, бо до кого ж ходить, як кожне голодне.

— Після війни чи були старці?

В.Д.: Зразу потроху були, а тепер — ні. Всі робили, і кожне мало, і старців не було ніяких.

— Як вони просили?

В.Д.: „Пожертвуйте на милость Божу чого–небудь".

Яремака Катерина Купріянівна

— Чи були старці, що грали на якихось інструментах?

К.К.: Були такі, що не грали, а тільки співали. Побільше були чоловіки старці. В селі Тіньках на базарі співали такі обдаровані люди. Був такий чоловік, кажись, Федот його звали. Він грав на базарі і на лету в нього слова з'являлися. Щоб він був грав і співав за совєтську власть, то пішов би хтозна як високо. А він був проти совєтської власті. Тоді ж не хотіли совєтської власті, боялися, щоб землю не забрали. Бо як не буде землі, чоловік пропаде. Він співав пісні проти радянської влади.

— Чи були старці, які грали на інших інструментах?

К.К.: Було рідко, що старці ходили з гармошками. Було таке, що на старців і собаку одв'язували. Був сусід, так до нього ніхто не ходив, то він спускав собаку на старців.

— Коли старці зникли?

К.К.: Старців почали заставляти до роботи, як установилася власть. В колективізацію їх уже почали заставляти працювати.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ВИСНОВКИ І ДОДАТКИ

Яремака Катерина Купріянівна

Ви знаєте, як я тепер кажу людям, що колись було погано жити, так вони не вірять, кажуть: зараз погано жити, а колись було добре. То добре було недовго, оце недавно, а то було недобре.

РОЗДІЛ VII ЗАНЕПАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПІДСУМКИ

Існує явний зв'язок між станом сільського господарства та загальним станом сільської культури у 20–ті та 30–ті роки. Втім такий зв'язок, вочевидь, можна прослідкувати у будь–який період. Він був дуже помітний в інтерв'ю — як у тих, що стосувалися часів НЕПу, так і в тих, що стосувалися 30–х років. Пожвавлення в сільському господарстві йшли пліч–о–пліч із жвавим ритуальним селянським життям, натомість утиски сільського господарства співпадали з репресіями ритуального селянського життя.

Існують дві проблеми, пов'язані з проявами занепаду громадянського суспільства, які добре розкриваються у проведеному опитуванні. Перша проблема стосується ставлення людей старшого покоління до можливості й бажання повернення до тієї системи селянського господарства, що існувала до колективізації. Відповіді виявляють лише міру бажаності цього і є цікавими головним чином тому, що в них проявляється ставлення до приватної власності на землю. Друге питання стосувалося оцінки, яку дають опитувані селянській культурі, втраченій у 30–ті роки. У відповідях, знову–таки, не фіксується нічого особливого, окрім жалю оповідачів за безповоротно втраченим світом.

Першої проблеми в питальнику стосувалося пряме запитання, а для відповіді на другу я відбирав окремі фрагменти з інтерв'ю. Нижче йде обговорення цих двох проблем, яке можна розглядати як підсумування основних тверджень цієї книжки.

Приватні господарства в 1990–ті роки

Опитуваних запитували, чи хотіли б вони сьогодні повернутися до системи приватних господарств, яка існувала до колективізації. Відповіді на питання про бажаність повернення до старої селянської системи були різними. Декого запитували, чи вони особисто хотіли б знову стати приватними господарями, інших — чи люди в їхньому селі бажають такого повернення. Щодо особистого вибору, багато людей категорично не хотіли повертатися до приватного господарювання. Ті, що відповідали заперечно, аргументували це тим,

що вони надто старі, аби господарювати самостійно, або що це буде для них затяжкою роботою (Кравченко Н. С., Биченко О. А.). Дехто казав, що в колгоспі життя краще, або давав негативну оцінку приватного господарювання (Бугайова Г. Ю., Кіндратенко П. Т., Чорний С. І.).

Ставлення колишніх активістів до розвитку приватних господарств, як і слід було сподіватися, виявилося негативним. Наприклад, Медведенко М. І. сказав: „Не хочу. Нада трудиться, не покладая рук". Цей активіст 30–х років також додав: „Хто породив жизнь харошу, що трошки зазнали? Совєтська власть, їй Богу... Я іноді кажу: „Не дуже нарікайте на Сталіна". Інший активіст тих часів, Побережник Н. М., так відповів на запитання, чи хотів би повернути собі батькову землю: „Нащо воно мені здалося?" Розлогу відповідь дав Надежа М. М. і заявив, що „журналісти" (мабуть, мав на увазі й опитувача) та інші намагаються очорнити колгоспну систему, яку він захищав.

Натомість Заєць А. С. сказав не про себе, а про ставлення своїх сусідів. Він мав на увазі не лише старших людей, а й усіх селян.

Заєць Андрій Соломонович

— Чи люди хотіли б тепер без колгоспу жити і хазяйнувати?

А.С.: Не хотять, не хотіли б. На землі треба робить, щоб дбати, а воно тепер порозлінювались, не хотять робити. Тепер у восєм часов виходять на роботу, сонце вже де буде. Дев'ять часов, а воно ше ні трактор, нічо з двору не виїжджав. Як я ходив в колхоз, ми писались, нам у полі всігда сонце сходило і зайде у полі. Тепер п'ять часов — з роботи вже йдуть.

Дев'яностолітній Устименко М. А. сказав, що більшість молодших людей у селі (мабуть, на одне–два покоління молодших за нього) небагато знають про справжню селянську працю; якби їм тепер дати землю, вони б не знали, що з нею робити. Вони народилися і виросли в системі, де сільським працівникам щоранку говорили, куди йти і що робити, а самі вони не можуть приймати рішення: „Тому що це ж колгоспна система. У колгоспі ж скажуть, що робити: іти на наряд, ти туди, а ти туди, — розпоряджається бригадір або голова колгоспу. І він зна, що він прийде і йому роботу дадуть".

Аналогічно відповідала Кийко Є. І., коли в неї запитали, чи хотіла б вона мати власну землю: „Ні, у колгоспі робити. Поробив, заробив, що заробив — получиш".

Однак чимало опитуваних відповіли, що вони б хотіли одержати шанс повернутися до приватного господарювання, як до колективізації (Полєша–Новак Т. Я., Дяченко М. А.).

Куцевол Маркіян Григорович

— Чи хотіли б ви зараз мати землю?

М.Г.: Якби так, як тоді, дак конєшно. Чого ж не робить?

Бібік І. І. сказав, що він уже сьогодні має таке саме господарство, яке було у його батька, але вимірює він господарство за кількістю голів худоби (у нього є кінь і двоє корів), а не за площею землі, розмірами врожаю або тим, скільки за нього можна отримати.

Павліченко А. Г. відповів, що якби він був молодший, то хотів би мати власну землю. Так само і Філатов А. Ф.:

— Чи ви б хотіли мати землю зараз?

А.Ф.: Я? Да мне уже восемдесят шесть, нашо вона мене? Два метра хватит.

— А якби ви були сильніший і молодий?

А.Ф.: А! Канешно.

— Чи ви би вийшли з колгоспу і хотіли б жити окремо?

А.Ф.: Канешно!

Масло М. П. дав стислу, дуже влучну оцінку переваг підприємництва, зауваживши, що після Першої світової та громадянської воєн земля була спустошена. Він розповідав, що лише за три роки НЕПу села цілком змінилися: господарства стали продуктивними. Реута О. М. також хотіла би жити за системи приватних господарств. Вона згадувала, що колись розповідав її батько. Працюючи десятиліттями в колгоспі, він завжди висловлював незадоволення з приводу колективної праці, воліючи повернути власну землю: „Коли б я сам був хазяїном, то був би міліонером". Худик П. В., один із активістів 30–х років, сказав, що якщо всі перейдуть до системи приватних господарств, то й він хотів би. Але йому не хотілося б займатися приватним господарством наодинці. Бойко Ф. О. відповіла, що в системі приватного господарювання хазяїн мав повний набір домашньої робочої худоби, включаючи тих, якими обробляв землю. Вона вважає, що без достатньої кількості землі, без достатньої кількості робочої худоби, а також можливості як слід годувати їх та доглядати за ними немає сенсу говорити про приватне господарювання[1].

Ігнатенко М.Є. висловлював дуже конкретні судження щодо приватизації землі. Він сказав, що спроби приватизувати землю не матимуть сенсу, доки існуватимуть колгоспна бюрократія і влада, які не дозволяють нікому жити „нормальним життям". Опитуваний вважає, що їх потрібно повиганяти, замінити, і тоді приватизація матиме успіх. Розповідь Дяченка М. А. є прикладом цього. Він неодноразово намагався одержати землю в колгоспі, але керівництво йому відмовляло.

Козар М. П. і Шамрай І. І. прохолодно висловилися з цього приводу. Перша сказала, що впродовж її життя влада в Україні змінювалася дуже часто, тож вона боїться братися за приватне господарювання, бо може зазнати репресій. Шамрай І. І. висловив значно глибші побоювання, що всі, хто займається підприємництвом у 90–ті роки, в майбутньому будуть репресовані: „Оце фермери будуть ті самі кулаки, і їх розкулачать. Він робить від зорі до зорі, буде стараться, шоб дітям шо дать, а його розкулачать. Як при НЕПу було. Це все буде". Своїм дітям він радить, щоб вони не були амбітними, бо через це матимуть багато проблем із владою. На підставі даних цього дослідження не можна зробити висновків, наскільки широко розповсюдилися такі побоювання, однак я вважаю, що багато людей поділяє їх хоча б частково. Така сумна оцінка пострадянського сільського життя означає, що страх перед державною владою породив суспільні групи непідприємницького спрямування, які свідомо працюють мало, або взагалі не роблять спроб покращити своє економічне становище. Адже вони переконані, що такі спроби — це ризик втратити той мінімум, який мають нині. Таке світобачення є свідченням того, до якої міри радянській владі вдалося зруйнувати волю й характери мільйонів людей. Крім цього, є нагадуванням про віроломні способи, якими вона змогла досягнути цього сумнівного успіху.

Можливо, доречним буде на завершення обговорення проблем приватної власності у

[1] Це цікавий момент, тому що оповідачі (я гадаю, більшість колгоспників в Україні) не мали інформації про невеликі й недорогі трактори, дуже поширені у Польщі, Австрії, Швейцарії, на півдні Німеччини, і ті, що мають невеликі наділи, можуть придбати їх у кредит (для більшості сучасних українців такої можливості не існувало в 1990–ті роки).

90–ті роки знову звернутися до міфічної постаті „куркуля". У 20—30–ті роки за вказівкою влади „куркульство" приписали сотням і тисячам людей. На той час наслідком цього часто була смерть. Доценко А. Г. висловив сучасніший погляд на це поняття: у ньому немає ні злості, ні образи, а є реалістичне ставлення до нагромадження багатства. Він вважає, що „куркулем" є кожний, хто досяг достатку. У радянських селах це стосувалося, зазвичай, голів колгоспів і директорів радгоспів: „Кулаки всігда були і будуть. Той директор, то ставка 700, 500, той , що сидить на тому, то штанів не протре. А на тобі п'ять сорочок за літо зогниє, і получай сотню в місяць. І таке буде, поки й мир существоватиме" (Доценко А. Г.).

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: ПРИВАТНІ ГОСПОДАРСТВА У 1990–ТІ РОКИ

Барбазюк Василь Савович

— Скільки було дворів?

В.С.: Тоді, як я парубкував, наверно, було до тисячі. А тепер, як переписував той, що хати обміряв, то було зо п'ятсот хат. Тепер, знаєте, є багацько таких хатів, шо до них приїжджають тільки в неділю. Поїхав собі у город та й жиє там, а тут тримає городец, обробляє його.

Биченко Ольга Андріївна

— А зараз би хотіли мати свою землю?

О.А.: Я вже ні. А є такі люди, шо беруть землю і пахають. Хто хоче і хто може. Це ще не каждий може. В селі тільки з землі жили. У городі ж з проізводства жили, а в селі — тільки з землі. Земля — це наша рідна мати. Як не буде землі, дак не буде з чого жити. Не буде землі — не буде хліба, не буде скотини і не буде проізводства ніякого. Земля — це основне.

Бібік Іван Іванович

— Чи хотіли б мати господарство, як у батьків?

І.І.: В мене воно й є. У діда й у батька таке було. Сейчас у менє коняка, дві корови — все є.

— Чим була земля для батьків, і чим є для вас?

І.І.: Кармиліца — земля. Без землі жить не можна, вся надія була на землю. Жито й гречку батько сіяв, картошку садили. Промисел — ето добавка до землі.

Бойко Фросина Охрімівна

— Ви б хотіли, щоб було хазяйство, як колись?

Ф.О.: Усі б люди хотіли, так нема за що вчепиться, усе розвалилося. Тоді в кажному дворі був інвентар. Тоді конячку держали і спрягалися: тобі поорали і мені поорали. Тепер нічого не буде, а буде хуже.

Бугайова Ганна Юхимівна

— Чи було б добре хазяйнувати так, як ваш батько?

Г.Ю.: Якби ж я молоденька, може, воно й так, а як несила робити.

— А вашим дітям що б ви хотіли: як ваш батько чи в колгоспі?

Г.Ю.: Ну, воно лучше в колхозі, я вам скажу, якби тіки платили.

— А чому краще в колгоспі?

Г.Ю.: Ну, так дуже важко: прясти заставлять та ткати, та хазяйство. То я держу одну коровку, а так треба й воли держати, шоб же ж було чим зорати і посіяти, і його ж і зняти, і змолотити, це дуже важко, я ж його знаю все, це страшне діло. Якби колхоз, тіки шоб порядок там був.

Доценко Андрій Григорович

— До колгоспів були середняки, бідняки, а потім всі стали рівні?

А.Г.: Були однакові, як колхоз став. Да начальство було тільки багате. Кулаки всігда були і будуть. Той директор, то ставка 700, 500, той, що сидить на тому, то штанів не протре. А на тобі п'ять сорочок за літо зогниє, і получай сотню в місяць. І таке буде, поки й мир существоватиме.

Дяченко Михайло Антонович

— Якщо повернуть батьківське господарство?

М.А.: Я с удовольствієм взяв би. Я зараз прошу: дайте мені 15 сотих землі, я її куплю, то ніяк не можна рішить цей вопрос. Керівники наші районні поставили собі хутір бідняків: трьохетажні дома, а мені дай землі — ніяк не можна.

Заєць Андрій Соломонович

— Чи люди хотіли б тепер без колгоспу жити і хазяйнувати?

А.С.: Не хотять, не схотіли б. На землі треба робить, шоб дбати, а воно тепер порозлінювались, не хотять робити. Тепер у восєм часов виходят на роботу, сонце вже де буде. Дев'ять часов, а воно ше ні трактор, нічо з двору не виїжджав. Я як ходив в колхоз, ми писались, нам у полі всігда сонце сходило і зайде у полі. Тепер п'ять часов — з роботи вже ідуть. Я колись косив, в колхозі робив, послали косарів ячмінь косити, так вони гектар скосили вчотирьох. А я, мене послали пшеницю косити, дав бригадір три в'язівника снопики підносити, складатимуть і в'язатимуть, шоб не важко було. Так я як пішов, так скосив гектар і десять соток тієї пшениці. Гектар скосили ячменю косарі, по півтора гектара у день вам закосити. І каже бригадір: „Хлопці, як ви думаєте, ви вчотирьох гектар скосили, а цей, — каже, — гектар, десять соток скосив сам за день, і я йому пишу шість рублів та сім рублів йому пишу. Ви, дівчатка, підете?" — „Хай він вам повіситься, хіба ми можем так робити? Він так косе, це валківець, не наш чоловік, то валківець". Поставили мене свиней годувати за шостим разом, я все не хотів, відказувався. Він за сьомим разом підійшов та каже: „Тобі совєцька власть наравиться чи ні?" Я кажу : „Туди твою мать, я її завойовував, совєцьку власть, а ти, блядь, — кажу, — не знаю, де ти був," — на голову сєльсовєта А потом подумав: ні, стану, раз уже протів власті нічого не зробиш, голова сєльсовєта, знаєте, воно таке діло. Так я тоді ото став свині годувати, а в тих старих вуха пообкусювані, хвости пообрізувані, ребра пообгризали, свині такі були. Так як став свині годувати, сказав: кухню мені одремонтуєш зразу. І той зразу замінив, всіх вигнав з свинарника. Прийняв свині. Так я погодував зіму їх. А потом виїхав відтіля совсім сюди жити, бросив там. Так до мене Красноградський район, скіки де колхози було і совхози, приїздили все на свині дивитися, які я свині вигодував. Получив я два кабани: один сорок кіла, один тридцять вісім кіл додаткових. Так казали: чим ви годуєте, як ви годуєте? Так поїхав за розщотом, так голова колхоза мені каже: „Там на Вкраївці, знаєш шо, поїдем ми, транспорт заберем у тебе, шо не є,

Заєць Андрій Соломонович та Лідія Лихач (під час інтерв'ю).

поїдем на Шайбу, там дам тобі Шайбу і зроблю тобі хазяйство, улізеш у готове хозяйство, тіко живи". Ото я заслужив такий почот.

Ігнатенко Михайло Євдокимович

— Як ви думаєте, краще мати колгосп чи фермерські господарства?

М.Є.: Якби тепер менше руководителів на одного чоловіка робочого. Стільки попадає не робочих дармоїдів, що аби тільки руководив та й годі. І в канторах мошенство всяке йде, хто стільки схоче, той улізе. Як піти щось виписувать, то піди до одного, піди до другого, піди до третього, поки оформиш документи, одна людина може зробить, а вони сидять, стільці прочухують та й годі. Ось і Плющ розказував: „На одного із сошкою десять з ложкою". Із вищого начальства треба познімать, щоб мало було, а то ізняли цього звідсіля та посадили на друге місце. І тягнуть усе чисто: і барахло, і продукти.

Кийко Євдокія Іванівна

— Якби молоді були, взяли б землю?

Є.І.: Ні, у колгоспі робити. Поробив, заробив, що зробив — получиш. А шо ж ти можеш так зробити, треба і коняку мати. А здоров'я ж вже тікає. Не пішла б з колгоспу. Неплохо в колгоспі. Посіють, поорють, не знаєш, де воно обробляється, тепер же механізація. Але як став колгосп, трудно було. Да не дуже й тоді і платили,

грошей не давали, паличку запишуть, ну, хліб давали, було, і по три кіла получали на той трудодень.

Кіндратенко Параскева Трохимівна

— Як краще: в колгоспі працювати чи мати своє господарство?

П.Т.: Мені лучше в колхозі. У колхозі можна прожити, а сійчас колхози багаті. Після 33-го року колхози платили харашо, городи були по 50 соток.

Козар Марія Пилипівна

— Почуття колективізму у колгоспі з'явилося?

М.П.: В кожного своя земля була і ніхто не хотів іти. Раньше за те, що він трудився, то його розкуркулили і загнали, під льод пішов. Розпитували: а отой, а отой? Пішли під льод, десь крижина обломилася. Бояться зараз люди землю брати. Скільки разів при мені власть міняється. Прижилися і вже попривикали, і в городі роблять.

Кравченко Наталія Степанівна

— Чи хотіли б батьківське господарство назад?

Н.С.: Нє. Уже тоді стали трахтора пахать і буряки сапать всі вмісті, а потом поділили по ланках — нічого було.

Куцевол Маркіян Григорович

— Чи хотіли б ви зараз мати землю?

М.К.: Якби так, як тоді, дак конєшно. Чого ж не робить?

Масло Михайло Павлович

— Не хотіли б ви повернути батьківське?

М.П.: Воно до того йде, що повинно повернуться, а як же інакше. Люди дійшли до того, що робить не хотять. Де чому браться? Я знаю, що людина працювала для себе, але ж і для суспільства. Як лишнє є — на ринок. У НЕП, скажи, що робилось? Після громадянської війни ніде нічого не було — все було побито, попалено, поруйновано. За три роки НЕПу де воно й взялося, все востановилося. Люди сильно взялися до праці. Кузнів мали штук п'ять: кували вила, сапи, все, що треба.

Медведенко Микола Іванович

— Якому б життю ви віддали перевагу: до колективізації чи після?

М.І.: Як я понімаю, і сам хазяйнував, ну при колгоспі мені лучше. А чого? Земля стала харашо обробляться, врожаї хороші. Наладилось, конєшно, не зразу, неплохо було. Хто породив жизнь харошу, що трошки зазнали? Совєтська власть, їй Богу. Особєнно при Брежнєві жили неплохо. Я іноді кажу: „Не дуже й нарікайте на Сталіна". Я пережив голодомор, а один писав. То я собі думаю: зачем ти пишеш? Молодьож не читає, бо вона виросла в розкоші, а я пережив революцію, знаю голод 21–го, знаю голод 33–го, знаю колективізацію, то воно мені не нужно, бо я його знаю. Мабуть, жадний на гонорар. Може, й Сталін, може, й він помилявся.

— Якби вам повернути те господарство, що в батька було?

М.І.: Не хочу. Надо трудиться, не покладая рук. А при Брежнєві хароше було життя. Сусід мій, на вісім год молодший за мене, то він до революції з матір'ю ходив хліба просив, а зараз має „Волгу" і „Жигулі". То я йому кажу: „Це тобі совєтська власть дала". На мене часто кажуть, що я комуніст, а я не був комуністом і не збираюсь бути. До колективізації ти заробив би на „Волгу"? В нас їх і не відпускали.

— Коли люди втратили відчуття господаря?

М.І.: Я його не одобряю. Є і сейчас такі, що кажуть: „Якби мені землю дали". А я не хочу. Мені 87 год, я б і зараз ходив.

Надежа Микита Миколайович та Надежа Текля Іванівна

М.М.: Я знаю, шо ви хочете сказати. Там же кореспонденти ждуть, шо як землю чи розділити, чи крестьянам землю дати. Нічого не получиться, як роздати землю — будуть бур'яни, і не вспіватимуть хоронить людей.

— Тьотю, як роздати землю, чи люди будуть її доглядати?

Т.І.: Ніхто не візьме. У нас в селі отут один єдінственний взяв землю, а то ніхто.

— Скільки він взяв?

Т.І.: Ну, гектара чітирі, може, взяв.

М.М.: Він же не плате нічого, од пользи нічого не плате государству.

— Чи він щось заробляє?

М.М.: Та заробляє собі.

— Чому держава не хоче взяти в нього нічого?

М.М.: Так він же пока законче, втягали ж. Так само, як у колхоз втягали, так само і тепер.

. . . . . .

— Чи всі розуміли в селі, що треба було віддати державі?

М.М.: Ну, дивіться, от щас орендатори четвертий год пользуються земелькою, а не здали ні грама.

— То ж йому не дають рознарядку, то куди він піде?

М.М.: Це ж йому дають поміч, держуть його, чи з його буде толк, чи він же ж схаменеться — продасть государству. Сійчас дають государству колхози, совхози дають же ж, план є, а він — ні. Тридцять процентов он должен дать, колхоз, государству з свого дохода.

— А що він робить?

М.М.: Худобу держить, по тридцять кіло м'ясо продає.

— Може, держава хоче, щоб більше таких було, та не бере в них?

М.М.: Нічо в їх не получиться, только надо колхози, совхози держать, только так. Так я щас, одно государство ніяк не можем вийти із крізіса, щас борьба ідьот, шоб Росія, Білорусія, большинство імели контакт торговий, а без етого ж не может бить, і без колєктівного хозяйства не может бить. Треба повернути только назад, только назад, только колєктівне хозяйство, только на добровольних условіях.

— По–ленінськи?

М.М.: Не сталінське, а лєнінське.

— А комуністів отих усіх знищити, нащо вони здалися?

М.М.: Та ні, якщо лєнінське — то комуністи, їх же мало — лєнінських комуністів.

— А як взнати, де ленінські комуністи, а де сталінські?

М.М.: Отак по селу пройдеш — і вже знаєш.

— А якщо не комуністи, а з Західної України?

М.М.: Що з Західної? Знаю я про Західну Україну, шо вона хоче. Хоче самостійності, шоб нікому нічого не давати, жити самостійно, нікого, даже шоб остатня Україна не мішалась, а руських шоб даже і ноги не було.

— А тепер самостійна Україна — так написано в Конституції.

М.М.: Та яка ж вона самостійна? Це так написано, так писати можна. Констітуція, а шо ж толку, а толку ж нема.

Павліченко Андрій Григорович

— Ви б хотіли вернути оте господарство, яке мали з братами і матір'ю?

А.Г.: Якби мені було двадцять п'ять–двадцять сім год, то я б його сьогодні взяв би, да. А то шо, мені вже восімсят три, уже нема куди. То таке, понімаєш, я вийшов на свій город, то я знаю, що я на нім хазяїн. Ми як получили землю цю — шість гектарів, то чотири гектари засіяли пшеницею сівалкою, навозили всьо. То ми мали п'ятсот пудов пшениці. То здали в государство по руб двадцять копійок пуд. Гроші були.

Побережник Никифор Максимович

— Чи хотіли б ви мати таке господарство, як у ваших батьків?

Н.М.: Нашо воно мені здалося?

Полєша-Новак Тетяна Яківна

— Чи хотіли б повернути таке господарство, як було у батьків?

Т.Я.: Конєшно, якби було по–людськи. При Брежнєві ми жили харашо.

Реута Ольга Митрофанівна

— Чи хотіли б повернути батьківське господарство?

О.М.: Да, хотіла б. Мій батько, хоть і робив в колгоспі і був на сільськохозяйственних виставках, і гарно робив, а всігда казав: „Коли б я сам був хазяїном, то був би міліонером". Дєдушка був такий, що хотів землі, селянин був, а зараз селян немає. Я всю жизнь роблю, а мої сини у городі виросли, а до дєдушки їздили на канікули і все на світі робили. В нас рід працьовитий. Були всякі люди, і не хотіли працювать.

Устименко Михайло Антонович

— Чи хотіли б тримати землю зараз?

М.А.: Якби мені таке врем'я, шо я був здоровий, то, пожалуйста, я ж з нею знакомий, обробляв же її. Конєшно, б обробляв. Но треба ж чимось пахать і орать, інвентар той, шоб і поїхать, і виорать, і посіять. То чого ж би ні? Та ще як я привикший. А січас молодьож нічого не понімає, вона ж не зуміє. Скажи йому: „На тобі землю".

Так він же не зуміє, тому шо це ж колгоспна система. У колгоспі ж скажуть, шо робити: іди на наряд, ти туди, а ти туди, — розпоряджається бригадір або голова колгоспу. І він зна, шо він прийде і йому роботу дадуть: іди туди, іди оте роби. А сам він, так він закрутиться. Но тіки йому треба навчиться і де взять, і чим виїхать. Багато трудної роботи.

Філатов Андрій Федорович

— Чи ви б хотіли мати землю зараз?
А.Ф.: Я? Да мне уже восемдесят шесть, нашо вона мене. Два метра хватит.
— А якби ви були сильніший і молодий?
А.Ф.: А! Канешно.
— Чи ви би вийшли з колгоспу і хотіли б жити окремо?
А.Ф.: Канешно!!! Я ж вольный, нихто мени ниче, что хачу, сею, что хачу, сажаю, что хачу, прадаваю и что хачу, держу. Канешно, было так.

Худик Петро Васильович

— Хотіли б ви мати землю?
П.В.: Хотів би. Я б сам робив і мав. Не інтересно, щоб я робив, а інші ні. Я на батьковій землі працював би. Де наша земля була, то поливне поле зробили.

Чорний Сава Іванович

— Хотіли б, щоб вернулося батьківське господарство?
С.І.: Воно вже не нужне.

Шамрай Іван Іванович

— Взяли би ви зараз землю?
І.І.: Ні. Уже навчили. Оці арендатори і ці фермери — це дураки, вони сами на себе пітлю накидають. Оце фермери будуть ті самі кулаки, і їх розкулачать. Він робить від зорі до зорі, буде стараться, шоб дітям шо дать, а його розкулачать. Як при НЕПу було, це все буде. Я ще дітям кажу, шо вони потім будуть лопаткою копать, нічим буде орать. Будете ткать, будете прясти. Оце все уничтожиться.

Занепад громадянського суспільства села

Включати в питальник запитання: „чи хотіли б ви повернутися до сільської культури 20–х років?" не було потреби. Адже він містив запитання про культурні зміни 30–х років. Однак більшість оповідачів у деяких частинах своїх розповідей відзначили, що громадське й культурне життя до колективізації було значно багатшим і різноманітнішим, ніж те, що прийшло на зміну за колгоспів. Знову і знову вони докладно розповідали про складне громадянське суспільство 20–х років, різким контрастом якому стали контрольовані суспільство й культура 30–х років. Чимало людей вбачало в цьому контролі причину занепаду культури, яка існувала до колективізації. Фрагменти інтерв'ю, подані нижче, є невеликими зразками багатьох висловлювань на цю тему.

Лише кільком оповідачам ставили прямі запитання щодо культурного життя 90–х років. На запитання, чому зачинили клуб у 1994 р., Пособілова О. І. відповіла: „Бо не було директора". Отже, якщо не докладалися зовнішні організаційні зусилля, то ніякої діяльності в клубі не велося. Вона сказала, наприклад, що коли немає керівника хору, то й хор не існуватиме. В даному випадку його й не було. Громадянське суспільство в її місцевості було настільки обмеженим і пригніченим, що опитувані навіть не дивувалися, коли сільські пісні і танці, по суті, не могли існувати поза механізмом державного контролю, не кажучи вже про обряди. Ситуація, описана Пособіловою О. І., є наслідком механізмів суворого контролю, для виконання якого вимагалося знищення (хоча б часткового) селянської культури —

тієї, що існувала до колективізації. Цей процес вимагав контролю над життям людей. Різні опитувані описали різні види контролю, що здійснювалися над ними, а також різні сторони громадянського суспільства, що занепадали у 30–ті роки.

Булах М. А. зазначила, що в деяких селах під час голоду вимерли фактично всі, тоді як у інших селах лише певна частина селян — десь менше, а десь більше. Сама вона вижила, бо в ті дні працювала в колгоспі, де готувала юшку, що на смак була, за її словами, „як кізяк". Медведенко М. І. зауважив, що до колективізації більшість людей мирно уживалася зі своїми сусідами, бо було правило — „живи, як хочеш", після колективізації цього правила не стало. Його замінила колгоспна система, яка грунтувалася переважно на примусовій праці. Колгоспник змушений був працювати певний мінімум, а якщо не робив цього, то міг мати серйозні проблеми. На початку 30–х років (як зазначила Булах М. А.) це могло означати навіть смерть. Контроль над життям людей за таких умов був майже тотальним.

Заєць А. С. зауважив, що колгоспні активісти могли конфіскувати у родини все, що їм заманеться. Він зазначив також, що тоді весілля скоротилися за рахунок деяких обрядів і зникли досвітки. Це відбувалося одночасно із запровадженням клубів. Ці свідчення є важливими з кількох причин. Щодо конфіскації, то цей спосіб дій, окрім усього іншого, є ознакою докорінних змін у політичній структурі. У 20–ті роки, до колективізації, така конфіскація була неможливою не лише з моральних міркувань, а й тому, що місцева влада не мала юридичного права або потреби цього робити. Авторитет сходок не дозволяв систематичних зловживань такого штибу. На думку Зайця А. С, яка співпадає з міркуваннями деяких інших опитуваних, занепад обрядовості відбувався одночасно з появою сільського клубу. Іншими словами, репресії проти обрядових інституцій громадянського суспільства відбувалися одночасно з будівництвом структури нової радянської культури, яку я (та інші) називаю „паралельною культурою" сталінського періоду[2]. Існує дуже багато свідчень, що культурні норми цього періоду були очевидні і в 1990–ті роки.

Дишлюк Є. М. описала свою юність як суцільний жах. У 17–річному віці замість того, щоб думати про хлопців, зустрічатися з друзями та складати посаг, вона боролася за виживання, розпухаючи від голоду, „як сльонка". Вона харчувалася один раз у день у радгоспі, де працювала. Але іноді їжа була такою грубою, що її було важко споживати. Вдома їсти не було нічого. Отже, все, на що вона могла розраховувати, — це харчування в радгоспі. Опитувана розповіла, що в її місцевості ритуальні інституції весільної послідовності і досвіток припинили своє існування у 1930–му році. Знову люди стали одружуватися (світський обряд) лише у 1935 р., а досвітки не відродилися ніколи. Їх витіснив сільський клуб, який розташували в одній із трьох церков, забраних колгоспними активістами. Її розповідь про боротьбу за виживання під час голоду перегукується із зауваженнями інших опитуваних у розділі 3: влада влаштувала голод, щоб насильно перевести селян до соціалістичної сільськогосподарської системи. Дишлюк Є. М. пов'язує занепад обрядовості з процесом колективізації і голодом. З того часу починається занепад, і деякі ритуальні інституції (досвітки) зникають назавжди. А на їх місце прийшли клуби й тодішня „паралельна культура", про що раніше говорив також Заєць А. С.

Обряди могли повністю змінити своє значення або зникнути зовсім не лише завдяки „паралельній культурі". Весільна послідовність була однією із інституцій, що пережила 30–ті роки, але, зі слів Чухліб В. Д., також зазнала обмежень. На її думку, весілля зазнало

[2] Нолл (1993а) і Noll (1994).

скорочень переважно тому, що зубожіння людей дійшло такої межі, що вони не могли дотримуватись усієї весільної послідовності. Таким чином, колективізація також безпосередньо стимулювала скорочення обрядовості, в даному випадку — через зубожіння населення.

Палагнюк М. В. зазначила, що обрядовість у селі майже зникла. До колективізації майже кожний брав участь у співах, які супроводжували різні ритуали. Це змінилося після колективізації. Люди стали глядачами, які йшли до клубу дивитися на аматорські музичні та танцювальні колективи, що виступали перед ними. Такі колективи (цілком радянська концепція) існували й у 1990–ті роки, про що є багато свідчень (Чорний С. І., Семеняка Н. Г.). Як розповіла Грабовська Л. С., репертуар, який прослуховували в клубі у 1930–ті роки, жорстко контролювався. Працівники клубу, як і вчителі, були серед найбільш контрольованих жителів села. Колишня вчителька Грабовська Л. С. зазначила, що через загрозу звільнення з роботи вона не могла не тільки співати колядки чи пропонувати це комусь, а навіть малювати писанки. Вона розповіла, що діти не знали обрядових пісень своєї місцевості чи регіону. У школах вивчали обробки українських народних пісень. Здебільшого це були підробки під народні пісні, які складали працівники НАРКОМОСу та інших установ. З часом ці „зразкові" пісні більшість людей почала сприймати як такі, що справді побутують в українських селах. Хоча насправді комплекс обрядових пісень доколективізаційного періоду у будь–якому селі пам'ятали кілька людей (щось на зразок застиглого пласта „фольклору", який „розкопували" дослідники). У багатьох селах у 1990–ті роки уже не було навіть цих кількох носіїв усної словесності.

* * *

З точки зору селян, період від 1928 року до середини 50–х років був украй суворим. До Другої світової війни загинули мільйони людей, більшість із них жахливою, часом повільною смертю — голод, суворі кліматичні умови, примусова праця в трудових таборах, епідемії. Відверті виступи проти системи були не просто марними, а й смертельно небезпечними. Доказ цього не лише у великій кількості жертв, а й у тому, що, раніше чи пізніше, фактично всі родини, які вижили, мали стати учасниками соціалістичної системи на тому чи іншому рівні: в колгоспі чи радгоспі, на виробництві чи в управлінні.

Колективізація і, як наслідок, занепад громадянського суспільства вирішальним чином виснажили село — і в матеріальному, і в нематеріальному сенсі. Їжа стала гіршою, одяг став гіршим, погіршувалися стосунки між сусідами (підозрілість, розділення). Крадіжки стали прийнятними, а в деяких випадках навіть необхідними — для підтримки родини. Релігійні інституції на селі були або повністю зруйновані (у більшості місцевостей), або пішли на серйозний компроміс із владою. Самостійні господарі, які мали ділянки, втратили не лише свою землю, а й більшість своїх прав щодо ритуальних, політичних та економічних інституцій. Обрядовість занепадала скрізь: майже кожний обряд або скоротився, або зник. Найважливіші моральні повчання духовного життя були заборонені. Сільська політика стала несправжньою і вже не залежала від місцевої ініціативи, бо її контролювала й нею маніпулювала еліта, що жила досить далеко. Словом, політичне життя громадянського суспільства згасало. Занепадали комерційні інституції громадянського суспільства, а деякі види діяльності та домашніх виробництв взагалі припинили своє існування. Значно складніше, ніж до колективізації, стало заробляти додаткові гроші шляхом домашнього виробництва та продажу надлишків продукції на базарі.

ВИБРАНІ ФРАГМЕНТИ З ІНТЕРВ'Ю ДО ТЕМИ: ЗАНЕПАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Булах Марія Андріївна

— Багато людей померло у голодовку?

М.А.: Багацько. Щитай, майже всі померли і на Лучці, і на Трибку, ще у ту голодовку. Поки не на войні був батько, то ловив рибу, то, було, пойма риби, та я ж наварю, хоть і без картоплі, а водічки нап'ємося та сядемо вип'ємо. То так і жили. Така юшка була, як кизяк. Таке було страшне. Тоді ж багатих порозкулачували під колгосп.

— Були такі, яких вислали?

М.А.: Були. Не поверталися більше.

Грабовська Лідія Сергіївна

— Дівчата які пісні співали?

Л.С.: Потом, як в комсомолі були, то кольцо не можна було носити, сєрьги не можна було носити — це вважалося примхами, а я дуже любила чи на палець, чи у вуха, чи на шию, а не могла — це в 34-му.

— Коли ви вступили в комсомол?

Л.С.: Ще як була в 32-му році. Тоді не співали, бо було не модним, якісь комсомольські пісні вчили, а колядувати не ходили.

. . . . . .

— Як давно ви пишите писанки?

Л.С.: Я пам'ятаю, як мама писала. Як стало можна писати писанки, то я собі нагадала і почала писати писанки. Просто на глаз, напам'ять.

— Коли забороняли?

Л.С.: Коли я працювала в школі, то забороняли. Я боялась, щоб десь не впала лупинка на підлогу. Зараз діти доносять директору, і потім на конференції будуть говорити, що в такому-то класі така-то вчителька дозволяє дітям писати галунки і приносити в школу. А дома не фарбувала, або якщо фарбувала, то старалася, щоб ніяких слідів не залишалося, щоб ніхому на очі не попало. За це сварили і вплоть до звільнення з роботи. Це ж мистецтво, я дуже цю роботу люблю, а все життя не могла цим займаться.

— Мама писала писанки?

Л.С.: Мама писала, і пам'ятаю, що в піч ставила, щоб віск розтопив.

— Які фарби ви використовуєте?

Л.С.: Я товсту свічку мала. Топиться віск.

— Де ви берете орнамент?

Л.С.: Із журналів, а мамині не пам'ятаю. В мами простенькі були.

— Ви сказали за репертуар на олімпіади. Його треба було узгодити десь?

Л.С.: Обов'язково з комсомолом і з райкомом партії.

— Викреслювали багато пісень?

Л.С.: Українські пісні всі викреслювали, а особливо народні. Давай про комсомол, про партію.

— Це вплинуло на те, що діти не знали народних пісень?

Л.С.: Звичайно. Діти зовсім не вміли співати українських народних пісень.

— Як довго цей процес тривав?

Л.С.: Весь час. До війни олімпіад не було. Все було під контролем.

Дишлюк Євдокія Митрофанівна

— Як ви дівували?

Є.М.: А дівування нагадаю, яке було. Пухла була, як сльонка, оце було мені 17 год, то вже така як дівувать, то це од голоду, то в 32–му, в 33–му. Саме найхуже в 33–му, а потім уже в 34–му, то там вже якихось висівок виписали, а відкіля їх там привезли, а ми його з'їли, бо страшно голодні. А потім вже стало добре в якім це році: і булки вже й валяються даже і по дорозі, а то ж було, щоб кришечку знайти десь хліба. Ох, а на радгоспі як робили, і я робила, то це тоже там зварять тої юшки в черпаку і хліба по 200 грам із якоїсь віки, воно таке важке, шо його трошки. А тут ше таки в 33–му році і дощ поміг. Оце пообідать, шо там пообідали, не наїлися, тіки перебили голод, а тут уже нахмарило й дощ, і (?) не чіпають, уже йдіть додому. Їсти вдома нема нічого.

— То в 32–му році дівчата не збиралися?

Є.М.: Та ні.

— А в 34–му?

Є.М.: Та й в 34–му. Це вже в 35–му, 36–му, то вже дехто і заміж ішов.

— В 35–му, 34–му не було весіль?

Є.М.: Нє.

— В 32–му, 33–му?

Є.М.: Та Боже мій, куди там!

— А в 36–му дівчата збирались на вечірки?

Є.М.: Та нє, на вечорки нє, не збирались, то так десь удень пішли в клуб якийсь чи як там. Я не ходила, бо ми жили далеко від села, а ті то ходили.

— Чи влада нова будувала клуб?

Є.М.: Була церква, то ще сначала то вже ту церкву зняли, хрести та башні такі, найшовся такий, шо поліз за хрестом, вони якісь такі чи золоті такі чи серебряні, не знаю, жовті. Ну, а те все осталося, то там же велике помєщєніє, то то було на зерно, а то було вже й на клуб у тій церкві, а школу вже як строїли, бо й тоді, мабуть, була школа, була якась там, то вже й я ходила туди строїть, підносить кірпічі, вальки, тоді треба було таке з глини, то вже й я ходила туди робить.

Заєць Андрій Соломонович

— У 30–ті роки були весілля?

А.С.: І тоді женились люди, но вже, знаєте, воно не так.

— А в голод?

А.С.: Та в голод вони женились, заміж йшли в землю ото. Мерли люди.

— В 30–х роках весілля були коротші?

А.С.: Та вже совсім не таке було.

— Чи ще вечорниці були?

А.С.: Та вже всьо повідпадало. Тоді стало то там кіно, на спектаклі ходити.

— Чи ви ходили на вистави?

А.С.: Та шо, я ж жонат, куди я йтиму, воно мені не нужне. В мене дома свій спектакль єсть. Держав і дві корови, я ото держу, було в мене, то таке–то діло. Ні в кого не було. Приїжджає сєльсовєт голова, ганяє, здай одну корову, хоть продай, бо заберем у колхоз. Кажу: „Я наживав своїм трудом і не продам, продам, то продам, а не продам, так не продам, ви не маєте права забрати в мене". Бо в мене в 33–ім взято одну корову — вкрали, і таке, якби вийшов, то вбили б і мене, а то я не вийшов.

Медведенко Микола Іванович

— Як до бідних ставилися?

М.І.: Дуже скандалів не було. А чого? Бо тоді така система була така — живи, як хочеш. Не так як в колгоспі, як не виробив мінімуму — чого не виробив?

Палагнюк Марія Василівна

— Чи влада забороняла ці обряди?

М.В.: Наприклад, це ніби народний обряд на Андрея, то за це нічого не казали. Ну, а якшо колядки, щедрівки, хрестування... За посівання — ні. Але як хрестували, то визивали в школу і питали. Юстина Петрівна збере їх: „Ходив христувати? Ходив колядувати? Хто тебе туди посилав?" Починає читати мораль. Я, правда, ніколи цього не робила. В окупацію до мене приносили вечерю ці мої першокласники. Я не казала, шо не йдіть колядувати, просто мовчала.

Пособілова Олександра Іванівна

— Чому клуб не відкритий?

О.І.: Тому що люди вже так привикли, їх ніхто не заставляє, якщо немає кому з хором робить, може, і найшовся б хто, ну нема з ким. Немає молодьожі, старики уже не хотять. Закрито, цілий год нікого в клубі не було, а вони гроші получають. Так інтересно, район платить гроші. Вони відчитуються, що работають. А для чого?

Семеняка Наталія Григорівна

— На всіх кутках співали?

Н.Г.: Співали ж, гулять ходили. А як церковний хор, то збирались у церкві. А вже активісти організовували усіх дівчат під своє володіння. Туди ходили співать і ці революційні, всякі співали.

— За вашого дівування на кутку вашому співали?

Н.Г.: Співали, аякже. Весною веснянки співали кажне на своєму кутку.

. . . . . .

— А коли люди перестали співати?

Н.Г.: Після голодовки вже не збирались і не такі ради були. То було життєрадісні, а то вже ні.

. . . . . .

— Як у вас проходили досвітки?

Н.Г.: Ну, ходили ж хлопці, а хлопці вибирали дівчат, а дівчата хлопців. До хазяйки у хату ходили, каганець світив. Протів п'ятниці то вишиваєм, не можна ж прясти. Шуткували й казки розказували.

— Хто організовував?

Н.Г.: А хто ж, самі дівчата та хлопці. Як понаравилась дівчина, то ж тоді він і іде. Йосип був та каже: „Тебе ж за мене не віддадуть," — бо багато хлопців було, був бідний, а гарний співець був. А мій хазяїн як прийшов, то він вже і не пішов. Кажен вечор з Бурштина йде. А наші хлопці в Бурштин ідуть. Ходили так. Весело було, співали.

. . . . . .

— Чи ходили на досвітки після колективізації?

Н.Г.: Не ходили. Уже не пряли й не шили.

. . . . . .

Н.Г.: Усі співали на вулиці. Я любила і веснянки, і Великодні пісні, за руки брались, кругом церкви і по селу, співали пісень Великодніх. Після голодовки не стало дуже чуть.

Чорний Сава Іванович

— Співали люди вечорами?

С.І.: Співала молодіж, дівчата, хлопці, весело було.

— Які пісні співали?

С.І.: Я вже позабувався.

— А обрядові, такі, як щедрівки, колядки?

С.І.: Це було. Во врем'я празника співали щедрівки, колядки.

— Коли це зникло?

С.І.: І при колхозі, було, збираються. Особєнно як посівну кончать, то сделають вечір хароший: і співи, і танці, особенно вечірнє врем'я.

— Російські пісні співали?

С.І.: Частушки я за пісні не щітаю — баловство.

Чухліб Варвара Денисівна

— Весілля в 30–х роках були коротші, ніж раніше?

В.Д.: Канєшно, що коротші.

— А чому так?

В.Д.: Обряд міняють, бо як на цілий тиждень свадьбу робить, то багато треба мать. За що робить? Заколе порося, то на два дні, а тепер, мабуть, і в суботу немає, тільки в неділю.

— Якщо порівнювати, то перед голодом були кращі весілля?

В.Д.: Ну, канєшно. Тоді ж були веселіш, а тепер чка один день.

. . . . . .

— Коли більше співали і гуляли на вулиці?

В.Д.: До колгоспів.

— Як колгоспи стали, чи збиралась вулиця?

В.Д.: Потроху було, але не так вже.

ПІСЛЯМОВА

У 1993—1995 роках, коли проводилися польові дослідження до даного проекту, Україна перебувала у стані фінансової, особливо монетарної, кризи, з якої вона не змогла вийти аж до стабілізації національної валюти у 1996 році. Для більшості опитуваних літнього віку становище виглядало майже безнадійним. Вони вже пережили багато тяжких періодів (колективізацію, голод, війну, масові депортації певних груп населення, репресії проти родичів і друзів). Кожна з цих подій перевернула їхнє життя, зробила їх біднішими, ніж вони були перед тим, забрала від них членів родини. Після кожної кризи вони мали наново відбудовувати принаймні значну частину свого життя. Кожне лихо робило їхню культуру біднішою, чи принаймні залишало її у кризовому стані, а також зменшувало значення і сферу діяльності сільського громадянського суспільства. Кілька фінансових криз, що пройшли після проголошення Україною незалежності у 1991 році, вони сприймали як щось подібне до минулих катастроф. Чималі заощадження поглинула інфляція та зміна радянської валюти на українську. Їм не виплачували пенсію, або платили лише частину; їхнім дітям було важко знайти роботу, і вони (як і інші громадяни) не довіряли політикам своєї країни. Багато з них не мали грошей навіть для того, щоб купити хліба, і надії, що становище може незабаром змінитися.

Можливо, не менш важливим для їхньої ситуації виявився занепад культурного світу, в якому вони звикли жити. Він фактично розсипався, наче крихти черствого хліба. Селянську культуру часів їхньої молодості радянська влада знищила майже повністю, особливо під час колективізації та відразу після неї. У 90–ті роки розвалився порожній і одноманітний культурний світ радянської держави, до якого вона призвичаїлася після колективізації. Будинки культури (клуби) фактично перестали діяти в більшості регіонів: часом проводили концерти або танці, рідше показували кіно. Радянські свята у більшості місцевостей не відзначалися. Офіційна організація соціального світу українського соціалістичного села майже припинила існування. Старші покоління селян і далі очікували контролю і керівних вказівок від державних установ як щодо господарської, так і культурної сфери, чекали контролю, притаманного структурі, яка замінила селянську культуру доколективізаційного періоду. Без цього контролю більшість безпорадна і не могла подбати про себе. Люди просто не знали, як це робити. Вони постаріли, дуже втомилися, і труднощі виглядали для них, мабуть, як іще один хрест, який їм доводиться нести на собі.

Від колгоспної системи залишилася порожня шкарлупа. Молодь, яка ще залишилася в селах, намагалася втекти до міст. Ці явища я бачив у селах Харківщини, які відвідав у 1994

році: у деяких місцевостях уже практично не було людей молодших від п'ятдесятилітніх, за винятком хіба що дітей, яких батьки–городяни залишали на літо в селі з дідусями й бабусями. Хоча в деяких селах молодші люди орендували у колгоспі землі, щоб на них господарювати. Кількість землі, яку обробляли приватні господарі, була невеликою. Ще важливішим для даної книжки є те, що в приватному господарюванні уже не брали участь старші селяни, бо не мали сил. Розвал колгоспної системи став для них ще однією з тих катастроф, крізь які вони проходили на своєму життєвому шляху.

Отже, коріння кризи 90–х років у колгоспній системі та сільській культурі лежить у 30–х роках, в основних засадах запроваджуваної тоді соціалістичної аграрної та культурної політики. Ця політика вимагала жорсткого контролю над усіма аспектами господарчого й культурного життя. І в господарюванні, і в культурі цей контроль мав ті самі джерела і ті самі цілі. Коли ж у 90–х роках цей контроль послабився, на селі почалося безладдя. Значна частка сільського населення розгубилася, втратила віру в себе, виявилася нездатною ані відбудовувати сільське господарство, ані відроджувати українську культуру (якщо це і було можливо, адже від справжньої селянської культури вже залишилося мало). Який внесок могло зробити найстарше покоління селян, якщо вся спадщина, отримана ними при народженні (їхня культура, включаючи громадянське суспільство), була в них давно і брутально відібрана? А що могли дати представники наступних поколінь, які вже зжилися з ідеєю, що крадіжка — це нормальна річ, що представники влади можуть знищити їх у будь–який момент, що культура їхніх дідів та історія їхнього народу нічого не варті, бо в них немає „соціалістичного змісту", або тому, що вони „примітивні"? Руйнування селянської економіки завжди супроводжувалося руйнуванням селянської культури. Радикальні зміни в засобах виробництва призводять, як нам підказує здоровий глузд, до змін у способі життя людей. Але паралельна розбудова соціалістичного сільського господарства та соціалістичної культури не лише змінила господарче життя селян (для більшості з них у 30–40-ві роки настало значне погіршення), а й змінила всі їхні сподівання на майбутнє. Перекресливши усе їхнє старе життя, вона змусила їх прийняти чужу культуру та руйнування їхнього громадянського суспільства.

Радянська культура, яка розквітла в 50—60–ті роки, була вже зовсім відмінною від тієї, що існувала в українському селі до колективізації. Узагальнюючі висновки про „оселянення радянських міст" та подібні шаблонні фрази, які зустрічаються в багатьох дослідженнях, мають означати, зокрема, що існувала певна спадкоємність між культурою періоду до колективізації та повоєнного періоду. Я часто запитую себе: чи історики, політологи та журналісти в СРСР та на Заході, які користуються такими термінами й узагальненнями, говорили про ту саму країну, яку я бачив? Адже селянське життя до колективізації глибоко відрізнялося від колгоспного життя після 30–го року. Давня сільська культура мала складну будову, їй не було аналогів у радянській культурі. Очевидно, що нічого з цієї складності не перенеслося до радянських міст. Навпаки — цій складній культурі не дозволили там існувати. Хоч би які впливи приносили вчорашні селяни до радянських міст, це не була справжня селянська культура. Адже в часи, коли розгорнулася масова міграція із сіл до міст, ця культура була вже практично зруйнована. Вони приносили з собою хіба що спогади про щось втрачене, тіні забутих понять.

Неправильним є висновок, що селянське господарювання, яке було до колективізації, мусило бути зруйнованим задля індустріалізації країни, як це твердили багато дослідників радянської доби. Не існує „магічного кристала", крізь який можна бачити, що могло б бути,

якби не було колективізації. Однак деякі загальні зауваження мені видаються можливими. Не відомо, як реагували б дрібні сільські власники на розвиток індустріалізації, але не можна стверджувати, що вони не змогли б годувати населення країни. Навпаки, правдоподібно, вони б зробили це набагато ефективніше, ніж колгоспна система. Доказом цього є те, що навіть на своїх маленьких ділянках, які відміряла їм радянська влада, особливо в період післяхрущовських реформ, вони вирощували і продавали дуже високий відсоток усієї кількості продуктів, що існувала.

Також не можна стверджувати, що культура селян занепала би, якби не було колективізації. Елементи цієї культури та особи (такі як досвітки, веснянки, богомази та старці), а також релігійні інституції могли б адаптуватися до нових соціальних контекстів, якби держава спеціально не намагалася їх знищити. Ніхто не знає, що сталося б, якби дрібні сільські господарі з минулого й далі мали можливість жити і працювати на своїй землі та дотримуватися своїх культурних норм. Безперечно, їхня культура та суспільний лад змінилися б з часом, як це відбувається у всьому світі. Але так само немає сумніву, що вони не трансформувалися б у тоталітарну структуру 30–х років, яка змінила усе сільське господарство, породила масові жертви на селі, і зруйнувала більшість інституцій селянського громадянського суспільства.

Втім, подальші здогади про те, „що могло б бути, якби...", є цілком неісторичними, і така дискусія не для цієї книги.

Додаток 1

ДЖЕРЕЛА

Conquest, Robert.
1986 *The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror–Famine.* New York: Oxford University Press.

Fitzpatrick, Sheila.
1994 *Stalin's Peasants. Resistance & Survival in the Russian Village After Collectivization.* New York: Oxford University Press.

Harris, Marvin
1979 "Theoretical Principles of Cultural Materialism." *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture.* New York: Random House, 46-50.

Jackowski, Aleksander
1979 "Folk Art - Relic or Living Value?" in Stanisław Mossakowski, ed. *Polish Art Studies 1* (Studies in Art Theory). Wrocław: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich and Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 161-177.

Lewin, Moshe
1968 *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization.* London: George Allen and Unwin.

Mace, James E. and Leonid Heretz, eds.
1990 *Oral History Project. Investigation of the Ukrainian Famine.* Washington, DC: United States Goverment Printing Office.

Mitrany, David
1951 *Marx Against the Peasant. A Study in Social Dogmatism.* Chapel Hill: Collier Books.

Noll, William
1994 "Cultural Contact Through Music Institutions in Ukrainian Lands, 1920-1948," in Margaret Kartomi and Stephen Blum, eds. *Musical Cultures in Contact: Convergences and Collisions,* (Australian Studies in the History, Philosophy and Social Studies of Music, 2). Sydney: Currency Press, 204-219.

Nyrkowski, Stanisław
1977 Karnawał dziadowski. Pieśni wędrownych śpiewaków (XIX - XX w.). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Oakeshott, Michael
1975 *On Human Conduct.* Oxford: Clarendon Press.

1991 *Rationalism in Politics and Other Essays.* Indianapolis: Liberty Press.

Pipes, Richard
1974 *Russia Under the Old Regime.* New York: Charles Scribner and Sons.

Polanyi, Karl
1944 *The Great Transformation.* New York: Rinehart.

Popkin, Samuel L.
1979 *The Rational Peasant.* Berkeley: University of California Press.

Powell, John D
1972 "On Defining Peasants and Peasant Society." *Peasant Studies Newsletter* 1/3:94-99.

Radziejowski, J.
1980 "Collectivization in Ukraine in Light of Soviet Historiography." *Journal of Ukrainian Studies* 5:3-17.

Redfield, Robert
1956 *Peasant Society and Culture.* Chicago: University of Chicago Press.

Semyonova Tian-Shanskaia, Olga
1993 *Village Life in Late Tsarist Russia.* David L. Ransel, ed. Bloomington: Indiana Universtiy Press.

Scott, Jim
1976 *The Moral Economy of the Peasant.* New Haven: Yale University Press.

1978 "Some Notes on Post-Peasant Society." *Peasant Studies Newsletter* 7/3:147-54.

Serbyn, Roman and Bohdan Krawchenko
1986 *Famine in Ukraine, 1932-1933.* Englewood: Libraries Unlimited.

Skinner, William G.
1964 "Marketing and Social Structure in Rural China." *Journal of Asian Studies* 24/1:3-43.

Solomon, Susan Gross
1984 "Rural Scholars and the Cultural Revolution," in Sheila Fitzpatrick, ed. *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931.* Bloomington: Indiana University Press.

Wolf, Eric
1966 *Peasants.* Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

Антирелігійний
1938 „Антирелігійний пожовтневий гумор і сатира". Український фольклор 5/6:5-114.

Базелевич, Г.
1853 „Местечко Александровка, Черниговской губернии Сосницкаго уезда". Етнографический сборник 1:313-336.

Безсонов, П.
1861-1864 Калеки перехожие. Сборник стихов и исследований. Москва (шість томів).

Борисенко, Валентина
1988 Весільні обряди та звичаї на Україні. Київ.

Відчит
1927 Відчит Шевченківського округового виконавчого комітету за 1925-1926 рік. Округовому з'їздові Рад Шевченківщини. Черкаси.

Дожовтневі
1938 „Дожовтневі антирелігійні пісні та частушки". Український фольклор 2:123-134.

Економічний
1926 Економічний нарис Черкащини. Черкаси.

Енциклопедія
1938 „Енциклопедія по збиранно зразків антирелігійного фольклору". Український фольклор 2:155.

Гнатюк, Володимир, ред.
1919 „Українські весільні обряди і звичаї". Матеріали до української етнології 19/20:1-193.

Голод
1990 Голод 1932-33 років на Україні. Очима істориків, мовою документів. Київ.

Голодомор
1995 Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Київ.

Горленко, В. П.
1884 „Кобзари и лирники". Киевская старина 12:639-659.

Господарство
1926 Господарство Київщини, том 1. Київ.

Гриша, О.
1899 „Весілля у Гадяцькому пов. у Полтавщині". Матеріяли до українсько-руської етнольогії 1:111-156.

Гуманська
1926 Гуманська округа. Матеріали до опису УРСР. Харків.

Зубанич, Федір, ред.
1998 Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. Київ.

Калініченко, В.В.
1991 Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929 роки). Харків.

Колесса, Філярет
1983 Українська усна словесність. Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій Альбертський Університет [друковано вперше у Львові в 1938 р.]

Коломийченко, П.
1918а „Різдвяні обряди і звичаї в Чернігівщині". Матеріали до української етнології 18:142-154.

1918б „Сільські забави в Чернігівщині". Матеріали до української етнології 18:123-141.

1919 „Весілля в селі Прохорах, Борзенського повіту Чернігівської губернії". Матеріали до української етнології 19-20:81-118.

Копержинський, Кость
1929 „Календар народньої обрядовости новорічного циклу (з історії новорічного циклу обрядовости)". Первісне громадянство та його пережитки на Україні 3:14-98.

Корнієнко, Микола
1997 „Деякі аспекти побутування домашніх промислів та ремесел на Черкащині в 1920-40 роки". Родовід 16:93-103.

Кримський, Агатангел
1928 Звенигородщина (з погляду етнографічного та діялектологічного). Частина 1. Побутово-фольклорні тексти. Київ.

Кульчицький, С.В., ред.
1993 Колективізація і голод на Україні, 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. Київ.

Ландо, Л.
1930 Нарис народнього господарства Шевченківщини. Черкаси.

Литвинова-Бартош, П.
1900 „Весільні обряди і звичаї в с, Землянці, в Чернігівщині". Матеріали до українсько-руської етнології 3:70-173.

Лихач, Лідія та Микола Корнієнко
1993 „Символіко-ритуальна функція 'богів'". Родовід 5:46-58.

Маслов, С.
1902 „Лирники Полтавской и Черниговской губернии". Сборник харьковского историко-филологического общества 13:217-226.

Нолл, Вільям
1993а „Паралельна культура в Україні у період сталінізму". Родовід 5:37-41.

1993б „Моральний авторитет та суспільна роль сліпих бардів в Україні". Родовід 6:16-26.

1994 „Роль жінок в музичному житті українського села". Родовід 9:36-43.

Полоцький, О.
1931 „Рекомендований список музичних творів до Всеукраїнської музичної олімпіади". Музику на фронт соціалістичного будівництва (перша Всеукраїнська музична олімпіада) - Бюлетень, Ч.2:6.

Пошивайло, Олесь.
1993 Українське гончарство. Науковий збірник за минулі літа. Книга 1. Київ.

Рекомендований
1934 „Рекомендований музичний репертуар до Всеукраїнської олімпіади самодіяльного мистецтва". Радянська музика 2/3:53-56.

Рипецький, Олекса
1918 „Парубочі і дівочі звичаї в селі Андріяшівці Лохвицького повіту на Полтавщині". Матеріали до української етнології 18:155-169.

Табачник, Дмитро і Віктор Погребняк
1989 „'Ворог народу' і його компанія". Соціалістична культура 11:10-13.

Чепелєв, В.І., О.Г. Миронюк
1979 „Пропаганда музичного мистецтва сільськими культурно-освітніми закладами України в 20-30 роках". Народна творчість та етнографія 5:32.

Шевчук, Г.М.
1963 Культурне будівництво на Україні в 1921-1925 роках. Київ.

Шубравська, М. М. і О. А. Правдюк, ред.
1970 Весілля (два томи). Київ.

Харків, Володимир
1932 Музичний побут робітників Сталінщини, ІМФЕ, ф.6-2, од. зб. 23(б) - арк. 3-6.

Хвиля, Андрій.
1937 „Розквіт української народної творчості". Український фольклор 1:29-30.

Додаток 2

Таблиця І: Економічна діяльність до колективізації

Я не включив до таблиці інформацію про худобу і реманент. Також не включив інформацію про ткацтво і вишивку, якими займалися майже всі сільські дівчата, за винятком тих випадків, коли це був спосіб заробітку. Колонка „Інша робота" стосується будь-якого члена сім'ї.

В колонці „Землеробство": якщо опитувані вживали термін „гектар", я подаю розміри в гектарах, якщо термін „десятина", розміри у десятинах. Земля, одержана за нових соціальних і економічних стосунків, що існували між 1917 і 1921 роками, має позначення — (1917). Якщо земля була куплена — (1917) [куплено].

Опитувані	**Регіон**	**Землеробство**	**Продаж і купівля на базарі**	**Інша робота в сім'ї**
1	2	3	4	5
Андрієнко П. Є.	Харківщина	так	продаж: яйця, кури	
Барбазюк Т. В.	Вінниччина	3 десятини		наймали собі
Безродня Г. З.	Полтавщина	так		кравець
Бібік І. І.	Чернігівщина	так	продаж: гриби, вівці, вовна	ні
Брюховецький Я. М.	Черкащина	25 соток		гончар
Булах М. А.	Полтавщина	так	продаж: жито, пшениця телята, корови, воли; купівля: чоботи, різна худоба	
Бугай Н. М.	Харківщина	так	продаж: сливи, яблука	
Бугайова Г. Ю.	Харківщина	так	продаж: збіжжя	швець, бондар
Вовкогон Г. К.	Черкащина	4 га	продаж: вівці, фрукти, гончарні вироби	гончар
Вовкогон І. Т.	Черкащина	6 га		гончар

1	2	3	4	5
Войтенкова М. П.	Харківщина	3/4 га (1917) [куплено]		праця на панському полі
Гончаренко Г. П.	Харківщина	10 десятин	продаж: фрукти, риба	млин
Грицина М. Ф.	Сумщина	так	продаж: кури	
Грушівська С. Т.	Черкащина	„мало землі, великий сад"	продаж: сливи, яблука, вишні	млин
Демченко М. М.	Сумщина	3 га		пасіка —17 вуликів
Дишлюк Є. М.	Черкащина	6 га (1917)	продаж: жито купівля: цукор	
Джирма А. Я.	Черкащина	так	продаж: картопля, телята, свині	гончар
Доценко А. Г.	Сумщина	так	продаж: збіжжя, телята	швець, кравець
Дяченко М. Я.	Черкащина	до десятини	продаж: фрукти, риба	ні
Єщенко М. О.	Чернігівщина	так	продаж: картопля, цибуля, молоко	
Заєць А. С.	Харківщина	так	продаж: фрукти	виготовлення вербових ночов, продаж глини гончарям
Зборовський Я. М.	Черкащина	2 1/2 десятини	продаж: телята, порося га	ні
Зеленецька Ф. С.	Вінниччина	7 га 9 га (1917)		
Зоря К. К.	Харківщина	7 га		гончар

1	2	3	4	5
Іванченко М. Г.	Черкащина	5 га, сад окремо	продаж: збіжжя, поросята	пасіка
Ігнатенко М. Є.	Черкащина	3 га	продаж і купівля: худоба (бики)	
Ільченко В. І.	Вінниччина	12 десятин	продаж: свині; сушені сливи, груші, яблука;	
Кийко Є. І.	Полтавщина	2 га (1917) [куплено у пана]		
Козуб Т. С.	Черкащина	так	продаж: збіжжя, свині	бондар, тесля
Кравченко Н. С.	Сумщина	1 1/2 га (1917)	буряки	
Кравченко Ф. Й.	Харківщина	5 га		ткач
Кривоніс К. Г.	Сумщина	1/2 га (1917)		батько — слюсар на заводі; мати займалася землеробством
Кривченко О. Я.	Полтавщина	так	продаж: корови	ні
Кузьменко Д. Й.	Харківщина	так	продаж: сливи	швець
Лабаєва Є. Ф.	Вінниччина	так		вироблення кожухів
Лісаченко Д. Д.	Харківщина	10 соток		рибальство; батько працював на фабриці, мати шила
Лотош-Дятленко І. В.	Сумщина	так	продаж: овочі	коваль; також виточував дерев'яні ложки; рибальство
Любичанківська П. І.	Вінниччина	4 га	продаж: пшениця купівля: сіль, сало	

1	2	3	4	5
Масло М. П.	Черкащина	так	продаж: вишні	
Мушинський І. С.	Черкащина	так		на замовлення тче рушники та скатерки
Однорог О. В.	Черкащина	так	продаж: буряки, масло	„до революції в лавці торгував"
Оклей А. П.	Харківщина	так		богомаз
Олійник В. Т.	Черкащина	так		швець
Осадча У. Ю.	Черкащина	так	продаж: кури, яйця, вишні	ні
Палагнюк М. В.	Вінниччина	3 га	продаж: яблука, мед, часник, горіхи	ні
Пасічник Л. А.	Полтавщина	так		батько — тесля,
Пивовар В. І.	Полтавщина	город, сад		ходив у найми
Поджара Г. З.	Черкащина	так		коваль
Пономаренко М. Ф.	Черкащина	так	продаж: риба	рибальство
Пособілова О. І.	Черкащина	так	продаж: вівці, свині	колісник, бондар
Рогова М. Г.	Полтавщина	так		батько — швець мати — наймичка
Роман І. С.	Полтавщина	так	продаж: телята	ні
Рясна Г. І.	Черкащина	10 га	продаж: старі воли, зерно купівля: молоді воли	продавав буряки заводу

1	2	3	4	5
Салієнко Т. П.	Харківщина	44 десятини	продаж: пшениця, жито, яблука, груші	———
Семеняка Н. Г.	Черкащина	7 десятин	продаж: зерно	
Сологуб І. К.	Харківщина	так		швець, тесля, возив нафту
Стрілков О. І.	Полтавщина	так	продаж: фрукти	бондар
Ткаченко А. Ю.	Черкащина	1 1/2 га		
Трохименко Ф. Ф.	Сумщина	5-6 гектарів	продаж: збіжжя, солома	ні
Удовиченко І. К.	Черкащина	півтора гектари		ткач
Цап М. Л.	Черкащина	так	продаж: дрова, риба	швець, млин
Чорний С. І.	Сумщина	1 1/2 дес., сад; 4 дес. (1917)	[урожай тільки для сім'ї]	завод (виготовл. цеглу); взимку — лісник
Чуб Ф. О.	Черкащина	2 га	продаж: свині, але небагато	швець (на машинці); мав учнів
Чухліб В. Д.	Черкащина	3 1/2 десятини	продаж: цибуля, хрін	продавець буряків заводу; тесля; мав лавку в селі (м'ясну)
Яремака К. К.	Черкащина	3 десятини	продаж: телята, вівці	тесля, пічник

Таблиця II: Заробіток з найманої праці до колективізації

Опитувані	**Регіон**	**Група**	**Робота**	**Заробіток**	**Період роботи**
Безкоровайна П. М.	Черкащина	у пана	на буряках	45–50 коп. у день	сезон
Біла М. О.	Вінниччина	у пана	?	5 крб. на місяць	сезон
Грушівська С. Т.	Черкащина	у пана	на буряках	10–15 коп. у день	сезон
Ігнатенко М. Є.	Черкащина	у німців	?	40 крб. за сезон	сезон
Мушинський І. С.	Черкащина	у пана	у полі	7.5 крб. на місяць	сезон
Надежа М. М.	Харківщина	у пана	у полі	7 крб. на місяць	сезон
Ничипоренко М. С.	Черкащина	?	випасання худоби, догляд за дітьми	20 пудів хліба на рік	цілий рік
Павліченко А. Г.	Черкащина	у хазяїна?	випасання худоби	15 крб. за рік	цілий рік
Смола П. Ф.	Полтавщина	у євреїв	носити воду, мити посуд, прибирати у хаті	6–7 крб. на місяць	?
Смола П. Ф.	Полтавщина	у пана	випасання худоби	100 крб. за три місяці[?]	сезон

Таблиця III: Економічна діяльність після колективізації

Опитувані	Сільське господарство та продаж на базарі	Домашні виробництва, інші примітки
1	2	3
Безродня Г. З.		батько працював кравцем у колгоспній артілі, дочка робила рушники
Бібік І. І.	продаж: сушена риба	
Брюховецький Я. М.		перестав працювати гончарем через високі податки
Вовкогон Г. К.		перестав працювати гончарем через високі податки
Воропай С. І.		шив в артілі
Грушівська С. Т.	продаж: солоні огірки, овочі	млин конфісковано
Дудник М. О.	продаж: борошно, зерно, яйця	
Дяченко М. А.		робили полотно; „жили, в основному, із садків"
Єщенко М. О.	продавали менше	
Зборовський Я. М.	1930-ті роки: перестав продавати на базарі; після війни почав знову	
Ільченко В. І.	репресований за те, що продавав груші на базарі	
Козуб Т. С.		бондар (переважно діжки)
Кривченко О. Я.	не продав нічого після голоду	

1	2	3
Лисенко А.		кравчиня для харків'ян
Лотош-Дятленко І. В.	продаж: овочі	колгосп конфіскував ковальську майстерню
Медведенко М. І.	продаж: цибуля на віддалених базарах	
Мушинський І. С.		перестав ткати
Нехай М. М.	продаж: картопля, буряки, огірки купівля: цукор	продовжив роботу теслі у колгоспі
Оклей А. П.		богомаз репресований
Поджара Г. З.		батько — коваль (помер від голоду)
Полудень Є. Г.		перестав працювати гончарем через високі податки
Рясна Г. І.	продаж: кури, яйця, крохмаль	
Стрілков О. І.	перестав продавати через високі податки на фруктові дерева	
Удовиченко І. К.		продовжив роботу ткача
Чуб Ф. О.	фруктовий сад знищено	перестав шити, бо мав працювати в колгоспі
Чухліб В. Д.	перестав торгувати у лавці	
Яремака К. К.		батько (тесля, пічник) помер у 1934 р.

Додаток 3

ТКАЦТВО

Фрагмент інтерв'ю з Яремакою Катериною Купріянівною* (редакція Миколи Корнієнка)

Полотно як робили, то сіяли коноплі, льон, побільше коноплі. Коноплі сіяли десь на Юрія, то як потепліє. Як весна, тепло, то і сіють. Все посадять, а коноплі трошки пізніше сіють. В колгоспі сіяли раніше. Для коноплів шукали найкраще місце. А в колгоспі вже як сіяли на степу, то сіяли, де прийдеться, сорт був такий, що росли добре. Сіяли, де прийдеться, але щоб найкраще місце було. Якщо на степу сіяли (на своїй землі), то сіяли по балках, гною навозили. Місце, де сіяли коноплі, називалося підмет. На тому місці після конопель росло все гарно. Коноплі посіяли, і вони ростуть. Потім плоскінь одділялася, її вибирали. Плоскінь виділяється, в неї зерна немає, тільки такий дрібненький жовто-білий цвіт. Таке стебло з жовтим цвітом — плоскінь, матірка із зерном.

Плоскінь знали, коли вибирати, з неї прядиво дуже гарне. Плоскінь вибирали до жнив, а коли жнива, дивилися на погоду. Матірку вибирали, як дозріє зерно. Матірка була на полотно поганіша. Горстка — це в'язали отакі снопики. Тоді їх пооббивали від цвіту, а як зерно, то обмолочували. Після цього їх мочили.

Мочили в болоті, на річці. Знали, скільки його мочить. Воно показує, як тепла вода, скоріше вимокне. Як холодна — довше. Як витягнеш там трошки з води, з помита (вода). Витягнеш, просушиш, то як одстає прядиво од костриці, то потрібно витягати. Висушувати хто додому забирав, хто сушив там при воді, бо воно мокре, важке тягнути додому. Там висушували, а тоді воно легусіньке, то і на в'язці можна перенести. Складали потім. Як клали мочити, то стоїш у воді. Вода була і під плечі, і менше, як який год. Як сухий год, то води менше. Ото кладеш, кладеш і кладеш помит той. Наклав, а тоді мулом прикидаєш. Буває, прикладали чимось важким. Воно як умокне, то вже не так спливає, але однак підходить наверх, то тею землею побільше прикидаю. Виполоскали, згорнули цю землю, пополоскали гарно, потім витягли на берег, розставили горстки оці. Так внизу його розпатреш і розставиш, і воно сохне. Вимочувать коноплі старалися, поки тепла вода, а тіпать покидається воно, поки сухіше.

На Семена Стовпника це вже потіпані коноплі. Після Семена ще ходять по заробітках, по буряках. Картоплю десь там вибирають, гречку пізно молотять. Але, насамперед, після Семена по економіях на буряки.

На Усікновеніє, що перед Семеном, починають їхати, кому далеко, а на Семена вже копають. Вручну копають, скотом возять. Щоб на Семена „женили каганця", не замітю. Як приїздили з економії від буряків, то сідали прясти. Це далеко після Покрови. А взагалі, коли де кончать, були економії, що кінчали раніше. Були, що пізніше.

Починали прясти перед Пилипівкою, і всю зиму. Спочатку коноплі били на бетельні, тоді на терлицю терли. На бетельню били, щоб вже прядиво було, воно ж солома, стебло. На бетельні перебивали стебло. А як на терлицю ще побити, то костриця вже зовсім

* Порівняйте з описом Шпак–Смолінської Анастасії Варфоломіївни (розділ IV).

вичешеться. А тоді ще м'яли ногами. Це найтрудніше було, ой, не хотілось, трудно було. Воно не давалось. Стає сім'я, і всі мнуть. Тоді помнуть, на дворі повитріпують його. Бере рогач і йде на двір і об рогачилно витріпує його. А тоді вже мичуть мички. На бетельню і на терлицю били годинного дня, коли сухо і ясно. Били на дворі, бо іначе буде курявища. Як витріпали на дворі, намикали на гребінь прядиво. А гребінка менша, то тоді вже тою гребінкою чешуть та на той гребінь, зробиться, як шовк. А то, що остається, це вже вал.

Пряли прядиво з гребеня, а з кужеля пряли вал. І колись пряли на веретено саму тонку пряжу. На веретено — це дуже довго, а на прядку швидше. З кужеля вал пряли, вовну пряли, на кужель надівалася куделя, прив'язували до кужеля. І пасе з тим кужелем, і де тіки вдобно, тоді і там, не гуляли тоді ніколи. Снопи возять, примерно, з степу. Оце класти жінка їде. То жінка, якщо їде ще туди, сидить на возі, смиче і щось круте. А назад — накладе снопів, де рівний шлях, іде за возом і на ходу пряде. А кужель стремить у снопах. До всього приспособлялися люди.

Починок — це те, що на веретено напряде вона та крутить на починок. Починки потім на мотовило, таке було мотовило. А тоді з того мотовила щитають, стіки це вона напряде пасом. Мотовило — це така палиця з рогачиками і перекладиною, і на ті рогачики — це раз на той бік, раз на той бік мотали. А тоді на що треба, а тоді ж скидають, це вже зна вона, скільки напряла пасом. І скільки на що треба.

Чисниця — три нитки. Пасмо — 10 чисниць, 30 ниток. І вона ж оце снує. Примерно вал, моташка — 5 пасем — це моташка. А півміток — це тонка пряжа, це 20 пасем. А десяток — 10 пасем, ткалася десятка.

Як оце вона 20 пасем чи 5, скільки там треба, намотає, то вона скида. Перев'язує тут, де оце рогачик, перев'язує, щоб воно не запуталось. Перев'язує мотузочком. Тут вона глядить, чина звалися, скидає. І так скрутне оце, як скине з перекладини, отут трохи скрутне. А тоді скрутне і положе акуратно. Воно було все так дуже браво. І цей півміток лежить.

Якщо вона напряла 5 півміток, то це буде 20 аршин полотна. А якщо на локті считати, то буде 25 локтей. Аршин більший за лікоть. Лікоть — мотали від ліктя і через долоню. 20 аршин, то це 5 півмітків. А як 10 півмітків, то буде 50 ліктів або 40 аршин. Такі шматки, які зарублювали, а потім білили.

Цих півмітків наскладали, скільки потрібно, а потім прать. Намочать, помнуть у ногах. Намочили в тепленькій воді, така, щоб літня, а тоді помнуть у ногах, щоб зола краще бралася. Тоді у такий старенький мішок самотканий. В такий мішок тісненько складе, а у печі вода гріється, кип'яток, і ллє вона, знає, скільки води влити в цей мішок. А тоді на такі дощечки та в піч. Вже як нагорить у печі добре, та вигребуть жар, та накриє гончіркою негодною, мокрою, щоб не висох цей мішок і не згоріла ця пряжа. Ця ж вода стікала наниз на черінь. Оце так і золили. А тоді у воді виперуть, виколотять, посохне воно.

Прали півмітки у шапликах, а хто живе біля річки — в річці. Найкраще було на річці.

Чина — це те, що зв'язано на мотовилі. Їх постійно потрібно глядіти. Чи попелом пересипає ті чина, щоб не заплутались, це ж пряжа. Тоді так пряжа випереться, куди ваше діло. А тоді вішали і сушили. А тоді такі витушки були, на витушки і на клубки.

Витушка — триножки, півміток на качки надівають, в двойному повинна лежати пряжа. Качки були на дерев'яних перекладинах. То тоді мотають на ці клубки. Вона знає, скільки в неї вже клубків. Тоді снивниці такі, що ставлять від стелі і до долу.

З клубків снували. Оснували, перев'язали ті чина, оп'ять же тоже глядять. Тоді на

верстат накидали. Основу з снивниці знімали таким чином, що вона стала схожа на цеп. А тоді така паличка у навій кладеться і вона, та паличка, приштрикується, щоб вона не вилізла.

А тоді вже шинки закладаються в чина, уже як кончиться навіртування. Перед тим на ритки накидали.

Ритки були на рядна і на полотно. На ритки клали парки — дві нитки, чотири нитки, якщо треба, то і більше положить (між зубчики на ритках). Парки — пряжа так звалася, яку клали між зубчиками ритки. Беру ж я ці чина і беру скраю, з цієї петлі беру по парці. А воно на оцих чинах тут парки одділяються. Тоді я кладу — чи їх дві треба, чи їх більше. Оце розкидала на ритки, а тоді одне держить основу, а друге сидить за ритками, а третє крутить навій, щоб накручувалася оця пряжа. Оце втрьох треба. А тоді як навертиться основа на навій, а тоді вже чіпляється це начиння і начинає тоді набирать, якщо нове начиння. А якщо вже ткалося, то присукується. Набирається ключкою, виструганою з міцного дерева. В начинні петлі — одна кобилка зветься, іще якось. Їх чотири шохти звалося, на полотно. А тоді ж воно ото набирається тею ключкою. Начиння — вісім паличок. Між ними нитки, всередині на цих нитках вічка. А так коліщата такі вгорі, що ці шохти висіли. Кожна ця шохтина до підніжки прив'язувалася. В блят протягували по парці (парі) ниток коротенькою ключкою. Та ключка, що в начиння — довга, бо шохт від шохта отако, а їх чотири. Начиння в'язали на станочку, сам дід зробив. Я в'язала, дід мене вчив. Станок цей не складний. Начиння мало хто в'язав, бо воно не часто нужне. Начиння було на рядно, на мішки, на полотно. Начиння були і на рушники валові. Начиння зберігали побільше на сволоках, щоб миші не їли.

Бляти з очерету в'язали. Приносили чоловікові пряжу, очерет він сам знайде і зв'яже який треба. Верстати самі робили. Були такі майстри. Робили з міцного дерева. Зубчате колесо на верстаті — трибок. Вали — навої. Перша перекладина, де йшло полотно — штак. По боках стоять коні. Жабка тримає зубчате колесо. Палиці, які тримали начиння, називалися жердки. Ззаді верстата висіла душа — дерев'язний брусок, і там ключечка і мотузок, і вона тримає шинки, котрі держать чина. Душа держала шинки, щоб вона трималася, де потрібно, не була розпутня, порядок знала. Щоб нитками основи не заламувалися тростки у бляту, полотно розпирали паличкою з цвяшками на кінці. Нитки основи шліхтували. Шліхтували побільше відваром мнятого пшона, бо скоріше сохне (висохне). Щітки такі були спеціальні, хто робив із околоту, а хто із свинячої щетини.

Дергальних щіток не було. Як полотно витчуть, поріжуть на шматки (20 аршин чи більше), тоді умочають у воду і білять на траві.

Полотно вибивали праниками з дерева. Вибивали, щоб скоріш білилося. Полотно в жлуктах пересипали попелом і золили, поливали кип'ятком. А тоді ж у шаплик у воду. Полотно золили не часто, золили полотно тоді, коли воно робиться синювате. А як жовтувате, то добре, золити не треба. Як жовтувате полотно, то воно вид дає кращий і лучше білиться. Ряден мало робила, але робила. Скатерки робили худолііївські. На замовлення як робили, то платили тільки за те, що виткала (за роботу). Платили, чим уже договорилася. З полотна шили сорочки, спідниці, штани. А з вовни овечої зимню одежу.

Сукно ткали самі. Вперед постригуть вівці. Вівці стригли, як уже брало тепло. Була пословиця: „До Миколая не сій гречки і не стрижи овечки". Постригуть овечки, а тоді парять вовну в шапликах. Посушать її і поскубуть. А попарять, то сірку повимивають, порозвішують на жердках, воно посохне. Тоді вже починають скубти, як оброблять ту вовну. Руками спершу скубли, а тоді ще й на цей гребінь, чухрали, щоб вона вузлувата не була. На гребень вже її брали, розчісували. Намикали на гребінь — і на цей бік і на цей бік. А потім береш і відкидаєш, поки не стане нічого. А що останеться поганеньке, то вона його одкине.

Додаток 4

СПИСОК ФОТОКАРТОК

Умовні скорочення
В. Н. = Вільям Нолл
Л. Л. = Лідія Лихач
ЦДУІК = Центр досліджень усної історії та культури
КМБНХМУ = Колекція М. Біляшівського (Національний Художній Музей України)
ІМФЕ = Інститут Мистецтвознавства, Фольклористики та Етнології (НАНУ)

Фото опитуваних	**Фотограф або місцезнаходження картки**
Андрієнко П. Є.	В. Н.
Андрієнко П. Є. і його дружина Рябуха А. І	В. Н.
Бондаренко Є. П.	В. Н.
Бугай І. І.	В. Н.
Бугайова Г. Ю.	В. Н.
Вовкогон І. Т.	ЦДУІК
Войтенкова М. П.	В. Н.
Воропай С. І. і її чоловік Ігнатюк І. М.	В. Н.
Гатько Ф. Ю.	В. Н.
Гончаренко Г. П.	В. Н.
Грушівська С. Т.	В. Н.
Дем'яненко І. Є.	ЦДУІК
Дишлюк Є. М.	В. Н.
Дудник Д. Ф.	ЦДУІК
Заєць А. С.	В. Н.
Зайченко Н. Г.	В. Н.
Затирка М. С.	ЦДУІК
Зашаловська Є. Ф.	В. Н.
Зоря К. К.	В. Н.
Іванченко М. Г.	В. Н.
Ігнатенко М. Є.	В. Н.
Йоненко С. Х.	ЦДУІК
Каракай Ф. Т.	ЦДУІК
Кириченко О. П.	ЦДУІК
Козуб Т. С.	ЦДУІК
Кравченко Ф. Й.	В. Н.
Кузьменко Д. Й.	В. Н.
Лазаренко Г. Д.	ЦДУІК
Марченко О. Ф.	В. Н.
Надежа М. М.	В. Н.
Надежа М. М., його дружина і внучка	В. Н.
Овчаренко А. І.	В. Н.

Овчаренко М. Я.	В. Н.
Оклей А. П.	В. Н.
Оклей М. І. і її чоловік Оклей А. П.	В. Н.
Олійник В. Т.	В. Н.
Перепелиця О. С.	В. Н.
Поліщук В.	В. Н.
Пособілова О. І.	В. Н.
Потапенко М. Т.	В. Н.
Романчук Т. С.	В. Н.
Рябуха А. І.	В. Н.
Рясна Г. І.	В. Н.
Рясна Г. І.	Л. Л.
Салієнко Т. П.	В. Н.
Сокирко М. П.	В. Н.
Сокирко М. П.	Л. Л.
Сологуб І. К.	В. Н.
Співакіна Н. М. і її дочка	В. Н.
Старікова М. М.	В. Н.
Ткаченко А. Ю.	В. Н.
Удовиченко І. К.	В. Н.
Філатов А. Ф.	В. Н.
невідома колгоспниця	В. Н.

Інші фото	**Фотограф або місцезнаходження картки**
Активісти, 1929-30 рр.	ЦДУІК
Артіль вирушає на сівбу, 1930–ті роки	ЦДУІК
Бесараб і сім'я, 1930-ті роки	ЦДУІК
Богомаз, поч. XX ст.	КМБНХМУ
Будівництво в колгоспі, 1930-ті роки	ЦДУІК
Весілля Брюховецького Я. М., 1950-ті роки	ЦДУІК
Весілля Вовкогона Г. К., 1931 р.	ЦДУІК
Весілля Охріменка І. Т., 1950-ті роки	ЦДУІК
Вечір у клубі, 1924 р.	ЦДУІК
Вуличні строї, 1920-ті роки	ЦДУІК
Гончар. Окружна (рік невідомий)	ЦДУІК
Гончарі, 1920-ті роки	ЦДУІК
Гончарі, 1950-ті роки	ЦДУІК
Гончарні вироби (батька К. К. Зорі)	В. Н.
Група колядниць, 1950–ті роки	ЦДУІК
Два лірники з поводирем, поч. XX ст.	КМБНХМУ
Капела ім. Шевченка, 1930 р.	ЦДУІК
Керівник хору Сокирко М. П., 1967 р.	ЦДУІК
Кобзар Єгор Мовчан, 1930-ті роки	ІМФЕ

Курс НАРКОМОСу, 1936 р.	ЦДУІК
Ліра	ІМФЕ
Молотьба в колгоспі, 1930 р.	ЦДУІК
Музиканти на весіллі, 1950-ті роки	ЦДУІК
Перебудова церкви на клуб, 1930 р.	ЦДУІК
Перебудова церкви на клуб, 1937 р.	ЦДУІК
Перша посівна бригада, 1930 р.	ЦДУІК
Похорон, 1940-ті роки	ЦДУІК
Похорон, 1941 р.	ЦДУІК
Похорон, 1965 р.	ЦДУІК
Селяни, 1920-ті роки	ЦДУІК
Семінар . . . ясел, 1956 р.	ЦДУІК
Сім'я Білоуса Петра, близько 1914 року	ЦДУІК
Сім'я Кондратенко, 1920-ті роки	ЦДУІК
Суцільна колективізація, 1929-30 рр.	ЦДУІК
Старець з поводирем, поч. XX ст.	КМБНХМУ
Старчихи з поводирем, 1850-ті роки	фоторепродукція із Безсонова 1861
Струнний оркестр с. Гусакове, 1930-ті роки	ЦДУІК
Струнний оркестр с. Мошни, 1930-ті роки	ЦДУІК
Учасники постанови драми, 1930-ті роки	ЦДУІК
Церковний хор, 20-ті роки	ЦДУІК
Чучупака Гараська, кравець (і інші), 1912 р.	ЦДУІК
Хата-читальня, 1920-ті роки	ЦДУІК
Хоровий колектив артілі, 1920-ті роки	ЦДУІК

Додаток 5

СПИСОК ОПИТУВАНИХ

Прізвище, ім'я та по батькові	р.н.	регіон	село, район	опитувач
Андрієнко Павло Євтухович (з дружиною Рябухою А. І.)	1918	Харківщина	Зрубанка, Золочівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Андріяш Уляна Григорівна	1912	Сумщина	Кровне, Сумський	Владислав Паскаленко
Антоненко Ганна Михайлівна	1908	Чернігівщина	Волосківці, Менський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Апілат Яків Герасимович	1916	Черкащина	Грушківка, Чигиринський	Владислав Паскаленко
Бабенко Ніна Яківна	1924	Черкащина	Попівка, Звенигородський	Микола Корнієнко
Бабенко Степан Гаврилович	1922	Черкащина	Хрещатик, Черкаський	Микола Корнієнко
Багацька Ганна Іванівна	1922	Харківщина	Верхній Бурлук, Печенізький	Лариса Новикова
Багрій Явдоха Фрезонівна	1905	Вінниччина	Покутино, Шаргородський нар. у Гонтівка, Могилів–Подільський	Антоніна Палагнюк
Базик Параска Федорівна	1921	Черкащина	Трушівці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Балин Олена Павлівна (разом з Варварою Даниловою)	XXX	Сумщина	Рудківка, Сумський	Владислав Паскаленко
Барбазюк Василь Савович	1923	Вінниччина	Березівка, Чернівецький	Антоніна Палагнюк
Барбазюк Тетяна Василівна	1909	Вінниччина	Березівка, Чернівецький	Антоніна Палагнюк
Безкоровайна Параска Митрофанівна	1912	Черкащина	Затишок, Уманський	Галина Корнієнко
Безродня Галина Захарівна	1911	Полтавщина	Градизьк, Глобинський	Галина Корнієнко
Бердник Іван Федорович	1930	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Биченко Ольга Андріївна	1912	Полтавщина	Велика Круча, Пирятинський	Галина Корнієнко
Бібік Іван Іванович	1925	Чернігівщина	Олешня, Ріпкинський	Віра Зайченко
Біда Дарина Панасівна	1909	Черкащина	Мельники, Чигиринський	Микола Корнієнко
Біла Марфа Олексіївна	1907	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Біленька Дарка Захарівна	1916	Вінниччина	Анопіль, Тульчинський	Антоніна Палагнюк
Білецький Гнат Іванович	1902	Черкащина	Іванівці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Білоус Григорій Петрович	1911	Черкащина	Пастирське, Смілянський	Галина Корнієнко
Білоус Євгенія Арсентівна	1922	Черкащина	Пастирське, Смілянський	Галина Корнієнко
Богуславець Явдоха Іванівна	1893	Черкащина	Яснозір'я, Черкаський	Микола Корнієнко
Бойко Галина Савівна	XXX	Вінниччина	Анопіль, Тульчинський	Антоніна Палагнюк
Бойко Фросина Охрімівна	1915	Харківщина	Козача Лопань, Дергачівський	Лариса Новикова
Бондаренко Євдокія Петрівна	1920	Харківщина	Зрубанка, Золочівський нар. у с. Світличне, Золочівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Бондаренко Марія Олександрівна	1926	Черкащина	хутір Гута, Канівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Боренко Данило Петрович	1900	Сумщина	Юнаківка, Сумський	Владислав Паскаленко
Брюховецький Яків Михайлович	1931	Черкащина	Головківка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Бугай Іван Іванович	1917	Харківщина	Бугаї, Золочівський	
(з дружиною Сисою Н. М.)				Лідія Лихач і Вільям Нолл
Бугай Ніна Миколаївна	1921	Харківщина	Бугаї, Золочівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Бугайова Ганна Юхимівна	1914	Харківщина	Стара Гнилиця, Чугуївський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Булах Марія Андріївна	1903	Полтавщина	Мацьківці, Лубенський	Галина Корнієнко
Бурисіченко Людмила Костянтинівна	1922	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Буряк Фросина Андріївна	1913	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Буслик Мотря Григорівна	1907	Полтавщина	Велика Круча, Пирятинський	Галина Корнієнко
Вакулич Антон Мифодійович	1903	Вінниччина	Хомутинці, Калинівський	Валентина Борисенко
Варван Сергій Митрофанович	1919	Вінниччина	Мізяківські Хутори, Вінницький	Валентина Борисенко
Василенко Валентина Миколаївна	1922	Харківщина	Шевченково, Куп'янський	Лариса Новикова
Васюра Людмила Афанасівна	1918	Черкащина	Мельники, Чигиринський	Микола Корнієнко
Вергун Ганна Іванівна	1917	Черкащина	Байбузи, Черкаський	Микола Корнієнко
Вершильник Катерина Іванівна	1919	Черкащина	Яснозір'я, Черкаський	Микола Корнієнко
Вуйц Надія Михайлівна	1928	Вінниччина	Джурин, Шаргородський нар. у с. Писарівка, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Викленко-Погребняк Ганна Герасимівна	1905	Вінниччина	Жван, Муровано–Куриловецький	Валентина Борисенко
Владиченко Катерина Михайлівна	1937	Полтавщина	Бориси, Глобинський	Галина Корнієнко
Вовкогон Григорій Кирилович	1904	Черкащина	Полуднівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Вовкогон Ілько Терентійович (разом з дружиною Кириченко О. П.)	1923	Черкащина	Полуднівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Вовченко Павло Ілліч	1906	Сумщина	Локня, Сумський	Владислав Паскаленко
Войтенкова Марія Петрівна	1901	Харківщина	Литвинівка, Валківський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Волошина Марія Василівна	1920	Вінниччина	Джурин, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Воропай Софія Іванівна (разом з Михайловичем І. І.)	1920	Черкащина	Крутьки, Чорнобаївський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Гаврилишин Петро Дмитрович	1919	Вінниччина	Джурин, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Галушка Федосій Григорович	1930	Черкащина	Старосілля, Городищенський	Микола Корнієнко
Галущенко Антоніна Артемівна	1918	Полтавщина	Бориси, Глобинський	Галина Корнієнко
Ганжа Тетяна Матвіївна	1912	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Гаращенко Ольга Михайлівна (разом з батьком Ігнатенком М. Є.)	1929	Черкащина	Крутьки, Чорнобаївський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Гатько Галина Іванівна	1892	Харківщина	Черкаський Бішкінь, Зміївський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Гацько Федора Юхимівна	1915	Харківщина	Черкаський Бішкінь, Зміївський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Герасименко Василь Кузьмович	1937	Черкащина	Березняк, Черкаський	Микола Корнієнко
Гикова Пестина Григорівна	1908	Вінниччина	Анопіль, Тульчинський	Антоніна Палагнюк
Гирич Раїса Федорівна	1915	Харківщина	Велика Лихівка, Валківський	Лариса Новикова
Гладка Ганна Гнатівна	1912	Черкащина	Мліїв, Городищенський	Микола Корнієнко
Гнатюк Анастасія Степанівна	1914	Вінниччина	Павлівка, Калинівський	Валентина Борисенко
Гнідаш Марія Захарівна	1924	Черкащина	Геронимівка, Черкаський	Микола Корнієнко

Головко Єфросинія Степанівна	1918	Черкащина	Мельники, Чигиринський	Микола Корнієнко
Голуб Марія Федорівна	1923	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Гончаренко Ганна Петрівна	1915	Харківщина	Огульці, Валківський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Гончарова–Бока Параска Василівна	1922	Полтавщина	Пронозівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Грабовська Лідія Сергіївна	1915	Вінниччина	смт. Муровані Курилівці, Муровано–Куриловецький	Валентина Борисенко
Гречка Меланія Павлівна	1908	Черкащина	Шелепухи, Черкаський	Микола Корнієнко
Грабовська Лідія Сергіївна	1915	Вінниччина	смт. Муровані Куриловці, Муровано–Куриловецький	Валентина Борисенко
Гриценко Галина Пилипівна	1930	Харківщина	Новий Мерчик, Валківський	Лариса Новикова
Грицина Мотря Федорівна	1906	Сумщина	Грицаківка, Білопільський	Владислав Паскаленко
Грім Максим Давидович	1910	Полтавщина	Ганнівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Грушівська Софія Тимофіївна	1912	Черкащина	Шевченкове, Звенигородський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Гугля Антон Захарович	1911	Черкащина	Ташлик, Тальнівський	Сергій Кривенко
Гусонька Явдоха Артемівна	1911	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Данилова Варвара (разом з Балин Оленою)		Сумщина	Руднівка, Сумський	Владислав Паскаленко
Дацюк Надія Іванівна	1931	Вінниччина	Селище, Вінницький	Антоніна Палагнюк
Дажун Онися Хомівна	1910	Черкащина	Попівка, Звенигородський	Микола Корнієнко
Демченко Марко Миколайович	1915	Сумщина	Василівка, Тростянецький	Владислав Паскаленко
Дем'яненко Іван Веремійович	1911	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Дем'яненко Оксана Яківна	1929	Черкащина	Трушівці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Дем'яненко Павло Матвійович	1923	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Дишлюк Євдокія Митрофанівна	1915	Черкащина	хутір Миколаївка, Канівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Джирма Архип Якович	1907	Черкащина	Головківка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Дон Палажка Петрівна	1914	Черкащина	Суботів, Чигиринський	Микола Корнієнко
Доличенко Микола Сергійович	1958	Вінниччина		Валентина Борисенко
Дорошенко Олександра Варфоломіївна	1910	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Доценко Андрій Григорович	1910	Сумщина	Хотінь, Сумський	Владислав Паскаленко
Доценко Параска Данилівна		Черкащина	Білозір'я, Черкаський	Владислав Паскаленко
Дробчак Любов Давидівна	1940	Вінниччина	Джурин, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Дудник Домна Федорівна	1923	Вінниччина	Калитинка, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Дудник Марія Омелянівна	1921	Вінниччина	Калитинка, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Дяченко Михайло Антонович	1927	Черкащина	Зарубенці, Канівський	Владислав Паскаленко
Євдокімова Клавдія Федорівна	1926	Харківщина	Пісочин, Харківський	Лариса Новикова
Єщенко Марія Опанасівна	1913	Чернігівщина	Старий Білоус, Чернігівський	Віра Зайченко
Жадан Петро Григорович	1914	Харківщина	нар. у с. Колонтаїв, Краснокутський живе в с. Чернеччина, Краснокутський	Лариса Новикова

Жарлинський Михайло Семенович	1923	Вінниччина	Медвеже Вушко, Вінницький	Антоніна Палагнюк
Жирна Катерина Степанівна	1937	Черкащина	Геронимівка, Черкаський	Микола Корнієнко
Журба Іван Амосович	1918	Черкащина	Гнилець, Звенигородський	Микола Корнієнко
Заболотна Фросина Андріївна	1918	Вінниччина	Антонівка, Томашпільський	Антоніна Палагнюк
Задорожній Андрій Семенович	1934	Черкащина	Шелепухи, Черкаський	Микола Корнієнко
Заєць Андрій Соломонович	1908	Харківщина	хутір Зайцівка, Валківський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Заєць Никифор Митрофанович	1911	Чернігівщина	Київка, Чернігівський	Віра Зайченко
Зайченко Наталія Григорівна	1906	Чернігівщина	Масани, Чернігівський	Віра Зайченко
Закружна Мотрона Овдіївна	1915	Чернігівщина	Олешня, Ріпкинський	Віра Зайченко
Замелянський Степан Петрович	1910	Черкащина	Мошни, Черкаський	Микола Корнієнко
Замогильна Ганна Василівна	1915	Полтавщина	Котляревське, Градизький	Галина Корнієнко
Замула Анастасія Володимирівна			Холодківка	Владислав Паскаленко
Затирка Марія Семенівна	1915	Вінниччина	Антонівка, Томашпільський	Антоніна Палагнюк
Захаренко Марія Василівна	1919	Чернігівщина	Масани, Чернігівський	Віра Зайченко
Зачепа Феодосія Семенівна	1905	Черкащина	Геронимівка, Черкаський розп. про с. Руська Поляна, Черкаський	Микола Корнієнко
Зашаловська Єлизавета Федорівна (разом з дочкою Нестеренко О. І.)	1913	Харківщина	Постільне, Золочівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Зборовський Яків Михайлович	1908	Черкащина	Мліїв, Городищенський	Микола Корнієнко
Зеленецька Фросина Сильвестрівна	1918	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Зінченко Марія Трохимівна	1910	Черкащина	Мельники, Чигиринський	Микола Корнієнко
Зміївська Ганна Леонтіївна	1919	Харківщина	Корбини Івани, Богодухівський	Лариса Новикова
Зоря Катерина Костянтинівна	1907	Харківщина	Піски, Валківський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Зубалій Марфа Кіндратівна	1902	Черкащина	Придніпровське, Чорнобаївський	Галина Корнієнко
Іванченко Михайло Григорович	1923	Черкащина	Гусакове, Звенигородський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Ігнатюк Іван Михайлович (разом з Воропай С. І.)	1919	Черкащина	Крутьки, Чорнобаївський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Ігнатенко Михайло Євдокимович (разом з дочкою Гаращенко О. М.)	1902	Черкащина	Крутьки, Чорнобаївський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Ільченко–Заїка Антоніна Карпівна	1909	Харківщина	Боварії, Харківський	Лариса Новикова
Ільченко Валентина Іванівна	1913	Вінниччина	нар. у с. Хижинці, Вінницький зараз живе в м. Вінниця	Валентина Борисенко
Ільченко Іван Дмитрович	1906	Харківщина	Заміське, Валківський	Лариса Новикова
Йоненко Семен Харитонович	1905	Черкащина	Старосілля, Городищенський	Микола Корнієнко
Йоненко Федір Самсонович	1919	Черкащина	Старосілля, Городищенський	Микола Корнієнко
Каган Зінаїда Осипівна	1914	Чернігівщина	Козероги, Чернігівський	Віра Зайченко
Калашник Анастасія Трохимівна	1907	Харківщина	Черкаський Бішкінь, Зміївський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Калініченко Ніна Федотівна	1910	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Кальченко Хівря Фролівна	1911	Черкащина	Карашина, Корсунь–	Владислав Паскаленко

			Шевченківський	
Комашкова Анастасія Самсонівна	1915	Черкащина	Попівка, Звенигородський	Микола Корнієнко
Канюка Софія Яківна (разом з Химич Н. Г.)	1918	Черкащина	Мельники, Чигиринський	Микола Корнієнко
Каракай Федора Терентіївна	1903	Черкащина	Старосілля, Городищенський	Микола Корнієнко
Карпенко Марія Федорівна	1927	Черкащина	Попівка, Звенигородський	Микола Корнієнко
Карпюк Іван Федорович	1930	Черкащина	Пастирське, Смілянський	Микола Корнієнко
Кибало Олександра Григорівна	1914	Черкащина	Головківка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Кийко Мотря Яківна	1910	Полтавщина	Мацькова Лучка, Лубенський	Галина Корнієнко
Кийко Євдокія Іванівна	1910	Полтавщина	Мацькова Лучка, Лубенський	Галина Корнієнко
Килимник Іван Дмитрович	1907	Вінниччина	Якушинці, Вінницький	Валентина Борисенко
Кириченко Василь Вікторович	1922	Черкащина	Моринці, Звенигородський	Микола Корнієнко
Кириченко Олена Пилипівна (разом з чоловіком Вовкогоном І. Т.)	1919	Черкащина	Полуднівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Кіндратенко Параскева Трохимівна	1909	Харківщина	Мар'яне, Богодухівський	Лариса Новикова
Кітляр Секлета Пилипівна	1914	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Кітляр Тетяна Іванівна	1907	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Клановець Любов Степанівна	1924	Чернігівщина	Москалі, Чернігівський	Віра Зайченко
Клименко Галина Іванівна	1915	Черкащина	Боровикове, Звенигородський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Кліщук Югина Олександрівна	1910	Вінниччина	Березівка, Чернівецький	Антоніна Палагнюк
Ключко Оксана Іванівна	1911	Черкащина	Хрещатик, Черкаський	Микола Корнієнко
Кобильник Іван Савович	1910	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Коваленко Кость Петрович	1909	Сумщина	Миропілля, Краснопільський	Владислав Паскаленко
Коваленко Наталка Степанівна	1912	Сумщина	Великий Бобрик, Краснопільський	Владислав Паскаленко
Коваленко Югина Наумівна	1925	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Коваль Марія Гордіївна	1910	Черкащина	Геронимівка, Черкаський	Микола Корнієнко
Ковбасенко Степанида Улянівна	1903	Черкащина	Моринці, Звенигородський	Микола Корнієнко
Козар Марія Пилипівна	1921	Харківщина	нар. у с. Високопілля, Валківський живе в с. Шарівка, Богодухівський	Лариса Новикова
Козел Михайло Федорович	1901	Чернігівщина	Брусилів, Чернігівський	Віра Зайченко
Козуб Трохим Савович	1910	Черкащина	Мліїв, Городищенський	Микола Корнієнко
Козуляк Галина Афанасіївна	1910	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Колісник Йосип Євгенович	1911	Черкащина	Медведівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Колобоцька Оляна Кирилівна	1912	Черкащина	Гнилець, Звенигородський	Микола Корнієнко
Кондратенко Олена Тимофіївна	1906	Харківщина	Шарівка, Богодухівський	Лариса Новикова
Коновальчук Ганна Федорівна	1928	Вінниччина	нар. у с. Хрущова Микитівка, Богодухівський нар. Рожнятівка, Томашпільський живе в с. Калитинка, Шаргородський	Антоніна Палагнюк

Коновальчук Пилип Григорович	1912	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Кононенко Харитина Мусіївна	1908	Черкащина	Думанці, Черкаський	Микола Корнієнко
Корінь Параска Савеліївна	1920	Черкащина	Золотоношка, Драбівський	Микола Корнієнко
Корнюк Іван Федорович	1930	Черкащина	Пастирське, Смілянський	Микола Корнієнко
Коробка Іван Микитович	1918	Полтавщина	нар. у с. Градизьк, Глобинський	Галина Корнієнко
Косовська Поліна Григорівна	1922	Вінниччина	Ведмеже Вушко, Вінницький	Антоніна Палагнюк
Косяченко Марія Олександрівна	1942	Черкащина	Гнилець, Звенигородський	Микола Корнієнко
Котляр Григорій Семенович	1907	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Кравченко Григорій Пилипович	1913	Полтавщина	хутір Мацькова Лучка, Лубенський	Галина Корнієнко
Кравченко Тетяна Семенівна		Черкащина	нар. у с. Зарубинці, Канівський живе в м. Переяслав–Хмельницький	Владислав Паскаленко
Кравченко Наталія Степанівна	1912	Сумщина	Великий Бобрин, Сумський	Владислав Паскаленко
Кравченко Федір Йосипович	1915	Харківщина	Зрубанка, Золочівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Кравченко Ярина Максимівна	1924	Полтавщина	Мацькова Лучка, Лубенський	Галина Корнієнко
Кравчук Василина Степанівна	1907	Черкащина	Ризино, Звенигородський	Микола Корнієнко
Кравчук Соломія Пилипівна	1909	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Крамарчук Галина Миколаївна	1925	Вінниччина	Володіївці, Чернівецький	Антоніна Палагнюк
Криворучко Явдоха Онуфріївна	1914	Вінниччина	Анопіль, Тульчинський	Антоніна Палагнюк
Кривоніс Костянтин Григорович	1915	Сумщина	Кияниця, Сумський нар. у с. Нова Січ, Сумський	Владислав Паскаленко
Кривонос Олександра Харитонівна	1912	Черкащина	Затишок, Уманський	Галина Корнієнко
Кривченко Одарка Яківна	1903	Полтавщина	Мацьківці, Лубенський	Галина Корнієнко
Кузьменко Данило Йосипович	1910	Харківщина	Млинківці, Валківський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Кулик Василь Савович	1912	Сумщина	Межиріч, Лебединський	Владислав Паскаленко
Кульчицька Євгенія Пилипівна	1921	Вінниччина	Малі Хутори, Вінницький	Валентина Борисенко
Кураса Катерина Дмитрівна	1954	Черкащина	нар. у с. Халаїдова, XXX	Галина Корнієнко
Курило Катерина Федорівна	1912	Полтавщина	Ганнівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Куцай Устя Вакулівна	1911	Черкащина	Луковиця, Канівський нар. у с. Зарубинці, Канівський	Владислав Паскаленко
Куцевол Маркіян Григорович	1910	Полтавщина	Велика Круча, Пирятинський	Галина Корнієнко
Куценко Іван Васильович	1921	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Кушнір Петро Іванович	1912	Чернігівщина	Велика Дівиця, Прилуцький	Тетяна Кушнір
Лабаєва Євдокія Федорівна	1912	Вінниччина	Ялтушків, Барський	Антоніна Палагнюк
Лавріненко Ганна Прохорівна	1917	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Лавріненко Іван Максимович	1934	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Сергій Кривенко
Лавріненко Мотря Харитонівна	1907	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Лавріненко Наталія Мусіївна	1905	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Лазаренко Галина Дмитрівна	1908	Полтавщина	Мала Перещепина,Новосанжарський живе в м. Києві	Антоніна Палагнюк

Лекленко–Невлод Марія Прокопівна	1921	Вінниччина	Жван, Муровано–Куриловецький	Валентина Борисенко
Леонінко Ганна Василівна	1912	Сумщина	Хотінь, Сумський нар. у с. Яструбенному, Сумський	Владислав Паскаленко
Лісаченко Дмитро Данилович	1925	Харківщина	Старий Салтів, Печенізький	Лариса Новикова
Лісова Ольга Андріївна	1937	Черкащина	Пастирське, Смілянський (раніше — Кіровоградська обл.)	Галина Корнієнко
Лисенко Анастасія	1920	Черкащина	Золотоношка, Драбівський	Микола Корнієнко
Литвин Вустя Арехтівна	1915	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Литвин Григорій Пилипович	1946	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Литвин Олександра Микитівна	1920	Черкащина	Трушівці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Ломака Григорій Максимович	1925	Черкащина	Луковиця, Канівський	Владислав Паскаленко
Лавошник Іван Гаврилович	1932	Черкащина	Хотінь, Сумський	Владислав Паскаленко
Лозінська Наталія Андріївна	1910	Вінниччина	Володіївці, Чернівецький	Антоніна Палагнюк
Ломака Грицько Максимович	1925	Черкащина	Луковиця, Черкаський	Владислав Паскаленко
Ломинога Мотрона Іванівна	1911	Харківщина	Бугаї, Золочівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Лотош-Дятленко Ірина Василівна	1913	Сумщина	Залізняк, Лебединський нар. у с. Михайлівка	Владислав Паскаленко
Лукічова Параска Іванівна	1924	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Луценко Василь	1924	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Любичанківська Параска Іванівна	1902	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Макіїва Ганна Іллівна	1913	Харківщина	П'ятницьке, Печенізький	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Манжуренко Олександра Єлисеївна	1914	Харківщина	Кручик, Богодухівський	Лариса Новикова
Маняко Лідія Кіндратівна	1934	Чернігівщина	Козероги, Чернігівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Мариненко Ганна Пилипівна	1902	Харківщина	П'ятницьке, Печенізький	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Марченко Кирило Тимофійович	1904	Сумщина	Русанівка, Липоводолинський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Марченко Олександра Федотівна	1912	Черкащина	Хутір Гута, Канівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Марченко Параска Андріївна	1915	Черкащина	Старосілля, Городищенський	Микола Корнієнко
Масло Михайло Павлович	1911	Черкащина	Квітки, Корсунь–Шевченківський	Владислав Паскаленко
Матвієнко Ганна Леонтіївна	1923	Чернігівщина	Крутоярівка, Прилуцький	Віра Зайченко
Махаюченко Ганна Прокопівна	1917	Харківщина	Корбини Івани, Богодухівський	Лариса Новикова
Махно Марія Терентівна	1922	Черкащина	Трушівці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Махно-Слюсаренко Параска Митрофанівна	1913	Черкащина	Полудніівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Мащенко Тамара Яківна	1950	Черкащина	Драбівський нар. у с. Уховецьк, Ковельський р–н, Волинська обл.	Сергій Кривенко
Медведенко Микола Іванович	1907	Черкащина	Леськи, Черкаський	Владислав Паскаленко
Мельник Зінаїда Яківна	1930	Вінниччина	Антонівка, Томашпільський	Антоніна Палагнюк
Милаєнкова Ганна Андріївна	1916	Сумщина	Стицьківка, Сумський	Владислав Паскаленко

Минак Таїсія Петрівна	1919	Харківщина	Огульци, Валківський нар. у с. Черкасівка Полтавської обл.	Лариса Новикова
Миненко Параска Омельківна	1911	Черкащина	Яснозір'я, Черкаський	Микола Корнієнко
Миронюк Гнат Федорович	1919	Черкащина	Тимошівка, Маньківський	Микола Корнієнко
Мирошко Євдокія Михайлівна	1920	Черкащина	Полудніівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Мишко Варвара Андріївна	1914	Полтавщина	Повстин, Пирятинський	Галина Корнієнко
Могилко Серафіма	1918	Черкащина	Моринці, Звенигородський	Микола Корнієнко
Мостовик Софія Устимівна	1904	Вінниччина	Верхівка, Тростянецький	Антоніна Палагнюк
Мудра Марія Олексіївна	1930	Вінниччина	Джурин, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Муляр Ольга Федосіївна	1937	Чернігівщина	нар. у с. Карпівка, Бахмацький з 1963 р. живе у Черкасах	Сергій Кривенко
Мушинський Іван Сергійович	1903	Черкащина	Вільшани, Городищенський	Галина Корнієнко
Наавгуст Текля Вікторівна	1928	Вінниччина	Сапіжанка, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Надежа Микита Миколайович (з дружиною Надежею Т. І.)	1903	Харківщина	нар. у с. Стара Гнилиця, Чугуївський живе у с. П'ятницьке, Печенізький	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Надежа Текля Іванівна (з чоловіком Надежею М. М.)		Харківщина	нар. у с. Стара Гнилиця, Чугуївський живе у с. П'ятницьке, Печенізький	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Надольна Надія Петрівна	1910	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Неділько Анастасія Антонівна	1908	Полтавщина	Мацькова Лучка, Лубенський	Галина Корнієнко
Некрутяк Ядвіга Василівна	1912	Вінниччина	Джурин, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Немирівський Цар Борисович	1912	Вінниччина	Мізяківські Хутори, Вінницький	Валентина Борисенко
Нестеренко Олександра Іванівна (з матір'ю Зашаловською Є. Ф.)	1953	Харківщина	Постільне, Золочівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Нехай Марія Максимівна	1909	Чернігівщина	Старий Білоус, Чернігівський	Віра Зайченко
Нечитайло Оксана Іванівна	1904	Харківщина	Липці, Харківський	Лариса Новикова
Ничипоренко Марія Сергіївна	1906	Черкащина	Гладківщина, Золотоніський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Новак Меланка Йосипівна (разом з Тютюнником Г. Д.)	1921	Вінниччина	Мізяківські Хутори, Вінницький	Валентина Борисенко
Овчаренко Андрій Іванович (з дружиною Овчаренко М. Я.)	1921	Черкащина	Плескачівка, Смілянський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Овчаренко Марія Яківна (з чоловіком Овчаренком А. І.)	1924	Черкащина	Плескачівка, Смілянський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Одинцов Василь Хирсанович	1906	Сумщина	Стицьківка, Сумський	Владислав Паскаленко
Однорог Ольга Василівна	1922	Черкащина	Трахтимирів, Канівський	Владислав Паскаленко
Оклей Андрій Платонович (з дружиною Оклей М. І.)	1908	Харківщина	Черкаський Бішкінь, Зміївський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Оклей Марфа Іллівна	1917	Харківщина	Черкаський Бішкінь, Зміївський	Лідія Лихач і Вільям Нолл

(з чоловіком Оклеєм А. П.)				
Олійник Віра Трохимівна	1918	Черкащина	Шевченкове, Звенигородський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Ольховська Мотря Порфирівна	1913	Харківщина	Огульці, Валківський	Лариса Новикова
Омельченко Олександра Юхимівна	1905	Полтавщина	Пронозівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Онищенко Ганна Федорівна	1914	Черкащина	Яснозір'я, Черкаський	Микола Корнієнко
Онуфрійчук Надія Яківна	1910	Вінниччина	смт. Мурована Курилівці	Валентина Борисенко
Опанасенко Ольга Кирилівна	1909	Полтавщина	Пронозівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Осавулець Людмила Арсенівна	1909	Сумщина	Руднівка, Сумський	Владислав Паскаленко
Осадча Устина Юхимівна	1914	Черкащина	Мельниківка, Смілянський	Владислав Паскаленко
Отоманюк Параска Прокопівна	1911	Вінниччина	Писарівка, Калинівський	Валентина Борисенко
Охріменко Іван Трохимович	1933	Черкащина	Старосілля, Городищенський	Микола Корнієнко
Охріменко Василь Йосипович	1928	Черкащина	Старосілля, Городищенський	Микола Корнієнко
Павліченко Андрій Григорович	1911	Черкащина	м. Корсунь–Шевченківський нар. у с. Ольшаниця, Рокитнянський	Владислав Паскаленко,
Палагнюк Марія Василівна	1918	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Палагнюк Марія Дмитрівна	1938	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Панич Іван Васильович	1908	Сумщина	Нова Січ, Сумський	Владислав Паскаленко
Панченко Василь Ілліч	1931	Вінниччина	Мізяківські Хутори, Вінницький живе в с. Агрономічне, Вінницький	Антоніна Палагнюк
Панченко Поліна Григорівна	1934	Вінниччина	Почапинці, Жмеринський	Антоніна Палагнюк
Панченко Яків Фалимійович	1915	Черкащина	Трушівці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Папуша Микола Степанович	1903	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Пасічник Ликера Андріївна	1909	Полтавщина	Бубновій,	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Перепелиця Олександра Сидорівна	1924	Черкащина	Плескачіка, Смілянський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Петренко Ганна Іванівна	1918	Черкащина	Трушівці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Петренко Одарка Андріївна	1915	Черкащина	Чехівка, Чорнобаївський нар. у с. Крутьки, Чорнобаївський	Микола Корнієнко
Пивовар Варвара Ігорівна	1922	Полтавщина	Чирківка, Оржицький	Галина Корнієнко
Пилик Катерина Іванівна	1909	Черкащина	Леськи, Черкаський	Владислав Паскаленко
Пляшко Надія	1905	Черкащина	Хрещатик, Черкаський	Микола Корнієнко
Побережник Ілина Андріївна (з чоловіком Побережником Н. М.)	1919	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Побережник Никифор Максимович (з дружиною Побережник І. А.)	1915	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Повзик Анатолій Захарович	1916	Харківщина	нар. у с. Мурафа, Краснокутський живе у с. Мандрики, Богодухівський	Лариса Новикова
Поджара Ганна Захарівна	1912	Черкащина	Полуднівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Поклад Марфа Кіндратівна	1914	Чернігівщина	Козероги, Чернігівський	Віра Зайченко
Полєша-Новак Тетяна Яківна	1907	Черкащина	Звенигородка, Звенигородський	Владислав Паскаленко

Поліщук Віра	1919	Харківщина	Данкут, Валківський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Полудненко Анастасія Тимофіївна	1917	Черкащина	Полуднівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Полудень Євтихій Гаврилович (разом з дружиною Полудень–Чуб О. В.)	1917	Черкащина	Полуднівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Полудень–Чуб Олександра Василівна (разом з чоловіком Полудень Є. Г.)	1916	Черкащина	Полуднівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Пономаренко Михайло Федорович	1915	Черкащина	м. Золотоноша, Золотоніський нар. у с. Підставки, Золотоніський	Владислав Паскаленко
Пономаренко Олена Климентіївна	1914	Черкащина	Хрести, Золотоніський	Галина Корнієнко
Попов Степан Прокопович	1916	Чернігівщина	Редьківка, Чернігівського нар. у с. Редьківці, Ріпкінського	Віра Зайченко
Пособілова Олександра Іванівна	1917	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Потапенко Мотря Тимофіївна	1920	Черкащина	Суботів, Чигиринський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Пустовойт Тетяна Василівна	1911	Полтавщина	Мисюрівка, Оржицький	Галина Корнієнко
Пустовойтова Віра Миколаївна	1914	Сумщина	нар. у с. Козачі Локни	Владислав Паскаленко
Пуш Гафія Мусіївна	1918	Черкащина	Яснозір'я, Черкаський	Микола Корнієнко
Ратушняк Фросина Филимонівна	1922	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Рева (Заєць) Пріська Федорівна	1909	Харківщина	нар. у с. Зайцівка живе у с. Кобзарівка, Валківський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Реута Ольга Митрофанівна	1923	Сумщина	Залізняк, Білопільський	Владислав Паскаленко
Рогова Мотря Григорівна	1906	Полтавщина	Кагамлик, Пирятинський	Галина Корнієнко
Розіграй Степанида Федорівна	1908	Чернігівщина	Рябухи, Талалаївський	Віра Зайченко
Роман Іван Самсонович	1924	Полтавщина	нар у с. Брисі, Лохвицький жив у м. Києві	Антоніна Палагнюк
Романчук Трохим Степанович	1898	Черкащина	Гусакове, Звенигородський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Руда Софія Григорівна	1921	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Рудий Феодосій Григорович	1921	Вінниччина	Покутино, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Рябуха Агафія Іллівна (з чоловіком Андрієнком П. Є.)	1927	Харківщина	Зрубанка, Золочівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Рясна Галина Ілларіонівна	1921	Черкащина	Лубенці, Кам'янський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Сакун Анастасія Іванівна	1910	Полтавщина	Святилівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Салієнко Тетяна Панасівна	1898	Харківщина	Катричівка, Валківський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Самойленко Ніна Андріївна	1912	Черкащина	Вільшана, Городищенський	Микола Корнієнко
Сапон-Костюченко Марія Кіндратівна	1940	Чернігівщина	Козероги, Чернігівський	Віра Зайченко
Северин Євдокія Петрівна (разом з дочкою Онисею Павлівною)	1909	Харківщина	Черкаський Бішкінь, Зміївський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Семерніна Марія Максимівна	1920	Харківщина	Базаліївка, Печенізький	Лариса Новикова
Сивак Палажка Минівна	1912	Черкащина	Попівка, Звенигородський	Микола Корнієнко
Семеняка Наталія Григорівна	1908	Черкащина	Великий Букрин, Миронівський	Владислав Паскаленко

			нар. у с. Малий Букрин, Миронівський	
Синьоок Олексій Іванович	1911	Полтавщина	Пронозівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Синьоок Наталія Григорівна	1907	Полтавщина	Пронозівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Сирота Ганна Іванівна	1935	Вінниччина	Анопіль, Тульчинський	Антоніна Палагнюк
Сінкевич Олена Володимирівна	1925	Вінниччина	Воловодівка, Немирівського	Антоніна Палагнюк
Сіренко Мотря Степанівна	1914	Черкащина	Думанці, Черкаський	Микола Корнієнко
Скородій Катерина Іванівна	1936	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Скрипник Катерина Олексіївна	1910	Черкащина	Мельники, Чигиринський	Микола Корнієнко
Сліпченко Марія Ничипорівна	1905	Черкащина	Плескачівка, Смілянський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Сліпченко Тимофій Васильович	1911	Черкащина	Куликівка	Владислав Паскаленко
Слободанюк Фросина Тодорівна	1906	Вінниччина		Валентина Борисенко
Смола Євгенія Дмитрівна	1925	Полтавщина	Котляревське, Глобинський	Галина Корнієнко
Смола Параска Федотівна	1903	Полтавщина	нар. у с. Любарщина, Глобинський живе в Котляревському	Галина Корнієнко
Сніховська Стефанія Дем'янівна	1914	Вінниччина	Свінциця, Брацлавський	Антоніна Палагнюк
Снурінкова Ганна Яківна	1913	Харківщина	Пісочин, Харківський	Лариса Новикова
Созанський Григорій Демидович	1905	Вінниччина	Калитинка, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Созанський Тимофій Демидович	1912	Вінниччина	Калитинка, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Сокирко Микола Пантелеймонович	1913	Черкащина	Шевченкове, Звенигородський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Сологуб Іван Кирилович	1915	Харківщина	Золочів, Золочівський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Сотник Володимир Михайлович	1921	Чернігівщина	Слабин, Чернігівський	Віра Зайченко
Співакіна Наталія Митрофанівна	1905	Харківщина	П'ятницьке, Печенізький	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Стеблянка Олександр Іванович	1896	Сумщина	Лебедин, Лебединський	Лариса Новикова
Стороженко Василь Іванович	1925	Черкащина	Шелепухи, Черкаський	Микола Корнієнко
Стрілков Олексій Іванович	1911	Полтавщина	Луком'я, Оржицький	Галина Корнієнко
Старікова Віра Олександрівна	1914	Харківщина	Мартове, Печенізький	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Ступак Ганна Михайлівна	1926	Вінниччина	Березівка, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Супрун Оксана Прокопівна	1915	Харківщина	Пісочин, Харківський	Лариса Новикова
Тарасенко Галина Тимофіївна	1925	Харківщина	Кручик, Богодухівський	Лариса Новикова
Таранець Ганна Макарівна	1931	Вінниччина	Писарівка, Калинівський	Валентина Борисенко
Таранець Ольга Максимівна	1935	Вінниччина	Писарівка, Калинівський	Валентина Борисенко
Теліженко–Шестюк Василіса Никифорівна	1909	Сумщина	Червоне (Красне)	Владислав Паскаленко
Терещенко Оксана Охтипівна (разом з Лавріненко Ганною)	1905	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
			нар. у с. Трушівці, Чигиринський	
Тимошенко Олександра Федорівна	1909	Чернігівщина	Жукотки, Чернігівський	Віра Зайченко
Ткач Дмитро Пилипович	1904	Вінниччина	Мізяківські Хутори, Вінницький	Валентина Борисенко
Ткач Уляна Гавросівна	1912	Вінниччина	Мізяківські Хутори, Вінницький	Валентина Борисенко

Ткач Олександра Дмитрівна	1931	Вінниччина	Мізяківські Хутори, Вінницький	Валентина Борисенко
Ткаченко Володимир Григорович	1925	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Ткаченко Анастасія Юхимівна	1919	Черкащина	Івківці, Чигиринський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Ткаченко Тетяна Юхимівна	1930	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Ткаченко Феодосій Трохимович	1922	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Токарчук Надія Григорівна	XXX	Вінниччина	Джурин, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Трач Григорій Васильович	1919	Вінниччина	Джурин, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Підрушня Оксана Дмитрівна	1916	Черкащина	Затишок, Уманський	Галина Корнієнко
Трохименко Ганна Григорівна	1923	Сумщина	Верхнє Піщане, Сумський	Владислав Паскаленко
Трохименко Федір Федорович (разом з дружиною Трохименко С. Г.)	1915	Сумщина	Трохименкове, Сумський	Владислав Паскаленко
Трохименко Лита Григорівна	1912	Черкащина	Дубіївка, Черкаський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Тютенко Єфрем Григорович	1906	Черкащина	Пастирське, Смілянський	Микола Корнієнко
Тютюнник Степан Дмитрович (разом з Новак М. Й.)	1914	Вінниччина	Мізяківські Хутори, Вінницький	Валентина Борисенко
Удовиченко Іван Калістратович	1919	Черкащина	Гусакове, Звенигородський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Урбанська Наталка Тарасівна	1920	Вінниччина	Джурин, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Устименко Михайло Антонович	1903	Полтавщина	Мацьківці, Лубенський	Галина Корнієнко
Фаіс Іван Матейович		Черкащина	Зеленьків, Звенигородський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Федченко Килина Марківна	1902	Черкащина	Трушівці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Фесенко Віра Олександрівна	1910	Харківщина	Шарівка, Богодухівський	Лариса Новикова
			нар. у с. Мурафа, Краснокутський	
Філатов Андрій Федорович (разом з дружиною Старіковою М. М.)	1909	Харківщина	П'ятницьке, Печенізький	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Фірман Антоніна Севастіянівна	1909	Вінниччина	Калитинка, Шаргородський	Антоніна Палагнюк
Харіна Одарка Герасимівна	1910	Харківщина	Пісочин, Харківський	Лариса Новикова
Харченко Пилип Кузьмич	1911	Сумщина	Кровне, Сумський	Владислав Паскаленко
Харченко Тетяна Яківна	1908	Харківщина	Печеніги, Печенізький	Лариса Новикова
			нар. у с. Черкаський Бішкінь, Зміївський	
Химич Надія Гаврилівна (разом з Канюкою С. І.)	1918	Черкащина	Мельники, Чигиринський	Микола Корнієнко
Хоменко Ганна Григорівна	1908	Черкащина	Мліїв, Городищенський	Микола Корнієнко
Храпко Тетяна Миколаївна		Вінниччина		Валентина Борисенко
Худик Петро Васильович	1909	Полтавщина	Пронозівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Худик Іван Павлович	1920	Полтавщина	Пронозівка, Гобинський	Галина Корнієнко
Худик Устина Дмитрівна (з сином Худик І. П.)	1897	Полтавщина	Пронозівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Цап Марина Левківна	1901	Черкащина	Григорівка, Канівський	Владислав Паскаленко
Царук Марія Трохимівна		Вінниччина	Чагова, Оратівський	Валентина Борисенко

Цибенко Герасим Борисович	1916	Черкащина	Луковиця, Канівський	Владислав Паскаленко
Цимбалій Софія Панасівна	1914	Полтавщина	Кагамлик, Глобинський	Галина Корнієнко
Цопка Меланка Миколаївна	1911	Черкащина	Пастирське, Смілянський	Микола Корнієнко
Чегерин Ганна Онуфріївна	1906	Вінниччина	Писарівка, Калинівський	Валентина Борисенко
Чернецька Анастасія Василівна	1906	Харківщина	Микольське, Великобурлукський нар. на хут. Восьмірники, Великобурлукський	Лариса Новикова
Чорний Сава Іванович	1908	Сумщина	Нова Січ, Сумський	Владислав Паскаленко
Чорнобай Оксана Михайлівна	1915	Полтавщина	Пронозівка, Глобинський нар. у с. Кулішівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Чуб Антін Антонович	1929	Черкащина	Полуднівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Чуб Ольга Тимофіївна	1917	Черкащина	Полуднівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Чуб Федора Оксентіївна	1914	Черкащина	Полуднівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Чуйко Ганна Трохимівна	1911	Черкащина	Сунки, Смілянський	Микола Корнієнко
Чумак Ганна Семенівна	1903	Черкащина	Софіївка, Черкаський	Микола Корнієнко
Чумак Онися Федорівна	1911	Черкащина	Софіївка, Черкаський	Микола Корнієнко
Чухліб Варвара Денисівна	1915	Черкащина	Вільшана, Городищенський	Галина Корнієнко
Чухліб Марія Семенівна	1909	Черкащина	Вільшана, Городищенський	Галина Корнієнко
Чучупак Дмитро Михайлович	1912	Черкащина	Мельники, Чигиринський	Владислав Паскаленко
Шайнога Іван Федорович	1930	Полтавщина	Пронозівка, Глобинський	Галина Корнієнко
Шамрай Іван Іванович	1920	Полтавщина	Чирківка, Оржицький	Галина Корнієнко
Шарамок Уляна Павлівна	1902	Чернігівщина	Брусилів, Чернігівський	Віра Зайченко
Швед Василина Лаврентіївна	1902	Черкащина	Мельники, Чигиринський	Микола Корнієнко
Шевченко Ірина Яківна	1912	Чернігівщина	Жукотки, Чернігівський	Віра Зайченко
Шевченко Катерина Іванівна	1920	Чернігівщина	Олешня, Ріпкинський	Віра Зайченко
Шевченко Феодосія Яківна	1910	Черкащина	Гнилець, Звенигородський	Микола Корнієнко
Шейко-Іванишина Марія Леонтіївна	1907	Сумщина	Терни (Недригайлів), Недригайлівський	Владислав Паскаленко
Шелест Соломія Степанівна	1907	Харківщина	Березники, Вовчанський нар. у с. Верхній Салтів, Вовчанський	Лариса Новикова
Шепеленко–Осадча Устина Юхимівна	1914	Черкащина	Мельниківка, Смілянський	Владислав Паскаленко
Шеремет Софія Петрівна	1918	Полтавщина	Потейван, Лохвицький	Антоніна Палагнюк
Шкарлат Ганна Макарівна	1919	Харківщина	Корбини Івани, Богодухівський	Лариса Новикова
Шматко Марія Пилипівна	1902	Черкащина	Медведівка, Чигиринський	Микола Корнієнко
Шолудько Галина Іванівна	1913	Київщина	Старе, Ржищенський	Лідія Лихач і Вільям Нолл
Шпак–Смолінська Анастасія Варфоломіївна	1922	Черкащина	Полуднівка, Чигиринський	Микола Корнієнко

Шпильова–Романча Тетяна Михайлівна	XXX	Черкащина	хутір Буда, Чигиринський	Владислав Паскаленко
Шугельман Марія Прокопівна	1913	Харківщина	Кадниця, Богодухівський	Лариса Новикова
Щербак Марія Данилівна	1914	Черкащина	Попівка, Звенигородський	Микола Корнієнко
Щербак-Невтриніс Феодосія Романівна	XXX	Сумщина	Ворожба, Лебединський	Владислав Паскаленко
Ющенко Василь Харитонович	1905	Чернігівщина	Жукотки, Чернігівський нар. у с. Шибиринівка, Чернігівський	Віра Зайченко
Явдошенко Василь Арсенович	1922	Полтавщина	Повстин, Пирятинський	Галина Корнієнко
Якобчук Ніна Устинівна	1925	Черкащина	Затишок, Уманський	Галина Корнієнко
Яремака Катерина Купріянівна	1907	Черкащина	Трушівці, Чигиринський	Микола Корнієнко
Ярошенко Варвара Дмитрівна	1909	Харківщина	Рижов, Харківський	Лариса Новикова
Яценко Макар Максимович	1925	Черкащина	Геронимівка, Черкаський	Микола Корнієнко

Додаток 6

ПИТАЛЬНИК

Перед тим, як розпочати польові дослідження навесні 1993 року, я попросив дослідників проекту прокоментувати обсяг питальника, попросив поради, які запитання добавити, а які прибрати. Також у зв'язку з тим, що кожен дослідник мав певну спеціалізацію, я попросив деяких з них внести запитання (від кількох до приблизно двадцяти) згідно з темою їхньої спеціалізації. Наприклад, Сергій Кривенко додав запитання про церкву і релігію; Лідія Лихач — про богомазів та іконографію; Микола Корнієнко — про домашні виробництва; Лариса Новикова — про пісні. Я додав головні запитання про музикантів і старців.

Питальник витримав кілька ревізій і до початку польових досліджень, і під час їх проведення. В кінці проекту не всі дослідники мали однаковий питальник, але кожен з варіантів мав найголовніші й найважливіші запитання про життя до колективізації, про процес колективізації, про економічне життя в колгоспі, про релігію після колективізації і про ритуали до і після колективізації. Варіанти питальника відрізнялися між собою переважно щодо теми спеціалізації певного дослідника. Версію питальника, яку я тут наводжу, використовували я і Лідія Лихач приблизно з середини 1994 року і до кінця проекту. Дослідникам не треба було строго слідувати питальнику, радше він був трампліном, щоб повести довгу й серйозну розмову. Мабуть, жодному опитуваному не було поставлено всіх запитань з питальника, але всім задавали запитання, яких не було в ньому. Дослідники могли змінити напрям інтерв'ю, якщо вважали це потрібним, залежно від інтересів опитуваного і опитувача. Метою проекту не було навести статистичні дані, радше — створити виразну історію. Основною ідеєю підходу (я не вживаю слово „методологія"), який я використовував, було поставити якнайширші й найрізноманітніші запитання, наскільки це можливо. Більшість з них (не всі) були поділені за темами.

Більшість дослідників провела від 20 до 60 інтерв'ю з старшими селянами, Микола Корнієнко — набагато більше, Сергій Кривенко, який був переважно архівістом у цьому проекті, — лише 4.

Загальна кількість інтерв'ю, представлених у „Списку опитуваних" — 438. Регіональний розподіл інтерв'ю:

Черкащина	191
Вінниччина	79
Харківщина	66
Полтавщина	43
Сумщина	33
Чернігівщина	25
Київщина	1

У правобережних регіонах (Черкащина, Вінниччина, Київщина) проведено 271 інтерв'ю або 61,9% від загальної кількості. У лівобережних регіонах (Харківщина, Полтавщина, Сумщина, Чернігівщина) — 167 інтерв'ю або 38,1%. Іншими словами, приблизно 60% польових досліджень були проведені в Центральній Україні і приблизно 40% — у Східній Україні. Щоб була відповідність між періодом і територією, в дослідження не були

включені регіони Західної України, що були під владою Польщі з 1921 до 1939 року, і де радянська влада проводила колективізацію вже в 1940–х роках.

Кількість інтерв'ю кожного дослідника:

Микола Корнієнко	120
Лідія Лихач і Вільям Нолл	68
Антоніна Палагнюк	57
Владислав Паскаленко	57
Галина Корнієнко	53
Лариса Новикова	33
Валентина Борисенко	24
Віра Зайченко	21
Сергій Кривенко	4

Одне інтерв'ю провела Тетяна Кушнір.

Всі інтерв'ю були записані на касети, які зберігаються в Центрі досліджень усної історії та культури, м. Київ. Крім поданих у списку інтерв'ю, було кілька, в яких бракує інформації, вони не використані в проекті і не подані в списку. Кілька касет були тимчасово загублені, їх віднайшли лише за кілька тижнів до видруку книги. Інтерв'ю на цих касетах не розшифровані і не подані в списку. Приблизно 100 інтерв'ю, подані в списку, не наводяться у фрагментах книги, на що було 3 головні причини:

1) ці інтерв'ю не дають додаткової інформації до проекту, радше вони дублюють інші інтерв'ю;

2) деякі з цих інтерв'ю були слабо проведені дослідниками, в результаті текст „мандрує", інколи є великі фрагменти, які не стосуються теми проекту;

3) деякі опитувані не могли чітко висловити свої думки.

ПИТАЛЬНИК

Сім'я до і після колективізації. Культура стосунків, структура сім'ї. Фруктовий сад.

1. Паспорт (ім'я, по батькові, прізвище; рік і місце народження).
2. Чи була велика у вас сім'я? Який був склад?
3. Як ваше прізвище дівоче? Яке дівоче прізвище вашої матері, бабусі? Чи міняли прізвища в 30–40-х рр.? Якщо так, з якої причини?
4. Як називався куток, на якому жила ваша сім'я? Як ще називалися сільські кутки?
5. Чи вся ваша сім'я жила в одній хаті?
6. До колективізації як велося господарство: розподіл видів робіт, сімейна спеціалізація?
7. Хто вважався главою сім'ї: батько, мати (або дід, старший брат і т.п.)?
8. Хто розпоряджався грішми в сім'ї: мати чи батько?
9. Скільки гектарів землі було у батька до колективізації? Скільки було у його брата, сестри? Скільки худоби було у них?
10. Тоді майже кожна сім'я займалась землеробством і чимось ще, якимось домашнім виробництвом. Чим саме займались ваші батьки, чи продавали щось? Коли вони їздили на ярмарки, чи брали вони щось продавати?
11. Чи продавали вони щось після голоду?
12. Чи продавали вони щось у 40–50-х роках?
13. Чи був у вас фруктовий сад у 30-х роках? Що з ним сталося після 30-х років?
14. Як змінилася ваша ситуація щодо землі та саду в 1950-х роках?
15. До якого розряду власників належала ваша сім'я до колективізації: багачі, середняки, бідняки?
16. Чи мала ваша родина авторитет у селі, чи ходили до неї за порадами? Під час колективізації мала авторитет?
17. До колективізації з якого віку діти в сім'ї призвичаювалися до роботи? Чи залежало це від достатків сім'ї, чи праця була однією із засад виховання?
18. Чи була у вашій сім'ї прислуга, наймити?
19. Як їм платили?
20. Які були стосунки між господарем і наймитом?
21. На який термін наймалися робочі?

Колгосп

22. Як змінилися стосунки в сім'ї після того, як сім'я втратила господарство?
23. Чим почали займатися члени сім'ї?
24. Чи змінився авторитет глави сім'ї після переходу сім'ї до колгоспу?
25. З якого віку діти стали працювати в колгоспі?
26. Чи змінився статус жінки в сім'ї за колгоспів?
27. Всі пішли в колгосп у вашому селі радо чи ні, за переконанням чи з примусу?

28. Якщо не пішли в колгосп, як заробляли на життя?
29. Як ставилися в селі до тих, хто не приєднався до колгоспу?
30. Виселяли людей? Чи вони повернулися? Хто? Коли?
31. Хто проводив колективізацію: свої чи чужі?
32. Хто був жорстокішим: свої чи чужі?
33. Що отримували в колгоспі?
34. Де брали кошти на продукти?
35. Де брали кошти на одяг, взуття?
36. Самі виробляли одяг, який саме і як?
37. Практикувався в селі обмін продуктами — одягом — взуттям?
38. Чи була нормальним явищем крадіжка в колгоспі? Як до цього ставилися?
39. Засуджувалося це?
40. Як каралося це на офіційному рівні?
41. Чи з'явилося, на вашу думку, почуття вболівання за колективну власність? Якщо так, то коли?
42. Як ставилися до понять: моє — твоє — наше — ваше — їхнє до колективізації і після неї?
43. Ви хотіли б мати тепер таке господарство, як мали, скажімо, ваші батьки?
44. Якщо так, то чи впоралися б ви з ним?
45. Якщо б не хотіли, то чому?
46. Чим була земля для ваших батьків і є для вас тепер?
47. Коли у колгоспі або у клубі були збори або вибори, чи обов'язково було ходити на них? Що робили, якщо хтось не ходив?

Сільська громада до колективізації

48. Хто в селі був найголовнішою, найавторитетнішою особою?
49. Це була одна людина, чи кілька осіб?
50. Яку роль у громадському житті села відігравали піп, сільський староста, церковний староста?
51. На що поширювалася влада кожного з них?
52. Які рішення приймалися кожним з них, що стосувалися життя сільської громади?
53. Який був вищий орган сільської влади?
54. Як відбувалися сходки?
55. Де збиралися?
56. Чи брали в них участь жінки?
57. Чи всі члени громади мали однакові права, зокрема право голосу?
58. Хто був найбільшим авторитетом у селі, окрім вказаних?
59. Чи було нормою, що багатший хазяїн користувався більшим авторитетом?
60. Багато було хазяїв у вашому селі?
61. Чи були в них великі родини?
62. Яке господарство вважалося великим?
63. Хто важався бідняком?
64. Чи гуртувалися між собою бідні й багаті?
65. Чи часто спілкувалися між собою?
66. Чи родичалися?

Сільська громада після колективізації

67. Хто в селі був найголовнішою, найавторитетнішою особою?
68. Чи це була одна людина, чи кілька осіб?
69. Яку роль у селі відігравали піп, сільський староста, церковний староста?
70. Який вищий орган сільської влади?
71. Як відбувалися сходки?
72. Де збиралися?
73. Чи брали в них участь жінки?
74. Всі члени громади мали однакові права?
75. Хто був найбільшим авторитетом у селі?
76. Хто вважався бідняком?
77. Була зневага до бідних?
78. До бідних ставилися із співчуттям?
79. Чи гуртувалися між собою бідні та багаті?
80. Часто вони спілкувалися між собою?
81. Родичалися?
82. Чи були чужі люди при владі села?
83. Звідки вони були?
84. Селяни гуртувалися з ними?
85. Чи родичалися?
86–110. *(ваш вибір — якщо хочете, додайте запитання до тем: сім'я, колгосп, колективізація)*

Голоси, куток, досвітки

111. Як називалися голоси (перший, другий чи нижній, верхній, чи як)?
112. На скільки голосів співали у вашому селі?
113. Чи на всіх кутках співали на стільки голосів?
114. Який куток вважався за вашої молодості найкращим у виконанні пісень?
115. Голоси переходили з кутка на куток?
116. Була конкуренція між кутками у співі?
117. Були жінки, яких люди важали найкрашими співачками?
118. Чи люди спеціально запрошували їх співати на весіллях? Чому?
119. Люди давали їм шось за це?
120. Чи ситуація змінилася під час колективізації?
121. Чи були у вас досвітки чи вечорниці? Як називалися вони у вас?
122. Хто організовував? Що дівчата робили там, що — хлопці?
123. Що казала влада про досвітки чи вечорниці після колективізації? Що сталося з ними пізніше?
124. Які ще жіночі спеціалізації були у вас: баби-кухарки, голосильниці, співачки на похороні? Скільки їх було у селі?
125. Чи люди платили їм? Що давали, крім грошей?

Склад ансамблів, музиканти, шинок, клуб

126. Яким був склад ансамблів на весіллі у 20–х роках, тобто які інструменти?

127. Які інструменти були у весільних ансамблях ваших батьків, баби та діда?
128. Скільки заробляли музиканти? Як люди платили: перед весіллям, під час чи після? Чи музиканти брали додому рушники, їжу, горілку?
129. У кого вчились грати і яке було навчання?
130. Були сімейні ансамблі у вас?
131. Чи був шинок?
132. Хто був власником?
133. Музиканти часом грали в шинку? Коли?
134. Чи частина весілля відбувалася в шинку? Котра частина?
135. Що сталося з шинком після колективізації?
136. В 20–30-х роках грали в клубі? Який репертуар? Хто і на яких інструментах?
137. Чи був керівник? Що він робив: учив вас грати певні мелодії? Як учив — з нот чи на слух?
138. Коли клубна музика грала у клубі, на які свята?
139. Чи є зараз концерти в клубі?
140. Чи обов'язково було грати/співати в клубі на зборах? Що траплялось, якщо хтось відмовлявся?

Старці

141. Чи ви бачили старців? Де?
142. Що вони грали? Що співали (які пісні)?
143. Де вони звичайно грали (місця)?
144. Були старці, котрі не грали, а тільки співали?
145. Старці були тільки чоловіки, чи були й жінки (старчихи)?
146. Що співали жінки (які пісні)?
147. Де вони були, коли співали на вулиці?
148. Були старці, котрі мандрували в парі — чоловік разом з жінкою, два старці?
149. Були такі старці, які грали на кобзі, лірі, гармошці? Як називали у вас ці інструменти?
150. Чи всі були незрячими?
151. Були старці з вашого села? Як їхні прізвища? Чи є ще їхні родичі в селі?
152. Яке було ставлення вашої сім'ї до старців?
153. Як ставилися люди у селі до старців?
154. Вважалося гріхом образити старця?
155. Чи старці мали свою сім'ю, коли співали на вулиці, чи були самі?
156. Яке було ставлення влади до старців після колективізації?
157. Коли старці зникли з вашого регіону? Що траплялось з ними?
158. Чи були старці після війни? Які (співали без інструменту чи з інструментом? який інструмент)? Скільки? Якщо не було, то чому?
159. Чи бандуристи (не старці) приходили до вас з концертами?
160. Де вони виступали?
161. Що вони грали?
162. Були такі бандуристи (не старці) з вашого села або регіону? Як називалися, і чи є ще їхні родичі в селі?
163. Що трапилось з ними після колективізації?

Церква, релігійні пісні

164. Чи є церква? Якщо ні, коли знищили?
165. Після знищення, або взагалі в 30-х роках, хто співав на похоронах? Де співали і що?
166. Чи колядували в 30–40–50-х роках? Чому ні? Чи місцеві партійні люди щось казали? Що саме?
167. Чи включали люди раніше на весіллях голосіння про Христа в 30–х роках? Чому ні? Чи урядовці казали щось про це?

Зміни в ритуалах: весілля, хрещення

168. Чи весілля в 30–х роках стали коротші, ніж раніше? Чому?
169. Як порівнюєте весілля до і після голоду?
170. Чи пам'ятаєте „червоні" весілля, які були в селі в 20-х роках? Як вони відбувалися?
171. У вашому дитинстві усі родичі збиралися на весілля?
172. Чи обов'язково сватали дівчину перед весіллям? Хто були свати?
173. Готувався посаг на весілля?
174. Чи обов'язково дівчина брала прізвище чоловіка після заміжжя?
175. Були випадки одруження між собою родичів (двоюрідний брат і сестра, дядько й племінниця)?
176. Чи хрестили дітей у 20–ті роки? Хто обирався хрещеним?

Сім'я і влада

177. Чи були розлучення у сільських родинах? Як це виглядало?
178. У яких випадках чоловік (жінка) мав право одружуватися вдруге? Яким чином відбувався такий шлюб?
179. Чи зобов'язані були діти другої жінки брати прізвище свого нового батька?
180. Як ставилися до позашлюбних дітей на селі?
181. Коли у вашому селі з'явився дитсадок? Хто був його директором?
182. Хто зобов'язаний був доглядати старих батьків? З ким вони доживали свій вік?
183. Де ховали батьків? Де ховали померлих родичів?
184. Кому діставалося господарство після смерті батька? Як ділилося майно після смерті батька?
185. Чи будували нову хату для когось з родини усі родичі?
186. Чи ходили парубки та дівчата на сезонні заробітки?
187. Чи брали участь у революції та громадянській війні ваші родичі?
188. Чи повернулися вони після цього в село?
189. Чи співали вони дітям (онукам) революційних пісень? Якою мовою?
190. Багато членів вашої родини пішли працювати у місто? Де вони працювали? Чи повернулися назад у село?
191. Чи став хтось із ваших родичів партійним працівником, головою колгоспу?

Обрядові пісні (весняки, колядки, інші)

192. Від кого ви перейняли спів: бабусі, мами чи сільських дівчат?
193. Коли більше гуляли на вулицях: до колгоспів чи в 30-ті роки?
194. Чи вважали ви спів в околишніх селах схожим на той, що співали у вас?
195. Якщо спів відрізнявся, то за якими параметрами: 1) інші слова; 2) інакше виводили коліна; 3) інша манера виконання (подання звуку)?
196. Чи були в вашому селі веснянки, русальні, купальські свята? Чи була на них заборона?
197. Ви самі грали ці обряди в 30–ті роки? Чи чули про їх існування від старших: бабусі, мами, старшої сестри?
198. Якщо ці свята грали ще старші, то чому і коли їх перестали грати: чи не цікавились самі, чи була заборона?
199. Якщо ви самі пам'ятаєте веснянкові, русальні і купальські обряди, то до якого часу вони існували в вашому селі за вашої пам'яті?
200. Якщо ви пам'ятаєте веснянки, то які були найбільш розповсюджені у вашому селі: закличні, хороводні, жартівливі?
201. Грали у вас хоровод, весняне водіння козла — „Та й вскочив козел в огород"?
202. Які з обрядових пісень вам особисто більше подобаються, вважаються красивішими: веснянки, купальські, щедрівки, колядки чи пісні про любов?
203. До яких з цих пісень влада (начальство, клубні працівники) ставились прихильно, а якими нехтувала, забороняла?
204. Чи заборонялось у 30-ті роки (або навіть у 20-ті роки) співати християнських колядок, а поздоровчі новорічні щедрівки дозволялись? Чи заборонялось і те, і інше?
205. Ви колядували у колі родини (у інших рідних) в 30-ті роки, незважаючи на заборону цих пісень?
206. Були у вас в селі окремо чоловічі і жіночі гурти?
207. Чоловіки співали разом з жінками, які пісні? Чи була це стала традиція?
208. Чоловічі гурти співали чумацьких або козацьких пісень, чи заборонялось про це згадувати, співати?
209. Чому зараз пісні пам'ятають тільки жіночі гурти?
210. У ваших гуртах співали виконавці тільки з вашої родини (чоловіки, брати, сестри), чи й з інших сімей?
211. Чи співали у вашому селі в 20–30-ті роки (може, пізніше) частушки? Чи називались вони інакше?
212. Якщо співали частушки, то якою мовою: російською чи українською?
213. Чи танцювали під частушки, і яким інструментом це супроводжувалось: гармошкою, скрипкою чи якимось іншим інструментом?

Домашні виробництва

— Гончарство

214. Коли і як виник місцевий гончарний промисел?
215. Чи виготовляли у вашому селі посуд вдома?
216. Гончарі займалися ремеслом протягом року чи тимчасово, у вільний від основної роботи час? Як це було у 20–ті роки? Після утворення колгоспів?

217. Скільки кустарів було колись у даному селі: на початку XX ст., в 20-х роках, 30-х, 50-х?
218. Скільки гончарів працює в даний час? Якщо вже немає гончарів, то коли вони зникли? Чому?
219. Мала місце заборона з боку місцевої влади займатися промислом? У який час?
220. Чи були випадки розкуркулювання сільських майстрів?
221. Заставляли сільських гончарів під час колективізації утворювати колгоспні гончарні цехи?
222. Яким чином на функціонуванні місцевого гончарного осередку позначився голод 1932–33 р.
223. Чи пов'язані гончарі зі Спілкою художників, художнім фондом, обласним науково-методичнм центром народної творчості? В чому виявляються ці зв'язки?
224. Яка глина застосовувалася в місцевому гончарному промислі? Які сорти глини розрізняли гончарі? Як вони називалися?
225. На якій глибині від поверхні грунту залягають гончарні глини?
226. Хто і в яку пору року добував гончарну глину?
227. Опишіть спосіб замішування глини.
228. Яку будову має місцевий гончарний круг? Вкажіть назви окремих частин та їхні розміри?
229. Опишіть робоче місце гончаря (круг, лава, розміщення грудок, дріт, ножик).
230. Опишіть процес виготовлення різних гончарних виробів.
231. Де сушилися глиняні вироби в зимовий, літній час?
232. Хто і коли орнаментував посуд?
233. Яким інструментом наносився орнамент?
234. Які орнаментальні мотиви з'явилися, а які зникли в гончарстві за радянського часу?
235. Чи спостерігається поступовий занепад орнаментальної культури місцевого гончарства?
236. Опишіть технологію виготовлення поливи і покриття нею глиняних виробів.
237. Який тип горна побутував у вашій місцевості? Опишіть його зовнішній і внутрішній вигляд.
238. Скільки посуду поміщалося в один горн?
239. Скільки і яких дров необхідно для випалу одного горна, скільки тривав випал?
240. В яких населених пунктах гончарі продавали свої вироби?
241. Хто і які податки накладав на гончарів: у 20–х роках, 30–х, 50–х?

— Інші виробництва

242. Які інші майстри були в селі до колективізації?
243. Після колективізації до яких з них влада ставилась прихильно, які забороняла?
244. Що казала місцева влада?
245. Чи накладали великі податки на вироби?
246–272. *(ваш вибір — якщо хочете, додайте запитання до теми: домашні виробництва).*

Мова

273. Який був національний склад села? Чи були євреї? Скільки? Росіяни? Скільки? Поляки? Скільки?

274. Якою мовою викладали в школі?
275. Якою мовою читали проповіді в церкві?
276. Чи можна було купити українські книжки, газети в 20–х, 30–х, 40–х роках?
277. Чи росіяни (поляки, євреї), які проживали в селі в 20–30-х роках, говорили українською мовою?

Богомази, їхнє мистецтво та вірування, пов'язані з іконами

278. Чи були у вашому селі маляри (богомази), які малювали ікони, картини?
279. Чи ці маляри працювали при церкві? Ким?
280. Чи мали богомази учнів? Майстерню? Якщо не мали учнів, то чи допомагали їм діти, дружина?
281. Що вони робили, допомагаючи майстрові?
282. Для кого маляр робив ікони?
283. Чи майстер малював ікони і для людей, і для церкви?
284. Де продавав богомаз свої ікони? Хто це робив?
285. Скільки коштувала пара образів? Одна ікона на дереві? На полотні?
286. Чи змінювалася ціна, залежно від образу, намальованого на дошці?
287. Чи бувало, що образи не продавали за гроші, а обмінювали? На що?
288. Чи ви пам'ятаєте, як маляр писав образи:
    а) Які фарби вживав? Чи золотив?
    б) Які дошки заготовляв на ікони?
    в) Хто ткав полотно для майстра?
    г) Де сушив, де зберігав?
289. Чи мав маляр господарство: землю, хату, худобу?

Богомази — Вірування

290. Скільки образів звичайно було в хаті?
291. Хто це був (назвати)?
292. Як розвішували ікони в хаті? Чи чіпляли рушники на всі ікони? Чому це робили?
293. Чому чіпляли лампадку біля ікони?
294. Чому ікони клали в домовину?
295. В армію проводжали з іконою?
296. Чи бувало, що в хаті молилися до однієї ікони й називали її „заступницею"? Чому саме до неї?
297. Чи бувало, що „заступниця" не допомагала, то на неї сердилися, сварилися? Чи наказували ікону?
298. Чи бувало, що в церкві мали „своїх" богів, до яких молилися, просили допомогти?
299. Чи живуть духи померлих за іконостасом?
300. Як поступали зі старими іконами?
301. Чи завішували ікони під час посту або танців й гулянь?
302. Що говорили, коли траплялися сварки при іконах?
303. Як і за що карає святий свого обранця?
304. Кому потрібно молитися, щоб:
    а) збулося задумане;

б) щоб дитина почала ходити;
в) щоб благополучно закінчилися пологи;
г) щоб прогнати злих духів;
д) щоб прозріти від сліпоти;
е) щоб позбутися лихоманки;
є) щоб був дощ;
ж) щоб не мучилися померлі без покаяння;
з) щоб відвернути вогонь від житла?

305. Чи пам'ятаєте хресні ходи з іконами?

Релігійна політика радянської влади, зміна церкви

306. Як влада переслідувала разом зі священиками представників релігійних промислів (церковних малярів, золотарів, виконавців церковних співів...)?
307. Чи влада забороняла проведення хресних ходів і молебнів?
308. Як відбувалася боротьба за церковні приміщення — церкви й монастирі?
309. Що трапилось із церковними служителями після колективізації?

Кожен дослідник може додати, якщо хоче, запитання до тем: весілля, експресивна культура та релігійна політика.
310–320.

Додаток 7

ІНТЕРВ'Ю

Ігнатенко Михайло Євдокимович, 1902 р.н., та Гаращенко Ольга Михайлівна, дочка, 1929 р.н., с. Крутьки Чорнобаївського р–ну Черкаської обл.

— Ваш рік народження?
М.Є.: 1902 рік.
— Де ви народилися?
М.Є.: В Крутьках.
— Як цей район тоді називався?
М.Є.: Ірклiївський. Раньше ще був Золотоношенський Полтавської області.
— У вас була велика сім'я?
М.Є.: Велика. Я один тілько вийшов грамотненький, тоді три класи було.
— А скільки було дітей у батька і у матері?
М.Є.: Треба пощитать: Наталка, Ганна, Івга, Мотря, ще й Секлета була, вмерла, і я оце, і всі неграмотні.
— Чи мав ваш батько поле?
М.Є.: Мав, тільки мало, з гектар, на степу соток семдесят.
— Чи мав скотину?
М.Є.: Конячка була, і корову держали.
— Чи були свині?
М.Є.: Да, одну держали, щоб поросята були.
— А чи були бджоли?
М.Є.: Не було. Землі ж мало було, то батько у людей жнивував, як прийдуть жнива, хліб косить, то там давали шостий сніп або сьомий, як у якого хазяїна. Йому іскоси оце стільки, а він тобі виділе чи копу, чи дві копи.
— Він ходив жнивувати у своєму селі?
М.Є.: У своєму було, а то у Красному, Панське називалося. А земля їхня була аж за нашою землею, аж коло Чорнобай. І там в його була клуня, був колодязь.
— У батька чи у хазяїна?
М.Є.: У хазяїна. І то зайдем туди, то я ще був малий, годів шість чи сім, то там парова машина була, молотила, то там батько пособля. І сівба як приходиться, то заїжджають до нас хазяїн, щоб поміг.
— А сіяли рукою?
М.Є.: Ні, тамечки і сіялка була в його.
— А як звали того хазяїна?
М.Є.: Василь Петрович Клименко.
— Чи мати і ви допомагали батькові?
М.Є.: А якже ж, як жнива, то там мати з батьком, вони тамечка, а я граблями після матері загрібаю.
— А сестри ваші?
М.Є.: А сестри робили в німців, там, де оце німці, на нашій території.
— А де були німці?
М.Є.: Колонія, шо поверталися на свої міста. За Черкасами недалеко, на правому березі.
— Це до Першої світової війни?
М.Є.: Да. То як приходить весна, то вони наймаються до цього німця і тамечка вони то до Семена чи до Покрови, то до Кузьми і Уляни, а тоді йдуть додому, він заплатив, договорено було.
— А що він платив?
М.Є.: Гроші, рубель сорок заплатив.
— Вони могли справити собі одежу?
М.Є. Да, дівчата прийдуть, то посправляють собі за ті гроші. У нас в селі євреї були, магазин у них був, то вони вже знають, коли дівчата приходять додому, то вже він біжить позичать грошей. Бо він зна, що як прийшли, то треба на справку. То справить юбку чи кожушанку посправляють, а тоді ціле врем'я сидять дома вишивають, прядуть.
— А коли справляли, то в того єврея купували?
М.Є.: Він їздив у город Лодзь, у Варшаву, то приїде, попривозе, а краму було — страшне, було, навезе. Построїв лавку таку широку, завозить туди воза, накладе краму і везе на базар у Ірклiїв, і там продає.
— Чи були поляки?
М.Є.: Не скажу я точно.
— А як у вас казали: євреї чи жиди?
М.Є.: Євреї. Жид — то як насмєшка.
— А хто керував у вашій сім'ї: мати чи батько?
М.Є.: Вони обоє по хазяйству.
— А хто тримав гроші?
М.Є.: Грошей не вдержиш тоді, треба й те купить, і те купить.
— А як ви пережили голод?
М.Є.: Трудно. Його трудно й згадувать. Їли з проса шолуху, в колгоспі мололи просо, качани мололи з кукурузи.
— У вас на степу була комуна?
М.Є.: То в Мельниках, но туди попереходили крутівці, було об'єднано, спілка така була.
— А хто пішов туди: бідніші чи багатші?
М.Є.: Не совсім із бідних, а там лучше жили, то вони туди і пішли.

— А їм легше було?

М.Є.: Щитайте, що легше. Нам ще треба йти у степ колоски збирать, а в їх близько, куди не вискочиш, степ кругом. То їм там давали їсти. А тоді роздивились, що не діло, та й розбіглися.

— А ви пам'ятаєте, куди їздили ваші батьки на ярмарок?

М.Є.: Ярмарок був в Ірклієві.

— Чи ваші батьки продавали щось на ярмарку?

М.Є.: Продавали й купували, і худобу, сюди наїжджали з Москви ті, що купували нам'ясо худобу. А в нас тут були бики великі такі, щоб пахать, центнерів по восім.

— А ви пам'ятаєте голод в двадцять першому році?

М.Є.: Пам'ятаю.

— А чому він був тоді?

М.Є.: Того що пагаленькій урожай був, то дехто не видержав. У нас було семдесят п'ять соток землі на степу, то батько держав один мішечок пшениці, щоб посіять, то трудно жилося, а держали, а посіяв пшеницю, а вона й уродила гарно.

— Так і врятувалися?

М.Є.: Мерли люди, але мало.

— А коли колгоспи починалися у вас?

М.Є.: Вони нас одурили, давали ж землю.

— А коли землю давали?

М.Є.: Як революція почалась, у сімнадцятому році. Тоді землю стали роздавать, стали люди брать землю і пахать, і пахали. То держава не брала розвьорстки хліба, шо наробив — то це твоє. Якщо в тебе лишнє шо є, виїжджав такий чоловік уповноважений державний і на ярмарку розкладав брезент здоровий, і в кого є хліб — неси. Той привіз, той приніс. Стоїть днів три той ярмарок, а тоді поназбирає, на віса зваже, заплатив гроші і всьо. Тоді той хліб, а в мого батька конячка була, уже ж договоряться, на таке-то число приїжджайте, хліб в чували понакладав, на підводи поклали, одвезуть у Золотоношу, там станція, то тамечка поздавали і приїхали.

— Коли у вас колгоспи зробили?

М.Є.: У двадцять восьмому. По „спільній обробці землі" воно називалося, а тоді кажуть, що земля на дев'ять год далася, а ми ж робимо. Шо ж воно тоді буде, як землю отберуть. Коли в двадцять дев'ятому році — ану, хлопці, пишіться. Люди не знають, що воно таке, почали писатися, которі самі бідніші, которі даже і не пахають, ні за чим. А тоді стали — і худобу туди здавай, і ремонент давай увесь. А тоді стали у людей землю одбирать, а тоді дають пагаленьку нанизу, її не менше — хужа земля.

— А ваш батько зразу пішов у колгосп?

М.Є.: Ні, батька не було вже.

— А як ви пішли в колгосп?

М.Є.: Я не писався довго, бо в мене троє чи четверо малих дітей було, і я не хотів писаться ніяк, а вони кажуть: „Пишись, бо не проживеш". А я кажу: „В мене велика сім'я, а робочих нема". Так вони крутили, крутили, найхужу землю дали, то я посіяв там просо та їду до проса, і дітей везу на возі, бо треба полоть, то вони лазять, виривають. А правительство проходять через це просо та кажуть: „Чиє це просо? От сукін син, таку пагану землю дали, і таке вродило". Ми те просо держали. То вони думали, як же мене у колгосп загнать? А тоді взяли і корову забрали на ферму. Ходив, щоб оддали, — не оддали, вертись, як хочеш. Вернули корову, бо обіцяв подписатися. А тоді підходять жнива, люди, що записалися, до свого посіяного — не касайся. А дід Савка тоже ж записався передо мною, то як стало спіть зерно, так він пішов, на своїй землі нарізав колосся та додому приніс сушить та з'їсти хотів. А вони вже знали, то прийшли забрали, а я не давав, то я остався і з дітьми, і з хлібом.

— А вони забрали землю у вас?

М.Є.: Поставалися трудящі, роботящі люди. А потім вже мусили іти у колгосп, потому що не дали б землі, нічого.

— А були такі люди, яких вивезли?

М.Є.: Були.

— А чого їх вивозили?

М.Є.: Того шо в них було за чим жить, чоловік робив, хтозна як. Один був Ількович, вивезли в степ, оце тут спробуй хазяйнувать.

— А як ви вже пішли в колгосп, то як ви заробляли? З чого ви жили?

М.Є.: Коровка була та в базар ходили. Молока, Боже сохрани, щоб самим з'їсти, все на базар. А накладали, щоб молоко здавали державі, ще даром.

— Коли ви працювали у колгоспі, що вони платили вам?

М.Є.: Не платили, а всьо забирали, все на позики. Як Дніпрогес робили на Дніпрі, то як прийдуть чоловік три-чотири та накладуть оце стільки грошей здати, розпишися, щоб виплатив. А чим же його тоді платить? То так трудно було, що не можна не в ліс іти, украдеш деревину, то штрафують. Наріжуть дерева та возять на двох колесах, та самотужки везе аж у Чорнобай.

О.М.: Я повезла дерево в Чорнобай та на базар. Стояла–стояла, одна тітка каже: „Як повезеш мені додому, то я заплачу". Я й повезла, два стакани квасолі дала і десяток картопель. І поснідати запросила. Я як сіла, вона тарілку супу дала, то циганчата як обступили мене, то я ложку поклала й пішла.

М.Є.: Дуже багато циганів було. Оце їдуть навесні в гості гулять, коні гарні, будка гарна. Циганки як метнуться по селу людей дурить та надурять, чого хочеш, а потім варять, свадьбу роблять, переїжджають з одного села в друге село.

— Хто організовував колгосп, люди з вашого села?

М.Є.: Свої були, і чужі були.

— Як вони ставились до людей?

М.Є.: Всякі були.

О.М.: Як пішла я колоски збирать, то гониться, одну побив, то вмерла. Він зараз ще живий. Був головою колгоспу. Ще получав персональну пенсію.

— Не можна було вкрасти нічого в колгоспі?

М.Є.: Та бо, вишукають, провіряють. Вложить людина картоплину, то перевірять. Потім визивали, штрафували.

— А до колгоспу яка влада була у селі? Хто керував?

М.Є.: Хазяїн. У сільраду назначали чоловіка на рік чи на два.

— Як він називався?

М.Є.: Староста.

— Люди вибирали його чи начальство назначало?

М.Є.: Люди. Ми такого чоловіка вибирали, щоб хазяїном був, не ледащо.

— Як це відбувалось?

М.Є.: Сход.

— Ці сходи були, коли вибирали голову, чи ще збирались?

М.Є.: Сільський сход. Було, землю наймають общественну, общественна земля була, наймають, щоб у сільраді гроші були, у села.

— Чи часто були сходи?

О.М.: Як потребность була, то вони об'являють, і люди сходяться.

— Чи був піп у селі?

М.Є.: Був.

— Як його звали?

М.Є.: Грицько Шахновський. Тоді було під поповим розпорядженням в селі.

— Він мав багато влади?

М.Є.: Саму більшу владу. До його ж людей хрестить, у попа метрики, як кому паспорта — іде до попа.

— Піп завжди називав дитину?

М.Є.: Да. Піп зарегистрирує, а потім він дає отчот у район, скільки народилося, скільки умерло.

— Піп мав землю?

М.Є.: Земля була в нього, і худоби було багато.

— А хто робив для нього?

М.Є.: Сам не робив. В нього за Золотоношою — ше узяв придане за жінкою чи дев'яносто, чи сто гектарів. Там у його хутор був, він здавав його в аренду, а брав, видно, золото.

— А в селі він мав землю?

М.Є.: Була.

— А хто на цій землі робив?

М.Є.: Наймити.

— А ви не знаєте, скільки він платив їм?

М.Є.: Точно не знаю, чуть не даром робили. Коров в нього було таких гарних, випас великий був. Був багатий.

— Чи він був добрий до людей?

М.Є.: Ой! Поганий. Назбирає на проводах, панахиди ж правив, та хтозна скільки хліба набере та додому направить. А яєць весь час несуть. Та на балку вивезе, в яму — вони вже завоняються.

— Його жінка також в церкві щось робила?

М.Є.: Ні, вона вдома за хазяйством.

— Як вона ставилась до людей?

М.Є.:: Була домашня хазяйка.

— А він мав коні?

М.Є.: Мав, бричка була, ще й тепер бричка у колгоспі була. У того, що людей бив, ще й досі він живе, таке вже робив людям, своїх людей так бить за колоски.

— А це було в тридцятих роках?

М.Є.: Да.

— Чи він має дітей?

М.Є.: Одного хлопця, та й той каліка, ногою не ходе. А в попа сини були революціонери. Ще під советську власть українську пісню співав і на скрипку грав, дуже гарно грав, а одного сина забрали.

— В тридцять сьомому?

М.Є.: Ні, ще попереду. Жоржем звали одного, а забрали Миколу, співав пісні революційні, комуністи забрали.

— А той голова колгоспу, що зараз, він і тоді був головою?

М.Є.: Партійці. Люди робили на степу, складали скирти, гонили дуже, а один чоловік мав кошолочку і туди він колосочки кидав. А такий же, як і він, та й підоткнув. А я на степу коло колодязя табір коней напував, коли начало розвидняться, коли їдуть п'яні на бричці попа. Приїхали до скирти, а тому чоловіку, що колоски збирав, вже підказали, щоб берігся, то він пішов. А ті питають: „Де такий-то?" — „Нема". Той чоловік через шлях тікає, а вони конем нагнали його та били-били, це правда була. А тоді кинули собі під ноги, везуть, а я дивлюся — теліпається. Один чоловік пішов подивитись, так вони привезли його на степ, землянка, там кухарка була, то вони загадали, шоб вони знесли цього чоловіка під навєс. Я пішов після роботи подивитись, а він лежить і не балака, мені так страшно стало: такого трудяку, сукини сини, били його так. Отаке було. А під вечір він став помалесеньку та й пішов.

— А як почалися колгоспи, то церкву закрили чи вона ще працювала?

М.Є.: Церкву німець не запалив, а вони зробили там зерносховище.

— Коли зробили зерносховище, до війни чи після?

М.Є.: До войни. А тоді і німець увійшов, то церква стояла, то після цього цю церкву давай оборудовать: найняли людей та зробили і почали править. Попи мінялись, а нашого Золотоношенського ще перед войной викинули. А вмер він з голоду, просив милостиню.

— А коли церкву оборудували?

М.Є.: Після війни. А в 60-х годах то правили по хатах,

приїжджали попи, той побуде три місяці, той.
— Чи влада протестувала?
М.Є.: Ні, не було.
— А як у вашому селі називали голоси?
М.Є.: Та смотря яка пісня. Тенор, діскант, альт.
— Чи була дівчина на вулиці, що тягне?
М.Є.: Діскант.
— Чи були у вашому селі кутки?
М.Є.: Кутки були гарні: Чипачівка, Діброва, Село, кутки були такі, що тільки як повечоріло, виходять дівчата і починають співати, і співають, хтозна поки. І парубки так само.
— У вас були вечорниці чи досвітки?
М.Є.: Досвітки. Були такі хати, що сходяться туди дівчата. Дівчата то прядуть, то шиють, а парубки гуляють.
— В них були якісь ігри?
М.Є.: Хлопці або в карти грають, або бреше хтось.
— У скільки років хлопці починали ходити на досвітки?
М.Є.: Годів вісімнадцять, то треба прописуваться, ставити могорич — приймем тоді тебе в парубки.
— А чи було так, що ви приносили пляшку?
М.Є.: Ні, я механічно.
— А як хлопець приносить пляшку, то в хаті її п'ють чи на вулуці?
М.Є.: Були такі хати, де випивали.
— Тільки випивають чи ще щось роблять? Чи вони наймали музику?
М.Є.: Музика була, хлопці з музикою гуляють.
— Хто платив музикам?
М.Є.: Ніхто. Це як свадьба в кого, той найма музику.
— А на досвітки хлопці приводили музикантів?
М.Є.: На гулянку не приводили. На гулянці є свій компанійний. А я вам забув розказати, що в хлопців робота була. Приїжджає, було, у село подрядчик, коли дорогу робили, коничками насипали насипи. У нього коней п'ятеро чи десятеро, позаписує, хто до нього на роботу піде навесні. Тут позаписуються до нього, а він тоді приїде весною, хлопців іззиває та роздає завдаток: гроші дає, грошей скільки кому треба, бо ж покидають батька й матір. Тоді каже: на таке-то число будем їхать. Поїдуть, пороблять, до якого числа наймались, заплатить гроші, тоді хлопці приходили додому, посправлялися, що їм треба, а тоді цілу зиму гуляють, на досвітки йдуть.
— А як ваш батько помер, то хто був головним у вашому хазяйстві?
М.Є.: Я, бо мати тóже вмерла.
— А як видавали дівчат заміж, то ви мусили їм придане давати?
М.Є.: Не було з чого давать.
— Було так, що залишалися на досвітках до ранку?
М.Є.: А то вже тайна їхня була. Такі досвітки були, що переночує там, і дівка лишається.
— І про це не розказували?
М.Є.: Ні.
— Чи це було погано для дівчини?
М.Є.: Та вже ж, тайна була.
— Чи були такі жінки, що їх люди наймали співати на весіллях?
М.Є.: Та то як трапилася свадьба, то там найдуться такі дівки, що співають. А наймати — не наймали.
— Чи люди знали, котрі жінки найкраще співають?
М.Є.: Ну, вже вони знають.
— Чи були такі жінки, яких наймали плакати, коли хтось помер?
М.Є.: Такого у нас не було.
— На яких інструментах грали на весіллях?
М.Є.: На скрипці, на гармонії.
— Гармонія була завжди чи трохи пізніше з'явилась?
М.Є.: Ні, це ще до революції. Ще у Мельниках були цигани, у них скрипка була, бубон.
— Цигани грали на весіллях?
М.Є.: На весілля наймали їх.
— А євреї грали на чомусь?
М.Є.: Е, ні, євреї не грали.
— А німці грали?
М.Є.: Німців не було.
— А що платили циганам на весіллі?
М.Є.: Гроші.
— А сільські люди грали на скрипці чи на бубні?
М.Є.: Були, вони дурно грали, ніхто їх не наймав, самі виходили.
— Коли зникли цигани?
М.Є.: Не пам'ятаю, коли, запретили їм і їздити. Казали, що як це так, що стільки людей та ціле літо прогуляють, що держава з ними нічого не зробить. Не дуже ж давно, чи при Брежневі, в оцих годах їх не стало.
— Коли клуби в селі почалися?
М.Є.: У революцію.
— А ви пам'ятаєте комуністичні весілля без попа?
М.Є.: Не пам'ятаю.
— А чи був у вас шинок?
М.Є.: Шинок був, тільки давно. Дядько построїв хату для себе, біля дороги якраз. І одкрив шинок.
— Він був українець, не єврей?
М.Є.: Ні. Оце його город був.
— Чи ви ходили часом у шинок?
М.Є.: Заходив, а чом же не заходив. Я по-сусідськи. Сюди я переселився у тридцятих годах, а то жив біля шинку.
— А хто бував у шинку найчастіше: жінки чи чоловіки?
М.Є.: Жінки не ходили, а були такі бабки, що пили горілку. У хазяїна комора була, а коло комори лавочка, та тамечка вони узяли і випивали. А тоді, де дерево росте, де пам'ятник у нас — це толока була, стояло шість чи сім млинів на оцій толоці. То як млин не

меле, то вони під млин підуть, посідають на травиці та й випивають.
— Якби ваша жінка пішла в шинок, ви б її сварили?
М.Є.: Було б клопоту.
— А ті жінки, що заходили, були п'янички?
М.Є.: Да.
— Ви ходили у клуб на танці?
М.Є.: Мені не до танців було.
— А чи ходили у вашому селі старці?
М.Є.: Ходили.
— Вони були з вашого села чи чужі?
М.Є.: Вони були з нашого села, тільки в друге село ходили, ми не бачили.
— Вони були сліпі?
М.Є.: Синок водив батька, який сліпий був.Та водив його у Ірклієв на базар. Той синок і тепер живий.
— А як сліпого звали?
М.Є.: Знаю. Македон Артем був, то, мабуть, і син Македон.
— А де він живе?
М.Є.: Десь далеко. Приїжджав сюди. Я з Македоном Артемом ще ходив колядувать, як малим був.
— А чого він осліп?
М.Є.: Од природи.
— Він грав на чомусь чи співав?
М.Є.: Ні, не грав, тільки співав, просьби такі.
— А чи були жінки–старчихи?
М.Є.: Та то баби ходили. А були і мужики, що ходили, вдома і корова, і свиня є, а вони просили, вони не були сліпі.
— У Ірклієві на ярмарку ви бачили лірників, що на лірі грали?
М.Є.: І в нас був сліпий, що співав, Савка. Він на гармоні грав.
— А де він співав: біля церкви чи по хатах?
М.Є.: На базарі.
— А де ви лірників бачили?
М.Є.: Раз, як я був у Ірклієві, то співав один, так наче приказував: „Ой Морозе, Морозенку".
— А бандуристів не було у вас?
М.Є.: Хіба все запомниш? Може, й були.
— А Савку не судили люди, що не працює?
М.Є.: Він сліпий був, бідно жив.
— Коли вже колгоспи були, хоронили з попом?
М.Є.: Аякже. Хіба тепер так хоронять. Одбубонить, та несіть. Раньше, як ховали, то піп іде од самого дому на кладбище та й править. Люди хрести несуть.
— Чи колись на весіллях співали пісню про Христоса, голосіння?
М.Є.: Не знаю. Плаче цілу дорогу рідня, плачуть услух та приказують.
— Коли ви колядували, скільки вам років було?
М.Є.: Колядував змалу та поки аж оженився. І парубки ходять колядувать.
— Чи ви переодягалися та робили звізду?
М.Є.: Ні, ми не робили. Ходили кажне по своєму кутку.
— Чи ходили хлопці й дівчата?
М.Є.: І з дівчатами, ще й брали духів.
— А що таке „духи"?
М.Є.: А як прийдуть до тебе й поколядують, то той дає буханку, той кусок сала. Назбирають хтозна скільки, а тоді справляють гулянку оцю.
— А потім перестали колядувати?
М.Є.: А так, само по собі одпало. Колядували ще й під совєтську власть. То це вже верхушка, їздили на санях.
— А від кого ви вчилися співати?
М.Є.: Сестри ходили у певчу до того ж поповича, що співав „Ще не вмерла Україна", вони в нього вчилися.
— Чи водили весною хороводи, чи співали веснянки?
М.Є.: Були колись, ще до колгоспів, веснянки співають дівчата, та так гарно. Це тепер нема.
— Десь біля води?
М.Є.: Отут, де толока, та кожен на своєму кутку.
— А чому перестали?
М.Є.: Нема тепер кому вже, кажне розійшлося. Вже чоловік і жінка не на одній роботі, дітвора сама по собі.
— Як почали в колгосп ходити, то чому не співали веснянки і не було танців?
М.Є.: Одпало.
— Коли дівчата водили танок, чи могли хлопці брати участь?
М.Є.: Могли.
— Чи святкували ви Івана Купала?
М.Є.: Не було у нас такого.
— Був у вас такий хоровод, який називався „Водити козла"?
М.Є.: Знаю, було.
— Було у вашому селі товариство „Просвіта"?
М.Є.: Не знаю такого.
— Співали чоловіки разом з жінками?
М.Є.: Якщо десь на свадьбі, то співають.
— Співали чоловіки чумацьких пісень?
М.Є.: Співали.
— Були частушки російські?
М.Є.: Якщо гулянка, то були.
— У вашому селі був гончар?
М.Є.: Не було. Це за Черкасами. А сюди привозили, було на степу у яслах, що на возі, та в соломі горшки, глечики, усе чисто.
— Як ви ходили в школу, якою мовою вчителі говорили?
М.Є.: Українською, інакшої не було ніколи.
— А в церкві?
М.Є.: Була українська мова. Піп був один раз у тиждень.
— Чи можна було тоді купити українські книжки?
М.Є.: Не було. Не купували. У школі стояла шафа для учнів. Були і революційні.

— Чи були в селі маляри, які б малювали картини, ікони?
М.Є.: Не було.
— А при церкві хтось малював?
М.Є.: Не було.
— А де ви могли купити ікони?
М.Є.: Розвозили.
— Чи ви купували ікони?
М.Є.: Аякже.
— Скільки це коштувало?
М.Є.: Хто як продає: хто дешевше, хто дорожче.
— Ви купували ікони на дереві чи на полотні?
М.Є.: На дереві було багато, і в нас були, а то і полотно було: „Тайна вечеря" була, „Ісус Христос". Погоріло у нас дуже багато всього, і книжки погоріли.
— А скільки у ваших батьків у хаті було ікон?
М.Є.: Не помню.
— А які були, пам'ятаєте?
М.Є.: Божа Мати, Пантелеймон Ісцелитель, а кругом його — його похожденія, як його в вогонь кидали.
— А коли хлопець ішов в армію, давала мати йому ікони?
М.Є.: Ні.
— А коли хоронили, клали ікони в труну?
М.Є.: І тепер кладуть. І в мене є іконка маленька.
— А більшу клали?
М.Є.: В кого немає такої, то більшу кладуть.
— Чому кладуть?
М.Є.: По переказах.
— Коли ви ходили до церкви, то якійсь одній іконі молилися?
М.Є.: Один Бог. Бог Отець, Бог Син, Бог Дух святий, кажуть. А були такі ікони, що оте тому молиться, а оце тому, той таким людям пособляв, то йому треба молиться.
— А як ішли в дорогу, то кому треба молиться?
М.Є.: Такого не було.
— А якщо хвороба якась, то до кого молитися?
М.Є.: До Миколая Угодника Божого, Пантелеймона.
— Чи було так, що людина молиться до ікони, а вона не допомогла йому, то він свариться на неї?
М.Є.: То вже такого не пам'ятаю.
— А чи були хресні ходи на поле з іконами?
М.Є.: Були, як оце нема дощу, то піп наряджається, в його був такий предмет, шо він знав, що скоро дощ буде, в нього на клуні якась деревина була, що почує вона, що буде дощ. Тоді він об'являє похід, йти просить Бога. То пішли — і дощ пішов.
— А була у вас крім православної церви ще якась?
М.Є.: Не було у нас.
— Чи влада забороняла збирати гроші на церкву?
М.Є.: Це на церкву не збирається так, це торгують у церкві, строять чи достроюють у нас, то тоді збирали, бо одна стоїть, а тоді дзвіниця, шо два куполи, то я пам'ятаю, що збирали гроші.
— Були вільні хутори?
М.Є.: І у нас хутори є. Століпин же роздав землю на хутори, то в нас і тепер є. Оце живи, оце твоє, а коло нього іще люди розстроїлись. А тепер і фермери трудне строять. Та в такім розбитім кориті, шо одділилися од Росії, а тут і Чорнобиль, і таке зробили, шо Україну не виведуть, а витовчуть.
— А люди шкодують, що відділилися від Росії?
М.Є.: Шкода, що порядку нема, а трудно жить, бо тягнуть Україну. Куди не кинься, як розкажуть по радіо, шо там поїзда задержали, а там машину з отим, що вивозять. Ну, як тут порядок зробиш? Нема відповідальності, нема хазяїна.
— Як ви думаєте, краще мати колгосп чи фермерські господарства?
М.Є.: Якби тепер менше руководителів на одного чоловіка робочого, стільки попадає не робочих дармоїдів, що аби тільки руководив та й годі. І в канторах мошенство всяке йде, хто тільки схоче, той улізе. Як піти щось виписувать, то піди до одного, піди до другого, піди до третього, поки оформиш документи, одна людина може зробить, а вони сидять, стільці прочухують та й годі. Ось і Плющ розказував: „На одного із сошкою, десять з ложкою". Із вищого начальства треба познімать, щоб мало було, а то ізняли цього звідсіля та посадили на друге місце. І тягнуть усе чисто: і барахло, і продукти.
— Як звуть вашу дочку, яка була тут?
М.Є.: Дочка моя — Ольга Михайлівна Гаращенко, 1929 року народження, Крутьківська. Рано починали робити — з п'ятнадцяти–шістнадцяти років.

Грушівська Софія Тимофіївна, 1912 р.н., с. Шевченкове Звенигородського р–ну Черкаської обл.

С.Т.: Так пагано не було. Він інвалід первої групи, паралізований з войни. Ніхто не обраща на мене вніманія. Спитайте осьо у чоловіка. Прийшли вони лагодить, і нема за що зачепиться.
— Тітко Софіє, а якого ви року народження?
С.Т.: 12-го.
— Ви народилися тут?
С.Т.: Тутечки, тут.
— Як називалося ваше село?
С.Т.: Кирилівка... Хіба є в кого такий тин, як в мене? Він же інвалід другої групи, і це так обращать вніманіє.
— Яка була у вас сім'я у матері?

С.Т.: Вісім душ в нас було у матері: чотири хлопці, а три дівчат.
— А ви були меншою?
С.Т.: Нє, я середня.
— Як ваше дівоче прізвище?
С.Т.: Шевченко Софія Тимохвіївна, бо батько мій праправнук Шевченкові, а я вже праправнучка. Я ж не брешу.
— Як було прізвище вашої матері?
С.Т.: Я вже забула.
— Чи мала Кирилівка різні кутки?
С.Т.: Нє, не мала вона різні кутки, усе вона така була, хороша була Кирилівка.
— То не було так, щоб кутки називалися?
С.Т.: Називалися.
— А на якому ви кутку народилися?
С.Т.: Хіба я знаю, од Будищ я жила. Я знаю, хата в нас була, бо в мене хата є в Києві, де я родилась – хата та в Києві на виставці [Музей народної архітектури та побуту].
— Вся ваша сім'я жила в одній хаті чи мали дві?
С.Т.: Нє, в одній ми жили. А потом, як подружились, то розійшлися.
— А в батьківській хаті що ще було на подвір'ї?
С.Т.: Повітка, клуня, комора була дуже хороша, була комора, ледь забрали її в колгосп отуто, вона й зараз десь є, но я не знаю, десь у нас дерев'яна комора була і зараз десь є, коло тєхнікума стоїть якась комора.
— А скільки в батька було землі до колгоспу?
С.Т.: Мало в його було землі, а в нього млин був, вітряк. Був млин, мололи та мірчук там був, а мірчуки щось давали тоді, і собі було. А голодовка була, то тоді ні собі, ні комусь не було. Мірчук – це міра, яку брали замість грошей.
— То коли люди приходили молоти, вони не гроші давали?
С.Т.: Ні, давали коряком, коряк — мірчук — так як відро.
— Віддавали пшеницею?
С.Т.: Шо мелють.
— То батько міг мати менше землі, а кормитися звідси?
С.Т.: Да. А тоді ми вже собі поодружувалися, порозходилися.
— Хто керував у сім'ї: мати чи батько?
С.Т.: Обоє керували. І я тепер скажу вам, що батько, косимо ми сіно, щоб взяв граблі на плечі та ніс граблі, як іде сіно гребти, то Боже борони. Чугли бери, тягни за собою, греби до кучі, все пригрібай. А тепер: потіг–не потіг, а сіно зостається. Батько держав у руках, конєшно, всіх. В мене брат в Києві був Купріян, в музеї робив у Києві, а помер він тут, бо наче в його є тут дача. І сійчас жінка його є, собака покусала, ходила до больниці, чужа собака. Ішла на станцію, вхватила собака за ногу. Потом як він заслаб, то приїхав сюди в село, то тут і вмер і поховали його тута на родіні.
— А в сім'ї батько гроші тримав і вирішував, їхати на ярмарок чи ні?
С.Т.: Возив і мав і гроші, і сливи продавав, і яблука продавав. В нас сад великий був, то були і яблука, сливи, вишні були, все в нас було. То возили вони, і в Шполу возили. Було, которогось із хлопців візьме, щоб глядіть там коні, то брав. То привезе, набере на спідничку, кофточку, щось-небудь привезе, зодягав. А потім пішов на ту свадьбу батько мій, а лави складалися, як ото складаються, та щось таке бряжчить там, бряжчить. І отакі капсули, він набрав тих капсулів у карман, каже: будуть хлопцям ручки, рюмки будуть, витешу ломачку та буде рюмка. І носив у кармані, і байдуже, носив-носив, а потом прийшов додому, до млина прийшов і взяв найшов шило, а в матері була маленька дитина, дві неділі, Тетяна була маленька, і мати топить, а я із братом Льонькою стояла коло столу, батько вертів-вертів, а воно крутнуло, вирвало його руку оце доки, а пальці перелетілися через грубу, шило застромилося у подушку. А в мене отуто вирвало, отут знак був. А він ухопив ту руку, замотав і біга по хаті, і вмочав в діжку з водою. А мати упала, лежить у кочергах. А що робить? То він бере та водою хлюпа на матір, одливає матір. Матір оклигає та дивиться, що в нього руки немає теї. Та побігли до сусід, та прийшли сусіди, та був тут Світанов, та взяли повезли в лікарню. Мороз, сніг великий, а він йому одрізав, натяг шкуру та одрізав, без лівої руки був батько мій.
— Коли це було?
С.Т.: До війни. Точно не знаю, бо я ще мала була. Отак жили ми.
— І він далі господарював і їздив на ярмарок?
С.Т.: Їздив на ярмарок, усе він робив. Ну, в обшем, обходив нас, бо нас було багацько. Було в його дві жінки. То одна жінка вмерла, два хлопці: був Павло й Микита, перша жінка була, то вмерла, то осталось два хлопці. А нас од другої жінки шестеро осталося, то ті собі розійшлися, той поїхав в Баку, а той туди, розійшлись сини перші, а це шестеро нас осталось. То так уже ми жили при купі.
— Чи ви пам'ятаєте, як колгоспи починалися?
С.Т.: Як вони починалися? Давали землю, то земля була, сіяли, пшениця хороша була, дуже хороша пшениця була. Бо я знаю, що батько без руки, і приробив таку мотузку до коси. Косить, і я з матерою в'яжу, гребу, а мати в'яже, а він косить, коло млина дали нам землю. Так ми дуже, наче усе було, сіяли: і соняшники, усе в обшем, усе.
— Садок не забирали у вас і млин?
С.Т.: Нє. Батько старий уже був, заслаб, то той вітряк був, та його розібрали, просто розібрала ота покойна Христя. Була Кульова Христя. Знімала з того млина,

шила рядна та носила з поля, то розібрали. А оце вітряк стоїть, оце, кажуть, по історії, то оце був в сторону млин, то там він не один був, а аж три було: Біленків, іше якийсь і наш — три було.
— А вони його розібрали, бо батько був уже старий і не міг працювати?
С.Т.: Да.
— Не хотів продати?
С.Т.: Нє, не продавав, просто опало воно, всі ми розійшлися, а братові осталася хата моєму, самому меншому.
— А в якому році розібрали млин? Після війни?
С.Т.: Не знаю. Брат не схотів же жить у тій хаті та продав. Приїхали люди, та хату ту продав стару, а сам пішов на Ватутіно, та на Ватутіно робив. А приїхали з Києва, тако приїжджають, а він почав ставити нову хату, той чоловік, та поставив хату на дві половини: братові і собі. А потом не схотіли жити чомусь у тій хаті. А продав вже цю хату, що я кажу в Києві, поїхали до своїх дітей, а цю покинули, продали. І сійчас тамочки якийсь живе чоловік.
— А чому хата дісталась молодшому братові?
С.Т.: Ну, бо наче ми всі подружилися.
— Чи він доглядав батька?
С.Т.: Ніхто не доглядав, а доглядали ми всі їх — батька й матір. Я вже тут жила і батька поховала, і вони ховали усі разом. Той взяв та продав ту хату у Київ на виставку.
— Чи бувало до колгоспу, що молоді хлопці та дівчата йшли в найми?
С.Т.: Ходили так дехто. Декому наче невидержка, то ходили наймитували, а декому видержка, то треба дома сидіть.
— Чи ваш батько наймав когось для роботи в млині?
С.Т.: Нє, не наймав, оце Олекса, чоловік мій, молов, як ми поженилися, батько старий, то він підміняв батька. Бо було кажуть: до мирошника, до Тимоша, до мирошника, мирошником називали. Олекса підміняв того діда, то він уже умер, той дід, і баба померла, було, мабуть, 86 год батькові, як умер, а матері тоже з восімсят п'ять, то померли, і нема нікого, померли всі брати: Купріян, Олекса, Льонька в Києві вмер у дочки, а Купріян тут умер, Олекса в Ватутіно вмер. А сестра одна в Золотоноші паралізована, а друга...
— Скільки вам років було, як ви почали працювати у колгоспі?
С.Т.: Дванадцять.
— А яка робота була?
С.Т.: Усяка була: і воду носити, і полола, усе.
— Ви мали свою ланку чи помагали матері?
С.Т.: Помагали людям отако, мати була в ланці, то я помагала, поле було за селом, пололи, то я носила воду.
— Чи тоді багато співали?
С.Т.: Співали, о, тоді співали, на ці Зелені святки, то з Будищ ішли з буряків, ідуть всі, співають. А головне на Івана Купала, то співали тоді страшне, співали всяких пісень, хто вмів. Хто не вмів, то не співав так, як і тепер.
— Чи на Івана Купала вогонь розкладали?
С.Т.: Тоді? От не замітю, що вогонь такий був.
— А дівчата ходили до річки?
С.Т.: Ходили, вінки пускали, і було з церкви корогви йдуть, і до озера ходили, і святили там вінки на гозері.
— Як ви ще були дівчиною, чи веснянки співали весною?
С.Т.: Співали веснянок.
— Чи шута водили, хоровод?
С.Т.: Водили. Знаєш, святки Великодні, дзвони б'ють страшно в церкві, а дівчата і хлопці шума заплітають коло Гантипенка, де Гантипенко Христофорович був, ну і такі вишиті сорочки, шума заплітали, веснянки всякі співали, в дзвони дзвонили.
— А як шума заплітали?
С.Т.: Водять кругом, ходять.
— Шум був посередині?
С.Т.: Ні, знаю, ходили і шума заплітали, туди ідуть, назад, співали. Уже я забула.
— Як почався колгосп, ви не пам'ятаєте, в якому році?
С.Т.: Ні, не пам'ятаю.
— А чи всі пішли в колгосп у вашому селі?
С.Т.: Ні, не всі йшли. А потом бачать, що нема діла, то всі пішли робить.
— Заставляли?
С.Т.: Кого заставляли? Оце Зубко у нас тут жив, сім'я наче у нього: двоє дітей, невістка була, у колгосп — ні. Але ж робили і їли. А тепер, чорт його зна, чи робимо ми і нема чого, і гроші у нас якісь дурні тепер, і що ти за них купиш?
— А як ці заробляли, що не пішли у колгосп?
С.Т.: То ж у нього земля, а потом уже в колгоспі жив, їв і робив.
— Чи були такі сім'ї, що не пішли у колгосп, та їх вивезли у Сибір або ще кудись?
С.Т.: Десь, кажеться, вивозили, вивозили–таки. То багатий був, то брали та вивозили, виселяли.
— А вони повернулися?
С.Т.: Дехто вернувся, а дехто й нє.
— А хто робив колгосп?
С.Т.: Із свого села, бо знаю, як церкву розбирали, то свої бандіти розбирали. Розбирали і розкидали. Як розбирали, а я якраз була мала дитина, та ікони дуже гарні несли, та й я думаю: піду. А дід Степан: „Куди ти йтимеш, братимеш, нашо тобі ті ікони?" А беруть та палять.
— Люди палили?
С.Т.: Люди брали й палили все з церкви. Дві церкви в нас таких хороших було: Богословська й Пречиста

була. То ми наче до Пречистої, а другий куток до Богословської. То гарні були церкви, а щас нічо нема.
— Свої селяни розбирали церкву?
С.Т.: Свої розбирали, з села, а хто не лінувався, то міг приїхати і набрати підводу тамечки усього.
— В один рік розбирали обидві церкви?
С.Т.: Нє, одну вперед розібрали, а другу послі розібрали, по шматку розтягли, наче той млин батьків, так і ті церкви. А тепер ставлять, ставлять, та нема за що.
— Як вам платили в колгоспі?
С.Т.: Паличку за трудодень. А паличок наставляли, та хату обставляли паличками.
— То ви підете відпрацюєте, і ставлять паличку?
С.Т.: Ставлять мені паличку. Але робили.
— А за паличку платили гроші чи давали якісь харчі?
С.Т.: Паличку ставили, то стіки-то трудоднів виходить. Та платили, але щось там дуже мало.
— А де брали гроші, щоб взутися?
С.Т.: А так заробляли трохи, ходили та платили люди. Я получала 12 рублів грошей, колгосп платив мені, то що, я, було, куплю і хлібину, і озуться, а сійчас хоть сказися.
— Як уже був колгосп, чи ви їздили на ярмарки і продавали фрукти?
С.Т.: Продавали, і одяг було купить, бо ми сиділи у братовій хаті – брат поїхав у Баку, він робив у Будищах. Та й я була, був хлопчик Віктор у нас, то ми робили. Він робив, а я мила діжку, квасила в льоху, то платили, то можна було і капусти набрать наїстися, й огірків.
— Чи люди тоді в колгоспі крали?
С.Т.: Та брали трошки, та не так, як тепер.
— А чи боялися?
С.Т.: Конєшно, боялися. В нас була сусідка, в неї четверо дітей, Мотря, та пішла пшеницю в'язати, та там щось набрала чи нам'яла, та зловили. І засудили її чи на сім год, чи щось таке. І вернулась, і прийшла, і діти, але жили.
— Як Мотря вкрала ту пшеницю, то люди її не засуджували?
С.Т.: Люди — нє, а впіймав голова колгоспу — чи Загоруйко, чи якось так.
— До колективізації у селі хто керував?
С.Т.: Та були ті, що керували, сільрада, мабуть, найбільше керувала.
— Чи був староста?
С.Т.: Да, сільрада, а таких у нас не було.
— На кутку збиралися співати?
С.Т.: Збиралися дівчата на кутку.
— А як називалися голоси?
С.Т.: Котора як уміє. Та починає, а та кончає, співали. Було вечір, то, було, ходять, співають, а то который придуркуватий, то за нами, всього було.
— Було, що кажуть: та тягне, а та басує?
С.Т.: Було. А там десь якусь балалайку найдуть та бренькають.
— А були такі жінки, що співали дуже гарно?
С.Т.: Були дівчата і жінки. Оце в нас Грушівська Ярина, вона 12-го году, як вона співає гарно. Дуже гарно вона співає.
— Цих жінок просили на весілля?
С.Т.: Нє, знаєте, як весілля, то йдуть та співають.
— А так не було, що наймають співати?
С.Т.: Нє, не було цього, а так, як у кого весілля, то йшли та співали.
— А були у вас досвітки або вечорниці?
С.Т.: Були, раньше ходили і на досвітки, і на вечорниці.
— Яка різниця між досвітками і вечорницями?
С.Т.: Ну, то як на досвітки іде, то за прядку та пряде, тамечки сходяться в хату одну та прядуть — то це називається досвітки, це ввечері. А вечорниці, то це дівчата ввечері збираються на вигоні та співають.
— А де збиралися на досвітки?
С.Т.: А де хата така єсть: де мати одна або сирота яка.
— А коли ішли на досвітки, то приносили керосин чи щось платили?
С.Т.: Ні, приносили великий каганець такий, щоб поставити посеред хати, а кругом посідають на стільцях та прядуть, а хлопці поза спиною в карт гуляють або що.
— А як зимою йшли туда, то приносили дрова, щоб топити?
С.Т.: Ох, не було. Оце де мій чоловік живе, то там Ваня був, Мотря була, ота хата сама пустка, там холодно. А в ній той хлопець в одній сорочці, така довга полотняна сорочка була, а він сидить в ній: холодно. Сидить на лежанці та труситься.
— Чи були в селі такі баби, які приймали дитину, як народиться?
С.Т.: Були.
— Як їх називали?
С.Т.: Баба-бранка.
— Вона ходила до всіх, хто попросить, чи тільки до родини?
С.Т.: Нє, хто попросить.
— А що треба було платити їй?
С.Т.: А полотна на рукава дать і хлібину.
— Чи були такі жінки, яких наймали плакати, як хтось помре?
С.Т.: Не було такого.
— Чи були спеціальні кухарки?
С.Т.: Були, вони і тоді були, і тепер.
— На весілля варили?
С.Т.: Да.
— Що їм платили?
С.Т.: А тепер, я знаю, і гроші дають, і на плаття, і рушник. А раніше якось.
— Як ви дівували, то скільки днів було весілля?

С.Т.: Тоді гуляли: як почнуть із суботи гулять, то гуляють цілий тиждень.
— Як називалася субота на весілля або неділя?
С.Т.: Субота називалася дівич–вечір — в молодого. А йде молода, дружок набирає та йде до молодого, грають та співають. А в неділю вже до неї він приїжджає та забирає її, вінчаються. А тоді вертаються до молодої.
— А хто грав на весіллях?
С.Т.: Чоловіки є: бубен був і гармошка, не так, як тепер.
— Чи було так, що скрипка і бубон?
С.Т.: Були скрипки. Бо ше батько мій купив скрипку та хотів, щоб грали, наші хлопці вчилися грать, то вона, та скрипка, висіла–висіла, та продали, не грали. Не навчилися вони грать, купив їм. І сійчас є той чоловік, він дуже гарно грає на скрипку — Микола.
— Скільки років йому?
С.Т.: Він уже старенький.
— То він купив скрипку у батька?
С.Т.: Він купив. Та грав він на ту скрипку, вона дуже голосна була, та скрипка. Микола Пантелеймонович, він і зараз є.
— А батько купив скрипку, бо хотів, щоб сини грали та трошки заробляли?
С.Т.: Та ні, купив так, щоб бринькали, бо малі.Та бринькали на нєрвах батькові та матері.
— Вам хотілось грати?
С.Т.: Хотілось, та не було коли. Роботи було багато. У школу я ходила тілько в один клас, бо треба прясти, то я пряла: то полотно, то рукава. Не було, коли мені вчиться.
— Ви казали батькові, що ви хотіли грати, чи батько вам дозволяв?
С.Т.: Нічого я нікому не казала, бо не було коли. Були коні, була корова, була сім'я в нас велика, то ми робили.
— Чи був у вас шинок в селі до колгоспу?
С.Т.: Були, мабуть, їх два було.
— Хто там продавав?
С.Т.: Ті, шо тепер спекулірують, хто інтересувався тим, то він і шинок держав.
— Музиканти часом грали там?
С.Т.: Ні, не було.
— Чи ви ходили в клуб на концерти?
С.Т.: Не ходила, бо крепко далеко йти було, де той там клуб був.
— Як ви були дівчиною, чи ходили старці по селу?
С.Т.: Ходили.
— Як ви називали їх: темні чи невидящі?
С.Т.: Нє, приходив, зібрав і пішов, так, як і тепер. І тоді було таке, і тепер таке.
— За колгоспів ви були на виборах, голосували?
С.Т.: Ти знаєш, тоді голосування не голосували, не було до війни.
— Чи ходили старці по селу, котрі грали на лірі або на бандурі?
С.Т.: Не було.
— А на базарі лірників не було?
С.Т.: Не бачила.
— А звичайні старці співали?
С.Т.: Співали, сидить сліпий, коло нього хлопчик сидить, і шапка.
— Що вони співали?
С.Т.: Не пам'ятаю, не знаю. Знаю, шо як оце свято Шевченкове та святкують, було, то мати пампушки пече, та справляють, та сходяться в одну хату, а тут міліція, а вони в льох ховаються, і все їдно справляли. Беруть Тараса Шевченка. В мене той Тарас є, що ходила мати, рушник, я його оддала в музей, а Тарас у мене вісить, стоїть. То ходили по селі інспекція, як свято. То в батька був великий такий Тарас, то батько мені оддав. Такий великий портрет.
— А коли було свято Шевченка, то все село святкувало?
С.Т.: Все село ходило святкувало. Ми ще малі були, то інтересно було. А було, не дають, а потім попустили, і можна було святкувать.
— Чи приїжджали такі пани з Києва, коли святкували?
С.Т.: Не було. Я їздила у Канів з батьком, запрошення було, то я їздила два рази. І в Шполу їздила, директор брав в Київ, одкриття було пам'ятника Шевченка, то брали, то я їздила.
— Коли старці сиділи, чи були жінки?
С.Т.: Тільки в нас одна була Булачанська, село було недалеко, сліпа була жінка. А коло неї діти були, в неї сильно багато дітей було.
— То вона на базарі співала чи по селах?
С.Т.: Так ото сяде у селі, отак десь у центрі коло лавки, та їй дають.
— В неї не було чоловіка?
С.Т.: Був, та сильно багацько дітей було, побічні діти були: то од того, то од того, а сліпа була, а здорова отака корова. Та по селу ходила та просила.
— А чи було так, що не любили її та не давали, бо вона нагуляла дітей?
С.Т.: Ну, та що ж вона винна, як вона здорова була жінка та надбала, дітей шкода.
— Чи було так, що до колгоспів бандуристи приїжджали?
С.Т.: Не знаю.
— В клубі були ансамблі?
С.Т.: Та було, було, ходили тоді ансамблі на виставу якусь.
— Як церкву розібрали, що було зі священиком?
С.Т.: Я не знаю, де той священик. А тепер є халуга такий.
— Як не було церкви, священика, то як люди хоронили, хто співав на похоронах?

С.Т.: А та, що читає. Було, просимо, то люди заходять в хату, а вона співає.
— То жінки співають?
С.Т.: Жінки співають. А то вже стали музику духову наймать, як ховають.
— Чи була така група жінок, які співали псальми?
С.Т.: Була.
— Як їх запрошували на похорони, що їм платили?
С.Т.: Да, щось платили. Бо в нас одна жінка, одна в хаті була, та в неї всього 800 тисяч грошей було. А попа, вона сказала, позвете. А тому попові треба 100 тисяч платить. А взнав, що її дочка щикатурщиця. Та вона йому каже: „Оце в мене, батюшка, стіки грошей". —„То прийдете, мені пощикатурите", — каже. Отже ж сука! Це може буть?
— Пам'ятаєте, щоб у селі були „червоні" весілля, коли колгоспи починалися?
С.Т.: Було.
— Комсомольці одружувались за іншим обрядом?
С.Т.: Були різні.
— Чи одружувалися родичі між собою?
С.Т.: Були, бо ще так не можна, але були, що одружувалися, але люди не любили.
— Як церкви розвалили, то де люди дітей хрестили?
С.Т.: Де там їх хрестили. Як хлопець в мене найшовся, то піп був жив, то він, чоловік, пішов до нього, а його там немає. Та жінка каже, що він в другій хаті гуляє. Та він до нього: „Мені, — каже, — треба хлопчика похрестить". А він каже: „Нема ж у мене й ножиць. А в вас ножиці є?" — „Є". То в хаті хрестив.
— А навіщо ножиці?
С.Т.: А вирізать хрест на голові.
— А що він робив, як не було церкви?
С.Т.: Нічо не робив, у карти гуляв, у хлюста.... Хрестик, то ми дали ножиці йому, то він узяв та вирізав хрестик. Вікна позатуляли, бо тоді боронили, не можна було. Позатуляли вікна та повечеряли, та порозходилися.
— А кого ви в куми просили?
С.Т.: Чоловіка й жінку.
— Своїх родичів?
С.Т.: Знакомих приятельок.
— Чи вони боялися прийти?
С.Т.: Нє, не боялися.
— Чи ви пам'ятаєте, щоб будували хату комусь гуртом?
С.Т.: Одне одному. Це називалося толока. Ти мені прийдеш поможеш, а я тобі прийду поможу.
— З ваших родичів хтось був на громадянській війні?
С.Т.: Та були.
— Вони повернулись після війни в село?
С.Т.: Не всі повертались, є багацько таких, що не повертались.
— Ви співали революційні пісні?
С.Т.: Та чось тоді не було коли.
— Як ви дівували, ходили на сезонні роботи?
С.Т.: Усі ходили, до панів ходили заробляли.
— В своєму селі чи десь інше?
С.Т.: І в своєму, і в чужому.
— Коли ходили?
С.Т.: Коли сезон починався. Полка буряків, оце таке. А тоді ходили на роботу, платили 10 копійок, 15 копійок, а тоді на 10 копійок метер краму, сім копійок метер краму.
— Молоді чи й старші?
С.Т.: Усякі, в кого коліна світили, то йшли, а як не світили, то не йшли.
— То могли заробити і піти в крамницю купити?
С.Т.: Була, ще й загукують.
— Хто торгував у крамниці?
С.Т.: Українці, свої люди торгували тамечки. Лавки і все було, то вони доставали й торгували, і загукували, було: „Купи, дивись, який в мене крам".
— Чи колядували у вас?
С.Т.: Колядували.
— І ви ходили?
С.Т.: Нє, я не ходила, ну колядували. Було, ходять хлопці, повдягаються, колядують і цапа водять.
— Тітко Софіє, чи був у селі гончар?
С.Т.: Були.
— Він ще тепер живе?
С.Т.: Нема його, нема тих гончарів, що горшки робили було, глечики, бо в нас не робив, то там робив макітри, миски, горшки, глечики.
— А в вашому селі ні?
С.Т.: А в нашому селі не було.
— Старці були тільки до колективізації?
С.Т.: Мабуть, до колективізації.
— А після того не було?
С.Т.: Та були, вони й тепер є. Як осьо у мене є невістка в Києві, то каже: „Боже, Боже, старі люди сидять на вулиці".
— А хто жив у селі до колективізації: тільки українці чи, може, поляки, євреї, цигани?
С.Т.: Були. Поляків я чось не знаю, а цигани були. Були цигани, бо ми отут хату купили меловану, то цигани наймали в нас хату.
— Орендували?
С.Т.: Да.
— І платили?
С.Т.: Та, що вони платили. Ми навозили матеріалу, щоб гледіли, а вони нарубають дров.
— Чи євреї були?
С.Т.: Були євреї.
— Де вони поділись?
С.Т.: Ох, у нас був Гешко, та забрали його, розкуркулили його, того Гешка.
— Він мав багато землі?
С.Т.: Не мав, єврей був, о-о-о, розбірали його.
— Добрий чоловік був?

С.Т.: Добрий чоловік був, але забрали, та й усе.
— А діти його де поділись?
С.Т.: А повтікали десь, поховалися і спали в людей по хатах, Маля в нього жінка була, гарна жінка була, він Гешко називався.
— Чи були інші сім'ї єврейські?
С.Т.: Ну, так не знаю.
— А як у вас казали: єврей чи жид?
С.Т.: І жид казали, і єврей.
— Чи ви ходили в школу?
С.Т.: Ходила один год.
— А якою мовою вчили?
С.Т.: Українською.
— Можна було тоді купити книжки, газети?
С.Т.: Можна було, головне „Буквар" був.
— Чи були у вашому селі богомази, котрі малювали ікони?
С.Т.: І зараз, мать, є, оцей Микола Пантелеймонович малює гарно.
— Чи його батько теж малював?
С.Т.: Його батько не малював.
— Як ви йшли заміж, мати вам давала „благословення"?
С.Т.: Давала.
— А де вона їх купувала?
С.Т.: Хіба я знаю, де вони, вони й зараз є в мене.
— Вони на дереві, під склом?
С.Т.: Під шклом.
— А на дереві були?
С.Т.: Були, я дала в музей дві ікони. Просять ті в музею, я дала, а вони взяли та попродали, гроші забрали.
— А що було на тих іконах?
С.Т.: А вони були старші, а вони просять: дайте, дайте. А я взяла та й дала. А то б я не продала так, як ви попродали.
— А що було намальовано?
С.Т.: На одній іконі жінка, а на другій чоловік.
— А ви не пам'ятаєте, щоб тут був маляр, щоб люди ішли до нього замовляти ікони?
С.Т.: Ні, чось я не замітила, на базарі були, купували.
— А хто їх продавав, чоловік чи жінка?
С.Т.: Чоловіки продавали і жінки продавали.
— У вашої матері скільки ікон було в хаті?
С.Т.: О, багато, були такі дерев'яні ікони, ото мисник, то дерев'яні, а то в кутку стоїть така наче одна велика, багато було ікон.
— Вони мали спеціальні місця, чи мати часом міняла місця?
С.Т.: Нє, не міняли, в однім місці всігда стояла.
— Чи чіпляли рушники?
С.Т.: Чіпляли.
— Були такі рушники, шо на піст і на свято?
С.Т.: Ох, нє, мать, вони одні були, бо були й на полотні рушники вишиті, і такі червоні були, ото наче рушки називалися, такі були.
— Чи чіпляли лампадку?
С.Т.: Чіпляли.
— Коли її світили?
С.Т.: Світили, коли вечір, таке свято, то робили.
— Шо це означало?
С.Т.: А хіба я знаю, знаю, шо світили.
— Чи клали ікони в домовину?
С.Т.: Клали, і тепер кладуть.
— Такі маленькі?
С.Т.: І маленькі, і великі.
— А чому не знаєте?
С.Т.: Не знаю.
— Чи хрестилися перед іконою, як ішли в дорогу?
С.Т.: Хрестилися.
— А перед якою?
С.Т.: У хаті обов'язково перехрестишся, не знаю, як тепер, і лягаю спать. Я хрестюся.
— Люди розказували, що ікона свариться і наказує людину?
С.Т.: Такого я не чула.
— Казали, шо за іконами живуть духи померлих?
С.Т.: Може, то казали, то боялися, як дітей кидали у хаті, то казали: не займай, бо он ікона дивиться, то й діти боялися, але ж думали, не баче, то заберем та поїмо.
— А казали, щоб щось не робили діти, бо Бог сердиться?
С.Т.: Да, Бог сердиться.
— А чи батьки казали між собою: не сварися, бо ікона в хаті?
С.Т.: Казали.
— Чи ви чули, що буває, як присниться ікона?
С.Т.: Не знаю. А собачка оно наша так вила, так вила, а я встала, чудила, кіпятільник спалила. Як то ця собака зна, шо я зробила?
— Тітко Софіє, чи ви відчуваєте, шо ви з родини Шевченків? Як до свого родича ставитесь?
С.Т.: Нічо я не відчуваю. Я знаю, шо я родичка, але ніхто нічо не обращає вніманія. Раньше обращали, а тепер, от забор у мене...
— А куди б ви могли піти, щоб вам справили?
С.Т.: А де його купиш? І піду до голови сільради, а він каже: „Де я його візьму?"
— Син не тут живе?
С.Т.: Ні.

Мушинський Іван Сергійович, 1903 р.н., с. Вільшани Городищенського р–ну Черкаської обл.

— Чи ви пам'ятаєте прізвище вашої матері?
І.С.: Дівоче — Коваленко Ганна Дмитрівна.
— На якому кутку ви народилися?
І.С.: На Пронівці.
— Які ще були кутки?
І.С.: Загребля перша, друга, Новоселиця, Туптин хутір, Валява перша, друга, Натягалівка перша, друга.
— Коли ви народилися?
І.С.: 1903 року, 9 грудня.
— Ви пам'ятаєте своє дитинство?
І.С.: Батька знаю добре, а діда не знаю. Дід помер в 1905 году, а баба довго жила, померла аж у 36-м году — їй було 98 год.
— У вашого батька була земля?
І.С.: Було чотири гектари.
— Сім'я була велика?
І.С.: Зараз пощитаю: Ігор, Ольга, Іван, Гнат, Василь, Мотрона, Варка, Христя і Марія — дев'ятеро.
— Батько мав худобу?
І.С.: Зразу був один кінь і корова, а то вже пару коней мав, свині й вівці.
— Як обробляли землю?
І.С.: Кіньми.
— Волів не тримали?
І.С.: Не було, а у прадіда були воли, бо він чумакував. Розкажу, як землю ділили, коли панщина вийшла. Як вийшла панщина в 1861 році, то хто панщину робив, а прадід робив панщину чотирма волами. Землю ділили тим, хто робив панщину. Хто не робив, то не дали — без землі осталися. А давали її так: пара волів і сам — шість гектарів, а як дві пари волів — дванадцять. А хто сам робив — три гектари. А прадідові попало дванадцять гектар. В нього було чотири сини, то він розділив. А один син був козаком. У нас у Вільшані було три економії, був управляющій, а у Білій Церкві була главна контора. То той син Василь возив пошту, документи — то він сам дванадцять получив. Він не взяв батьківської землі. То прадід розділив на троє — по чотири гектари. А в мого діда був один син — це мій батько, йому так і осталося чотири й чотири, і в колгосп я здав чотири. А в сусідів моїх були хлопові — поділили на два гектари. То жили бідно, не було за що. А були викупщики, не робили панщини, але якось викуплялися, заплатили гроші у пана — вони залишились без землі.
— Ваша сім'я жила в одній хаті?
І.С.: В одній.
— Була хата на дві половини?
І.С.: Ні, одна була. Це вже в 21-м году ми построїлися. У нас була тоді велика хата, але ми розкидали її в 13-м году, та батька забрали на войну, то тільки в 21-м году ми почали строїть, як прийшов батько з войни, після революції.
— Хто у сім'ї вважався головним?
І.С.: Батько. Совмєсно, але возглавляв батько. Якщо щось купить чи зробить, то совітувалися.
— В матері були свої гроші?
І.С.: Тоді такий обряд був: основний хазяїн, грошики в його, ключ од грошей в нього. А солі покришку ти купи, винайди.
— А як можна винайти?
І.С.: А це коноплі сіяли. Десять змін по вісьма. То це були заготовочки, а єврейчики приїжджали. Крашанки не їли, то наскладає і на базар, то це і сіль, і сода, і сірники. А щось крупніше — то вже батькові гроші.
— А як посаг для дівчини треба приготувати, то з яких грошей брали?
І.С.: Це вже спільне. Тоді ж постили, а до трьох год дітям давали молоко і крашанку в піст і в Пилипівку. Двісті днів в году було посту, ще Петрівка і Спасівка, середа, п'ятниця. Як все скласти, нараховується двісті днів, і скоромне не їли, а дітям по крашанці. Я розбив чашку — мені крашанки нема, а ложку поламав — то твоя крашанка.
— Хто до революції у селі був головний?
І.С.: Тоді була волость, то був старшина. Старшину вибирали. А до нашої волості — Журовка, Петрики, Вільшана, Вербівка, Зелене і Товста — це були до Вільшанської волості. А староста був на селі, там кардогарня була. Тоді протоколів не складали ніяких. Якийсь п'яничка, то нагайкою відшмагають та запруть його в кадагарню, він там переночував, п'ятьдесят копійок у кружку кинув. А була кружка, як оце урна запечатано. І кримінал був, і стражники були, і уряднік був. А до революції забороняли увечері співать, щоб не нарушали порядок. А один п'яний ішов співав. Стражники взяли його — двадцять п'ять гарячих. Ноги прив'язали, на бочку, один сідає на шию, а один спускає штани, і двадцять п'ять шомполів дали, і все. Він як полежить дві неділі на пузі, то другий раз як напився та йде, та: „Цить, язичку, бо мені нагорить".
— Старосту вибирали в своєму селі?
І.С.: Старосту — в своєму, а старшину — всі села. Таємне голосування. Хто за то — кидали горох, а хто проти — то квасолі. Неграмотні ж були, то кидали в ящик. А старшину вибирали, то кожне село висуває свого претендента.
— А збиралися в містечку, щоб порадитись?
І.С.: Збирались у місті. На площі коло волості збиралися. Підбирали хазяйнів гарних, пожилих людей, год під 50–60. А люди ж знали і з чужого села. П'яниць було мало, але були.
— А як влада розподілялася з церковним старостою?

І.С.: Це вже церковна рада була. У їх були сестриці і братчики — пожилі люди. У сестриці йшли ті, що вже не водять дітей, і чоловіки пожилі. І вони між собою вибирали старосту. Бо піп був, як наймит, а церковний староста — це хазяїн був. Церковна рада хазяйнувала. Вони вирішували, коли ремонт робить чи що. Але тоді ці священики велику роль відігравали. Родилось — він писав, умирає — він виписував, і в армію він давав документи, ЗАГСу не було. Все було при попі.

— Який найвищий орган був цієї влади?

І.С.: Це сходка.

— Про що вирішували на сходці?

І.С.: Про хазяйственні діла, що в селі робить. Хотіли в 1908 году в нас лікарню зробить. Зібрали сходку, а общественну лікарню робити — це треба гроші платить із десятини, накладали на десятину — то не схотіли, і зробили в Шевченковому. А в нас панська лікарня.

— Люди користувалися тією лікарнею?

І.С.: Нє. А тоді не дуже хворіли. Там були панські робочі, бо було три економії. А доктор приймав дітей маленьких, до семи год, а старих не приймав, а то і не ходили, а ходили до бабів.

— У цих сходках брали участь жінки?

І.С.: Нє, Боже спасі. Жінка — це горшки, жінки з горшками діло мали. Тоді такий був закон, що якщо чоловік взяв дитину на руки, то кажуть: наділа макітру або спідницю. Степанові вже жінка наділа спідницю. В хаті, може, й возьме, а щоб хтось побачив, то ні.

— Чи всі члени громади мали однакове право голосу?

І.С.: Усі мали право голосу, крім жінок. Всі, хто прийшов, мали право.

— З якого віку мали право голосувать?

І.С.: З вісімнадцяти.

— Жонаті чоловіки чи й хлопці могли?

І.С.: Ні, хлопці не голосували. Тільки хазяйни. Нежонатий не йшов, бо він не хазяїн, бурла його звали.

— Хто був найавторитетніший у селі?

І.С.: Тоді гарні хазяйни, які не пили, мали землю, сім'ю.

— Багато було в селі хазяїв?

І.С.: Не дуже їх і багато. А були такі, що і землю мали, а пили — не дуже їх і понімали.

— Яке господарство вважалося великим?

І.С.: Це в десятинах не залежало, а як веде себе чоловік. Яке в нього дворище, як себе веде, але більш як дванадцять в нас не було — сім, вісім, десять.

— Чи наймали наймитів?

І.С.: Своїми силами все робилось, а у жнива жаткою жнуть, та наймуть дівчат, і ті пов'яжуть, а наймитів у нас не було. Хазяйни такі у Вільшані були, що наймитів не було. Повисилали хазяїв. В мене по-сусідству жив — земля була, а жив він бідно-бідно.

— Чому ж його вислали?

І.С.: Бо землю мав. Тут політіка — не пішли вони в колгосп, а їх наклали розверсткою та землю прикрутили, наложили податок хлібний, а вони не дали, бо не було з чого. Сільська рада їм шо хоч понаписували: і наймити в нього, що те було, і те було. В Корсуні була комісія, яка приймала їх.

— Що платили тим дівчатам, які наймалися?

І.С.: Грошима.

— А тим наймитам, які наймались на цілий рік?

І.С.: Тоже гроші платили, але він і харчувався, і одежа його. В економії постійні були ковалі, плотники, стельмах, сторожі і ті, що доглядають воли і коні. Продуктивної худоби не було, а тільки робоча. То їм платили 7.50 в місяць і провизію.

— Це в якому році?

І.С.: До революції. А провизія — це два фунти олії, пуд борошна, дров їм давали — у місяць, а давали їм ще півдесятини пшениці готової — посіяна, тілько вижни сам. Це тим, хто робить круглий год. І на ярину півдесятини давали на панській землі, що хочеш, там сій. Їх там було, канєшно, мало.

— А своєї землі вони не мали?

І.С.: Мали і свою землю, трошки мали. У нас у сусідів було два гектари, але сім'я велика — це мало, не вистачало.

— Чи був поділ серед середняків на багатих і бідніших?

І.С.: До революції не було. То щитались хазяйни, а як бідний, то бідний. А в революцію їх поділили: середняки, куркулі і комнезами.

— До революції хто вважався бідняком?

І.С.: Це були ті, що землі зовсім не мали. Були такі, що і землі не мали, а жили лучше, ніж той, що землю мав — комерцією занімались.

— Що вони робили?

І.С.: Торгували, мастірством занімалися, сапожніки були, той бондарював, а той плотнікував, але таких у нас мало було. А були такі, що жили дуже бідно — сім'я велика, землі нема, діти підростали.

— Чи зневажали бідних тоді?

І.С.: Та ні. Смотря, як він поводився. Єсть бідний, а поводився харашо — поважали, а єсть і багатший, а поводивсь пагано, то його не понімали і не любили. Були такі, що мали по три гектари землі. Так він озимину зібрав, а на ярину продав в аренду на год, бо за яриною іде толока — ніхто не купе у толоку, бо нічого не посієш. Продавалася на один збор. А ті гроші в карман та проп'є — такі були, але мало. До революції бідно жили люди.

— Старалися бідні женитись на багатих?

І.С.: Рідко. Трохи презирали. Молодьож то не розбирала, а батьки трохи косо дивилися. А до моєї пам'яті було, що батьки сватаються, а молоді не знають.

— В шинку запивали могорич?

І.С.: У шинку.

— А шинків було багато?

І.С.: Не було основних, єврейчики у містечку держали. Вони патент брали. Держала Рухля, а горілку тоді продавали, та не так відкрито, як зараз. В десять одкривала і в два закривала — за цим слідили. Якщо треба на свальбу — то у сватів, як од попа єсть, що вінчання сторгували, ходили ж торгувать вінчання — це ж ходили до попа торгувать вінчання. Тоді не в неділю, а на будні вінчали. Ідуть до попа — як багатший, то по п'ять рублів чи більше, бідніший менше. Він же зна своїх парафіян. У нас було дві церкви. То до свого батюшки йдуть. Батьки ходили торгувать, а тоді батюшка дає записку, що має право брать горілку. То бере вже, скільки хоче, тоді на відра продавали, а були такі бутилки здорові, четверть звали, мать, трьохлітрові. Багатші брали п'ятеро відер, а самогонки не гонили. Самогонку почали гонить, мать, в революцію. Привезли десь з войни рецепти і почали варить, а до революції поняття не мали. А у нас у селі і помідорів не було до революції, в революцію і помідори появились, а то були самосів на борщ.

Мати моя на сто п'ятім году померла, а батько молодим помер. Він пробив ногу, та столбняк, а ліченія тоді не було. Він за тиждень і Богу душу оддав.

— Ярмарки були у вас у селі?

І.С.: Обязательно були. У Вільшані був ярмарок, з'їжджаються сюди. Стояв ярмарок, де зараз магазін і школа, а унизу був панський став, то там був базар — вівці, свині і кози продавали, а зараз нагорі скот: воли, корови, а далі кінська торговля. Цигани, було, торгують.

— Хазяї один одному продавали коні?

І.С.: А як же. Цигани то перепродували, а хазяйни продавали молодняк або молоді собі оставляє, а стару продає.

— Чи були у вас різники, які торгували м'ясом?

І.С.: Це були єврейчики — то це ялове м'ясо, свининою не торгували, і бойня була. А свинним м'ясом також торгували — це комерсанти, вони купляли свині і продавали, вони землі мало мали. Тоді старе сало дорожче було, ніж молоде, а тепер наоборот. Старе сало, його чуть, і восени воно було дорожче — 30 копійок фунт, а це 25, а тоненьке, то і 20. Тіко брали патент. А пивом торгували євреї, але патент брав руський і якийсь процент платив, бо євреям не розрішали.

— Хто у вас шив одяг?

І.С.: На місті шили. До революції у чоловіків не було верхньої сорочки — курточка була, піджачок без підкладки, а в революцію появилась верхня сорочка. А то так, полотняна. Як жінка іде заміж, то вона повинна пошить чоловікові і сорочку, і штани, і дітям, і собі. А до портних — це вже дітям верхню одежу, а спідню — це як три годи, то шиють полотняну сорочку аж по кісточки, і він носить, поки вже пупа видно. І дві — одна у пранні, а одна на йому. А ще раньше, то ходили до двадцяти год у сорочці хлопці, а як надів штани, то в армію — це ще при Катерині вловлять. Як сховався, то нічого, тепер можеш ходить.

— Чоловікам сорочки вишивали матері?

І.С.: А хто ж? Матері все шили, а штани шили з двома ширіньками.

— А чого ж так?

І.С.: Вона ж сама шиє, широкі такі, на очкурні затягає, то штани порвалися, вона полатає, і те латане назад — це щитався хазяїн. А до церкви як ідуть, то чоботи юхтові і намазані дьогтем — це хазяїн.

— Що носили поверх сорочки чоловіки?

І.С.: Поверх сорочки — це свитка, кирея, кожух. Кирея, як плащ, суконна, із овечого сукна.

— Шапки які були?

І.С.: А шапки прості, з ягня.

— Як називалися шапки?

І.С.: Так і є, тіко не вушанка, глечиком вгору, а то хазяйни купляли каракулеві — парубки хазяйські, бо чоловіки не носили. Вушанок не було. А жінки носили і сорочку, і запаску, куфайку. Як вдома, то в спідниці і запаскою обв'язана, а як іде в містечко, запаску скида, а спідницю вивертає. Одна було чи дві — це вже в хазяйнів було три абощо. А були ж такі люди бідні, що як сорочку випере та сохне, а вона на печі сидить у кофточці. А тоді було багацько таких. А були такі, що сліпота нападала од їди, бо він скорому не їв ніколи, а все пісне, борщ із хроном, і олії не бачили. А поступово люди стали краще жить, як землю дали після революції, то вже стали люди трошки краще жить.

— З чого робили запаску?

І.С.: А ткали самі: напряде нитки та й витче, та покрасить, щоб вона чорна була.

— А прив'язували поясами?

І.С.: Поясами, ще на них китиці і балабони. Були пояси: в'ятірковий і стрічечковий — дві форми було. Стрічечковий ткали самі, і в'ятірковий тіко плели — вовняні були, а вовну красили.

— А червоне чим красили?

І.С.: Червоною краскою спеціальною, купляли її.

— Ваш батько продавав щось із свого господарства на базарі?

І.С.: Основне хліб продавали, вигодує порося якесь чи бичка. На своєму ярмарку продавали. А в нас чого ярмарок був, бо в нас єврейчиків було багацько.

— Де вони [євреї] в колективізацію поділися?

І.С.: А вони були до війни, трохи їх роз'їхалось, мало їх було, але були. А у війну німці їх забрали.

— Коли колективізація була, вони йшли в колгосп?

І.С.: Один був тіко в колгоспі.

— Їх не наказували, що вони не йшли в колгосп?

І.С.: Вони до них діла не мали. Вони й торгували. На землі виїжджали у степи, то один записався, а брали весною і восени. Їхать — „Ой! Я не поїду, так заболіла жінка, діти поболіли". Так він і остався. А одна у колгоспі полола. А колгосп організувався у 28–м, був „Червоний шлях". Чоловік був бухгалтером. Так гарно дівчата співають, насилу вона повернулась, заблудилась і більш не пішла.

— Ви були середняками?

І.С.: До середняків.

— У вашої родини щось позичали?

І.С.: Тоді не позичали. Як хазяїн, то май своє.

— А гроші позичали?

І.С.: А гроші позичали, але свідків підставляли. Багацько не позичали, дивлячись кому. Якщо надійний, то позичають, а якщо не надійний, кажуть, що немає.

— Коли дітей призвичаювали до роботи?

І.С.: Змалечку. Шість, сім год — дівчина повинна вже коло матері — картоплю чистить її призвичають, мажуть. А пасти свині чи скот в год сім або вісім. Старший іде пасти, то і менший іде.

— Вівці пасли отарами чи кожен свої?

І.С.: Кожен своє пас, а вівці, то вже чабан пас. Я корову пас, і вівці за коровою ходять, бо вівці як самі, то бояться здорово собак, а по кутках були отари.

— Чабана наймали?

І.С.: Наймали і платили. Як я оддав йому п'ятеро овець, то він бере 5 рублів за літо. То 30 рублів — це тоді були гроші, 30 рублів корова. В кажної вівці був значок на вухах, дірочки вибивали, а то чіпляли щось, а то й на шию чіпляли. А свої, так вони всі в купі і ходять.

— Які вівці були?

І.С.: Чорні прості.

— Кучерявих не було?

І.С.: Нє, не було, і вовна довга чорна була.

— Скільки раз на рік стригли вівцю?

І.С.: Раз, а ягнята тоже стригли, а дехто і двічі стриг, але та вовна не годилась, звалась вона кушнірка, коротенька. Вона в нитці не держиться, рветься.

— Що робили з вовни?

І.С.: Свитки. Була сукноварня.

— В селі була?

І.С.: Не було, із Корсуня приїжджали. Розколе дубчик з лози, як пальчик завдовшки, і тут кора обрізана — це документ такий. Одну половинку дає хазяїнові і прив'язує до сукна, а тоді ще й букви нашивали з ниток, тоді скаже, коли виїхать. Це він вивозить сюди на базар, і в базарний день носили, знали, де він стоїть. Приходять зцією цюрочкою. Він подивився — шукає. Притулив: сходиться? Сходиться.

— А свитки з вусами були?

І.С.: З вусиком, то чоловічі. Один вусик пришивався, щоб розрізнить, що це чоловіча.

— А ззаду як?

І.С.: Однаково. А свитки в кажнім селі шили порізному. А у Петропавловці в нас такої одежі не було. В кажнім селі одежа різнилась. У нас у Вільшані круглі куфаєчки з плисом шили, а клинців у нас не було. А у Шевченцях шили з клинцями, під пояс і фалди — у нас звуть їх клинцями. Серьога був, шкури чинив овечі, а був мастєр той, що й шив.

— У вас кожухи прямі були?

І.С.: Ширші вгору — звався полушубок або тулубок, але тулубків не шили, бо не вигідно. Кожух шився, то він його носив і вкривався ним. Кроватів же не було, і хати робилися не так, як зараз: комора для продуктів, а то й для одежі, а це сіни, а це хата пряма і піч, а проз піч лежанка, груба була, ганків не було. І велика хата.

— Де були образи?

І.С.: Над столом були образи. Був піл та матка рогозова або солом'яна матка, це, було, діти сплять на полу малі, а то соломи вносять і сплять великі рядком, а на зиму ягнята вносять, теля. Я спав, а один баранчик прилип до мене, оце прийде до мене і під кожух, і спить під боком.

— Чи всі у вас пішли в колгосп?

І.С.: Зразу не всі пішли в колгосп. Зібрали збори по кутках: „Хто в колгосп?" — „Пиши мене". — „Що в тебе є?" — „Я, жінка і четверо дітей". Пописали, а ті, що коні мають, не йдуть. Чим же оброблять? В кого менш землі і немає скотини, то ті зразу. Через три дні знов збори. Зразу СОЗи були, а потом СОЗи об'єднали в колгосп.

— Заставляли середняків іти в колгосп?

І.С.: Та й середняки пішли, трохи попереглиналися, а їх прикрутили крепко, а в 29-м году та почали виселять тих, що заможніші — ці пішли в колгосп. Розверстання було, та землю всю змішали докупи. Вже своєї землі не найдеш. Порізали поля зовсім іначе. Поля тоді різали так, 120 сажнів на 120 – квадрат був. Межі були, якими возом їздили, а тут різали так, 120 сажнів сюди і сюди — звалась клітка, а десятина мала двадцять сажнів — оце було шість десятин, а порізали межі косо і на гектари перевели. В кого в яру попала земля вже після розверстання, то давали надбавку в десять соток.

— Як жили ті, що не йшли в СОЗ?

І.С.: Вони землю ще занімали. Це ж воно в одном годі все зробилося. В СОЗі тільки одно літо посіяли, а озимина вже пішла в колгосп.

— Як поводилися з тими, хто не хотів приєднуватись до колгоспу?

І.С.: Таких в нас мало було. Ті, що не йшли в колгосп і не підлягали висилці, бо бідні були, то їм на окраїні давали землю, щоб невдобна була. Не пішов в колгосп — дали йому землю, наклали на його хлібопоставку, а він її не виконав, бо немає з чого. Пішли та забрали все, що не є, і з горшків повисипали. Привезли в колгосп та зважили все, та склали.

— Крали колгоспники у колгоспі?

І.С.: Брали в голодовку, колоски різали, то що ж, їм по три годи дали. А так, не крали, а брали. Красти — це до когось полізти, а в колгоспі — це не кража. Він же робе, то він узяв. А як почали судить, то охоронники вивертали кармани, сумки. Кажен іде — витрусив, щоб не було ні зернини.

— Коли вже почали вболівати за колективну власність?

І.С.: Вже після голодовки, 35–й, в 37–м хароший урожай був. То получили по сім кілограм хліба на трудодень і 50 копійок грошей. І кажен болів же. Як я здав коні і плуга, і борони, то я болів, і кажен болів, що це моє. Державі отдали, на посів матеріал засипали, на фураж одсипали, а осталось на трудодень, то кожний вболівав.

— Чи були люди, які розказували легенди, бувальщини, казки?

І.С.: Таких не було.

— Збиралися чоловіки й жінки окремо?

І.С.: На годенки — це дівчата збиралися, жінки не збиралися. Вийшла заміж, то це вже все — дома сидить. Чоловіки ходили в карти гуляли, і була така книжечка: „Не любо, не слухай, брехать не мішай", ще до царської войни, то, було, читають, і „Кобзаря" читали. А тоді грамотних мало було, а сходились у того, в кого менша сім'я була і більша хата.

— Про що чоловіки говорили?

І.С.: Вони про хазяйство нічого не балакали. Як прийшов, або в карти гуляє, або книжечку читає. А в тій книжечці пишеться, як батька на світі не було, а дід з сином хазяйнували. Та індиками орали, та індиків доїли, а вовк прогриз трубу, а вони саме подоїли індиків, молоко побігло, і вовка потягло тією трубою, та він упав у діжку, а хазяйка зробила сир та спекла пиріжків і винесла на поле. Дід з онуком ломають пиріжка, та не можна, то вони заклали в колесо, пиріжок переломився, і вовк вискочить. Так написано.

— Був церковний хор у селі?

І.С.: Він був. Була одна жінка, що співала гарно, і були ті, що організовували, а дяк п'яничкою був у нас. Був Крупський — хором завідував. Дівчата ходили і чоловіки, а хлопців не було.

— На скількі голосів співали?

І.С.: Я не знаю.

— За колективізації вже не було церковного хору?

І.С.: В 29–м уже попа вигнали з хати, в церкві не правилося.

— Чи були музиканти в селі?

І.С.: Були.

— На скрипках грали?

І.С.: На гармошку грали.

— А на духових інструментах грали?

І.С.: Ні, не було в нас. А в економії пани наймають музикантів в обід своїх же. Вони час пограють, а ті потанцювали, а пани їм гроші платили, вони ж даром не грали.

— В колективізацію клуб був у вас?

І.С.: А був.

— Чи грали там музиканти?

І.С.: Тоді кіно німе було. Музиканти були хлопці, на гармошку грали.

— Старці ходили по селу?

І.С.: А чого ж? Вони до войни ходили, до революції. Тоді ж у четирнадцятом году война началась у серпні місяці.

— Чи грали вони?

І.С.: А вони на кобзи грали. Збирались, та посідають і заграють.

— На лірах грали?

І.С.: І на лірах, і шарманка була.

— Вони на базарі сиділи?

І.С.: На базарі. Син одного хазяїна познакомився із дочкою старця, та йому не розрішали з нею. А він каже, що інакше не буде, щось із собою зроблю. Батько крутивсь–крутивсь — ну, іди, нехай приходить. А це треба, щоб батько йшов до батька молодої. От він вийшов та каже: „Отак, свате, мій Степан та хоче вашу Настю брать". — „Як хоче, то нехай сходяться. Як ви підете мені за повадатора, тоді я оддам Настю за вашого сина". То батько назад. То не буде діла. Пішов додому радиться з жінкою. Знову його вговорюють: „Та ти, сину, схаменися, щоб я пішов повадатором, щоб люде сміялися". — „Я нікого не буду брать, тіко Настю". Подумали–подумали, нехай бере. Знову пішов батько. Він каже: „Буду повадатором, тіки не на своїм селі". В його конячка була, конячкою поїхали, селом просять. Об'їхали одно село. Хазяїн побачив, що це таке? За день пудів тридцять хліба напросили. Привезли, на другий день в друге село, знову хліба. Хазяїн каже йому: „У вас ще якесь село є?" — „Нє, нема". То не хотів, а то сподобалось. Приходить хазяїн до жінки: „Ти знаєш, це неплоха робота. Ми більш хліба привезли, як ми, хазяйни, зібрали з гектара". Так вони подружилися. І я в них був... Тоже бідняк, старці ходили просили хліба, але вони складали гроші, бо в них була дочка. Такі були палиці, як трубочка, якраз туди червінець влазив. Наскладали, наскладали. Тоже діти подружилися. Батько молодої дарує зятєві паличку: то ти поживеш трохи. А він розсердився — це він ходив, то щоб і я ходив? І кинув цю палку на сідало курам. Через деякий час до тестя в гості пішли. А він питає: „Де ж ти, сину, дів ту паличку, що я тобі дав?" — „Десь кинув". — „Нащо ж ти її кинув, ти подивись на неї". — „Що я од неї матиму?" — „Подивись". А та ручка нагвінчувалась на трубочку. Дочці сказав, що ви подивіться, там щось є. Вона взяла, одкрутили, аж там гроші. Там сот п'ять грошей, тими грішми озолотиться можна. Поїхали в друге село. А батьки

хлопця зненавиділи невістку із старцівського роду, вона була красіва. Вигнали їх з хати — ідіть старцювати. Вони взяли ту паличку, поїхали на друге село, купили хату, хазяйство купили. Таке дворище на все село. А люди в селі думають: де він взяв такі гроші? Вистроїв все під жалізом, під цинком, коні має, корову, і вона така хазяйка. А у його батьків звезли у жнива весь хліб, згоріло все дворище. То тоді староста давав документ на погоріле, що має право просить. А як заходив на погоріле просить, то такий закон був, що не мав право ніхто одказать. Об'їхали своє село, поїхали на друге село, на те, де їх син. Зайшли до того хазяїна, а невістка у хаті. Свекруха побачила, що невістка, та хода з хати. А син перестрів: „Та куди ж це ви, мамо, чого ж ви тікаєте?" Зазвали їх у хату, втихомирились. Посадив син коло столу, їсти дав та й розпитує, що ж їх заставило старцювать. Розказали. Там вже двоє дітей. Щоб не потрували бідним та старцям, вигнали старців, та самі зробились старцями.

— Чи вважалося гріхом образити старця?

І.С.: Вважали.

— Під час колективізації як до старців ставились?

І.С.: А тоді ж усі були старцями. Тоді ж дали землю. А були такі люди, що землі не мали. Були такі хлопці, що не женилися, бо ніхто не хотів за них ідти, тому що в них не було хазяйства. То він ішов у найми або на заробітки. У хуторі жив один. Одно вікно тіко, а в тім вікні дві шибки і криши зверху не було. То він і літо, і зиму просив. Не було в його за що зачепиться. А дівчата йшли в монашки, бідно жили, а ніхто не брав, то вона погуляла до двадцяти п'яти — або в монашки, або в найми. А в найми. Була така людина, звали продайдуша. Їде в інше село і там шукали. Зараз зветься біржа праці, як хто хоче найняться, то йде до продайдуші: найдіть, тіточка. Як хоч найняться, то йди до неї региструйся. А вона підхвалити може. А кому наймити треба, то він до неї іде. І той їй платить двадцять чи більше копійок.

— Чи колядували у вас під час колективізації?

І.С.: Нє, не колядували, якось із моди вийшло. Посипать діти ходили, а колядувать не ходили. З двадцять дев'ятого году все це отпало. Вигнали попа з хати, церкву закрили. З церкви комору зробили, хліб зсипали. Діти в попа були, недовчилися, то ніде в школу їх не приймали. Виїхали. А мужиків мало вчилося, бо треба було платить за навчання і квартіру найнять. Тільки три класи та ЦПШ (церковно-приходська школа). Тоді не так воно ділилося, однокласна щиталась, а двухкласна читалась, то на горі п'ять груп було, а програм був розділений на шість — то щиталась двухкласна. А три групи було.

— Ви ходили в школу?

І.С.: Я три групи кончив. ЦПШ — сама вища школа.

— А після школи що ви робили?

І.С.: А дома робили. Батька забрали в 14-м году, а в мене був брат, а то ще малі були. То ми хазяйнували. Але братуха в 24–м помер, самий старший у сім'ї був. А в революцію тоже дома хазяйством занімались, а одна сестра в 33–м померла, і один брат в год помер.

— Одружилися ви в якому році?

І.С.: В 31–му.

— Ви брали хазяйську дочку?

І.С.: Середняки були тоже.

— Яке вона господарство з собою привела?

І.С.: Нічого. Того приданого вже не було. Що на її. Вона ж неграмотна була зовсім, хлопці вчилися, а вона ні, у лікнеп ходила та навчилась читать та писать.

— А ви вчили в лікнепі?

І.С.: Да, я вчителем був. А що ж там було учить? Щоб вміла розписаться. А тоді ж не платили, в порядку нагрузки.

— Ви комсомольцем були?

І.С.: Я не був комсомольцем. На двох кутках вчив. Навчились розписуваться — і харашо. Одна ходила, та заставили палички писать, то з неї піт побіг.

— Їх заставляли,чи самі люди хотіли вчитися?

І.С.: Заставляли. Як неграмотна, обязательно йди, а як ні, до сільської ради визивали.

— Як була ваша головна робота?

І.С.: Тоді я ходив в колхоз на роботу. На полі їздовим робив. Літом ліпнепу не було, оце зімою і осінню. Як не вчу ліпнеп, то я іду на роботу. А це ж треба піти гасу взять та зошитів та карандашів. Це все сільська рада давала. Прийшов до матері та кажу: „Мамо, грам, на цьому й кінець".

— Перед цим ви казали матері, кого ви будете брати?

І.С.: Та казав, аякже.

— Але вже не сватались?

І.С.: Кого хоч, того і бери, ти не мені береш, а собі.

— Чи були тоді комсомольські весілля?

І.С.: Не було. А „червона" свальба одна була. Затіяли її верхушка. Молода була ударницею, колгосп наш ім. Шевченка. Зарізали бика, одвезли туди борошна центнерів скільки. Всі ударніки поїхали, а я ж ударніком був, і я поїхав. Це зимою було, санками. Ми приїхали, а там ті студенти приготовили, кричать, біжать, понапивалися. „Їдь!" — кричать. Приїхали та довго те весілля згадували.

— У що молоду і молодого вдягали?

І.С.: Я їх і не бачив. Ввечері поїхали, а вони понапивалися, тільки душу унесли. Начали биться. Начальство там їло і пило, а цих шпилями побили та й поїхали. „Червона" свадьба була.

— У вашому дитинстві всі родичі збиралися на весілля?

І.С.: А всі.

— Обов'язково дівчину сватали?

І.С.: Бува всяк. Як хлопець, то дівчину бере. А до революції, то треба, щоб батько сказав.

— Кого брали в свати до революції?

І.С.: Родичів або близьких сусідів. Я не ходив у свати. Щось придумують. У нас не було і сватання. Вийшли в містечко та й списалися. З дев'ятсотого году скрині почали, ще й раньше. У матері ще скриня є, мати з скринею йшла. У 1896 году вона пішла заміж, то вже скриня була, а це, ще баба розказує, що в неї була скриня, а ще раньше, начало вісімсотого году, то возили попід хатами дівчину, плели солом'яник круглий, але з замком. То правда. Складали туди одежи запрягали воли чи корови і їхали попід хатами. Заїжджають, кажуть: „Де тут хлопці є?" — "Тут у нас нема, он у тім дворі", — показують. Бо дівчина така, що на виданні, а нема свата, то це садить і везе. Здолобень чи здолобень, а дівчина сидить на возі, каже, здолобень. Одчиняють ворота, заїжджають. Вперед виходять батько й мати молодого. Дивляться, чи з долобень чи не долобень. Дивляться: „Ну, заїжджайте у двір". Заїжджають у двір і договоряються. Подивилися на молоду, як вона привіталася. Могорич п'ють. А молодого нема. Приходить молодий,: „Оце, сину, маємо ми невістку, а твоя буде жінка. Чи уподсбаєш — то нехай і буде". І на цьому кінець.

— Самі сватали дівку?

І.С.: Такий був порядок, сами сватали, що зробиш? І вона то так і осталася в хазяйстві. Це все воно переходить.

— Співали вдома?

І.С.: Нє. Це, було, на Храм приїжджають — то там заспівають. Храм у нас був на весняного Миколая. Була церква Миколаївська, а ми до цього приходу. Але не дуже їздили. У нас у Вільшанах храм не дуже справляли. На селах: Журовка, Петрики, Мединці, а з вільшанців сміються. Усі замки вільшанці у магазині закупили, бо іде Храм Миколая, то вони хати позапирають. Справляли, тільки рідко. Було, до нас приїжджають сусіди. У нас родичі є — це моя тітка, а батькова сестра, тоже до Миколаївської церкви. Вони на весняного справляли. То год у нас, а через год туди їдуть. А ось у хуторі батькова сестра, то в їх кажен год на Варвари Храм. Батько ходе туди.

— Чи колядувала ваша родина?

І.С.: Нє. Дівчата, хлопці ходили і з церкви було, і з звіздою ходять хлопці. То ходять і два дні, а дівчата самі збираються, колядують. А од церкви то з звіздою і з кружкою — кидають туди гроші. Доход весь на церкву.

— Чоловіки ходили колядувати?

І.С.: Жонаті не ходили. Ні жінки, не чоловіки. Щоб хлопці самі од себе, то не ходили колядувать, а од церкви ходили.

— Чи співали у вас навесні веснянки?

І.С.: Нє. Цього не було. Тільки збиралися дівчата на Івана Купала, вінки пускали.

— Чи забороняли дівчатам в колективізацію збиратися на Івана Купала?

І.С.: Нє, цього не забороняли. І в колгоспі справляли на ставку.

— Чи було у вас таке, що на Трійцю гуляли русальчин тиждень?

І.С.: Це баби гуляють.

— А дівчата не гуляють?

І.С.: Нє. А баби, було, збиралися, не баби, а молодиці під сорок, такі збирались.

— Куди вони йшли?

І.С.: А вони збирались, по сто грам випили та нікуди не йшли. В нас не було куди йти, ставка не було.

— На поле йшли обідати?

І.С.: Дома збирались в якоїсь хазяйки, але і то рідко-рідко. У нас по–городському. А клуб зробили у сінагогі. Їх видворили і зробили клуб. Єврейська сінагога була на горі, то там зайняли ще в 26–м году.

— Яких пісень у клубі співали, ви не пам'ятаєте?

І.С.: Постановка була „Наталка–Полтавка", і кіно німе було. Я мало ходив туди. Горшки до нас у Вільшани возили. Гончарі були та возили у Вільшани на базар. Всі з'їжджались на базар та купляли, а проізводство було в селі Гниле.

— Почому були миски?

І.С.: Я їх не купляв. На копійку горщечок був на півлітри. Чого я знаю? Бо тут один ішов у куми, а через дорогу піп жив Успенської церкви. А він каже; „Іван Якович, ти ж знаєш, що сьогодні понеділок". Принесли хрестить дитину, бо тоді на третій день обязатєльно треба похрестить дитину, довше не можна. Було, цілу ніч горить світло, поки не похрестять дитину. Бо диявол обміняє нехрещену дитину. Похрестять, то тоді можна й гасить, а то, світло горить цілу ніч. Було півкопійки і четверть копійки. А звався шаг і полушаг. То я ще в школу ходив, то на копійку було двоє пер. А вже на четверть, я не знаю, що купляли, а то гроші стали дешевші.

— Люди яких національностей у вас у селі були, крім євреїв?

І.С.: Були поляки, а один кацап був. До войни були кракузи. Це були рабочі, підданства не взяли, а як йшли в армію, то йшли в Польщу, це поляки були, а їх кракузами називали, то бублики пекли. А один шорніком був, але їх мало тут було. А вони не подданці, як у армію, то ті йшли в Польщу. Землі вони не мали. Вони тоже наймити, служили у Браніцької, наша економія Браніцької була. Всі пани були економами-агрономами. Вона визива їх на отчот в Білу Церкву та й каже: „Вам вручено имение, сколько десятина дала дохода?" Каже: „150 рублей". — „Мало, сідай".

— Якою мовою говорили служники в панів?

І.С.: Вони по–руськи і по–українськи говорили, всякі були.

— Євреї якою мовою розмовляли?

І.С.: Вони між собою по-своєму, а тут по-українськи. Тепер я докажу. Визива другого: „Вам вручено имение, сколько десятина дала дохода?" — „200 карбованців". Подумала-подумала: „Сідайте, спасібо. А ваша?" — другого визива. Там 180 чи що. Каже: „Мало. Вы не хазяин этого имения". Ото вже він не буде. Нічого не каже, але це вже він тут не буде. А вона й по землях дивиться.

— Якою мовою проповіді читали в церкві?

І.С.: Він читав по-слав'янськи, а проповідь до людей по-українськи. Читав з книжки по-слов'янськи. Вони тут жили, то вони ж українці. Піп — це велике діло, перед ним шапку знімали. А піп Успенської церкви Покасовський, то він плотніком був і плотнікував. А я в школу ще ходив. Прийшов та кажу: „Мамо, а я бачив, що піп у штанях". А вона мені по морді: „Ах ти, шибеник, що ти кажеш?" А я сльози пустив, а батько: „Чого це ти плачеш?" Так і так, хіба ж можна так казать? Батько не дуже вірував, а мати віруюча була. Батько ходив в церкву на Різдво та на Великдень, говіть ходив.

— Якою мовою користувались у діловодстві?

І.С.: Руською. Я в школу ходив, то руською мовою вчився, української не було.

— Книжки можна було купити українські?

І.С.: А книжки через школу приходили, а на базарі їх не продавали.

— А „Кобзар" де люди брали?

І.С.: В нас не було магазіна, щоб книжки продавались, а в школі була маленька бібліотєка, але на руській мові. В старих людей був ще старий-старий „Кобзар", він товстий, але там стішком написано. Там усе написано і про Вільшани, і про жидків, а тепер викинули, все переробили.

— Коли почали говорити і російською, і українською?

І.С.: Всі балакали на українському, а російською ніхто не балакав. Це в школі вчили. Я й досі пам'ятаю стихотворение: „Что ты спишь, мужичок?"

— Ікони де купували?

І.С.: В нас не ікони, а образи казали. Їх заказували. Через церкву їх заказували, а привозили їх руські на базар. Там їх купляли.

— В селі хтось малював ікони?

І.С.: У селі не було. А тоді картин не було і фотографій не було. Це вже після революції, 26-й год.

— В хаті були образи?

І.С.: Дома були. Ще й тут були, але вже їх поточили шашлі, вже вони старі. То я їх прийняв.

— На дереві були?

І.С.: Дерев'яний антураж.

— Лампадку чіпляли біля ікони?

І.С.: А як же. Тоді закон: як образи, то й лампадка.

— Коли запалювали?

І.С.: Запалювали в неділю, в суботу ввечері, і в неділю рано. Поки служба править ся, горить до дванадцяти. І в праздники: Великдень, на Різдво, на Тройцю — на великі праздники світили.

— На ікони рушники чіпляли?

І.С.: Чіпляли.

— Ткані чи вишиті?

І.С.: Звались вони руські — довгі, червоні. А тканих не чіпляли, бо вони короткі.

— Самі вишивали рушники?

І.С.: У нас вишивали, тільки не всі. Хто хазяйством занімався, той не вишивав. Бо свині, вівці, корова, коні і прясти треба. Де були дівчата і менше хазяйство, то ті вишивали. А в нашому хазяйстві не вишивали. Моя вишивала курячий брід. Ви знаєте, що це таке? Таке вузеньке.

— На ляхівці вишивали?

І.С.: В нас не було моди. В нас вирізування на ляхівці.

— Курячій брід де вишивали?

І.С.: Чоловіки манішку носили жінкам. Мені дружина пошила сорочку з манішкою.

— Як помирала людина, то клали в домовину ікони?

І.С.: Маленьку, та й зараз кладуть. Здорової не ложили.

— Жінці клали яку ікону?

І.С.: Жінці клали Божу Матір, а чоловікові Ісуса або Миколая.

— Коли в армію випроводжали, то ікони використовували?

І.С.: Як я ішов, то сумку на плечі і пішов. Батько научав, а не благословляли.

— А до революції благословляли іконами?

І.С.: Нє, до революції нічого. Там як збирали, то піп молебень правив.

— Бувало, що сердилися на ікони, якщо вона не допомагала?

І.С.: Та ні. При мені вже отходило все.

— Не казали, що за іконами живе дух померлих?

І.С.: Цього в нас не було, не говорили.

— Було так, що коли гуляли в хаті, то завішували ікони?

І.С.: Не завісювали, це тільки, як покойник є, зеркало завішували.

— Чи були за радянської влади хресні ходи?

І.С.: Не було в нас такого.

— Ви пам'ятаєте, як розвалювали у вас церкву?

І.С.: Чого не пам'ятаю? Її розтягли, а вперед дзвона зняли. У 37-м або у 38-м годі її розтягли.

— Як люди до цього ставилися?

І.С.: Ніхто до неї не ходив, а треба її ремонтірувать, щось робить. Були такі, що охали, а були такі, що нашо й вона? Разні були думки. Чоловіки молоді мало й ходили, а старі: нехай би й була, кому вона мішала? Але ж її треба содержувать, ремонтірувать. А там зерно було, віялка стояла, запилилося все. А було так, що топить нічим було, то сільрада тягла та топила. Та й спалили гуртом.

— Чи були публічні торги?

І.С.: Це було у 19-м году. Німці були, то трохи спалили, а то розвалялося, що осталось. А солдатам, що з фронту прийшли, на двох давали коня та роздали. Словом, пішло, як зараз іде.

— Чи були у вашому селі кустарі?

І.С.: Кустарів? Ну, шевці були, чоботи шили. Самий главний був Качан, шив хлопцям чоботи на заказ. Шив хромові чоботи з довгими халявами, стояли вони тоді п'ять рублів.

—З якої шкіри шили чоботи?

І.С.: З хрому. Хароший хром. Йому заказували чоботи, а він сам набирав.

— Шевці робили личаки?

І.С.: Такого в нас не було.

— А морщені робили?

І.С.: Цього в нас не робили. Чоловіки і жінки в калошах до снігу ходили.

— А зимою в чому ходили?

І.С.: А в чоботях.

— А по стерні в чому ходили?

І.С.: Босі. Я сам учотчиком був, то босим по стерні, тіко так.

— Чуні робили у вас?

І.С.: Не робили. Босі все ходили. І до войни, і після войни.

— Були такі люди, що ткали?

І.С.: Я сам ткач. В революцію — через дві ткалі. Бо все самі. Бо на штани треба напрясти і на сорочку.

— А штани були полотняні?

І.С.: Вовняні були. Підткання (основа) було нитки від коноплі, а підткання вовна. Це вже парубоцькі штани.

— Тоді їх красили в чомусь?

І.С.: Так вовняні і носили, а полотняні, то красили. Порошки брали, а хто в бузині покрасить. А ткачів було багато. Я сам ткав і полотно, і рушники, і запаски, і мішки, і скатерті. В нас скатерті ніхто не ткав, я перший.

— Якими узорами ткали скатерті?

І.С.: Гречечка, паслін і коропова луска, і кривулька.

— А червоні нитки де ви брали?

І.С.: Купляли.

— Як їх називали?

І.С.: Заполоч.

— Як вони продавались?

І.С.: В моточках невеличких. Вал пряли із льону, на скатерті білили його. Білили на сонці, і полотно так білять. Мочають і розтеляють його на траві. Воно висохне, його знов мочають, воно тоді побеліє. За літо не вбілиш, щоб гарно вбілити, то треба двоє літ. Лляний вал — це треба двоє літ або ціле літо тільки й робить, що мочать. Було, молоді цього не роблять, а старі дома цим занімаються.

— Який це вал?

І.С.: А в моточках, як з мотовила знять, то так мочають у воду, а потім на траву розстеляють, і воно на сонці білиться. А рушники так само. Такий вал, і пряжа така. Також кривулька, гречечка, коропова луска. В наш музей я віддав такий рушник.

— Чи робили ви рушники і скатерки на продаж?

І.С.: Ні, не робив.

— А на замовлення?

І.С.: А на заказ робив. Приносять основу і вал, то я ткав.

— Що вам за це платили?

І.С.: А тоді за аршин 30 копійок — це до колгоспу. То це зімою я робив. Бо літом на полі, хазяйство, ще я був нежонатий.

— В основному чоловіки займалися ткатством чи жінки?

І.С.: Жінки займалися. Я учився в Журовці, ходив до ткача, це старі займались.

— Щось ви платили тому дідові за навчання?

І.С.: Я платив, аякже. Я запріг коня та взяв півлітри, були солоні кавуни. Там магазин був, то я ще взяв кіло оселедців. Зі знайомим пішли: „Оце, тату, він хоче вивчитись скатерті ткать". А він дивиться на мене, а в його вчилося в Журовці багацько, але він не навчив їх. А я йому кажу: „Знаєте що, я вам хліба не переб'ю, я з Вільшан один. А тіко хочу вивчиться. Охота забрала". — „То давайте, мать, пообідаєм". Сіли за стіл, я літер поставив на стіл і хліб же взяв з собою, це в 24-м году. Випив він: „Ну, так, сину, якщо ти ткач, то буду вчить". Розказав мені, як начиння в'язать. Я записав все, пов'язав, все зробив. Він мені набрав, затяг начиння, я все зробив. Я охоту мав вивчитись, то і вивчився. Мішок жита ще дав йому, та й в ращоті. А тоді приносили, а брав я за роботу та й все. Я заробляв руб у день, а тоді це великі гроші були. Гулять не ходив, а сяду й пряду. Тільки в неділю я не робив. Я сам себе обув, одягнув, сам себе обслужений. А коли колгосп став, то я все ткатство покинув, бо в колгосп на роботу кажень день. Почали в магазіні покупать, та ці скатерті вийшли з моди. За двадцять рублів верстата продав.

Оклей Андрій Платонович, 1911 р.н., і Марфа Іллівна, дружина, 1917 р.н., с. Черкаський Бішкінь Зміївського р–ну Харківської обл.

— Ви тут народилися?
А.П.: В оцім селі і на цім місці.
— Ви до якої церкви ходили?
А.П.: До своєї ходив, не до євангелістської, а до православної.
— А коли у вас у селі з'явилися євангелісти?
М.І.: Почали бути...
— Тьотю, а з якого ви року народження?
М.І.: З сімнадцятого. Марфа Іллічна.
— Яке у вас було дівоче прізвище?
М.І.: Буба.
— Ви теж звідси, а не з Нижнього Бішкіня?
М.І.: Ні, з Вищого.
— Так коли у вас з'явилися євангелісти?
А.П.: Ну, євангелісти, це я був хлопцем, було мені тринадцять год, вони, щас подумаю, який год, ілі піїсят первім годі, ні, раньше, потому шо в піїсят первім, ну, не могу сказать вам точно, в якім годі.
— Яка сім'я була у ваших батьків?
А.П.: Мені вже балакати нільзя, я заплачу, в мене нєрви, нєрвна сістєма, і я обіжений. Батька не було, остався в два год без батька, а в матері п'ятеро дітей було, остався неграмотний, і так я прожив, не прожив, а промучився, і тепер оце уже ж п'ятнадцять год нєрви в мене, і негодєн я.
— Скільки в матері було землі до колгоспу?
А.П.: Тоді землі було таке, давали такечка: я був таким, з годів було мені десять, так от, як дівчата єсть в хазяїна, а хлопців нема, так йому не давали землі. А тіки на мужиків, а дівчатам не давали. І ходили в найми, були пани тамечки, туди — Олексіївка, Краснопаловка, Біляївка, то там жили ті німці, їх сюди поселяла та Первa Катерина, чи хто там, це ще я пацаном був, то все казали.
— А там були німці пани чи були також російські?
А.П.: Були й російські, й українці. Ото ліс тамечка гектарів шіїсят, і німець оцей був його паном. І я коли це в революцію в сімнадцятім году, тікали вони відтіля. А я пацаном був, ходив, там рибу ловили. А вони лодками переїжджали сюди, тут їхні були підводи, колись не було машин, а кіньми тікали за границю. Ну я й питаю: „А чо це ви тікаєте?" А вони кажуть: „Ти малий, а бач, в голові робе в тебе, шо ми тікаємо. Нас, — ка, — поб'ют, як ми не повтікаємо відціля". А тоді, коли не повтікали, тамечка остались пани тоже: Разнофаловка, Біляївка, Горохівка, ну, й там багато сел, тоже були пани. А такі, як би ось моєї подруги батько ходив наймається, двадцять копійок у день робив там, ото робили, шо заставлят. Приходиш додому, підплати, у їх берут налог, хто не дає налогу, кладут льод у пазуху, шоб давав гроші, а в його немає.
— Це була ратуша?
А.П.: Ну да, була ратуша, голова сільсовєта був, він один був, тепер їх сорок, а тоді він один був на все село. В Чіті мене ранили, то їхали через Київ, стояли на станції. Мене ранило, тут і тут пробито, не робили в мене пальці і нога. Бо я був в танковій часті, і де йшли ми Варшавою, нас окружили тамечка, і ми тікали. В нас триста танк було, триста автомашин грузових, автоматчики, коні, сапьори, міньори.
— Чи ви пам'ятаєте громадянську війну?
А.П.: Помню. Революція була.
— Чи з ваших родичів хтось брав участь у революції?
А.П.: Брав брат рідний.
— Де він був?
А.П.: Тоді було таке. Як Лєнін ото робив революцію, так часть за німців воювали, а часть — за совєтську власть. Ну мій брат за совєтську власть воював, а часть воювало багато за німецьку. Ну, оце в'їдуть, це ми построїлись, а то ми вище жили угору, жили ми вже вдвох із мамкою. Приїхало чоловік сім до нас, тоді були оружіє, було такі піки, і пішки не ходили, верхом. І ото один одного, хто кого штиком тим в живіт.
— Це німці і червоноармійці?
А.П.: Ні, німці, наші повтікали. Там було так: оце ж тут Нижній, а це ж Черкаський, німці їдуть від Нижніх, а наші гоняться за ними, тоді наші ввійдуть на Нижній, чи ще німці там є, у Верхній Бишкінь тікають.
— А коли брат прийшов додому?
А.П.: Брат прийшов з революції додому, як уже началась війна в сімнадцятім году, його забрали на войну. Та й не тіки його, а хто був з його товаришів. Він воював у Карпатах, як був там, бачив, які там гори.
— А з тої війни коли він прийшов?
А.П.: А я не знаю, я ж пацан ще був.
— В двадцятих роках?
А.П.: Ні, раньше, потому шо в двадцятім году він оженився. Не оженився, оженився раньше, в дев'ятнадцятім, вісімнадцятім, шо син був у його, мій племінник, а тоді він виріс, племінник, прийшов в армію.
— Коли ваш брат прийшов, чи він мав почот, що брав участь у революції, чи мав владу?
А.П.: Ну, мав, конєшно, раз він не попадав до німецької армії, шо тіки він сам себе спасав і спас, ховався, не попадався, а некоторі попадалися, так їх, отут було селочко. А я пацаном був, і пацан був, там, де ото щас магазін, так оце осюди пан жив, і оце його земля була скрізь того пана, і двір був огорожений кругом з

дубових дощок. Його піймали в комишах і привели розстрелювати Маври чоловіка Головлянської. Як война началась, його як забрали, він ніде не був, ото відвоювали, прийшов. А він прийшов, був в Київі, а потом з Київа перегнали в Харків. Моя сестра носила їсти їм, братові своєму. Ну, коли піймали його, а ми ж, пацанів багато, і туди побігли. Кажуть: „Он будуть розстрелювати". Забув, як його звати. І так як ото могила, стовп стояв, і на тім стовпі дренаж стояв у того пана, а вони не пускают. А потом полковник каже: „Пустіть, нехай піде попрощається". Ну, вона пішла прощаться, а ми дивимося, а вона впустила ту дитинку. А він сказав: „Запретить, не нада, не стріляйте, пущай ідьот, він з нами, куди ми, туди і він шоб пішов". Ну, і він сказав: „Піду і я з вами, раз ви мені простили". І вони, хтозна, де вони їздили, шо його не було, мабуть, годів три, а, може, менше.
— Як ваш брат прийшов, він партійним мусив бути?
А.П.: Ні, тоді ж партії не було.
— А як прийшли колгоспи, чи мати пішла в колгосп?
А.П.: Ні, мати не пішла, тоді ще не було колхоза. А тоді ото він оженився, і, значить, у двадцятім году в його синочок народився.
— Чи були в селі комсомольці після революції?
А.П.: Не було. Комсомольці — це вже у тридцять п'ятім, шестім, сєдьмім.
— А як колгоспи починалися, то комсомольців не було тоді?
А.П.: Були комсомольці, і були бандіти. Виганяли дітей в вікна, вночі відкривають вікна, беруть дітей і викидають на сніг із хат, розкулачували так — куркуль же.
— Це когось так по сусідству?
А.П.: Так ось мій тут був батько хрещений, він в лісі там жив. Він жив, була мельниця, воли, дві корови там, ну, хазяйство було. Так вчора міліціонер прийжджав до нас, так приходила його дочка, він умер уже, і мати вмерла, а вона осталась, і приходила невістка, питала мене, як його розкулачували. А я бачив і знаю, мені було годів сімнадцять, коли тут жили ізбоку нас, Кочерга фамілія, так звали Кочергами. Ну, одного головою, це діла багато. Коли начиналась оця революція, начиналась, хотіли тут робить комуну, вобше скрізь комуна шоб була. І в нас начали робити хату на четирнадцять комнат, шоб там усі жили, а встановити ту хату, отам в горах єсть, Гомольша зветься. Шоб на тій Гомольші поставити хату, перевезти, шоб там і жили вони. А потом перекрутилося таке, Сталін не дав цеї комуни.
— То це коли його розкуркулили?
М.І.: Як його вигнали, а хату розібрали.
А.П.: Да, він жив тутечка, вони прийшли і вигнали його.
— Вони підводами приїхали?
А.П.: Та пішки прийшли, а його вигнали, так якби ви прийшли, а ми вийшли, а ви ввійшли в хату і сказали: „Не маєш права ввійти в хату". І він, мать, у марті місяці, зімою і вигнали його, було в його четверо дітей, діти хто куда повтікали, а вони вдвох остались. Ну, вони коли прийшли, його вигнали: іди куди хоч, геть, тут не твоє.
— А хто прийшов до нього?
А.П.: Свої, Кочерги звались, брати прийшли. Ну й ще там були другі кой-які, одних уже нема на світі, а приходили. Ми жили з матір'ю, щитались бідняки, і тоже прийшли, і в нас забрали, хліб на столі лежав, взяли буханку, а ми остались без нічого.
— А куди вони пішли, як хату забрали?
А.П.: Ці, коли з хати його вигнали, в його все осталось там. Це ж хоч ви, хоч ми, дбаєм кажний, шоб було шо їсти. Раньше жили — по двоє свиней, по троє свиней, корови там, було мнясо там, свині. Вони забрали все те, а він, той батько мій хрещений узяв іконку таку, як оце завбільшки, і пішов поблагословив: „Дай, — ка, — мені пожити ще". І пішов, а вони остались хазяйнувати. Дві корові, пара волів, коняка там, свині, там сало і мнясо, і мука разна, і мельниця була вітряна. Ви знаєте, може, млин там стояв збоку в нього. Після осталося, а він пішов. А там жив його зять, тесть, його жінки батько, він пішов, перезімували вони там. Тоді як хліба кусок найдуть, ходять по дворах. Та такі штики поробили, як в землю впре де-небудь: закопав хто-небудь там мішок якого зерна, а відтіля витяга, а там зернина — або там пшениця, або ячмінь. Тоді відкопують і забирають його те все, і хазяїна: „Туди–во іди. Шо ти, — каже, — государству не віддаєш, закопав?" Ну, а той вже мій батько жив там і пішов на літо в Змійов. А тоді пішов по дворах кому шо зробити. І два хлопчики було ще в його уже після того, як вигнали, вони десь повтікали, а як вони зійшлися. А один поїхав на Донбас. А тоді началися ті жнива, як оце начав косити хліб людям, а вони вже йому дають, платять. Він начав молотити, молоти там мукички собі, тоді мелнички робили такі ручні. Тоді він там жив, і там єсть завод у нас у Змійові, як його, ну, ладно, у завод пішов робити. Там заробив шо-то, купив конячку собі і начав робити там у заводі, із станції возят туди у завод, то дошки заставляют возити, цемент, шо заставлят. Тоді зробив хату, там і зараз живе дочка його в хаті на станції. А тоді оце годи три, як він умер, так поховали.
— Як ви парубкували?
А.П.: Парубкував я так. Був я один у мамки, брат був і бросив, сестри пішли заміж, а ми вдвох були. А тепер же колхоз, так поняття не мають, коли орати землю, коли сіяти, а тоді треба самому, шоб посіяв сам і покосив, і повозив. А баба, шо вона, бєдна, зробе? Так вона, бєдна, шо: і пряла людям, ткала людям, і оте люди і орали, і косили, і сіяли все, і я, було мені годів десять, може, шо я там. Ну тут по-сусідськи сестра

вийшла моя заміж, так ото я в їх там і жив, і волів пас, і коров пас, і ото їздили орати, я тоді поганяю там волів, коней, а вони нам снопи возять і косили. А земля була так: давали на десять год, оце нас скіки — четверо, п'ятеро, — так оце земля хороша, дають землі харошої на їдака по два сажні, а паганої дають по сажню. Отак було. Так у кого сім'я велика, так і хліба багато. А в нас на двох з матір'ю шо там землі дадуть? Ну, проживали, не купували, а своїм проживали, я був маленький, так ото заставляють мене молотити, я ж не вмію так молотити, а по-іншому.

— В скільки років почали на вечорниці ходити?

А.П.: Та я на вечорниці ходив, мені було двадцять п'ять год, так я тіки женився. Та ходити ходив, і вечорниць не було. Тоді була колєктівізація, гонєнія були за те, шо не давали, шоб вечорниці були, шоб ніякої банди не заводилось.

— А хто не давав?

А.П.: Голова сільсовєта, і коло голови сільсовєта там були тоже актівісти такі.

— Чи вони приходили до вас і казали, шо ви не можете піти на вечорниці?

А.П.: Ні, просто не розрішали. Ми, то там була хата, отут за забором, його розкулачили, то вони прийшли, нас піймали у хаті, нам пуговиці повистібали на штанах і позсилали сюди, тоді вигнали, шоб розстегнені ж штани — не побіжиш. Ну, хто втік, а хто не втік, ну розбіглись однаково поростібані.

— А дівчатам що зробили?

А.П.: А дівчатам, ми не знаєм, шо вони робили. Це було діло давнє. А тоді став голод, тоже не женився. Куди ж жениться, я сам все їздив і на Колачі, на Комарище, міняв хліб, муку міняли. Барахла набереш, то сорочки, то полотно, а на Кубані не було. Ми ходили в сорочках у таких полотняних, а вони ходили в сорочках, рядно називається, все таке рядно в обшем, з ряден шили штани й сорочки, а чо це так, хліба в їх багато було, і хліб харош такий: білий такий, на вальцях мололи.

— В них колгоспи були?

А.П.: Не було ще.

— Як ви їздили міняти, то ви вже були в колгоспі?

А.П.: Ще не писався так. Я записався у тридцять п'ятім році.

— А перед тим ви не писались і не примушували?

А.П.: Нє, не кричали. Так хлопець я був. А тоді вже, коли мені стало (хата в мене була, спалив один дурак) наказано, шо я четири мішки муки привіз, в мене хата друга стоїть. Я приїхав на Замки. Замки, знаєте станцію? Приїхали туди ми на станцію. А як іти ноччю додому? Так ломацькі були і відбирали. А ми ночували там. А тоді ми утра діждали і прийшли. Приходю сюди в Ламань, базар там був, і він там отей, шо запалив, то каже: „Іди, — каже, — твоя хата згоріла". А я так руки отрустив, кажу: „А хто ж її спалив?" — „Та не знаю, хто". А він, значить, наказано, шо я четири мішки привіз муки. Та як я могу привезти четири мішки, як я, було, поїду виміняю півпуда пшена і півпуда муки і привезу, мамкі віддам. А тут базар був у нас, вони підуть, гроші вторгують, а я в Харків поїду та накупую там то сорочечок діткам, там в мене знакомство було, повезу, а вони мені тоді дають і пшона, і муки, і всього, не жаліли. І годували мене безплатно. Тоді ото привезу, бросю, і я бросив і поїхав. А тутечка сестра моя була двоюрідна, тоже сирота була, повмирали всі батьки, а вона одна осталась і прийшла до тьотки. Коли воно горіло і тріщав комиш, а мати лежала до стіни, це ж вона мені хвалилась, ка, тріщить, а я кажу: „Це дощ іде". Коли глядь — хата горить. Я як ше не зробив, хотів рішотки поробити на вікна, та зробив на одне, а тоді нема мені времня. А якби зробив, то згоріла б і мамка там. Ну, тоді сестра моя та вікно розбила та повискакували. І взяла ж моя мамка ті клуночки, і він стоїть. А вони кажуть: „Чо ти, сукин син, стоїш, думаєш, кину тобі свої продукти?" А до того отак, як оце діжка, так вона звалася жлукто, так вона туди десіть сувоїв полотна, метрів вони по двадціть довжини, золили. І він, город оце тут і був наш, а жили вище туди, і мати тут була, а він прийшов перед тім, забрав і повіз додому.

— А він був партійний?

А.П.: Та, сявка такий. Тоді коли вони ото вилізли, шо вони зроблят, не потушат же. Тоді вже нескоро приїхали, вже тоді були комуністи, з Балаклея тут був присланий самий бандіт, тоді Балаклейського района ми були. І голова сільсовєта прийшли, так дивляться, шо хата горить, згоріла до самої землі, а хазяйство на горищі було брата мого і сестри моєї, і другої сестри, їх повиганяли з хат, і все кажуть: „Мамо, вас не будуть виганяти, так нехай наше хазяйство, там свитки, таке, ну, всяка одьожа". І те все погоріло там. Ага, я прийшов додому, в одних тих, нема чим переміниться, їсти нема чого. Їсти я приніс там півпуда муки, півпуда пшениці, сидимо це ж вдвох, мати готове їсти. Коли вони йдут, начальство отеє, Шаповалов та Манденко: „А ти чо дома?" — „А де ж, — кажу, — буду? Я тіки приїхав, ти ж бач, у подштаниках". А вони тоді пішли кудись, і я кажу: „Я возьму удочку, мамо, піду, мо, рибинку впіймаю". Та тоді іду, а вони: „Ти куда йдеш?" — „Та,— кажу,— піду рибину виудю". — „Ану, сіно класти!" Де оце щас мости пороблено, там покосяні були. „Та, — кажу, — куди ж я піду, коли, бачите, яке мені нещастя?" — „Нам твоє нещастя... йди туда".

— На роботу?

А.П.: Ага, ганяли, на роботу забирали, тоді воно було таке: голод і тікали, спасались, а тут не давали нічого їсти совсім. Я тоді остаюсь, остаюсь і тікати, а тоді в двір убіг, а він доганя та мене в спину ногами начав бити, забрав і повів. Повів, в погріб мене кинули, там

була Мусіївна, і Холодняка піймали, вдвох ми там ночували. А тоді вже утром мати прийшла, принесла що-то їсти мені, і нас погнали на те сіно. І на тім сіні ми побули, клали день там, їсти, правда, давали бульйон.

— Скільки ви були там на сіні?

А.П.: Та два дні побули, повтікали. Там вода, через броди перепливеш і втічеш. А це парубкувати, то я парубкував, парубкував, хати нема, чужа тут була хата така заваляна, я поправив, повставляв вікна, двері, все поробив. Ну й шо ж? Уже мої товариші і дівчата такі, як я, повиходили заміж, уже нікого брати немає. Ну й думаю, кажу я матері: „Буду я, мамо, жениться". — „Та гляди, діло твоє". Ну, начав жениться, а жениться нада, за мною багато ганялися. Каже: „Я піду за тебе". Я кажу: „Я тебе не хочу". Не наравились. А цієї я не знав, де вона живе, а вона жила у Харкові нянькою. А батька знав, батько старенький був, робив на бригаді сторожом. Ну, а я там був коло трахторів тоже робив, і познакомились, вони полюбили мене, шо я такий слухняний, мене заставляют робити оте, оте, оте, а я роблю. А її не знав совсім, а потом там другий товариш був, я вже там не схотів робити, прийшов сюди в колхоз, а той товариш до неї приставав, вона ходила з одним, і він приставав до неї. А вона за його не схотіла, а він начав її славити, шо вона, мол, хароша і хароша, ну, там всякі балачки.

— А що він вам казав, що вона така хороша, і не хоче за нього йти?

А.П.: Ну да, він поганенький був, рябий і такий... Ну вона, коли робила, не знаю, скіки год оставалося, мені, може, двадцять п'ять год, а їй двадцять було. Вона прийшла додому, ну, я й думаю: як же мені її побачити? А її подруга була, я з подругою її дружив, та кажу: „Наталко, як би мені отаку-то де-небудь зупинити і побісєдувати?" А я як їхав, там віз глину, а вона йшла: така повна, коса аж по сраці, така красіва. Там одні хлопці робили на полі, лупить серпчиком, та договорились так, шо ти їдь, а я тут ляжу та засну. А він їхав та й наїхав на нього, та й задавив. Тоді його ховали, а вона ходила туди і йшла відтіля, а я якраз побачив, а вона до сестри йшла. Ну, думаю, оце ж і вона. Тоді думаю, ну як її побачити? А вже восени іду в магазін, і вона йде. Тоді вона пішла в клуб, і я в клуб пішов, я хотів тій подрузі сказати, шо, мол, гукни її сюда і побісєдую з нею. А нас усіх вигнали, будем убирати цей клуб. Ну, нас вигнали, вона пішла туда, а я ж тоді не пішов слідом, а пішов назад. Ну, думаю, всьо равно якось получиться. Був у мене тут дядько, вмер. Дядько такий, шо не вміє балакати. Я кажу дядькові: „Дядьку, знаєте шо, я дєдушку знаю, і ми з ним бісєдували, любив мене, — кажу, — підіть до Губи і спитаєте, чи не віддадуть вони за мене дочки своєї". Він ка, шо піде. А водки не було ніде, а тіки в Харкові була водка. Я пішов в Лиман, узяв сім літер, приніс для сватання. Ну, він пішов, начав балакати, там сусіда жила, каже: „То хлопець такий, шо непосидящий, він трудяга, харош. Віддавайте, дєдушка". Ну, вони рішили віддати.

— А в неї не запитали?

А.П.: А її і не питали. Вона мене не знала, шо я й є. Тут думала на другого вона. Тоді, коли дядько пішов, вони кажуть: „Та як вона скаже. Ми нічого не знаєм". Дядько тоді приходят: „Шукай водки". Кажу: „Водка є". — „Ну, тоді завтра підемо". Пішли, приходю, а воно сніг, пішов брати той дядько, а я ше дома остався, тоді я взяв накидку, пішов, приходю, нема в хаті, кажу: „А де ж ваша молода?" А вони кажуть: „А там оно в сарайчику меле (така дерев'яна мелничка була) меле муку". То я пішов туди, вона меле. Я поздоровкався, вона оторопіла: хто, шо? Кажу: „Пішли в хату". Ну, пішли, вони кажуть: „Ну як, ти соглашаєшся за нього йти чи не йти?" Вона тоже ж тюлі-мулі. Я кажу: „Підеш?" А вона покрасніла, каже: „Піду". Ну, ото Бог дав, живемо і досі. Вона вже слабенька стала, а я тоже кантужений.

— Чи ви мали весілля?

А.П.: Було весілля, чотири дні аж було.

— В якому це році було?

А.П.: Тридцять сьомий.

— Чи була музика?

А.П.: Та гармошка.

— А у 20-их роках яка була музика?

А.П.: Та була така: і скрипка, і бас, балалайка, отаке було.

— На весілля це все разом було?

М.І.: На весіллі все було.

— Скільки струн мав бас?

А.П.: У басеві п'ять, це я точно знаю, у нас вдома бас був, мій батько чи купував, чи шо, но я пацаном був, як оце онучка наша, то все іграв.

— Чому батько купував, може, думав, що хлопці будуть грати?

А.П.: Та нє, я це ж не знаю, я остався в два годи без батька. А був бас.

— Чи був бубен в 30-их роках у вас на весіллі?

М.І.: У нас тіки гармошка.

А.П.: Ну, в нас тоді ж вони года такі бєдні були, ото після тридцять третього ше не зажились, водки не було, ну, а ми достали дєнатура, тоді була, дєнатури достали, четири дні гуляли.

— Що таке дєнатура?

А.П.: Спирт такий є, шо розводили з водою.

— Не вінчалися?

А.П.: Нє, так розписались. Тоді ми пішли у сєльсовєт із нею вдвох, записали нас, і всьо, більш нічого.

— В який день починалось весілля?

А.П.: У суботу, іще якраз були загороди вже на Пилипівку, якраз на Пилипівку була неділя, і в неділю свадьба була і в нас кончилась свадьба.

— Потім не можна?
М.І.: Раньше ні.
— Чому ви пішли заміж, чи він вам сподобався?
М.І.: Ну, та батько посовітував, шо хароший хлопець. Раньше батьків слухали, а теперечка й не знають, шо дитину приведе.
— Чи ходили раніше старці сліпі?
А.П.: Були, грали на отакому, вона крутиться, був я пацанчиком таким.
— Чи вони підходили до двору?
А.П.: Та в хату.
М.І.: Коло вікна.
А.П.: Я знаю, у нас в хаті були, ми жили в тій хаті, шо то спалив, так ходили в ту хату.
— Чи серед них були жінки?
М.І.: І жінки і чоловіки.
А.П.: Та й чоловіки й жінки, ну жінок менш було.
— Чи жінки також грали?
А.П.: Нє, мужики, а баби водили, отак за руку возьме і веде його. Або він за паличку возьметься отакечка та йде ззаду, а вона вперед.
— Чи вони співали?
А.П.: Співали, а шо вони співали — то це діло давнє.
— А ви, тьотю, не пам'ятаєте, що вони співали?
М.І.: Нє.
А.П.: Я помню, шо співали: „Ой дайте, не минайте нашу прозьбу".
— Чи ви їх бачили біля церкви на храм?
А.П.: Це я не скажу, не буду брехати.
— На базарі?
А.П.: На базарі було їх, хтозна скіки, та ше як ярмарок була на Покрову, то підеш, то їх там хтозна скіки.
— Грали на бандуру?
А.П.: Та всяк грали: і на бандуру, і так грали.
— І на кобзу?
А.П.: Кобзи не було тоді.
— А бандура яка?
А.П.: Ну, така, ящичок такий, і на тім ящичку сорок струн, і він грає і там перебирає, а тутечка ручечка така, і він перебира пальцями і співа пісню. Так як на кобзі, так кобза велика, а то такий ящичок невеликий.
— А кобзу ніколи не бачили?
А.П.: Та кобзи не було.
— Чи ви пам'ятаєте, як церкву розвалили?
А.П.: Та чо ж не памятаю в якім, сорок сьомім році, кажеться.
— Після війни вже?
А.П.: Да. Церкву завалили. Її підкопали, а тоді вона на бік схилилась і впала. А тут єсть село Шулитівка, і купили те дерево все, зробили ферми свиням, а дощ як ішов, як ішов, і грім як грякнув, і запалив усе — і церква, і все.
— А коли були німці, церква була відкрита?
М.І.: Ну, церкву закривали.
А.П.: Ні, не закривали ніколи. Тіки одна дура була, комуністка у сільсоветі, і там же ж, як воно, плащаниця називається, серед церкви, і вона злізла туди і оправилась на ній, ну і вона здохла. Шось напало, і вона здохла.
— Чи ви пам'ятаєте, щоб дівчата коло річки хороводи водили?
А.П.: На праздник козла водили.
— А до річки йшли, як крига скрисне?
А.П.: Я не знаю, а колись вода, де магазін, сюди виходила вода, річка. І міст в нас був дерев'яний, сорок четири метри. Як я був пастухом і міряв ступнями. І як пішов льод, тоді були озера скрізь, а тепер немає нічого, а тоді озера були великі, і та крига пливла і міст знесла, усередині зірвала.
— А коли козла водили?
А.П.: На Благовіщення. І в радіві передавали, шо взавтра козла водити.
— Що це означало?
А.П.: Мода була така. Оце начинають відтіля, оце ми звемось Березівка, то Замок, і ото відтіль начинаються, і йдуть, і ото низка йде так, і ото руки так піднімають, ці задні проходят, а тоді оп'ять повертаються назад і оп'ять співають.
— Це всі дівчата?
А.П.: Усі.
— А хлопці?
А.П.: Хлопці слідом тіки йшли, а за руки не брались.
— А той Замок чому називається Черкеси?
А.П.: А це Черкеси — діло давнє. Оце того зветься Бішкінь, Черкаський Бішкінь, шо були черкеси тут. Там отуди на гори, то єсть могили, там були у них землянки, там і скотина в землянках була, і вони там, і як оце жнива, косят хліб. Так як отаке врем'я, так вони дньом сплят, а як ноччю вилазять, і наші оті замківці, тут не було нікого, а там єсть річка Теплянка, вона висохла, вже нема нічого. А була Теплянка, ще й я був хлопцем, так там текла водичка. І вони там загорожували заборами желізними, замикалися, а вони як уберуться туди, так такі дітки маненькі дома, і вони їх убивали, за лаву запхне, лави звались колись, і ото як дасть.
— Вони були татари?
А.П.: Оце я не знаю. Отам вони жили, їхнє житисько було туди, оце й зараз там позаростало, то черепки там разні були, стіки всякого.
— Хто вам це розказував, чи ви бачили ті землянки?
А.П.: Та й зараз є, йдіть пожалуста, подивитесь. Там одна землянка, одна глибока, одна мілка, і ото там вони й жили.
— Чи ви бачили тих людей?
А.П.: Ні, я їх не бачив, не було, і де вони ділись, хтозна. Річка там єсть, зветься Довжик, так ярок глибокий. Із Дінця заходила вода туди, і вони, наші, туди їздили рибалити, і вони коли прибіжать до цієї річки, і в їх рибу забирають. А вони тоді, шо ви

думали, нажарять та тоді водою поллють, а вони так поїдять, так нападе понос, так вони туді боялись ходити.
— А хлопці до Нижнього Бішкіня не ходили парубкувати?
А.П.: Тоді? За нас ми ходили й туди, й сюди.
— Кажуть, що там росіяни живуть?
А.П.: Росіяни. Там російці ті, вони коли де-то, як оце зараз строїться, річка, і оце пращі робляться, так і тоді було. Де-то вони були, їхали, як от-от цигани, і опросилися в кого там як в гості і в голови сільсовєта: „Дайте нам тут переночувати". Ну, вони й кажуть: „Ночуйте, хоч і живіть тут". І вони тоді тут построїлися, і так оце тут стіки лєт тут живуть.
— Чи були богомази?
А.П.: Були.
— У вас?
А.П.: У нашому селі.
— Хто це був?
А.П.: Та таке, і мій товариш був, там на Лимані робив, малював, в його купували. Степан, фамілія Волосянка.
— Він жив в Лимані?
А.П.: В Лимані, його жінка й зараз жива, і дочка єсть. І він наробе багато, і ото тоді запрещали їх робити, шоб не було іконів ні в кого. А вони запріщали, і він робив тайкома. То хтозна, то йдут скуповують.
— На чому він робив?
А.П.: На дереві, оце дошка і стіки..., я й сам робив, он там в мене оті. Випиляв так я, скіки мені треба було. Тоді на стікло, був такий одбольник, вибрав, стікло затяг, а потом, правда, із старої іконки, ото шумиха зветься, поклав кругом.
М.І.: Була стара іконка, так він тіки кругом зробив, а то була Матер Божа, а зробив Ніколая Угодніка.
— А Степан для кого робив?
А.П.: Та наробе просто. Кому нужно, пожалуста, він продасть.
— Він був з вашого року?
А.П.: З мого. Ми на війні були разом.
— Коли він це робив?
А.П.: До войни робив, після войни він, йому руку відбило на війні, так одна рука була.
— А на базарі він не міг продавати?
А.П.: Тоді не давали, а додому ходили, а після войни я не знаю, чи робив.
— Чи він трошки заробляв від цього?
А.П.: Не знаю я, за це я не добивався, скіки він заробляв.
— Він тільки продавав, чи часом міняв на шось?
А.П.: За це я не знаю. Він і рибак був, і рибу ловив, і ото ж іконки робив.
— Він золотив іконки, чи тільки малював?
А.П.: Нє, серебряні, шумиха вона зветься, окрашував. Не знаю, де він доставав, привозили.
— Чи він малював на полотні?
А.П.: На дереві.
— Яке дерево використовував?
А.П.: Та любе: оце ось соснове. Він до нас ходив, і вона ходила до їх як друззя.
— Він мав господарство?
А.П.: Усе мав.
— Як його жінку звати?
А.П.: Уляшка. Живе вона — вуличка Гниличка.
— А хто йому забороняв малювати та продавати?
А.П.: Комуністи. От моя Манька ходила сюди до церкви — плати п'ять рублив, тоді йди. Вона плате п'ять рублів і йде, а вже як завалили, тоді вже...
— П'ять рублів як квиток чи як штраф?
А.П.: Ну, раз ти вєрующий, чи як уже казати, плати і йди моли.
— Коли люди замовляли ікони, на благословіння чи просто так?
А.П.: Та просто так, робив і всьо. Оце ось я негожий, якби я умів таке робити, я би робив, а не сидів би. І робити те негожий, там треба писати.
— Казали, шо дяка син був в комсомолі?
А.П.: Ага, дяков син.
— Його заставили, чи він сам захотів?
А.П.: Сам ходив.
М.І.: Був комуніст і ходив.
А.П.: Він, за його балакати не нада. Він мене обіжав, як тоже у сорок сьомім році ходили облігації брали, а я лежав на подушках, а він прийшов, почав мене терзати: давай сто рублів. Кажу: „Ти возьми мене, де я тобі возьму?" А він і сам такий, як і я, больной тоже.
— Він був агент по податках?
М.І.: Да.
— Коли був голод, він ходив по селах, шоб забрати зерно?
А.П.: Ні, він не ходив, він тоді був малий.
— А з якого він був року народження?
А.П.: Не скажу вам.
— А той дяк довго в селі був?
А.П.: Того дяка, його розстрелювати хотіли, його батька, а він злякався, а він злякався і вмер до революції.
— Як закрили церкву, що священик робив у селі?
А.П.: Нічо, жив та нашого сина хрестив крадькома. Поїхали ми додому, і він там похрестив його.
— В 37-му, коли ви поженились, церква вже була закрита?
А.П.: Уже, але ще стояла. Церква дерев'яна була, хароша, робив моєї мамки свекор церкву. Тамечка єсть, зветься Вунь, на тім Вуні був ліс, дуби. І пиляли ті дуби, і робили церкву. Гвозді робили в кузні, не було гвоздєй, в кузні робили із проволоки: відрубають і головку зроблять.
— Хто ікони малював в церкві?
А.П.: А за це я не знаю.

— Чи були інші богомази?
А.П.: В Лимані там були ще, а вони не касались мені.

Ішла Матера Божа в Єлісейських горах,
Лягла спочивати, приснився їй сон:
Її синочка та й узято, на хрест розіп'ято,
Гвоздями ручки поприбивато.
Потекла з його кров трома ріками, трома стриями.
Послав Господь три янголи з неба золотими чашами,
Під його кров підставляти, його крові до землі не допускати.
Цією кров'ю весь мир сообщати.
Хто цю молитву знає, нехай у полі й дорогі читає.
В воді не потопає, в вогні не згоряє, в дорозі не прозябає.
Бог — Дух Святий його спасає.
Це й усе.

І от ітимете куди, і вам нічо не буде, ніякого нещастя, а всігда Господь вас вируче, спасе, хоч упадете, то нічого не буде. Ця ікона, вона не одна була, а хата була там менша, нас чотири ікони, була одна хата, і так від угла і до того вугла були ікони. Ікон пятнадцять було. І оце дві і стояли: одна біла, а це така і була.
— А потім згоріло?
А.П.: А тоді вона згоріла, вони викинули у вікно, стікло побилось, а тоді прихоронили її, і так вони й молились до неї, і так і ми перейшли відтіля, де ми жили, і тутечка ми молимось.
— А що робили зі старими іконами?
М.І.: Палили, не ми палили, а є такі. У войну оце пропало, погнило. Ховали у погребах, у сараях, і були бросали, нас евакуірували, і так ото вони погнили ікони. А тоді прийшли і, які лучше, забрали, а то попалили.
— Викидати ікони було гріх?
М.І.: Не знаю. Хароших не викидали, а як воно гниле.
— Викидали чи палили?
М.І.: Та палили, актівісти палили, не ми, а ті, шо в куркулей ходили і ікони палили, і все в людей. Ота Монька була напекла куті та поставила під припічок в глечику, а вони, сусіда ось прийшов, забрав у карман і всьо. А вони плачуть: „Шо ж ти забрав, шо я буду робити?" — „Переживеш, в мене й діти їсти хотять".

Надежа Микита Миколайович, 1907 р.н., і Надежа Текля Іванівна, дружина, с. Стара Гнилиця Чугуївського р–ну Харківської обл.

— Якого ви року народження?
М.М.: 1907.
— В якому селі народились?
М.М.: Стара Гнилиця Чугуївського р-ну.
— Ваша сім'я була українська чи російська?
М.М.: Ні, українці.
— Батько і мати українською розмовляли?
М.М.: Да, українська мова була.
— Скільки дітей було у батьків?
М.М.: Восьмеро.
— А скільки землі?
М.М.: Не було землі.
— Вони були кріпосні?
М.М.: Це були кріпаки, коли кріпосне право було. Дали землю пани, а люди оті в них робили. А ми вже, наші люди, то ми вже оджиті були, народилися тоді, як землю пани вже поділили. І так ми остались без землі. Наше все село без землі. І так вони і живуть без землі. Колхози січас, так ми були без землі, робили. Пан був нємєц, землю орендував, Вейс Ретермурт.
— А де його садиба була, в якому селі?
М.М.: О, в нього отделєнія були і в Старій Гнилиці, і в Білоколодязі, в Змійові. Он занімавсь буряком, хазяйнував. Ото мій батько працював у нього. Були наші пани, повтори тищі гектарів землі. Мій батько дояром був у пана, пятнадцять год продоїв. Он любив тіки мущин, доїли только мущини. Бариня завідувала, писала журнал: скіки корова дала. А доїли только мужики, не любила страшне женщин. Сидить на стуліках, пише.
— А як прізвище того пана, де батько доїв?
М.М.: Пан Єфіменко, Яхновський, Яхно. І батюшка був в нас Яхно, і він Яхно.
— А чому ви кажете Єфіменко?
М.М.: Звать його Єфіменко, а фамілія Яхно.
— Чи він просто жив там?
М.М.: Нє-нє, купив земельку, он не українець, латиш ілі... А земельку купив. Там у нас було три сестри удовами, князь в них був отєц, вони були вдови. Не знаю, як воно получилось. Когда умєр їхній отєц, оні ту зємлю продалі, і оні в'єхалі, не знаю, куди вони в'єхалі. А он ото хазяйнував, хазяйнував он до революції.
— А потім що з ним було?
М.М.: Уєхав, восємнадцятий год, революція, оні всє в'єхалі.
— Як батько до революції працював у пана, чи ті пани були добрі до людей?
М.М.: Ну, як вам сказати, добрі такі були. Так воно було, і сійчас є. Як ти добрий роботнік, то добрий до тебе пан чи хазяїн. Так воно і сійчас, так воно і тоді було. Добрий роботник — жалів. От як на утро, кажде утро — дві літри молока. У каждого такий бутильок — два літри. Поставила бидон, налили собі мужики: „Ото ваш бидон, розливайте". Оце так в них була постанова. Ну, а були такі, шо й бив, дуже бив. І нужно було любити, і нужно було бити.
— А що батько заробляв у нього?
М.М.: Сім рублів у місяць. Жизнь, канєшно, була тяжолая.
— А мати що робила?
М.М.: Домохазяйка, восьмеро було дітей наших.
— Що батько почав робити після 17–го року, як пан втік?
М.М.: А нам же дали землю. О! Ми тоді зажили. Лєнін же дав землю, получили восємнадцять гектар землі, хоч тоді були десятини. Гектар менший од десятини, десятини були більші. Нємец нам попахав землю, пахана була земля. Вийшли ділити, поділили. Тож був закон у його: кріпосне право, землю давали тільки на мущин, на женщин не давали землі, на мущин. А ми вже ділили при совєтській власті, коли в сімнадцятом году, на всєх. Таке було, шо ділять землю, ділять. Там народилось якось у селі, тих же не було уже баб, бабка-повитуха називалась, посільському, ну, бабка, там освобождала. Біжить: „Дядьки, мужики, ну, народилась дитина". Так, а хто зна, шо народилась вона? „Ну шо, мужики, дамо землю?" — „А якже, дамо". Тіки тому дали, біжить другий: „Двойняшки, баба Габилиха приймала". Габилиха, це вона по селі все приймала.
— Це її ім'я було Габилиха?
М.М.: Да.
— А хто ділив землю?
М.М.: Мужики самі, самі селяни.
— І ніякого старшого не було?
М.М.: Ніякого старшого, вибрали старшого і самі вже ділили. Все сами.
— А як вибирали старшого?
М.М.: А як вибирали? Власть же совєтов були. Обично так вибиралося з мужиків таких толкових. Тогда, було, не допускалося, шоб офіцери, а їх пропустіли. Пройшли вони полковую школу, і було два офіцери. То офіцера ті возглавляли совєцку власть.
— Як ділили землю, то кожному однаково давали?
М.М.: Одинаково, на душу.
— А скільки землі на душу давали?
М.М.: Півтора десятини.
— Чи ваш батько мав садок після 17–го року?
М.М.: Мав, мав землю, мав хазяйство, все мав. Все було: і корівка була, і конячка була, все було.
— А де гроші брав тоді вже?
М.М.: А здавали, коопєратів же був. Здавали зерно. Це та ж сама була ферма, шо і січас. І зараз так же само. Хто занімається землью, хто занімається чимсь зовсім другим. Тот тому здає, а той тому.
— Батько займався землею чи ще чимось?
М.М.: Нє, тіки землею, більш нічого.
— Він щось возив на базар продавати?
М.М.: Продавав.
— А куди возив?
М.М.: В Чугуїв.
— Чи ви також з ним їздили продавати?
М.М.: Та, я тоді ще такий був, як у мене онучок. Їздили, їздили з батьком. Тогда були дєньгі очень дорогі, а продукції було страшно много.
— Чи був у селі шинок ще до революції?
М.М.: Шинок був.
— А де він стояв?
М.М.: Шинок стояв у старій хаті.
— А хто його держав?
М.М.: Такий пройдисвіт, спекулянт. Спекулянт був умний мужик, знав відкіль копійку льогко наживать. Це мій батько був малограмотний, ну шо він, дояром був, шо він знав? І я, шо ж я закончив, три класи закончив.
— А куди ви в школу ходили?
М.М.: Там, в свойом селі.
— Це церковна була школа?
М.М.: Та, а как же, був урок церковний. Тоже був батюшка. А батюшка мене за шо бив? Ну, подходе сімнацятий год, революція, а у мене дядьки, брати робили там у пана Ретермурта Вейса. Ну, а виходний день — зійдуться у хату, в карти грають, п'ють. А там ікона стоїть: Пєтро Вєлікій їде на бєлом конє с копйом, а на лошадь обмоталась гадюка. А він тим копйом гадюку. А дядько дивиться та: „Та який же він Бог, на його гадюка напала, а він копйом. Хіба ж на Бога може?" А я почув та приходю в школу, та кажу отак і отак пацанам. Ну, а приходе ж батюшка на урок: „Отєц–батюшка, а Надежа Бога хулив". —Як хулив? Ану, Надежа, скажи, як ти хулив Бога". — „Я не хулив". —„А, казав, хіба то Бог, шо Петро Велікій їде на коні, копйом заколов змєя?" Ето ж було в четирнадцятім році. Ну, то як іде батюшка на урок, біжать пацани, дєжурять же пацани: „Надежа в куток". Так я простояв в кутку всі його уроки.
— Хто тримав шинок?
М.М.: Крєстьянін. Лавка просто була, то він закупав, п'ють, гуляють. В магазіні бутилка водки стоїла сорок копєйок, а він сорок дві ставив, отак.
— Там чоловіки пили чи також жінки?
М.М.: І чоловіки, і жінки пили, гуляли, робити не хотіли.
— Чи музиканти часом грали там?
М.М.: Грали. Музика — виставе у вікно, грамофон називався, і кричить на все село.
— А музиканти не грали там?
М.М.: Нє.
— Як ви ходили в школу, то якою мовою вчили там?
М.М.: Большинство українською.
— А священик якою?

М.М.: А священик умів всі, тоді ж була і слав'янська, і слав'янську ми учили, руську, но єто мало преподавали, а большинство українську.
— Коли ви почали парубкувати, як ви прийшли до гурту хлопців?
М.М.: Да, послі сємнадцятого года, послє революції. Тоді організовали зразу, штани у мене були такі полотняні, ото прямо небілене, нічого. Ото як зняли прямо в крутілках, пошили мені, то ходив я в них. А в школу ходів з мішком, крєстьянскій. Самі робили. Мама одріже половину, туди вірьовку пришиє, і то мені туди книжку „Буквар".
— Чи ви мали книжки?
М.М.: А якже, мав.
— Чи були тоді газети якісь в селі?
М.М.: Нічого не було.
— Скільки класів ви закінчили?
М.М.: Три класи. Вобше в посьолку було три класи. До революції сімнадцятого года, трьохкласка була візде. З сімнадцятого года вже пошлі, гдє большиє сьола, культурні, там стали дєсятікласки. А таке село небольшоє, як у нас, то тут обично були пять класов, сєм класов.
— А скільки дворів було в селі?
М.М.: Чотириста.
— Велике село?
М.М.: Нєт, срєдне.
— А скільки вам років було, як ви почали на вулицю ходити до хлопців, до дівчат?
М.М.: Годів шістнадцять.
— Як ви ішли перший раз на вулицю, хлопці знущалися над вами, заставляли щось робити?
М.М.: Нє, начав я свою культурну жизнь вже послє сємнадцятого года. В нас пошла совсім другая жизнь. Ми тоді світа, нічого не бачили. Ніякої культури, началась після сімнадцятого года хата–читальня, якесь кіно крутили. Показували не часто, а щось два рази в місяць. Начали гуртувати людей, начали журнали поступати до нас в хату–читальню, посходимось. Вечорниці одпали, ті, шо ото кажуть на Україні вечорниці, ці одпали вже. Хата–читальня, там уже були газєти, наушники. Ти послухав, даєш мені. Це одні були наушніки, потом стали больше–больше покупати, припливати–припливати, начали кружки вже, начали організовуваться спіктаклі, концерти разні.
— А вистави про що?
М.М.: Про бандуру, про козачество, отам таке. Перша вийшла „Наталка–Полтавка". Оце начали організовуватися кружки. Церква ж уничтожилась. То ж була церква, у церкві співали, значить, люди. То церква уништожилась, то співуни перейшли до нас у клуб. В нас назівався не клуб, а хата-читальня.
— А що там співали, церковні пісні?
М.М.: Ні-ні, співали такі первобитні, українські всі пісні такі.
— Чи співали про Леніна?
М.М.: А как же, про Лєніна. Як Лєнін родився, як жив, яку жизнь дав. Я вам прямо скажу: нам власть совєцька дала і січас должна дать. Треба вернути колишню совєцьку власть, шоб мужик руководив.
— А коли мужик руководив?
М.М.: Тоді, коли нам дали совєцьку власть, сімнацятий год. Лєнін дав землю, дав право: вибирайте собі власть і живіть.
— А як прийшли колгоспи, то землю забрали? Це була совєцька власть чи ні?
М.М.: Совєтська власть, ніхто у нас землі не забрав. Хто це вам каже, шо землю забрали. В нас є акт на вєчне пользованіє.
— Чи ви маєте цей акт?
М.М.: В нас у канторі. На вєчне пользованіє наша земля. Ніхто в нас не одбирав. В колхозі наша земля на вєчном пользованії. Написано золотими буквами: земля передається колхознікам на вєчне пользованіє. Там написано золотими буквами, здорова книга, і там написано: земля передається колхознікам на вєчне пользованіє.
— Як прийшов 17–ий рік, то життя зовсім змінилося на краще?
М.М.: Не набагато, а совсім краще.
— Чи ви ходили на вечорниці?
М.М.: А якже. В те врем'я це було харашо. А коли вже пройшло воно, коли стала совєтська власть...
— А де збиралися, якусь хату наймали?
М.М.: Це дівчата збиралися, там їх п'ять, шесть, одбирають собі хату, договарюються з тьоткою там чи з дядьком, шо там платитимуть, як платитимуть.
— А шо платили?
М.М.: А платили по–разному. Це, може, помазать вам, бабушка, отопити вас, обмити вас та пиріжок вам принесем — це договарювались. Такі не пускали, шо зажиточні, а пускали большинство бєдні, вдови. А коли вона пустила, то її потоплять, і їй весєлєй жить, і пиріжок принесуть.
— Дівчата цілу зиму до неї ходять?
М.М.: Цілу зиму.
— А хлопці?
М.М.: Хлопці заходять, дівчата прядуть, це прядуть до п'ятниці, а в п'ятницю — Боже сохрани, только шить. Такий був закон, видно, Богословіє. В п'ятницю тіки шить, прясти нє. Субота — всьо примазати, постірати.
— А хлопці як прийдуть, то що роблять?
М.М.: Сидять, співають, насіння лускають.
— А в карти грали?
М.М.: Нє, не було такого.
— Чи дівчата часом ходили на вечорниці в інший куток?

М.М.: В нас село було не дуже велике, хат чотириста було. Ну, вечорниці були, штук десять таких хат було. Ну, большинство ходили так: село розтяглось, так ми тут ходим. Це ж на той край іти, то не всі ходили, а большинство тут.
— Чи хлопці ходили постійно до одних дівчат?
М.М.: Ні, розрішали, і туда ходили, і туда ходили.
— А дівчата?
М.М.: І дівчата. Це одна вулиця, то ті там збираютсься, це друга вулиця, то ті там збираються.
— А дівчата з цієї вулиці могли піти на другу вулицю?
М.М.: Могли піти, але це рідко. Могли, розрішалося, і ходили, ну рєдко, може, це несподручно чи невдобно.
— Чи хлопці часом наймали музикантів?
М.М.: Музиканти були, гармонія, більшість гармонія.
— Вони наймали дядька чи хлопець грав?
М.М.: Такий же хлопець, той же парубок, того ж возврастa, як і всі. То оженивсь гармоніст, вже він одпав, то молоденькі наростають. Отак.
— Коли той гармоніст грав, то всі танцюють?
М.М.: Танцюють.
— А які танці танцювали на вечорницях?
М.М.: Єх! Польку, більшинство польку, гопак.
— А в хаті–читальні музика часом була?
М.М.: Була музика. Начали купувати музику. Коли вже совєцька власть була, то вечорниці одпадали, тоді вже хата–читальня.
— Чи всі дівчата, котрі ходили на вечорниці, пішли в клуб?
М.М.: Приходили туди і дівчата.
— Чи можна було там прясти?
М.М.: Тоді вже в хаті–читальні вже развітая культура больше була, больше. Церква одпала, а ті люди, які співали в церкві, збирались тоже, церковний староста підбирав же охотників і співунів, он же підбирав хор. Січас церковний хор лучше співає, подобрані. А церкву як закрили, признали, шо вона ненужна. Вона й ненужна, для мене ненужна.
— А ви не вінчалися в церкві?
М.М.: Ні, я їх ненавіжу всіх.
— А в якому році ви одружилися?
М.М.: Послє войни.
— Що робили в хаті–читальні?
М.М.: Концерти були, читали, спектаклі.
— Хто керував?
М.М.: Керували комсомольці. Шефи воєнні приїжджали, приїжджали, постанови ставили часто. Власть совєтов дала нам жизнь совсім другу.
— А ви казали, були п'єси про бандуру?
М.М.: Бандуристи — грав же на бандуру той Тарас Шевченко, так і пішло — бандурист, бандурист, це про нього.
— А коли почався у вас колгосп? Чи перед колгоспом був СОЗ?
М.М.: Був СОЗ.
— В якому році СОЗ був?
М.М.: В двадцять восьмом году.
— А хто починав у вашому колгоспі?
М.М.: Біднота, СОЗ — біднота. Я ж у нього вступив, в той СОЗ, мені було шістнадцять год. Наші землю оддали, були зажиточні люди, обробляли землю, а бідняки, який землю ту получив, там душ восєм було, пощитайте — по півтори десятини на душу, получив дванадцять десятин землі.
— То дуже багато?
М.М.: Це дуже багато, а обробляти нічим було. Вибрали двох мужиків і женщину, і послали до Лєніна, шоб дав він нам трахтор, біднякам. Організували комнезам незаможні селяни, Лєнін розрішив. Розрішив, дав на Харківську область ноту, документ — получити трахтор. Дядько у мене був комнезам, організовував це все, предсєдатель комнезама. А мене послав у Харків, я підучився там місяць всього на той трахтор, коло трахтора, і получив той трахтор, а тут же ждуть мене. А я їхав–їхав з Харкова та доїхав до Чугуєва, та й поламавсь той трахтор, а я ж, дурак, не перевірив, шо я там підучився. І той трахтор розплавився, потекло з його, згорів. Ну, а я босий, встав і пішов на Харков, трахтор бросив. І пішов оп'ять у Харков. Прихожу туда: „Шо таке?" Отак і отак. Дали мені другий трахтор, дали мені мєханіка, з мєханіком ми приїхали аж у моє село, наладив мені, показав там усе, хоч я там місяць був, показав усе, розказав, і то я на ньому керував.
— Що це була за організація?
М.М.: "Сільхозснаб".
— І що ви робили на тракторі?
М.М.: Так у нас же організувався цей СОЗ, незаможні селяни, дали нам землю, харошу землю дали.
— А ваш батько мав землю, то він не пішов?
М.М.: Не пішов.
— Скільки вас було в СОЗі чоловік?
М.М.: Чоловік пітнаціть.
— І вони також прийшли без землі?
М.М.: Без землі.
— А де ж ви взяли кращу землю?
М.М.: А в нас же общество було, а був запас землі. Понімаєте, от приїжджає чоловік з сім'єю, хоче у нас жити. Значить, нада йому дати землю — це так постановило общество. Земля ця должна бути для цих людей. Приїжжають люди: бєженци, поляки до нас приїжжав, з Польші бєженци, полякам давали.
— Вас в СОЗі було чоловік 15, а скільки землі було?
М.М.: Землі тоже давали по півтора гектара на чоловіка.
— Земля разом була?
М.М.: Разом. Ото я пахав трахтором, убирали. Уберем, поділим хліб, все поділим к концу года, поділили всьо, хто шо получив, шо заробив. І обшествєнні і коні

були, і трахтор, і корівки були, все на общество одділялось, це общественна худоба була, це був СОЗ — совмєсна обработка землі.
— Де ви жили?
М.М.: Там.
— Не в батька?
М.М.: Ні.
— То ви збудували хату?
М.М.: Ні. У батька жив, все було на місці.
— А не будували комуну таку?
М.М.: Ні-ні, нічого цього не було.
— Чому не залишився СОЗ, чому почалися колгоспи?
М.М.: Із СОЗа перейшли на колхози, бо взнали, що СОЗ — це мєлкобуржуазне хозяйство, а колхоз — ето уже больше поддєржує і старичків. Вже стали дєлать ми обше пітаніє, стали помагати старим людям. Артіль — совсім друга була стадія. СОЗ, це шо ми, дожили до нового года, шо заробили, розділили і все. А артєль, це вже не то, це вже другоє. Тут хазяйство вже держали, і які там незаможні, старики, то їм помагала артєль. Це вже совсєм друга стадія.
— А в якому році колгосп почався?
М.М.: В тридцять третьом. В Сталіна ж головокруженіє стало в тридцять третьом году, он же всєобщу колєктівізацію сказав. Це йому подклали пляму, і він, який сільний був, не побоявся, взяв на себе яку кляузу. В Сталіна получилось головокруженіє — обща колєктівізація. А вона нічо не дала, зігнали. Так, як оце перестройку зробив Горбачов, так і то. І Сталін сказав: „Розпустить колхози".
— То в 31–му починаються колгоспи. Той, що керував СОЗом, ваш дядько, як його звали?
М.М.: Павло Надежа.
— Чи він став головою колгоспу?
М.М.: Ні, став другий.
— Чому?
М.М.: Він же був прєдсєдатель комнезама, а це вже став, в нас був організатор з Харькова, стотисячник. Тоді були стотисячники, тих посилали, молоді хлопці, комсомольці. Поїхав до нас і жив, Погорєлов, з Курська.
— Як починався колгосп, то Погорєлов керував?
М.М.: Не керує, а веде вперед. Тєхніки ж не було, тягловая сила — лошадь.
— В СОЗі вас було 15 чоловік. А як ви сказали, щоб інші люди прийшли в колгосп?
М.М.: Самі прийшли люди. Подивились, шо жисть дуже хароша, і самі прийшли, записувалися у колхоз, і їх приймали.
— А багаті?
М.М.: А ті, шо були куркулі, вони не хотіли іти в колхоз. Їх обкладали, просили, вговарювали. Обкладали, землю в них не одбирали, їх страшенно обкладали. Ну, наложать, чоловік не виплатив, а викладує, іще обкладають більш, виплатив. І доплативсь вже до того, шо нічого нема. Тоді приходе: „Запишіть мене в колхоз". Отак це було. А як умніші люди були, то ті попродали своє хазяйство і потікали. Большинство тікали в совхози. В совхози їх приймали, в совхозах лучша була жизнь, як в колхозах. Там німножко платили гроші, в нас палички писали, а там гроші платили і трьохразове, саме главне гроші платили. А в нас в колгоспі палички писали — трудодень, аж в конці года виписували, давали все, тіки не гроші, грошей не було, а гроші платили аж в конці года.
— Що ви робили в колгоспі?
М.М.: Я з двадцять восьмого на тракторі, „Хвордсон" нємєцкій. Отєц в нього „Хворт", а він син — „Хвортсон".
— Як ішла колективізація, то жінка каже, шо землю забирали, а ви кажете, шо ні?
М.М.: Ніхто нічого не забирав. Ми прийшли в колхоз, і нам дали книгу, собраніє було. Зібрали великий сход всіх колгоспників, золотими буквами написано: земля передається навєчно колхознікам. Земля на карті, і колишки побиті на карті, шоб ніхто в чужу не заліз.
— А хто дав цю книжку колгоспникам?
М.М.: Совнарком.
— А чому інші люди казали, шо примушували іти в колгосп?
М.М.: Я знаю цю агітацію.
— Це була брехня?
М.М.: Це було таке саме, як оце зробив перестройку. Вона кому наравиться, а кому не наравиться. Спекулянту, хабарнику, шкурнику ж наравиться перестройка, хулігану. Так само і тоді було. Лєнінський закон був очень харош: трудісь, получай, в калхозі дуже харашо було.
— А навіщо іти в колгосп багатшим, тим, шо мали землю, господарство?
М.М.: Хай робе, тіки хай плате ж податки. Але так зробили податки, шоб він пішов у колхоз, того шо він міша нам.
— А чому він міша?
М.М.: Того шо він лучше буде жити од нас. Нам же треба робити, а він шо — лежить у холодку, свою земельку обробив і сидить.
— Як же він буде краще жити, якщо він лежить у холодку?
М.М.: Того шо землю ж ми дали йому оддєльно, між нашою землею його пайка лежить. Шо він там крутивсь-крутивсь, бросив і пішов.
Т.І.: Не кажи того, скажи, шо в колхозі були большинство лодирі, ото й усе. Іванів батько ходив рибу ловити, а по хліб приходив получати, і такі вони скрізь були.
М.М.: Я знаю, шо ви хочете сказати. Там же кореспонденти ждуть, шо як землю, чи розділити, чи крестьянам землю дати. Нічого не получиться. Як

роздати землю, будуть бур'яни і не вспіватимуть хоронить людей.
— Тьотю, як роздати землю, чи люди будуть її доглядати?
Т.І.: Ніхто не візьме. У нас в селі отут один–єдінствєнний взяв землю, а то ніхто.
— Скільки він взяв?
Т.І.: Ну, гектара чітирі, може, взяв.
М.М.: Він же не плате нічого, од пользи нічого не плате государству.
— Чи він щось заробляє?
М.М.: Та заробляє собі.
— Чому держава не хоче взяти в нього нічого?
М.М.: Так він же пока законче. Втягали ж, так само, як у колхоз втягали, так само і тепер.
— Так ви ж кажете, що в колгосп не втягали, а люди самі ішли.
М.М.: Та, ішли ж (сміється).
— Що ви говорили про головокруженіє?
М.М.: Був закон такий для Совнаркома: на добровольних условіях, добровільно должні соорганізовуваться колєктівні хозяйства. От наш СОЗ, нас пятнаціть чоловік було, ми добровольно зійшлись, увійшли туди, нам дали трахтор, попросили в обшества: дайте нам цю землю, яка в вас н.з. єсть, держите, то дайте нам цю землю, і ми будем добровільно робити. А найшлись же такі люди, о, шо це, а давайте, ми в колхоз. Не хоче — давайте ми в колхоз заганяти їх. А якби правільно вони ішли по путі так, як Лєнін сказав, на добровольних началах. Та й сами крестьяни селами організовуються. Це ж Сталін, він же неправільно повів же. Он же потоптав всю лєнінську політіку под нос.
— Люди тоді в 33–му думали так само, як ви зараз, чи вони тоді не розуміли?
М.М.: По-моєму, не розуміли... Совєтська власть не могла обєспєчить государство, понімаєте, ні хлєбом, нічем. Як вона могла? Вона ж только войшла, молода іще, не окрепла. А армію, а государство то должно бить чім-то жить, держать.
— Ваша сусідка сказала, що забирали в людей і продавали на дорозі?
М.М.: Ніхто не забирав. Забирали вот: жили індивідуально люди зажиточні, хліба не здавали, хліб прятали. Государство должно було жить. В їх, в етіх людей забирали хлєб. Вони обкладали їх, но вони не здавали ще.
— Те зерно, що забирали в людей, привозили в комору?
М.М.: В комору, а потом віддавали государству, в район. Ніхто ніде ні зернини не продавав. Ето всьо дєлала партія, ето всьо дєлала совєтськая власть, керувала, нужно було кормить армію, нужно було кормить народ, государству. А хлєбушку прятали.
— Чи всі розуміли в селі, що треба було віддати державі?
М.М.: Ну, дивіться, от щас орендатори четвертий год пользуються земелькою, а не здали ні грама.
Т.І.: То ж йому не дають рознарядку, то куда він піде?
М.М.: Це ж йому дають поміч, держуть його, чи з його буде толк, чи він же ж схаменеться, продасть государству. Сійчас дають государству колхози, совхози дають же ж, план є, а він — ні. Трицять процентов он должен дать, колхоз государству з свого дохода.
— А що він робе?
М.М.: Худобу держить, по трицять кіло, м'ясо продає.
— Може держава хоче, щоб більше таких було, та не бере в них?
М.М.: Нічо в їх не получиться, только надо колхози, совхози держать, только так. Так я щас, одно государство — ніяк не можем вийти із крізіса. Щас борьба ідьот, шоб Росія, Білорусія, большинство імели контак торговий, а без етого ж не можеть бить, і без колєктівного хозяйства не может бить. Треба повернути только назад, только назад, только колєктівне хозяйство, только на добровольних условіях.
— По–ленінськи?
М.М.: Не сталінське, а лєнінське.
Т.І.: А комуністів отих усіх уничтожити, нащо вони здалися.
М.М.: Та ні, якщо лєнінське, то комуністи, їх же мало лєнінських комуністів.
— А як знати, де лєнінські комуністи, а де сталінські?
М.М.: Отак по селу пройдеш, і вже знаєш.
— А якщо не комуністи, а з Західної України?
М.М.: Що з Західної? Знаю я про Західну Україну, шо вона хоче. Хоче самостійності, шоб нікому нічого не давати, жити самостійно, нікого. Даже, шоб остатня Україна не мішалась, а руських шоб даже і ноги не було.
— А тепер самостійна Україна? Так написано в Конституції.
М.М.: Та яка ж вона самостійна? Це так написано, так писати можна. Констітуція, а шо ж толку, а толку ж нема.
— Скільки у вас в селі було комсомольців у 31–му році?
М.М.: Чоловік шістдесят.
— А комуністів?
М.М.: Комуністів мало було. Чоловік десять-пятнадцять.
— Ви були комсомолець чи комуніст?
М.М.: Ні, не був.
— Чому?
М.М.: Ні до чого, ні Бога, нічого не понімав, пока вже не окультурився, пока іще не признавав цього.
— І в комсомол не хотіли записатись?
М.М.: Ні.

— Не хотіли, чи треба було там щось мати спеціальне, щоб прийняли?
М.М.: Нє, не приймали мене, я не хотів, мені ніколи було. Там же в комсомольців треба ж сидіти в хаті-читальні, слухати, ці ж навушники одівати, слухати, знати, шо завтра буде прийнята постанова про Тараса Бульбу, про кріпака, про „Наталку–Полтавку", це вони все. А мені ніколи було. То як получив у двадцять восьмом году той трахтор, то лежу під ним, лазю, замазаний, босий.
— І не женилися?
М.М.: Який з мене женіх: босий, замазаний, шапка на мені була, оце все вирване, як босяк. А тоді ж поступити, мені треба інше життя мати, а мені ніколи.
— А чи був у вас в колгоспі голод?
М.М.: Голод? Це вже я не знаю, це вже діло політіческе.
— А скільки людей загинуло?
Т.І.: Трохи не всі.
М.М.: Голод же був на Україні.
— А в селі у вас?
М.М.: Голод тоже тут був. Я був трахторістом. Люди дохли, от ходе-ходе, пішов в бур'ян щось там їсти, картошину прошлогодню чи травину, і помер. А ми орали, такі бур'яни прошлогодні проорюєш, приорювали людей. А де ж їх дівати? А хто їх буде убирати, як весь народ пухне? Це вже якось, це діло політіческе, це вже ви должні знати, чо це Сталін зробив.
— Тьотю, чи ви бачили, щоб людей їли?
Т.І.: Оно тутечки женщина розказувала: тут хат через десять жила одна. До неї, каже, як зайшло дітьо, воно ж голод, як зайшло, не вийде, як зайде, не вийде. А потом, каже, я заходю, а вона лежить: „Лєночка, у печі м'яса там два чавуни, подай одне". Вона каже: „Я насипала, вона їсть". А тоді вона каже: „Насип ще". Вона насипала, а там децькі ручки. І я, каже, тоді як вискочила, і она умерла, і м'ясо там в печі осталось. А як уже вмерла, то тоді повно, раньше були не плити, а лежанки, то повна та лежанка тих кісток людських. Ото воно.
— Чи у вас було таке, що мати великої сім'ї залишила на станції дитину?
М.М.: Та бросали.
— А чому вони їх залишали?
Т.І.: Ну, вони щитали, що государство підніме, може, воно живе буде, а дома вмре.
М.М.: Подбирали в дітдом тоді.
— А що люди думали, чому голод?
М.М.: Думали, що це просто создана атмосфера десь там. Агітація ж була: неврожай, засуха, не було хліба. А воно як поняли, шо тіки на Україні. Розуміли люди, не всі, понімали кое–хто, но нільзя ж було прямо сказати. Ви ж знаєте, як Сталін руководив. Знали люди, що це голодовка зроблена на Україні, хто це зробив, політіческі люди, партія. Знали, в нас були комуністи, а хто ж це мені скаже, що це неправильно. Так же агітірували, що недород, засуха на Україні, а в Росії там зовсім друге положеніє. А чо ж в Росії, там же тоже совєтська власть. Ето уже опосля можна було говорить. Ето було політіческое дєло, це тут вопрос очень тяжолий.
— Чи було так, що після голодовки люди приходили записуватися в колгосп?
М.М.: Були.
— Бо хтось сказав, що голод був тому, щоб всі прийшли в колгосп?
М.М.: Нє, ето нє то. Ето Сталін сдєлав. Сколько він уничтожив більшовиков: Кірова, Постишева он же убіл. Може і ето, щоб уничтожить людей, шоб революції не поднялі, што-то такоє. Ето дєло політіческоє, ето діло очень трудно роскусіть. Так шо і до сіх пор ніхто не розкусить. Я вам прямо кажу.
— А як ви тоді працювали? Щоб працювати, треба було мати силу, а їсти не було чого? Чи в колгоспі варили?
М.М.: Варили, давали, допомагали, в нас шефи були кубинський полк, в Чугуєві стояв кубинський полк, вони були шефи в нас. Давали нам, крупу давали, хлєб давали, особенно механізаторам давали. Ну я, було, уже стало сєм трахторов, уже був бригадіром, то шефи допомагали, і народу помагали. А большинство получали, кукурузка ото облущена, привозять, кочерижка ото, на мельніцу, самі кочерижки, без зерна. Кидають у катьол і варять. Тяжоле було положеніє, очень тяжоле. Ну, а почему ето, я не могу етого росказать. І щас ето точно ніхто не докажеть, с какой цєлью ето Сталін сдєлал, так як он поубівал большевіков, шоб його не змінілі, понімаєте. Так, можно понімать, і народ он сдєлав, шоб народ менше був, шоб боявся. Вот под етім можно було понімать, а точно – ніхто не мог.
— Розкажіть, як ви одружились?
М.М.: Я й сам не знаю, як ми поженились, це вона мене... Вона ж молода, а я старий, бачите, вона на шістнадцять год мене молодша. Ходила тоді, без матері, без батька осталася, а я ж трахторіст, бригадір, потом механік МТС, герой. За мною так вони бігали.
— Чи ви мали хату вже тоді?
М.М.: Так вона прийшла до мене та й каже: „Я, мать, з тобою буду жити".
Т.І.: Ну, не болтай.
М.М.: Ну, а як же було?
Т.І.: Поженились, та й усе.
— А хто мав хату?
Т.І.: Ні в нього, ні в мене нічого не було.
М.М.: Ми на квартірі жили.
— А приходили свати?
М.М.: Та які там свати? Після войни які ті свати?
Т.І.: Це сійчас сватаються, а після войни, знаєш, шо,

як воно жили, не було ніде нічого. А тепер вже онучка.
— А як церкву в вас закрили?
М.М.: Памятаю. Закрили, попа вигнали з церкви, одібрали в нього дом.
— А що з тим домом зробили?
М.М.: Сєльський совєт. А попа переселили, при кажній церкві є сторожка, імущество там сохраняється, як сарайчик, складік. І там сторож, і ото попа там поселили.
— Чи він мав сім'ю?
М.М.: Сім'ю мав: матушку, дочку мав, умер в трицять третім годі, тяжола жизнь була. Там старушки носілі йому харчі, кормілі його.
— А в якому році закрили?
М.М.: В тридцять третім.
— Що з нею зробили?
М.М.: Розібрали, розтянули, хрест турнули, метал, дзвони, позабирали, одправили в Харьков. А ікони розтянули, які женщини понімали богословія, вони позабирали. Були ж старі люди, вони богословіє понімали і розібрали.
— Хто цим керував?
М.М.: Комнезам.
— Голова комнезаму, тобто ваш дядько?
М.М.: Мій дядько, незаможні селяни.
— Чи він не переживав після цього, що це гріх?
М.М.: Чо йому переживать, як він жив — вот так!
— Чи ви трошки допомагали?
М.М.: Я? Я тоді ще не в курсі дєла був. Мені не нужно було. Я як в двадцять восьмом получив трахтор, я од його не одходив. І ото з того СОЗа перейшов в артєль, з артєлі — в МТС, машинно–трахторна станція.
Т.І.: В МТС як перейшов, то уже до колхоза і не касався.
— Ваш дядько в колгоспі що робив?
М.М.: Так же комнезамом і був, там же ж тоже комнезами, незаможні селяни так і существовали.
— Що той комітет робив?
М.М.: Нічо він не робив. То бідняки зібралися, їм пока землю дали харошу, я їм обробляв на трахторі. Шо заробив — проп'ємо, прогуляєм. Розділили, скіки там хазяйства.
— Де горілку купували?
М.М.: В магазіні.
— Хату-читальню з якої хати зробили?
М.М.: З попової. А попа ж вигнали, в нього дом був хароший, його ж вигнали.
— І сільрада, і хата–читальня?
М.М.: Так у нього ж там було шесть комнат.
— Але хата-читальня була раніше?
М.М.: А, так, раніше. Потом дядька розкулачили, вигнали, а в нього хату-читальню забрали. А потом ця уже отжилась, некультурно в дому. Тут у попа одібрали той дом, в нього шесть комнат, туди вже перейшли і сєльсовєт, і хата-читальня.
— А перша хата-читальня в якому році була?
М.М.: Та приблізно у двадцять восьмому.
— А раніше не було, десь у 21–му, 22–му?
М.М.: Нє-нє.
— Як почався колгосп і дівчата ходили на вечорниці, чи їм хтось забороняв туди ходити?
М.М.: Нє, воно само отпало. Переборола ота жисть, ота хата-читальня переборола усе, там нєчего було дєлать, тут уже ні прядуть, ні шиють.
— Тут можна відпочивати, а там працювати?
М.М.: А там прядуть, да отпало само по собі.
— Чи були в селі маляри, котрі малювали ікони?
М.М.: Не було.
— А де люди купували ікони ще до колективізації?
М.М.: В магазінах всьо було в Чугуєві. Магазіни спеціальні були, продавали ікони. Тоді ж женяться, обізатєльно нєвеста і женіх, по іконі дарять, обізатєльно шоб були. Це спеціальні були магазіні такі, шо продавалися ікони. А вже як стала власть совєтов, то ікони вже отпали.
— Ще до революції яка була музика на весіллях?
М.М.: Гармонія і бубон.
— Скрипки не було?
М.М.: Не було. Ото в нас були такі двоє: вона на бубон, а він на гармонь. Ото їм заказують, шо на таке-то число свадьба. Три дня одграють. Їм там чарку дадуть випить.
— Платять?
М.М.: Та, платять. Пиріжків зостається, то набере.
— Вони були чоловік і жінка?
М.М.: Чоловік і жінка.
— Як ви були малим, чи сліпі старці ходили по селу?
М.М.: Ходили. То не старці ходили, народники.
— А хто це?
М.М.: Старці ходили, коли нещастя. Погоріло хазяйство, оце вони тоді ходять, просять на погорєлих. А вот еті люди, шо ходили, старці називали їх, то не старці, ето народники ходили.
— Приходить народник до двору, і що він каже?
М.М.: Та расказує, що ми живем плохо, шо нам не дають жити, буде жисть, отака буде жисть. В нас був в нашому селі, називали його Хведька Бурта, то бєдний-бєдний. Така хатьонка була хужа, вросла бур'яном. І він то ходив. Він раз в год приходив в ту хатьонку, там соломка лежала. І то вийшла газєта „Іскра", а церква то ж робила, а попи то робили, а урядник робив, поліцай, поліция була. Сусіди: „Хведька прийшов". Біжать до Хведька. Хведька витяга газету і чита. Газета в якому вийшла?
— В п'ятому.
М.М.: О, правильно, в п'ятому. От, витяга ту газету і чита: шо це за газета, як це буде, шо це буде, а ті ж бабочки до батюшки приходять та: „Отец-батюшка, Хведька Бурта прийшов і витягав газету і читав, шо

богів не буде, церквів не буде, все буде". А батюшка: „А де ж той Хведька?" — „Та дома". А той же Хведька тоже умний чоловік, дурак же не піде, за торби утром і пішов, змився той Хведька. Батюшка, урядник приїхав туди. Ну, був Хведька, лежав на соломі — нема вже. Ну, а батюшка вже тоді: „Бабушки, як прийде Хведька, скажете мені". От той Хведька явився, через год явився, тоді вже рекламації другі були, брошури розкидав. А вони ж пошли: „Отец-батюшка, прийшов". Той урядник, урядник з поліцією: „Стоп". І всьо, як хапнули Хведьку, і всьо, по цей день нема Хведька. Ото той самий народник.

— А сліпі були?

М.М.: Були, ходили. Ну, вони большинство брали дєньги: пятачок, копієчку, пиріжок. А большинство давали дєньги, потому шо йому прожиточно нужно було.

— Чи люди завжди їм давали?

М.М.: Давали-давали, помагали, об етом і разговора не було, давали.

— Чи вони часом співали?

М.М.: Співали.

— Що вони співали?

М.М.: Та оце ж „Отче наш" та про Бога, божествєнні.

— Чи грали на чомусь?

М.М.: На бандуру.

— Чи у вас в селі хтось на бандурі грав?

М.М.: Не було. То ходили, з других сьол приходили.

— Чи ви знали того, шо в селі жив?

М.М.: Ми ж приєжжі, в пііся т третім году приїхали.

Т.І.: Он був бригадіром в трахторній бригаді, сюди його направили.

— Як стотисячника?

М.М.: Угу. Я до войни вивоював, потом мобілізували. Я вже не думав в сельське хазяйство вертаться, не думав уже, надоіло мені. Поробив всього два місяці на заводі, приказ. Визивають в оддєл кадров: нємєдлєнно розщитайсь і йди. Куда? Іди в Чугуїв в оддєл кадров, там скажуть, куда.

— А чому ви пішли в Харків на завод? Чому кинули трактор?

М.М.: Да набридло мені буть в сєльськом хозяйстві. Важко, очень даже важко було. Прийшов в оддєл кадров. „Ідіть, ви механізатор, єсть приказ: всі механізатори, агрономи, спеціалісти, всі роботніки сєльського хозяйства беруть на міста". І ото нас куди кому, ідіть, хоч-не-хоч, подимай сєльське хозяйство. Оце мене сюди загнали, оце я прийшов сюди страдати. А це гамно, а не село. У нас — хороше, у нас земля була Ретермуртська, земля очень хароша. І січас зємлі тут не очень, тут жить плохо. Там земля, там лучше жить. Там люди живуть очень харашо. Там людям скажи: на тобі землю безплатно. Та він не схоче, скаже: давай мені тіки колгосп. Це за Чугуєвом, в той бік за Харків.

— Чи там ще є ті комсомольці?

М.М.: Є.

— Як їх звати?

М.М.: Та вже позабував. Там найдете. Там колхоз живе — во! Там люди всі такі. Хароша земля там. А шо тут: земля гадка.

Т.І.: У нас у селі всі люди наші, хахли одні. А шо тут у нас: і грузіни, і жиди, і євреї, і руські.

М.М.: Большинство євреї. Тут мєсних 100 чоловік.

— Це вони дачі купили тут?

М.М.: Потікали. А знаєте, чого потікали? Ото як ворухнули атом там, Амєріка заворушилася.

— Америка заворушилась?

М.М.: Так, а шо ви не чули? Шо ви за кореспондент? Ви, мать, мене випитуєте. Все ви знаєте.

— То в 60-их євреї ще приїхали?

М.М.: Вони отовсюди тікають. Ото тікають сюди, і тоді тікали.

Т.І.: От ви кажете: Україна самостійна. Та де ж вона самостійна? Ви в Чугуєві на базарі були? Підіть подивіться. Яка ж вона самостійна, як там самі грузіни? Сидить продає губи красити, які-то сірьожечки, разну ірунду, то очі намазувати. Він сидить, а українець на полі вдома робить. А якби то була Україна, українські люди, шоб усі вони свої були. А підіть подивіться в Чугуїв, і таке ж у Харкові, і ше хуже. А от один у нас був, казав: „Я був у Львові, у Львові на базарі люди продають тіко своє: молоко, м'ясо, огірок, баклажан". А в нас підіть подивіться, стоїть з водкою. В магазіні водка двадцять восєм, а він стоїть і просе сорок. І ніхто нічо не каже. От і кажуть: яка ж вона Україна? Хоч вона була при совєтській чортовій власті, так ніхто ж не той, хоч ніхто того не продавав.

М.М.: Нада всьо переводить на кооперативний строй. Шо я преобрів, пожалуста, здай на кооператівний, кооперація, как обміняй, обмєн.

— Все на базарі було до радянської влади?

Т.І.: Да, на базарах тіко те, шо ми придбали: баклажан, капустина, м'ясо, а магазінного нічо не було.

— Тьотю, як вас звати?

Т.І.: Текля Іванівна Надежина. І діти написані Надежині.

— А чому дід Надежа, а ви — Надежині?

Т.І.: Ну, як розписалися, як нам ото написали.

— Як ваше дівоче призвіще?

Т.І.: Велика.

— А вашої матері?

Т.І.: Не пам'ятаю.

— Ви казали, шо в тому селі всі були хохли, а тут місцеві жителі хто? Бо та баба по-російськи говорить.

М.М.: Та баба, то вона корінна.

— Але ця баба говорить по-російському. Ще така Ганна Іллівна, вона також Так тут жили не українці?

М.М.: Пятницьке — то руське село.

— А чому воно тут на Україні і руське?

Т.І.: А ви знаєте, казали, шо тут тюремщики якісь були, каторжани, і так як вони остались, так і руське.

М.М.: А щас Харьковська область, вона руська, і щас іде борьба за неї, сильная борьба, шоб перейти до Росії.

— Яку ви хочете Україну?

Т.І.: Шоб була самостійна Україна, ніякої спекуляції, ніякої Грузії, ніякої Армянії, шоб ми всі одні були українці. Ну, руські, то руські, це всьо равно, шо руські, шо українці. А шо ж, ви подивіться, хоч де-небудь грузін робе? От у нас у одної тут зять. Він спекулірує, і машини поїде у Польшу купе, тут продасть. Йому нада там воювати? І сестра тут, і вони не хочуть туди їхати, поки там война не кончиться.

— Ви казали, що раніше в селі був клуб, кіно, а чому зараз немає?

Т.І.: Того нема, шо зараз саме хуліганство, туда ніхто не ходе.

— А яку Микита Миколайович хоче Україну?

М.М.: Дружеську Україну, шоб дружить не только там з Росією, з всєми народами, які только є на планеті.

— А чи тепер вона не дружна?

М.М.: Вона, як ви сказали, самостійна і єсть. Пускай самостійна, пускай свою релігію держе, богословіє своє, язик свій, пожалуста. Руський язик зучайте, ну дружба, только дружба. Совхози, колхози ні в коєм случає не розпускать, помочь їм нада, государство помогло їм і тєхнікою, і дєньгами, всєм помочь, оплатить труженіка, хлібороба. О, вот ето перва задача, єслі новий президент учтьот вот ето всьо, обратіт вніманіє на сєльське хозяйство, подиметься економіка. Єслі не обратить, нічо не получиться. І дружба, только дружба. Самостійна Україна, пускай она так і буде самостійна, без дружби ми економіки не поднімем.

— Чи зараз вона не дружна?

М.М.: О, це ж я не знаю, як там буде новий президент. Трудно нам буде, переживьом. От в який прогрес пошла страна: первий хто полєтєв в космос? Буржуазні кажуть: Гагарін — це син князя. А виучив хто його?

Т.І.: Хватить болтати, ти не знаєш цих людей, може, вони з Америки приїхали.

Надежа Микита Миколайович з дружиною і онукою.